

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**Görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik
Bəxtiyar Vahabzadənin
anadan olmasının 90 illik yubileyinə
həsr olunmuş
«BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN
FİLOLOGİYASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ»
mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın**

MATERİALLARI

28 oktyabr 2015-ci il

BAKİ - 2015

Təşkilat komitəsi: *Akad. A.M.Məhərrəmov, prof. İ.N.Əliyeva, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.H.Kazımzadə, prof. S.T.Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. N.A.Paşayeva, akad. T.İ.Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. N.Q.Cəfərov, dos. M.T.Vəliyev, prof. T.H.Hüseynov, prof. S.Ə.Abdullayeva, prof. C.Q.Nağıyev, prof. A.C.Hacıyev, prof. H.A.Əsgərov, prof. L.H.Quliyeva, fil.e.d. R.B.Əskərov, fil.e.d. S.H.Orucova, dos. Ə.M.Paşayeva, dos. S.V.Abbasova, dos. A.Q.Abbasov, dos. B.İ.Hacıyev, fil.f.d. Ü.H.Hüseynova, dos. F.A.Şiriyev, dos. D.M.Qənbərov*

© “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2015

«Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xüsusi mövqeyə malik görkəmli sənətkarlarındanıdır. Sənətkarın insanı daim mənəvi ucalığa səsləyən poetik-fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ədəbi-ictimai fikrin istiqlal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tarixi-mədəni dəyərlərə ehtiram və ana dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi»

***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
14 yanvar 2015-ci il tarixli sərəncamından.***

İFRAT ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

DİL MİLLƏTİN VARLIĞIDIR (Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: *insan və zaman, xalq, vacib, göstərmək, ana dili*

Language riches of the nation (On the basis of creativity Bakhtiyar Vahabzadeh)

The theme of independence, language preservation, protection of alien elements played a leading role in Bakhtiyar Vahabzadeh colorful creativity. It was not accidental that poet had so much attention to the problem of native tongue. At the same time as a poet he wished free living of his language, nation, most importantly the formation of them as a citizen and he succeeded to his desire. Interpretation and analysis of the issues have been reflected throughout article.

Key words: *man and time, people, important, reflect, native tongue*

Müasir Azərbaycan poeziyasını yaradan və inkişaf etdirən tanınmış şairlər arasında ən görkəmli yerlərdən biri xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə məxsusdur. Təxminən 65 ilə yaxın gərgin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan ədibin zəngin və rəngarəng poetik dünyasında yurdsevərlik, milli-mənəvi azadlıq, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə əxlaqi dəyərlərə və adət-ənənələrə ehtiram və s. kimi xüsusi yer tutur.

Bəxtiyar Vahabzadəni düşündürən mövzular içərisində qiymətli əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi ana dilimizin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə hədiyyə olunmuşdur. Şairin ana dili probleminə bu qədər əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildir. Çünki onun qənaətinə, dil hər bir millətin varlığını ilkin təzahürlərindəndir.

Tanınmış alim Cavad Heyətini dediyi kimi “Dil kulturun aynası və onun təməl rüknüdür, insanın düşüncə və duyğularını, xəyal və istəklərini bütün incəlikləri ilə açıqlayan və yaşamasına imkan hazırlayan dildir. Cəmiyyəti millət halına gətirən bağların ən güclüsü dildir” (12, 34).

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında şəxsiyyət azadlığının insan və zaman kontekstində aşkarlanması şairin problemə daha geniş müstəvidə yanaşdığını göstərməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, bir sənətkar kimi o millətin azad, hürriyyətli yaşaması, dünya xalqları içərisində söz sahibi olması, milli özünüdərk məqamına yetişməsi, ən başlıcası isə vətəndaş kimi formalaşması üçün bir çox şərtlərin vacib olduğuna diqqəti çəkir.

AMEA-nın müxbir üzvü, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin fikrincə “Bəxtiyar şeirində zamana maraq – xalqın mənəvi ədəbiyyatına, mənəvi “indi”sinə və keçmişinə olan maraq deməkdir. Zaman onu yalnız tarixi taleyi ilə xalqın mənəvi və əxlaqi həyat təcrübəsi ilə bağlılığı baxımından düşündürür və narahat edir. Keçmiş də, gələcəyi də şair məhz “Vətən tarixi”nin səhifələri kimi vərəqləyir (13, 16). Ədəbiyyatşünas alim öz mülahizələrini belə tamamlayır: Bəxtiyar şəxsiyyəti yaradıcılıqda qabaqcıl təzahür edən şairlərdəndir (14, 65). Göründüyü kimi Yaşar Qarayevin mülahizələrində diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri insan və zaman probleminin yaradıcılığında bədii təzahür formalarının sərrast müşahidəsi ilə bağlıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə hələ sovet dönəmində qələmə aldığı “İxtiraya cavab” adlı məqaləsində ana dili problemi ilə bağlı məsələyə özünün münasibətini bildirərək yazırdı: “Milli dildə məktəblərin və uşaq bağçalarının açılmasını tələb etmək hər bir xalqın ən adi və haqlı tələbi deyilmi? Əgər xalqın öz ana dilində tərbiyə almaq və oxumaq haqqı da yoxsa, o nə xalqdır?” (1, 31-31).

Hələ 30 il bundan öncə şairin qələmə aldığı “Latın dili” (1967) şeirində ürək ağrısı yazırdı: “Millət də var, vətən də var, amma xalqın öz dilində danışmağa ixtiyarı yoxdur. Əsrin bu bağışlanmaz səhvi, zamanın bu böyük qüsuru şairi mütəəssir etmiş, onun qəlbində qəzəb, etiraz nidaları doğmuşdur:

...Kim deyir ki, ölüdür bu?
Ölülərin dili deyil,
Dirilərin dilidir bu.
Atlantika sahilində
Qoşa-qoşa
Daşa-daşa
Mən azadam, mən xoşbəxtəm,
Deyir natiq yad dilində.
...İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək?
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaq olan bu diləmi?
Yoxsa, uzun şeirlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bu diləmi? (2, 23)

Müəllifin məqsədi heç də latın dilinin ölməzliyi haqqında danışmaq deyil. Müəllif öz dilini unudan, öz dilinin əcnəbi dilə dəyişən bir natiqi – Afrika vətəndaşını xatırlayaraq çox təsirli bir səhnə yaratmışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Quliyev “Latın dili” şeirini Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında xüsusi yer tutan poetik örnəklərdən biri kimi dəyərləndirərək yazır ki, müəllif əsərdə “...şair, alim və həkimlərin istifadə etdiyi ölü dil olan latın dili ilə Atlantika sahilində imperialistlər tərəfindən yasaq edilmiş canlı dilləri müqayisə edir. Latın dilini bu dillərdən üstün tutur. Çünki bu dillər millət varkən kiçik, yoxsul komalarda dustaq olub, ədəbiyyat və mədəniyyət dili kimi işlənmir. Latın dili isə uzun əsrlərdən keçib gəlib, xalqı olmasa da, indi də işləyir”.

Daima dilimizin qorunub saxlanılmasında mübarizə aparan Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində, publisistik yazılarında mötəbər simpozium və konfranslarda atəşin çıxışları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bir fakta nəzər salaq: 1993-cü ildə Atlantikada keçirilən Türk Dövlət və Toppluluqları dostluq, qardaşlıq və iş birliyi qurultayındakı çıxışını yada salmaq istərdim.

“Fikir və əməl qardaşım Natiq Kamal bəy! “Türk olmaq kitabımızı həvəslə, təqdir edədə oxudum. Sizin bu kitabınız mənim Azərbaycanda apardığım 30 illik mücadilənin eynidir” fikirlərimizin, qayğı və dərdlərimizin nə qədər yaxın olduğuna heyrətləndim. “...Bəli, dostum biz iki yüz il rus boyunduruğunda yaşadığımız. Buna görə də, ana dilimiz özümüz kimi əsarətdə oldu. Bu illər ərzində biz ana dilimizin təbii haqqını qorumağa çalışdıq. Mən hələ 1954-cü ildə yazdığım “Ana dili” şeirində demişdim”.

“Ey öz doğma dilində danışmağa ar bilən
Fasonlu ədəbazlar.
Könlümüzü oxşamaz qoşmalar, milli sazlar,
Qoy, bunlar mənim olsun

Ancaq, Vətən çörəyi sizlərə qənim olsun. (3, 64)

“Dili xalqın mənəvi dünyası, milli xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirən və bu səbəbdən də dil ayrılığını ruh, psixologiya və mənəviyyat ayrılığı hesab edən” Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili”, “Oğluma”, “Latin dili”, “Uzun illər boyu öz vətəmindən”, “Mənim ana dilim”, “Özümdən özümə şikayət”, “Fəxriyyə”, “Özgə”, “Mənim anam” və bir sıra başqa şeirlərində ana dilinin milli-mənəvi düşüncənin formalaşmasındakı yeri və əhəmiyyəti haqqında danışılır, doğma dilə xor baxanlar, biganə münasibət bəsləyənlər sərt şəkildə tənqid olunur.

“Millətə aid hər şeyin: vətəninin, dilinin, mədəniyyətinin yorulmaz müdafiəçisi” olan Bəxtiyar Vahabzadə “Ana dili” (1954) adlı şeirində hər bir xalqın, millətin taleyində doğma dilin son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıdığına diqqəti yönəldərək bununla bağlı poetik düşüncələrini qələmə almışdır.

Dil açanda ilk dəfə, "ANA" söyləyirik biz,
"Ana dili" adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə. (4, 21)

Yaradıcılığının ilk dövrünün məhsulu olan bu şeirdə müəllif ana dilini “millətin ruhu, eşqi, canı” kimi dəyərləndirir, onun “babaların əqlindən, kamalından” süzülüb gəldiyini, “xalqın ilk nəfəsindən” yarandığını qeyd edir. Şair həmçinin ana dilini “əcdadımızın bizə qoyub getdiyi” “ən qiymətli miras”, sərvət hesab edir. Biz insanların ən böyük vəzifəsini isə bu dili göz bəbəyi kimi qoruyaraq gələcək “nəsillərə hədiyyə” verməkdə görür.

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil – bir-birimizlə əhdi peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Qiymətli mirasdır ... onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. (5, 39)

Bəxtiyar Vahabzadənin “Uzun illər boyu öz vətəmindən” (1989) misralarıyla başlanan şeirində sovet imperiyasının çöküşü ərəfəsində ana dilinə qayıdışın güclənməsi, Azərbaycan türkcəsinin rəsmi dil statusu alması məsələlərinə toxunulur. Ana dilinin çoxdan gözlənilən mövqeyi kəsb etməsi şairi bir vətəndaş kimi sevindirdiyindən o bundan dolayı sevincini, həyəcanını gizlədə bilmir.

Uzun illər boyu öz vətəmindən,
Qovdular səni,
Doğma dil bildilər bizə gəlməni.
Şükürlər olsun ki, qayıtdın yenə
Doğma vətəninə doğma elinə.
Səni vətəmində daim var görüm!
Həmişə üzün ağ, başın dik olsun (6, 202)

“Mənim ana dilim” (2000) adlı şeirində problemə özünəməxsus prizmadan yanaşan şairin qənaətinə, ana dili hər bir millətin, toplumun varlığının, mövcudluğunun əsası, təməlidir. Çünki ana dili var olduqca millət də yaşayır, dilini qeyb etmiş toplumlar isə artıq millətləşmək, milli dövlətini qurmaq imkanlarından məhrum olurlar. Ana dilinə bu qədər böyük dəyər verməsi, onun “millətin, yurdun varlığı” ilə bərabər tutulması Bəxtiyar Vahabzadənin bir vətəndaş olaraq öz xalqının taleyinə son dərəcə həssas münasibətini şərtləndirir.

Mənim ana dilim – mənim kimliyim
Pasportum, özümə öz hakimliyim.
Mənim mənliyimin füsunkarlığı,
Danışan kamalı, ağıldır dilim.
Millətin varlığı, yurdun varlığı,
Sənin varlığına bağlıdır dilim (7, 178).

Şeirdə ana dilini ayılı-ulduzlu bayraqa müqayisə etməsi şairin doğma dilin timsalında istiqlaliyyət, müstəqil dövlətçilik istəyini şərtləndirir. Bu isə hər şeydən əvvəl müəllifin vətəndaşlıq qayəsini əks etdirir.

Sənsiz adım – haram, vətənim – haram,

Ana südü kimi halalım – dilim.

Harda sən varsansa, orda mən varam,

Ey mənim ulduzum, hilalım – dilim (8, 178).

Türkiyə ədəbiyyatşünası Erdal Karaman “Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili uğrunda verdiyi mücadilə” adlı məqaləsində yazır: “Vahabzadənin bir ömür boyu vermiş olduğu mücadilədə, azadlıqla bərabər tutduğu ana dili böyük önəm ərz etməkdədir. Yazmış olduğu məqalələrdə və şeirlərdə bu xüsusdakı həssasiyyətini görmək mümkündür. Ona görə, ana dilini bilməyən bir insanın o millətə aid olduğunu iddia etməyə haqqı yoxdur” (11, 7). Sərrast müşahidədən qaynaqlanan bu mülahizələrdə diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri şairin “ana dili”ni “azadlığa bərabər tutulmasına” diqqətin yönəldilməsidir. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyan bu aspekt hər bir toplumun milli-mənəvi mövcudluğu üçün ana dilinin nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını aşkarlamaq baxımından maraq doğurur.

Qeyd edək ki, Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinin əhəmiyyətini, milli düşüncənin formalaşmasında rolunu ayrı-ayrı şeirlərində dönə-dönə canlandırmışdır. Şairin qənaətinə, hər bir millətin varlığı, mövcudluğu ana dilinin nə dərəcədə qorunub yaşadılması ilə bağlıdır.

Niyə mənim anam "madər", Niyə atam "pədər" olsun?

Bu dolaşmaq ticarətdə Niyə mənim doğmalarım

Özgəsinin tapdağında hədəv olsun?

Niyə mənim ana dilim Gəlmə dilin qabağında
titim-titim titrəməli?

Niyə doğmam yad olmalı,

Öz sözlərim öz dilimdən qovulmalı? (9, 487)

“Mənim anam” (1968) adlı şeirində Bəxtiyar Vahabzadə anasını savadsızlıqda suçlayanlara qarşı çıxır və bütün əsərlərinin müəllifinin anası olduğunu qeyd etməklə zahirən savadsız görünən bu insanın köksündə, sinəsində böyük hikmət xəzinəsi gəzdirdiyini göstərir. Şair böyük fəxarətlə qeyd edir ki, yazdığı əsərlərinin dilini ona məhz yazıb-oxumaq bilməyən anası öyrətmişdir.

Yox, mən heçəm,

Mən yalanam.

Kitab-kitab sözlərimin

Müəllifi mənim anam. (10, 263)

Azərbaycanın böyük şairi Mirzə Ələkbər Sabirə ithaf olunan “Fəxriyyə” (1996) adlı şeirində ana dili probleminə toxunan şair doğma dilə xor baxanları, bu dildə danışmağı şəninə sığışdırmayanları, özgə dilin kölgəsində daldalanları, özgə dilliyi mədəniyyət hesab edənləri sət şəkildə qınaq obyektinə çevirməkdən çəkinmir.

Əsrlər boyunca şöhrət sanmışıq,

Ana dilimizə qəmzə satmağı,

Özgənin dilində qırıldanmağı. (11, 162)

Şübhəsiz ki, Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili probleminə həsr olunan şeirləri təhlilə cəlb edilən örnəklərlə məhdudlaşmır. Şairin yaradıcılığında çoxlu sayda bədii nümunələr mövcuddur, bu və ya digər şəkildə bəhs olunan problemlə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, XI cild, Bakı: Elm, 2009, 672 s.
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, II cild, Bakı, Elm, 2009, 616 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, V cild, Bakı, Elm, 2009, 584 s.
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, X cild, Bakı, Elm, 2009, 672 s.

5. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, III cild, Bakı, Elm, 2009, 577 s.
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, VI cild, Bakı, Elm, 2009, 577 s.
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, I cild, Bakı, Elm, 2009, 616 s.
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, VII cild, Bakı, Elm, 2009, 616 s.
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2009, 662 s.
10. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, VIII cild, Bakı, Elm, 2009, 577 s.
11. E.Karaman. Bir Azeri şairi B.Vahabzadə. Milli Egitim ve Kultur dergisi, 1979.
12. Heyət Cavad. Kamillik zirvəsi. Bakı, Azərənəşr, 2009, 376 s.
13. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1979, 198 s.

ORHAN ARAS

Almaniya, Berlin

AZERBAIJAN'IN DEDE KORKUTU BAHTIYAR VAHAPZADE

Anahtar kelimeler: B.Vahapzade, Azerbaycan, türkler, edebiyat, kahramanlık

AZERBAIJAN'S DADA GORGUD B.VAHABZADEH

This article deals with B.Vahabzadeh's literary creativity. His poems have been examined and his life has been researched.

Key words: B.Vahabzadeh, Azerbaijan, turks, literature, herosim

Sadece Azerbaycan'ın değil Türk dünyasının en büyük şairlerinden biri olan Bahtiyar Vahapzade Bakü'de vefat etti. O, seksendört yıllık ömrüne binlerce şiir ve talebe sığdıran büyük bir kabiliyetti.

Onu ben, daha doğrusu onun şiirini Türkiye'de öğrenciliğim sırasında tanımıştım. Sağ-sol çatışmalarının en yüksek düzeyde yaşandığı yatılı okulumuzda sık sık Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerin asimile olup olmadıkları tartışılıyordu. Solcu öğrenciler 70 yıllık bir sosyalist geçmişten ve baskılardan sonra dinin ve dilin yok olup gittiğini iddia ediyorlardı. Sanki bana hakaret ediliyormuş hissi ile şiddetle bunun aksini savunuyordum. 'Dinimiz, dilimiz ve kültürümüz hala yaşatılıyor,' diye bas bas bağıryordum.

Çok geçmeden de o dönemler çok okunan Türk Edebiyatı dergisinin bir sayısı imdadına yetişmiş ve beni arkadaşların arasında haklı çıkarmıştı. O dergide merhum Vahapzade'nin bir şiiri vardı:

Ateş öz özünden yanmır

Yanırsa yandıran var!

Hiç bir şey öz özünden yaranmır

Yaranmışsa Yaradan var!

Allah'ım o şiire nasıl da sevinmişim! Aylarca o şiirin yazılı olduğu sayfayı cebimde gezdirmiş ve her tartışmada çıkarıp çıkarıp göstermişim. Sonra o heyecanlı halim ve acemi edebiyatçılığımın korka korka ona mektuplar yazmışım. Mektupların ona ulaşip ulaşmayacağını da bilmiyordum. Ama yazıyordum. Bir gün okulun postacısı bana üzerinde garip harflerin yazılı olduğu bir zarf getirdi. Zarfı duyan, gören her talebe arkadaşım yanıma koştu. Herkes merak içindeydi. Üzerindeki yazıları Yunan yazısına benzetmiştik ama sonradan bunu Rus kiril harfleri olduğunu öğrendik. Mektup Bahtiyar Vahapzade'dendi. O mektubu benimle birlikte 400 kişilik bütün okul okudu. Kısa ama özenle yazılmış bir mektuptu. Bana, yazdığım sözlerden dolayı iltifatlar ediyor, ana dilimizi iyi öğrenmemi ve iyi kullanmamı tavsiye ediyordu.

Sonralar aramızda mektuplar gitti geldi. Ama o ilk mektubun heyecanını ve gururunu asla unutmadım.

20 Ocak 1990 yılında Azerbaycan, güya ‘kardeş millet’ olan Rus ordusu tarafından şiddetli bir saldırıya maruz kaldı. Yüzlerce insan tankların önünde ezildi. Azerbaycan’a gönül bağı ile bağlı olan bizim gibi insanlar çaresizlikten ne yapacaklarını bilemediler. Acı büyüktü. Gözlerimiz yine Azerbaycan’ın bu büyük oğlunu arıyordu. Çok geçmeden onun yiğit ve gür sesi kulaklarımıza ulaştı:

**Namert güllesine kurban giderken
Gözünü sabaha dikti şehitler!
Üç renkli bayrağı öz renkleriyle
Vatan toprağına çekti şehitler!**

1990 yılının o karanlık günlerinden kısa bir süre sonra Azerbaycan’a gitmek nasip oldu. Evinde misafir olduğum şair Sabir Rüstemhanlı’dan Üstadla görüşmenin mümkün olup olmayacağını sordum. Sabir Bey telefonla Üstadı aradı ve Teze Pir Camisinde bir randevu ayarladı. Beraberce gittik. Onu görür görmez çok heyecanlandım ve ellerine sarıldım. Sonra ikimiz bir köşeye çekilip uzun bir sohbe daldık. Benim o çocuksu bir heyecanla yazılmış mektuplarımı hatırladığını söyledi, çok sevindim.

B. Vahapzade çok yönlü bir şairdi. Onun şiirlerinde klasik bir hava olsa da şiire yeni bir ses, yeni bir hava getirmişti. Dilimizin bütün renklerini, makamlarını onun şiirlerinde görmek mümkündür. Sevgiyi, imanı, vatanı, milleti, tarihi birbiriyle kaynaştırmıştı şiirlerinde. Sevgiliye yazılmış bir aşk şiirinde de bile onun imanından izler görürdünüz.

En Allah’sız dönemlerde bile Allah’ ı büyük bir imanla terennüm etmişti.

**İnsan, tepeden turnağı sen arzu- dileksin
Nefsinde doyumsuz, fakat aşkında meleksin
Zulmün yüzüne hakk denilen silleyi çeksen
Sillende mühürlenmiş o gayrettedir Allah!**

İmanı büyüktü. İmanını ailesinden aldığını söylüyordu. Daha küçücükken gök gürlemesinden korkarak anasının kucığına sığınır ve anasına gök gürlemesinin ne olduğunu sorar.

Anası o temiz inancıyla, ‘**Oğlum, korkma melekler gökte at koşturuyorlar!**’ der.

Vahpzade çok sonraları bunları hatırladığında, ‘**Allah’ım bu ne kadar güzel bir sözdü, gökte at koşturan melekleri hayal gözümle gördüm ve rahatladım**’ diye yazacaktı.

O, Azerbaycan’ın en güzel, dağlık ve ormanlık bölgelerinden Şeki’de dünyaya gelmiştir. Onun kendi ifadesiyle, ‘Baştan başa palamut, karaağaç, fıstık, ıhlamur ağaçlarıyla dolu’ Şeki’ de ailesi odunculuk yaparak yaşamaya çalışır. Ama Bolşevik hainlerin Şeki’de estirdiği terör nedeniyle onlar ailece Bakü’ye göç ederler.

Çocuk Vahapzade Bakü’de yapayalnızdır. Bilmediği, tanımadığı bir muhit, mektepte bile hüküm süren haksızlıklar, baskı ve öğrenmek zorunda olduğu Rusçanın zorluğu onu ümitsizliğe sevk eder. Ama ailesinin, özellikle anasının sınımsız şefkati, merhameti, bitip tükenmeyen sevgisi onu bütün tehlikelerin ve zorlukların içinden çekip çıkarır. Üstad, çocukluğunu, dedesini, amcalarını; evde hüküm süren müslüman Türk geleneğinin getirdiği saygı, sevgi, hürmet ve birliği sonraki anlatımlarında büyük bir hasretle yad eder.

Üstad Bahtıyar Vahapzade şairliği, hocalığı, yüreğinde büyüttüğü milliliği ile büyük bir insandır. Ama onun esas büyüklüğünü ortaya koyan yanı onun halkının bütün özelliklerini her dönemde hem şahsiyetinde hem de sanatında yaşatmasıdır. Sovyet döneminde yapılan propogandalar, kozmopoltleşme ve yabancılaşma karşısında bir duvar gibi durmaktan çekinmez. Sürekli putlaştırılan şahsiyetlerden intikamını şiirleriyle alır:

**Ebedini dünyada ben ebedi sanmadım
Bir ateşe tutuştum, bin ateşe yanmadım
Putlar ve geldi ve gitti birine inanmadım
Niye inanmalıyım? Axı dünya fırlanır!**

Onun şiirinde Yunus Emre'nin coşkunluğu, Mevlana'nın hoşgörüsü ve Köroğlu' nun başkaldırışı, isyanı yanyandı.

Onunla sohbetlerimizin birinde bana şiirinin hangi köklerden geldiğini şöyle anlatmıştı:

'Ben hep bir Mevlana aşığı oldum. İnanın Mevlana' yı cümle cümle mütalaa edebilirim. Onunla birlikte Yunus Emre'ye de vurgunumdur. Onun, 'Bir ben vardır bende, benden içeri, ' sözü benim hayat programım olmuştur.'

Üstad Azerbaycan' ın manevi bakımından en kurak bırakıldığı dönemde yetişmiş bir milli çınardı.Onu bir makale çerçevesinde anlatmak asla mümkün değildir.O ciltlerce kitaplara sığacak bir şahsiyetti. Onun insanın köküyle ilgili bir şiiri benim hep yolumu aydınlatmıştır.

Kökü var ağacın da taşın da

İnsansa kökünü gezdirir başında.

Köksüzlüğe, ruhsuzluğa, maneviyatını şeytanlara satan haramzadelere ne güzel bir cevaptır bu şiir!

O aynı zamanda büyük bir Türkiye sevdalısıydı. Çocukluğundan beri Türkiye diye yüreğinin attığını söylerdi. Bir dönem bazı beyinsizlerin Türkiye' yi ve Türkçeyi yok saymak istedikleri anda 'Bizim Türkiye' den başka Kimimiz Var?' isimli çok harika bir makale yazmıştı. Makale bir tokat gibiydi.O utanmaz ve köksüz yüzler kızarmış mıydı bilmiyorum.

Dr. ENVER UZUN

Türkiye

BAHTİYAR VAHAPZADE'DE VATAN VE DİL MUHABBETİ

Anahtar kelimeler: B.Vahabzade, vatan, dil, millet

B.VAHABZADE'S LOVE OF THE MOTHERLAND AND LANGUAGE

The article deals with B.Vahabzadeh's love for the motherland and language. The struggles of the poet have been investigated for the national language.

Key words: B.Vahabzadeh, motherland, language, nation

Bakü hatıralarımın önemli bir kısmını Azerbaycan şair ve yazarları ile olan dost sohbetleri oluşturmuştur ki,bir güneşe sığınır gibi onların ilim sıcaklığında kendime yön vermeye çalıştım. Onlar benim yol göstericim, gönüllü müellimim, sırdaşım ve yakın dostlarım olmuştur ki, Bahtiyar Vahapzade dünyaya bakışı ve ideolojik düşünce ve edebiyat yetkinliği ile zamanımı peşinde harcamak istediğim dostlarımdan birisi olmuştur. O'nu yazılı kaynaklardan ve şifahi anlatımlardan ziyade kendi dilinden dinlemek benim için bir tutkuya dönüşüvermişti.

Kafkasya'nın Rus işgali altında yaşamakta olduğu keşmakeşlik zamanında, 1925 yılında dünyaya gelmiş olan Bahtiyar Vahapzade de vuku bulmuş pek çok olayın yakın tanığı ve yaşayıcısı olmuş ve daha sonra bunu dillendirerek çıkış yolunu göstermek için gayret göstermiş didergin şairlerden birisi olarak dikkatleri çeker. Doğal olarak insan yaşadığı, sosyo-kültürel, psikolojik hatta siyasi atmosferin etkisinde şekillenir. O da bu atmosferde şekillenmiştir. Vahapzade, şairliğinin yanında makale, modern destan ve tiyatro eserleri yazmış olan Vahapzade ömrünün sonuna kadar üniversite hocalığı yapmıştır. Seksen beş yıla sığdırdığı ömrünün altmış beş yılını Sovyet yönetimi altında geçirmiştir.

Bu nedenle Sovyet yönetimi altında görüp yaşadıkları hayat felsefesinde ciddi bir değişim yaşamasına neden olmuştur. Her gecen gün yaşadığı sistem ile barışması gerekirken aksine Sovyet rejimine karşı artan bir nefret tüm benliğini bürümüştü. Tüm bu sıkıntılar vatan ile sembolize edilmiştir.

Şuayip Karakaş, “Vatan Şairi Bahtiyar Vahapzade” adlı makalesinde şairin vatan anlayışı konusunda şöyle diyor: “Vahapzade’nin şiirleri arasında tesadüf edilen en eski vatan şiiri 1949 tarihli. “Güzel Vatan” adını taşımaktadır. Bu şiirde şüphesiz Azerbaycan’ın güzellikleri terennüm edilse de şiirde söz konusu edilen vatan, adeta meçhul bir yerdir. Bu mehraban, sevimli, güzel vatan neresidir ve adı nedir, belli değildir. Onun mecnunu olduğu vatan Azerbaycan’dır. O’nun için vatan, elbette Azerbaycan’dan ibarettir. Ancak bu da şairin gönlünde saklı olan bir vatandır”. (*Şuayip,2010,VI:82*).

“Sosyal realizm” adıyla oluşturulan yeni bir cemiyet ve yaşam anlayışı sonucunda bütün yazarlar resmi ideolojiye uygun olarak yazmak zorunda kalır. İnsan ilişkileri ilk önce benimsetilmeye çalışılan yeni düzenin beklentilerine cevap vermesi yönündeki şekillendirme aydınlar arasında ciddi anlamda bir ikilem yaratır. Yeni sistemden yana tavır sergileyenler sisteme kolayca entegre olurken, bir kısım aydın ise adeta kalemleriyle keskin kılıç olarak yararlanırlar ki, Vahapzade de bunların içerisinde. Özellikle vatan ve dil konusunda derin bir hassasiyet gösterir. Kendi ifadesiyle vatan anlayışının kutsallığını Sabir ve Mirze Celil ile anlamaya başlamış, Üzeyirbey’in Köroğlu uvertiyasını dinledikten sonra kavramıştır. (“*Vahapzade, 1988:104*).

Ancak O’nun sanatçı ve milli kimliğinin şekillenmesinde Samed Vurgun’un da yeri az değildir. Kendileriyle öz evinde 05. 02. 1998 tarihinde yapmış olduğum bir röportajı sırasında bu durumu şöyle ifade etmişlerdi. “Ben gençlik yıllarımdan itibaren şiir yazmaya başladım. Şiir yazmamda Samed Vurgun’un etkisi büyük olmuştur. Bu etki öyle derin olmuştur ki, doktora işimi de ondan yazmama neden olmuştur. Kısacası O’nun ruhu beni tuttu. O, bir halk şairi idi. Halk ruhunda yazıyordu. Sonra şu bizim mizah ustası Mirza Elekber Sabir’in delisi oldum. Son on-on beş yılda ise akide, fikir, milletçilik, milletin derdine yanmada ise kendime Mehmet Akif’i rehber edindim”. (*Uzun,2009:103*). Vatan ve dil başta olmak üzere sayısız etkenin etkisi altında şekillenmiş olan Vahapzade dönemin pek çok diğer şair ve yazarı gibi toplumun dertlerini kendilerine dert edinmiş, halkın sesi, dili olmak adına her türlü riski almaktan dahi çekinmemiş bir vatanperverdir. Çünkü O, yaşadığı duygu ve düşünceleri, kutsi bir mekâna aktarır. Vatan, bu içsel birleşme ile yeni ve kendine özgü canlı bir organizmaya dönüşür. Böylece de vatan, üzerinde titrenmesi ve her ne pahasına olur olsun mutlaka korunması uğrunda her türlü fedakârlığın gösterilmesinin zaruri olduğu kutsal bir değerdir. Şair bu bağlamda öz vatanına olan bağlılığını 1967 yılında yazmış olduğu “Şair-Vatan” adlı şiirinde şöyle dile getirir:

“Şairin bedeni-bu ana torpag,
Nefesi-hezridir, ganı-Kür, Araz.
Çoh şey Vetensiz de yaşayır, ancag
Şairse Vetensiz, elsiz yaşamaz...
Şaire vezife, rütbe ne gerek!
‘Veten’, ‘Veten’ deyir könül sesi de.
Veteni sevmekdir, Veteni sevmek,
Şairin en büyük vezifesi de.” (*Vahapzade,2008,II,232-233*).

Vahapzade, vatan muhabbetini en yüce ve kutsi değer olarak görür ve bu balamda vatana olan muhabbetini “Vatan, ana torpak’ Doğma ocak! Niye insan için bu kadar aziz olur? Dünyanın cennet gibi bir köşesinde bütün arzularını, isteklerini yerine getirirler bile, dünyanın bütün nimetlerini başından dökseler bile yine gözü vatanı aktaracak, kalbin vatan hasretiyle dövünecek, dudakların ‘vatan’, ‘vatan’ diyecek. Bunun sebebini bilmek için ana toprağın bir parçası olan insanı, onun tabiatını araştırmalıyız. (*Vahapzade,1988:74*) Toprağa kaygı insana kaygıdan başlar. Toprağı ekip biçen insandır. İnsana kaygı ve muhabbet olmayan yerde toprak da kaygı ve muhabbetten mahrum olur. Neticede hiçbir maksat hasıl olamaz. (*Vahapzade, 1988:98*).

“Vatan Sevgisi” adlı makalesinde ise vatanın insan için olan mukaddesliği üzerinde durur. İnsan ve vatan arasında kırılmaz bağa işaret ederek şöyle der: “Vatan sevgisi, insanın

duygularının en alisi, en yükseği ve en mukaddesidir. İnsanın mensup olduğu vatanını sevmekle kendini, cemiyet karşısındaki borcunu tapmış olur. Vatan ve halk hissesinden mahrum olan şahıs, bütün insani hislerden mahrumdur. Vatanını seven adam hayatı sever, dünyanı sever. Çünkü o ne için yaşadığını ve ne için çalıştığını bilir. Vatan sevgisi insana, meslek amal getirir. Meslek ise üreğe cesaret, kollara kuvvet, gözlere ışık verir". (*Vahapzade, 1978:279*); (*Vahapzade,1976:211*).

Şairde vatan sevgisi öylesine bir tutkuya dönüşmüştür ki, Azerbaycan'ın kuzey ve güney şeklinde iki parçaya bölünmüşlüğü karşısında son derece muzdariptir. Ona göre bu parçalanmışlık zahiridir, zira vatan toprakları Rusya ve İran arasında bölüştürülmüş olsa dahi gönüller buna asla razılık göstermediğini şöyle dile getirir:

"Könlümüzde bir vahiddir, güneyimiz güzeyimiz,

Veten bizim namusumuz, biz Vetenik, Veten de Biz" (*Vahapzade,1969:64*).

"İstisnasız her yerde, her şey için cevapdehliği ziyalı danışmalıdır. Torpak itir, tasarrufat yok olur, halk parçalanır, fergeler peren peren düşürse, günahkâr ziyalıdır. "Ziyalı milliliği" millî manefe ile bağlı bütün sahalarda, birinci növede ise dile ve toprağa münasebette sabit kalır. Torpağın iktisadı yok, me'nevi millî cehtten rentabelliği için cevapdehliği sanat ve sanatkar öhdeye almalıdır. Ziyalıyı ve toprağı daha yakın me'vi temasa, ünsiyete çağırın bir makam da var. Bütünlükte Karabağ hareketimizin millî himini bestekar Vasıf Adıgözel yarattı. İ. Şihli, Bahtiyar Vahapzade bele bir himin publisistikada "bestelediler". (*Karayev, 1996: 587, 629*).

Bu anlayış paralelinde şair için vatan muhabbeti beşeri hazzın en ulvi ve en samimi ve yüce olanıdır. Zira tüm değerlerin yeşerdiği maya vatandır. Vatan bu bağlamda canı, anası en değerli mukaddesattır. O, Ahmet Ahmedov ile yaptığı söyleşide "Dünyada her şeyi zövke, imkâna göre değişmek olur, birce vatandan ve anadan başka. (*Vahabzade,1988:104*)

"Veten eşği her eşgiden gözeldir

Menim elim, benim dilim gözeldir.

Öz canımdır, öz anamdır vetenim

Azerbaycan, men seninem, sen benim". (*Vahapzade,2008,II,290*)

Vahabzade kabına sığmayan, vatan ve özgürlüğü yolunda her türlü riski göze alarak 1959 yılında meşhur "Gülistan" poemasını yazar. Bu konuda ise şöyle diyor: "O şiiri (Gülistan poeması) yazdıktan sonra başıma çok olaylar geldi. Bu şiiri Bakü'de yayınlamadım. Gidip Şeki Gazetesinde yayınladım. İki yıl Şeki'de oldum. Gençliğimde fikirlerimi açıkça söyledim. Ancak sonradan anladım ki bu tür fikirlerimi açık değil, dolaylı şekilde söylemeliydim. (*Uzun, 2009:103*). Ancak o da dönemin baskısı nedeniyle vatan, dil ve azadlık konularında yazmaktan imtina eder. Bunu "Bir Ürekte Dört Fasil" adlı kitabında tüm çıplaklığı ile görmek olasıdır. Söz konusu bu 244 sayfalık kitabında vatan, dil ve azaldık kavramlarından dikkatle kaçındığını görüyoruz.

Ancak sonradan bunun ağır bedellerine göğüs germek zorunda kalır. "Gülistan" şiirinden dolayı sorguya çekilir. "1962 yılında üniversitedeki görevinden uzaklaştırılır, kitabı toplanır. (*Vahapzade,1990:23*). Artık istemezse de O'na bir rejim muhalifi damgası vurulur. Devletin gözü onun üzerindedir. Şiir ve yazıları titizlikle takip edilir. Bu günler şair için ağır günlerdir. Sıkça sorgulanır, yıldırılmaya, direnci kırılmaya çalışılır. Ancak ideallerinden özellikle de vatan ve dil konusundaki fikirlerinden taviz vermez. Halkın gizli yardımıyla moral bulur.

Millî vatan şuurunun açık şekilde ifade edilme olanağının olmadığı yıllarda bu şuurun olması düşüncesiyle Sovyetlerin algılamaya çalıştığı vatan anlayışına karşı itirazda bulunan şair ve yazarlar tutuklanarak tasfiye edilmişlerdir. 1953 yılından itibaren değişik şekillerde mevcut Sovyet yönetimi eleştirilip sorgulanmaya başlar ve o da düzene başkaldıran, azad vatan ve ana dilde danışmak isteyen birisi olarak sistemi sorgulamaya başlar. Bu bağlamda eskiye yani öze dönüş yollarını aktarır. Bu yönde vatanperver şairler gibi o da bu yönde bir volkana dönüşür, sesini tüm Türk dünyasına duyurmak ister. Çünkü onun için vatan bir anadır, candır.

"...

Yüz yüz iten olsun,
Min min de biten var.
Şükür eyleyelimki,
Bizlerden hem önce
Hem sonra veten var!” (Vahapzade,2008,5,15)

Devrinin değişik yaşam zıddiyetlerine rağmen O, temiz bir kalpli, sade bir insan olarak vatanın içinde bulunduğu duruma karşı yürek yangısı içerisinde idi. Buna göre de şiirlerinde estetik bir kaygıdan ziyade mezmuna önem vermiştir. O, “Anadili” adlı makalesinde vatan muhabbetini şöyle ifade eder: “Vatanı da güzel ve sefalı olduğuna göre sevmiyorlar. Yalnız vatan olduğuna göre seviyorlar. (Vahapzade,1991:228). Saf kalbinde vatanı ve halkının sevinç ve elemelerini, hayal ve arzularını, gelecek azad hoşbeht günlere olan özlemin sesine çevrilmiş, kendini vatanın muhabbetinde yaşatma arzusunda olmuştur. Ancak bunu yaparken de asla milli egoizme kapılmaz, haksızlığa karşı çıkmayı kendisine zorunlu bir görev, yerine getirilmesi gereken manevi bir borç olarak görür. Bu nedenle Sovyetlerin dehşetli, kan donduran baskıları karşısında yaşanan durgunluk döneminde dahi halkın milli duygularını, vatan muhabbetini uyandıran, halkın kendisini terk etmeye çağırmaktan geri kalmıyordu. Yaşar Karayev, haklı olarak “Bahtiyar Vahabzade’nin yaradıcılığında zaman ve vatan anlayışı bir de ışık anlayışı ile bağlıdır.”(Vahapzade,1974,I:9). Zira tüm bunlar sadece “vatan” denilen ve “ana” ile özdeşleştirilen kavramın yüce mahiyeti sonucuydu.

“...
Ahar uca gayalardan,
Gözeliyle gönül heyran!
Bizim için yarandın sen,
Gözel veten, güzel veten!”

...
Çay daşları yine hal-hal,
Gözel olur çölde bu hal.
Etirlenir çemen, çayır,
Göy üzünü gucağlayır
Kemer kimi gövsi-güzeh.
Yavaş-yavaş esdikce meh,
Yayölör hoş torpag iyi.
Bu menalı güzelliği
Biz sevirik ezel günden,
Gözel veten, güzel veten! (Vahapzade,2008,I,60-61).

Vahapzade, tarih, millet, özgürlük, vatan ve ana dil gibi milli unsurlar konusundan oldukça hassas ve didergin olmuştur. Adeta vatan ve ana dili “tırnak ve et” gibi bir birinden ayrılmaz bir değer olarak görmüş; dil diyende vatan, vatan diyende ise dili eksik etmemiş, her iki değeri kutsal adeta yaşam için vazgeçilmez değerler olarak algılamıştır. Zira insan topluluklarını geçmişinden geleceğe taşıyan ortak hafızaların, ortak kültür ve tarihlerin ortak duyguların ve manevi değerlerin devleti bir arada tutan en önemli unsurudur. Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle “Dil, milli kültürün en temel kurucu unsuru ve hem de taşıyıcısıdır”. Dil olmadan kültür ve medeniyet; medeniyet olmadan millet, millet olmadığında da vatan olmaz. Çünkü bunlar varoluş zincirinin en değerli halkalarıdır. Birinin yokluğunda diğerleri de anlamını kaybeder.

Bu nedenledir ki Vahapzade, Sovyet rejimi altında riskli bir yaşam sürdürmüş olsa da vatan ve ana dile karşı olan muhabbeti buna baskın gelmiş ve O, her türlü riskleri göze alarak ana dil konusunda değişik faaliyetlerde bulunmuş, her fırsatta vatansız ve ana dilsiz yaşamının mümkün olmadığını altını kalın çizgilerle çizmiştir. “O, dil konusunda Sovyet Sosyalist idaresinin (CCP) değişik organlarında, medeniyet, maarif idarelerinde dil konusundaki görüşlerini dile getirmekten çekinmemiş; Azerbaycan dilinin kullanılmasını temin eder ve onun

her taraflı gelişimine devlet kaygısı gösterir”. Şair, Azerbaycan’ın bir devlet olarak kabul edildiği halde kendi öz dilinin sadece konuşmada serbest kılınıp, yazı dilinde Rusçanın zorunlu dil görülmesi konusundaki rahatsızlığını da şu şekilde dile getirir: “Lenin milli hukukların korunması konusunu defalarca sohbet açmıştır. Konstitusiyanın 73 maddesinde yazıldığı gibi doğrudan da mı Azerbaycan dili devlet dilidir? Hamımıza malumdur ki yok! Çünkü devlet dilinin hukukunu korumuyoruz. Bunun zaruriyet olduğunu anlamayanlar idarelerde kullanıldığına göre ana dilinde bigânelik gösterir, hiçbir berede düşünmüyor, bunu kendilerine bir noksan olarak da görmüyorlar. Bizi her konuda alkışlayanlar, ana dil meselesine gelince bize şüphe ile yanaşır, en iyi halde bizi ‘geri kalmış adam’, kendilerini ise ileri gitmiş, medeni ve muasır adam hesap ediyorlar.” Böylesi bir durum ile karşı karşıya olduğumuzda yetkili bir şahsın “Unutma ki, biz beynelmilel bir respublikadayız. Şeklindeki uyarısına “ben de beynelmilelciliği istiyorum. Çünkü beynelmilelciliğin sözlük anlamı milletler birliği demektir. Biz yalnız bir dili işletip, respublikanın adı ile adlanan dili, resmi yığınçaklardan ve devlet idarelerinden kovduğunuz zaman beynelmilelcilik bozulmuyor muydu” diye sorar. Kendi dilimize bigâneliğin asıl tahsirkarları bizleriz. (Vahapzade, 1988:20-21,22).

Sistemin getirdiği baskılarla dikkat çeken şahısların methiyesine önem vererek ana dilinin göz ardı edilmesini durgunluk ve ziyan dönemi olarak algılayan şair, “Tarih, Dil En’ane” adlı makalesinde dil konusundaki düşüncesini “şahsiyete perestij ve durgunluk devirlerini halkımızın manevi dünyasına vurduğu zarbelerden biri de ana dilimize lazımcı kıymet verilmemesi olmuştur. Her halkın ana dili o halkın milli varlığının birinci göstericisidir. Dilinden mahrum halk, özünden mahrumdur. Bugün Azerbaycan dili yalnız ünsiyet vasıtası olarak kalmamalıdır. Ana dili olduğuna göre bütün dillerden seçilmeli ve sevimlidir” (Vahapzade, 1991:147-148-228) şeklinde açıklar.

Şair, bir makalesinde yaşamış olduğu bir olayı şöyle anlatır: “Azerbaycan’da önemli makamlarda bulunan birçok aydın ana dilini bilmemektedir. Ben bu yakınlarda Bakü Belediye Encümeni Başkanıyla görüştim. Benimle bir iki kelime bile ana dilinde konuşmadı. Hâlbuki anayasaya göre cumhuriyetin resmi dili Azerbaycan Türkçesi’dir. Ana dilini bilmemesi o kendisinin meselesidir. Fakat resmi dil olarak ana dil kabul edilmişse, devletin önemli bir makamında bulunan birisinin resmi dili bilmemesi neyle izah edilebilir?” (Vahapzade, 2000: 133).

Mangurtluktan milletleri çıkaracak olan yegâne güç ana dilidir. “Milletin, istiklâlin, hürriyetin temeli milli şuurdur. Milli şuurun en kuvvetli kaynağı ve belirtisi ise milli dildir. Bu sebeple insanın kendi dilini sevmesi, ona şuurlu bir saygı duyması milli bir borçtur.” (Ergin: 13). Zira milletler dilleri ile yaşar, boy-bosa çatar. Diliyle güler, diliyle hissiyatını ortaya koyar. Benliğini diliyle ifade eder. Bu nedenle de “O’na göre ana dilini bilmeyen bir insanın o millete ait olduğunu iddia etmeye hakkı yoktur. Dilini bilmeyen milli düşünce ve vatanperverlik bakımından onursuz olur. Onlar için vatan mefhumu şahsi ev, millet düşüncesi de yakın akraba anlamına gelmektedir. Ana dilim bilmeyen bireyler milletin ruhuna, maneviyatına ve tarih şuuruna biganedir ve o milletin evladı değildir”. (Vahapzade,1999:15). Bu nedenle de bir milletin varlığı ve bekası dille mümkündür. Dil yoksa millet de yoktur. İnsan severlik duygusu, birlik ve ittifak, barışseverlik, sadakat ve samimiyet, muhabbet ve bunun gibi birçok Azerbaycan halkının nesillerden nesillere kalmış büyük sıfatları derslerde nazım ve nesir yoluyla dile getirirken Azerbaycan dilinin lirizminden yararlanmıştı.

Sovyet yönetiminin Ermeni ve Gürcü dillerine değmemesine rağmen Azerbaycan diline defalarca müdahalede bulunmuş olması şairi derinden incidir. Zira O’na göre Azerbaycan halkını ve bütöv Türk dünyasını kader ve tarihte ve her türlü amalda birleşmesini sağlayacak yegâne değer dildir. Bu nedenle Sovyet yönetiminin Rusçayı resmi dil olarak zorunlu hakle getirirken ana dilinin üzerinde baskıcı bir tutum sergilemesine itirazda bulunur.

“Men senin diline deymirem sen de,
Gel benim bu ana dilime deyme.
Senin de bağın var, gülün var çekin,
Bağımda ektiğim gülüme deyme.

Hesedlerle baxdin çemenime sen
Gör bir neler ettin vetenime sen
“Yan” deyib od vurdun bedenime sen
Altında ateş var, külüme deyme”. (*Vahapzade,1998:129*).

Şair böylece ana dili üzerinde oynayan, Türkçenin bozulması için gayret gösterenleri uyarmakta, kendisinin diğer Azerbaycan Türkleri gibi kendisinin de Rusçaya karşı bir itirazı olmadığını, bu nedenle Türkçeye Rus yönetiminin gerekli değeri vermediğini, hâlbuki her şeyin karşılıklı olduğu gerçeğinin unutulmaması gerektiğine işaret eder.

Bilindiği üzere dil, sadece iletişimi değil toplumların devamını da sağlayan kültürel kodları taşıyan bir görev üstlenir. Bu algılama nesillerin kendisi olma yolunda önemli bir katkı sağlar. Bu bağlamda bakıldığında Vahapzade, sadece şair olmayıp, Azerbaycan halkının konuşan dili, düşünen beyni idi. Bu hassasiyetini O, “Artık Zile Döndü Zincirin Sesi” adlı şiirinde şöyle dile getirir:

“Yaşadık hasretle yüz seksen yılı
Yoksa ters dönmekte bu çarh-ı devran?
Yurdum Azerbaycan, dilim Türk dili
Diyen bal kokulu diline kurban” (*Vahapzade,2002:26*).

Dilin varlığını milletin varlığı şeklinde nitelendiren şair, dilini sevmeyenleri ahlaken düşkün insan olarak niteler. “Benim Ana Dilim” adlı şiirinde;

“ Benim ana dilim, benim kimliğim
Pasportum, kendime öz hâkimliğim.
Benim benliğimin füsunkârlığı
Konuşan kemâli aklıdır dilim.
Milletin varlığı, yurdun varlığı,
Senin varlığına bağlıdır dilim.

...

Namustan habersiz, vicdandan uzak
Vazife kürsüsü meramdır sana.
Vatanın dilini sevmeyen alçak
Vatanın ekmeği haramdır sana! “ (*Vahapzade,2002:112-113*).

O’nun için ana dili Türkçe ecdadımızın aziz bir yadigârıdır. Bu nedenle o gözümüz gibi korunacak ve gelecek nesillere emin şekilde bırakılacak, kutsal bir emanettir. Bu emanete ihanet ise namus anlayışından uzak olanların işidir. Bu bağlamda ana dili aynı zamanda ana sütü kutsallığına sahiptir. Buna göre de dili ortadan kalmasıyla sadece dil değil, tüm hayat anlayışımız, tefekkürümüz ruhi ufukumuz oluşacaktır. Çünkü ana dili, onun kimliğinin işaretidir. Anne ve çocuğu arasındaki güçlü manevi bağı oldukça anlamlı bularak, nesillerin yetiştirilmesinde dilin de en az anne kadar önemli bir etken olduğuna özellikle vurguda bulunur.

Vahapzade, ana dili üzerindeki baskılara karşı nefretle baş kaldırırken; aynı hissi yoğunlukta ana dilini küçümseyen, hafife alanları da tenkit ateşine tutmuştur. Bu yöndeki duygularını “Ne Ondansın Ne Bundan” adlı şiirinde şöyle dile getirir:

“Dilinizi yadsıyıp Kendinizi dandınız.
Fakat bu alçaklığı siz yücelik sandınız.
Ey kökünden ayrılıp kendisinden kaçaklar,
Emin olun, sizi de bir zaman danacaklar.” (*Vahapzade,1992:81*).

Şair, düşünce, toplum hayatı, kişisel duyarlılığı, yaşadığı dönemi farklı yönleri ve Görünüş-leriyle anlatmasıyla da dikkati çekmektedir. Kısacası Vahapzade, “anavatan” ve “anadili” gibi kutsi kavramları milletin varoluşuna gerekçe gösterir. Onları vazgeçilmesi mümkün olmayan varoluşun ifadesi olan ilahi değerler olarak görür. Bu nedenle ömür boyu vatan ve dil konusunda didergin olmuş, her türlü zorakilik, baskıya rağmen bu kutsal kavramlara asla bigane kalmamıştır. Çünkü vatan ana, dili sütüdür. Bunları ise hiçbir şey evez edemez.

Kaynakça

1. Ergin Muharrem, Türk Dili, "Derslik", (tarihsiz).
2. Karayev Yaşar, Tarih: Yakından ve Uzaktan, "Sabah Neşriyat", Bakü 1996.
3. Karakaş Şuayıp; "Vatan Şairi Bahtiyar Vahapzade", Gazi Türkiyat, S.6, Ankara 2010.
4. Uzun Enver, "Bahtiyar Vahapzade İle Söyleşi", Mortaka Dergisi, S.12, Trabzon 2009.
5. Vahapzade Bahtiyar, Seçilmiş Eserleri, "Azernesir", C.I, Bakü: 1974.
6. Vahapzade Bahtiyar, Soru İşareti, "Kaynak Yayınları", İstanbul 2002.
7. Vahapzade Bahtiyar, Ömürden Sayfalar. İstanbul 2000.
8. Vahapzade Bahtiyar, İstiklal, Bakü 1999.
9. Vahapzade Bahtiyar, Bir Ürekte Dört Fasil, "Azerbaycan Devlet Neşriyatı", Bakü 1966.
10. Vahapzade Bahtiyar, Şenbe Gecesine Geden Yol, "Azernesir", Bakü 1991.
11. Vahapzade Bahtiyar, Tavşana Kaç, Tazıya Tut, Ankara 1990.
12. Vahapzade Bahtiyar, Sadelikte Büyüklük, "Yazıcı Neşriyat", Bakü 1978.
13. Vahapzade Bahtiyar, Sanatkar ve Zaman, "Gençlik Neşriyat", Bakü 1976.
14. Vahapzade Bahtiyar, Gelin-Açık-Danışak, "Azerbaycan Devlet Neşriyatı", Bakü 1988.
15. Vahapzade Bahtiyar, -Eserleri, C.I, II, III, IV, V, Bakü 2008.
16. Vahapzade Bahtiyar, Deniz-Sahil, "Gençlik", Bakü 1969.
17. Vahapzade Bahtiyar, Gün Var Bin Aya Değer, (Aktaran: Beşâret İsmail), İzmir 1992.

Prof. Dr. NECATİ DEMİR
Türkiyə, Gazi Üniversitesi

BAHTİYAR VAHAPZADE VE TÜRK DİLİ

Açar sözlər: *B.Vahapzade, türk dili, mücadile, bağımsızlık*

B.VAHABZADEH AND TURKISH LANGUAGE

This article deals with the issue of the Turkish language in the B.Vahabzadeh's poems. The poet's activity is being investigated in this article.

Key words: *B.Vahapzadeh, turkish language, struggle, independence*

Dil konusu, çok geniş coğrafyalara yayılan Türklerin tarih boyunca karşı karşıya bulunduğu en büyük sıkıntılardan biridir. *Diğer dillerden etkilenme, ana dili bırakıp başka dillerde eğitim öğretim yapma, Türkçeyi unutup başka diller ile konuşup yazma...* Türklüğün hep karşı karşıya kaldığı sorunlardandır. Pek çok devlet adamı ve Türk aydını bu sorunlara çözüm bulabilmek için çareler aramıştır. Bilge Kağan, Kaşgarlı Mahmud, Karamanoğlu Mehmed Bey, Mustafa Kemal Atatürk, ... bunlardan bazılarıdır. İşte bu aydınlara bir isim daha eklememiz gerekmektedir. Hatta Türk dili ile ilgili çırpınışları konusunda bu aydınlara taç olacak bir isim Bahtiyar Vahapzade... Hatta, belirleyebildiğim kadarı ile Türk Dilinin gelişmesi, kullanılması, öğretilmesi, güzellikleri, ... konusunda, bütün tarih boyunca, Bahtiyar Vahapzade'den daha fazla emek veren bir aydın yoktur denilebilir. Bir başka söyleyişle Türkçe konusunda Tarih boyunca en hassas aydınımız Bahtiyar Vahapzade'dir denilse yanlış olmayacaktır.

Coğrafyayı vatan, insanları millet yapan unsurların en başında dil gelir. Ayrıca dil, coğrafyanın ve milletin en önemli bekçisidir. Hem siyasî hem de kültür sınırlarımızın bekçisi de Türkçedir. Dolayısıyla Türkçenin kullanılması ve Türkçe öğretiminin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Türklüğün bir siyasî sınırı, bir de kültür sınırı vardır. Siyasî sınır, içinde bulunulan vatan iken kültür sınırı, Türkçenin konuşulduğu her yere uzanır. Üzerinde hangi bayrak dalgalanırsa dalgalansın, Türkçenin yazıldığı ve konuşulduğu her coğrafya Türk kültür sınırının içerisindedir.

dedir. Günümüzde kuzeydoğu Asya'dan Afrika'nın ortalarına, Çin Seddi'nden Avrupa'nın içlerine kadar Türk milletini birbirine bağlayan en önemli bağ Türkçedir.

Türk dünyasında, şiirleriyle ve yazılarıyla Türkçeye hizmet edenlerin sayısı oldukça fazladır. Bunların içerisinde hizmetleri sözle anlatılamayacak, teşekkürle geçiştirilemeyecek şahsiyetlerin en önemlilerinden biri de *Bahtiyar Vahapzade*'dir.

Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan sahasında Türkçeye çok sayıda şiir, edebî tenkit, inceleme, makale, tiyatro eseri kazandırmış olmakla, çağımızda Türk dünyası şâir ve nasirlerinin en önemlilerinin içinde yer almaktadır. O, daha öğrencilik yıllarında Kuzey Azerbaycan basınında yayımladığı şiir ve makaleleriyle dikkatleri çekmiştir. Daha sonraki yıllarda yazılarıyla çeşitli ödüller kazanmış, şöhreti dünyaya yayılmış ve eserlerinin bazıları başta Türk şiveleri olmak üzere, Rusça, Almanca, Fransızca ve Farsçaya çevrilmiştir.

Vahapzade'nin ilk defa Türkiye'de tanıtılması *Saadet Çağatay*'a nasip olmuştur¹. Daha sonraki yıllarda *H. Ahmet Schmiede*, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun* ve *Dr. Yavuz Akpınar* tarafından Türkiye Türklerine çeşitli yönleriyle tanıtılmış olan şâirimiz türlü vesilelerle Türkiye'ye defalarca gelmiş ve Türkiye insanı ile haşır neşir olmuştur.

Bahtiyar Vahapzade dil konusunda yazdığı şiirlerde, Türkçe hakkındaki düşüncelerini beyan etmiş ve dil meselesine çok önem vermiştir. Ayrıca yazdığı şiir, makale, edebî tenkit ve diğer nev'ilerde sade Türkçeyi kullandığı gibi tenkidini yaptığı eserleri de özellikle bu açıdan değerlendirmiştir.

Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan'ın Rus işgalinde olduğu yıllarda herkesin Rus dilini öğrenmeye uğraştığı yıllarda kararlılığını, dik duruşluluğunu net biçimde göstermiştir. Bu haliyle Azerbaycan Türklüğüne örnek de olmuştur. Bir şiirinde Türkçeye "Vatan dili" diyerek onun hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır:

*Ey vatan güzeli, gel öpem senin
Vatan dili diyen dudaklarından.
Hak sözün kalbimi titretti benim
Bu vatan toprağı koy olsun kanım,
Vatanda yaşayıp onun diline,
Ruhuna, zevkine, ana vatana,
Hor bakan şerefsiz vatansızlara!*

Bahtiyar Vahapzade'ye göre bir milletin varlığı ve geleceği ana dili ile mümkündür. Ana dili yoksa millet de yoktur. Şair, Sovyetler döneminde ana dilinin durumunu "Merziye" adlı şiirinin şu mısralarıyla dile getirmiştir:

*Ey bu günü dilim dilim
Parçalanan Ana dilim
Sinesinde od kalan* ana dilim
Kapıların arkasında
Boynu bükük kalan dilim.
Var iken yok olan dilim
Ayaklarda kilim dilim
Savaşlarda bir kahraman,
Barışlarda halim dilim.*

Yine Rus işgali yıllarında Rusların son derece katı olduğu zamanlarda Ana dili ile ilgili görüşlerini örtülü olarak ifade etmiştir. Türkçenin adının bile anılmasının yasak olduğu yıllarda o, dil ile ilgili düşüncelerini 1967'de kaleme aldığı "Latin Dili" başlıklı şiirinde ifade etmiştir. Ölü bir milletin (Latin) dili yürürlükte iken yaşayan bir milletin (Azerbaycan Türklüğü) dilinin ölü olduğunu, bunu yanlış bulduğunu şöyle anlatmaktadır:

*Sen derde bak, vatan da var, millet de var.
Ancak onun dili yoktur.*

¹ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s. 9-12.

Öyle bil ki ayna gibi.
Şimdi söyle hangi dile ölü diyek?
Vatan varken, millet varken,
Küçük yoksul komalarda
Tutsak olan bir dile mi?
Yoksa uzun asırlardan geçip gelen
Halkı ölen, özü kalan bir dile mi?

Aynı dili konuşan insanlar tarihin süzgecinden beraber geçmişler, aynı kaderi paylaşmışlar ve yokluğu beraber yaşamışlardır. Dil, o yüzden “millet” olmanın temelini teşkil eder. Vahapzade, bu duygu ve düşüncüyü “Ana dili” şiiriyle en güzel şekilde ifade edenler arasındadır:

“Dil açanda ilk defa “ana” söylerik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dersliyimiz.
İlk mahmımız laylanı anamız öz südüyle
İçirir ruhumuza bu dilde gile-gile.
Bu dil - bizim ruhumuz, eşğimiz, canımızdır,
Bu dil - birbirimizle ehdi- peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bize bu dünyada her şeyi
Bu dil-ecdadımızın bize goyup getdiyi
En giymetli mirasıdır, onu gözlerimiz tek
Goruyub, nesillere biz de hediye verek.
Bizim uca dağların sonsuz ezemetinden,
Yatağına sığmayan çayların hiddetinden.
Bu topraktan, bu yerden,
Elin bağrından gopan yanıglı negmelerden,
Güllerin renglerinden, çiçeklerin iyinden,
Mil düziünün, Muğanın sonsuz genişliğinden
Ağsaçlı babaların eglinden, kamalından
Düşmen üstüne cuman o gıratın nalından
Gopan sesden yarandı.
Sen halgımın aldığı ilk nefesden yarandı.
Ana dilim, sendedir halgın eqli, hikmeti,
Ereb oğlu Mecnun derdi sende dil açmış.
Üreklere yol açan Füzuli'nin seneti,
Ey dilim, güdretinle dünyalara yol açmış.
Sende benim halgımın gehremanlıgla dolu
Tariki varaglanır.
Sende neçe min illik benim medeniyyetim
Şan-şöhretim sahllanır.
Menim adım, sanımsan,
Namusum vicdanımsan!
Milletlere balglara halgımızın adından
Mehebbet dastanları yaradıldı bu dilde.
Bu dil-tanıtmış bize bu dünyada her şeyi.
Bu dil-ecdadımızın bize goyup getdiyi
En giymetli mirasıdır, onu gözlerimiz tek
Goruyup, nesillere biz de hediye verek!”

Bir dile verilen ehemmiyet, ancak bu kadar içli ve samimi anlatılabilir. Şairimiz, şiirde Türkçenin, Türk insanının ruhu, aşkı, ecdat yadigarı olduğunu ve bizim de daha sonraki nesillere bırakmamız gerektiğini söylüyor. Bununla kalmayarak devam ediyor: Türkçenin, yüce dağların azametinden, yatağına sığmayan çayların hiddetinden, bu topraktan, nağme-

lerden, türkülerden, güllerin renginden, çiçeklerin kokusundan, yaşlı babaların aklından, kır atın nalının sesinden, kısacası Türk'ün yaşayışından oluştuğunu ifade ediyor. Yine Türkçede, kahramanlıkla dolu Türk tarihinin, medeniyetinin, şan ve şöhretinin saklı olduğunu en güzel şekilde dile getiriyor. Bu konudaki hassasiyetini daha da netleştirerek dili, Türk insanının en önemli manevî unsurlarından biri olan namusa benzetiyor. Onun bu konudaki hassasiyetini bir Türk dili profesörümüz şöyle ifade etmektedir: “*Pek çok şair belki de dil üzerine şiir yazmıştır. Şüphesiz ki pek çok gramerci de dil ile tarih arasında münasebet kurmuştur. Fakat dili namus kabul eden bir yüksek heyecana ben bugüne kadar tesadüf etmemiştim*”².

Çağımızda, yabancı dil merakı çok ileri safhalara vararak, yabancı kültürden istifade edebilme ölçüsünü aşmış, kalkınmakta olan milletlerin kendi dillerini ihmalini gündeme getirmiştir. Bunların altında yatan ekonomik, sosyal ve kültür emperyalizm neticede yabancı dille eğitim yapan okulları normalden daha fazla önemli kılmıştır. Şâirimiz “**Riyakâr**” şiirinde bu konuda gaflet içinde olanları sert bir üslupla eleştirip bir öğretmenin, çocuğunu yabancı dille eğitim yaptıran okulda okutmasının normal olmadığını belirtir. Çünkü dil şuuru bir öğretmende herkesten daha fazla olmalıdır:

*Riyakâr
Menim övladıma ana dilinde
Ders deyen “agıllı” müellime bah.
“Veten”, “veten” deyir,
Öz övladını
Ecnebi dilinde ohudur ancag.
Özgeye: “Dilini öğren!” deyirsen.
Özünse...
Bu dili beğenmeyirsen!..
Ne deyek bu miskin riyakârlığa?..
Yohsa öz gımnı beğenmir bağa?..
Bir nedir, beş-altı dil bilsin gerek,
Bizim sabahımız; körpelerimiz.
Veten diline de dodak büzmeyek,
Burdan ayak açıp, yola çıhak biz.
Evde ayak açır evvelce herkes,
Sonra uzağlara düşür gademler.
İlkin bilmeyen sonunu sonunu bilmez,
Evden üz dönderen çölde veremler.
“Evvel evin içi” demişler neden?
Sen çölü bilmezsen, içi bilmeden.
Yahşı bilmek için özge bir dili
Evvel öz dilini yahşı bilmeli.
Niye özümüzü öğey sayak biz?
Niye atamızı tanımayak biz?
Özgeni sevirsen?
İnanmıram men!
Özünü sevmeyen özgeni sevmez.
Vetenin diline gereksiz deyen
Vetenin özünü nece sevire bes?
Üzüne dursaydı yediğin çörek,
Rezil olduğunu özün ganardın.
Dilimi dansaydım men de senin tek
Sen kime ders deyip pul kazanardın?*

² Ahmet Bican Ercilasun, “Bir Azerî Şairi: Bahtiyar Vahapzade”, *Millî Eğitim ve Kültür*, S. 2, Mart 1979, s. 33.

*Veten gayretini çekmeyen oğul
Hem özüne yüküdür, hem özgesine;
Bu dilde ders deyip gazandığın pul,
Yediğin çörek de haramdır sene!
Böyüt balanı da sen özün, teki
Denen, özün yaşa, âlem yoh olsun.
Namus olmasa da keçiner, teki
Dilin uzun olsun, garnın toh olsun.
Seninçün dünyada değer, a nadan,
Bir anlık öteri könül hoşluğun,
Min def'e kiçikdir atalığından
Senin insanlığın,
Vetendaşlığın!"*

1928 yılından sonra talih Azerbaycan'a daha önce oynadığı oyunlardan çok daha acımasızını oynar. Bu tarihten sonra ikiye ayrılan Azerbaycan'ın güney kısmı İran'ın eline geçer. Burada yaşayan Türk nüfusuna Farsların yaptığı baskılardan biri de Türkçeyi kullanma yasasıdır. Güneyde yetişen nesil artık Türkçe konuşma ve yazma hakkına sahip değildir. Bu yüzden ana dillerini bilmeden yetişirler. Her şeye rağmen özündeki Türkçe alevi sönmeyen birinin, dilini öğrenmek için Vahapzade'den kitap istemesi üzerine, şairimiz kahrolur, dilini ihmal edenleri "**Ne Ondansan, Ne Bundan**" şiiriyle hicveder:

*Sizdenim, yani Azerbaycanlıyım.
Ama anne dilimi bilmiyorum.
Dilimi öğrenmek için bana derslik gönderin"
Güney (İran) Azerbaycan'dan gelen bir mektuptan.
Yad dilde mektup yazıp kardeş, öz kardeşine.
Bu mektubu okuyan kül döksün başına.
Hükmüne bak hasretin.
Hükmüne bak zilletin.
Ya annesi yok imiş bu zavallı milletin
Bir emcekten süt emen ikiz evlâtlarına
Öz dilini öğret.
Bir yuvadan uçurup, bu uçuşu seyrede.
Mektubunu okudum, yazarsın ki " Sizdenim,
Fakat ben öz dilimi bilmiyorumsa,
Bilmem,
Nasıl desem ben, benim"
Çok güzel itiraftır.
Sahvini anlayanı düz olmazdı dansamak.
Günahını azaltır, günahını anlamak.
Bu yaradır,
Bu yerde yarılanır bu yara.
Ne deyip, ne ad verek
Dilini bilmemekle övünen cahillere?
Haklısın...
Bizden olup,
Ey bizliğinden dönen,
Seni ben affederim, affeder mi ya vatan?
Bilmiyorsan dilini, sen vatanın yüzüne
İstemedenden ak oldun.
Sen kendine bir üvey, özgeye yama oldun.
Bu halinle*

Sünbeye
Ne tokmak,
Ne de kardeş,
Tüfeğe çakmak oldun.
Sen çıkmak istersen de özgenin efsurundan,
Ne ondansın, ne bundan.
Bilsen de yad dilini, tam yadın özü gibi,
Seni doğma bildi mi?
Bilmeyip, bilmeyecek!
Ona "can kurban" desen,
O, hakkını yiyecek
Yürek kızdırmayacak sana, "özgesin" diye,
Senin öz milletin de satılmış bilecektir
Kardeşini özgeye.
Yazırsın: "Değişmişim,
Başka gözle bakarım şimdi bütün her şeye.
Bana derslik gönderin dilimi öğrenmeye."
Derslik?
İşte ne demek?
Kitaplardan ne semer?
Hani anne dilini anneden öğrenirler.
Annen bunu yapmadı,
O sana anlatmadı.
Annesinin dilini.
Annen sana öğretti ağasının dilini
Öz doğma evlâdına doğma anne dilini
Öğretmeyen anneler,
Ya anne adlanmağa sizin hakkınız mı var?
Dilinizi yadsıyıp
Kendinizi dandınız.
Fakat bu alçaklığı siz yüce sandınız.
Ey kökünden ayrılıp kendisinden kaçaklar,
Emin olun, sizi de bir zaman danacaklar.
"Menim Anam" şiirinde ise okuma yazma bilmeyen annesinin, ona Türkçeyi öğretmekle her şeyi öğrettiğini bu dille meydana getirdiği bütün eserleri de annesine borçlu olduğunu belirtir. Güney Azerbaycan'da çocuğuna ana dilini öğretmeyen anneye hicivler yağdıran şairimiz, ana dilini öğreten anneye haklı olarak bu şiirle minnet borcunu ödemeye çalışır:

MENİM ADIM
Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Menim anam...
Ancak mene,
Say öğredip,
Ay öğredip,
İl öğredip;
En vacibi:
Dil öğredip
Menim anam...
Bu dil ile tanımışam
Hem sevinci
Hem de gamı...

*Bu dil ile yaratmışam
Her şiirimi,
Her nağmemi.
Yoh men hecem,
Men yalanam,
Kitap-kitap sözlerimin
Müellifi: benim anam!...*

Bahtiyar Vahapzade, şiirlerinde yalnız bu konuları işlemekle kalmıyor, aynı zamanda "...vezin ve kaftıyeyi çok usta bir şekilde kullanıyor. Onu okurken insan ses tonunun ahenginin değiştiğini hissediyor. Şiirin muhtevasına uygun yücelik duygusunu telkin eden bir söyleyiş bu. Dil Yahyâ Kemâl'in dili kadar Türkçe, açık ve sade..."³

Bahtiyar Vahapzade'nin Türkçe ile ilgili daha ayrıntılı fikirlerini çeşitli edebi eserlerle ilgili yazdığı makale ve tenkit yazılarından öğreniyoruz. Bu tenkitlerin bir kısmını, "**Veten Ocağının İstisi**"⁴ adıyla kitap haline getirmiş ve yayımlamıştır.

O, Dede Korkut hikâyeleri ve Fuzûlî Türkçesine hayrandır. Şiirlerin ve diğer eserlerin dilini değerlendirirken ölçüsü çoğunlukla Dede Korkut hikâyelerinin dilidir, Fuzûlî dilidir, halk dilinin, deyimlerin ve atasözlerinin bolca kullanılmasıdır. Gürcistan'da yaşayan Azeri şair ve yazarlarının ortaklaşa yayımladıkları "Çeşme" adlı kitap hakkında düşüncelerini şu satırlarla ifade eder: "Birkaç gün önce Borçalı-Karayazı taraflarında memleketinden uzakta şairlerin Çeşme isimli şiir kitaplarını okudum. Gördüm ki şiirlerinin dili ve ruhu Dede Korkut kaynağından geliyor. Bu kaynaktan akan çeşmelerin suyu benim için çok değerli olduğundan duramadım. Şiirler hakkında bir makale yazdım"⁵. Çeşme adlı kitabın içinde yer alan Elihan'ın bir şiiri hakkında ise şöyle der: "Elihan dilimizin tarihine başvuruyor, onun ulu kaynaklarından, ilk kaynağın öz dili ile sohbet açıyor. Şair kasten Dede Korkut dili ile yazmaya çalışmıyor, hissolumuyor ki, bu onun öz ruhundan böyle süzülüyor..." "Şiir baştan başa Korkut deyiş tarzı ile yazılmakla dilimizin renklilik ve güzelliğini neredeyse unuttuğumuz bakireliğini, nameye benzer ahenktaşlığını, kulaklarımızda seslendirir, bizi kuru ve suni dilden canlı halk dilinin şekilliliğine çağırır"⁶.

Dede Korkut hikâyelerinin, Türkçemiz tarihi açısından sonsuz kıymeti vardır. Vahapzade, bu meseleyi ele alırken şunları söyler: "...1400-1500 yıl evvel Dede Korkut kitabı meydana gelmiş ve Türkçe konuşan insanlar arasında yayılmıştır. Bu estetik güzelliğinden, güzel bir sanat eseri olmasından başka, ana dilimizin bir zamanlar ne kadar yüksek seviyede olduğunu, onun geniş imkânlarını gösterir.

*Beri gelgil, başım bahtı, evim tahtı
Ebden çıhip yürüyende selvi boylum
Topuğunda sarmaşanda gara saçlım
Gurulu yaya benzer çatma gaşlım
Goşa badam sığmayan dar ağzılım
Küz almasına benzer al yanaglım
Gadınım, direyim, döleyim.*

Bu estetik güzellikler, benzetmeler dilimizin zarıflığını, güzelliğini gösteren en kuvvetli sözlerdir"⁷.

Bahtiyar Vahapzade, devlet kurumlarında çalışıp da Türkçeyi bilmeyenlere de seslenmektedir. Bir makalesinde Bakü Belediye Encümeni Başkanıyla görüşüğünü, başkanın Türkçe

³ Mehmet Kaplan, "Pırlanta gibi bir şiir", *Türk Edebiyatı*, S. 123, Ocak 1984, s.64.

⁴ Bahtiyar Vahapzade, *Veten Ocağının İstisi*, Bakü- 1982.

⁵ B. Vahapzade; age, s. 88 ("Ezizim Mölüd").

⁶ B. Vahapzade; age, s. 75-76 ("Borçalı-Başkaçit Dağlarında Gaynayan Çeşme").

⁷ B. Vahapzade; age, s. 115 ("Dilimiz-Edebiyatımız").

bilmediğinden bahsetmektedir. Bu durumda olan kişilerin devlet kurumunda çalışmalarını asla doğru bulmamaktadır.⁸

Bir başka makalesinde çocuğunu Rus okuluna veren bir doktordan bahseder Vahapzade. Doktor, Vahapzade'ye bu konudaki düşüncelerini sorar. O, doktora şu veciz sözleri yazar: "Siz en adi hakikatin ne olduğunu bilir misiniz? Ana dili zamana göre seçilmemeli ve sevilmemeli. Vatani da güzel ve rahat olduğu için sevmezler vatan olduğu için severler"⁹.

Sovyetler döneminde ana dil daima problem olmuş, ana dil talep olmadığı için yükselmemiştir. Acıklı olan şudur ki bazı veliler kendi dillerini Rus okullarındaki tedris planından bile çıkarılmasını istemişlerdir. Vahapzade, ana dili hususunda yapılan yanlışlıklara hiçbir zaman göz yummaz. 1989-1990 eğitim öğretim planı ilan edildiğinde müfredatta Azerbaycan Türkçesi'ne göre Rusça derslerinin kredisi daha fazladır. Vahapzade bu durumdan rahatsız olur. Şikayetini Milli Eğitim Bakanlığı'na bir mektupla bildirir. Vahapzade mektubunda, Azerbaycan dilinde eğitim öğretim faaliyetlerini yürüten okullarda, Azerbaycan Türkçesi'nin ikinci dil olarak okutulması, diğer taraftan Rusçaya Azerbaycan dilinden daha çok kredi ayrılması, öğrenim dili Azerbaycan Türkçesi'nde olan okullarda Rusçaya birinci sınıftan başlandığı halde. Rus dilinde eğitim öğretim yapan okullarda Azerbaycan Türkçesi'ne üçüncü sınıflarda başlatılmasının kabul edilemeyeceğini vurgulayan Vahapzade bu müfredatın halkın fikirlerine ters düşüğünü bunun kabul edilemeyeceğini ifade eder. Vahapzade'nin bu mektubu tesirini gösterir. Ders saatleri Rusçayla eşit hale getirilir¹⁰.

Fuzûlî'nin Türkçesine ve sanatına da hayrandır. Hayranlığını "*Fuzûlî hakkında çok yazmışım, ama yazdıkça doyamıyorum*"¹¹ diyerek dile getirir. Onun meşhur:

Meni candan usandırdı cefadan yâr usanmaz mı

Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı beyiti ile başlayan gazeli hakkında; "*Böyle sanat eseri ile biz bir daha dilimize; onun eskiliğine ve güzelliğine meftun oluruz ve deriz, böyle güzel dile malik olan halk ölmezdir, ebedîdir*"¹² der.

Bütün bunların yanında, Vahapzade, halk edebiyatının dilini de bir hazine olarak görür. Bu konudaki fikirlerini beyan ederken: "*Dilimizi bize sevdiren, onun derinliğini bize gösteren sanat yollarından biri de âşık şiirleridir*"¹³. Aynı zamanda anonim halk edebiyatı mahsullerinden olan manilerimiz için; "*büyük bir romana mevzu olabilecek hadiseyi halk dört kısa mısraya sıkıştırabilmiştir*"¹⁴ demektedir.

Vahapzade'ye göre edebiyatçılar verdiği eseri sade dille meydana getirmelidir. O, eserleri değerlendirirken bu ölçüye özellikle dikkat eder. Samet Vurgun'un "**Vağif**" şiirini değerlendirirken düşüncelerini şöyle beyan eder: "*Samet Vurgun'un ilk mabedi, şüphesiz Vağif şiiridir. ... S. Vurgun'u okuyucusuna sevdiren mühim cihet onun şiirindeki sadelik ve bu sadelik içindeki büyüklüktür*"¹⁵. Bu sadelik de ancak halk dilini öğrenmekten geçer. Bu düşüncesini şöyle açıklar: "*Manilerin her biri bir sanat incisidir, bir şiir cevheridir. Manilerdeki bu zarıflık, bu derinlik ve büyüklük karşısında secde etmek yetmez, bunları gece gündüz öğrenmek lazımdır. Biz halkı öğrendikçe yüceliriz, büyürüz. Bizim en büyük sanatkarlarımız daima halk yaradıcılığından öğrenmiş, ona göre yücelmişlerdir. Fuzûlî'nin de, Üzeyir Bey'in de, Samet Vurgun'un da kudreti buradan kaynaklanmaktaydı.*"¹⁶

⁸ Bahtiyar Vahapzade, *Ömürden Sayfalar*, İstanbul 2000, s. 133; Erdal Kahraman, *Türk Dünyasının Ses Bahtiyar Vahapzade*, Bakü 2009, s. 65.

⁹ Nizami Caferov, *Bahtiyar Vahapzade*, Bakı 1996, s.77; Erdal Kahraman, *Türk Dünyasının Ses Bahtiyar Vahapzade*, Bakü 2009, s. 65-66

¹⁰ Erdal Kahraman, *Türk Dünyasının Ses Bahtiyar Vahapzade*, Bakü 2009, s. 66; Hüsnüye Zal Mayadağh, *Bahtiyar Vahapzade'nin Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1998, s. 163.

¹¹ B. Vahapzade; age, s. 6 ("Fuzûlî-Şekspir").

¹² B. Vahapzade; age, s. 121 ("Dilimiz-Edebiyatımız").

¹³ B. Vahapzade; age, s. 121 ("Dilimiz-Edebiyatımız").

¹⁴ B. Vahapzade; age, s. 116 ("Dilimiz-Edebiyatımız").

¹⁵ B. Vahapzade; age, s. 42 ("Vağif").

¹⁶ B. Vahapzade; age, s. 117 ("Dilimiz-Edebiyatımız").

Halkın Türkçesini öğreten şair ve edipler dolayısıyla dilini sade ve güzel tutacaklardır. Çünkü: “... Edebiyatta dil güzelliği özellikle şarttır. Dili güzel olmayan bedii eserin hiçbir tesir gücü olmaz.”¹⁷

“**Riyakâr**” şiirinde:

“Yahşi bilmek için özge bir dili

Evvel öz dilini yahşi bilmeli”

Diyen şairimiz bununla da kalmayarak Türkçeyi iyi bilmeyenlerin başka dillerden yanlış tercüme yapmalarına da sitem etmektedir: “... H. Hemzetov’un *Menim Dağıstanım* adlı eserini S. Azeri’nin tercümesinde okuduğum zaman tercümenin diline şaşakalmıştım. Çünkü bu dil tercüme dili değildi. Tercüme ifadesinden dolayı okuyuculardan özür dilerim. Aslında böyle bir dil yoktur. Onu biz ortaya çıkarmışız. Radyodan işitiyoruz. ‘Segah ifa eder filankes’. Bu ifade dilimizde yoktur, sunidir, tercümeden gelmedir. ‘Segah okuyor filankes’ öz dilimizdedir. Birinci sınıf kitabında Rus şairlerinden birinin ‘Ağaçta Kuş’ adlı şiirini okudum. Şiiri ismi bilinmeyen bir şair tercüme etmiş. ‘Ptitsa sela’ ifadesini ‘kuş oturdu’ şeklinde çevirmiştir. Bak buna tercüme dili diyorlar. Tercüme eden belki de Rusçayı iyi biliyor, lakin ana dilini bilmiyor desek yanlış söylememiş oluruz. Azerbaycan dilinde buna ‘kuş konar’ denilir. Harfi tercüme, dilimizin ahengini ve tabiatını bozar.”¹⁸

O 1989’da yazdığı “Ana Dilim-Ana Köküm”, 1991’de yazdığı “Tarih, dil elele”, 1992’de kaleme aldığı “Bir Daha Ana Dili Hakkında”, 1992’de yayımladığı “Ana Dili-Dövlət Dili”, 1993’te yazdığı Dilimizin ve milletimizin adı” 1999’da yazdığı “Ana dili, yene ana dili” başlıklı makalelerinde 1954’te kaleme aldığı “Ana Dili” şiirinin ruhunu devam ettirdiği görülmektedir¹⁹. Bahtiyar Vahapzade’nin Türk Dili ile ilgili çalışmaları elbette bu kadar değildir.

Sonuç:

Bahtiyar Vahapzade’nin Türk Dili konusundaki görüşleri hakkında söylenecek şeyler elbette bu kadar değildir. Ayrıca onun, Türkçe konusunda söylediği ve yazdığı daha önemli beyanları olduğu muhakkaktır. Biz, elimizden geldiğince bu konudaki düşüncelerinin temellerini oluşturan fikirlerini, bir bildiri çerçevesinde tespit etmeye çalıştık.

Türkiye’de yaşayan Türk gençliği; Türkün tarihini aşağılayan, hiç hak etmediği halde Türkü dünya üzerinde küçülten, tek makbullüğü bu özellikleri olanları tanıdı, okudu, benimsedi. Fakat Bahtiyar Vahapzade’yi hatırına bile getirmede. Aslında öğrenmek de istemedi. Kırgızistan’ı bağımsızlığa taşıyan Cengiz Aytmatov’u da zaten hiç tanımadı.

Azerbaycan’a yaptığım son gezilerde Azerbaycan gençliğinin de aynı yolda olduğunu görünce Orhun Abideleri’ndeki “*Ey Türk halkı! Sen tok gözlü ve aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir de doyersan açlığı hiç düşünmezsin*” sözünü üzümlere tekrar hatırladım.

1990’lı yıllarda edebiyat derslerinde Türk Dünyası Edebiyatı başlığı ile Türkiye’de dışındaki Türklerin edebiyatından örnekler okutuldu. Bu ders çerçevesinde Türkiye Türklüğü hiç değilse ana hatları ile Türk Dünyası edebiyatçılarını tanımakta idi. Son on yılda o da kaldırıldı.

Türkün şairleri, yazarları ve aydınları bir tek bağımsızlık savaşları verirken mi lâzımdır?

Bütün bunların yanında Türkiye’de az da olsa olumlu gelişmeler de göze çarpmaktadır. Şimdiye kadar şairimiz ile ilgili Türkiye’de yayımlanan kitap sayısı yaklaşık ondur.

Bahtiyar Vahapzade hakkında ondan fazla Vahapzade’nin adı, Türkiye’de iki okula verilmiştir. Ankara Mamak’ta bulunan Bahtiyar Vahapzade Ortaokulu, 17 Şubat 2009 tarihinde Adana’da açılan Bahtiyar Vahapzade Sosyal Bilimler Lisesidir. Elazığ’da Merkez Cumhuriyet Mahallesinde bir caddenin adı Şair Bahtiyar Vahapzade Caddesi olarak değiştirilmiştir. 15.2.2010’da Ardahan’da Ardahan Üniversitesi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı ve Ardahan Valiliği ortaklığında “Azatlığın Sesi: Bahtiyar Vahapzade” başlıklı bir sempozyum düzen-

¹⁷ B. Vahapzade; age, 75 (“Borçalı-Başkeçit Dağlarında Gaynayan Çeşme”).

¹⁸ B. Vahapzade; age, 101 (“İki Povest Haggında”).

¹⁹ Bayram Gündoğdu, *Bextiyar Vahapzade*, Baki 2012, s. 106.

lenmişdir. Sempozyum yapılırken Ardahan Hallefendi Mahallesi'ndeki Üniversite Yolunun adı "Bahtiyar Vahazade Caddesi" olaraq dəyişdirilmişdir.

Bütün bu olumlu gelişmelerin artarak devam etmesi dilekleriyle...

ELBRUS ƏZİZOV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ ANA DİLİ

Açar sözlər: *B.Vahabzadə, milli dil, vətən, ədəbiyyat*

B.VAHABZADEH AND OUR NATION LANGUAGE

This article deals with B.Vahabzadeh's poems about the nation language. His ideas of the nation language are investigated.

Key words: *B.Vahabzade, the national language, homeland, literature*

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Bəxtiyar Vahabzadə qədim və zəngin ədəbi ənənələri olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə möhkəm yer tutub. Əlbəttə, bu şərəf hər sənətkara nəsib olmur. B.Vahabzadə bu haqqı parlaq istedadı, orijinal yaradıcılığı və bütün xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanan ictimai fəaliyyəti ilə qazanmışdır.

B.Vahabzadə Azərbaycanın vürğünü olan, onun hər bir guşəsini ürəkdən sevən, vətənə, xalqa bütün varlığı ilə bağlı olan və bunu yaradıcılığında səmimiyyətlə əks etdirən bir sənətkardır. Bir sual çoxlarını hələ də düşündürür. XX əsrin ikinci yarısında bir sıra adlı-sanlı şairlərin fəaliyyətdə olduğu dövrdə B.Vahabzadənin xalq tərəfindən çox sevilməsinin, onun xalqın sevimli şairinə çevrilməsinin sirri nədədir? Mən deyərdim ki, bunun sirri, hər şeydən əvvəl, şairin yazıb-yaratdığı dövrdə öz əsərlərində xalqın arzularını, milli hiss və düşüncələrini gerçək və ardıcıl bir şəkildə cəsarətlə ifadə etməsindədir. Misal üçün demək olar ki, sovet dövründə dövlət idarələrində ana dilimizə etinasızlıq göstərilməsi, ayrı-ayrı adamların doğma ana dilinə biganəliyi şairi daima düşündürən, narahat edən məsələlərdən olmuşdur.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu mühüm yer tutur. Ana dili məsələsi onun həm poeziyasında, həm də publisistikasında diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələnin müxtəlif aspektlərinə şairin milli-mənəvi dəyərlərə söykənən prinsipial mövqeyi öz əksini tapmışdır. B.Vahabzadə "Sandıqdan səslər" (2002) kitabına yazdığı "Ön söz"də sovet dövründəki fəaliyyətindən bəhs edərkən yazır: "Mənim ən böyük mübarizəm isə sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mübarizə idi. Mən bu mövzuya onlarla məqalə, onlarla şeir və poema həsr etmişəm" (I,XI,566).

B.Vahabzadənin 1954-cü ildə bir çox çətinliklərdən sonra S.Vurğunun köməyi ilə nəşrinə nail olduğu "Ana dili" şeirini proqram xarakterli bir şeir saymaq olar. Ana dilini əcdadımızın bizə qoyub getdiyi miras hesab edən sənətkar diqqəti bu dilin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması məsələsinə yönəlmişdir:

Bu dil – tanıtılmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. (I,I,101)

Şeirinin son misralarında ana dilinə etinasızlıq göstərənlərə, ana dilinə xor baxanlara müəllifin kəskin tənqidi münasibəti ifadə olunmuşdur:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,

Bunu iftixar bilən
Modalı ədəbazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun. (1,I,102)

B.Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusunda xüsusi diqqət yetirilməsini keçən əsrin ortalarından başlayaraq respublikamızda gedən ictimai-siyasi proseslərdən ayırmaq olmaz. Belə ki, həmin dövrdə ana dilimizin dövlət idarələrində işlədilməməsini bəzi ziyalılar narazılıqla qarşılamışdılar. Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlədilməsi məsələsi 1956-cı ildə dövlət səviyyəsində müzakirə obyektinə çevrilir və nəticə olaraq həmin ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında Azərbaycan SSR-in dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında qanun qəbul edilir. Dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsindən və o zaman Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsində işləyən Mirzə İbrahimovun 1956-cı ilin oktyabrında "Kommunist" qəzetində "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" adlı məqaləsinin nəşrindən sonra dövlət dili ətrafında mübahisələr bir neçə il davam edir. M.İbrahimov adı çəkilən məqaləsində respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslərin kobud səhvə yol verdiklərini qeyd etmiş, xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusunun onun pozulmaz hüququ olduğunu böyük bir cəsarətlə göstərmişdi (2,72-73). 1957-1959-cu illərdə keçirilmiş bir sıra yüksək səviyyəli iclaslarda dövlət dili haqqında qanunun əsas təşəbbüsçüsü olan M.İbrahimov kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı (Bax: 3; 4).

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi məsələsi Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1958-ci ilin mayında Naxçıvanda keçirilmiş plenumunda R.Rzanın məruzəsində də yer almışdı. Məruzədə ana dilimizin dövlət dili kimi Azərbaycan torpaqlarının hər tərəfində işlənməsi təbii bir hal kimi qiymətləndirilmiş, xalqın öz dilini bir ana balasını sevmə kimi sevib bəslədiyi xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılmışdı. Göründüyü kimi, sovet dövründə 50-ci illərin ortalarından başlayaraq ana dilimizin qorunub saxlanması və onun dövlət idarələrində işlədilməsi məsələsi aktual bir mövzuya çevrilmişdi.

B.Vahabzadənin sovet rejiminin tüğyan etdiyi bir dövrdə milli dillərin sıxışdırılmasına qarşı yazdığı ən məşhur əsəri, şübhəsiz ki, "Latın dili" şeiridir. Şair 1967-ci ildə Kasablankada olarkən burada dövlət idarələrində ərəb dilinin işlədilmədiyinin, ərəblərin ərəbcə deyil, fransızca danışdıqlarının şahidi olur və bu münasibətlə "Latın dili" şeirini yazır (1,III,58-60). Şeirdə deyilir ki, latın xalqı yer üzündən silinsə də, latın dili yaşayır, bu dilin sözləri termin kimi elmin müxtəlif sahələrində işlənir. Ancaq dünyada elə millət var ki, özü yaşasa da, dili işlənmir. B.Vahabzadə bu şeirdə dolayısı ilə doğma ana dilinin – Azərbaycan dilinin dərdlərini də ifadə etmişdi. Şair yad dildə "Mən azadam, mən xoşbəxtəm" deyən nətiqə müraciətlə yazır:

Söylə, necə azadsan ki,
Komalarda dustaq olub
ana dilin.
Böyük-böyük məclislərdən
İtirilib ilim-ilim?..
İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.
Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə
Çıxmaq üçün üzü yoxdur?

Ana dilindən istifadənin xalqın azadlıq haqqı olduğunu yaxşı bilən şair rəsmi dairələrdə ana dilinin işlədilməməsini vətən üçün, millət üçün böyük bir dərd sayır:

Sən dərdə bax,
Vətən də var,
Millət də var.

Ancaq onun dili yoxdur.

Şeir müəllifin belə bir fikri ilə yekunlaşır ki, ölü dil latın dili deyil, vətən varkən, millət varkən rəsmi dairələrdə işlənməyən dil ölüdür:

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millər varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
Dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən
Keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

“Latın dili” şeirində zahirən Mərakeşdə ərəb dilinin düşdüyü vəziyyət qələmə alınsa da, müəllif burada Azərbaycan dilini də nəzərdə tutmuşdu. Şair özü 1999-cu ildə verdiyi bir müsahibədə “Latın dili” şeirindən danışarkən bu barədə demişdi: “Bəzi şeirlərimdə əhvalatı xarici ölkələrə keçirir, bu üsuldən istifadə edərək millətimin dərdlərini yazırdım: Latın xalqı yoxdur, amma onun dili yaşayır. Elə millətlər də var ki, özləri yaşayır, ancaq dilini öldürmüşlər. Mən burda Azərbaycanı nəzərdə tuturdum. Ancaq Azərbaycanın adını çəkmirdim. Hadisənin olduğu ölkə kimi Mərakeşi göstərmişdim. Çünki Mərakeşdə olduğum zaman ərəblərin ərəb dili əvəzinə fransızca danışdıqlarının şahidi olmuşam” (1,XII,474).

B.Vahabzadə ana dilinə adi bir ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, milli varlığı, milli düşüncəni qoruyub saxlayan mühüm bir vasitə kimi baxır, ana dilinin varlığını xalqın, vətənin varlığı kimi qəbul edir. “Mənim ana dilim” şeirində müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas fikir də məhz budur:

Millətin varlığı, yurdun varlığı
Sənin varlığına bağlıdır, dilim. (1,VIII,103)

“Dil – vətən” (2000) şeirində isə ana dili vətənlə eyniləşdirilir. Ana dilini bütün varlığı ilə sevən, ana dili mövzusunun yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxlayan şair özünü dilin namusunu qoruyan bir əsgər hesab edir:

Demirəm bu millətin
Mən də öz haqq səsiyəm.
Amma mən öz yurdumun,
Bir də ana dilimin
Dəli-divanəsiyəm.
Vətən dildir, dil vətən
Ayırmaq mümkünmüdür
Onları bir-birindən?
Deyirəm ən adicə
Bir vətənpərvərəm mən.
Dilimin namusunu
Qoruyan bir əsgərəm mən. (1,VII,200)

B.Vahabzadənin Cənubi Azərbaycanın fədakar qızı Mərziyə Üsküyüyə həsr etdiyi “Mərziyə” (1984) poemasında da ana dili məsələsi, ana dili sevgisi xüsusi yer tutur. Poemanın bütöv bir fəslində (ikinci fəsildə) ana dilinin mahiyyətindən və vəziyyətindən bəhs edilir:

Hər ulusun
Ən qiymətli sərvətidir ana dili.
Övladları yer üzünə səpələnsə,
Pərən-pərən düşənlərin
Vəhdətidir ana dili.
...Ey səsimə səs verənim,

Sən ey mənim varlığını
Yer üzünə göstərənim.
...Qapıların arxasında
Boynu bükük qalan dilim,
Var ikən yox olan dilim. (1,V,488-489)

Ana dili məsələsi B.Vahabzadənin publisistikasında da geniş yer tutur. Şair məqalə, çıxış və müsahibələrində ardıcıl olaraq ana dilinin müxtəlif problemlərinə münasibət bildirmiş, onların həlli yollarını da göstərmişdir. Onun "Dildə təbiilik və gözəllik" məqaləsi nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr edilmişdir. B.Vahabzadə fikrin ifadəsində dəqiqliyi, yığcamlığı və xalq ifadə tərzini əsas götürür. O, "Sənin sözün mənə təsir elədi" cümləsindəki *təsir* sözünü xalq deyiminə uyğun olan "Sənin sözün mənə yer elədi" cümləsindəki "yer elədi" ifadəsi ilə müqayisə edərək üstünlüyü dilimizin öz sözlərindən ibarət olan və obrazlılığı ilə fərqlənən "yer elədi" ifadəsinə verir. Şairə görə, fikrin dəqiq və yığcam ifadəsini xalq dilindən öyrənmək lazımdır: "Fikrin dəqiq, yığcam ifadəsini, ilk növbədə, xalq dilindən, xalq yaradıcılıq bulduğundan öyrənməliyik. Dördcə misralıq bayatlarımız bəzən xalqın yaşadığı böyük bir tarixi dövrü, onun fəlakətini, müsibətini əks etdirir" (1,X,305).

B.Vahabzadə Azərbaycan dilini zəngin və imkanlı bir dil kimi səciyyələndirir. O, "Dilimiz – ədəbiyyatımız" məqaləsində az sözlə böyük və dərin mənalar ifadə edən bayatılardan danışarkən yazır: "Az sözlə böyük fikirlər ifadə edən şeir növünü yalnız zəngin və imkanlı bir dil yarada bilər. Bu faktın özü də bizim dilimizin dünyanın zəngin dilləri ilə yanaşı durduğunu təsdiq edir" (1,X,448).

Görkəmli sənətkar ana dilinin təmizliyi və gözəlliyinin qorunması məsələsini ümumxalq işi, dövlət işi hesab edir: "Dil xalqındır. Ona görə də dilin gözəlliyi keşiyində yalnız alim və yazıçılar, filoloq və jurnalistlər deyil, bütün xalq durmalıdır. Bu hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Bu ümumxalq işi, dövlət işidir. Ata-babalarımızdan miras aldığımız ana dilimizi göz bəbəyimiz kimi qorumaq, onu cilalaya-cilalaya, öz dadı-tamı və təmizliyi ilə gələcək nəsillərə təhvil vermək müqəddəs borcumuzdur" (1,X,308).

B.Vahabzadənin ana dili haqqında arzuları əsaslı şəkildə yalnız Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yerinə yetdi, ana dilimiz tam hüquqlu dövlət dili kimi işləndi. Hazırda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi idarəetmənin bütün pillələrində işlənməsi, ana dilimizin ən yüksək kürsülərdə səslənməsi hər bir azərbaycanlının, azərbaycançılıq ruhu ilə yaşayan hər bir vətəndaşın qəlbində qürur hissi doğurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Əsərləri. 12 cildə. Tərtibçi R.Qafarlı. Bakı: Elm, 2008-2009.
2. İbrahimov M. Azərbaycan dili (Məqalələr). Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1957, 74 s.
3. Qriç A. Otuz ildən sonra / M.İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s.108-131.
4. Əzizov E. Mirzə İbrahimov və ana dili // Ədəbiyyat qəzeti, 2011, 18 fevral.

Dr. ƏHMƏD SAMİ ELAYDİ

Misir, Eyn aş Şəms Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA ƏRƏB DÜNYASININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan poeziyası, ərəb dünyası, poema*

ARTISTIC EXPRESSION IN THE ARAB WORLD IN POETRY BAKHTIAR VAHABZADEH

In the article, the object of analysis are the verses of the great Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh written in different periods of his creative life. "Egypt," "In front of the

pyramids", "Broom", "Lamp of Aladdin", "Ask a minute myself!" "Dead-lived", "On the shore of Dajla", "Cranes", "A rosary", "From the hungry to the fed ", "In front of Tagy Kesra ", "Grandfather Gur Gur ", " Light-Darkness " in these and other verses poet says about many problems that exist in the Arab world. Also analyzed the outstanding poet poem "Roads-sons", which reflects the struggle of the Algerian people for freedom against the French invaders.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, Azerbaijani poetry, the Arab world, the poem*

Giriş. Çağdaş Azərbaycan poeziyasının böyük nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı öz zənginliyi, çoxcəhətliyi, əhatə dairəsinin hüdudsuzluğu ilə diqqət çəkir. Şairin yaradıcılığında yalnız mənsub olduğu Azərbaycan xalqının deyil, dünyanın bir sıra xalqlarının taleyi, milli-azadlıq mübarizəsinin bədii ifadəsi öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, yaradıcılığını tədqiq edənlər onun bəşəri, humanist dəyərləri əks etdirən sənətkar kimi səciyyələndirmişlər.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ərəb xalqlarının tarixi, bugünü, qayğı, dərd və problemləri bu və digər şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Şair Misir, Əlcəzair, Fələstin, İraq, Suriya və başqa ərəb ölkələri ilə bağlı şeirlər yazmış, bu ölkələrdə yaşayan xalqların həyatını işıqlandırmaya çalışmışdır.

Şairin ərəb dünyasından bəhs edən poema və şeirləri onun beynəlxalq mövzuda yazdığı əsərlər içərisində xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, sovet siyasi rejimində bir çox şairlər kimi Bəxtiyar Vahabzadə də beynəlxalq mövzulu əsərlərə daha çox dövrün və yaşadığı sistemin acı həqiqətlərini, gerçəklərini əks etdirmək üçün müraciət etmişdir.

Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, Bəxtiyar Vahabzadə özü etiraf edir ki, "mən qələmə aldığım mövzunu əvvəlcə duymuş, onunla yaşamış, bundan sonra onu yazıya köçürmüşəm" (12, 92).

Şairin ərəb xalqlarının həyatından bəhs edən əsərləri də bu mənada istisna təşkil etmir. Başqa sözlə, Bəxtiyar Vahabzadə ərəb xalqlarının müstəmləkə həyatını və azadlıq mübarizəsini təsvir edərkən dolayısıyla Azərbaycan xalqının taleyini əks etdirmək məramı izləmişdir.

Bütüvlükdə, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında "...əsas diqqət yalnız tarixi faktlara yönəldilmir, burada həmçinin xalqı əsarətə, parçalanmaya boyun əyməməyə, azadlıq, istiqalyyətlilik, bütüvlük uğrunda mübarizəyə səsləyiş ruhu qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur" (8, 38).

Bu tədqiqat üç hissədən ibarətdir.

- 1.Səyahət şeirlərində ərəb həyatının bədii əksi;
- 2.Ərəb xalqlarının azadlıq mübarizəsinin bədii inikası;
- 3.“Yollar-oğullar” poemasında müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə motivləri.

Biz sadaladığımız məsələləri təfəsilatla araşdırmaya çalışacağıq.

Səyahət şeirlərində ərəb həyatının bədii əksi

Bəxtiyar Vahabzadə bir şair kimi daim ərəb xalqlarının həyatı ilə yaxından maraqlanmışdır. O, bir vətəndaş, ictimai xadim olaraq özünün istər publisistik yazılarında, istərsə də şeirlərində ərəb-islam dünyasının ağrılarına, problemlərinə, dərdlərinə biganə qalmamış, yeri gəldikcə bədii düşüncələrini qələmə almışdır. Şair sovet siyasi rejiminin verdiyi imkanlar daxilində bir sıra ərəb ölkələrinə, o cümlədən Misirə, İraqa, Suriyaya, Livana səyahət etmiş, bu səyahət fonunda özünün təsüratlarını ümumiləşdirmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Bəxtiyar Vahabzadə adı çəkilən ölkələrə səyahət fonunda yazdığı şeirləri ənənəvi səfər təəssüratı kimi dəyərləndirilməməlidir. Çünki bu şeirlər dərin ictimai-siyasi məzmun daşımaqdadır. Həmçinin müəllif səyahət fonunda qələmə aldığı şeirlərlə öz xalqının problemlərini də dolayısıyla əks etdirmək məramı izləmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Əsərləri"ni on iki cildə nəşrə hazırlayan filologiya elmləri doktoru, professor Ramazan Qafarlı şairin poeziyasının bu təmayülü üzərində fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: "Bəxtiyar Vahabzadəyə görə, "məqam tapmaq" nə idi? Başqa ölkələrə səyahətə çıxanda guya yadların, imperiyadan kənardakıların dərdindən bəhs açırdı. Ancaq

yadellilərin diliylə Azərbaycan türkünün dərdlərini dilə gətirirdi. “Öz ana yurdundan özünə təkcə, torpağı qazdığı xış qaldı, qardaş !..” – deyəndə ispanı nəzərdə tutmurdu, həmin şəraitdə yaşayan həmvətəninə dümsükləyib oyadırdı. Bilirdi ki, gec-tez yatmış millətin gözündən yuxunu qovsa, zamanın özünü diz çökdürəcək” (10, 15).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Misir", "Ehramların önündə", "Süpürgə", "Ələddinin çırağı", "Özünə yalvarsana!", "Öldü - yaşadı", "Dəclə sahilində", "Durnalar", " Təsbeh", "Aclardan toxlara", "Tağı kəsra önündə", "Baba Gur-Gur", "İşiq-zülmət" və digər şeirləri yalnız onun yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Azərbaycan poeziyasında səyahət şeirinin özünəməxsus, bənzərsiz örnəkləri kimi diqqəti çəkir. Təəssüf ki, şairin səyahət şeirləri indiyədək ayrıca təhlil obyektinə çevrilmədiyindən müəllifin yaradıcılığının bu aspekti kölgədə qalmışdır. Halbuki Bəxtiyar Vahabzadənin səyahət şeirləri olmadan onun poeziyasının sosial və vətəndaşlıq siqlətini tam mənası ilə dərk etmək mümkün deyildir.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Misir", "Ehramların önündə" və "Süpürgə" şeirləri 1956 və 1959-cu illərdə Misirə səyahət fonunda qələmə alınmışdır. Şairin "Misir" adlı şeiri onun ərəb xalqının həyatından bəhs edən ilk yazılarından biri kimi diqqəti çəkir.

Əsrlər boyunca mömin bəndələr
Dedi bir ağızdan: “Allahu-əkbər”
Ucalıb qalxmaqçin ulu göylərə,
Müsəlman aləmi baş vurdu yerə.

Bir vaxt gördülər ki, qollar zəncirə,
Başlar da halqaya bənd oldu birdən.
Başını qoyduğu müqəddəs yerə,
İngilis ayağı qoyuldu birdən. (10, 151).

Misir xalqının ağır həyatını poetik bir dillə canlandıran şair problemin köklərinə nəzər salır. Öz doğma ölkəsində müstəmləkə həyatı yaşayan bir xalqın qarşılaşdığı faciənin görünən və görünməyən tərəflərini aşkarlamağa çalışır. Müəllifin təqdimatında qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan bir xalqın yaşadığı faciələr canlı, inandırıcı detallarla bədii ifadəsini tapır.

Vətəni satdılar, eli satdılar,
Bilmədi satılıb nə zaman Misir.
Sinəsi üstündə at oynatdılar,
Yenə ayılmadı yuxudan Misir.

“Allahın əmridir, - dedi, - bu bəlkə,”
Susdu, danışmadı, “təvəkkül,” dedi.
Yadlara baş əydi böyük bir ölkə,
Etiraz etmədi, ancaq inlədi.

Kənarda tapılan dəfinə kimi,
Misir talan oldu, Misir soyuldu.
Ehramlar ölkəsi bir iynə kimi,
Aləmi bəzədi, özü lüt oldu. (10, 151).

Göründüyü kimi, şair Misir xalqının məhkum olduğu faciə və müsibətlərin səbəbkarının yalnız müstəmləkəçilər olduğunu düşünür. O? bu faciənin təməlində bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən ətalət və cəhalət zehniyyətində görünür.

Misir ümidini bağladı ancaq
Göylərin müqəddəs ədalətinə.
Ötdü qərinələr, inlədi torpaq,
Ədalət enmədi göylərdən yenə.

Güclünün əlindən qılıncı qapdı,
Güldü qılıncında eşqi, niyyəti.
Qüvvətə sarılıb yerlərdə tapdı
Göylərdən umduğu haqq-ədaləti! (10, 151-152).

Bəxtiyar Vahabzadənin Səyahət yazıları içərisində "Ehramların önündə" şeiri özünə-məxsus yerlərdən biri tutur. "Misir" şeirində olduğu kimi, şair bu əsərində də ərəb xalqının zəngin, qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, bu gün ağır, acınacaqlı həyat sürdüyünü oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəmişdir.

Ehramların önündə
gündüzlər axşamadək-
"Fünf piast" deyərək,
Öz doğmaca elində
Dilənir ərəb oğlu
əcnəbinin dilində. (10, 300).

Müəllif şeirdə ehramların ucılığı və xalqın alçalması fonunda bədii kontrast yaradaraq yaşanan faciənin ağırlığına diqqəti yönəltməyə çalışmışdır. Bir çox xalqların hələ barbar kimi yaşadığı bir dövrdə dünyanın mədəni bir toplumu olan, bəşər sivilizasiyasına Misir ehramları kimi əfsanəvi, möhtəşəm, füsunkar bir abidə bəxş edən ərəb xalqının bu günkü ağır həyatı şairi düşüncələrə qərq edir. Nədən belə bir tarix, belə tekrarsız abidə yaradan xalq zillət içərisində yaşayır? Nədən onun yurduna aya qaçan əcnəbilər bu torpağın sahiblərindən daha firavan yaşayırlar? Nədən sivilizasiya mənbəyi olan bir ölkənin xalqı öz yurdunun sahibi deyil?

Zamana bax, zamana!
İçimdən yana-yana
Baxıram, ay qoca şərq,
nə gündəsən, nə gündə!
Ərəbin vətəninə
Başını uca tutub əcnəbi
ehram kimi;
Ərəb gəzməyə qorxur
öz yurdunda xam kimi (10, 300).

Göründüyü kimi, şair Misir xalqının həmin dövrdə düşdüyü ağır həyatı canlandırarkən, yaşanan faciəni bir ölkə çərçivəsində dəyərləndirmir. Müəllifin qənaətinə, yalnız Misir xalqı deyil, bütün şərq eyni faciəvi taleyi yaşamaqdadır.

Qardaşım, dilənəndə
keçmişini ansana!
Babanın ucaltdığı ehramdan
utansana!
Öz halalca pulunu əcnəbidən bu gün də
Sən sədəqə alırsan,
Babanın ucaltdığı ehramların önündə
Gör necə alçalırsan! (10, 300).

Müəllif şeirin sonunda öz lirik qəhrəmanına müraciətlə bir daha keçib gəldiyi möhtəşəm tarixlə yaşadığı indiki ağır duruma işarə edərək onu ayağa qalxmağa, haqqını, hüququnu bərpa etməyə çağırır.

Bəxtiyar Vahabzadənin eyni silsilədən qələmə aldığı "Süpürgə" şeiri bəhs olunan problemin bir sıra digər aspektlərinin üzə çıxarılması baxımından səciyyəvidir.

Neçə quruş pul üçün əcnəbinin önündə
Gör necə əyilirsən.
Necə də cani-dildən çəkməsini silirsən.
Cəhdin nahaqdır, nahaq!
Qabağında cütlənən ayaqlara yaxşı bax! (10, 300).

Təqdim olunan misralarda müəllif Misir xalqının həyatı və tələyi fonunda özünün azadlıq ideyalarını əks etdirməyə çalışmışdır. Bu da təsədüfi deyildir. Çünki Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında azadlıq mövzusu başlıca problemlərdən biridir. Şairin yaradıcılığında bəhs edən bir çox tədqiqatlarda bu amil vurğulanmaqdadır. Belə ki, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr etdiyi "Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud "Gülüstən"dan "Şəhidlər"ə gedən yol" adlı kitabında Həsən Həsənovun yazdığı kimi "Azadlıq mövzusu Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Bəxtiyar Vahabzadə azadlığı şeir pafosu ilə romantik bir tərzdə yox, demək olar ki, bu anlayışı dərinlən təhlil edərək onun dolğun və gerçəkçi izahını verir: Azadlıq bütün inamların ən yüksəyidir, kimdənsə umulmamalıdır, o, ərməğan şəklində verilməməlidir, yadlara ümidli olmaqla onu əldə etmək olmaz, onu xalq öz mübarizəsi ilə qazanmalıdır və onun yolunda xalq qurbanlar verməyə hazır olmalıdır" (5, 17).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Süpürgə" şeirində də dolayısıyla azadlıq problemini ön plana çəkmişdir. Şairin lirik qəhrəmanı çəkmə siləndir. O, halal zəhmətilə, min bir əziyyətlə ailəsini dolandırır. Lakin şeirdə müəllifi sadə xalq içərisindən çıxan qəhrəmanın halallığı, zəhmət-sevərliyi düşündürür. Onu narahat edən bu qəhrəmanın özünü dərk etməməsi, yaşadığı ağır həyatın fərqiə varmamasıdır.

Rəzalət gətiribdir onlar sənə yurduna.
Aldığın sədəqəyəcün sənə əyilib ona:
"Sağ ol", "sağ ol", - deyirsən;
Silib təmizləyirsən, -
Haqqını tapdalayan o mənfur çəkmələri, -
Qərinələrdən bəri...
Cəhdin nahaqdır sənə! (10, 300).

Şairin qənaətincə, məhz milli özünüdərk anlayışından uzaq olduğundan çəkmə silən ayaqqabılarını təmizlədiyi əcnəbinin onun ölkəsini işğal etdiyinin fərqiə varmır, müstəmləkə həyatı yaşadığının mahiyyətini anlamır. Əksinə, o, əcnəbi işğalçıya gördüyü alçalıcı işin müqabilində verdiyi qəpik-quruşlar üçün təşəkkürünü bildirir.

Şairin son misralarında şair ənənəvi olaraq öz lirik qəhrəmanını doğma vətəninə yağılardan təmizləməyə çağırır. O, çəkmə siləni yurduna ayaq basmış işğalçıların ayaqqabılarını təmizləmək əvəzinə, əlinə süpürgə alaraq yadelliləri öz yurdundan silib-süpürməyə çağırır.

Şotkayla o çəkmənin
Kirini təmizləmək çətindir !.. Sən əsrə bax!
Şotkanı at, əlinə süpürgə götür ancaq!
Çəkməni yox, onların özlərini zibiltək
süpürüb atmaq gərək! (10, 300).

Ərəb xalqlarının azadlıq mübarizəsinin bədii inikası

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında milli azadlıq motivləri qabarıq şəkildə bədii əksini tapmışdır. Şairin beynəlxalq mövzuda elə bir əsəri yoxdur ki, orada azadlıq, hüriyyət, istiqlal ideyaları bu və ya digər şəkildə bədii ifadəsini tapmamış olsun. "Bəxtiyar sənətinin bir amalı və ümumiləşmiş bir baş qəhrəmanı var – o da İstiqlaldır" (10, 20).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Ələddinin çırağı", "Özünə yalvarsana!", "Öldü - yaşadı", "Dəclə sahilində", "Durnalar", "Təsbeh", "Aclardan toxlara", "Tağı kəsra önündə", "Baba Gur-Gur", "İşıq-zülmət" və digər şeirlərində ərəb dünyasının faciə və problemləri fonunda bu xalqın azadlıq idealları da öz bədii ifadəsini tapmışdır. Bu əsərlər içərisində "İşıq-zülmət" istisna olmaqla, digər şeirlər İraqda qələmə alınmışdır. Şair yuxarıda adı çəkilən şeirlərdə ərəb dünyasının bir çox qaranlıq, bilinməyən tərəflərinə işıq tutmağa çalışmışdır.

Bütüvlükdə, şairin şeirlərini mövzu və problemlərinə görə üç qismə ayırmaq olar: birincisi, şair ərəb xalqlarının müstəmləkəçilik həyatını əks etdirmiş, onların yaşadığı faciələrin acı, kədərli mənzərəsini yaratmış, habelə azadlıq ideallarını əks etdirməyə çalışmışdır.

İkincisi, müəllif qədim keçmişə malik olan ərəblərin yaratmış olduğu zəngin mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi və memarlıq abidələrini tərənnüm etmiş, tarixlə müasir dövr arasında mövcud olan kəskin fərqləri, ziddiyyətləri göstərmişdir.

Üçüncüsü, dini etiqadın təqib olunduğu, ateizm ideallarının yayıldığı Sovet Birliyindən fərqi olaraq ərəb ölkələrində islamın azad şəkildə mövcudluğunu canlandırırmışdır.

Əlbəttə, şairin ərəb xalqlarının həyatından bəhs edən şeirlərinin bu şəkildə təsnif olunması sırf şərti səciyyə daşıyır, daha çox tədqiqata aydınlıq gətirmək məramından qaynaqlanır.

"Ələddinin çırağı" şeirində şair Bağdadda müşahidə etdiyi ziddiyyətli məqamları canlandırmaqla, ərəb dünyasının dünəni və bugünü haqqında təsəvvür yarada bilmişdir. Müəllif Bağdadda, Dəclə çayı sahilində yanan şamı müşahidə edərkən istər-istəməz "Min bir gecə" nağıllarında Ələddinin çırağını xatırlayır. Bu assosiativ düşüncələr şairə keçmişlə bugünü paralel şəkildə göstərməyə imkan verir.

Ərəbin baxt çırağı

Yandı Bağdad elində -

Dəclənin sahilində.

O öz şafəqlərilə

Həris yadellilərə

Çox çəkirdi göz dağı,

İllər ötdü... Məqribli

Oğurladı çırağı.

Qərinələrdən bəri

İşıq üzü görmədi,

Rahət ömür sürmədi

Ərəb öz ölkəsində,

Qəm titrədi səsində.

Ərəb zülmətdə yatdı,

Zülmətdə də oyandı.

Dəclənin sahilləri (10, 296-297).

Bəxtiyar Vahabzadə yaratdığı kontrast lövhələr fonunda İraq xalqının yaşadığı keçmişin bütün gerçəkliklərini, acı reallıqlarını göstərməyə nail olmuşdur. Başqa sözlə, şeirdə keçmişlə bugün elə məharətlə qovuşdurulmuşdur ki, onun sərhədlərini biri-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Şeirdən hasil olan qənaətə görə, ərəb xalqı tarix boyunca yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalmış, bəzən müstəmləkə həyatı yaşasalar da, heç bir zaman köləliklə barışmamış, daim azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır.

Dəclənin sahilində.

Doğrudan bəxtəvərdir

Torpağının barını

Özləri götürənlər.

Öz əlinin rəngini

Öz evində görənlər.

Alqış sənə, ey ərəb,

Alqış dedim ürəkdən!

Sənin azadlığına

Mübarək deyirəm mən!

Öz evində özünü

Balan qərib sanmasın;

Ələddinin çırağı

Bir də oğurlanmasın! (10, 298)

Bəxtiyar Vahabzadənin "Ələddinin çırağı" şeiri 1959-cu ildə qələmə alınmışdır. Ancaq, təəssüf ki, şairin yazılmasından yarım əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, hələ də qədim ərəb diyarı olan İraqda əmin-amanlıq mövcud deyildir. Terrorlar, xarici müdaxilənin körük-

lədiyi iç savaşları, mənasız təriqət çatışmaları minlərlə günahsız insanın qətlinə səbəb olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Dəclə sahilində" və " Öldü – yaşadı" şeirlərində əsərlərini türk, ərəb və fars dillərində yazan böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) hörmət və məhəbbətlə yad edilir. Şair Dəclə sahillərində addımlayarkən bir çox əsərlərinin, o cümlədən məşhur "Leylə və Məcnun" poemasının mövzusunda ərəb həyatından alan Məhəmməd Füzulini xatırlayaraq rıqqətə gəlir.

O ləpələr olubdur
Aşıqlərin sirdaşı,
Səsin – Məcnun naləsi,
Suyun – Leyli göz yaşı.

“Şəbi-Hicran” – dilində
Bir zaman sahilində
Füzuli də dayanmış.
Məcnun kimi o yanmış
Məcnunların dərdinə

...Nəğmə deyir yenə də
Həzin-həzin ləpələr.
Qəzəlini oxuyur
Füzulinin ləpələr. (10, 302-303)

Qeyd etməliyə ki, " 1959-cu ildə Azərbaycanın görkəmli şairləri Qasım Qasımzadə və Rəsul Rza ilə birlikdə Türk dünyasının möhtəşəm söz ustası Məhəmməd Füzulinin 400 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində Kərbəlada onun qəbrinin ziyarət olunması ilə əlaqədar ilk dəfə İraqa, oradan isə Kərkükə getməsi ilə başlayır" (6, 310).

Sovet siyasi rejimi dönməsində sərhədlərin qapalı olduğunu nəzərə alırıqsa, Bəxtiyar Vahabzadənin həmin dövrdə İraqa səfər etməsi mühüm hadisə sayıla bilər. Belə ki, bu səfər fonunda şair müstəmləkə həyatı yaşayan Azərbaycan xalqı ilə yadelli işğalçıların tapdığı altında əzilmiş ərəblərin ortaq faciələrini göstərə bilmiş, həmçinin Məhəmməd Füzulinin təmsalində qoca Şərqi bitməz-tükənməz dərdlərini oxucuların diqqətinə çəkmişdir. Şairin ərəb xalqları ilə mənsub olduğu doğma Azərbaycan xalqının problemlərini eyni müstəvidə təqdim etməsi bəhs olunan şeirlərinin ictimai siqlətini, təsir və təlqin gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Taği-kəsra" önündə" və "Baba gur-gur" şeirlərində ərəb dünyasının əzəmətli keçmişi canlandırılır. Adı çəkilən şeirlər içərisində xüsusilə "Taği-kəsra" önündə" şeiri istər mövzu, istərsə də ideya-problem baxımından maraq doğurur. Şair İraq səfəri fonunda Mədain xərəbələrini seyr edərkən aldığı təəssüratı əks etdirməyə və ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Bir zamanlar Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Mədainin bu gün xərəbaya çevrilmiş sonuncu abidəsi - Taği-kəsra önündə dayanan şair böyük həyəcan içərisində xəyala dalır. Mədainin keçmiş ehtişamlı günləri və bu günkü xərəba mənzərəsi onun tarix və zaman haqqında düşüncələrə çəkir. "Şair zəngin tarixi olan qədim Bağdadı, dünya mədəniyyətinin beşiyi sayılan İraq torpağını gəzərkən hələ 800 il bundan əvvəl buradan keçmiş, Sasanilərin mərkəzi olan qədim Mədainin XII əsrdəki vəziyyətini acı sətirlərlə təsvir etmiş, dağılmış sarayın dili ilə" (6, 311).

Ey Mədain, Mədain, nə böyük tarixin var!
Bircə qəs qalıbdır bu gün səndən yadigar.
“Taği-Kəsra” qəsrinin önündəyəm bu gün mən,
Bir tarix asılıbdır onun hər kərpicindən.
Qoca Şərqi tarixi gəlmiş keçmiş bir zaman
Bu qəsrin eyvanından.

Xaqaninin durduğu "Taği-Kəsra" önündə
Mən durmuşam bu gün də...

Qulağımda səslənir o üsyankar şairin
kədrli qəsidəsi -

Təəssüflə döyünən bir ürəyin vay səsi.
Kəsranın gülüşüylə cingildəmiş bu qəsrin
Pərişan əhvalına o yamış için-için.
O bu xərəbələrdən ötən gözəl dəmlərin
izini soraqlamış. (10, 310)

Bəxtiyar Vahabzadəni kədrli düşüncələrə qərq edən bir də odur ki, 11-ci əsr böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani indi önündə dayandığı Qəsrin viranəliklərini ziyarət etmiş, aldığı təəssürat əsasında özünün məşhur "Mədain xərəbələri" poemasını yazmışdır. Min il sonra öz şair sələfinin izlərini Mədain xərəbələrində axtaran Bəxtiyar Vahabzadə ruhən sarsıldığını hiss edir.

Kim deyir viran qalan bu qəsrə ağlamış o?

Yox, qəslər yaradan o əsrə ağlamış o!

...Yox-yox! Şair, şah deyil,

şahlıq incitmiş səni,

Kəsra da zamanında ağlatmış öz gəsini.

Ötüb-keçən həmişə insana xoş görünür,

Bu günün enişi də sənə yoxuş görünür.

Məhv etmiş, tapdalamış axı əzəldən bəri, -

Düşünməyən beyinlər düşünən beyinləri.

Bəs mən niyə yanırım

Xaqaninin dayanıb

ağladığı bu yerdə ?

Bəs mən nə axtarıram

keçmiş qan-qan deyən,

bu gün aman istəyən

bu xərəbə şəhərdə? (10, 311).

Müəllif "Taği-kəsra" önündə" şeirində Mədain xərəbələrindən aldığı təəssürat fonunda yalnız ərəb dünyasının deyil, bütövlükdə Şərqi faciələrini canlandırmaq məramı izləmişdir. Bu da bəhs olunan şeirin sosial məzmununu və bəşəri dəyərini xeyli dərəcədə artırmışdır. Şairin qənaətinə, Şərqi geriliyinin başlıca səbəblərindən biri bər-bəzəkli saraylara, kaşanələrə, dəbdəbələrə geniş yer verilməsi, mənəviyyatın (dolayısı ilə elmin və mədəniyyətin) unudulması, arxa plana keçməsidir.

Şərqi qəslər yaratdı, Şərqi ehramlar yaratdı,

Gözləri qamaşdıran ehtişamlar yaratdı.

Tac-mahallar yaratdı-

Cah-cəllallar yaratdı...

Torpağın sinəsində kaşanələr qurdu Şərqi,

Zinəti qəslərə, saraylara vurdu Şərqi.

Əqillərə vurmadı, ürəklərə vurmadı,

Xaqanlar, xəlifələr yordu ürəklərini,

başlarını yormadı !

Taleyə qul oldular,

Sarayları bəzəkli, qəlbi yoxsul oldular (10, 311).

Şair "Təsbeh" və "Aclardan toxlara" şeirlərində yalnız ərəb xalqlarının deyil, bütövlükdə Şərqi-islam dünyasının problemlərindən olan dini fanatizm, cəhaləti tənqid etmişdir. O, təhsildən, məktəbdən uzaq düşən cahil bir toplumun özünü dərk etmədiyi üçün ibadətində təməlinə fanatizm və kor-koranəlik dayandığını obrazlı şəkildə canlandırır.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Zülmət işığında" şeiri Livanın paytaxtı Bəyruş şəhərində səyahət fonunda yazılmışdır. Müəllif bəhs olunan əsərdə sinfi təbəqələşmənin yaratdığı sosial mühitin kədərli mənzərəsini real, inandırıcı çizgilərlə canlandırmışdır.

Rəngbərəng işıqlar sel kimi çağlar
Bu böyük şəhərin gürşad yerində.
Üzüm salxımıtək ağ-ağ çıraqlar
Yanır dükənlərin vitrinlərində.

...Gözlər qamaşsa da bu bər-bəzəkdən,
Həyat qaranlıqdır, qatı qaranlıq.
Bu gur işıqların arxasında mən
Gizlənən zülməti görürəm açıq (10, 317).

Göründüyü kimi, müəllif göz qamaşdıran parıltılı işıq seli ilə zülmət qaranlığı qarşılaşdıraraq yaratdığı bədii əksliklə varlıqlarla yoxsullar arasında dərinləşmiş uçurumu göstərə bilmişdir.

"Yollar-oğullar" poemasında müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə motivləri.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında poema janrı mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. O, bütün yaradıcılığı boyu poema janrına müraciət etmiş, bir sıra dəyərli, məzmunlu, bədii cəhətdən mükəmməl sənət örnəkləri yaratmışdır. Şairin poemalarının bir qismi beynəlxalq mövzuda qələmə alınmışdır. Bunların içərisində "Yollar-oğullar", "Əbədi heykəl", "Təzadlar" və digər poemalar daha çox diqqəti cəkməkdədir. Adı çəkilən əsərlər yalnız şairin yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus yer tutan bədii nümunələr kimi dəyərləndirilə bilər.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, "ədib sovet dönəmində mövcud rejimin təqiblərindən, senzuranın yasaqlarından xilas olmaq üçün öz yaradıcılığında başqa bir yol seçməyin lazım olduğunu anlamışdı. O, mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu bir çox əsərlərini böyük M.F.Axundzadənin "zamanı və məkanı dəyişməklə sözünü demək" üsulundan istifadə edərək qələmə almaqda görmüşdür. Bu məqam nəzərə alınaraq, ədəbiyyat dərslərində "Latın dili", "Mərziyyə", "Yollar-oğullar", "İstiqlal", "Ehramların önündə" və s. əsərlərin təhlili zamanı sənətkarın imperiyaya qarşı apardığı əqidə mübarizəsindən, senzuradan, manqurt məmurlardan qorunmaq üçün sovet ideologiyasına zidd olan fikirlərini "Ezop dili" ilə demək məcburiyyətində olmasından söz açılmalıdır" (4, 374).

Bu əsərlər içərisində daha çox diqqəti cəkmək "Yollar-oğullar" (1962-1963) poeması Əlcəzair xalqının Fransa işğalçılarına qarşı apardığı milli-azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Poemada şair müstəmləkə həyatı yaşayan Əlcəzair xalqının ağrı, işgəncə və əzablarını yüksək poetik səviyyədə əks etdirməyə nail olmuşdur.

Getdi əlimizdən namus, ar, ismət,
Bunamı deyirsən sən mədəniyyət?!

Gəlib evimizdə bizi soydular;
Ancaq adımızı vəhşi qoydular;
Bir soruşsan yoxdur bu gəlmələrdən,
Bu vəhşi dediyin sənsən, yoxsa mən?
Adət, ənənə də məhv olur artıq,
Biz talan olmuşuq öz evimizdə.
Bu mahir oğurluq,
Bu talançılıq
Bəlkə mədəniyyət sayılır sizdə? (11, 265).

Şair işğalçıların guya ələ keçirdikləri ölkəyə "mədəniyyət" gətirdiklərinə istehza etmiş, qədim və zəngin tarixə malik olan yurdun müstəmləkə həyatının kədərli məqamlarını canlandırmağa çalışmışdır.

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Mehdi Hüseyn yazırdı: "Gərgin dramatik səciyyə daşıyan bu əsərdə ("Yollar-oğullar" poemasında, Ə.S.) vətəni sevən, imperializmə nifrət bəsləyən nəcib bir xalqı görürük. Şairin həm əsas hadisələrin təsvirində, həm də lirik rəcətlərində Əlcəzair xalqına bəslədiyi məhəbbət çox gözəl ifadə olunmuşdur" (1, 21).

"Yollar-oğullar" poemasında Bəxtiyar Vahabzadənin böyük sənətkarlıqla yaratdığı Ben-Osman, Mustafa, Nana, Səlim və başqa obrazlar daxili-mənəvi dünyasının özünəməxsus, təkrarsız cizgiləri ilə diqqəti çəkməkdədir. Müəllif yaratmış olduğu bu surətlərin hər birini orijinal səpkidə təqdim etməyə nail olmuşdur. Görkəmli rus tənqidçisi V.Q.Belinski doğru olaraq qeyd edirdi ki: "Bədiilik elə ondan ibarətdir ki, bir cizgi, bir sözlə elə bir şeyi bizə canlı və hərtərəfli təqdim edir ki, bədiilik olmasa, həmin şeyi heç on cildə də ifadə edib qurtara bilməzsən. Elə bu səbəbdəndir ki, bədiilikdən uzaq olan bütün əsərlərdə sözcülük həddindən çox olur... Sənətkarın isə, əksinə, sözcülüyə ehtiyacı yoxdur: izahına bəzən bir cild lazım olan fikri ifadə etmək üçün ona bir neçə cizgi və bir neçə söz kifayət edir" (2, 226).

Şübhəsiz ki, Bəxtiyar Vahabzadənin "Yollar-oğullar" poemasını bu kontekstdə dəyərləndirdikdə müəllifin istər qəhrəman yaradılışı, istərsə də mətnin ideya çalarlarının çözümü və təqdimində bütün məqamlarda bədiilik prinsiplərindən bəhrələndiyi aşkar duyulur.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq irsinin ciddi tədqiqatçılarından biri olan tənqidçi-publisist Azər Bağirov yazır: "Yollar-oğullar" poemasının mövzusu Əlcəzair xalqının milli azadlıq mübarizəsindən götürülsə də, poemada Azərbaycanın tarixi taleyi ilə səsleşən məqamlar çoxdur. Şair əlcəzairilərin mübarizəsi fonunda təqribən Əlcəzairlə bir vaxtda müstəmləkə boyunduruğu altına düşən doğma Azərbaycanın dərdlərini də qələmə almışdır. Poemanın Azərbaycanın "könüllü" surətdə Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyinin "bayram" edilməsinə hazırlıq ərəfəsində yazıldığını xatırlasaq, o dövr üçün çox böyük cəsarət tələb edən "Öz yurdunda qul olub əsr yarım aqladım" misrasının əsl hədəfi və mənası dərhal aydınlaşacaq" (13, 20).

Xatırladaq ki, Bəxtiyar Vahabzadənin "Yollar-oğullar" poemasının sətirləri arasında gizlənən sənətkar niyyətini görkəmli istiqlal şairi, təkrarsız memuarlar müəllifi Xəlil Rza Ulutürk də sərrast şəkildə müəyyənləşdirmişdir. O, bir tədqiqatçı kimi əslində poemanın ideya-estetik mahiyyətini "yalnız Əlcəzair xalqının deyil, azadlıq və milli istiqlal eşqilə çırpınan bütün müstəmləkə xalqlarının məramı" (9, 187) kimi səciyyələndirməklə əsərin başlıca kredosunu aşkarlaya bilmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasını milli-azadlıq ideya və motivləri kontekstində araşdırmağa cəlb edən görkəmli Türkiyə ədəbiyyatşünası Hüsniyyə Mayadağlı müəllifin sovet siyasi rejiminin ən sərt dövrlərində uluslararası mövzuda qələmə aldığı bədi örnəklərdə Azərbaycan xalqının taleyini düşündüyünü, dolayısı ilə öz millətinin probleminə diqqəti çəkdiyini vurğulamışdır (7, 28). Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünas Hüsniyyə Mayadağlının fikir və mülahizələri şairin sovet siyasi rejimi dövründə qələmə aldığı şeir və poemaların ideya-estetik mahiyyətini qavramağa imkan verir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İfrat Əliyevanın doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, şairin "beynəlxalq-siyasi mövzuda yazdığı əsərlərinin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irticaya qarşı qəzəb və nifrət hissi oxucuya ümumi sözlərlə təlqin edilmir. Hadisələr konkret zaman və məkan daxilində cərəyan edir. Bu səpkidən olan şeir və poemalar insanlığa fəlakət gətirən imperializm təcavüzkarlığına bəşəriyyətin güclü nifrətini əks etdirir" (3, 78).

Professor İfrat Əliyeva, həmçinin müəllifin beynəlxalq mövzuda qələmə aldığı əsərlərdə dünyanın müxtəlif xalq və toplumlarının hüriyyət və müstəqillik probleminin də əhatəli bədi inikasını tapdığına diqqəti çəkir: "Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qalxan xalqların tarixi inkişafı, həyatı və taleyi canlı göstərilmişdir" (3, 78). Şübhəsiz ki, professor İfrat Əliyevanın mülahizələri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Doğrudan da, Bəxtiyar Vahabzadənin yalnız "Yollar-oğullar" poemasında deyil, bütövlükdə beynəlxalq mövzuda qələmə aldığı bütün şeir və poemalarda milli problemlər, demokratik

dəyərlər ön palana çəkilməmiş, dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının azadlıq və hüriyyət uğrunda apardığı mübarizəyə önəm verilmişdir. Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, Bəxtiyar Vahabzadə ayrı-ayrı xalqların azadlıq və istiqlaliyyət məsələlərindən bəhs edərkən, eyni zamanda, doğma ölkəsini – Azərbaycanı düşünmüş, dolayısı ilə xalqının müstəmləkə həyatına etirazını bildirmişdir.

Tarixin ən böyük bir amalı var;
Azadlıq! Bu sözə tapınmış insan
Azadlıq səadət, azadlıq bahar,
Yaranmış insanın arzularından

İnsan azadlığı ilk arzu sanmış,
Bu söz bir işıqdır insana darda.
Azadlıq! Azadlıq! Tarix yaranmış
Bu amal uğrunda vuruşmalarda (11, 299).

Əlcəzair xalqının XX əsrin 50-ci illərindən etibarən istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi başladı. Əlcəzair xalqı 1954-cü il noyabrın 1-də üsyana qalxdı. Bu üsyana Milli Qurtuluş Cəbhəsi başçılıq edirdi. Milli Qurtuluş Cəbhəsi milli-azadlıq mübarizəsinin məqsədlərini belə müəyyənləşdirmişdi: ölkənin fransız müstəmləkə zülmündən azad edilməsi, Əlcəzair Respublikasının yaradılması. 1962-ci ilin martında Fransa atəşin dayandırılması haqqında Evian sazişini imzaladı və Əlcəzairin müstəqilliyini tanımalı oldu. 1962-ci ilin sentyabrında Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası elan edildi.

Qeyd edək ki, 1954-cü ilin noyabrından 1962-ci ilin martına qədər davam edən milli azadlıq savaşı zamanı bütün mütərəqqi dünyanın gözü qarşısında Fransa 1,5 milyon əlcəzairliyi qətlə yetirib.

"Yollar-oğullar" poemasında müstəmləkəçilərə qarşı səkkiz il sürən və onun uğrunda bir milyon yarım qurbanı olan mübarizə əksini tapmışdır:

Səkkiz il qan axdı Əlcəzairdə,
Səkkiz il yuxular çəkildi dara.
Yerin naləsinə ağladı yer də,
İnsan tab gətirdi bu əzablara.

Səkkiz il al qana bulandı sular,
Fikirlər, duyğular coşdu, qaynadı.
Səkkiz il baş-başa gəldi ordular,
Tarix bir millətlə oyun oynadı! (11, 299).

Gördüyümüz kimi, şair Əlcəzair xalqının nə qədər əziyyət çəkdiyini canlandırmışdır. Amma Əlcəzair xalqı yüz otuz iki il işğalda qalandan və bu şərəfli mübarizədən sonra öz müstəqilliyini əldə edə bilmişdir:

Bayraq qalxdı...
Bulanlıq sular axdı, durulu.
Öz evində qul olan evinə sahib oldu.
Bayraq qalxdı... Parisdən bu ölkəyə uzanan
Əllər kəsildi həməni

Bayraq qalxdı...Dərindən nəfəs aldı bu torpaq,
Bayraq qalxdı...Atıldı
Toplar da taraq-taraq
On milyonun adından
Toplar danışdı dedi:
"Məni tanısan cahan!"
Əks-səda ucaldı: "Hardaydın bu vaxtacan?!"

Əsr yarım mən qəfəsdə inlədim.
Cavab gəldi:
Mən var ikən, yox idim!

İndi varam, mən varam,
Bir də əsir olmaram! (11, 300).

Məlum olduğu kimi, Fransa 1830-cu ildə Əlcəzairi işğal altına almış, yəni işğal yüz otuz iki il sürmüşdür. Buna görə, Əlcəzair xalqı müxtəlif işğəncələrə məruz qalmış və öz yurdunda qul kimi olmuşdur. Azərbaycan xalqı da bu taleyi yaşamışdır. Belə ki, Azərbaycan əvvəl çarizm rejimi, sonra Sovet rejimi tərəfindən çox repressiyalara məruz qalmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə "Yollar-oğullar" poemasında öz vətəni-Azərbaycanı nəzərdə tutaraq Əlcəzairin məruz qaldığı işğəncələri canlandırmağa cəhd göstərmişdir:

Yüz otuz iki il çəkildin dara,
Öz hakim atandan sən qul doğuldum.
Vuruldu köksünə gündə min yara,
Yurdunda, yuvanda bir qərrib oldun,

Axdı yüz otuz il sənin gözündən,
Axdı qanlı sular... Dərin soyuldu.
"sahibin" ayırdı səni özündən,
Göz gözə, söz dilə həsrət qoyuldu. (11, 239).

"Antisovet mövqeyindən yazılmış bu əsərə görə şair təzyiqlərə məruz qalmışdır. Əsər müzakirəyə çıxarılmış, amma o zaman Yazıçılar İttifaqının sədri işləyən Mehdi Hüseynin sayəsində şair böyük bir təhlükədən qurtulmuşdu. M.Hüseyn mətbəədə yığılmış bu əsərin üstünə "İmperializm qarşı yazılmış bu əsər nə vaxtdan antisovet olub?" sözlərini yazmış, aktual mövzuya həsr olunmuş poemanın nəşr olunmasının məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdü" (4, 374).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Yollar-oğullar" poeması bədii sənətkarlıq baxımından da özünəməxsus sənət örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Şair poemada özünün yaradıcılıq məharətini yüksək səviyyədə əks etdirə bilmiş, janrın dəyərli örnəklərindən birini araya-ərsəyə gətirmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının ən mükəmməl örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilməkdədir. Poema haqqında yazılan çoxsaylı tədqiqatlar da bunu sübut etməkdədir.

Nəticə. Bütövlükdə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ərəb xalqlarının həyat və mübarizəsindən bəhs edən əsərləri xüsusi yer tutur. Şair istər səyahət fonunda yazdığı şeirlərdə, istərsə də beynəlxalq mövzularda qələmə aldığı poetik örnəklərdə bu problemə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllifin ərəb xalqlarının həyat və mübarizəsindən bəhs edən əsərlərinin təhlili aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

1. Bəxtiyar Vahabzadə müxtəlif ərəb ölkələrinə səyahət etmiş, öz müşahidələrinin əsasında poetik düşüncələrini əks etdirmişdir.

2. Sovetlər Birliyi dönəmində xaricə getməyin ciddi çətinliklərinə baxmayaraq o, Misir, İraq, Suriya, Livan və başqa ərəb ölkələrində yaradıcılıq ezamiyyətində olmuş, bu da ona həmin ölkələrin xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmaq imkanı vermişdir.

3. Bəxtiyar Vahabzadənin ərəb xalqlarının həyatından bəhs edən şeirlərində milləti əsarətə, parçalanmaya boyun əyməməyə, azadlıq, istiqlaliyyət, bütövlük uğrunda mübarizəyə səsləyiş ruhu qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

4. Bəxtiyar Vahabzadənin təhlilə cəlb olunan əsərlərində ərəb dünyasının problemləri fonunda dolayısı ilə sovet siyasi rejimi altında əsarət həyatı yaşayan Azərbaycanın taleyi nəzərdə tutulmuşdur.

5. Bütövlükdə şair ərəb xalqlarının müstəmləkəçilik həyatını əks etdirmiş, onların yaşadığı faicələrin acı, kədərli mənzərəsini yaratmış, habelə azadlıq ideallarını əks etdirməyə çalışmışdır.

6. Müəllif qədim keçmişə malik olan ərəblərin yaratmış olduğu zəngin mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi-memarlıq abidələrini tərənnüm etmiş, tarixlə müasir dövr arasında mövcud olan kəskin fərqləri, ziddiyyətləri göstərmişdir.

7. Dini etiqadın təqib olunduğu, ateizm ideallarının yayıldığı Sovet Birliyindən fərqi olaraq ərəb ölkələrində islamın azad şəkildə mövcudluğunu canlandırmışdır.

8. Şairin şeirlərində Misir həyatının təsvirinə xüsusi önəm verilmişdir. "Misir", "Ehramların önündə" və "Süpürgə" şeirlərində Misir xalqının müstəmləkəçilərə qarşı etiraz motivləri əksini tapmışdır.

9. Bəxtiyar Vahabzadənin "Ələddinin çırağı", "Özünə yalvarsana!", "Öldü - yaşadı", "Dəclə sahilində", "Durnalar", "Təsbeh", "Aclardan toxlara", "Tağı kəsra önündə", "Baba Gur-Gur" adlı şeirlərində ərəb dünyasının faciə və problemləri fonunda bu xalqın azadlıq idealları da öz bədii ifadəsini tapmışdır. Bu əsərlər İraqda qələmə alınmışdır. Şair yuxarıda adı çəkilən şeirlərdə ərəb dünyasının bir çox qaranlıq, bilinməyən tərəflərinə işıq tutmağa çalışmışdır.

10. Müəllif "İşıq-zülmət" şeirində bir tərəfdə göz qamaşdıran parıltılı işıq seli ilə, digər tərəfdə zülmət qaranlığı qarşılaşdıraraq yaratdığı bədii əksliklə varlıqlarla yoxsullar arasında dərinləşmiş uçurumu göstərə bilmişdir.

11. Bəxtiyar Vahabzadənin "Yollar-oğullar" poeması Əlcəzair xalqının Fransa işğalçılarına qarşı apardığı milli-azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Poemada şair müstəmləkə həyatı yaşayan Əlcəzair xalqının ağrı, işgəncə və əzablarını yüksək poetik səviyyədə əks etdirməyə nail olmuşdur.

12. "Yollar-oğullar" poeması keçən əsrin 50-ci illərində Əlcəzair xalqının fransız imperialistlərinə qarşı mübarizəsinə, səkkiz il davam edən istiqlal hərəkatının qələbəsinə həsr edilmişdir. Şair mövzudan istifadə edərək eyni zamanda, Rusiya-Azərbaycan münasibətlərindən söz açmışdır. Antisovet mövqeyindən yazılmış bu əsərə görə şair təzyiqlərə məruz qalmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1995, 400 s.

2. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 1979, 228 s.

3. Əliyeva İfrat. Şair, insan və zaman, ADU-nun "Elmi əsərləri", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1972, № 6, s.74-80

4. Həsənlı Bilal. Bəxtiyar Vahabzadə irsinin öyrənilməsinə yeni metodik yanaşmanın zəruriliyinə dair, I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Simpoziumunun materialları, Bakı: Qafqaz Universiteti, 2012, s. 373-378.

5. Həsənov Həsən. Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud "Gülüstan"dan "Şəhidlər"ə gedən yol. Bakı: Apostrof, 2009, 48 s.

6. Qaybaliyeva Səkinə. Bəxtiyar Vahabzadə və İraq türkmənləri, I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Simpoziumunun materialları, Bakı: Qafqaz Universiteti, 2012, s. 310-315.

7. Mayadağlı Hüsniyə Zal. Bahtiyar Vahabzadə'nin Eserlerinde setiraltı ifadeler. «Türk Edebiyatı» dergisi (İstanbul), şubat, 1994, s.26-29

8. Mirzəyeva Aida. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Güney Azərbaycan problemi, Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 4 Humanitar Elmlər Seriyası, 2010, s. 36-42.

9. Ulutürk Xəlil Rza. Ədəbi tənqid, Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2003, 876 s.

10. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri, on iki cildə, I cild, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2008, 612 s.

11. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri, on iki cildə, III cild, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2008, 577 s.

12. Vahabzadə Bəxtiyar. Sadəlikdə böyüklük. "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı: 1978.

13. Vahabzadə Bəxtiyar (Foto-kitab). "Azərbaycan" nəşriyyatı", Bakı:, 1995, 128 s.

FƏRİDƏ SƏFİYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti*

FƏLSƏFİ-İNTELLEKTUAL ŞEİRİN POETİK İMKANLARI (B.Vahabzadənin 50-60-cı illər yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: *şair, ədəbiyyat, sənətkar, yaradıcılıq, milli, poema*

PHILOSOPHY - THE POETIC POSSIBILITIES OF INTELLECTUAL POETRY (based on creativity of B.Vagabzadeh in 50-60s)

There are reviewed creativity of well-known poet, playwright, poet, public figure of Azerbaijan Bakhtiyar Vahabzadeh in 50-60s in the article. His poetry, stages of development at in the field of epic creativity are observed. There are analyzed the poems about the war, "school poems", and are reviewed "The end of suffering", "Gulistan" poems.

Key words: *poet, literature, master, activities, national, poem*

Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetirmiş olduğu ən görkəmli simalarından biri Bəxtiyar Vahabzadə ilk şeirini ("Ana və şəkil") 18 yaşında – müharibənin qızğın çağında, 1943-cü ildə yazdı. İlk oxucu etirafını isə 1944-cü ildə qələmə aldığı "Yaşıl çəmən, ağac altı, bir də ki, tünd çay" şeiri ilə qazandı. Bu şeir sənətə ilk kövrək addımlarını atan şairin lirik-emosional əhvalının ifadəsi və süjetli lirikanın gözəl nümunəsi idi. Müharibənin gətirdiyi ağır-acıdan, dost itkisindən bəhs edən "Yaşıl çəmən, ağac altı, bir də ki, tünd çay" şeiri "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olundu və böyük sənətkar S.Vurğunun diqqətini cəlb etdi. O, gənc şairi yanına dəvət etdi, xeyli söhbətdən sonra Yazıçılar İttifaqına qəbul olunmasına zəmanət verdi. "Bu, doğrudan da B.Vahabzadənin ilk şeirləri arasında ən mükəmməl, bitkin şeir idi və müəllifin poetik istedadından, müəyyən mənada, hətta onun yaradıcılıq fərdiyyətindən xəbər verirdi..." (1,12)

Yaradıcılığının ilk çağlarında B.Vahabzadə müharibə mövzusunda daha bir neçə uğurlu şeir yazdı. Tam püxtələşməmiş qələmindən çıxan bu şeirlərdə o dövr poeziyasında böyük nüfuza malik olan Ə.Cəmilin təsiri açıq-aydın hiss olunurdu.

B.Vahabzadənin sənətkar kimi fəaliyyətinin formalaşmasında "məktəb şeirləri" mühüm rol oynadı. 1949-cu ildə Ə.Cəmilin redaktorluğu ilə onun "Mənim dostlarım" adlı ilk kitabı işıq üzü gördü. Bu kitaba daxil olan şeirlər sadəlik, səmimilik, təbiiliyi ilə oxucularının qəlbinə yol tapdı. Tənqid də bu şeirlərdəki mövzu yeniliyini, real müşahidə, emosional-obrazlı ümumiləşdirmə bacarığını, sənətkarlıq məziyyətlərini qeyd etdi. Sonralar B.Vahabzadə bu mövzuya döndə-döndə qayıdır.

1950-ci ildə B.Vahabzadənin "Bahar", 1959-cu ildə "Dostluq nəğməsi" adlı şeirlər kitabı çap olunur. Bu kitablara daxil edilən şeirlər özünəməxsusluğu ilə seçilsələr də, tənqid tərəfindən birmənalı qəbul edilmədi. Bir çox tənqidçilər bu şeirləri mücərrədlikdə, qeyri-millilikdə, ideya-poetik məzmununun dayazlığında, primitivlikdə suçladılar. Xüsusilə şairin "Gözəl vətən" şeiri haqsız tənqidlə qarşılandı. Vətəni, onun əsrarəngiz gözəlliyini tərənnüm edən şair yazır:

Yavaşca qaş qaralanda
Göy üzünü çən alanda
Sıx budaqlar kölgələdir.
Bir az sonra dağdan enir
Çoban qardaş ağır-ağır,
Gözlərindən sevinc yağır.
Bu mənzərə bir mərəkə

Rəssam istər bunu çəkə.
Mehribansan, sevimlisən,
Gözəl vətən, gözəl vətən! (2, 40)

“Ədəbiyyat qəzeti” özünün baş məqaləsində digər şeirlərlə yanaşı bu şeirə də toxunaraq yazılırdı: “...Şeirimizdə ümumiyyətlə Vətən haqqında əsərlərlə yanaşı, ümumiyyətlə təbiət haqqında yazılmış əsərlərə də tez-tez rast gəlirik. Bu əsərlər mücərrəd əsərlərdir. Onların ümumi fəlsəfəsi ictimailik və məfkurəliyin ziddinə olaraq əbədilik keyfiyyətini vəsf etməkdən ibarətdir”. (3)

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda, mətbuat səhifələrində, şair haqqında yazılmış məqalə və resenziyalarda da B.Vahabzadənin yaradıcılığına qarşı kəskin ittihamlar səslənirdi: “O hələ sovet adamlarının məişət və şüurunda əmələ gəlmiş yeni keyfiyyətləri, onların əmək cəbhəsində göstərdikləri böyük xarüqələri bütün mürəkkəbliyi və dərinliyi öyrəniş poetik yaradıcılığın mərkəzinə keçirməkdə çətinlik şəkir”. (4)

Zamanın, dövrün tələbinə uyğunlaşmağa çalışsa da B.Vahabzadə öz prinsiplərinə ömrü boyu sadıq qaldı. Nə yazdısa, ürəyinin hökmü, istəyi ilə yazdı. Sevincində, sevgisində, nifrətində bütöv oldu:

Mənə qüvvət verən ey ana torpaq,
Nə səndən dönərəm, nə məsləkimdən,
Ürəklə yaşadım, ürəklə ancaq,
Yalnız ürəklə də öləcəyəm mən! (2, s.137)

Yaşanmış psixoloji vəziyyətlərin, duyğuların səmimi təqdimi Bəxtiyar lirikasını tədricən müasir poeziyanın aparıcı hadisəsi səviyyəsinə yüksəltdi. Dünən onun yaradıcılığını abstraktda suçlayanlar, indi bu yaradıcılığı “müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ən maraqlı hadisələrindən biri” hesab edir. “B.Vahabzadə bu illərdə lirikada ən incə fikir və hissləri ifadə etməyi öz qarşısına əsas yaradıcılıq vəzifəsi kimi qoyur və şeirlərində keçirdiyi həyəcanları, yaşadığı düşüncələri canlandırır”. (1, 25)

Poeziyada sənətkarlıq məsələləri barədə düşüncələrində B.Vahabzadə fikrin poetik ifadəsinin, obrazlı təfəkkürün, bədii ümumiləşmənin vacib olduğu barədə fikirlər irəli sürür, Füzuli yaradıcılığının qüdrətinin məhz hadisə və predmetlərin mahiyyətinə enmək bacarığında olmasını qeyd edir. Özü də yaradıcılığını bu istiqamətdə inkişaf etdirir. Onun “Çinar”, “Körpə nəfəsi”, “Ana dili”, “Ömür” kimi şeirləri buna əyani sübutdur.

50-ci illərdə hədsiz çərçivələr, “zamanın poeziya qarşısında qoyduğu vəzifələr” lirikanın bəsitləşməsinə və zəifləməsinə səbəb oldu. Poeziyada hökm sürən mövzu qıtlığı, ritorikaya, soyuq mühakiməyə meyl bir çox sənətkarları artıq narahat etməyə başladı. S.Vurğun sovet poeziyasının diapozonunun daralmasından, təbiət, məhəbbət mövzusunda yazılan əsərlərin azalmasından söz açır. Bu dövrdə B.Vahabzadənin lirikasında məhəbbət mövzusu çox önəmli yer tutur. Şairin yaradıcılığına xas olan ümumbəşəri poetik vüsət, insanın ülvə hisslərinin poetik ümumiləşdirilməsi özünü “Yağma yağış”, “Gəlir”, “İlk məhəbbət”, “İki gündəlik, bir həyat yolu”, “Bir mənəm, bir də sükut”, “Gözlərini qamaşdırdımı?”, “Danışa bilmirəm...”, “İtirilmiş məhəbbət”, “Gecələr” və b. şeirlərində göstərir.

Göylər çənə büründükcə
Ürəyimi bürüyür qəm.
Yağma yağış, yağma yağış,
Mən görüşə tələsirəm.

Mənim şirin sevincimə
Acı zəhər sən qatma, gəl.
Göy çəməndə yol gözləyən
Sevgilimi islatma, gəl.

Pəncərəmə hicran yazır

Damcıların naxış-naxış.
Mən görüşə tələsirəm
Yağma yağış, yağma yağış. (2, s.75)

“Yağma yağış” şeirində lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarının təbiətlə həmahəng bu qədər incə, zərif ifadəsi şairin poetik məharətini nümayiş etdirir. Tənqidçi Y.Qarayev qeyd edir: “Bəxtiyarın məhəbbət lirikası elə ilk şeirlərdən başlayaraq sevən adamın nəinki hissələrini, emosional aləmini, həm də düşüncələrini özündə cəmləyir”. (1, s.51)

B.Vahabzadənin “Gəlir” qoşması da sənətkarlıq cəhətdən çox uğurludur. Şeirdə şair sevgilisindən həssaslıq, kövrəklik umur, onun bir yarpaq titrəməsindən titrəyə bilməsini, ürəkdən keçəni gözdən oxuya bilməsini, addım səsinə onu tanımasını istəyir:

Baxışdan söz götür, söz anla sözdən,
Həssas ol, sevgilim, ömrün boyu sən.
Əgər sevirənsən, ayaq səsimdən
Gərək biləsən ki, Bəxtiyar gəlir. (2, s. 73)

Şairin bu şeiri ədəbi ələmdə böyük rezonans doğurdu. R.Rza məqalələrinin birində bu barədə yazırdı: “Şeirdə elə bir səmimi hərarət, poetik zəriflik vardır ki, onu dərin həyəcansız oxumaq qeyri-mümkündür. Bu kiçik poetik əsəri hər dəfə oxuyanda və ya dinləyəndə bir daha həmkarımın əlini sıxıb ona demək istəyirəm: sağ ol, dost, sağ ol ki, sən öz sözünlə ürəkdə belə zərif, nəcib hissələr, belə işıqlı qüسسə və fərəh doğura bilirsən”. (5, 7-8)

50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərini, şərti olaraq, B.Vahabzadə yaradıcılığının ikinci dövrü hesab etmək olar. Bu dövrdə onun poeziyasının fəlsəfi dərinliyi çoxalır, əsərlərində həyat, zaman, insan, dünya, bəşəriyyət barədə düşüncələri əksini tapır. “Filosof şair kimi tanınan Bəxtiyar Vahabzadənin fəlsəfəsi dünya elminin nailiyyətləri ilə yanaşı xalq müdrikliyinə və məntiqinə, fəlsəfi dili isə xalq dilinin sadəliyinə və aydınlığına əsaslanır”. (6, 4) Bu illərdə B.Vahabzadənin yaradıcılığı sənətkarlıq, poetika cəhətdən yeni mərhələyə keçir, lirikasının hissi-fikri vüsəti artır, hadisələrə narahat şair, vətəndaş mövqeyi özünü göstərir. “...60-cı illər ərəfəsində B.Vahabzadə poeziyasında yeni, novator keyfiyyətlər əmələ gəlir, bu keyfiyyətlər tədricən inkişaf edib zənginləşir, onun poeziyasını daxilən qüvvətli və özünəməxsus edir”. (1, 59)

Şairlərin öz şəxsi “mən”indən gerçək hadisələrə baxışı, onların dərki 60-cı illər poeziyası üçün spesifik xüsusiyyətlərdən idi. Öz şəxsi əzab və ağrılarından keçərək dünyanı qavramaq, ona qiymət vermək oxucunu inandırmağın, onunla səmimi olmağın ən düzgün yolu hesab olunurdu. B.Vahabzadə də yaradıcılığında bu yolu seçir. Şair üçün dünyanı dərk özünüdərk-dən başlanır:

Özümdəyəm... çöl dünyama nəhayət,
Nə gözəldir öz-özümə səyahət.
Öz dünyamla dayanmışam üzbəüz,
Özümü zə möcüzəyə özümüz.

Ürəyimdə neçə-neçə cığır var,
İçimdəki çalın-çarpaz cığırlar
Heç bilmirəm mənə hara aparır,
Bəxtiyarı Bəxtiyara aparır... (7, 145)

“İnsan zəkası”, “Mənim yolum”, “Vaxt çatışmır”, “Sərhəd ağacları”, “Dünyamı, mənmi”, “Kürd ovşarı”, “Leyli-Məcnun”, “Şeir və mən” və bu kimi fəlsəfi-lirik şeirlər məhz bu dövrün məhsuludur.

Yaradıcılığının lap ilkin çağlarından süjetli lirikaya meyl edən B.Vahabzadə 50-60-cı illərdə bir-birinin ardınca “Toxucu qız”, “Dostluq”, “Aylı gecələr”, “Əbədi heykəl”, “Sadə adamlar”, “İztirabın sonu”, “Şəbi-hicran”, “Gülüstan” poemalarını yazdı. İlk poemaları dövrün tələbinə uyğun istehsalat, dostluq, beynəlmilətçilik mövzularında və bədii cəhətdən zəif əsərlər olsa da, “Sadə adamlar”, “İztirabın sonu”, “Şəbi-hicran”, “Gülüstan” poemaları müəllifin epik

poema imkanlarının genişliyini, bədii lövhələr və ümumiləşmələr yarada bilmək bacarığını, öz məsləkinə uyğun mövzular seçmək cəsarətini, həqiqət axtarışlarında sona qədər getmək məharətini ortaya qoydu. Şair özü poema sahəsindəki ilk ciddi uğurunun “İztirabın sonu” əsəri ilə gəldiyini vurğulayır: “Bu əsər bilavasitə həyatın diqtəsi ilə yazılmışdır. Buna görə də burada o dövr poeziyasına xas olan ümumiçilik, mühakiməçilik əvəzinə müəyyən şərait daxilində adamların konkret həyəcanları, məhəbbəti və nifrəti göstərilir”. (1, 177)

İkiyə bölünmüş vətəninin acı taleyini “Gülüstan” poemasında ürək ağrısı ilə təsvir edən B.Vahabzadə ədəbiyyatımıza yeni mövzu, yeni yanaşma ilə bərabər, şair mövqeyi, şair cəsarəti gətirdi və bununla da çoxlarına nümunə oldu. “Bütövlükdə o illərin poeziyasında “Gülüstan” təzə bir hadisə idi və tamamilə yeni səpgili bir şairin sənət meydanına qədəm qoyduğunu xəbər verirdi: sadəcə olaraq mövcud poetik adlar siyahısına növbəti bir ad, imzalar üçün təzə imza əlavə olunmurdu, yox, poeziyaya milli narahatlığın tərcümanı, xalqın “dərdlərinin dəlisi”, azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizənin əsgəri, “vəkili” daxil olurdu”. (8, 658)

Yaradıcılığının ilk illərindən zamanla, cəmiyyətlə daim dialoqda olan, əsrə və zamana öz şair mövqeyini diqtə edən fəlsəfi-intellektual şeirin görkəmli nümayəndəsi B.Vahabzadə yaradıcılığının sonrakı dövrlərində də öz həyat ideallarına sadıq qaldı, müasirlərinin bədii-estetik zövqünün, vətəndaşlıq duyğularının formalaşmasında və kamilləşməsində müstəsna rol oynadı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Y.Qarayev, Ş.Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, Yazıçı 1985, 194 s.
2. B.Vahabzadə. Əsərləri 11cildə, I c, B. 2001, 543s.
3. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında ideya saflığı və yüksək sənətkarlıq uğrunda. Ədəbiyyat qəzeti. 8 sentyabr, 1950-ci il
4. K.Talıbzadə. Bahar. Ədəbiyyat qəzeti, 8 sentyabr 1950-ci il
5. R.Rza. Baxtiyar Vahabzadə. Bakı, 1959, s.7-8
6. H.Həsənov. Azərbaycanın Baxtiyarı, yaxud “Gülüstan”dan “Şəhidlər”ə gedən yol. B.Vahabzadənin “İstiqlal” kitabına ön söz. B.1999, 495s.
7. B.Vahabzadə. Payız düşüncələri. B.Yazıçı, 1981, 375s.
8. Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. B.2000, 737s.

TOFIQ ƏBDÜLHƏSƏNLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞININ SOSIAL-SİYASİ KONTEKSTİ

Açar sözlər: *Baxtiyar Vahabzadə, poeziya, müstəqillik, 20 yanvar, kolonial rejim*

SOCIOPOLITICAL CONTEXT OF CREATIVITY OF BAKHTIYAR VAHABZADEH

The article is devoted to the works of prominent Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh. There is also considered a reflection of events of January 20, reflected in the poetry of the poet.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, poetry, independence, 20th of January, colonial regime*

İstiqlaliyyət dövrü Azərbaycan poeziyasında qabarıq hiss olunan vətənpərvərlik və milli özünəqaydış amalı özünəməxsus, spesifik formada özünü büruzə verməkdir. Bu, vətən və torpaq sevgisinin ənənəvi şəkildə tərənnüm olunduğu poetik örnəklərlə yanaşı, daha çox döv-

rün diqtə etdiyi ictimai-siyasi proseslərə – İyirmi yanvar hadisələrinə münasibətdə gerçəkləşməkdədir. Ona görə də İyirmi yanvar hadisələrindən bəhs etmədən araşdırılan dövrün vətənpərvərlik ruhunu şərtləndirən məqamları bütün mahiyyətilə dərk etmək mümkün deyildir. Rus-sovet müstəmləkəçilik rejiminin çöküşü ilə müşayiət olunan bu qanlı hadisə Azərbaycan poeziyasının lirik-romantik ovqatını aradan qaldıraraq onun ictimai-siyasi ab-havaya köklənməsində həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycanın yaxın tarixində ən dəhşətli və unudulmaz səhifələrdən birini təşkil edən İyirmi yanvar faciəsi ədəbiyyatın digər janrlarında olduğu kimi, poeziyada da geniş ifadəsini tapmışdır. Qeyd edək ki, bu bir tərəfdən poeziyanın çevik ifadə imkanlarına malik olmasından irəli gəlsə, qarşı tərəfdən millətin müstəmləkəçiliyə, zülmə və haqsızlığa qarşı barışmaz münasibətindən qaynaqlanır. Məhz buna görədir ki, «...baş verən qanlı hadisələr dərhal ədəbiyyatımızda əksini tapdı. Mövzuya çevik və operativ münasibət söz, sənət adamlarımızın hadisələrin içərisində olduğunu, ümumxalq mübarizəsinin həyəcan və ümidləri ilə yaşadığını bir daha təsdiq etdi. Məhz jurnalist və publisistlərimiz, şair və yazıçılarımız ölkənin informasiya blokadasına alındığı o çətin günlərdə, fəvqəladə vəziyyət rejimində, sözün imkanlarından fədakarcasına istifadə etməklə Yanvar faciəsi ilə bağlı dəhşətli həqiqətləri bütün xalqa və beynəlxalq aləmə çatdırma bildilər»¹

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə İyirmi yanvar faciəsinə tarixi-siyasi rəkursdan yanaşaraq yazır: «Müəyyən mənada İyirmi Yanvar bizə qarşı törədilən mənəvi təcavüzün məntiqi nəticəsi idi. ...Faciəni yada salmaq, hüznə batmaq, kədərə batmaq deyil, milli qeyrət, cəsarət və rəşadət sahiblərini, günahsız qurbanları – şəhidləri hörmət və məhəbbətlə xatırlamaqla yanaşı, bunlardan nəticə çıxarmağı gələcəkdə belə faciələrin qarşısının alınması yollarını və vasitələrini aramalı və tapmalıyıq.

İyirmi Yanvar faciəsini düşündükcə yoxdan var olur.

Bir yandan sarsılacaq da, o biri yandan qəlbimizi sonsuz qürur hissi bürüyür. Sarsılıraq ki, bizim oğullarımızın qəbahəti, günahı nə idi ki, havayı qurban getdilər. İftixar hissi keçiririk ki, şəhidlərimiz sabaha, gələcəyə olan ümidimizə çıraq tutdular. Bizim inam qalamızda əbədi məşəl yandırdılar.

Bizim qədim ənənəmizdə şəhidlik ölümün ən yüksək mərtəbəsi hesab edilir»²

Onu da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, İyirmi yanvar faciəsi və şəhidlik mövzusunun çağdaş Azərbaycan şeirinin əsas, aparıcı mövzularından birinə çevrilməsində Bəxtiyar Vahabzadənin «Şəhidlər» poemasının xüsusi əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunmalıdır. Məhz bu əsərin nəşr edilməsindən sonra eyni mövzuda yeni-yeni poetik örnəklərin ortaya çıxması diqqəti çəkməkdədir:

*İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri, şəriylə.
Torpağın bağına cəsədləriylə,
Azadlıq toxumu səpdi şəhidlər»³*

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Elçin Mehrəliyev xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin «Şəhidlər» poeması ilə bağlı qənaətlərində diqqəti problemin mahiyyətinə yönəldərək yazır: «Şəhidliyin mənası barədə şairin poemada ifadə olunan düşüncələrinin axarında bu ideya (qorxunu dəf etmək) çox mühüm və əsas ideya olaraq təsir bağışlayır. Şair bu hadisəni milli oyanış, imperiya zülmünə qarşı etirazın ən yüksək məqamı kimi başa düşür və mənalandırır. Şəhidlik – millətin qəlbində qorxu hissini, qorxu vahiməsinin məhvi deməkdir. Şəhidlik – özünü dərk etmək deməkdir. Poemanın əsas fikri – bədii qayəsi də elə budur. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə tapdığı fikri bir dəfə ifadə etməklə kifayətlənmir, onu davam və inkişaf etdirir, vahid ideyanın müxtəlif aforistik formalarını... səsləndirir»⁴

Bəxtiyar Vahabzadənin «Azərbaycan əsgəri», «Azərbaycan», «Hələ günahkarıq», «Şəhid anası» və digər şeirləri də vətənpərvərlik ruhunda qələmə alınmış, milli özünəqayıdış amalına söykənən poetik örnəklərdən hesab olunmaqdadır. Şair marş janrında yazdığı «Azərbaycan əsgəri» adlı şeirində «Şəhid ruhu baxır bizə göylərimizdən», – deyə yurdumuzun

keşiyində dayanan əsgərlərə müraciət edərək bir an da olsun imtiqam hissindən vaz keçməməyə çağırır. «Azərbaycan» adlı şeirində şair vətənin azadlığı uğrunda qurban getmiş şəhidlərimizin xatirəsini bar daha yad edərək onların heç bir zaman unudulmayacağı qənaətini ifadə edir. Şairin fikrincə, torpağımızın şəhidlərin qanı ilə suvarılması dövlətin və millətin yaşamasının, var oluşunun gerçək simvoludur:

*Şəhidlərin qanı ilə yoğrulubdur torpağımız,
Qəlbimizdə dalğalanır öz üç rəngli bayrağımız⁵*

Bəxtiyar Vahabzadə 1992-ci ildə qələmə aldığı «Hələ günahkarıq» adlı şeirində Şəhidlər xiyabanında hazır məzarların olmasına bir şair-vətəndaş olaraq özünün heyrətini gizlədə bilmir:

*Bəlkə dəfn olunan heç meyit deyil,
Zaman diri-diri dəfn edir bizi.
Hazır məzarlarda biz şəhid deyil,
Bəlkə dəfn edirik mənlüyümüzü⁶*

Qoşma janrında yazılmış şeirin sonunda şair Azərbaycanın azadlığı uğrunda şəhid olanların qanının, qisasının alınmamasından dolayı özünün narahatlığını ifadə etmişdir:

*Qorxuncdur, gözündə gileyi min-min,
Hirsini dişində çeynəyən millət.
Hələ günahkardır, şəhidlərinin –
Qisası könlündə göynəyən millət⁷*

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında istiqlal mövzusu əsas, aparıcı istiqamətlərdən birini təşkil etməkdədir. Bu mövzu öləri, təsadüfi səciyyə daşmamış, bəlli bir dövrdə şeirin mühüm istinad obyektlərindən birini təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, son illərdə bəzi tədqiqatlarda azadlıq, istiqlal mövzusunda yazılan poetik nümunələr «vətəndaşlıq poeziyası» kimi dəyərləndirilməkdədir. «...Bu ifadəni (vətəndaşlıq poeziyası, T.Ə.) əksər hallarda şairlərin əsərlərindəki ictimai pafosa görə müəyyənləşdirirlər. Əgər şair Vətənin başının üstünü alan təhlükədən, onun faciələrindən, ekoloji nizamının pozulmasından, min bir sosial bələdan yazırsa, özü də yazdığı şeirlərin bədii dəyərindən asılı olmayaraq yenə həmin ifadə köməyə gəlir»⁸

Maraqlı mülahizələrdir, çünki ədəbi-nəzəri fikirdə bu ifadənin bəzən daha geniş anlamda işlənilməsinə xatırladılmasına ehtiyac duyulur. Belə ki: «Vətəndaşlıq poeziyasını yalnız müəyyən mövzularla məhdudlaşdırmaq təbii ki, düzgün yol deyil. Gəlin, bir anlığa bizdən əvvəlki onilliklərdə dövrün, zamanın, həmin illərin mühüm ictimai-siyasi problemlərinə poeziyanın münasibətini izləyək. Doğrudanmı, Vətənin ağrı-acılarından, Vətən övladının mənəvi məhrumiyyətlərindən, sosial bələlarından yazılan yüzlərlə şeir bu gün də öz bədii-estetik tərəvətini itirmə-yib? Doğrudanmı, həmin şeirlər ağır, çətin, mürəkkəb və qorxulu günlər yaşadığımız müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayıb? O illərdə yazılan hansı şeir «vətəndaşlıq poeziyası» timsalında bu gün azadlıq mübarizlərimizin, şəhid olmuş və şəhid olmamış əsgərlərimizin, ümumiyyətlə, bizim hər birimizin ürəyindən xəbər versin? Varmı belə şeir? Əlbəttə var...»⁹

Tənqidçi Vaqif Yusiflinin mülahizələrindən aşkar duyulduğu kimi, Azərbaycanın istiqlaliliyyətinə qovuşduğu ilk dövrlərdə ədəbi-estetik fikrə hakim olan vətənpərvərlik və vətəndaşlıq məfkurəsi əvvəlki illərdə də bu və ya digər dərəcədə aktualıq kəsb etmişdir. Bu prizmadan milli poeziya tarixinə yanaşırsaq, ciddi bədii örnəklərin üzə çıxarılaacağı aşkardır.

1991-2005-ci illər Azərbaycan poeziyasını təmsil edən ədəbi şəxsiyyətlər içərisində elə bir imzaya təsadüf etmək mümkün deyildir ki, istiqlal mövzusunda bu və ya digər şəkildə toxunmamış olsun. Bu da təbii olaraq yetmiş ildən artıq davam edən rus sovet müstəmləkəçiliyinin dağılmasının qlobal bir proses kimi Azərbaycan ədəbi-bədii fikrini ciddi şəkildə düşündürməsindən qaynaqlanmaqdadır.

İstiqlal mövzusu Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə poetik təəcəssümünü tapmışdır. Müəllif bütün yaradıcılığı boyu bu problemə xüsusi diqqət yetirmiş, sovet siyasi rejiminin ən sət və amansız dönəmlərində belə bəhs olunan mövzuda dəyərli,

bitkin əsərlər yaratmışdır. Ona görə də bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, «bütöv bir istiqlalçı nəslin ideoloqu, tərbiyəçisi və ustadı olan» Bəxtiyar Vahzadənin «imzası olmadan millətin istiqlal hərəkatı yarımçıq görünərdi»¹⁰

Şairin istiqlaliyyət dövründə azadlıq və istiqlal mövzusunda xeyli əsəri çap olunmuşdur. Bunların içərisində «Azadlıq», «Əsarət-azadlıq», «Tənha məzar», «Əgər qorunmazsa istiqlalımız» və başqa şeirlər xüsusi yer tutmaqdadır. Müəllifin qənaətinə, hər bir millətin varlığı onun istiqlalına bağlıdır. İstiqlal olmayan millətlər gec-tez tarix səhnəsini tərk etməyə məhkumdurlar. Çünki millətin varlığının, mövcudluğunun, gələcəyinin qarantı onun müstəqil dövlətçiliyi, istiqlalıdır. «Əgər qorunmasa istiqlalımız» adlı şeirində Bəxtiyar Vahzadənin dünyada baş verən hərbi-siyasi çaxnaşmalar fonunda Azərbaycanın yenidən əldə etdiyi istiqlalına yaranmış təhlükədən doğan narahatlığı bədii ifadəsini tapmışdır.

*Azadlıq, səadət haqqımdır mənim,
Allah çox görməsin bu haqı bizə.
İstiqlal yolunda qurbanlar verib,
Axır yetişmişik istəyimizə*¹¹

Yazıçı-ədəbiyyatşünas Həsən Həsənov (Əzizəli) Bəxtiyar Vahzadənin «İstiqlal» (1999) kitabına yazdığı «Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud «Gülüstan»dan «Şəhidlər»ə gedən yol» adlı ön sözdə şairin poetik yaradıcılığının bu aspekti ilə bağlı maraqlı qənaətə gəlmişdir: «Azadlıq mövzusu Bəxtiyar Vahzadə yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Bəxtiyar Vahzadə azadlığı şeir pafosu ilə romantik bir tərzdə yox, demək olar ki, bu anlayışı dərinlən təhlil edərək onun dolğun və gerçəkli izahını verir: Azadlıq bütün inamların ən yüksəyidir, kimdənsə umulmamalıdır, o, ərməğan şəklində verilməməlidir, yadlara ümidli olmaqla onu əldə etmək olmaz, onu xalq öz mübarizəsi ilə qazanmalıdır və onun yolunda xalq qurbanlar verməyə hazır olmalıdır»¹². Bəxtiyar Vahzadə yaradıcılığının mahiyyətini dəqiq, sərrast mühakimələrlə səciyyələndirən ədəbiyyatşünas qənaətlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdırır: «Bəxtiyar Vahzadə vətən-dövlət azadlığı ilə yanaşı, insan azadlığını da ali tutur, onun həmin bəşəri dəyərlərə uyğun öz fəlsəfi konsepsiyası var. İnsan azadlığı olmayan dövlətdə fəlakətlər törənər, düşünən beyinlər sönər, dünya xəyala darısqal gələr, həqiqət riyə, ədalət isə boya olar, insan ürəyində kin və nifrət məskunlaşar, adamlar yaşasa da, insanlıq mövcud olmaz, yalanla həqiqət üzbəüz durar, nadan başda gələr, aqıl isə ayaqda»¹³.

«Ömrü boyu azadlıq mövzusunun ilə gətirmiş» Bəxtiyar Vahzadənin «Azadlıq» şeirində Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşması tarixin millətimizə bəxş etdiyi ən böyük, ən qiymətli sərvət kimi dəyərləndirilir:

*Azadlıq, azadlıq! Ömrün boyunca,
Sənin acın oldum, möhtacın oldum*¹⁴

Şeirinin sonrakı misralarında şair azadlıq anlayışı haqqında düşüncələrini «Məhkum xalqlar üçün azadlıq qədər, Böyük bir səadət ola bilərmi?» – şəklində ümumiləşdirərək bu ifadənin məna tutumunun yalnız ölkənin istiqlaliyyəti ilə məhdudlaşmadığını, bundan az mühüm olmayan insan və şəxsiyyət azadlığı anlamını da ehtiva etdiyini irəli sürür.

*Azadlıq eşqilə qol-qola çatdıq,
Azadlıq naminə bayraq ucaldıq.
Səpdik qanımızı qədəmlərinə,
Baha başa gəldin bizə sən, baha.
Azadlıq! Nəhayət qovuşduq sənə,
Amma deyəmmədik: «Şükür Allaha»*¹⁵

İyirminci yüzil Azərbaycan poeziyasında Qarabağ müharibəsi, erməni işğalçılarının törətdiyi faciələr – qaçqınlıq, köçkünlük, torpaq və yurd həsrəti geniş bədii təcəssümünü tapmış, bu mövzuda çoxlu sayda poetik nümunələr yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan problemin ədəbiyyatın mövzusunda çevrilməsi tarixi-siyasi hadisələrdən qaynaqlanmaqdadır.

İstiqlaliyyət dövrü poeziyasını təmsil edən sənətkarların yaradıcılığında bir tərəfdən

Azərbaycan xalqının düçar olduğu qaçqınlıq, köçkünlük, didərginlik fonunda yaşanılan faciələrin canlı, gerçək mənzərəsi yaradılmış, o biri tərəfdən bu faciə və fəlakətlərin səbəbləri barədə mülahizə və mühakimələr yürüdülmüşdür.

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin son illərdə nəşr edilmiş və geniş oxucu auditoriyasının marağına səbəb olmuş «Nağıl-həyat», «Yeni şeirlər», «Ümidə heykəl qoyun», «Vətəndaş», «Yanan da mən, yaman da mən», «Bir ömür yuxu», «İstiqlal», «Ağıl başqa, ürək başqa» və başqa kitablarına daxil edilmiş poetik örnəklərin mühüm bir qismi Dağlıq Qarabağ münacişsinə, erməni daşnaklarının xalqımızın başına gətirdiyi faciələrə, ağır qaçqınlıq həyatına həsr edilmiş, bu əsərlərdə düşmən tərəfindən zəbt olunmuş doğma torpaqlarımızın qaytarılacağına inam və ümid hissləri ifadə olunmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin «Tənha məzar» şeirində erməni daşnaklarının təcavüzünə uğramış olan Azərbaycan xalqının 1918-ci ilin sentyabrında köməyinə gələn qardaş türk əsgərinin igidlik və fədakarlığından bəhs edilməkdədir. Bəlli olduğu kimi, türk əsgəri Şamaxının Acıdərə ərazisində erməni gülləsinə tuş gəlmiş və orada dəfn edilmişdir. «Tənha məzar» şeirində şair bir tərəfdən Azərbaycan uğrunda ölməyi bacaran türk əsgərinin qəhrəmanlığını vəsf edir, digər tərəfdən gənc nəslə bu fədakar insanın həyat yolundan öyrənməyə səsləyir:

*Uzaqdan hay verib sənə səsini,
Gəldi, qayıtmadı öz ölkəsinə.
Düşmən səflərini o soldan sağa,
Biçib dəstəsiylə cəbhəni yardı,
Torpağın yolunda düşüb torpağa
Sənə torpağını sənə qaytardı¹⁶*

Bəxtiyar Vahabzadənin «Utanıram» «Yurd yad əlində», «Həm oğul, həm ata», «Didərgin», «Qisas böyütsün səni» və digər şeirlərində Dağlıq Qarabağ müharibəsi fonunda qarşılaşdığımız faciələr ifadə olunmuşdur. Şair daha çox fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə millətimizin başına gətirilən faciələrin səbəblərini aşkarlamağa çalışır və gələcək nəsilləri səhvlərimizdən ibrət almağa səsləyir. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanda siyasi böhranın yaşandığı ən çətin günlərdə – 1992-ci ilin aprelində qələmə aldığı «Həm oğul, həm ata» adlı şeirində ölkəyə rəhbərlik edənlərin, vəzifə, kürsü sahibi olanların Qarabağda can verən, şəhid olan övladlarımızın taleyinə qarşı biganəliyindən doğan acı, kədərli duyğularını ifadə etmişdir:

*Millət Qarabağda qırılan zaman,
Oğlunun toyunda çalib oynayan
Adamdan millətə baş ola bilməz,
Bu xalqın özündən ağır yükünü
Çəkən arabaya qoşula bilməz.
Xalqın yangısına alovlanmayan,
Cəbhədə can verən şəhid əsgəri –
Özünə doğmaca övlad saymayan,
Necə ola bilər xalqın rəhbəri?¹⁷*

«Didərgin» adlı şeirində şair Dağlıq Qarabağdan – öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüş insanların qarşılaşdığı faciənin mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır. Şairi narahat edən budur ki, torpağından ayrı düşmüş bu talezsiz insanları heç kəs anlamaq, dərdinə şərik olmaq istəmir:

*Könlündə göz tutub Vətən həsrəti,
Qurtarıb gileyi, sözü-söhbəti.
Öz acı taleyi, öz müsibəti
Özünün başına qınaq didərgin¹⁸*

Bəxtiyar Vahabzadənin marş janrında qələmə aldığı «Qalx ayağa» adlı şeirində tarixi torpaqlarımız olan Dağlıq Qarabağın azgün erməni işğalçıları tərəfindən qəsb olunmasına qarşı açıq mübarizə və mücadiləyə çağırış ruhu ifadə olunmuşdur:

Qalx ayağa!

*Xankəndinə çatmalıdır,
Bizim zəfər arabamız.
Vətən oğlu!
Maya tutmuş sənin qanın –
Bu torpaqdan, bu Vətəndən.
Qalx ayağa!
İmdad umur Vətən səndən* ¹⁹

Bəxtiyar Vahabzadənin «Yurd yad əlində» adlı şeirində də Dağlıq Qarabağın itirilməsindən doğan dərin kədər, pərişanlıq, millətin öz taleyinə, qismətinə boyun əyməsi, bizi qarşıda gözləyəcək faciələrdən nigarənçılıq duyğusu öz ifadəsini tapmışdır.

Şübhəsiz ki, B.Vahabzadənin Qarabağ probleminə həsr olunan şeirləri yuxarıda bəhs olunan poetik örnəklərlə məhdudlaşmır Böyük şairin yazdığı bütün bədii nümunələrin bir məqalə çərçivəsində geniş, sistemli təhlil edilməsi mümkün deyildir. Çünki bu ayrıca bir tədqiqatın mövzusuudur. Biz bu məqalədə sadəcə olaraq B.Vahabzadə poeziyasının sosial-siyasi konfektinə bir nəzər yetirdik və şairin baxış bucağı işığında müvafiq bədii örnəklər təhlil obyektinə çevirdik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mehrəliyev Elçin. “Müharibə və ədəbiyyat” Bakı, Azərənəşr,2000, s.42-43
2. Vahabzadə Bəxtiyar. “Ədəbi düşüncələr”,Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2000, s.144-145
3. Vahabzadə Bəxtiyar. “Şəhidlər, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990, s.46
4. Mehrəliyev Elçin. “Müharibə və ədəbiyyat”, Bakı, “Azərənəşr”,2000, s.62
5. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.160
6. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.168
7. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999, s.167
8. Yusifli Vaqif. “Yollar hayana aparır”, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1999, s.46
9. Yusifli Vaqif. “Yollar hayana aparır”, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1999, s.47
10. Məmmədli Mürşüd. Bəxtiyar Vahabzadə istiqlal şairi “Azərbaycanlı”, 2004,№9, s.172
11. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.181
12. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.20
13. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.21
14. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.209
15. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.209
16. Vahabzadə Bəxtiyar. “Ağıl başqa ürək başqa”. Bakı, “Azərbaycan” nəşr., 2009, s.44
17. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.184
18. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.200
19. Vahabzadə Bəxtiyar. “İstiqlal,” Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı,1999,s.194

YEGANƏ İSMAYILOVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

«DƏDƏ QORQUD» MOTİVLƏRİ MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏ B.VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, “Dədə Qorqud”, poeziya, vətən, folklor*

THE MOTIVES OF “DEDE GORGUD” IN MODERN AZERBAIJANIAN POETRY AND B.VAHABZADEH CREATIVITY

The research carried out in the article makes it clear that Azerbaijanian poets widely used the motives of “Dede Gorgud” in their creation. After publication in the first half of the

XX century the epos became popular and was a source of inspiration for skill reciters. Traditions of use the motives of “Dede Gorgud” in modern poetry complied with the atmosphere of the period. During the repressions the interest to the epos eased, almost faded, but later it intensified. From the fifties of the XX century the theme “Kitabi-Dede Gorgud” in Azerbaijanian poetry of the Soviet period gradually broadened; a lot of rhymes, poems were written. B.Vahabzadeh, N.Khazri, I.Safarli, H.Arif, A.Abdullazada, Khidayat, V.Jabrailzada, N.Kesemenli, R.Z.Khandan and other Azerbaijanian poets created interesting poetic examples upon the motives of the epos “Dede Gorgud”.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, “Dede Gorgud”, poetry, the native land, folklore*

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri probleminin ən çətin və ən mürəkkəb hissəsini dastanın motivlərinin müasir poeziyada necə inikas olunması təşkil edir. Çətinlik ilk növbədə materialın son dərəcə çoxluğu ilə bağlıdır. Azərbaycan poeziyası həmişə məzmun baxımından olduğu kimi, kəmiyyət cəhətdən də zəngin olmuşdur. Şairlərimizin, demək olar ki, hər biri öz yaradıcılığında «Dədə Qorqud»la bağlı hansısa poetik detaldan istifadə etmişlər. Bunun belə olması təbiidir. «Dədə Qorqud» xalqımızın bədii düşüncəsində əbədi yaşayan poetik ruhdur. Şairlərin təxəyyülündə ilhamın oyanması tarixən bu ruhun da oyanması ilə müşayiət olunmuşdur. Qorqud ədəbi ruhu həmişə var olmuş, daim milli poetik düşüncəni qidalandırmışdır. XX əsrin birinci yarısında «Kitabi-Dədə Qorqud» epusunun çap olunaraq cəmiyyətimizdə məşhurlaşması bu ruhu şairlərin təxəyyülündə kütləvi şəkildə coşdurdu. Həmin coşqu müasir ədəbiyyatımızda bu günə kimi davam etməkdədir.

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərinin bədiiləşdirmə təcrübəsi Ə.Dəmirçizadənin keçən əsrin 40-cı illərində yazdığı «Dədə Qorqud» librettosu və «Qaraca Çoban» pyesi ilə başladığı kimi, bu sahədə şeir yaradıcılığı da elə onun özünəməxsusdur. Şeirləri keçən əsrin 20-ci illərinin sonundan qəzet səhifələrində çap olunan Ə.Dəmirçizadə «Dədə Qorqud» motivləri üzərində yazdığı dram əsərlərində şeirlərdən də istifadə etmişdir. Alim-ədib bu şeirləri bəzən müstəqil əsərlər kimi mətbuatda da çap etdirmişdir (bax: 1).

Müasir poeziyada «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə ənənəsi daha sonra dövrün ab-havasına uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq zəifləmiş, lap sönmüş, sonralar yenə güclənmişdir. Ümumiyyətlə isə «Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatının heç vaxt tərək etməmişdir. Tədqiqatçı G.Babaxanovanın yazdığı kimi, «Dədə Qorqud kitabı» və 20-30-cu illər Azərbaycan sovet poemaları (ümmən poeziyası - Y.İ.) arasında mövzu, motiv, obraz, ideya, bədii ifadə vasitələri baxımından istənilən qədər paralellər aparmaq, səsleşmələr, bəhrələnmələr, təsirlənmələr aşkara çıxarmaq mümkündür» (2, s. 63-64).

N.Ələkbərli göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə genişlənir, çoxlu şeir və poemalar yaranır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ.Səfərlinin, H.Arifin, A.Abdullazadənin, Hidayətin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, R.Z.Xəndanın və b. şairlərin yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinə çox rast gəlirik.

N.Ələkbərli eposun ədəbiyyata təsirinin çoxplanlı, mürəkkəb və geniş tədqiqat tələb edən iş olmasına işarə edərək göstərir ki, ədəbiyyatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud» təsiri təkca birbaşa deyil, həm də dolayısı ilədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» poeziyasının, nəsrinin, bədii-fəlsəfi hikmətinin, orijinal poetikasının təsiri bir çox sənətkarların yaradıcılığında öz izlərini qoymuşdur. Bu təsirin izlərini onlarca şeirdə, hekayədə, miniatür və epik əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür (3, s. 16).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan poeziyasında xüsusilə görkəmli şairlərin yaradıcılığında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə kiçik janrlardan (şeirlərdən) monumetal janrlara (poemalara) doğru istiqamət götürmüşdür. Bu cəhətdən B.Vahabzadə, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, V.Aslan və b. şairlər Dədə Qorqud ruhunda təkca

kiçik həcmli şeirlər yox, eləcə də iri poemalar yazmışlar. Ədəbiyyatdakı bu prosesi bir dalğa hesab edən tədqiqatçı H.Həşimli göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin yazılı ədəbiyyatda yeni bir dalğa ilə qüvvətlənməsi... (XX əsrin - Y.İ.) 70-ci illərdən başlanır. Bunun müəyyən obyektiv və subyektiv səbəbləri də vardır. O doğrudur ki, dastan Azərbaycanca ilk dəfə altmış il bundan əvvəl çap edilmiş, lakin stalinizm dövründə yayılmamış, qərzli münasibətə hədəf olduğundan ədəbi prosesə təsirsiz qalmış, yalnız 60-cı illərdən sonra dastan yenidən ədəbi həyatda öz qanuni yerini bərpa etməyə başlamışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan poeziyasına təsirinin səciyyəvi cəhətlərinin öyrənilməsi baxımından görkəmli Azərbaycan şairi S.Vurğunun yaradıcılığı diqqəti çəkir. Bu, «folklor və ədəbiyyat» məsələsidir. Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud»un hər hansı şairin, yazıçının yaradıcılığına təsiri məsələsi, folklor və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələri, prof. A.Hacılıının yanaşmasından göründüyü kimi, tarixi poetikanın inkişafının folklor və ədəbiyyat mərhələlərinin qarşılıqlı münasibətləri ilə əlaqədardır (4, s. 12). Bu üzdən «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun S.Vurğunun yaradıcılığına təsiri daha böyük təsirin - ümumən milli folklorumuzun şairin yaradıcılığına təsirinin içindədir. Sonuncu təsir isə tədqiqatçıların göstərdiyi kimi şairin yaradıcılığında güclü şəkildə müşahidə olunur. Belə ki, «S.Vurğun bütün yaradıcılığı boyu xalq yaradıcılığının rəngarəng nümunələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı, onun ideya və bədii xüsusiyyətləri, ondan istifadə yolları haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir» (5, s. 5). «Səməd Vurğun xalqın tarixinə, folkloruna... olduqca böyük diqqətlə, hörmətlə yanaşan bir insan olub» (6, s. 235). Görkəmli şair-əlib özünün ədəbi-tənqidi yaradıcılığında da milli-mənəvi irsə, folklor xüsusi yer vermişdir: «S.Vurğun ayrı-ayrı sənətkarların poetik fikir aləmindən, yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə bərabər, ədəbi abidələrimizdən də söz açmış, onların mahiyyətini, ideya və spesifikasiyasını açıqlamağa çalışmışdır. «Avesta», «Dədə Qorqud» kimi misilsiz abidələrin, mənəvi təcrübəmizin, milli təfəkkürümüzün təşəkkülündə, estetik düşüncənin formalaşmasında oynadıqları rolu şərh etmişdir» (7, s. 245). «Səməd Vurğun ədəbiyyata xalq yaradıcılığından, aşiq şeirindən gəlir. O, ilk yaradıcılığında belə, aşiq şeirində olduğu kimi, qeyri adi və böyük fikirləri adi, sadə və səmimi şəkildə deməyi bacardı... Onun şeirlərindəki sadəlik və səmimiyyət, əlbəttə, söykəndiyi xalq ədəbiyyatından gəlir. Buna görə də S.Vurğun xalq şeirinin yalnız formasından deyil, məzmunundan da sənətkarına istifadə etməyi bacardı» (8, s. 177). «S.Vurğun folklorla, xüsusilə aşiq yaradıcılığı ilə yaxın təmasda olmuş sənətkar idi. O, dünyaya gözlərini açandan saz səsi, aşiq oxuması eşitmiş, qucağında boy atdığı dünyanın yazılmamış qanunların, minillərlə funksional olmuş əxlaqi davranış modellərini aşiq məclislərində eşitmiş, dastan gecələrində mənəviyyat dərslərini almışdı» (9, s. 78). Sənətkarın folklorla bağlılığı onun yaradıcılığında iki istiqamətdə inikas olunmuşdur: «1. Səməd Vurğunun poeziyasında ümümtürk mifoloji təsəvvürlərinin əksi; 2. Şairin soykökündən, əcdadların qan yaddaşından gəlmə türklük ruhunun ifadəsi olan ənənələrə münasibəti» (10, s. 182). S.Vurğunun yaradıcılığında əfsanə - folklor ilə həqiqətin çarpazlaşması onun əsərlərinin bədii dəyərlərini daha da artırmaqla yanaşı, onun yaradıcılığına «zamanla səsleşə bilən yeni məzmun gətirir» (11, s. 206).

Şair öz obrazlarını yaradarkən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının obrazlar sistemindən metaforik vasitə kimi istifadə etmişdir. Prof. C.Abdullayevə görə sənətkarın «Fərhad və Şirin» poemadakı Azər baba obrazı Dədə Qorqudu xatırladır. Alim belə hesab edir ki, Qorqud dədənin obrazı poemada Azər baba və müdrik Ozan obrazları arasında «bölünmüşdür». O yazır ki, Azər babanın müdrikliliyi ilə Ozanın sazı və sözü sanki bir-birini tamamlayır və bizə elə gəlir ki, şair, ehtimal ki, bunları simvolik şəkildə mənalandıraraq, ağı, idrakı, təcrübəni, müdrikliliyi Azər babanın, mahnı, musiqi və incəsənəti isə Ozanın təmsalında vermişdir. Lakin hər halda «Azər baba, üstə gəl Ozan, bərabərdir Dədə Qorqud» (Azər baba + Ozan = Dədə Qorqud) düsturuna mənəca haqq qazandırmaq mümkündür (12, s. 131-132).

Əlamətdardır ki, Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə bütün hallarda milli-mənəvi dəyərlərlə bağlıdır. Şairlər eposa bu dəyərlərin

qaynağı kimi müraciət etmişlər. Bunun belə olması isə qanunauyğun idi. Çünki «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında, tədqiqatçı İ.Rüstəmovun yazdığı kimi, «səxavət, qeyrət, sədaqət, ədalət, humanizm, gözəlliyin tərənnümü, musiqinin mahiyyəti, azadlıq problemi, sadə insanların səciyyəsi, ana müqəddəsliyi, vətənpərvərlik, doğruluq, əxlaqi saflıq, etibar kimi bəşəri problemlərlə qarşılaşırıq» (13, s. 18). Eposdakı bu milli-mənəvi, milli-əxlaqi keyfiyyətlər onun Azərbaycan xalqının etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini inikas edən abidə olması ilə bağlıdır. Prof. Ə.Bayramov yazır ki, «Dədə Qorqud» dastanlarında öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən oğuz etnosunun «psixi sima»sının aynası kimi çıxış edir (14, s. 27).

Əslində, şairlərimizin, yazıçılarımızın eposa coşqun marağının əsasında elə bu amil durur. Özünü bir milli şəxsiyyət və sima kimi axtaran, milli özünüdəyər ideyaları üçün alışıb-yanan yaradıcı subyektlər bütün bu ideya və idealları məhz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tapırdılar. Bu cəhətdən görkəmli şair B.Vahabzadənin dastanın obraz və ideyalarından istifadəsinin kökündə məhz milli ideyalar, milli özünüdəyər idealları dururdu. Əlbəttə ki, S.Vurğun yaradıcılığı gözəl şairimiz B.Vahabzadəyə böyük təsir etmişdir.

«Azərbaycan oğluyam» şeirində «anasının torpaq», «atasının od olduğunu» və «oddan yarandığını» milli özünüdəyərin ən ali və ülvi səviyyəsi kimi bəyan edən B.Vahabzadə milli varlığımızın «hünər» keyfiyyətini vəsf edərək «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən (15, s. 197)

Şair Qarabağ atını tərənnüm edərək onu elimizin igidlik simvolu səviyyəsinə qaldırır və bu zaman ulu Bayadur xanı yada salır:

Qarabağın kürən atı -
Döyüslərdə arxasıdır
Koroğlunun,
Bayandurun (16, s.46)

Başqa bir (adsız) şeirində ulu Dədə Qorqud sənətkarın onun ürəyini içəridən didən fikirləri, milli arzu və istəklərini bölüşdüyü həmsöhbət - həmdərddir:

Tutuşmuşam, çaxmaq yoxdur alışmağa.
Qaynayıram, tərərim yox, nə coşmağa, nə daşmağa.
Ürəyimin sözlərini oba-oba danışmağa
Dədə Qorqud timsalında ozan ola,
Bir qəribə yuxu gördüm, istəyimcə yozan ola! (16, s. 46)

B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi “Dədə Qorqud” dastanlarındakı motivlər əsasında yazılmışdır. Pyesin əsasında qədim türk tayfaları arasındakı düşmənçilik və müharibələr mövzusu durur: özümüzü kəsən qılınc məhz budur. Şair tarixi mövzu ilə xalqımızı birliyə çağırır, tayfaçılıq və yerliçilik kimi eybəcər halların xalqımızın gələcəyi üçün təhlükə olduğunu vurğulayır.

Böyük şairin poeziyasında dastana bütün hallarda milli dəyərlər aspektində müraciət etməsinin səbəbləri onun bir məqaləsində belə izah edilmişdir: «Hər bir xalq üçün öz kökünün, ilkinin və qaynağını bilmək vacibdən vacibdir. Ona görə ki, hardan gəldiyini bilməyən hara gedəcəyini də bilməz. Bu gün böyük xarüqələr yaradan, qəhrəmanlıqlar göstərən xalqımız bu qüdrəti və bu gücü haradan almış - deyə düşündüyümüz zaman keçmişə baxır, ilkimizi araşdırmalı oluruq. Bugünkü qəhrəmanlar kökləri əsrlərin dərin qatlarına işləyən nəhəng bir ağacın əsrimizdəki budaqlarıdır. Bu ağacın adı «Qorqud» ağacıdır (17).

Müasir Azərbaycan poeziyasında elə məqamlar var ki, birbaşa «Dədə Qorqud» poetik ruhunun varlığına bağlıdır (onun ifadəsidir). Belə şeirlərdə «Dədə Qorqud» zahiri planda olmasa da, bir ruh, daxildən, arxaik yaddaşdan gələn enerji simvolları kimi poetik mətnə daxil olur. Tədqiqatçı G.Əliyeva bu barədə Azərbaycan poeziyasında xüsusi poetik üsluba malik

olan B.Vahabzadə poeziyasının nümunəsində yazır: «70-90-cı illər poeziyasında Dədə Qorqud boylarından əksər hallarda ritorik və patetik istiqamətdə deyil, estetik yönümdə istifadə edilmiş, dastanların heyrətamiz sənətkarlıq xüsusiyyətləri çağdaş poetik fikrimizi zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan şairləri «Dədə Qorqud» motivlərinə geniş şəkildə müraciət etmişlər. Qorqud ədəbi ruhu həmişə var olmuş, daim milli poetik düşüncəni qidalandırmışdır. XX əsrin birinci yarısında «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun çap olunaraq cəmiyyətimizdə məşhurlaşması yaranan «Dədə Qorqud» coşqusu müasir ədəbiyyatımızda bu günə kimi davam etməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Su («Dədə Qorqud» librettosundakı şeirlərdən biri) // Abşeron, 1968, 14 dekabr
2. Babaxanova G. 1920-30-cu illər Azərbaycan poemalarının «Dədə Qorqud» dastanı ilə bağlılığı // «Dədə Qorqud» jur., 2007, № 2, s. 60-64
3. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» cur., 1999, № 9, s. 13-17
4. Гаджиев А. Поэтика современной прозы. Баку: Мутарджим, 1997, 204 с.
5. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı: Yazıçı, 1992
6. Məmmədli İ. Səməd Vurğun və Kəlbəcər ədəbi mühiti / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (məqalələr toplusu). II kitab. Bakı: Elm, 2008, s. 229-237
7. Bağırılı A. Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi irsində milli-mənəvi irs problemi / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (məqalələr toplusu). II kitab. Bakı: Elm, 2008, s. 238-248
8. Vahabzadə B. Folklor və S.Vurğun poeziyası / Vahabzadə B. Əsərləri. 12 cildə, X c. Bakı: Elm, 2009, s. 172-185
9. Həkimov M., Rzasoy S. Yaddaş və şəxsiyyət. Bakı: Səda, 2004, 130 s.
10. Əliyev F. Səməd Vurğun poeziyasında soykökünə məhəbbətin tərənnümü / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. Bakı: Səda, 1999, s. 182-186
11. Namazova N. Səməd Vurğunun «Ayın əfsanəsi» poeması və xalq əfsanələri / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. Bakı: Səda, 2000, s. 197-206
12. Abdullayev C. Səməd Vurğun və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı / Dədə Qorqud – 1300. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 125-134
13. Rüstəmov İ. «Dədə Qorqud»da insan gözəlliyi. Bakı: «Bilik» Cəmiyyəti, 1978, 48 s.
14. Bayramov Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı: Nurlan, 2000, 148 s.
15. Vahabzadə B. Əsərləri (1960-1969). 12 cildə, II c. Bakı: Elm, 2008, 616 s.
16. Vahabzadə B. Açılan səhərlərə salam. Bakı: Yazıçı, 1979, 230 s.
17. Vahabzadə B. Qorqud obrazı və tarixi-ictimai hadisələr // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1979, 29 iyun

MƏTANƏT ABDULLAYEVA

*Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

QOCALIQ FENOMENİ VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA ONUN İFADƏSİ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, poeziya, qocalıq, düşüncə, assosiativ element*

PROBLEM OF AN OLD AGE AND ITS EXPRESSION IN B.VAHABZADEH'S CREATIVITY

The article consider to individually-emotional and socially-psychological aspects of an old age, as inevitable stage of human existence, and to consideration of the given problem in

B.Vahabzade's creativity. The author specifies in that fact that the old age phenomenon interested at all times conceiving people; since Antique times (Platon, Aristotel), and in the Middle Ages (poet-thinker F.Petrarka), and during New time (K.G.Jung's psycho-analyst, etc.). In article it is underlined that thinkers of different times especially noticed that fact that wisdom of old generation is the guarantor of preservation of spirituality and correct, harmonious development of a society.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, poetry, old age, thinking, associative element*

B.Vahabzadənin yaradıcılığında rəngarəng mövzular içərisində diqqəti cəlb edən istiqamət əbədi problemlərdən olan qocalıqdır və bu problemin şairin poetik düşüncəsində yaratdığı assosativ elementlər və obrazlardır.

Qocalıq insan həyatının qaçılmaz mərhələsi kimi bütün zamanlarda yaradıcı insanları düşündürmüşdür və onun bir problem (daha çox neqativ və destruktiv problem) kimi araşdırılmasının, müəyyən mənada, həll yollarının axtarılmasının tarixi kökləri ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Dünyanı dərk formalarından biri kimi mifik düşüncənin və onun məhsulu olan mifik obrazların iştirak etdiyi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində qocalığa, bir növ, neqativ münasibət özünü bariz şəkildə göstərir. Demək olar ki, bütün dünya xalqlarının folklorunda cavanlığı saxlamaq, yaxud da geri qaytarmaq üçün mifik qəhrəmanlar müxtəlif vasitələrin – həyat iksirinin, cavanlıq almalarının, müxtəlif otların və s.dahınca düşürlər və onları əldə etmək üçün çox çətinliklərlə üzləşirlər, şər qüvvələrlə mübarizə aparmalı olurlar. Məsələn, qədim şumer hökmdarı Bilqamısın ölümsüzlüyə çatmaq üçün bədəni cavanlaşdıran bitkini tapması (lakin ondan istifadə edə bilməməsi səbəbindən məqsədinə nail olmaması) süjeti həmin ideya üzərində qurulub. Yaxud hamımızın uşaqlıqdan bildiyimiz “Məlikməmmədin nağılı”nı yada salaq. Qədim Çin, Yapon, Tibet əfsanələrində əbədi həyat, cavanlığın saxlanması motivləri güclüdür və onlar daha çox daosizm və buddizm ənənələrinə dayəqlanırlar ki, bunlarda həyat enerjisinin artması ilə qocalığa qarşı duruş ideyası dominantdır. Qədim yunan filosoflarının maraq dairəsində insan və aləm problemi durduğuna görə onlar da insanın sağlamlığının qayğısına qalaraq qocalığa müqavimət problemi kimi məsələlərə bitərəf qalmamışlar. Bu səbəbdən “qədim Yunanıstanda herokomiya, yaxud herokomika adlanan istiqamət yaranır ki, bunun da mahiyyətində mötədil həyat tərzini keçirməklə sağlam qocalığa çatmaq ideyası dururdu. Belə istiqamət öz inkişafını qədim Romada tapır. Hələ e.ə. II minillikdə həkim Qalen deyirdi ki, qocalıq xəstəlik deyil, orqanizmin tarazlığının pozulduğu müəyyən bir halıdır (2). Qocalıq haqqında elm olan herontologiyaya aid ilk elmi əsər Hippokrata aid edilir. Platonun, Aristotelin qocalıq probleminə yanaşmaları insanın həyat tərzini orta, mötədil səviyyədə yaşamaqları kontekstində özünü göstərir. Platona görə, qocalıq azgınlıqlardan qurtulmadır, insanın xoşbəxt yaş dövrüdür, belə ki, fiziki zəiflik ruhi mükəmməlliklə kompensə olunur (3).

Qerontologiya elminin ən görkəmli nümayəndəsi İlya Meçnikov XIX əsrdə insan həyatının uzadılması, sağlam həyat layihələrinin elmi əsaslarını işləyir. Böyük rus yazıçısı Lev Tolstoy isə elmin insan həyatını yaxşılaşdırması cəhdlərinə kinayəli münasibət bəsləyərək bu işdə ruhi-mənəvi əxlaqı, kamilləşməni yeganə yol hesab edirdi. Nobel mükafatı laureatı İlya Meçnikovun Lev Tolstoyla onun malikanəsindəki (Yasnaya Polyana) görüşü iki dahinin fikir ayrılığı ilə bitmişdi. Fizioloji ilə psixolojinin uzlaşdırılmaması, vəhdətdə götürülməməsi iki görkəmli şəxsin insanın sağlam və uzun ömür sürməsi probleminə yanaşmasında radikal fikir ayrılığına səbəb oldu. Lakin tarixin dərinliyində problemə bütöv rəqursdan yanaşma artıq mövcud idi.

XIV əsrdə yaşamış, Avropa İntibahının başlanğıcını qoyanlardan sayılan humanist - şair Françesko Petrarka (1304-1374) insanın qocalıq probleminə daha bitkin münasibət göstərə bilmişdir. O, problemə dini antropologiyadan çıxış edərək canla bədən dioxotomiyası və onları birləşdirən ruh fenomenini kontekstində yanaşır. “Qocalığa insanın həyat yolundakı hərəkətinin finalı kimi baxan F.Petrarka onu bunlardan minimum birinin və ya/yaxud hamısının

bitkinləşməsi aktı kimi dəyərləndirir. O zaman aşağıdakı variantların mümkünlüyü ortaya çıxır: 1) bədənin qocalığına; 2) canın qocalığına; 3) canla bədənin baza dəyərlərinin müəyyən bir iyerarxiyası əsasında əldə olunan harmoniyası şəklində ruhun qocalığına nail olma. ...Lakin Petrarka fəlsəfəsində bitkinləşmiş həyat ideyası ölümə hazır olma deyildir, əksinə, çox pirani qocalığa kimi qıvrıq və məhsuldar həyat sürməyin təsdiqidir” (4, 19).

F. Petrarka qocalıqla bağlı fikirlərini həm də poetik formada ifadə edir. Onun poeziyasında qocalığa yanaşma tərzi klassik yanaşmadır, yəni orada qocalıq faktının insan psixologiyasına təsiri və yaratdığı emosional hallar təsvir edilir. Belə ki, qocalıq onu həm qüssələndirir, eyni zamanda, əbədi həyata, Allaha yaxınlaşdırır. Bununla belə, həyatı sevən, düşünən və yaradan insan kimi Petrarka qocalığın gəlişini hüznə təsvir edir: “*İllər ötür, rəngim daha da solğunlaşır, // Qoca adı mənə getdikcə çox yaraşır*”. Petrarka fiziki cildinin dəyişikliyi “solğun” rəngdə təsvir edərsə də, dərin kədər hissi keçirmir, əksinə, köhnəlmiş, qocalmış cildini atmağa, ondan qurtulmağa və Yaradanına və itirdiyi sevgilisinə qovuşmaq arzusunu ifadə edir.

Azərbaycanın bədii söz sənətinin qədim tarixi dövrlərində şairlər qocalığın təsvirində “solğun” rənglərlə assosiasiya oluna biləcək emosional-psixoloji müstəvidən çıxış edirdilər. Bunu ilk öncə dahi Nizaminin əsərlərində görürük. O belə deyir: “*Bədənim artıq lacivərdi rəng alır, // Güllüm qırmızı rəngin atıb sarılıq qalır. // Yüyürən atım yollarda hey gecikir, // Başım balışa çox ehtiyac hiss edir*” («İskəndərnamə»). XX əsr poeziyamızda eyni yanaşmanı görürük. Bəxtiyar Vahabzadə «Ömrün payızı» adlı şeirində deyir:

*Ağaclar soyunur, yer xəzəllənir,
Fikir dumanlanır, gözlər zillənir,
Güllərin üstünə ənənək enir
Mənim gözlərimə çən yavaş-yavaş”*

İnsanın qocalıq dövründəki fiziki vəziyyətinin təsviri qocalığın tam mahiyyətini açmaq üçün kifayət etmir. Qocalıq fenomeninə insanın yalnız bioloji yox, həmçinin sosial, psixoloji və ruhi aspektlərinin vəhdətində baxmaq zəruridir. O zaman qocalığın «faciəvililiyi» azalır, hətta yox ola da bilər. “Qocalıq yaşanılmış həyatı bütöv görmədir, həyat isə ümümvəhdətdə olan mövcudluqdur. Gənclik belə görmədən məhrumdur, belə ki, o hələ həyatın bütövlüyünə yetişməyib, həyat hələ başa gəlməyib” (5). Gənclik fraqmentlər yaradır, mozaikanın fraqmentləri kimi; qocalıq mozaikanın tama yaxın, yaxud da tam mənzərəsidir. Gənclik «tam»a hələ çatmadığına görə ondan bixəbərdir və onun belə halını «yuxuda olma» kimi dəyərləndirənlər var. Bu mənada da Nizami Gəncəvi insanlara örnəkdir. O, bütövlükdə insan həyatını «yuxu» kimi dəyərləndirir; ruhunu tanımaq və özünü fiziki bədən hüdudlarında anlamaq yuxuda olmaqdır Nizami üçün; həyatının cavanlığını maddi dünyaya aludəliklə keçirirsə də, insan qocalıqda həyatın həqiqi mahiyyətinə vaqif olmalıdır. Nizami «Sirlər xəzinəsi»nin beşinci məqaləsində («Qocalığın tərfi haqqında») belə deyir:

*Həyatın xoş günləri çatdı vida çağına,
Torpaq yelin, su odun atıldı qucağına.
Səhər açıldı, neçin yuxudasan? Dur əylən!
Dur, divarın başından aşdı parlayan günəş.
Dünyanın işlərini düşünmək çox artıqdır,
Cavanlıq hökmü vermə, çünki bu, qocalıqdır (6)*

Nizami üçün qocalıq fiziki aləmin işlərindən, əyləncələrindən, həzlərindən – xoş günlərindən ayrılma çağıdır. (Burada Platon ənənələri görünür.) Qocalığın gəlməsini o, «səhərin açılması» adlandırır. İlk baxışda paradoks görünür, lakin dərin düşündə anlaşılan odur ki, fiziki bədən üçün xoş günlər bəxş edən cavanlıq ruhun yatması dövrüdür, yəni ruhun gecəsidir. Bu dövrdə insan ekstravert (zahirə yönəlmiş) həyat tərzini sürür; sırf sosial, praktik həyat tərzini sürən ekstravertlər daxili – ruhi həyat təcrübəsindən uzaq olurlar. Ruhun özündən bixəbər olması insan həyatının qaranlıq çağıdır. Nizaminin «səhərin açılması» kimi səciyyələndirdiyi qocalıq yeni mərhələyə, işıqlı dövrə daxil olmaqdır. İnsan həyatının maddi dünyada

son mərhələsi olan qocalıq ezoterik görüşlərə, o cümlədən, təsəvvüf təliminə görə, ruhun əbədi həyatı kontekstində özünü unutanlıq məkanı olan fiziki aləmdən qurtulmanın başlanğıcıdır, yeni reallığa daxil olmaqdır. “Həqiqi qoca bədəninin ölümündən qorxmayandır, belə ki, ruhu artıq onun (bədənin - M.A.) hüduqlarından çıxıb və o, özünü bədənle identifikasiya düşüncəsindən azaddır.... bu, həqiqi ruhani həyatdır” (7). Həqiqi ruhani həyat reallığında insanın fiziki həyatın aktivliyi ruhi aktivliyin dinamikası ilə əvəz olunur, yəni maddi aləm çərçivəsindəki düşüncə transformasiya olub yeni koordinatlara keçir, həyatın yeni dərki başlanır, yeni dəyərlər özünü göstərir. Qocalığın bu aspektinin dərki onun müdrikliyinin fəlsəfəsini təşkil edir. Belə yanaşma klassik dövr poeziyamız üçün səciyyəvidir.

Müasir dövr poeziyamızda qocalıq fenomeninə fərdi-antropoloji və sosial-mədəni həyat kontekstində yanaşılır. Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin qocalığa münasibətində dünyanın bütün işlərini – həm gözəlliklərini, həm də (sosial həyatda, siyasi aləmdə və münasibətlətdə gördüyü) eybəcərliklərini yaradıcılığında əsas mövzu kimi tərənnüm və təsvir etməkdən yorulmayan, insanları humanizmə, sevgiyə, qeyrətə, vətənpərvərliyə çağırən, yaşamaq həvəsi, həyat eşqi güclü olan, həyatın bütün rənglərindən zövq alan alovlu şairin kədəri üstünlük təşkil edir. B. Vahabzadə qocalığa qüssənin pəncərəsindən baxır:

*İlləri dən kimi zaman üyütdü,   Onu da bilmirəm, qalıb, qalmayıb?
Ocaq heydən düşüb, köz qaralıbdır.   Bəlkə köçəcəyəm qısa çatmamış.
Ömrün yayı keçdi, baharı ötdü,   Amma həyat eşqi heç azalmayıb,
Ömrün iztirablı qışı qalıbdır.   Köçmək istəmirəm qışı dadmamış...*

Qocalığı müxtəlif bədii vasitələrlə təsvir edən şair onu həm də ömrünün «axşam çağı» adlandırır. Bu da onun qocalığına bir hüzn, kədər çalarları yükləməsinə işarədir. İnsanın həyat yolunu vektorial kəmiyyət kimi dəyərləndirən B. Vahabzadə qocalığı yuxarı yönələn xətt, istiqamət, yol olaraq təsəvvür edir. Qocalığın zirvəsinə çıxan şair keçdiyi yola həsrətlə boylanır, bu anda cavanlıq – qocalıq üz-üzə gəlir.

*Asandır bəyən-məmək dərələri zirvədən
Ömrümün zirvəsində ötənləri daşladım.
Mən artıq yoxluğumu yaşamağa başladım.*

Cavanlıq «dərə», qocalıq «zirvə»dir şair üçün, bunların ikisinin birliyində isə özünün ölümünü «yaşayır». Burada bütünlükdə insan həyatının hesabı gedir. Karl Marks deyib ki, insanın həyat prosesi onun müxtəlif dövrlərinin keçilməsidir, bununla belə, insanın yaşam dövrləri onunla və bir-birilə böyür-böyürə yaşamaqdadır. İnsan belə dövrlərin toplusu, əməllərinin toplusu kimi dəyərləndirilir. Həyat dövrlərini ardıcıl düzən B. Vahabzadə onlara, bir növ, yekun nöqtədən baxır. Onun keçirdiyi hisslər çox fərqlidir – gəncliyi qocalığın önündə utanır. Nə üçün? Ağilla yox, impulsiv, ürəklə, hissiyyatla yaşadığı üçün. İndi – qocalıqda ürək bunları yada salıb kövrəlir; kövrələn qocalıqdır, utanan cavanlıq. Burada maraqlı söz və düşüncə oyunu var. Milli mentalitetimizdə də cavanlar qocalar qarşısında abır, həya gözləməlidirlər – bu tərbiyədir və əksərən, gözləyirlər. Şairin cavanlığı da qocalığından abır eləyir. Bu o deməkdir ki, şair xoşbəxt qocalıq yaşayır. Tərsinə olanda, qocalıq cavanlıqdan utananda, demək, insan həyatını düz yaşamayıb. Bu, uğursuz həyatdır. Aristotel deyib ki, qocalıq üçün yığılan ən yaxşı azuqə tərbiyədir. “Gənclik və yetkinlik, əslində, qocalığa hazırlıqdan başqa bir şey deyil. Qocalıq, bir hadisə kimi, insan həyatının aşağıya hərəkətidir, lakin mahiyyət etibarilə həyatı bütövə, Mütləqə, Allaha doğru mistik yüksəlişdir” (5). Bu, xoşbəxt qocalığın kulminasiya həddidir! Qocalıq həyatın bitmə fazasıdır; kim qocalığa hansı yolla gəlibsə, o yolun keyfiyyətində də qocalığı tapır. Ona görə də B. Vahabzadə «gecəli-gündüzlü», «ağlı-qaralı» dünyada düz yolun istiqamətini tutmaq üçün düzgün mənəviyyəti, tərbiyəni vacib şərt sayır.

*Qoşadır dünyanın gecə-gündüzü,
Qaradır bu üz, ağdır o üz.
Özün düz olmasan, tapmazsan düzü,
Əyriilər içindən düzü seçəndə.*

Düzgün mənəviyyatısa haqqa qul olan Bəxtiyar Vahabzadə fəlsəfəsində imana dayaqlanır. «*Əldən getdi azadlığım, //Yalanlara mən dözəli. //Həqiqətə əsir olmaq – //Əsirlərin ən gözəli!*»- deyən şair üçün iman insanın gücüdür, o, əyri, mənəviyyatlılara duruş gətirmək üçün dözümlü və səbr verir. Burada şairin fəlsəfəsi təsəvvüfün əxlaq fəlsəfəsi ilə səsleşir. B.Vahabzadə deyir:

İmanın kamilsə dərdə döz, dayan!

Qorxma axirətin imtahanından.

Dünyanın əzabı çıxar canından

Burda əkdüyünü orda biçəndə.

Yunus Əmrə deyir:

Tutma könlüdə kini,

Şad et könlü miskini.

Dünya axirət əkini,

Əkib götürən bilir.

Cavanlıq və qocalıq qarşılaşmasında vaxt hissiyyatının subyektivliyi hiper formada özünü göstərir, yəni vaxtın obyektivliyi itir; zaman insanın fərdi hissiyyatı ilə uzlaşdığına görə konturları genişlənir, ya da sıxılır. “Cavanlıq sonsuz uzun gələcəkdir, qocalıq qısa keçmiş” – Artur Şopenhauerin bu deyimini B.Vahabzadənin qocalıq haqqında düşüncələrinə epiqraf vermək olar.

Cavanlıqda – əllər uzun, dillər qısa.

Qocalıqda – dillər uzun, əllər qısa.

Cavanlıqda – günlər qısa, illər uzun.

Qocalıqda – günlər uzun, illər qısa.

Alman filosofu A.Şopenhauer (1788-1860) yazır:”Uzun həyat yaşayıb qocalmaq lazımdır ki, həyatın necə qısa olduğunu başa düşəsən. Biz yaşlandıqca insana xas olan şeylər bizə daha mürəkkəb görünür; gənclik illərində müəyyən və dəyişilməz görünən həyat indi efemer (tez yox olan – M.A.) hadisələrin səyriməsi kimi görünür; bütün dünyəvi şeylərin əhəmiyyətsizliyi üzə çıxır”(8, 352). Həyatının 70 ilini arxada qoyan B.Vahabzadə ahıllıq çağında özünə nəzər salaraq deyir: “*Mənim üçün necə də boşalıbdır bu dünya.//Hər şey məni tez yorur.//Öz dünyamı dolduran boşluğun ağırlığı//Ürəyimi doldurur // Yaman ağırlaşmışam// Peyvənddim, cırlaşmışam // Öz bədənim, öz canım dönüb mənə yük olmuş // Tükənməyəm həvəsim, // Yaratmaq ehtirasım arzuma dönük olmuş, // Söz dolaşır dilimdə, //Qələm əsir əlimdə// Xəttim tanınmaz olmuş.// Vaxtın axırındakı köhnə nizam pozulmuş// Heç özüm də bilmirəm //Bu dünyadan nə aldım, bu dünyaya nə verdim...*” Həyatını «*bir içim su kimi*» yaşayan, «*Mən vaxtı heç zaman gözləməmişəm, //Vaxt özü qarımı döyüb həmişə*» deməklə həyatı bütöv, dolğun yaşadığına işarə edən xalq şairinin qocalıq çağında özünə verdiyi suallar həm də bütün insanları düşündürməlidir və hamıya örnək olmalıdır.

B.Vahabzadə sanki həyatı bir göz qırpımında yaşadı, özü də zamandan kənarda, vaxtın əli yetişə bilmədiyi məkanlarda – hiss və duyğularında, arzu və ümidlərində, təlatüm və ağırlarında. Ona görə də zamannın necə gəldiyini bilmədi.

Bir içim su kimi içdim mən onu.

Əllicə an imiş, demə, əlli ilə

İllərin nə təhər sovuşduğunu

Bilərək yaşamaq, yaşamaq deyil.

Zamanı duyaraq da yaşamaq şair üçün yaşamaq deyil. «*Qardaş, min duyğu ötsün ürəyindən bir anda, //Sən qımışma düləndə, inləmə ağlayanda.// Ağlasan, hönkür ağla, gülsən, qəhqəhə çək gül, //Gülsən də, ağlasan da, tamam doysun qoy könlü*» - deyən şair həyatı maksimum həddə, tam, dolğun emosional-psixoloji durumda yaşamağa səsleşir; insani bütövlüyü tələq edir.

B.Vahabzadənin zamansızlıqda yaşadığı üçün həyat eşqi ilə çağlayan ürəyi, mənəviyyat dünyası qocalıq faktını qəbul etməyə hazır deyil.

Güzgüyə baxıram, üzüm bürüşmüş,

*Qat-qat qırıqlardan nə günə düşmüş.
Dünəndə yaşamış "mən" in gözüylə
Güzgüdə görünən "mən" imə baxdım.
Görmək istəmədim özümü böylə,
Elə bil, özümə qənimə baxdım.*

"Bu mənəmmi?" adlı şeirində o, bioloji qocalmanın sosial-psixoloji səbəblərini – üzünün qırıqlarını yaşadığı həyatın ağır-acılarına nişanələri kimi qiymətləndirən şair - «*Üzümə çıxıbmuş demə dərd-sərim, //Dərdim də gizləndə qalmaq istəmir*» - deyir. Burada şairin özüylə maraqlı mükəlliməsi gedir. İlk baxışda bunu indiki "mən"lə keçmişdəki "mən" in mükəlliməsi kimi anlamaq olar. Lakin üçüncü "mən" də var – ilk iki "mən" i müqayisə edən "mən". Bu, hər şeyə - zamanın gedişatına, fiziki cildin dəyişkənliyinə, keçmişlə indinin fərqi təmələyə gözü ilə baxan və hökm verən "Mən" dir! "*Haçansa yaşamış "mən" im mən deyil, // Güzgüdə gördüyüm "mən" im mənəmmiş*" – deyir şair. Özünün keçmişdəki "mən" i yox, indiki "mən" i olduğunu deyən kimdir; müqayisə apararı, nəticə çıxarıan kimdir? Həyatı boyu təmələyə kimi hər şeyi izləyən, düzgün hökm çıxarıan, çıxardıqlarını poetik ahəngə salan və zamansızlıqda mövcud olduğunu üçün qocalmayan "Mən" !

B.Vahabzadə dünyagörüşü üçün səciyyəvi olan fikir döngələri – problemin paradoksal, gözlənilməz həll variantı «doğum-ölüm» probleminə münasibətində də özünü göstərir. O belə deyir:

*Bu çarxi tərsinə çevirib öncə
Bu gündən keçmişə dönə biləydik.
Biz uşaq doğulub, qoca ölüncə
Kaş qoca doğulub, uşaq öləydik.*

Qocalıq fenomeninin dərkində bir ştrixin də əlavə olunması vacibdir: qocalıq özünün dolğunluğu ilə var olandır! Öncə xatırladığımız mozaika bütövlüyü qocalığın dolğunluğudur. Şair belə yanaşmanı "Qocalar" adlı şeirində nümayiş etdirir. O yazır ki, əvvəllər bekar oturub heç nə ilə məşğul olmayan qocaları görəndə düşünürmüş ki, onlar darıxırlar, kitab oxusalar, darıxmazlar. Lakin böyüyəndə başa düşür ki:

*Bir qalın kitabmış hər ömür, demə,
Oxumaq istəsən, yum gözlərini.
Bekar deyilmişlər...
Ürəklərində
Onlar oxuyurmuş öz-özlərini.*

Bu şeirində B.Vahabzadə qocalığın insanın həyat təcrübəsinin və ondan qazandığı bilik və bacarığının akkumulyasiyasının zirvə məqamı olduğu həqiqətini çatdırmaq istəyir. Həyat təcrübəsi müdrilik bacarıdır. Məhz yaşlı nəslin müdrikliyi cəmiyyətin irəli getməsində, mənəviyyatının qorunmasında, ahəngdarlığın əldə olunmasında vacib faktor ola bilər. Bu, bütün dövrlərdə mütəfəkkirlərin insanlara çatdırmaq istədikləri həqiqətdir, qocalığın müdrikliyi həqiqəti! Həyat təcrübəsinin hər şeydən yüksək qiymətləndirildiyi antik yunan mədəniyyətində qocalıq elitlik, müdrilik statusunda dayanırdı; mədəniyyəti sistemə salıb inkişaf etdirən, «müdrikləşdirən», gələcəyə ümidlə baxıb həyatı öyrənməyə və təcrübə qazanmağa çalışan gənclərə örnək idi qocalıq. "Qədim dövrlərdə qocalıq insan həyatının keyfiyyətə yeni, bərkətli, sosial cəhətdən əhəmiyyətli və nüfuzlu mərhələsinə keçidi simvolizə edirdi. O dövrlərdə «qocalıq» deyərək insanın yalnız fizioloji deyil, həmçinin mənəvi-ruhi vəziyyəti nəzərdə tutulurdu. Qoca adamlar cəmiyyətdə elita, müdrikliyin daşıyıcıları olaraq qəbul edilir, şərəf və ehtiramla əhatə olunurdular" (8).

İnsanın həyatı və qocalığı probleminin şairlərimizin, o cümlədən, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı əsasında araşdırılması mənəvi mədəniyyətimiz, fəlsəfi mədəniyyətimiz və ümumiyyətlə, humanizm tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri (2cildə), I c., Öndər Nəşriyyat. Bakı, 2004

2. История геронтологии. gerontol.ru
3. Платон.Государство www.koob.ru/platon/gosudarstvo
4. Вестник ОГУ, № 2// Н.Рыбакова. О философии старости Ф.Петрарки. Оренбург, 2003
5. Н.С.Рыбаков, Н.А.Рыбакова. Проблема старости в историко-философском контексте www.polygnosis.ru/default.asp
6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, IV c. Bakı, Elm, 1985
7. К.Пигров. Экзистенциальный смысл настоящей старости. www.anthropology.ru/texts/gathered/gerontos
8. А.Шопенгауэр. Афоризмы житейской мудрости. Москва, ДИЛ. 2011
9. Л.Дьяченко. Феномен старости в современном обществе. Автореферат диссертации на степень кандидата философских наук. Казань, 2011

ALMAZ HƏSƏNQIZI
Filologiya üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan, AMEA Folklor İnstitutu

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ŞEİRLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan dili, şeir*

VAHABZADEH'S VERSES AND AZERBAIJANI LINGUISTICS

The article deals with the Vahabzadeh's poetry and its influence on the Azerbaijani linguistics. There are underlined that Vahabzadeh's poetry was riched our native language.

Key words: *Bahtiyar Vahabzadeh, the Azerbaijani language, poetry*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin (1925-2009) istər bədii, istərsə də elmi yaradıcılığı uzun illərdir ki, araşdırıcıların diqqətini cəlb etmiş, onunla bağlı xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bununla belə, Azərbaycan dilinin imkanlarına yaxından bələd olan, onu göz bəbəyi kimi qoruyan və qorumağı tövsiyə edən bu böyük şairin yaradıcılığı təəssübünü çəkdiyi ana dili durduqca təhlil obyektinə olaraq qalacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Vahabzadə əsərlərinin dili, sənətkarlıq xüsusiyyətləri daha çox təhlilə cəlb edilmişdir. Bu da təbiiidir. Professor Q.Kazımovun sözlərilə desək: “Ümumxalq dilinin, ədəbi dilin qanunauyğunluqlarının, sənətkarın sözdən istifadə qüdrətinin, sözə estetik münasibətinin aşkara çıxarılması üçün əsas materialı bədii dil verir. Ona görə də sənətkar və söz, yazıçı və dil problemi filoloq və estetikləri daim özünə çəkən mürəkkəb və çoxşaxəli bir problem olub, mövzu, fərdi üslub, ədəbi metod, yazıçının ictimai-siyasi mövqeyi və s. kimi mühüm məsələlərlə möhkəm bağlıdır” (3,7).

Məlumdur ki, sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu illərdə dərslərin böyük əksəriyyəti (bura qeyri-humanitar elmlərlə yanaşı tarix fənni də daxil idi) rus dilindən tərcümə vasitəsilə yazılırdı. Təbii ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləri öz alimlərimiz tərəfindən hazırlanırdı, lakin onlar da “partiyaya sədaqət” ruhuna əsaslanaraq yazılırdı. Elə bu səbəbdən də çox zaman dərslərdə milli məfkurəyə söykənən əsərlər deyil, sosializmi mədh edən, məcburiyyətdən deyilmiş “söz yığınları” özünə yer tapırdı. Məhz buna görə də Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra dərslərin tam fərqli bir baxışla yazılması zərurəti ortaya çıxdı.

Sovet dövründə folklorşünaslıqla bağlı yazılan dərslərdən birinin müəllifi olmuş professor Paşa Əfəndiyev 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabında bu məsələni nəzərdə tutaraq yazır: “Birdən dünya dəyişdi, hadisələr özgə məcraya düşdü. Dərslərdə (1981-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabı nəzərdə tutulur – A.H.) çoxlu məsələlər indi artıq yeni tələblərə cavab vermirdi. Sovet ideologiyası öz təsirini itirirdi. Qarşıya çıxan yeni tələblərə uyğun olaraq dərslər yeniləşməli idi” (2,10).

Beləliklə, yeni – müstəqillik dövrü dərslərə fərqli baxış tələb edir. Artıq iyirmi ildən çoxdur ki, yeni tələblərə cavab verən dərslərin hazırlanması üçün şərait yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblərdə dərslərin sayı bu müddət ərzində kifayət qədər artmış, Azərbaycan dilinin nəzəri problemlərlə bağlı vəziyyət xeyli dəyişmişdir. “Müasir Azərbaycan dili” fənninin nəzəri problemləri ilə bağlı dərslər, xeyli monoqrafiyalar yazılmışdır. Amma bu fənnin tədrisinə əsas tələblərdən biri də öyrənilən biliyin verilən mətnə tətbiq etmə bacarığıdır. Bu xüsusiyyətinə görə dilin nəzəri problemlərinin şüurlu şəkildə mənimsənilməsində praktik məşğələlərin əhəmiyyəti çoxdur. Təəssüf ki, Azərbaycan dili dərslərlə bağlı praktikum kitabları sayca çox azdır və olanlar da, demək olar ki, müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Belə olan halda müəllimin üzünə çox iş düşür, praktik dərslər üçün əlavə materiallar axtarıb tapmaq, dərsi innovativ tələblər səviyyəsində və maraqlı təşkil etməyi bacarmaq üçün çox böyük zəhmət sərf etmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, Azərbaycan türkcəsinin zəngin lüğət tərkibi ondan istifadə edənlərin dilə hansı səviyyədə bələd olmasından asılı olaraq göz önündə canlanır. Bu cəhətdən bədii söz ustaları ciddi məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda, dildəki söz ehtiyatı, məcazlaşma, ümumiyyətlə, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiyanın ayrı-ayrı problemlərinin tədrisində bədii əsərlər əsas mənbələrdən biri kimi müəllimə yardım edir.

Bu barədə professor B.Xəlilov “Azərbaycan dili antologiyası”nın “Ön söz”ündə yazır: “Folklor nümunələrimizdən başlamış müasir ədəbiyyatımıza qədər yazılanlardan hər birində millətin ruhu var. Birində az, birində çox, başqa birində orta səviyyədə. Bunların hamısının çatdırılmasında dilin rolu və gücü əvəzsizdir. Dilin imkanlarının (burada dilin zənginliyi, ifadə imkanları və s. nəzərdə tutulur) genişliyi millətin ruhunun sərhədini, çərçivəsini, səviyyəsini əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir” (1,7).

Bu araşdırmada B.Vahabzadə yaradıcılığına məhz həmin prizmadan baxmağa çalışacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində ayrı-ayrı problemlərin təhlili zamanı B.Vahabzadənin poeziyasından istifadə dərslərin həm maraqlı keçməsinə təmin edir, həm də səmərəliliyini artırır. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bir neçə fakta nəzər salmaq kifayətdir.

Təcrübə göstərir ki, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiyanın tədrisində şeirlərdən örnək olaraq istifadə dərslərin daha maraqlı keçməsinə təmin edən vasitələrdən biridir. Azərbaycan dilindən bir sıra nəzəri biliklərin mənimsənilməsi zamanı B.Vahabzadə şeirlərindən istifadə etmək həm tələblərin estetik zövqünün formalaşması, həm də öyrənilən problemin yadda qalması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

B.Vahabzadənin yalnız bir neçə şeirinin dilçiliklə bağlı praktik məşğələlərdə istifadə məqamlarına nəzər salaq. Bu cəhətdən “Fel” şeiri diqqəti cəlb edir.

Çox sevirəm felləri,

“Gəldi”, “getdi”,

“Aldı”, “Çaldı”,

“Endi”, “ucaldı”.

Fel – hərəkət,

Fel – sürət.

Canlıdır, diridir,

Fel – insan əməlləridir (8,72)

Əslində burada haqqında bəhs olunan nitq hissəsi dilçiliyin “Morfologiya” bölməsində öyrənilir. İlk baxışdan düşünmək olar ki, söhbət feldən gedirsə, bu şeirdən onunla bağlı olan

dərstdə istifadə etmək olar. Təbii ki, bu mümkündür, amma ali məktəb tələbələri üçün sözün imkanlarından son dərəcə məharətlə istifadə edən bir şairin əsərini yalnız bu istiqamətdə tanıtmıq çox da böyük bir maraq və ya təəccüb doğura bilməz. Bu orta məktəb şagirdi üçün uğurlu bir örnək ola bilər. Ali məktəbdə həmin mətn leksikologiyasının problemlərindən bəhs edilərkən istifadə olunarsa, fikrimizcə, daha çox diqqəti çəkər. Doğrudan da, həmin mətnə fərqli bir istiqamətdən baxanda daha maraqlı və məntiqi məqamlar ortaya çıxır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mənşəcə növlərinin öyrənilməsinə həsr olunan dərstdə tələbələrə həmin şeir təqdim edilir:

“Fəl həmişə döyüzlərdə,
Həmişə at belində,
Öz dostu var,
Düşməni var dilin də...
İsim, sifət döyüzlərdə çox zaman
Karıxır.
Fəllərsə döyüzlərdən həmişə
qalib çıxır,
Çox sevirəm igid kimi döyüşən,
Kəlməni mən, sözü mən,
Fəl olmaq istəyirəm
Düzü mən (8,72), –

misralarının sətiraltı mənası, şairin söyləmək istədiyi fikirlə bağlı sual verilir.

Azərbaycan dilinin mənşəcə lüğət tərkibini öyrədərkən tələbələrə verdiyimiz əsas məlumatlardan biri sadə fəllərin, demək olar ki, hamısının türkmənşəli olmasıdır. Bu parçanı diqqətlə təhlil edən tələbə şairin nəyə işarə etdiyini dərhal anlayacaqdır. Bu isə onun məntiqi təfəkkürünün inkişafına köməyi olduğu qədər verilən nəzəri biliyin yadında qalmasını təmin edəcəkdir. Əlavə olaraq, belə bir nəzəri biliyin şeirdə incə şəkildə verilməsi, şairin filoloji savadını da ortaya qoyan məqamlardan biri kimi ona böyük bir rəğbət oyadacaqdır. Ayrıca, bu şeir sinonim və antonimlərlə zəngindir.

Məntiqi təfəkkürün, analitik düşüncənin formalaşmasında B.Vahabzadənin şeirləri çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sözün mənə çalarları, polisemiya öyrətilərkən, filrimizcə, aşağıdakı şeir təhlil üçün təqdim edilə bilər:

Kim deyir ki,
Hər kəlmənin
Bir mənası bir yükü var?
Yox! Ürəkdə dilə gələn yaşıl sözlər,
Budaqlardır,
Yüz budağın bir kökü var,
Kök ürəkdir.
Yarpaqlarda rəngi yaşıl,
Səsi, sözü pıçıldılar.
Pıçıltının səsi birsə,
Mən mətləbi, mən sözü var (6, 269).

Sözlərin çoxmənalı olmasının əsas göstəricilərindən biri – onların eyni mənaya bağlılığı məsələsi bu şeirdə obrazlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair kəlmənin həqiqi və məcazi mənalarnı çox incə şəkildə müqayisə etmişdir. “Kök ürəkdir” deyən şair, bir tərəfdən, səmimi, qəlbin hərərətini daşıyan sözlərdən istifadənin daha doğru olduğunu demək istəyirsə, digər tərəfdən də, kökə bağlı yaşıl budaqları obrazlı şəkildə sözün mənə çalarları kimi təqdim etmişdir.

Mən sözün öz mənasın istəmirəm.
Bir məzmunu o, qul olur,
O, duyğudan məhrum olur,

Yoxsul olur.
Mən vurğunam hər kəlmənin
Çalarına.
Nida kimi dik dayanıb
Hökm verən halına yox
Sual kimi boyun büküb
Düşüncəyə dalarına (6,270).

İstiqlalı hər şeydən uca tutan şair bu şeirində sözün bir mənada olmasını deyil, çoxçalarda işlənməsinə heyran olduğunu bildirmiş, bu çoxmənalılıq kəlmənin azadlığı kimi dəyərləndirmişdir. Eyni zamanda, şeirdə nidanın (höküm vermə) və sualın (düşüncə tələb etmə) işlənmə məqamları da incə bir işarə ilə ifadə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Forma və məzmunca söz qrupları" mövzusu ilə bağlı B.Vahabzadə yaradıcılığı kifayət qədər material verir. Onun şeirlərində istənilən qədər sinonim, antonim, omonim sözlər işlədilir. Məsələn:

Cavanlıqda –
Əllər uzun, dillər qısa.
Qocalıqda –
Dillər uzun, əllər qısa.
Cavanlıqda –
Günlər qısa, illər uzun.
Qocalıqda –
Günlər uzun, illər qısa (10,504).

Şair insan ömrünün fəlsəfi mahiyyətini heyrətamiz dəqiqliklə ifadə etmişdir. Şeirdən ortaya çıxan məna o qədər dərin ki, məzmun tutumuna görə o, atalar sözlərilə müqayisə edilə bilər. Azərbaycan dili dərslərində isə bu parça həm antonim, həm də antitezanın öyrənilməsi məqamında çox gözəl bir örnək ola bilər.

Diqqətimizi cəlb edən başqa bir şeir – "Hörmət-rüşvət" adlanır. B.Vahabzadənin bu şeiri arqoların öyrənilməsi zamanı çox maraqla qarşılanır.

Elə hörmət idi, bir zaman hörmət,
Saxladı mənanı, məğzi özündə.
Ləyaqət, fəzilət, qeyrət, səxavət,
Sədaqət yaşardı "Hörmət" sözündə.
Hörmət hörmətini itirdi bir gün,
Əyrilik düzlüyün oldu kölgəsi.
Hörmət!
Hörmətə bax!

Gizləndi ardında "rüşvət" kəlməsi (9,107)

Şeirin tərkibində sinonim, antonimlər olsa da, bu mətn "İstifadə dairəsinə görə lüğət tərkibi" mövzusunun tədrisində təhlil üçün verilərsə, fikrimizcə, daha çox yerinə düşər. Şair sanki müəllimin işini yüngülləşdirərək özü "hörmət" kəlməsinin (ləyaqət, fəzilət, qeyrət, səxavət kimi mənələrdən uzaqlaşaraq, rüşvət kəlməsi yerində işlənməsi) timsalında arqonun yaranmasını izah etmişdir.

Deyilənlərlə yanaşı, B.Vahabzadə öz məqalələrində Azərbaycan dilinin bir sıra nəzəri məsələlərlə bağlı düşündürücü qənaətlər irəli sürmüşdür ki, onlar da müvafiq olaraq dərslərdə mənbə kimi faydalıdır. Məsələn, etimologiya ilə bağlı şərh verilərkən, şairin "Dildə təbiilik və gözəllik" məqaləsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, xalq yaradıcılığına heyranlığını bildirən B.Vahabzadə:

Elim, günüm talandı,
Üstünə od qalandı.
Yad əlindən el köçdü,
Bir dağa daldalandı, –

bayatısını təhlil edərkən, yazır: “Daldalandı” sözünü açaq. “Dal” dilimizdə arxa mənəsdadır. “Dal” kökündən yaranan “dalda” sözü kölgə, xəfə mənəsində, “daldalanmaq” feli isə arxalanmaq, pənah gətirmək, sığınmaq mənəsidir. Beləliklə, kökə əlavə olunan şəkilçilərdən müxtəlif rənglər, çalarlar yaranmışdır” (4,174).

Yeri gəlmişkən, məşhur Amerika alimi Noam Xomski “Dil və təfəkkür” əsərində rus yazıçı və tənqidçisi Viktor Şklovskiyə istinad edərək yazır: “Dəniz sahilində yaşayan insanlar dalğa səsinə o qədər öyrəşirlər ki, onlar o səsi heç vaxt eşitmirlər. Eynilə biz də tələffüz etdiyimiz sözləri, demək olar ki, eşitmirik... Biz bir-birimizə baxırıq, lakin biz bir-birimizi görmürük. Bizim dünyanı dərk etməyimiz puç olur, bizə, sadəcə, tanımaq qalır. Buna görə də sənətkarın məqsədi təsvir olunanı “yeni dərk müstəvisinə” ötürməkdən ibarətdir” (5, 49).

Doğrudan da, sənətkarın böyüklüyü adı görünən həqiqətləri “qeyri-adi” şəkildə təqdim etməsi, onun ətrafında yarada bildiyi bir çox fərqli mülahizələri meydana gətirməsidir. Bu xüsusiyyətlərinə görə B.Vahabzadə yaradıcılığı əvəzsizdir.

Sözün mənə tutumu və ondan istifadə üsulları ilə bağlı B.Vahabzadənin çox maraqlı fikirləri vardır: “Sözlər güllərə, çiçəklərə bənzər. Ağ, qırmızı, çəhrayı. Baxmaqla ətrini duymaq olmaz. Duymaq üçün gözlərini yumub dərindən qoxulamaq lazımdır... Söz hələ fikir deyil, məfhumdur. Bir neçə sözün toplusundan fikir yaranır. Fikir gül topasından güləb çəkməyə bənzər. Güləb çəkən güllərin şəhədi çəkir, cecəsini atır. Güləb artıq gül deyil, güllün şirəsidir, şəhədidir. Demək, gül söz, güləb çəkən söz ustasıdır. Eşq olsun o güləb çəkən ustaya ki, güllün şəhədi, cövhərini son giləsinə qədər çəkə bilir. Eşq olsun o söz ustasına ki, sözün rəngini deyil, ətrini üzə çıxarıb cövhərini bizə göstərə bilir” (4,184).

B.Vahabzadə sözün rəngi ilə bərabər “ətrini çıxarıb cövhərini” göstərən ustad sənətkardır. Onun şeirlərinin mümkün olduğu qədər təhlilə cəlb edilməsi Azərbaycan dilinin zərifliyini, gözəlliyini aşkara çıxardığı qədər öyrənilən mövzunun dərindən mənimsənilməsinə, dərindən daha maraqlı keçməsinə gətirib çıxarar.

Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunmaq üçün elmin son nailiyyətlərini əhatə edən, yeni tədris üsullarına müvafiq hazırlanmış praktikum kitablarına ehtiyac vardır. Həmin kitablarda Azərbaycan dilinin zənginləşməsi üçün sözü gözəlləşdirən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və başqa ustadlarla bir sırada Bəxtiyar Vahabzadənin də şeirlərinə diqqət yetirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili antologiyası, (Tərtib edən: B.Xəlilov), Bakı: “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, 648 s.
2. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 600 s.
3. Kazımov Qəzənfər. Sənət düşüncələri, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997, 576 s.
4. Xəlilov Buludxan. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı: “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014, 244 səh.
5. Xomski Noam. Dil və təfəkkür (Tərcümə edən: A.Məmmədov), Bakı: “Kitab aləmi”, 2006, 152 s.
6. Vahabzadə B. Əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
7. Vahabzadə B. Əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
8. Vahabzadə B. Əsərləri, 6 cildə, IV cild, Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 608 s.
9. Vahabzadə B. Əsərləri, 6 cildə, V cild, Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 504 s.
10. Vahabzadə B. Əsərləri, 12 cildə, VIII cild, Bakı: Elm, 2009, 608 s.

ƏMİNƏ ABBASOVA (TUNCAY)

*Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, yazıçı-jurnalist
Azərbaycan, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi*

POEZİYA İLƏ FƏLSƏFƏNİN VƏHDƏTİ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, fəlsəfə, poeziya, təfəkkür, "Muğam" poeması*

UNITY OF PHILOSOPHY AND POETRY

In the article are investigated philosophy thinking in Bakhtiyar Vahabzadeh's poetry. This problem is considered on the "Mugam" poem as example.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, philosophy, poetry, thinking, "Mugam" poem*

Poeziyanın fəlsəfə ilə vəhdətindən söz düşürsə, elə ilk növbədə dünya ədəbiyyat korifeylərindən ən çox sevdiyim dahilər vətəni olan böyük alman mütəfəkkiri Höte göz önünə gəlir. 16-17 yaşında Spinozanı öyrənən Höte poeziyada polident, fəlsəfədə pantlit olub. Hötenin 60 ilə yazdığı "Faust" əsərini fəlsəfə poeziya qohumluğunun eyni dövrdəki şaxələnən təfəkkür və təxəyyül vəhdətinin nümunəsi kimi səciyyələndirmək olar. Elə filosof şair və yazıçılarımızdan Nizaminin, Nəsiminin, müasir dövrümüzdə Səməd Vurğunun, B.Vahabzadənin yaradıcılıqlarında onların fəlsəfə problemlərini araşdırarkən fəlsəfə ilə poeziyanın üzvü bağlantılarından, ayrılmaz xüsusiyyətlərindən real arqumentlər gətirməklə dediklərimizi konkret şəkildə isbat edə bilərik. Biz antik dövrdən üzü bəri bir çox filosofların poeziya ilə fəlsəfi bağlantıları və qovşağı barədə dəyərli fikirləri oxuculara çatdırmaqla, həm də Platonun, Kantın, Hekelin baxışlarını da şərh etmək olar. Kanta görə bütün sənətlər yarışında ta qədimdən bu günə qədər poeziya öz birinciliyini saxlayır. Hekelə görə isə həqiqət axtaran fəlsəfə gözəllik axtaran poeziya ilə bir mənəbdə birləşir. Hekelə istinad edərək demək olar ki, poeziya bütün elmlərdən uzun yaşayacaq. Əslində elə dünyada heyranlıqdan doğulan poeziya fəlsəfi məzmunundan ayrı olanda adı söz yığınınna çevrilir. Gəlin elə buradaca S.Vurğunun "İnsan" əsərində onun fəlsəfi baxışlarına nəzər salaq. Xalq şairi Səməd Vurğunun bu əsərdə yaratdığı filosof Şahbaz obrazının dili ilə deyək: "Qalib gələcəkmi cahanda-kamal?" sözləri bu dediklərimə əyani sübutdur. Deməli, poeziya və fəlsəfənin kök etibarı ilə yaxınlığı olub və olacaqdır. Fəlsəfə bütün elmlərin açarıdır. Məsələn; tarixin fəlsəfəsi, musiqinin fəlsəfəsi, ədəbiyyatın fəlsəfəsi və s.

İndi isə dediklərimizə sübut olaraq bu mövzuyla əlaqədar B.Vahabzadənin "Muğam" poemasının fəlsəfi izahı mövzusunun təhlilinə nəzər yetirək.

B.Vahabzadənin "Muğam" poemasının fəlsəfi izahı

"Öz sözünü, sorğusunu,

Xəyalını, duyğusunu.

Xalq yaşadır nəğməsində

Tarixin bir dövrü yatır.

Bir bəmədəki ah... səsində!" (B.Vahabzadə)

Bu bir aydın həqiqətdir ki, tariximiz əsrlər boyu fəlsəfi-tarixi bir yol keçmişdir. Demək tarix özü də bir fəlsəfədir. Lakin bu fəlsəfə obyektiv varlığı fəlsəfi kateqoriyalar və qanunların köməyi ilə deyil, tarixi nümunələrin, hadisələrin, faktların və bir də şəxsiyyətlərin vasitəsilə dərk etməyi öyrədir. Elə bu baxımdan da bəşəriyyətin yolunu işıqlandıran tarixi şəxsiyyətlər az olmamışdır. Odur ki, şəxsiyyətləri tarix yaratdığı kimi, elə tarixin özünü də şəxsiyyətlər yaradır. Deməli, tarixi qiymətləndirən, ona zinət verən şəxsiyyətlər tarixin güzgüsüdür. Bu dahi şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərini onların yüksək keyfiyyətlərini araşdırıb qələmə almaq həm fərəhli, həm də çətindir. Çünki onların şərəf və ləyqaətlərini əks etdirən təkə mənsub olduqları xalq və yaşayış fəaliyyət göstərdiyi dövr üçün deyil, habelə onları bütün bəşəriyyət üçün həmişə ağılın və ruhun yüksək mənəviyyat simvolu adlandırsaq həqiqətə daha yaxınlaşmış olarıq. Odur ki, şəxsiyyətlə yaradıcılıq bir-birini tamamlayanda ədəbiyyatın, tarixin böyük simaları yaranır. Bu simalardan da biri vicdanının, inamının köməyi ilə həqiqi sözünü təkə Odlar ölkəsinə deyil, Yaxın Şərqi, hətta bütün yer kürəsinə eşitdirən, Türkiyədə, İranda, Əfqan-

nıstanda, Pakistanda ərzin bir çox ölkələrində istedadlı Azərbaycan şairi kimi tanınan B.Vahabzadədir. o, cəsarəti ilə fərqlənən, fədakarlığı ilə seçilən, mənəviyyəti ilə sevilən şair idi. B.Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi mübarizlik, mənəvi zənginlik onun əsərlərindəki gözəllik, məhəbbət, onu sevənlərin ürəyində qürur hissi yaratmışdır. Xalq kütlələrinin böyük əksəriyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu sevimli şairimizin elə gəlin bugünkü günümüzə səsələnən, müqəddaratımızın himni kimi qiymətləndirilən misralarına diqqət yetirək:

“Çağırır indi bütün milləti imdada Vətən!
Dəyişilməz ay oğul, cənnətə dünyada Vətən!
Bizə meydan oxuyan bilməlidir birdəfəlik,
Nə satılmaz, nə verilməz binadan yada Vətən!”

Budur, onun yaradıcılığı bugünkü sualının cavabıdır. Şeirlərindən görüldüyü kimi, B.Vahabzadə əqidə və məslək şairidir. Vətən yolunun hər zaman keşiyində duran mücahididir! O, şeirlərindəki misraları ilə bunu belə təsdiqləyir:

“Ordular sarsıda bilməz mənim öz məsləkimi,
Bir həzin nəغمə bəs eylər məni yandırmaq üçün”.

Bəli, ancaq bir həzin nəغمə və bir də ömrünün sonuna kimi onu alovunda şölələndirən ən böyük məhəbbəti. Təkcə bu böyük məhəbbətin qarşısında aciz idi. O deyir:

“Mən haqqı itirdim güman içində,
Azdım öz yolumu duman içində.
Sevəndə sevirik bir an içində,
Unutmaq nə qədər çətin olurmuş”.

Bax budur onun içindən gələn nalə və fəryadı. Və bir də Vətən dərdi. Ancaq nə şöhrət, nə şan, nə qorxu onu bir addım belə xalq və vətən yolunda tutduğu mövqedən, əqidəsindən çəkindirə bilməzdi. Onun yaradıcılığında musiqi, ümumiyyətlə, muğamlar geniş yer alır. Mətləbdən uzaqlaşmadan onun yaradıcılıq yoluna nəzər salsaq, o dövr məhvərindən qoparılmış, mənəviyyətdən uzaqlaşdırılmış, tarixindən, dilindən, dinindən, o cümlədən, muğamlarından da təcrid olunmuş, sovet ideologiyasının inam və sədaqət ilzərinin beyinlərdə yaşadığı, asanlıqla silinməsi mümkün olmadığı bir zaman idi. Belə bir dövrdə əsrinə, Vətəninə, xalqına bağlı B.Vahabzadə 1959-cu ildə “Gülüstan” poemasını, 1962-ci ildə “Ana dili” şeirini qələmə almaqla kitabları satışlardan yığışdırılan, sözlərinə yazılmış mahnıları Azərbaycan radiosunda qadağalara məruz qalan bu mübariz şair təqiblərə, hədələrə sinə gərərək həyatını təhlükə qarşısında qoymaqla öz əqidəsindən dönməyərək mübarizəsini davam etdirirdi. Burada R.Rolanın sözləri yerinə düşərdi. “Həyat yalnız mübarizə meydanına atılan insanlar üçündür” demişdir. B.Vahabzadə 1964-cü ildə “Habil segahi” şeiri və bir də ara-sıra muğamlar haqqında qəzəl, şeirlərini qəzetlərdə çap etdirmişdir. Sonralar isə nəhayət fikrində tutduğu “Muğam” poemasını 1975-ci ildə kitabça şəklində çap etdirib oxucuların ixtiyarına verdi. Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz illərə nəzər salsaq, görürük ki, bu muğam poemasından əvvəl uzun illərdən bəri qadağalara baxmayaraq muğam yanğısı şairin içindən gələn, onun daxili iztirablarının ahı-fəryadı və qəlbinin dərinliklərində gizlənən, ürəyinin sərhədlərinə sığmayan bəşəri düşüncələrində, fəlsəfi dünyasında yaşayıb iz salan ağrısı-acısı imiş. Mən deyərdim sənətkar ürəyi alışmasa, yanmasa, varlığın dünya ilə ünsiyyət fəlsəfəsi də düşüncədən kənarda qalardı. Elə bu poemanın məğzini təşkil edən muğam haqqındakı bu fikirlər şairin dərinədən qavranılan poetik vəhdəti və onun fəlsəfi kamilliyi, həyatı müdrikliyidir ki, bu da muğam poemasındakı misralara köklənmişdir. Şair eyni zamanda musiqinin klassik muğamlarından və bir də muğamın insan qəlbinə təsirindən vəcdə gələrək özünün daxilində xüsusi bir dünya yaradır ki, bu da onun dünyasına açılan narahat ürəyinin əks sədası idi. Şair yaratdığı “Muğam” poemasının romantikasında təbiətdə, dünyada nə varsa onu xəyalının güzgüsündə görürdü. O, bu poemada muğamın dili ilə elin naləsini, dünyanın haqsızlıqlarını özünün misralarında ilham və idrak dünyasında bir də muğamın yanğısında, onun ecazkar qüdrətində, həyatın dərinliklərində tapırdı. Şairin “Muğam” poemasında təkcə bir şəxsin hiss və həyəcanları deyil, minlərlə insanların ürək çırpıntıları eşidilir. Şair muğamları dinləyərkən real dünyada cəmlənir, təklənir, özünün

mənəvi aləmində gəzdirdiyi qeyri-adiliyi, əzəməti muğamın naləsilə izah edir. Çünki ondakı şah fikir muğamların ifasında duyğuların hökmranına çevrilir. Şair muğamların ifası zamanı elə bil tarixdən gələn qərinələrin səsinə qulaq asır: məsələn:

“Bu səs sınaq üçün
qüssənin, qəmin
Könüllər evinə səyahətimi?
Bu səs babamız qoca Adəmin
təklidən gileyi, şikayətimi?”

V.Bahabzadə muğamları bir filosof gözü ilə duyub dərk edərək şərh edir. Muğamların möcüzəsindən sehirlənən şair ondakı bu hissi, həyəcanı, təlatümü yaradan muğamın varlığını, onun qüdrətini taleyin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi bir töhvə adlandırır. Deməli, B.Vahabzadə burada musiqinin, muğam sənətkarlığının mahiyyətini iradənin gözəlliyə tabe olmasında görür. Bununla da muğamdan gələn səslər, nalələr onun heyrətinə səbəb olur. Şair bütün misralarında bu möcüzənin qüdrətinə sualla müraciət edir: “Nə xəyal ayləmişən ondakı hikmətləri sən!”

Şair həmişə söhbətlərində “muğamlarımızdakı qeyri-adilik təbiiliyin zirvəsi və ülviyyətidir” deyirdi. Ona görə də o muğam sənətkarlığının dərin fəlsəfəsini öz ifadəsində, düşüncəsində misraları ilə şərh edirdi. Çünki muğamdan süzülüb gələn nalələr insanı ehtizaza gətirir. Elə buna görə də muğamın cazibədarlığı ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malikdir. Şair bu poemada göstərir ki, muğamları, hətta təsnifləri və rəngləri dinləyərkən insan elə bil kədər zirvəsinə qalxır və bu zirvədən qəlbindəki ağırları görə bilir. Bax budur sənətin idraka olan təsiri ki, bunu da bir kimsə inkar edə bilməz. Şair “Muğam” poemasında muğamların ifasında çalğıçı və xanəndələrin də rolunu yüksək qiymətləndirir. Odur ki, muğam ifası zamanı ifaçının yaratdığı möcüzə onun yüksələn, zilə qalxan nalələrinin hökmü ilə insan beynində canlı bir aləm yaratmış olur. Ancaq bunu da danmaq olmaz ki, muğamların ifası insanları qəmləndirməklə bərabər onda insanı üsyana çağıran bir fəryad da var. Çünki ifaçının gah yavaştan, gah acı-acı, gah da birdən coşmasında nalə ilə fəryadı bir-birindən fərqləndirən şərtlər ortaya çıxır. Çünki nalədə sızıltı, yanğı, acizlik, göz yaşı, fəryadda isə mübarizlik nişanəsi var. Bir də B.Vahabzadəni narahat edən torpaqlarımızın düşmən tapdığı altında qalması fikri onun ürəyindəki nalənin fəryada, mübarizəyə çevrilməsindən xəbər vermirmi? Şair bu poema üzərində işləyərkən onu ətraflı qələmə almaq üçün cəmiyyətdəki musiqinin mövqeyinə, gizli sirlərinə, onun tarixinə, mədəniyyətinə dərinləndirən bələd olub yiyələndikdən sonra qələmə aldığı bu “Muğam” poemasını özünün şeiriyyət həyatına tətbiq etmiş və bu poemanı da ömrünün ən gözəl çağları hesab etmişdir. Bir də axı B.Vahabzadə filosof şair olmaqla bərabər, həm də ruhunun ifadəçisidir. Mən 45 ildən çox ona yaxın olan mənəvi bir sirdaşı kimi deyə bilərəm ki, B.Vahabzadənin öz fikirlərini coşqun ağıl və fəlsəfi təfəkkürlə əks etdirməsi onun daxili mənəviyyatından və poeziyasının qüvətindən doğurdu. Çünki yaradıcı özünü məqsəd və məramını, ləyaqətini, qarşısındakı sənəti dərk edəndə daha da güclü olur. Yəni məsələ sənətkarın yaratdığı əsərin insan ruhuna necə təsir etməsi ilə ölçülür. Şair “Muğam” poemasında bütün muğam və təsniflərin öz kökü ilə bu torpaqda göyərüb, bu torpaqda da boy atmasını sübuta yetirir. Sənətkarın isə qiymətini zaman özü verir. Şairin muğamların dili ilə xalqın yaşadığı dövrdə törədilən müsibətlərin faciəsini torpaqlarımız kimi düşünən beyinlərimizin də işğal olunub zor gücünə susdurulub məhv edilməsini bütün varlığı ilə muğamların səsinə öz əksini tapmaqla şərh edilir. Şair ən ağırlı yerimiz olan bu hadisələri muğam ifa edilərkən onun naləsini də elə bil ki, ruhların da gizli-gizli, səssiz-səssiz ağladığını hiss edir. Şair bunu belə təsvir edir:

“Bəlkə susdurulan neçə dahinin,
Yaralı ruhudur bu səs, bu nalə.
Danışmır düşünür dərinləndirən,
Sözsüz nəğmələrlə ağlayır elə”.

B.Vahabzadə öz ifadəsində bu misralara cavab olaraq deyir:
“Dünya dərk elədi bir həqiqəti

Həqiqət tapdanar, ancaq əyilməz.
Xalqların birləşən fikri, niyyəti,
Zorla susdurular, məhv ola bilməz”.

B.Vahabzadə bu müsibətlərə tab gətirə bilməyib, bütün ürəyindəki ağrıları, təlaşları muğamların vasitəsilə bu poemada daxili hərəkət və gözəl ifadələrlə aşkarlayır. Odur ki, bu müdrik şair duyğularının ən həyəcanlı dramatik anlarını hər bir muğamın adıyla oxucuya çatdırır.

“Dağlarda göynəyən
Məcnundur “Segah”.
“Rast” onun atası nəsihət eylər!
Məcnun səhralara gətirər pənah,
Ata bu sevdanı məzəmmə eylər.
və yaxud: “Bu dünyanın ağrıları, acıları
Necə sığır “Cahargah”ın Bəstəniqar pərdəsinə?

Bir də axı muğam musiqimizin şah damarıdır. Heyrətədicə gözəllik dünyasıdır. Musiqi dünyamızın ilham mənbəyidir, insan ürəyinin döyüntüsüdür. Muğamın tariximizin yaranmasında, inkişafında böyük rolu vardır. Hər bir təsnif, hər bir mahnı özü-özlüyündə bir muğam kökündə səslənir. Muğam həm də bir sənət əsəridir və eyni zamanda bədii musiqi təhlilidir. B.Vahabzadə böyük lövhələrlə əsrarəngiz fəlsəfi fikirlər aləmi yaratmış “Muğam” poemasında muğam onun bütün varlığının üzvü tələbatına çevrilmişdir. Şair həyatda keçdiyi çətin yolları özünün “Muğam” poeməsindəki misralarına tətbiq etmiş, bu təsəvvür və mülahizələrini də muğamın dili ilə xalqına çatdırmağa bilmişdir. B.Vahabzadə muğam haqqında aydın olmayan fikirləri belə izah etmişdir. Yəni muğam məhəbbətdən, kədərdən, qüssədən, hicrandan, sitəmdən doğan fəlsəfi dünyadır, gözəllikdir deyər sübuta yetirmişdir. Gözəllik də o zaman gözəldir ki, o dərk edilir, öz estetik səviyyəsinə qaldırılır və yüzlərin, minlərin zövqünü oxşaya bilir. O, sənətkarın fikrində mayalanır, qəlbində yetkinləşir, zəhmətində dünyaya gəlir. Burada A.A.Bakıxanovun sözləri yada düşür: “Əsl yaradıcılıq tarixin ciddi göstərişlərindən kənarda, yəni onun təşkilədicə ideyasından ayrı mümkün deyildir. “Odur ki, B.Vahabzadənin fəlsəfəsində də zəngin xəzinəyə malik muğamın fəlsəfi ideya çalarları, rəngləri, şair qələminin boyaları ilə vəsf edilir. O muğamın incə çalarlarını mənalarnı açmaqla yanaşı, onun təbiətdəki oxşarlıqlarını, kədərinə bütün əlamətləri ilə “Muğam” poemasının ruhuna hopdurmuşdur. Şair poemada göstərir ki, muğama qulaq asmaq üçün insanda idrak dərinliyinin olması da vacib və əsasdır. O, bu poemada muğamın musiqimizdəki rolunu, yerini müəyyənləşdirmək üçün ölçü vahidinin olmadığını da qeyd edir. Bu poemada o, muğamın qavranılmasını, onun insan ruhuna psixoloji təsir cəhətlərini yüksək bədii şəkildə təsvir etmişdir. O, muğamların, musiqimizin incəsənətimizin digər janrlarına da təsirini xüsusi qeyd edir. B.Vahabzadə qeyri-adi təxəyyül gücünə malik mücərrəd anlayışları konkret obrazlı şəkildə təcəssüm etdirən filosof şair idi. Onun romantik möcüzəli aləmində hünər üçün zəmin, düşüncə və əməllər üçün vüsət, poeziya aləmini fəth etmək üçün zəngin bir aləmi vardı. Cismani hisslər könlünə yad idi. Ondağı çılğın xəyallar, ona qanad verərdi. “Muğam” poemasında onun dediyi misraların adicə məzmunundan daha dərinidir. Mən deyərdim B.Vahabzadə beynindəki narahat fikirləri, ürəyindəki mənəvi ağrıları xalqına çatdırmaq üçün sevdiyi muğamlarla bərabər, bu “Muğam” poeması da bir vasitə idi. Çünki poemada rəmzi mənalarda hiss olunur. Çox geniş qüdrətə malik olan bədii-fəlsəfi fikirlər heyret doğurur. O, “Muğam” poeməsindəki muğamların izahında şəxslərin fəryadını, hətta əsrlərin fəryadına çevirə bilmişdir. Şair bu poemada muğamın açılmamış sirlərini son dərəcə konkret, canlı, geniş, ümumi ifadələrlə əks etdirmişdir. O, bu poemada fəryadın qanadlarında sonsuz bir ucalığa qalxır. Muğamların zilə qalxan pərdələrində insanın əzab-əziyyət üzərində qələbəsi də vüqarla səslənir. B.Vahabzadə bu muğamların ifası ilə sübut edir ki, dünya müdriklərin göz yaşları ilə sulanıb, dünyanın özündə də bir faciəlilik yaşanır. Muğamın hər şöbəsinə, hər guşəsinə səslənən yanıqlı ifalar muğamın insan qəlbində hiss-həyəcanlar yaratdığından xəbər verir. Şair bir daha sübut edir ki, insan muğamdan aldığı hissi-həyəcanı adətən sonsuz hicran, qəm-kədər bahasına əldə edir. Doğrudan da muğama qulaq asarkən insanda çox qəribə bir psixoloji hal yaranır. Burada kədər yeri-göyü titrədən, ürəyi al-

qana qərq edən möhtəşəm ehtiras yaradır. Bir sözlə, bu muğam poemasında sarsıntılı düşüncələrin həyəcanları duyulur. Deməli, şairin istər başqa sahələrdəki fikri, istərsə də muğamla bağlı yaradıcılığındakı təfəkkür, güclü instik fəaliyyətdən müqayisəyə gəlməz dərəcədə böyükdür. Bir sözlə, o “Muğam” poemasında fəlsəfi möcüzəli bir aləm yaratmışdır. B.Vahabzadə xasiyyətindəki gözəl cəhətləri ilə başqalarından fərqlənərdi. O, cəhətlərdən də biri könlündə yaşadıb gizlində olanları hiddət dolu açıq etirazı ilə bəyan etməsi idi. Buna da səbəb onun həmişə həddindən ziyadə hadisələrlə təmasda olması və bir də bu hissələri yaradan ondakı mücərrəd və nəcib mülahizələri idi. B.Vahabzadənin məhəbbət dünyasındakı fəlsəfi fikirlərini isə fevralın 13-də vəfatı gününə həsr etmək istədiyim yazımın mövzusu.

Bununla da Bəxtiyar müəllimə rəhmətlər diləməklə onun həmişə tez-tez işlətdiyi bu misraları ilə yazımı bitirirəm:

“Uç xəyalım, bu günümdən qopar məni,
Uç xəyalım, fikrimdəki daha nurlu bir dünyaya apar məni!”
Əziz qardaşım, nisgilli şairim, o yetişdiyin nurlu dünyan sənə yar olsun!

YAŞAR QASIMOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi

MÜASİR AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ POETİK FİKRİN YENİLƏNMƏSİ (Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı)

Açar sözlər: *Poetik fikrin yenilənməsi, 60-cı illərin ədəbi prosesi, köhnə bədii həqiqətlər, yeni estetik dünyagörüşü, Bəxtiyar Vahabzadə*

UPDATE OF POETIC THOUGHT IN THE MODERN AZERBAIJAN POETRY (and B.Vahabzade literary activity)

The article deals with the contemporary literary scene and processes in the poem. The end of the 50s and early 60s, as well as in all the literature of the former Soviet Union, in the Azerbaijan literature rooted idea-aesthetic changes have occurred. With master craftsmen in the literature at that time, the young literary forces took an active part in this process. B.Vahabzade as one of the leaders of the literary renaissance in the '60s with took place in the history of art left. The article analyzes in detail the "Loneliness", "Neither you are flower nor I'm nightingale", "Like a waterfall in the mountains", "I'm not satisfied with myself", "Who is my enemy?", "My poem", "Who are you, be yourself" and so on reflect the position and civic courage in 60s. The author tried to research and generalize B.Vahabzade's literary activity in the context of national trends.

Key words: *The update of poetic thought, the literary process of the 60s, the former artistic truths, new aesthetic perspective, Bakhtiar Vahabzade.*

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan poeziyasında baş vermiş bir çox prosesləri təhlil və izah etmək üçün zəruri ədəbi mənbələrdən biri kimi diqqətə layiqdir. Məlumdur ki, böyük şair ötən yüzilin 40-cı illərinin axırlarında ədəbiyyata təşrif buyurmuşdur. Onun həmin dövrdən 50-ci illərin ortalarına qədərki yaradıcılığını ilk və ayrıca bir mərhələ hesab etmək olar. Amma 50-ci illərin ikinci yarısından və 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən isə bütün ədəbiyyatımızda, o cümlədən B.Vahabzadənin bədii axtarışlarında tamamilə təzə estetik prinsiplərlə səciyyələnən növbəti və əsas dövr başlanır. Əksər görkəmli sənətkarlarımızın yaradıcılığında bəhs edərkən 60-cı illərdən başlanan bu bədii-estetik yenilənmə mərhələsi müxtəlif tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir (1, 2, 3, 4,

5, 6, 7, 8, 9, 10). Azərbaycan poeziyasında başlanan yenilənmə prosesinin geniş vüsət almasında o dövrdə ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuş məşhur poetik nəsil – altmışıncılarla bir sırada, çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərmiş təcrübələri sənətkarlarımız R.Rza, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi, H.Arif, N.Xəzri, B.Vahabzadə, Qabil və başqalarının da ədəbi xidmətləri xüsusi vurğulanmışdır.

Bu sənətkarlar sırasında altmışıncılarla yaxından qaynayıb qarışan və o illərin poetik prosesində xüsusi mövqeyə malik olan şairlərdən biri və ya birincisi Bəxtiyar Vahabzadədir. Onunla altmışıncılar arasında təkcə tematik və ədəbi-tarixi bağlılıq deyil, ümumən, sözün geniş mənasında əsl ideya-estetik və milli, ictimai qayəvi və fəlsəfi birlik mövcuddur. Bir ədəbi-estetik hərəkət kimi altmışıncılığın doğuluş və yaranışından tutmuş onun bütün inkişaf yollarında, əksər bədii-estetik polemika və mübarizələrində B.Vahabzadə həmişə onlarla bir sırada olmuş, sözün həqiqi və məcazi mənasında bu nəslin əsl arxadaşı və böyük qardaşı kimi çıxış etmişdir. Onu da xüsusi qeyd etməyə dəyər ki, təxminən yarım əsr davam edən bu ədəbi-mənəvi qardaşlıq və mübarizələrdəki birlik heç zaman azalmamış, zəifləməmiş və bir an da olsun səngiməmişdir.

Əgər bu nöqtəyi-nəzərdən B.Vahabzadənin 50-ci illərin axırı və 60-cı illərin əvvəllərindəki poeziyasına nəzər salsaq, bədii-estetik axtarışların yönü və məntiqi cəhətindən onunla altmışıncılar arasında güclü bir həmahənglik olduğunu müşahidə edirik. Bu həmahənglik bədii yaradıcılıqda qarşılıqlı həmkarlıq və əməkdaşlıq təsiri bağlayır. Müəllifin həmin illərdə bir-birinin ardınca yazılmış “Təklük” (1956), “Nə sən gülsən, nə mən bülbül” (1956), “Dağda şələlə kimi” (1960), “Özumdən narazıyam” (1960), “Kimdir mənim düşmənim?” (1960), “Mənim şeirim” (1964), “Nəsənsə, özün ol” (1966) və s. şeirləri zamanın qayəvi-estetik axtarışlarını öz mahiyyətində qaqbarıq surətdə əks etdirirdi

“Təklük” (1956) şeiri B.Vahabzadə poeziyasında mənəvi-estetik yenilənmənin müjdəçisi olan bədii nümunələrdəndir. Bu şeirdə təkcə yeni şeir ab-havası və atmosferi yaratmaqdan deyil, həm də onun yaradacaq insanların bir-birinə münasibətindən, qarşılıqlı inam və sevgidən, bir sözlə, sağlam ədəbi mühiti formalaşdırmaq zərurətindən bəhs edilir. Şeirin ilk bəndlərində müəllif ədəbi mühitdə birliyin və ünsiyyətin olmamasından, ədəbiyyat və söz adamlarının tənhalığından söz açılır: “Xəyal gah dağdadır, gah da aranda, Gah göyə yuksəlir, gah enir insan. Otaqda bir saat tək oturanda, Yüz ilin dərdiylə yüklənir insan. Elə bil divarlar gəlir üstünə, Qulağın səslənir, qəlbin döyünür. Alışıb yanırısan sən öz tüstünə, Nidalar gözündə suala dönür.” (15, s. 9). Lirik “mən” tənhalıqdan əziyyət çəkir. Bu yaşantı poeziyamızda bəlkə də ilk dəfə idi ki, tərənnum obyektinə çevrilmişdi. Yəni lirikada həmişə yar ayrılığından, lirik qəhərmənin öz sevgilisinə çata bilməməsindən iztiraba düşdüyünü müşahidə etmişik. Yeni liik “mən” isə ürək qızdırıb söhbət etməyə, dərdləşməyə bir həmdərd axtarır. Yalnız söz adamı, ədəbiyyat adamı üçün deyil, elə yaradıcı olmayan bir insan üçün də təklük amansız faciədir. İnsan özünü dərk etməsi üçün insanla ünsiyyətə möhtacdır: “İnsanı tez yorar düşüncələr də, Verib nəfəsini dərd udar insan. Özündən başqası olmayan yerdə, İnsan olduğunu unudar insan...”. (15, s. 10). Şairin mənəvi-bədii xülasəsi dəqiq və aydındır: “Mən dərd hücum etsə, könlü, sıxılma, Bir nəfər dərd bilən sirdaşın olsa.” (15, s. 10).

“Təklük” şeiri, təbii ki, əbəs yerə yazılmamışdı. Ədəbi mühitin bu dərəcədə dağılması və tamamilə itməsi 50-ci illərin son dərəcə sərt həqiqəti idi. 20-ci illərdən başlanan, 30-40-cı illərdə geniş vüsət alan qanlı repressiyalar nəinki ədəbi mühiti, hətta cəmiyyəti mənəvi cəhətdən dağıtmış və bütün ictimai birlikləri, əlaqələri, ünsiyyəti məhv etmişdi. Sabiq sovet cəmiyyəti 50-ci illəri əxlaqi-mənəvi cəhətdən müflisləşmiş və ağır xəstə vəziyyətində gəlib çıxmışdı. İnsanlar bir-birinə şeir oxumağa deyil, hətta bir yerə toplanıb ünsiyyət qurmağa, səmimi dərdləşməyə ehtiyat edirdilər. Tənhalıq, ehtiyat, qorxu, inamsızlıq, şübhə və s. anti-mənəvi keyfiyyətlər 50-ci illərin dəhşətli reallıqları idi. B.Vahabzadənin şeirlərində zamanın və cəmiyyətin bu amansız xəstəlikləri diqqət mərkəzinə çıxarılır, təhlil olunurdu. Təsədüfi deyil ki, yuxarıda adlarını sadaladığımız mənəvi mərəz və xəstəliklərin hər biri haqqında gənc şair ayrıca şeirlər yazmışdı. Yaxın keçmişimizin bu ictimai-mənəvi sarsıntılarını və iztirablarını

xatırlatmaqda məqsədımız odur ki, ictimai-siyasi zəmin və kontekst nəzərə alınmasa, vurğulanmasa, şairin bu mövzudakı şeirləri, məsələn, aşağıdakı misraları müasir oxucular tərəfindən tam anlama və dərk edilə bilməz: “Dünyaya gəlmədik biz əbəs yerə, İnsanıq, insan da bizə gərəkdir. Bağatək qınına çəkilənlərə Ürək nə gərəkdir, dil nə gərəkdir.” (15, s. 10). Ehtiyat və qorxu cəmiyyətdə tənha və təcrid olunmuş həyat tərzini meydana gətirmişdi. İnsanın insandan qaçması, bağatək qınına çəkilmək qorxu və xəyanət sindromunun nəticələri idi. Bu cür həyat şəraiti isə insanın mahiyyətini, ürəyi və onun istəklərini, dili və ünsiyyətini inkar edirdi. Şair elə inamsızlığın və bir-birindən uzaq düşməyin insanın mahiyyətinə və həyatına uyğun gəlmədiyini göstərir. Təkcə ədəbi fikrin və mühitin deyil, və ümumən, cəmiyyətin inkişafı üçün qarşılıqlı əlaqələr və həmkarlıq məcburidir. Öz fikrini isbat etmək üçün müəllif insan həyatından və təbiətdən parlaq misallar gətirir. Birlik, qoşa və yanaşı mövcud olmaq, bir-birini tamamlamaq və canlandırmaq həyatın da, təbiətin də qanunudur: “Çay çaya qovuşmaz sular daşmasa, Ulduzun ulduzla ünsiyyəti var. Goydə buludlar da qoşalaşmasa Nə ildirim çaxar, nə yağış yağar...”. (15, s. 10). Bəli, insan həyatı da təbiətin davamıdır. Bu üzvi əlaqə və varislik pozulanda, həyat da öz məntiqini və ahəngini itirir. Şairin söylədiyi kimi, həqiqətən, mizrab telə dəyməsə, bir səs, ahəng yarana bilərmə? Bülbülün nəfəsini duymadan gül də öz qönçəsindən çıxarmı? Əgər həyatın və təbiətin varlığı, özünü nümayiş etdirməsi birlik və cütlik əsasında baş verirsə, bəxtsizlik, uğursuzluq, sonsuz faciələr isə yalqızlıqdan, tənhalıqdan doğulur. Müəllif bunlara bayquşun yalqızlıq faciəsini, boynubükük bənövşənin tənhalığını misal gətirir.

Yaşamaq və yanmaq üçün isə mütləq birlik gərəkdir. Şeirdə gətirilən bir-birindən təsirli və həyatı misallar vasitəsilə oxucuda insanların birliyinə və birgə fəaliyyətinə inam yaradılır. Müəllifin poetik məntiqi və təsdiqi insan qəlbində təqib və təzyiqlər, təxribat və xəyanətlər nəticəsində öləmiş inam və ümid közlərini şölələndirir. Eyni zamanda, bu cəmiyyətin və xalqımızın həyat həvəsinin, yaşamaq-yaratmaq arzusunun oyanışı idi: “Od vurmasa, qabda su daşa bilməz, Quş da tək qanadla dağ aşma bilməz. Köşöyün ikisi çöldə də yanar, Biri ocaqda da alışa bilməz”. (15, s. 10). İnsan həyatının və təbiətin mahiyyətindən, qanunauyğunluqlarından sözüne başlayan şair öz şeirinin sonunda əsas mətləb üstünə gəlir. Yəni öz qələm dostlarına müraciət edərək səmimi həmkarlıq vaxtının çatdığını, ədəbi və mənəvi həmrəyliyin yeganə çıxış yolu olduğunu elna edir. B.Vahabzadənin “Təklik” şeiri və xüsusən aşağıdakı misraları millətimizin bir-birinə inamını və sədaqətini sarsıdanlara, ədəbiyyat əhlini bir-birindən uzaqlaşdırıb tənhalıq və ayrılıq iztirablarında əzab çəkməyə məhkum edilənlərə qarşı ölümcül poetik zərəbəsi idi. “Təklik” milli və ədəbi faciələrdən qurtuluşa səsləyən, poetik birlik və həmrəylik haqqında proqram yönü misralarla yekunlanırdı:

Qəlbimdə min sözüm, min sohbətim var,
Mən deyim, siz deyin, dil yorulmasın.
Yığılm, yığılm başıma, dostlar,
Mənim bir günüm də sızsiz olmasın.

Dostların qəlbidir yurdum, məskənim,
Urəkdə bir nisgil gərək olmasın.
Sağlığım bir yana, a dostlar, mənim;
Soyuq məzarım da heç tək olmasın! (15, s. 10-11).

Əgər “Təklik” şeirində ədəbi mühitin faciəsi və yoxluğu diqqət mərkəzində idisə, “Nə sən gülsən, nə mən bülbül” şeirində isə 40-50-ci illərin saxta və qeyri-bədii həqiqətləri lirik “mən”in tənqid hədəfinə çevrilib. Vulfar sosiologizm və konfliktsizlik nəzəriyyəsinin hökmranlıq etdiyi zamanın bədii həqiqətləri başqa cür ola bilməzdi. Ədəbiyyatın və cəmiyyətin sürgünlər və qətlərlə idarə olunduğu, həyat və ölüm arasındakı məsafənin, demək olar ki, itdiyi bir ədəbi epoxanın bizə yadigar qoyub getdiyi “sənət” həqiqi sənət tələblərinə cavab verə bilməzdi. “Nə sən gülsən, nə mən bülbül”də stalinizm zamanının qəribə sənət təcrübələri sağlam yaradıcı mövqedən təhlil olunmuş və obyektiv qiymətləndirilmişdir. Bədii yaradıcılıq və

sənətin rəmzləri olan gül və bülbül bu şeirin əsas qəhrəmanlarıdır. Müəllif qarlı bir günündə gözəllik şeydası olan bir qızın dibçəkdə gül bitirməsini təsvir edir. Dibçəkdəki bu gül qızın qəlbinə bahar tərəvati bəxş edir. Amma bu gülün qoxusu, ətri olmaması qızı çox düşündürür. O, qonşuluqda bir oğlanın bülbülü varlığından xəbər tutur. Həmin bülbül oxuyub oğlana dərdlərini unutturarmış. Bir gün qəfəsdəki bülbül susur, bir daha oxumur. Bülbülün susması cavan oğlanı dərdə salır. O da qonşuluqda qızılgülün olmasından xəbər tutur. Oğlan bülbülün yenidən oxumasına ümid edərək onu qızılgülün vüsalına çatdırır. Gül bülbülü görəndə kimi nazlanır, şivələnir, qəşəngləşir. Amma bülbül yenə də oxumur: “Oxumadı bülbül yenə Susub durdu, Lal kəsildi Bu hal gülə acıq gəldi. Gül daha da şivələndi, Susub durdu bülbül yenə Həsret qaldı bu dar qəfəs Nəğməkarın nəğməsinə. Bu inadı görüncə gül, Rəngi soldu, Xəzan oldu Yumaq kimi tez yumuldu”. (15, s. 29). Gül və bülbülün vüsalını şair ürək ağrısı ilə əks etdirir. Amma bu görüş nə gülü, nə də bülbülü sevindirir. Üz-üzə gəldiyi zaman onlar öz faciələrini daha dərinəndən dərk edirlər. Məhz bu özünüdərk qayəsi və faciəsini nümayiş etdirmək lirik “mən”in əsas məqsədidir. Bu vüsal anlarında bülbülün oxumaması, gülün isə rənginin solub, saralıb xəzan olması rəmzi-metaforik mənanı ifadə edirdi. Çünki gül və bülbül rəmzləri həmişə sənətin, xüsusən, söz sənətinin ənənəvi poetik işarələri olub. Müəllifin təsvir etdiyi müasir gül və bülbül faciəsi isə zamanın sənətinin böhranlı vəziyyətinə və taleyinə işarə idi: “Yavaş-yavaş dilə gəldi Bu dəm bülbül Dedi: - Ey gül məni tanı, Ürəyimdə qəm karvanı, Sən gulsənsə, ətrin hanı? Demə susub nədən bülbül? Yazım dönüb sazaq olub Köksüm başı dağ-dağ olub Vətənimdə dustaq olub Çox desə də, "Vətən", bülbül. Dibçəkdəsən, qəfəsdəyəm. Sən ələcsiz, mən xəstəyəm. İndi özgə həvəsdəyəm, -Ağlar zədən-zədən bülbül. Zaman bizdən kam alıbdır, Daha ürək qocalıbdır. Bizdən ancaq ad qalıbdır, Nə sən gulsən, nə mən bülbül”. (15, s. 30). Şeirin bütün mündəricəsi və xüsusən də epiloq hissəsi müəllifin məqsədini açıq-aydın ifadə edir. 50-ci illərin rəngsiz və solğun ədəbi həyatı haqqında bu qədər parlaq bir şeiri o dövrün poetik prosesindən axtarıb tapmaq çətinidir.

Yeni poetik mərhələnin başlanğıcında bir çox istedadlı qələm sahiblərini də artıq yaxın keçmişin xəstə bədii həqiqətləri maraqlandırmırdı. Onlar nisbətən sərbəstlik və azadlıq şəraitində öz ədəbi arzularını reallaşdırmaq istəyirdilər. Dünənki xəstə, şikəst ədəbi həqiqət və əsərlər barəsində düşünməyə sanki vaxt yox idi. Amma Bəxtiyar Vahabzadə kimi böyük və qüdrətli istedad sahibləri yaxın ədəbi gələcəyin möhkəm təməlini qurmaq üçün yaxın keçmişlərin dərslərini və nəticələrini dərinəndən bədii fəlsəfi təhlil etməyin zərurətini də anlayırdılar. “Nə sən gulsən, nə mən bülbül”də stalinizm dövrü ədəbiyyatının obyektiv və kifayət qədər kəskin dəyərləndirilməsinin şahidi oluruq. Şeirdəki “dibçəkdəki gül” və “qəfəsdəki bülbül” rəmzləri insan şəxsiyyətinin və mahiyyətinin tamamilə itdiyi bir cəmiyyətdə sənətin düşdüyü böhranlı vəziyyəti real əks etdirir. Artıq belə bir mühitdə “gül” güllüyünü, “bülbül” bülbüllüyünü itirmiş, əks və anti-anlayışların rəmzinə çevrilmişdir. Müəllif bununla açıq şəkildə mövcud ədəbiyyatın mənasızlığını və faciəsini söyləyir. Yeni bədii epoxa məhz stalinizm dövrü ədəbiyyatının xəstə həqiqətləri və xarabalıqları üzərində boy atmağa başlayırdı.

“Dağda şələlə kimi” (1960), “Özümdən narazıyam” (1960), “Kimdir mənim düşmənim?” (1960), “Mənim şeirim” (1964), “Nəsənsə, özün ol” (1966) və bu yöndəki başqa şeirlərində də gənc Bəxtiyar Vahabzadənin narahat ədəbi meyar və ədəbi mövqə axtarısları əks etmişdir. Əgər “Özümdən narazıyam” və “Kimdir mənim düşmənim?” şeirlərində gənc lirik “mən”in köhnə ədəbi-estetik dünyagörüşünün təsirindən və inersiyasından xilas olmaq səyləri və cəhdi nəzərə çarpırsa, “Dağda şələlə kimi”, “Mənim şeirim”, “Nəsənsə, özün ol” şeirlərində isə yeni bədii həqiqətin əsas proqramı və parametrləri öz ifadəsini tapmışdır. Köhnə bədii həqiqətlərin uğursuzluğunda və yeni zamanla ayaqlaşmamasından bəhs edən şair həmin prosesdə müəyyən dərəcədə, hətta cüzi qədər iştirak etdiyinə görə izzətə çəkir. “Kimdir mənim düşmənim?” poetik sualı təkcə gənc lirik qəhrəmanın qarşısında duran bir problem deyildi. Zamanın gənc ədəbi nəsil qarşısına qoyduğu və səbirsizliklə cavabını gözlədiyi çox mürəkkəb sual idi. Bəxtiyar Vahabzadə özünə və ən yaxın müasirlərinə səmimiyyətlə müraciət edərək 40-50-ci illərin qeyri-həyatı ədəbi təcürəbə və ənənələrindən xilas olmağa səs-ləyir, ədəbi

yoldaşları qarşısında “Nəsənsə, özün ol” tələbini qoyurdu. “Dağda şələlə kimi” şeirində 60-cı illərdəki coşğun və ehtiraslı ədəbi gəncliyin arzuları bədiiləşib:

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm
Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm.
Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ istəyirəm,
Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm.
Göydə qürub çağı da, dan yeri də gözəldir.
Həyatın sevinci də, kədəri də gözəldir.
Həyat - bir cıdır düzü, bir döyüş meydanıdır.
Hər kəsi öz cürəti, öz qüdrəti tanıdır. (15, s. 11)

Yeni Azərbaycan şeirini yaradanların ədəbi məqsəd və arzuları fəvqəl ədəbiyyat yaratmaq deyildi. Onlar saxta bədi həqiqətləri inkar edərək, həyatı, canlı insanı və insan mənəviyyatını söz sənətin gətirmək istəyirdilər. O dövrdə bir-birinin ardınca peyda olan bu ruhdakı əsərlərdə həyartdakı müxtəlifliyin və rəngbərəngliyin sənətə gətirilməsi tələbi qoyulurdu. B.Vahabzadənin lirik qəhrəmanı da həyatı bütün rəngləri və səsləri ilə, sevinci və kədəri ilə, dan çağı və qürub çağı ilə, yəni hərtərəfli, real və çoxqatlı təsvir etməyi özünün poetik manifesti kimi irəli sürürdü. 60-cı illərdə “Mənim şeirim” adlı xeyli şeirlər yazılıb. B.Vahabzadənin, Ə.Kərimin, M.Arazın, X.R.Ulutürkün, F.Qocanın, N.Həsənzadənin və başqalarının bu adda və ya bu mövzuda şeirləri mövcuddur. B.Vahabzadənin “Mənim şeirim”i də proqram səciyyəli və manifest ruhlu bir şeir idi: “Əbədi bir od kimi öz içindən közərib Hey yanır şeirim mənim. Bu gündəndən sabaha boylanır şeirim mənim. Gəzib dildə, dodaqda, Uçur, uçur həmişə özümdən də qabaqda. İdrakımın gözləri, Əqidəmin ən təmiz, ən mənalı sözləri, Duyan ürəyi şeirim, Bütün diləklərimin ən saf diləyi şeirim.” (15, s. 25). Bu misralar təkcə B.Vahabzadə şeirinin deyil, ümumən, yeni Azərbaycan şeirinin əsas əlamət və xüsusiyyətləri idi. Bu cəhətlər gənc şairlərin ilk lirikasında yenicə əks etməyə başlamışdı. Müəllif yeni şeirin səciyyəvi xüsusiyyətlərini vurğulamaqla kifayətlənmir. Bu şeirdə, eyni zamanda, yeni poeziyanın əsas məqsədi və vəzifələri də yüksək poetik vüsətlə ifadə olunub: “Keşikçi ol bu yurdun torpağında, daşında. Vüqarı ol, əzmi ol əyilməyən başların, Qəlbində mərmiyə dön əsl vətəndaşların. Sonsuz düşüncələrim, Bu dünyaya sualım, Hər istəyim, xəyalım, Eşqim, həsrətim mənim, İlk məhəbbətim mənim, Hədsiz şadlığım mənim, Bu dünyada əbədi narahatlığım mənim.” (15, s. 26).

50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində “Təklik”, “Nə sən gülsən, nə mən bülbül”, “Dağda şələlə kimi”, “Özümdən narazıyam”, “Kimdir mənim düşmənim?”, “Mənim şeirim”, “Nəsənsə, özün ol” və s. şeirlərin poeziyamızda meydana gəlməsi B.Vahabzadənin öz dövrü həqiqətlərini nə qədər realist və həyatı əks etdirdiyini göstərir. M.Arazın, Ə.Kərimin, X.R.Ulutürkün, F.Sadiq, F.Qoca, N.Həsənzadə və başqalarının yeni ədəbiyyat və yeni şeiriyyət haqqında poetik manifestləri də bir tərəfdən gənc şairlərin köhnə ədəbiyyata inkarçı münasibətini, ikinci tərəfdən yeni estetik dünyagörüşünün formalaşmasında milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ehtirası ilə iştirak etmək arzularını nümayiş etdirirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı, “Elm”, 1984. – 224 s.
2. Arif M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Elm, 1967. – 620 s.
3. Cəfər M. Sənət yollarında. Bakı, Gənclik, 1979. – 367 s.
4. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004. – 272 s.
5. Həbibbəyli İ. Məmməd Araz. Bakı, “Sabah”, 1993. – 46 s.
6. İmanov Muxtar. Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, “Elm”, 1993. - 116 s.
7. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, “Yazıçı”, 1979. – 198 s.
8. Qarayev Y. Tarix: Yaxından və uzaqdan. Bakı, “Sabah”, 1996. – 712 s.
9. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, “Elm”, 2002. – 740 s.
10. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən. Bakı, “Yazıçı”, 1983, 250 s.
11. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. İki c., 1 c., Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 408 s.

12. Ulutürk X.R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild, Bakı, "Elm", 2007, - 528 s.
13. Qoca F. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Azəməşr", 2005, - 368 s.
14. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2003. –348 s.
15. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirilər). Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2004, 328 səh.

MƏHBUBƏ QURBANOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞI: İDRAK FƏLSƏFƏSİNİN DİLİ

Açar sözlər: *B.Vahabzadə, dil, idrak, fəlsəfə*

CREATIVITY OF B.VAHABZADEH: LANGUAGE OF COGNITIVE PHILOSOPHY

B.Vahabzadə poetic and philosophical possibilities in the mother tongue clearly manifests itself. In this article, the word in the cognitive process B.Vahabzadə into philosophical - language, in addition to the stylistic features of poetexnik opportunities, but also to explore opportunities in the deep philosophical thinking is reflected in the statement of the word.

Key words: *B.Vahabzadə, language, cognitive, philosophy*

L.N.Tolstoyun belə bir fikri var: "Nəzm yaza bilmədiyim üçün nəsr yazdım". Bu, sözün – gerçəkliyin mükəmməl dərkini ifadə etmək gücünə malik sözün çarxında qalmış insanın nəzm qarşısındakı acizliyinin etirafı deyildi, nəzmə verilən ən böyük dəyər idi. Çünki müəllif dünya nəsrinin zirvəsində dayanmışdı.

İdrak fəlsəfəsi ikimüstəvili kateqoriyadır: *özünüdərk və dünyanıdərk*. Özünüdərkdən dünyanıdərkə keçid "mən"lə bağlıdır. Bu "mən" dərkə cəhddir, hələ tam idrak deyil. Özünü və dünyanı təhtəlsüurla dərk edən insanın ən böyük və əbədi əzabı bu dərkə sözə çevirib çatdırmaqdır.

"Məcnun nəyin məcnunudur, nəyin dəlisidir? Məcnun, idrak məcnunudur, hər şeyi dərk etmək, hər şeyin mahiyyətinə, cövhərinə varmaq ehtirasının təcəssümüdür!" ("Heyrət, ey büt..."). Şüurlu insan dərkə çalışanda buna çalışmayanlar üçün anormal varlığa – dəliyə çevrilir. Füzuli Məcnun deyil, məcnunkimiləri dərk və qəbul etməyənlərin idrakına işıq salırdı. Bəs Bəxtiyar Vahabzadə?

Elmdə psixotronika adlanan bir sahə var. Bu, uzaq məsafədən (bu, zaman da ola bilər!) özünə doğma adamın ağrı-acısını intuitiv olaraq duymaq bacarığıdır. Sanki Bəxtiyar məsafənin zaman çərçivəsindən Füzulinin əzabını yaşayır. Bu yaşantını hər kəs keçirə bilər. Bəxtiyar yaşantının sözlə ifadə formasını tapdı. Böyük filosof Anselm ən böyük mükəmməlliyi – ontoloji olan, *Tanrı* adlandırır və onun dərkini qeyri-mümkün sayır.

B.Vahabzadə "qeyri-mümkündür" qadağası önündə "onda mənası yoxdur" demir və dərkətmə yolundan çəkilmir. Dərk etdikləri cavabı özündə suallara çevrilir. Ənənəvi şəkildə deyildiyi kimi, onun fərdi "mən"i ictimai "mən"ə çevrilir. Əksinə, ictimai olanın fəvqündəki

“mən”i interpretatora – izahçıya, şərhçiyə, daha düzgünü isə toplum təfəkküründəki çözülməzliklərin işıqtutanına çevirir.

Bəşəri dərkə çılgınlıq keçmir. Əsil şair bu çılgınlığa hakim ola bilir. Bütün fərdi duyğu və idrakı total mütiliyə, sürü təfəkkürünə tabe etdirən sovet dönəmində M.Hadi faciəsini dərk edən Bəxtiyar “Sənətkar faciəsi” şeirində Hadi sarsıntısını millətin sahibinin olmamasında görür. “Sovet milləti” anlayışının kəskinləşdiyi bir dövrdə (1958) millət dərdi çəkmək və bunu öz millətinin tarixində çözmək sabahkı fəlakətləri önləməyə çağırış idi. “S.Rüstəmin şeirlərində hələ də nöqsanların” olduğunu söyləmək, türk ədəbiyyatını “ölü ədəbiyyat” adlandıran Zəki Eyyuboğlunun hücumlarından ümumtürk ədəbiyyatını, Füzulini qorumaq – özü də tutarlı arqumentlərlə qorumaq, Musa Cəlilin dərkinə cəhd, qəzəlin inkar edildiyi bir dövrdə qəzəli daha da xəlqiləşdirmək ... Bəxtiyar qələminin və cəsarətinin işi idi.

Söz Bəxtiyar üçün lüğət vahidi, nominativ vahid deyil – idrak elementi, dərk prosesinin əsas ifadə alətidir.

Əl çatmaza allah dedi – insan,

Allah dedin azadlığa

əl çatmadığından. (1976)

“Azadlıq - allahımdır” deyən Ş.Petefiyə, onun “Beynəlmiləl”inə bu misraların, ola bilsin ki, dəxli yoxdur. Ancaq Bəxtiyar elə sovet dövrünün özündə də əl açıb göylərdən imdad diləyən insanların nə axtardığını, isaların öz dininə, fərhadların Şirininə, leylələrin//leylilərin Məcnununa, hakimlərin qanununa... tapındığı – səcdə etdiyi sirləri sözlə faş edir:

Qanun səni qul etdi vətəndə,

At oynatdı, dağ bitdi sinəmdə.

Qul olmaq olar

eyləsə məcbur səni gərdiş.

Qulluqla barışmaq daha müdhiş.

Nəsrə davamı: “*Qulluqla barışan insan əsil əsgər deyil. Yurdunda qul olan bu yurdun övladı ola bilməz*”. Biz qəsdən şeirin bu yerini nəsrə çevirməyə çalışdıq, ancaq alınmadı. Çünki Bəxtiyar sözün poetexnik qüdrətini, sokral həqiqətləri ifadə gücünü bilir.

Xalq arasında belə bir deyim var: “Filankəs arxasını xalqa çevirib, onun arxasında xalq dayanıb”. Hələ 1976-cı ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Leninlə söhbət” poeməsindəki parçaya baxaq:

Xalqa arxalanan xalqsevərlərin

Özü də xalq üçün arxaya döndü.

Xalqa arxasını çevirənlərin

Arxası həmişə yerdə göründü.

Vizual görüntü: kimsə arxası xalq tərəf dayanıb... Və nəticə! Bəxtiyar bayatılarda, xalq mahnı və muğamlarımızda da eyni dil variasiyalarından istifadə edir. “Vurulduğu hər yerdə od tutub yandığını” fəryad edən şair

Mən Bəxtiyaram, söyləyib odlanma, a şair,

Fikrin də, məramın da, sənin sözlərə möhtac.

deyərək sözün səcdəsinə gəlir, Sözü ilahiləşdirir, onu fikrin xəzinəsinin açarı sayır. Bu, elə Peyğəmbərimizin (s.ə.s) “Göylərin altında, yerlərin üstündə bir xəzinə var. Onun açarı şairlərin dilidir” hədisinə tapınmaqdır.

Bəxtiyar şeirlərində axtarış deyil, tapılmışların ifadəsi var. Həqiqəti axtarmaq yasaq deyil, heç bir hökmran üçün bu iş təhlükə yaratmır. Axtarışda təhlükə qorxu yaradır, tapıntıya sahiblənmək sərvət... Tapıntı ortaqlaşdırmaq, bunu hamı ilə paylaşmaq, kütləviləşdirmək, ümummilli dəyərə çevirmək fərdin faciəsinə, millətin xoşbəxtliyinə gətirir. Bəxtiyarın Leninə müraciətinə qulaq verin:

Sənin kimi sevməliyik,

Babamızın ocağını.

Atamızın çırağını

Nəğməmizi, dilimizi.

Bunlar 1974-cü ildə deyilib. Mümkün idi mi? Bəxtiyar sözün sokral qüvvəsindən yararlanır. “Xoşbəxtlər ölkəsi” SSRİ-də azadlıq axtarışında və təşnəsində olmaq, dilini, nəğmələrini, Vətən həsrətini Vətəndə yaşamaq, bu acılardan hayqırmaq olmazdı... Lakin “Bəxtiyar sərhədlərə və çərçivələrə meydan oxuyan bir şairdir” (Y.Qarayev. “50 yaşlı şair üçün”. Bakı, 1974). Həm də

Dünyada yaşamayan dünyadan dinclik umar,

Yanmağında tapmalı dincliyini sənətkar.

Bu yanğı

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,

Onun da həyatı yanmağındadır.

vizual müstəvisində sözün potensialını fəlsəfiləşdirir. Söz tapıntının ifadə çərçivəsinə çevrilir. Söz həqiqətin dəyər ölçüsü olur. Bu isə o deməkdir ki, şair sözü ali həqiqət sayır – həqiqətin substantivliyini – səbəbsiz mövcudluğunun gerçəkliyini sözə möhtac edir.

Fərd anlayışı nəfər anlayışı deyil. Fərd – müəyyən kreativ xüsusiyyətlərə malik olan və seçiləndir. Nəfər sürüdən biridir, yüzün, minin tamamlanmasında ədəddir. Nəfər “mənəm düşmənim yoxdur” deyəndir. Çünki özgə nəfərlərdən fərqli idrakı və əməli yoxdur.

Düşmənimin nifrəti,

Mükafatumdur mənim.

Bu, artıq fərddir – fərqli düşüncə, iş əməl sahibidir. Düşmən qazanmış şəxsiyyətdir. Fərd şəxsiyyətə çevrilir, nəfərsə toplumu tamamlayır. Düşmənin nifrətini qazana bilmək cəsarət, millətsevərlik, ulu-ulusuna təəssübkeşlik tələb edir. Belə şəxsiyyətə cahan dar olur:

Bir beşiyə sığan nəsimilərə,

Sonra cahan özü darısqal oldu.

Sözün zirvəsini görmək mümkün olandır. Bunu şairlər, yazarlar etmir – sözü incələyənlər, saf-çürük edənlər bacara bilər. Sözün zirvəsinə qalxmaq da mümkün olandır. Bunu oradan yığılmaq qorxusu ilə yaşayanlar edə bilər. Onların yolu saraylardan keçdiyi üçün “fəthi-kışvər” (Füzuli) taleli saraydarların ömrü qədər də ömürləri olur. Sözü öz zirvəsində qorumaq bəxtiyar taleli insan işidir. Nəsimi haqqında Bəxtiyarın bu iki misrası poema mündəricəlidir. Şair bu baxımdan sözü ucuzlaşdırmır, zirvəsindən endirmir.

Azərbaycan anadilli poeziyamızda Füzulidən Vaqifə qədərki 200 ildə söz öz zirvəsindən uçuruma düşdü. Vaqif sözü yeni zirvəyə qaldırmadı, sözü öz zirvəsində saxladı. Biz bu prosesə ad verəndə yanılıyıq.

Hər şairin öz söz zirvəsi ola bilər. Bu zirvələrin sayı az da ola bilər, çox da, lap çox da. Sovet dövründə belə saxta zirvəli yüzlərlə Azərbaycan yazarı olub. Kolxozun işıqlı lampalarını Günəşlə müqayisə edən, hər yüz qoyundan iki yüz bala alan çobana atalıq qayğısını əsirgəməyən partiyanı mədh edən, on beş uşaq doğan qadına poema həsr edən, şimaldan Günəş yerinə Leninin doğulması ilə təbiət elminin puçluğunu israr edən... yazarlar... Hamının tapındığı bir inamın (imansız inamın!) hökmran olduğu dövrdə Bəxtiyar yazırdı:

Özgə inamları donan bir inam

Inam sahibinin başına dəysin. (“Dörd yüz on altı”. 1969)

Bu, yüz, iki yüz il əvvəlki tarixdən bəhs edən poema deyildi. Həqiqət həmişə hamıya baxır. Ancaq hamı bu həqiqəti görmür və dərk etmir. Ya da bunu etməkdən qorxur. B.Va-habzadə isə bu ali həqiqəti sözün sirlə imkanı işığında parlaqlaşdırır. Onda biz anlayırıq ki, həqiqəti bilmək azdır, onu etmək və uğrunda yanıb-yaşamaq lazımdır. Ki, söz yaşasın.

SEVDA SADIQOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

B.VAHABZADƏ POEZİYASINDA DİL VAHİDLƏRİNİN SEMANTİK İNFORMATİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, dil, semantika, fikir, hiss*

SEMANTIC AND INFORMATIVE FUNCTION OF LANGUAGE UNITS IN POETRY B.VAHABZADEH

The article deals with semantic and informative function of language units in poetry B.Vahabzadeh. In the language of the poet's use of all tiers of language inherent in poetry.

Key words: *B.Vahabzadeh, language, semantics, thought, feeling*

Dil fikrin ifadə formasıdır. Təfəkkür ideyalar mənbəyidir. Düşüncədə sükut və dinamika birləşir. Zahiri sükut daxili dinamikanı tənzimləyir. Fikir, düşüncə və ideyanın reallaşması səslər, sözlər və cümlələr sistemi olan dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bədii düşüncənin təqdimində bu sistemin hər bir hissəsinin vopoeetik fiqur kimi iştirak edir, fonetik, leksik, qrammatik poetiklik yaradır.

Ədəbi bədii nümunələrin poetiklik ölçüsü təqdim edilən hadisələrin, hissələrin, yaşantıların mahiyyəti ilə onların ifadə tərzində müəyyənləşir. Səslər, sözlər cümlələr məzmun və mahiyyəti qabardır, düşüncəni yönləndirir, hissələri, yaşantıları canlandırır. Bütün dil vahidlərinin spesifik şəkildə iştirak etdiyi bu prosesdə, onların sistemli tamlığında fikir, ideya dərk olunur. Səs və sözlərin leksik semantik tutumu qrammatik forma və kombinasiyalarda dinamikləşir.

Poetik mükəmməllik təqdim edilən fikrin, hissənin, emosiyanın canlı şəkildə ötürülməsidir. Bu zaman hadisələr münasibətlər, düşüncələr, duyğular dilin musiqililiyi, ahəngdarlığı, axıcılığı ilə emosionallığa köklənir. Ən adi fikir, hadisə, obraz belə diqqəti cəlb edir, düşündürür. Belə ədəbi-bədii nümunələr oxucu ilə həmsöhbət olur. Bu zaman deyilənlərin hissə, ağılla, ruhla qavranması kimi davamlı proses baş verir. Hissə qavrama səslərin uyumlu vibrasiyalarının məna çalarlarının emosional duyum yaratması ilə müşahidə olunur. Ağılla dərk olunma semantik yükün anlaşılmasına, idrak səviyyəsində qavramaya imkan verir, analiz və sintez prosesini intensivləşdirir. Ruh səviyyəsində həqiqətlər, gerçəklər, səbəblər, nəticələr, bir sözlə, istisnasız dərk etmə yaranır. Hissi qavrama duyğu yaradır, ağılla qavrama mənanı anladır, reallaşdırır, ruhla qavrama bütövü, tamı yaşadır.

B.Vahabzadənin poeziya dilində dilin bütün yaruslarına məxsus poetik imkanlar (fonetik, leksik, qrammatik) iştirak edir. Bu dildə təbiilik, inandırıcılıq, canlılıq əsas meyar və aparıcı keyfiyyət kimi özünü göstərir. Şairin dilindəki bədilik və obrazlılıq düşüncənin dərin qatlarında əks səda yaradır, hər şey- dünya, aləm, zaman, insan, hadisə, ay, günəş, daş, su, torpaq, ürək, göz və s.- ən xırda detallar belə öz dərin mahiyyəti ilə görünən, hiss olunan obraza çevrilir.

Ömür ki, var bircə qarış,
İlki savaş, sonu barış.
Qatar ötdü qırış-qırış
Üz-gözümdə hissi qaldı.

Fikir ömür və qatar sözlərinə köklənir. İnsan ömrünün qısalığı qarışla, tez ötüb-keçməsi qatarla uyğunlaşdırılır. Ömrün xarakteristikasından insan obrazına keçid poetik hədəf kimi diqqəti çəkir. Ömür qısa müddətli, savaş və barışı özündə birləşdirən, sürətli hərəkətdir. Mücərrəd və konkret sözlərin vəhdətindən ömür qatarında yol gedən insan portreti cızılır. Konkret obrazın savaş və barışla dolu həyatı təqdim olunur. Hadisə və obraz eyni dərəcədə diqqəti cəlb edir və düşündürür.

Yatmaq istəyirəm sənsizliyimi

Yuxu dənizində batırım deyə

Burada sevən qəlbin acısı, həsrət, həsrətin ağırlığı, yalnızlıq, yalnızlıqla savaşı, üzgünlük və daha nə qədər yaşantı canlanır. İki misrada işlənən yeddi sözün hər biri həsrətin müxtəlif səviyyələrdə dərk olunmasına köklənir.

Fonetik poetiklik bədiiyin başlanğıc səviyyəsidir. Elmi nəzəri ədəbiyyatda ədəbi dilin bütün mərhələlərində yaranan ədəbi-bədii nümunələrdəki məqlub, alliterasiya və assonans (touzi) və s. kimi fonetik poetiklik haqqında geniş məlumat verilmiş, müxtəlif səviyyələrdə tədqiq və təhlil olunmuşdur. Bunlar fonetik poetikliyin real, mexaniki formasıdır. Fonetik poetizmin görünməyən, dərin səviyyədə duyulan cəhəti səslərin tələffüz məxrəcində özünü göstərir. Müxtəlif formalarda mövcud olan səs təkrarlarının yaratdığı bədii və emosionallıq müəyyən mənada mexaniki hadisə ilə yanaşı semantik hadisədir və səs məxrəci ilə sıx bağlıdır.

Təbiətin könül açan

Min rəngi, min səsi var.

Hər könülün min arzusu,

Min səslə nəğməsi var.

Saitlər: i-10 ə-8 a-5 ü-3 ö-2 u-2

Samitlər: n-10 s-6 m-5 r-5, l-3 t-2 k-2 g-2 v-2 b-1, ç-1, h-1, z-1, ğ-1

Birinci bənddə işlənmə tezliyinə görə i saiti aparıcıdır. Bu səsin təkrarlanmasında qanunauyğunluq diqqəti çəkir. Sait səs birinci misrada söz ortasında işlənir. İkinci misrada söz ortası və söz sonunda, dördüncü misrada söz ortasında, sonuncu misrada isə söz ortası və söz sonunda işlənir.

İkinci fəal işlənən sait ə dir. Bu sait altı sözdə və onlardan ikisində iki dəfə işlənmişdir. Ə saitinin iki dəfə işləndiyi sözün biri ilk misranın əvvəlində, digəri isə dördüncü misranın sonunda gələrkən ahəngi tamamlayır. A saiti hər misranın sonuncu sözündə işlənmişdir. A saiti ilə eyni mövqedə misranın sonunda qalın u saiti gəlir. Bütün misralarda incə saitlər aparıcıdır.

İ incə, dodaqlanmayan, qapalı, ə isə incə dodaqlanmayan açıq saitdir. İ saiti tələffüzündə yüksəliş, ə nin tələffüzündə eniş və tarazlıq hiss olunur.

Candan **şirin** olur **bala**, ay Allah.

Sən mənim ömrümdən kəsib illəri,

Balamın ömrünə cala, ay Allah!

Bu nümunədə ə və a saitlərinin assonansı ahəng yaradır. Səs təkrarından yaranan ekspressivliyi səs məxrəci ilə bağlı ekspressivlik tamamlayır. Fonosemantik səciyyə daşıyır.

Səs və məna əlaqəsi elmi nəzəri ədəbiyyatlarda müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunur. Məsələnin mahiyyətində səsdən cümləyə qədər dil materiallarının insan psixologiyası ilə əlaqəsinin daha dərin səviyyədə tədqiqi durur. Bu əlaqənin ilkin elementi danışq səsləridir. Bütün dil vahidləri, o cümlədən də danışq səslərinin nitq prosesində funksiyası çox genişdir. Hər bir səs nitq hadisənin içərisində təmin hissəsinə, fikrin enerji vibrasiyasının tərkibinə aiddir. Məsələn, a saitinin tələffüzü zamanı sanki bir genişlik yaranır. Bu səsi nəfəs kəsilmədən uzun tələffüz etmək mümkündür. A heyrət təəccüb hissi də yaradır. Bu ona nida funksiyası verir. Fonetikada sait və samit səslər əsasən danışq üzvlərinin roluna və yerinə görə qruplaşdırılır. Tələffüz prosesində yaranan məna çaları, emosional və ekspressiv təsir hər zaman arxa planda qalır. O, ö, u, ü saitlərinin tələffüzündə danışq üzvləri əsasən oxşar fəallıqda olur. Bu səslər tələffüz üzvlərinə görə nə qədər bir qrupda birləşsə də onların hər birinin emosional-ekspressivlik çalarında fərqlilik özünü göstərir. U səsinin tələffüz edərkən hava selinin bir boşluqda uzanması və genişlənməsi müşahidə olunur. Ü-nün tələffüzündə isə sanki bir sərhəd yaranır, hava selində sıxılma və incəlmə baş verir. **Ulu, uzun** sözündəki böyüklük və uzunluq bu səs titrəyişinin təsiri ilə intensivləşir. **Üfüq, üzük** sözlərinin cizgi xətt assosiasiyası ü səsinin tələffüzü zamanı hava selinin hüdudlanması ilə müəyyənləşir. Burada üzük sözünün əvvəlində qədim dövrlərdən y səsinin olmasına nəzər salsaq, cizginin kiçilməsini müşahidə etmiş olarıq. Belə bir faktla da tez- tez rastlaşırıq. Ünsiyyət zamanı biri **oy** səs birləşməsinin tələffüz etdikdə "Sənə nə oldu?" sualı verilir. **Iy** səs birləşməsi tələffüz olunursa, narazılıq, etiraz mənasını

ifadə edir, **ax** səs birləşməsi hədə, bir az da etiraz ifadə edir. **Au** səs birləşməsi axtarış və bəzi başqa məqamlarda istifadə olunur. Bunlar təbii ki təsadüfi mahiyyət daşıyır. Daha dərin qatlardətədqıqat tələb edir.

Bütün sait səslər ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunur. Samit səslərdə isə dil, diş və dodaqlar iştirak edir. Bu sait və samit səslərin tələffüzü zamanı hava axının maneələrdən asılı olaraq yaratdığı səs tezliyinin assosiativ xatırlatma yaratmasına səbəb olur. Samit səslərin tələffüzündə bir necə danışıq üzvü iştirak edir. Müxtəlif tipli maneələr səslənməyə təsir edir. Səslərin yaratdığı mənə sait və samit kombinasiyalarında dəyişə bilər. Yuxarıda verilən “Təbiətin könül açan Min rəngi, min səsi var. Hər könülün min arzusu, Min səsləli nəğməsi var” nümunəsində samitlərdən n və m daha işləkdir. N sonor səstir. N səsinin tələffüzü zamanı dil və dişlər sədd kimi iştirak edir. Tələffüz zamanı hava axınının səs tellərində yaratdığı rezonans ağız boşluğundakı maneələrdə əlavə titrəyiş yaradır. Dil və dişlərin qapalılığı hava selinin istiqamətini bilavasitə yenidən daxilə yönləndirir. Hava selinin dalğavari hərəkəti ilə sanki daxilə baxış yaranır. Bütün bəndlərdə bu iki samit nəzərə çarpacaq dərəcədə iştirak edir.

Dilin leksik qatı poetik ifadə tərzini üçün daha geniş material verir. Səs kimi sözlər də düşüncənin enerji vibrasiyalarından formalaşır. Səs vibrasiyalarının yaratdığı assosiasiyalar sözlərdə aydınlaşır və möhkəmlənir. Sözlər yaranan fikri, düşüncəni, mənanı daha dəqiq, konkret ifadə edir. Görünən, dərk olunan, materiya, varlıq, hərəkət və s. sözlərə çevrilir. Obyekt və subyekt bağlılığı, predikativlik söz birləşmələri və cümlələr şəklində reallaşmağa başlayır. Məlumdur ki, nitqin ilkin yaranma mərkəzi ağıl və düşüncədir. Nitqə səsiz formada daxili nitq şəklində yaranır. Obyektindən, subyektindən, elmi və elmsizliyindən, müsbət və mənfiliyindən – heç bir şeydən asılı olmayaraq insan daxilində, beynində hər an danışır, mühakimələr yürüdür, suallar verir, cavablar tapır. Ancaq səsləli nitq prosesində seçim edir. Çünki bütün düşüncələri təqdim etmək lazım gəlmir, hətta bəzən mümkün olmur. Bu zaman da beynində seçim gedir. Kimin düşüncəsində nə varsa, ona uyğun söz seçir. Kimin dərk etməsi nə qədərdirsə, dediyi sözün də dəyəri o qədər olur.

B. Vahabzadədən verilmiş nümunədə diqqəti çəkən maraqlı dil vahidlərindən biri “könül açan” frazeoloji birləşməsidir. Poetik dildə çox istifadə olunan frazemdir. Ədəbi dildə könül sözünün sinonimləri ürək, qəlb də işlənir. Bunlar qrammatik cəhətdən sinonim cərgə yaratrsa da, hər bir vahid özünəməxsus semantik yük daşıyır. Ürək daha çox fiziki orqan kimi işlənir. Könül və qəlb isə əlavə mənə çalarına malikdir. Ürək maddi olanı, könül, qəlb mənəvi olanı ifadə edir. Könül, qəlb və ürək sözləri açılmaq feili ilə birləşmədə fərəhəlmək, sevinmək mənasında işlənir. Konlüacılmaq daha dərin fəlsəfi anlam daşıyır və onun daxili semantikasi emosional duyumu gücləndirir. Bütün gözəlliklər qəlbə fərəh verir. Bu zaman insan sanki daxilində bir boyumə hiss edir. Bu ürək nahiyəsində baş verən enerji genişlənməsi könülün açılması ifadəsinə uyğun gəlir. Poetik dildə “könül dünyası” adlı bir ifadə də var. Burada maraqlı hadisə baş verir. Dünya kiçilib könülə sığışdırılır, ikinci tərəfdən isə könülboyu dulub dünyaya bərabər olur. Təsəvvüfdə qəlb gözü, könülgozü adlı ifadələrdən də istifadə olunur. Bu qəlb və könülün sadəcə fiziki forma olan ürəyin sinonim ifadəsi olmadığını, daha boyuk mənada ruhun məkanı olması fikrini yada salır, xatırladır. “Təbiətin könül açan min rəngi min səsi var” geniş mənə tutumlu formaca sadə cümlədir. Bu cümlə təbiətin rəng və səs cəhətlərinin göz, düşüncə və qəlb müstəvisində yaratdığı təəssüratın təqdimidir. Burada detallar verilmir, ancaq detallar toplusu və onun təsiri öz əksini tapır. Min sayı çoxluq, rəngarənglik, əlvanlıq, sonsuzluq və nəhayət təhlükə təəssüratı yaradır.

Nümunədəki qüvvətli emosional tamamlama sadalama intonasiyası ilə həyata keçirilir. Rəng, səs, arzu, nəğmə sözləri iki – iki bölünür. Ümumidən xüsusiyyətlə tamamlama istiqamətində poetik fiqur yaranır. Təbiət insan könülünün gizli qapılarını acır. Bu gözəlliklər könül dünyasının arzu istək və nəğmələri ilə yeni ahəng yaradır.

Dildə işlənən hər söz və hər cümlə bütün nitq vahidləri insan psixologiyasının dərin qatlarınınacılmasına xidmət edir. Düzgün sozsecimi, doğru ifadə tərzı bu psixoloji məqamların poetik dillə təqdimini tənzimləyir.

B.Vahabzadənin şeirlərində düşüncənin ifadə tərzı aydın, təsirli emosionaldır. Bu təsir sözlər, ifadələr, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarət dil sisteminin bütün *yaradıcı* resurslarını özündə cəmləşdirir. Qrammatik formanın təsiri bir də təqdim edilən fikrin mənanın fəlsəfi dərinlik enerjisindədir. Real hadisələrin, adi görüntülərin bəşəri düşüncə aspektindən mənə tutumundadır.

Qocaldır insanı, qocaldır zaman;
Urəyin atəşi, közü qocalmır.
Dağları, daşları qocaldan zaman,
Bilmirəm, bəs niyə özü qocalmır?

Zaman insan düşüncəsinin əbədi sualıdır. Bu sualbilavasitə cavabın özüdür. Zamana insan ömrü müstəvisindən və kainat aspektindən baxışdır. Bu kiçik parçadakı “qocaldır insanı, qocaldır zaman” cümləsinin icərisində hər insanın ömür yolu yerləşir. . İnsan ömrünün gənclik və qocalıq qütbləri bir anlıq gozonünə gəlir, duygu və emosiyalar canlanır. Qocaldır sozunün iki müxtəlif birləşmədə işlənməsi şeirin təsir gücünü qüvvətləndirir. Başqa bir ekspressiv fiqur təzaddır. “Urəyin atəşi və közü” ifadəsi sənətkar tapıntısı olaraq qılgin gəncliyi xatırladır. Misralarda qocalıq və gənclik əvvəli və sonu olmayan zaman icərisində üz-üzə dayanır.

B.Vahabzadənin şeirləri ruhun yaddaşından süzülüb gələn yaşantılardır. Burada fraqmental hadisələr, obrazlar, fikirlər şəxələnərək boyuyur və oxucunu daha geniş düşüncə əhatəsinə cəkir. Sənətkar - “Təkcə bunu bilirəm: Dərinlik qorxuludur.Mən qorxuram könlümün icinə baş vurmağa, Orda donub daşlaşan layları qaldırmağa”-desə də onun deyim və mənə gozəlliyinin vəhdətindən yaranan soz aləmi insan qəlbinin ən dərin laylarında nüzuz edir, könlə ağıl arasında korpu salır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı 2011.
2. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı 1990
3. İsmayılov F. Dilin metafizikası. Seçilmiş əsərləri.III cild,Bakı 2011
4. Nəcəfov Ə. Füzuli-şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, 2012
5. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. I cild Bakı, 2004
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. II cild Bakı, 2004

HƏQİQƏT ABDİYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

“FƏRYAD”DAN GƏLƏN SƏSLƏR

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, “Fəryad” pyesi, dramaturgiya, teatr, Nəsimi*

VOICE OF "FARYAD (THE SCREAM)"

The article deals with the drama "Faryad" B.Vahabzadeh dedicated to great Azerbaijani poet Nasimi. Pesa dynamic, all built on the ideas Khurufism, representatives of which was Nasimi.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzade, play "Farjad", dramatic art, Nasimi, theatre*

B.Vahabzadə yaradıcılığında dramaturgiya xüsusi yer tutur. Düzdür, onun “dramaturq” adı “şair” adına üstün gəlməsə də, ədibin bu janrda uğurları yox deyildir. Belə ki, dram elə bir

janrdır ki, onun uğru səhnədən keçir. Əgər pyes səhnəyə yol tapıb, tamaşaçıların qarşısına çıxsa bilirsə, bu artıq həmin əsərin uğru deməkdir. B.Vahabzadənin də yazdığı pyeslərin əksəriyyəti bu taleyi yaşaya bilmişdir. Həm də bu əsərlər respublikamızın ən sanballı teatrına -Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrına yol tapa bilmişdir. Son illər teatrlarımızın B.Vahabzadənin pyeslərinə müraciət etməməsi yalnız təəssüf hissi doğurur. Düzdür, klassik dramaturgiyamızda elə əsərlər vardır ki, onlar ideya-məzmun mündəricəsinə görə öz ömürlərini başa vurmuş və bu günü ifadə edə bilmir. Ancaq B.Vahabzadənin pyeslərinin ideya-məzmun mündəricəsinin xüsusi bir zamanı yoxdur. Onda ifadə olunan ideyaların milli-bəşəri məzmunu, global miqyası bütün zaman sərhədlərini adlayıb keçir.

Onun 80-ci illərin əvvəllərində yazdığı "Fəryad" pyesi də belə əsərlərdəndir. Qeyd edək ki, əsər 1984-cü ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında səhnələşdirilmişdir. "Fəryad" pyesi tarixi mövzudadır. B.Vahabzadə bu pyesi yazarkən onun bu mövzuda artıq pyes təcrübəsi vardı. Belə ki, o, 70-ci illərdə böyük dramaturqumuz C.Cabbarlının xatirəsinə "Dar ağacı" pyesini qələmə almışdı. Bu əsərdəki mübarizə və əzmkarlıq əhvali-ruhiyyəsinə dramaturq "Fəryad" pyesində davam etdirir.

Pyesdə hadisələr XV əsrdə Hələb şəhərində cərəyan edir. Bəşərin zülm və əsarətə qarşı yeni bir silah kimi fikirləşdiyi və bütün Şərqi saran hürufilik ideyalarının Hələb şəhərində keçdiyi mübarizə yolu bu pyesin motividir. Gəlin, ilkin olaraq qarşımızda belə bir sual qoyaq. Dramaturq nəyə görə tarixin bu dönməni və bu mübarizəni əsərinə mövzu seçmişdir? Fikrimizcə, B.Vahabzadənin diqqətini qazandıran Nəsiminin şair yox, mütəfəkkir obrazı olmuşdur. Çünki B.Vahabzadə özü də yalnız qələmə sarılmaqla öz borcunu yerinə yetmiş hesab edən şairlərdən deyildi. Yalnız şeirləri ilə oxucular arasında deyil, həm də ictimai fəaliyyəti ilə kütlə arasında görünən və sevilən ədibin diqqətini, əlbəttə ki, tarixdən elə söz sahibləri çəkirdi ki, onlar həm də ictimaiyyətçi olsunlar. Hürufizm fəlsəfəsi də dramaturqun dünyagörüşünə uyğun idi. Odur ki, ədib bu fəlsəfi görüşün mündəricəsi üzərində öz qələmini çalmağa qərar vermişdir.

Hürufilik ideyalarının təntənəsi və Nəsimi adının böyüklüyü üzərində qurulmuş bu pyes elə ilk olaraq öz mövzusu ilə oxucu marağını çəkir. Amma onu da qeyd edək ki, müəllif heç də mövzunun məşhurluğunun kölgəsində daldalanmamış, çox böyük ustalıqla mövzudan gələn maraq və diqqəti bütün süjet boyu inkişaf etdirə bilmişdir. Müəllif, təbii olaraq, bu marağı dram janrının tələblərinə uyğun olaraq, sürətli gedişlər və ani dönüşlər üzərində qurmuşdur. Ona görə də əsərin dramaturji xisləti kifayət qədər ödənilmiş şəkildədir. Belə ki, situasiya və problem ləngimədən, elə ilk səhnədə oxucuya açılır. Düzdür, əsərdə elə səhnələr vardır ki, onların dramaturji sürəti kifayət qədər deyildir, məsələn, IV şəkildə dustaqxana səhnəsi çox ləng gedişlərin və uzun söhbətlərin əsrinə çevrilir. Ancaq bu lənglik və uzunçuluğun yorğunluğu oxucuya sonrakı səhnələrin gərginlik və dinamikliyi unutturdu bilər.

Haqqında söz açdığımız səhnədə sanki dramaturq gələcək gərginlik üçün lazım olan bütün koordinantları təyin edir. Bu səhnədə əsərin əsas qəhrəmanları ilə tanış olmaq ilə yanaşı, problemin dərinliyinə enə, qayənin mahiyyətinə vara bilər.

Cinayətə və cinayətə qəndal vuran zindan həmişə gözlərimizə qaranlıq, fikrimizə ağırlıq, təəvvürümüzə bir mənfilik ötürən məkandır. Ancaq bu səhnədə o, cinayətə deyil, düşüncəyə, cinayətə deyil, ədalət və haqq tərəfdarlarına qəndal vurur. Kimdir onlar? Müasir təbircə desək, siyasi dustaqlar. Nəsimini özünə mürşid bilib, özünü ona mürid etmiş bu insanlar onun uğrunda ölümə getmək üçün burdadırlar. Nəsimini qəddar Əmirin əmrindən, xəbis Zahidin fitvasından xilas etmək, qorumaq üçün zindandadırlar, burdan da dar ağacına getməyə hazırdırlar. Və onların bu əzmi hələ hakimiyyət ehtirası ilə qəlbi murdarlanmamış, beyni zəhərlənməmiş Vəliəhdə çəşirdiği kimi, artıq çoxdan qəlbi də, beyni də bu ehtirasın əsri olan Əmri də qorxudur.

Fikrimizcə, dramaturq bu əsərdə iki məsələyə xüsusilə diqqət edir: hürufi məsləkinin humanizminə və bu məsləkə etiqad edənlərin əzminə. Pyesin personajlarının dilindən insanı ali

mərtəbəyə qaldıran bu ideologiyanın təbliği xüsusi bir intonasiya ilə səslənir. Dramaturqun şair qələmi bu intonasiyanı daha da təntənəli edir.

Bizim təriqətimiz axıdılan günahsız
O qanlardan yaranmış.
İnsan ləyaqətini alçaldıb təhqir edən
Zindanlardan yaranmış.
Şərəfini, şanını qaytarmaqçın insana
“Özünü insan kimi dərk et”, -dedik biz ona!
Fikir də, arzular da ürəkdə dustaq ikən,
Düşünməyin özü də insana yasaq ikən,
Bizim ləyaqətimiz, eşqimiz tapdanırkən,
Yalanlar qudurub həqiqəti danırkən,
Allah necə götürür yaratdığı insanın
Bir qula dönməsini?
Göylərdə uçmalıykən yerdə sürünməsini?

B. Vahabzadə həmişə zülmə, ədalətsizliyə üsyan edən sənətkarlardandır. Və onu bu mövzuya gətirən amillərdən biri də hürufilərin üsyankar ruhudur. Dramaturq öz qəhrəmanlarının xarakterində bu ruhu qabarıq verməyə çalışmış və buna nail də olmuşdur. Əslində heç bir maddi gücə sahib olmayan bu qəhrəmanlar oxucunun təsəvvüründə güclü bir hakimiyətə və qədərincə səlahiyyətə malik Əmir və onun tərəfdarlarından daha qüdrətli görünürlər.

Adətən, bədii əsərdə, xüsusilə də dramda biz baş qəhrəman axtarıq. Hadisələrin kimin ətrafında cərəyan etdiyini, diqqətin kimə qarşı yönəldiyini arşdırırıq. “Fəryad” pyesində isə bu ənənəvi tərz görünür. Belə ki, bu əsərdə hansı obrazın əsas diqqət və marağı öz üzərinə topladığını demək olmur. Əlbəttə, mövzu və başlanğıc bizə bu obrazın Nəsimi olacağını vəd edir. Ancaq bu vəd özünü doğrultmur. Düzdür, əsərdə biz Vəliəhd obrazı ilə daha tez-tez rastlaşırıq və o, oxucuda humanizmi ilə sayqı, tərəddüdləri ilə isə xeyli maraq doğurur. Ancaq bu obraza da sanki müəllif tərəfindən “baş qəhrəman” statusu verilməmişdir. Ümumiyyətlə, fikrimizcə, dramaturq əsərdə diqqət və marağı fərdə yox, fikrə yönəltməyə çalışmışdır. Bir məslək uğrunda savaşıq açdığı cəbhə və bu cəbhənin süjet boyu getdikcə güclənən mövqeyi dramaturqun əsas diqqət nöqtəsi olmuşdur.

Ancaq müəllif bu əsərlə XX əsr Azərbaycan səhnəsinə artıq çoxdan tarixləşmiş hürufizm ideyalarını gətirməklə, əlbəttə, bu təriqətə yenidən həyat vəsiqəsi almaq fikri olmamışdır. Qələmi ilə həmişə haqqın, ədalətin peşinə düşən B. Vahabzadə hürufilik ideyalarının təmsalında insanın azad olmaq, bərabər yaşamaq hüquqlarını hələ də tanımayan XX əsr güclərinə tanıtmaq istəmişdir. Odur ki, onun qəhrəmanları XV əsr təmsil etsələr də, yalnız aid olduqları əsrin deyil, eləcə də XX əsrin dili və nəzəri ilə danışıqlar. Elə buna görə də əsərdə tarixilik və müasirlik balansını çox məharətlə gözlənilmişdir.

Əslində bu əsərdən qalxan fəryadlar tarixin və günün fəryadlarıdır ki, əsrlərdir susmaq bilmir. B. Vahabzadə irsini böyük məhəbbətlə araşdıran Məil Dəmirli “O, həm də görkəmli dramaturq idi” məqaləsində yazırdı: “Əsərin adından da görüldüyü kimi, ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslər insanların hüquqsuzluğuna, ictimai-siyasi ədalətsizliyə gətirib çıxarır, bərabərsizliyin hökm sürdüyü bir ölkədə, qanı içilən, haqqı göz qabağında tapdalanan insanların fəryad səsinə çevrilir. Fikir, şəxsiyyət azadlığı bir ideya olaraq əsərin əsas leytmotivini təşkil edir.”

B. Vahabzadə şair olmasına baxmayaraq, dramaturji yaradıcılığında, adətən, nəsrə meyillənmişdir. Ancaq “Fəryad” pyesində yalnız dramaturq yox, həm də şair qələmi dinir.

Daha çox qərb tendensiyalarının daxil olduğu XX əsrin sonunda ədəbiyyatımızda mənzum dramın mövqeyi zəifləməyə başlayırdı. Sanki ömrünü başa vurmuş bu janra yenidən müraciət isə çox təqdirəlayiq idi. Müəllifin öz əsərinə mənzum üslub seçməsi yalnız, janrın yaşarlığına xidmət etməmiş, həm də əsərin daha canlı, diqqəti çəkən alınmasına kömək etmişdir. Odur ki, əsər səhnəyə çıxışında tamaşaçıların sevgisini, ədəbi tənqidin isə müsbət rəyini qazandı. Professor Qulu Xəlilov “Kamillik, bütövlük” adlı məqaləsində yazırdı: “Bizə görə, Bəxtiyar Vahabzadə bir dramaturq kimi heç bir pyesində “Fəryad”dakı qədər yetkin,

bitkin və dərin görünməmişdi”. Bəzi kiçik qüsurlarına baxmayaraq, əsər səhnə tələblərini ödəyir, ölçülərinə cavab verirdi. Müəllif başlanğıcdan hadisələri elə qurur ki, səhnə üçün lazım olan gərginlik sonacan səngimək bilmir.

Əsərdə Dəyanətin ölümü Vəliəhdə həyat bəxş etsə də, onun ruhi sakitliyini əlindən alır. Öz vicdanı ilə baş-başa qalan Vəliəhd obrazı dram personajı kimi çox maraqlıdır. Müəllif onu ölümün gözüne dik baxan hürufi məsləkdaşları ilə qarşılaşdırmaqla obrazın bədii cəhətdən dolğun və məzmunlu alınmasına, dramaturji xislətinin isə artmasına nail olmuşdur.

Dramaturqun çox ustalılıqla qurduğu gedişlər yalnız Vəliəhd obrazı ilə bağlı deyildir. Dəyanətin sağ qalması, hürufiliyə tapınması, Lal obrazının oxucuya çox qəfil görünən oyunu, Rəhmanın bu oyunda onu məğlub vəziyyətdə buraxması, Zahidin və Əmrin öz qurduqları tələdə ov olması müəllifin hələ o qədər də çox olmayan dramaturji təcrübədə təkmilləşdiyini göstərir. Odur ki, əsərin tamaşası haqqında akademik Firudin Köçərli yazırdı: “Tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanan dərin fəlsəfi məzmunlu pyes fikrimizcə yalnız Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə ədəbiyyatımızda, teatrımızın həyatında diqqətəlayiq hadisədir”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəmirli M. Azərbaycan, 2010, 13 fevral, s. 11.
2. Firudin K. İnsan qüdrətinə inam. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 12 may 1984, № 57
3. Xəlilov Q. Kamillik, bütövlük. “Kommunist” qəz., Bakı, 11 may 1984, № 110
4. Vahabzadə B. Pyeslər. Bakı: Azərbaycan, 2001, 384s.

ASİFƏ ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN DRAMATURGİYASI

Açar sözlər: *B. Vahabzadə, dramaturgiya, pyes, səhnə, vətənpərvər*

BAKHTIYAR VAHABZADEH DRAMATURGY

An important goal of the poet's creativity is his dramatic creativity. Dramaturgy and prose writer, and was written in verse form. Of course, the most important dramatic works Vahabzade wrote prosaic way. But many in number, but also draw attention to his verse plays.

Key words: *B. Vahabzadeh, drama, plays, stage, patriot*

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının mühüm bir qolunu onun dramaturji yaradıcılığı təşkil edir. Ədibin dramaturgiyası həm mənşur, həm də mənşur şəkildə qələmə alınmışdır. Əlbəttə, Bəxtiyar Vahabzadə ən mühüm dramaturji əsərlərini mənşur şəkildə yazmışdır. Lakin sayca çox olmasa da, onun mənşur pyesləri də diqqəti cəlb etməkdədir.

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası özünəməxsus bədii keyfiyyətlərə, fərqli, bənzərsiz poetik çalarlara malik olan örnəklərdir. Bu ilk növbədə müəllifin dramaturgiyaya poeziyadan gəlməsi ilə bağlıdır. Belə ki, Bəxtiyar Vahabzadənin «səhnə əsərlərində poeziya ilə dramaturgiya bir-biri ilə qovuşur, üzvi surətdə birləşir. Şairinin gah qayğılı, təqdirədirici, gah qəzəbli poetik-fəlsəfi misraları dramatik münəqişənin inkişafında, xarakterlərin toqquşmasında mühüm rol oynayır, əsərin və tamaşanın aparıcı, istiqamətverici amilinə, dərin emosional təsir mənbəyinə çevrilir. Personajlar öz hiss və həyəcanlarından, arzu və ümidlərlərindən danışır və bu zaman dramatik dialoq «hiss olunmadan» şeirə çevrilir» (4, s.3). Dramaturgiya ilə poeziyanın bir-birinə çulğışması müəllifin bütün səhnə əsərləri üçün səciyyəvidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin «İkinci səs», «Yağışdan sonra», «Yollara iz düşür», «Qızıl alma», «Fəryad», «Dar ağacı», «Özümüzü kəsən qılınc» (Göy türklər) və digər pyesləri çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasının orijinal, bənzərsiz, özünəməxsus örnəklərindən hesab olunmaqdadır. Qeyd edək ki, «Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası Azərbaycan teatr tarixində xüsusi səhifədir və bu xüsusi səhifə vətəndaşlıq mövqeyi, vətənpərvər ruhu ilə – ardıcıl və davamlı tarixi-fəlsəfi konsepsiyası ilə müasirləri olan dramaturqların yaradıcılığından fərqlənir» (1, s.82).

Bəxtiyar Vahabzadənin dram əsərlərini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

a) müasir mövzulu pyeslər; b) tarixi mövzuda yazılmış pyeslər.

Əlbəttə, müəllifin dramaturji yaradıcılığının bu şəkildə təsnif olunması sırf şərti səciyyə daşıyır, sadəcə problemə aydınlıq gətirmək məqamına söykənir.

İstər tarixi, istərsə də müasir mövzuda yazdığı pyeslərdə dramaturq cəmiyyətimizi narahat edən ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi məsələlərə özünün kəskin etirazını bildirmişdir.

Müəllifin müasir mövzulu pyeslərində xüsusilə mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii təzahürü daha qabarıq təcəssümünü tapmışdır. Dramaturq yaratmış olduğu qəhrəmanların daxili dünyası kontekstində cəmiyyətimizi narahat edən problemlərə vətəndaşlıq prizmasından münasibət bildirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Bu mənada müəllifin «İkinci səs», «Yağışdan sonra», «Yollara iz düşür», «Qızıl alma» kimi pyeslərində qaldırmış olduğu problemlər müasirlərimizi düşündürən, qayğılandıran, narahat edən məsələlərə söykənir.

«İkinci səs» pyesində dramaturqun yaratmış olduğu Arzu və Rəşad surətləri daxili-mənəvi dünyasının özünəməxsusluğu, bənzərsiz keyfiyyətləri ilə seçilən obrazlardır. Onların hər ikisi daxilən zəngin, mənəviyyatca sağlam insanlar olmaqla yanaşı, mənsub olduğu cəmiyyətə ləyaqətlə xidmət edən mütəxəssisdirlər. Müəllif bu iki gənci bir-birinə bağlayan orta mənəvi dəyərlərdən savayı, onları fərqləndirən cəhətləri də göstərməyə nail olmuşdur. Pyesdə xüsusilə Arzunun xarakteri, mənəvi dünyasının sirr və gizlilikləri daha məharətlə açıqlanıb göstərilmişdir. Müəllif onun daxili həyəcanlarını, iztirablarını real, inandırıcı, təsirli boyalarla əks etdirə bilmişdir. «Arzu Rəşaddan daha həssas, tənqidi düşünən, ətrafındakı hadisələrdən düzgün nəticə çıxaran insandır. İlk səhnələrdə gizli məhəbbətini doğrultmaq üçün həyatda, ailədə «durğunluğa» qarşı danışıqda da, təlatümlü, narahat həyatı üstün tutanda da, biz Arzunun daxilən tamamilə başqa bir hissə və düşüncədən daim tərəddüd keçirdiyini, əzab çəkdiyini duyuruq. Müəllif bu dərin daxili ziddiyyəti incə psixoloji cizgilərlə göstərə bilmişdir» (5, s.4).

Dramaturqun «Yağışdan sonra» pyesində də mənəvi-əxlaqi problemlər ön plana çəkilmişdir. Burada «gənclərin böyük, gözəl, saf hisslərinin köhnəliklə, riyə və xəyanətlə üz-üzə gəldikdə necə sarsıldığını, buna baxmayaraq, sağlam mühitin, nəcib insanların köməyi ilə bu pak hisslərin necə qorunub üstün gəldiyini, yaşadığını və qələbə çaldığını dramaturq təbii və inandırıcı göstərir» (6, s.5).

Pyesdə müəllifin yaratmış olduğu Qədimbəy, Çığatay, Aslan və başqa obrazlar fərqli dünyagörüşə malik insanlardır. Əgər Qədimbəy və Çığatay üçün ictimai ideallar əsasdırsa, Aslan üçün həyatda hər şey şəxsi maraqlara söykənməkdədir. Müəllifin dramaturji hadisələrin gedişində daha çox ağırlıq verdiyi Qədimbəy obrazı haqqın, həqiqətin bərpa olunmasında, həmçinin konfliktin açılmasında mühüm rol oynayır. «Yağışdan sonra» pyesi Bəxtiyar Vahabzadənin gənclərin həyatına və taleyinə nə qədər dəyər verdiyini əks etdirən, tərbiyyəvi əhəmiyyətə malik bir əsər kimi də diqqəti çəkir.

Müəllifin yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Yollara iz düşür» pyesində dramaturji təcəssümünü tapan hadisə və əhvalatlar sosial-psixoloji aspektləri ilə diqqəti cəlb edir. pyesin süjeti baş qəhrəman Əlixanla bağlı hadisələr ətrafında cərəyan etsə də, müəllifin məharətlə yaratmış olduğu Aynur və Daşqın surətləri dramaturji strukturun tamlığını təmin edir.

Pyesdə Neft daşlarında baş mühəndis işləyən Əlixanın səhlənkarlığı üzündən qazma buruğunda yangın baş verməsi və bu zaman usta Nicatın həlak olması, onun bu hadisədən sonra vəzifəsinin kiçilməsinə, yoldaşları arasında nüfuzunun itməsinə dözməyərək başqa şəhərə üz tutması, ailəsi Aynuru və körpə oğlunu atması təsvir olunur. Aradan uzun illər

keçəndən sonra yenidən Neft daşlarına qayıdan Əlixan burada oğlu Daşqınla bir yerdə işləməli olur. Dramaturji hadisələrin ən gərgin məqamları da məhz ata ilə oğulun – Əlixanla Daşqının bir yerdə işlədiyi məqamlardır. Müəllif son dərəcə məğrur olan Əlixanın daxili dünyasında baş verən sarsıntı və həyəcanları təbii boyalarla əks etdirə bilmişdir. Hadisələrin gedişi zamanı Əlixan həyat yoldaşı Aynurun aradan keçən bu uzun illər ərzində heç vaxt ona xəyanət etmədiyini öyrəndikdə daha artıq sarsıntı keçirməyə başlayır.

Müəllifin «Qızıl alma» pyesi onun dramaturji yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan əsərlərdən biridir. Cəmiyyəti yeddi obrazın iştirak etdiyi bu pyes istər mövzu, məzmun, istərsə də bədii sənətkarlıq baxımından kamil sənət örnəyi kimi diqqəti çəkməkdədir. Təsvir olunan obrazların hər biri daxili-mənəvi aləminin fərqli, özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Pyesdə mənəvi-əxlaqi problemlər ictimai müstəviyə çıxarıldığından burada diqqət yetirilən məsələlər vətəndaşlıq qayəsinin qabarıqlığı ilə seçilir.

Bəxtiyar Vahabzadə tarixi mövzulu pyeslərdə olduqca ciddi ictimai-siyasi problemlər qaldırmışdır. Tarixi mövzuda qələmə alınmış «Dar ağacı», «Fəryad», «Özümüzü kəsən qılınc» pyeslərinin hər birində qaldırılan problemlər bu gün də Azərbaycan xalqını, həmçinin türk dünyasını düşündürən məsələlərdir.

«Dar ağacı» tarixi faciəsində dramaturq böyük Azərbaycan sərkərdəsi, ərəb xilafətinə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmış Babək Xürrəminin ölümündən sonra baş verən hadisələri, Afşinin həyat yolunu və taleyini dramaturji müstəvidə canlandırmaq məramı izləmişdir. Müəllifin digər əsərləri kimi «Dar ağacı» faciəsi də kompozisiya baxımından kamil sənət örnəyi kimi diqqəti cəlb edir.

İmadəddin Nəsiminin həyatı və mühitindən bəhs edən «Fəryad» pyesində Bəxtiyar Vahabzadə yalnız böyük hürufi şairinin fəlsəfəsini deyil, bütövlükdə dövrün gerçək mənzərəsini yaratmağa, tarixin sirlərini açmağa çalışmışdır. Yazıçı Mirzə İbrahimovun fikrincə, «Nəsimi poeziyasındakı mənə dolğunluğunu, fəlsəfi dərinliyi xatırladan», «şeyrlə yazılmış gözəl fəlsəfi əsər olan» bu pyes «zəmanəmizdəki mübarizələrlə səsləşir, insan şəxsiyyətinin əzəmət və ucalığını tərənnüm edir, onun şüurun mövhumi uydurmalarına qarşı qoyur»(2, s.14).

Xalq şairi Süleyman Rüstəm isə «Fəryad» pyesini Səməd Vurğunun «Vaqif» dramı ilə müqayisə edərək yazmışdır: «Səməd Vurğunun «Vaqif» dramından sonra «Fəryad» pyesi dramaturgiyamızda olan böyük bir boşluğu doldurdu. Mən təsadüfən «Fəryad»ı «Vaqif»lə müqayisə eləmədim. Düzdür, ötən illər ərzində Azərbaycan səhnəsinə xeyli sanballı əsər gəlmişdir. Nəzmlə yazılmış dram əsəri demək olar ki, yox idi. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadə böyük iş görmüş, Azərbaycan səhnəsinə yeni səs, yeni nəfəs gətirmişdir» (3).

Qeyd edək ki, bir növ İmadəddin Nəsiminin daxili monoloqu kimi qələmə alınmış pyesin əsas qəhrəmanı böyük hərflərlə yazılacaq İnsanadır.

Allah! Bilirik, cism deyil, bəs nədir allah?
Ən yüksək olan haqda, həqiqətdədir allah!
Donsunsa təkamül və gözəllik qabağında,
Dərk et, bu təəccübdə, bu heyrətdədir allah!
İnsan nə imiş? Gizlidir insandakı qüdrət,
Hər kəs onu fəhm etməsə, acizdir o, əlbət.
İnsanın əzəl borcudur insanlığa hörmət,
İnsanlığa hörmətdə, ləyaqətdədir allah!

«Fəryad» pyesində bu kimi təsirli, poetik məqamlar, səhnə və epizodlar çoxdur. Şair Nəsiminin təmsalında İnsan haqqında danışmaq məramı izləmiş və öz məqsədinə nail ola bilmişdir.

Dramaturqun yaradıcılığının son dövrünə məxsus olan «Özümüzü kəsən qılınc» pyesi isə Göytürk dövlətinin tarixinə, o dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin təəcəssümünə həsr olunmuşdur. Əsərin ikinci adının «Göytürklər» olması tamaşaçı marağını yönləndirmək məramına xidmət edir.

Bəhs olunan dramaturji nümunələrlə yanaşı, Bəxtiyar Vahabzadənin bəzi radio-pyes, telepyes və kino-novellaları vardır. Dramaturq bu janrdə yazdığı əsərlərində də mənalı, ibarətə-tamiz hadisələr fonunda müasirlərimizin həyatını, qayğı və problemlərini işıqlandırməğa çalışmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995.
2. Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995.
3. Əliyeva Lalə. Çağdaş türk şeirinin poetikası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Pyeslər, Bakı, Gənclik, 1980.
5. Vahabzadə Bəxtiyar. Pyeslər, Bakı, Gənclik, 1980
6. Vahabzadə Bəxtiyar. Pyeslər, Bakı, Gənclik, 1980

ŞƏLALƏ ABASOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI HAQQINDA

Açar sözlər: *B. Vahabzadə, həyat, yaradıcılıq, üslub, dəst-xətt*

LIFE AND WORK OF BAKHTIYAR VAHABZADEH

The article deals with the life and work of the great Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh. Poetry style of the twentieth century, proud glory poetry, lyrical, emotional, psychological, philosophical, ethnic and social style, with a single example of poetic Vahabzade moral perfection, consistent with the laws of love and beauty, the Motherland - demands and needs of the nation's joy, sadness, resentment, grief, anger and hate, created a rich literary heritage.

Keywords: *B. Vahabzadeh, life, creativity, style, set-line*

XX əsr Azərbaycan poeziyasında xüsusi və parlaq dəsti-xətti, məğrur şairlik cəlalı, lirik-romantik, psixoloji-fəlsəfi, milli və sosial üslubu, vahid poetik sistemi ilə nümunə olan Bəxtiyar Vahabzadə mənəvi-əxlaqi kamillik, məhəbbət və gözəllik qanunları ilə səsleşən, Vətənin – millətin tələb və ehtiyaclarından yaranan sevinc, kədər, narazılıq, qəm-qüssə, qəzəb və nifrət dolu, zəngin ədəbi-bədii irs yaratmışdır.

Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadə 1925-ci il avqust ayının 16-da Şəki şəhərində anadan olmuş, 1942-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinə (o zaman Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanırdı) daxil olmuş, müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışmış, 1947-ci ildə ADU-nun aspiranturasına qəbul olmuşdur. 1950-ci ildə ADU-nun Azərbaycan sovet ədəbiyyatı kafedrasının professoru, 1971-ci ildən həmin kafedranın müdiri işləmişdir. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuş, fəxri mükafatlara layiq görülmüş, anadan olmasının 50, 60, 70, 80 illik yubileyləri xüsusi təntənə ilə qeyd olunmuş, Milli Məclisin deputatı kimi səmərəli fəaliyyət göstərmiş, 2009-cu il fevral ayının 13-də dünyasının dəyişmiş, Bakı şəhərində Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

İlk kitabı «Mənim dostlarım» 1949-cu ildə çapdan çıxmışdır. Bunun ardınca 1950-ci ildə «Bahar», 1953-cü ildə «Dostluq nəğməsi», 1956-cı ildə «Çinar», yenə həmin ildə «Sadə adamlar», 1958-ci ildə «Aylı gecələr», 1959-cu ildə «Şəbi-hicran», 1964-cü ildə «İnsan və zaman», 1966-cı ildə «Bir ürəkdə dörd fəsil», 1968-ci ildə «Köklər və budaqlar», yenə həmin

ildə «S.Vurğun», 1970-ci ildə «Bir baharın qaranquşu», 1976-cı ildə «Sənətkar və zaman», 1978-ci ildə «Sadəlik böyüklük», 1979-cu ildə «Açılan səhərlərə salam», 1980-ci ildə «Pyeslər», 1986-cı ildə «Dərin qatlara işıq», 1987-ci ildə «Axı dünya fırlanır», 1990-cı ildə «Şəhidlər», 1991-ci ildə «Şənbə gecəsinə gedən yol», müxtəlif vaxtlarda beş dəfə «Seçilmiş əsərləri», «Vətən ocağının istisi» seriyasından olan çox saylı əsərləri çap olunmuşdur.

B. Vahabzadəni bütün ədəbi ictimaiyyət, filoloji fikir sahibləri «ustad», «dahi», «sənətkar» adlandırmaqda tamamilə haqlıdirlar. «Ustad», «dahi» ifadələrinin - təyinlərin daşdığı mənə yükündə böyük sənət və sənətkarlıqla yanaşı güclü müasirlik, məsuliyyət hissi, gərgin əmək və zəhmət, milli ruh, milli zövq, azərbaycançılıq ideyası, haqqa, ədalətə çağırışı, dünyanın və insanın taleyindən narahatçılıq, istiqlal məfkurəsi vardır.

Bəxtiyar qüdrətin əqlə güvəndi,
Göylərin əsrarı yerlərə endi.
Barmaqdan asılıb teli indi,
İnsan əməlinə kaş dönə dünya (1, s.273).

B.Vahabzadəni əsərinin dahi sənətkarları səviyyəsinə ucaldan «özündən narazılıq» oldu. Bu narazılıq «Köklər və budaqlar», «Vətən ocağının istisi», «Əlvan çiçəklər», «Sənətkar və zaman», «Həsət nəğmələri» və daha nə qədər kamil sənət əsərlərinin yaranmasına səbəb oldu.

Nə çox imiş bu torpağa göz dikən,
Baxa-baxa gözümüzə mil çəkən.
Düşmənimiz dostumuzdan çox ikən,
Türkün, türkdən ədalətə haqqı yox (4, s.283).

B.Vahabzadə irsinin ilk məziyyətlərindən biri də poetik təfəkkür mədəniyyətinin millilikdən bəşəriyyətə, hissi-idrakı düşüncələri fəlsəfi kamilliyə doğru inkişaf surətində, müasir zamanı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətlərlə bədiiləşdirmək qüdrətində, güclü vətəndaşlıq yanğısında idi. «Azərbaycan oğluyam, odu Allah sanmışam, anam torpaq, atam od, mən oddan yaranmışam» - deyən şair

Zamanın dolanbac pillələrindən,
Keçmək istəyirəm, keçə bilmirəm.
Narahat, çırpınan dünyamızda mən,
Necə rahat olum, necə bilmirəm-
yanğısı ilə dünyaya, insana, bəşərə mesaj göndərir.

B.Vahabzadə idrak, hiss, duyğu və düşüncələr şairi idi. Hissləri, duyğu və düşüncələri, amal və məqsədi yerində olan sağlam insan axtarışları ilə təbiəti, vətəni geniş mənada dünyanı qorumaq, sakitləşdirmək istəyirdi. «Axı dünya fırlanır» deyərkən canlı və cansız varlıqların yaşamaq haqqını müdafiə edirdi.

B.Vahabzadə gözəl nəğmələr, lirik şeirlər, kamil poetik nümunələr şairi idi. Onun «Yağma yağış», «Gecələr ay gecələr», «Biri sənən, biri mən», «Kəpənək», «Durna qatarı» və digər lirik şeirlərində bakirə, təmiz hiss, məhəbbətlə yanası, mehriban bir umu-küsü, həsrət, kövrək giley-güzar, ümid və inam vardır.

Əsir payız küləyi,
Gecə uzun, gün gödək.
Ağacdan yarpaq düşür,
Bir ömrün günləri tək... (5, s.250).

B.Vahabzadə əksər poemalarında böyük vətəndaş kimi Azərbaycanın taleyüklü məsələlərinin həllində xalqın nümayəndəsi, vətənin, millətin keşikçisi kimi çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, ilk əsərlərindən olan «Gülüstan» poemasını Azərbaycanın birliyi və istiqlalı uğrunda çarpışan Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Pişəvərinin əziz xatirəsinə həsr etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında klassik irsə, Azərbaycan mədəniyyətinə, böyük ədəbi və tarixi şəxsiyyətlərə dərin hörmət və məhəbbət vardır. İ.Nəsimi, M.Füzuli və digər klassiklərə və müasir mövzulara həsr olunan poemalarında dərin məzmunla yanaşı güclü bədi-

lik, sənətkar qayğısı, vətəndaşlıq cəsarəti tam aydınlığı ilə görünür. Onun vaxtılı «Gülüstan» poemasında dediği:

«Bir deyən olmadı, durun ağalar!

Axı bu dünyanın öz sahibi var...» - ifadəsi artıq bu gün çin olub.

Son dərəcə müasir sənətkar olan B.Vahabzadənin ədəbi-bədii irsində ədəbiyyatşünas alim, böyük dramaturluq əsas yer tutsa da, şairlik birinci yerdə dayanır. O, klassik poeziya ənənələrini yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən, həmişə də yaxşı mənada özündən narazı olan «Bircə şeydən razıyam ki, özümdən narazıyam» tam yeni, bakirə poetik yolla sənət zirvəsinə ucalan, böyük elminə, dərin idrakına, güclü yaddaşına güvənərək müxtəlif mövzularda lirik, romantik, psixoloji, fəlsəfi, milli və sosial xarakterli poeziya nümunələri yaradan sənətkar idi.

Bəxtiyar, könلümə hey dedim kiri,

Özümü dəfn etdim mən diri-diri.

Qovmaq istədikcə xatirələri,

Fikrimin sapına düzdü yaddaşım (5, s. 94).

B.Vahabzadə poeziyasına rəvnəq verən, güclü müasirlik, mövzu aktuallığı, təbiilik şəklində özü də şeirin və şairin poetik simasını göstərən obrazlı dil vasitəsilə üzə çıxırdı. «Hər məqsədin çözümlü sözdür, içi fikir» - deyən Bəxtiyar Vahabzadə bütövlükdə fəlsəfi xarakterdə olan lirikası; təbiət, məhəbbət, ictimai-siyasi şeirləri, dramaturgiyası, elmi-nəzəri əsərləri, ictimai xidmətləri ilə ədəbi məktəb yaradan sənətkar kimi ədəbi yaşayacaqdır.

B.Vahabzadə poeziyasının əsas cəhətlərindən birini onun poemaları təşkil edir. O, «Aylı gecələr», «Etiraf», «Şəbi-hicran», «İztirabın sonu», «Hər baharın öz qaranquşu», «Qəm içində sevinc», «Son görüş», «Təzadlar», «Ağlar-güləyən», «Vətən mənim, mən Vətənin», «Muğam», «Atılmışları», «Gülüstan», «Yollar-oğullar» və daha nə qədər dərin məzmunlu poemalar müəllifidir. Bu poemalarda XX əsrin bir sıra aktual – təzadlı problemlərinə yüksək sənətkarlıqla münasibət bildirilir. Bu əsərlər «Həyat və bədii həqiqət» faktı kimi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Bəxtiyar Vahabzadə ustad dramaturqdur. Klassik dram əsərlərinə sədaqəti ilə nümunə olan pyeslərində onun sənətinin qüdrət və əzəmətinə, həyata, insana münasibətini, bütün bunların parlaq ifadəsini aydın görmək və duymaq üçün zəngin faktlar, materiallar mövcuddur. Yüksək bədii, elmi, fəlsəfi, ictimai xarakterdə olan pyeslərində B.Vahabzadənin qüdrətli dramaturq, böyük filosof alim, ustad psixoloq, güclü tənqidçi kimi çıxış etməsi hər şeydən əvvəl «Sənətkar və zaman», «Yazıçı və vətəndaşlıq borcu» məsələləri ilə bağlı idi. Onun «İkinci səs», «Kimdir haqlı», «Yağışdan sonra», «Yollara iz düşür», «Dar ağacı», «Göytürklər» və yaxud «Özümüzü kəsən qılınc» və digər pyeslərində mürəkkəb dünyanın bir sıra aktual məsələləri, beynəlxalq imperializmin işğalçılıq, müstəmləkə siyasəti, müasir əxlaq və tərbiyə məsələləri, mühit, şərait, insan psixologiyası obrazlar, hadisə, əhvalat, vəziyyətlər şəklində ümumiləşdirilir. Müasir tələb və ehtiyaclardan yaranan bu pyesdə B.Vahabzadə böyük dramaturq, vətəndaş ziyalı, ictimai xadim kimi çıxış edir.

B.Vahabzadə gözəl müəllim idi. Onun BDU-nun tələbələri qarşısındakı çıxışları, xüsusilə filologiya fakültəsində dediği dərslər həmişə milli ruhu, azərbaycançılıq, türkçülük, yüksək vətənpərvərlik xarakteri ilə fərqlənmiş, əxlaq və tərbiyə məsələlərinin həllində vətənpərvərlik ruhunun güclənməsində mühüm rol oynamışdır.

B.Vahabzadə fəal ictimai xadim idi. Erməni təcavüzü, Qarabağla, kütləvi meydan hadisələri ilə bağlı radio, televiziya, çoxsaylı mətbuat orqanlarındakı, Milli Məclisin deputatı kimi həm respublikada, həm də digər ölkələrdə etdiyi çıxışları bu gün də aktual olaraq qalır.

Bəxtiyar Vahabzadə böyük ədəbiyyatşünas alim idi. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına, dünya klassikasına həsr etdiyi məqalələri, S.Vurğun haqqındakı tədqiqatı, «Vətən ocağının istisi» və digər elmi əsərləri bu gün də müasir ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

B.Vahabzadə irsi zəngin və çoxcəhətlidir. Onun böyük sənətkar və vətəndaş portretini yaratmaq müasir ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1961, 273 s.
2. B.Vahabzadə. Mənim dostlarım. Bakı: Azərneşr, 1949, 65 s.
3. B.Vahabzadə. Xalq şairi Səməd Vurğun. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1956, 129 s.
4. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). I c. Bakı: Azərneşr, 1974, 283 s.
5. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). II c. Bakı: Azərneşr, 1975, 250 s.

ZƏRİFƏ CAVADOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Şamaxı filialı

MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATININ MÜCAHİDİ

Açar sözlər: Şair, Bəxtiyar Vahabzadə, azadlıq, milli azadlıq, mücahid

NATIONAL LIBERATION MOVEMENT FIGHTER

The famous poet Bakhtiyar Vahabzade which won the people "love and regards is our liberal leader too. Liberal announcer poet activate the important role for our people" independence.

Key words: *poet, Bakhtiyar Vahabzadeh, liberty, national liberty, fighting*

Müasir poeziyamızın inkişafında böyük xidmətləri və yaradıcılıq əməyi olan, xalqımızın məhəbbət və rəğbətini qazanmış görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadənin qüdrətli şairlə dəstəsində özünəməxsus layiqli yeri vardır. Görkəmli şairin yaradıcılığında Vətən, azadlıq, istiqlal, millət sevgisi əsas yer tutmuşdur. Çünki, şairin yaradıcılığının məna dünyası öz mayasını azadlıq ruhundan almışdır. Xarici aləmə, ictimai gerçəkliyə Vətənə, xalqa, gözəlliyə tarixi keçmişimizə, beynəlxalq hadisələrə, təbiətə münasibəti onun lirikasının əsasını təşkil etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə Vətəni, azadlığı, gözəlliyi, məhəbbəti tərənnüm etmiş, eyni zamanda keçmiş və gələcəyimiz, söykökümüz, dilimiz, istiqlalımız haqqında şeirlərini, poemalarını yazmışdır. Xalqı, Vətəni, onun azadlığını hər şeydən əziz tutan şair daim onun bütövlüyünü, istiqlalını düşünmüş, həmişə də heç kəsin cürət edə bilmədiyi addımı atmışdır. Ona görə də onun yaradıcılığında vətəndaşlıq, azərbaycançılıq, cəsarət əsas yer tutmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə istedadlı sənətkar kimi deyil, həm də milli azadlıq hərəkatının mücahidi, mübarizi olmuşdur. Milli oyanışımızda milli dirçəlişin xalq ruhuna yol tapmasında şairin rolu əvəzsizdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadənin milli-azadlıq yolundakı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, çıxışlarının birində şairə müraciətlə qeyd etmişdir ki, " ...Sizin uzun illər həqiqətən xırda-xırda, misra-misra, damcı-damcı yaratdığınız əhval-ruhiyyə Azərbaycan xalqını gətirib bu günkü vəziyyətə çıxardı". [1,153]

Görkəmli şair çox cəsarətlə hələ 1959-cu ildə təfəkkürləri silkələyən, xalqın milli hissələrinin ölmədiyini bəyan edən məşhur "Gülüstan" poemasını yazmış, yadlar tərəfindən laqəyidcəsinə çarların, şahların qılıncıyla Vətənimizin, xalqımızın iki yerə bölünməsinə fəryad çəkərək oxuculara çatdırmışdır. Həmin vaxt oxucular onun şerinin mayasının, yaradıcılığının hərəkatverici qüvvəsinin vətənpərvərlik olduğunu anlamışlar.

Şair xalqımızın xoşbəxtliyi, respublikamızın istiqlaliyyəti, ərsazisinin bütövlüyü, vətənimizin vahidliyi uğrunda mübarizənin həmişə ön sıralarında olmuş, çarpışmışdır. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən cəsarətli əsərləri ilə diqqət çəkən şair millətçilikdə töhmətləndirilmiş, ona qarşı təzyiqlər güclənmişdir. Şair rus-sovet imperaliziminin müstəmləkçilik siyasətinə qarşı səsinə qaldırdığı üçün hətta bir müddət dövlət səviyyəsində təqiblərə məruz qalmışdır. Xalqımızın azadlığı, tərəqqisi üçün canından keçməyə hazır olan şairin “Gülüstan” poeması isə qadağan edilmişdir.

İllər boyu üzü köçürülərək əldən-ələ gəzmiş, şairin rus və fars dövlət şoviniziminin Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxaran mənfur siyasətinə etiraz əlaməti kimi yazdığı bu əsər çoxlarının təfəkkürünü silkiləmiş, xalqın azadlıq, milli şüurunun yatmadığını nümayiş etdirmiş, azadlıq uğrunda milli mübarizəmizin rəmzinə çevrilərək xalqımızın bütöv bir nəslinin bu ruhda tərbiyə olunmasında misilsiz rol oynamışdır. “Gülüstan” poeması son bir neçə on ildə Azərbaycan xalqını azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmiş və hazırlamışdır.

Hanı bu ellərin mərd oğulları?

Açın bərələri, açın yolları.

Bəs hanı bu əsrin öz Koroğlusunu

Qılinc Koroğlusunu, söz Koroğlusunu?

Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda aparılan bu günkü azadlıq mübarizəsinin beşiyi keşiyində duranlardan birincisi öz yaradıcılığı ilə məhz Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur.[2,170]

Aydın mövqeyli vətəndaş, zamanına baş əyməyən şəxsiyyət Bəxtiyar Vahabzadə öz əsərləri, o cümlədən “Gülüstan” poeması vasitəsilə gəncliyin gözlərinə çəkilən pərdəni açmış, onların diqqətini xalqın kökünə, tarixinə, milli dərdinə yönəltmişdir. Bununla da o, millitarixi yaddaşın oyanmasında bədi həqiqət vasitəsilə çox böyük iş görmüşdür. Şair belə bir poeması ilə “Azərbaycanın köksünə basılan dağı” oxucuya göstərmiş, Azərbaycanın haqq səsinin kəsilməsini, bir qələmlə əsrlik hicran yaranmasını, bir xalqın qılinc tək yarıya bölündüyünü, bir vətənin parçalanmasını faciəvi surətdə anlatsa da yadların yardımına, imdadına ehtiyac duymadığını da diqqətə çatdırmışdır.

“Yollar və oğullar” poemasında da vətəndaşlıq, Vətən sevgisi özünə məxsus yer tutmuşdur. Şair poemada göstərmişdir ki, vətəndə əsir kimi yaşamaqdansa, şəhid olmaq daha yaxşıdır.

Hələ 80-ci illərin sonlarında Ana dilimizin dustaq olunduğunu, böyük-böyük məclislərdən ilim-ilim itirdiyini deyən görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ana dilini bilməyənlər barədə cəsarətlə qeyd edirdi ki, “...bağca yaşlı uşaqdan tutmuş rəhbər işçiyədək hamı ən müqəddəs abidəmiz olan ana dilimizin qorunmasına cavabdeh olmalıdır. ...hər xalqın ana dili o xalqın milli varlığı və yaşamaq haqqıdır...”[3,106]

Azadlıq carçısı şair bölünmüş vətənin bütövlüyünü arzulayır, müstəmləkə halına salınmış vətənimizin halına acıyır, bu barədə öz şeirlərində hayqırırdı. Onun “vətəndən-vətənə” şeiri də bu qəbildəndir.

Bu necə vətəndir?

Görmədim üzünü

Çatsam da bu yaşa,

ömrümdə bir dəfə

Bəs salam verməzmi

Qardaş da qardaşa?[4,16]

Ustad şair Bəxtiyar Vahabzadə öz şeirləri ilə fəryad edir, üsyan edir, xalqı, Vətəni, elimizi azad etməyə, məftilləri qırmağa, istiqlala səsləyirdi.

“Bakıyla Təbrizin arasındayam” şeirində də cənub həsrətini, yollar ayrıcında qalmasını, Təbriz arzusunda olmasını, Vətənin məftillərlə bölünməsinə dilə gətirmişdir:

Bəxtiyar, sinəndən neçə “mən” keçir

Biri dərdli keçir, biri şən keçir,

Məfilli çəpərlər sinəmdən keçir.

Bakıyla Təbrizin arasındayam, [4,282]

Bəxtiyar Vahabzadə digər şeirlərində də, o cümlədən Fizulinin həyatından bəhs edən “Şəbi-hicran” poemasında da, “Ana dili” şeirində də cəsarətli fikirlər irəli sürdüyündən daim təzyiqlərə məruz qalmışdır.

Azadlıq mücahidi olan şair başqa dövlətlər, onların azadlıq hərəkatından yazsa da daim Azərbaycanı nəzərdə tutmuş, xalqın azadlığını, istiqlalını düşünmüşdür. Məsələn: “Dan yeri” kitabında çap etdirdiyi “Neo” şeirində də şair Azərbaycan xalqının taleyini nəzərdə tutmuşdur.

Görkəmli şair “Payız düşüncələri” ndə də “yolunu kəsdiklərini, ağzına daş basdıqlarını” bildirərək azadlığın hava, su kimi lazım olduğunu “azadlığın özünün olmadığı yerdə sözün bol olduğunu” söyləmiş, ustad şair daim ömrü boyu azadlıq mövzusunda müraciət etmiş, sözdə yox əsil azadlığı arzulamışdır.

İstəyirəm azadlıq,

Məni yerdən qaldıran

Möhkəm bir qanad olsun.

İstəmirəm azadlıq

Quruca bir ad olsun. [2,237]

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində yanar ürək, od, alov hər cür haqsızlığı, ədalətsizliyi, vətənin bölünməsinə qarşı üsyan təlatüm yangı daim hiss olunur. Şair heç vaxt rahat ola bilməmiş, nə qədər ki, ölkəmiz rus imperiyasının əsarətində idi, o daim mübarizə aparmış, azadlıq mücahidi kimi öz şeirləri, poemaları, publisistik əsərləri ilə insanların təfəkkürünü oyatmağa, ayağa qalxmağa, istiqlala çağırmışdır ki, buna görə onun həyatını fırtınalı həyat, odlü həyat adlandırmaq olar.

Bəxtiyar şeirləri, poeziyası da daim döyüşmüş, mübarizə aparmışdır. Şair yaxın Şərqdə ilk olaraq milli azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəyə qalxan və yarım əsrdən artıq bu yolda qurbanlar verən, cənublu qardaş-bacılarının taleyi haqqında düşündüyü zamanda o, nisgilli olduğu qədər, eyni böyük amal uğrunda mübarizə aparan xalqların taleyi haqqında da qayğılanaraq, başqa millətlər kimi öz millətini də azad görmək istəyirdi. Şairin poeziyasında olduğu kimi, nəsrində də milli hiss aparıcı olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə şeirləri ilə deyil, publisist yazıları, dram əsərləri ilə, elmi araşdırmaları, məqalələri ilə də xalqın milli şüurunu oyatmağa çalışmışdır. Şair “Gün var min aya dəyər” kitabındakı “Hörümçək tor bağladı” şeirində də millətin başına gətirilən müsibətləri böyük bir fəryadla yana-yana, hər cür azadlığı boğan rejimə qarşı bir üsyan kimi qələmə almışdır.

Görkəmli şair tariximizi unutmamağı, unutqan olmamağı, xəyanətlərə aldanmamağı tövsiyə edirdi. Şair parçalanmış Vətənimizin azadlığı üçün ayıq-sayıq olmağı, mübariz olmağı bir millət kimi məhv olmamaq üçün başqasına qul olmamağı, mənəviyyatımızı yaşatmağı, tariximizi bilməyi, qan yaddaşımızın möhkəm olmasını diqqətə çəkmişdir. Çünki millət öz tarixi, dili, dini ilə seçilir. Tarixi unutqanlıq isə saxtakarlığa, böyük müsibətlərə yol açır. Şair öz əsərləri ilə də tariximizin, dilimizin, dinimizin, həqiqətən yasaq edildiyini, azadlığımızın, istiqlaliyyətimizin əlmizdən alındığını ifadə etmişdir. Çox cəsarətlə şair “Şərəf bildik özgəyə qul olmağı” deyərək öz sovet dönəmində azadlığını millətin əlindən alındığını, həqiqətin üstünə tor salındığını, tariximizin danıldığını, dilimizin, dinimizin yasaq olunduğunu göstərmişdir.

Bəxtiyar şeirlərində vətəndaşlıq çox qüvvətlidir. Şair heç vaxt cəmiyyətin həyatına, tarixinə, dilinə, dininə laqeyid münasibətdə olmamış, öz zəmanəsinin haqq sədasi, xalqın azadlıq və ədalət səsinə ifadə etmişdir. Buna görə də o daim passiv ola bilməmiş, həqiqət, azadlıq naminə yanmış, öz millətini sədətə, azadlığa qovuşdurmaq üçün də alovlanmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı öz xüsusiyyəti ilə Azərbaycan poeziyasının inkişafında seçilən, diqqəti cəlb edən yeni bir hadisədir. Şair heç zaman tarixi keçmiş, öz kökünü unutmamış yalnız düz danışmış, həqiqəti söyləmiş, təkcə düşüncələrini demişdir. O, xalqın

taleyinə biganə olanları, laqeyidləri, öz ana dilini bəyənməyənləri, yada satanları nifrat oxuna tutmuş onlara Vətən çörəyinin qənim olmağını arzulamışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının ruhu, xəmiri azad gündən, xalqın, vətənin azadlığı kimi müəddəs misralardan doğrulmuşdur. Şair xalqın danışan dili düşünən beyni, ən çətin vaxtlarda belə cəsarətlə sözünü deməyi bacaran bir şəxs olmuşdur. Şair zamanın nəbzini tuta bilən tarixi həqiqətləri xalqa və gənc nəsillərə olduğu kimi cəsarətlə çatdırmağı bacarmış, azadlığın yaddan umulmamasını, alınmasını daim yada salmış, özü də mücahid şair kimi daim mübarizə aparmışdır.

Şairin “Gülüstan” poemasından başlamış “Şənbə gecəsinə gedən yola”, “Şəhidlər” poemasınadək əsərləri, dramaturgiyası, publisistikası da çox güclü olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə publisistikası xalqımızın mənəvi ehtiyacları, taleyi, gələcəyi barədə açıq söhbət idi. Bu publisistika yazılan tarixi faktlara əsaslanmış, vətəndaşlıq hisslərini gücləndirmiş, milli və bəşəri duyğunu ləyaqətlə təmsil etmişdir. O, cümlədən, “Şənbə gecəsinə gedən yol ” tarixə qızıl qanlı yazılmış qanlı yanvar hadisəsini yaşadacaq bir əsərdir. Bu əsər tarixi sənəd kimi “Qanlı yanvar” kitabının qanlı yazılmış hadisələri kimi insanların yaddaşında yaşayacaqdır. Şairin ürək ağrısı ilə yazdığı bu əsər gəncləri ayıq olmağa səsləmiş, öz doğma torpaqlarının qədrini bilməyi, onu qorumağı tövsiyə edərək, onları mübariz olmağa, vətənə sədaqətli olmağa çağırırdı. Bəli, vətənpərvərlik, milli qeyrət, xalqın dərini, əzablarını ifadə etmək şairə məxsus xüsusiyyətlərdəndir. Çünki onun ürəyi hər zaman xalq üçün döyünmüş, beyni millət üçün düşünülmüşdür.

Milli azadlıq hərəkatımızın mücahidi olan şairin həyatının hər anı azadlıq uğrunda mübarizənin müəyyən bir hissəsini təşkil etmişdir. Çünki 80-ci illərin sonlarından onun azadlıq uğrunda mübarizəsinin parlaq səhifəsi açılmışdır. İstər 1989-cu ilin Azadlıq meydanı, istərsə də 1990-cı ilin “Qanlı yanvarı” Bəxtiyar Vahabzadənin həyatında silinməz bir tarixdir, onun azadlıq uğrunda mübarizə tarixidir.

Hələ azadlıq meydanında insanlar ona böyük məhəbbətlərinin izharı kimi şairi başları üstündən ötürərək xalq tiribunasına gətirmiş və onu dinləmişdilər. Xalq bunu heç zaman yaddan çıxarmayacaqdır.

1990-cı ilin Qara yanvarı günlərində də şair xalqımızın qeyrətli oğul və qızları ilə birgə matəm içərsində olmuşdu. Həmin vaxt insanlarda milli-azadlıq istəyi, qəlblərdə uzun müddət yaşayan bu arzular həmin illər bütün bu proseslərin nəticəsində kükrəyib üzə çıxmışdı. 20 yanvar faciəsində insanlar məhv edilmiş, Azərbaycan xalqının milli azadlığı yolunda şəhidlərimiz əbədiyyətə qovuşmuşdular. Yenə də həmin vaxt ilk olaraq şairin səsi eşidilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd etdiyi kimi “Bu hadisələrə ilk dəfə səs verən Bəxtiyar Vahabzadə çox gözəl “Şəhidlər” poemasını yazdı”. [5,129]

Bu poema xalqımıza qarşı törədilən cinayətlərə qəzəb, kədər, etiraz poeması idi.

Azadlıq verilmir, alınır dayan!

Onun elçisidir ölüm, qan, qada.

Ölümə, cəfaya hazır olmayan

Millət hazır deyil azadlığa da. [6,286]

“Şənbə gecəsinə gedən yol” əsərində də “Azərbaycan xalqını nahaqdan günahlandırmaq istəyən ekstremistlərin, daşnakların çamurluqdan başqa bir şey olmayan iç üzünü açılır. B.Vahabzadə Qarabağ hadisələrini 1988-ci ilin fevralın 28-29- da Sumqayıtda baş verən “qanlı səhnə” ilə bağlayanları söz divanına çəkir.” [7,7] Bu əsərdə də biz sevilməz şairimizi söz silahı, qəzəbli etirazı ilə necə düşmənlə mübarizə apardığını, xalqın azadlığı uğrunda necə mücahid olduğunu bir daha izləmiş oluruq.

Bəxtiyar Vahabzadə mill azadlıq hərəkatımızın əsil mücahidi olaraq daim azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdı. Xalqımızın böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının cövhərini xalqın düşüncə və arzuları, hiss və duyğuları təşkil etmişdir. Xalqı milli dirçəlişə, istiqlalə çağıran şair Azərbaycanın sevimli sənətkarı zirvəsinə ucalmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev qüdrətli şairin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onun çoxillik elmi, pedaqoji

fəaliyyətini, nurlu şer-sənət dünyasının illər boy gənclərin tərbiyəsinə böyük təsir göstərdiyini, haqq, ədalətin təntənəsi uğrunda mübarizəsində qalib gəlməyə xalqı səfərbər etdiyini xüsusilə vurğulamış və şairə xitabən qeyd etmişdir ki, “Sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlalıyyət uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır. Siz hər zaman azadlıq çarçısı olmuş, ən çətin anlarda belə güc və silah qarşısında baş əyməmiş, əqidəsindən dönməyən şair, mübariz millət vəkili, yorulmaz ictimai xadim kimi xalqın müdafiəsinə qalxmışsınız”. [8,350]

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının mücahidi, azadlıq çarçısı Bəxtiyar Vahabzadənin xalqımızın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə xidmətləri böyük və əvəzsizdir. Buna görə də qədərbilən xalqımız onun bu mübarizliyini, xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirərək heç zaman unutmayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tərlan Novruzov. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri B. 2007
2. Azərbaycanın Bəxtiyarı B.1995
3. Bəxtiyar Vahabzadə Gəlin açıq danışıq... B.1989
4. Bəxtiyar Vahabzadə seçilmiş əsərləri I cild B.2004
5. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. III cild B.1997
6. Bəxtiyar Vahabzadə seçilmiş əsərləri II cild B.2004
7. Bəxtiyar Vahabzadə “Şənbə gecəsinə gedən yol” B.1991
8. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. IV cild B.1997

HİCRAN FƏRHADOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏHMƏD ŞİMDEYƏ MƏKTUBLARI

Açar sözlər: *məktub, əlaqə, ədəbi mühit, tədqiqat, əsər*

LETTERS BAKHTIAR VAHABZADEH AHMED SHIMDE

The article is devoted to relations between the literary-take. It is noted that Bakhtiyar Vahabzadeh Ahmed Shimde and personal relations, they wrote letters to their one-Birne plays an important role in the development of German-Azerbaijan literary relations. Also Ahmed Shimde "The Book of Dede Korkut epic," write the researchers in the works of excellent research in this area, is part of this relationship to leave.

Key words: *letter, communication, the literary environment, product, research*

XX əsr Azərbaycan söz sənətinin ən yüksək zirvəsində dayanan Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatında elə dəyişikliklərə imza atdı ki, bu onun davamçıları bu dəyişikliklərdən məharətlə istifadə edərək Azərbaycan ədəbiyyatının yüksələn xətlə inkişaf etməsinə təmin edirlər. İlk növbədə Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatına düşüncə gətirdi. Belə ki, istər lirik, istər epik əsərlərində Bəxtiyar dünya fəlsəfəsi, dünyanın yaranışı, Allah, Allah eşqi kimi əbədi və əzəli problemləri ehtiva edir. Bəxtiyar Vahabzadənin böyüklüyü bir də ondadır ki, o, bir sıra əbədi suallara cavab axtarır və bu cavablar onu Azərbaycanın qədim-qayım tarixinə müraciət etməyə sövq edir. Zəngin yaradıcılığa malik olan Bəxtiyar Vahabzadə həm sovet, həm də müstəqillik dövründə xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Məşhur türk yazıçısı Ömər Faruk məqalələrinin birində yazır: «Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrin 50-ci illərindən sonra türk dünyasının fikir babası

missiyasını öz üzərinə götürmüş və bu missiyanı ömrünün son gününə qədər şərəflə daşmışdır» (1, səh.46).

Bu fikirdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Bəxtiyar Vahabzadə təkcə bir şair kimi yox, həm də bir vətəndaş kimi türk dünyasının çağdaş mərhələsində özünəməxsus hörmət və şöhrət qazanmışdır. Bəzən belə olur ki, ədəbi simalar xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında körpü rolunu oynayır. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın şair və yazıçılarını dünyada tanıtdırmaqda çox mühüm rol oynamışdır. Təkcə Şərqdə deyil həm də qərb aləmində onun nüfuzu, yaradıcılığı sayəsində Azərbaycana böyük maraq yaranmış və bu marağın nəticəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatının digər ədəbiyyatlarla, Azərbaycan xalqının digər xalqlarla ədəbi, mənəvi inteqrasiyası formalaşmışdır. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin alman ədəbiyyatına göstərdiyi maraq, o cümlədən Almaniya yaşayan qürbətçilərlə saxladığı sıx əlaqələr müasir dövrdə alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin stimullaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu əlaqələr ədiblərin bir-birinə yazdığı məktublarda da öz əksini tapır. Hələ vaxtilə Mirzə İbrahimov belə deyirdi: «Məktublaşma bir janr kimi mühümdür. Onun mühümlüyü burasındadır ki, qaldırılan problemlərə cavab öyrənirsən və eyni problemin müxtəlif ölkələrdə necə formalaşdığı aydın olur» (4, səh.120).

Beləliklə məktublaşma vasitəsilə bu və ya digər sənətkarın bəşəri problemlərə münasibəti ədəbi əlaqələrin yaranmasının və bu əlaqələrin möhkəmlənməsini təmin edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin alman alimi Əhməd Şimde ilə məktublaşması Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrində mühüm bir mərhələ təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, Bəxtiyar Vahabzadə ilə Əhməd Şimde arasında məktublaşmanın mənzərəsi belədir. Bəxtiyar Vahabzadə Əhməd Şimideyə 17 məktub yazmış, Əhməd Şimde isə bu məktublardan 10-na cavab vermişdir. Məktubları tədqiq etdikcə aydın görünür ki, bu məktublardan məzmunları xeyli fərqlidir. Bu məktublarda həm şəxsi münasibətlər, həm bəşəri problemlər öz əksini tapır. Bu məktublardan mühüm əhəmiyyəti ondadır ki, şəxsi münasibətlər zəminində alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin müasir mərhələsi tam şəkildə öyrənilir. Biz bu məqaləmizdə Əhməd Şimde ilə Bəxtiyar Vahabzadənin bir-birinə yazdığı məktublardan bəzilərinə təhlil edəcəyik.

Əziz qardaşım Əhməd bəy!

Süleyman Əlyarlı haqqında yazdığımız məqalə mənə və hamını heyran etdi. Xüsusən müqəddimə hissəsi. Çox sağ olun. Məqalə nəşr olunub. Süleyman Sizə göndərəcəm.

Dədə Qorqudu ilk tədqiqatçısı alman aliminin yubileyinə hazırlayırsınız. Onun haqqında bildiyiniz məlumatı təcili bizə göndərməyinizi xahiş edirəm. Uşaqlara salam söyləyin.

Hörmətlə: Qardaşınız Bəxtiyar

28.02.2001

Bu məktubdan aydın olur ki, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını yaxından izləyib, onun tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əlyarlı haqqında yazmış olduğu məqaləni oxuyaraq ona münasibət bildirib. Nəzərə alaq ki, Süleyman Əlyarlı həm də Əhməd Şimde «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı»nın tədqiqatçılarından biridir. Bu dastan onları bir-birinə yaxınlaşdırır və bu yaxınlıq Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri kimi tarixə keçir. Başqa bir məktuba nəzər salaq.

Əziz qardaşım Əhməd bəy!

Bildiyiniz kimi Şəkidəyəm. Dünən Dilarə xanım da gəldi və sizin mübarək kitabınızı gətirdi. Çox şad oldum. Allah da sizi şad eləsin. Yəqin ki, Süleymana da göndərmisiniz. Çünki Dədə Qorqudu mütləq sizin təhlilinizdə oxumalıyam. Çünki Dədəm Qorqud ömrünün bu zirvə çağında mənə çox maraqlandırır. Hətta bu mövzuda bir pyes də yazmışam.

Əziz dost, əziz qardaş. Son zamanlar bizim tariximizdə böyük bir oyanış – söykökümüzdə qayıdış hissə olunur. Hətta əski Xarici İşlər nazirimiz Həsən Həsənovun oğlu Amerikada uzun müddət çalışaraq əski ingilis və yunan mənbələri əsasında tariximizə dair çox maraqlı faktlar əldə etmişdir. O, skiflərin (iskitlərin) tarixini araşdırmış və elmi dəlillərlə sübut etmiş iskitlər Türklərin atalarıdır. Bu kitab Azərbaycanda böyük marağa səbəb olmuşdur. Mən tarixçilərimiz içində ən çox Süleymana inanıram. O da bu kitabı çox bəyənməmişdir.

Kitabınızın avtoqrafında yazmışınız: «Qəlbində bir ləhzə olsun türklük şüuru daşıyanlar var olsun». Bu sözə görə çox sağ ol əziz dost. Adını türk qoyub dilindən «Batı, Batı» sözləri düşməyən üzdən iraq türklər qoy sizin bu cümlənizdən utansınlar. Sizin Türk Dünyasına göstərdiyiniz xidmətləri Türkiyə türklərindən çox, Azərbaycan türklərinin dəyərləndiyini çox yaxşı bildiyimdə bu mənə təsəllidir. Allah sizi bizə çox görməsin. Biz sizə borcluyuq.

Kitabınızın ipiqrafında mərhum dostumuz Xududan gətirdiyiniz misala görə və onun xatirəsini yad etdiyinizə görə sizə dərin-dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Bir daha sağ olun əziz qardaşımız!

Sizdən bir ricam var. Mən artıq qocalmışam. Sizin kitabdakı şəklinizə xeyli baxdım. Məndən 10 yaş kiçik olmağınıza baxmayaraq siz də qocalmışınız. Dünya etibarsız dünyadır. Ay mənim ruh və mənəvi qardaşım, yaşımızın bu çağında bəs biz bir daha nə zaman görüşəcəyik? Vallah sizi bir daha görməyə və könül söhbəti etməyə mənim böyük ehtiyacım var. Yəqin sizdə də bu ehtiyac var. Şəkiyə gəlmədiniz, barı sentiyabrda Bakıda görüşək. Mən istəyirəm ki, İsvəç – İsfəndiyarın yanına gəlim, siz də ora gələsiniz, barı orda görüşək. Amma tansiyonumun çox yuxarı olması səbəbilə həkimlər izn vermədi. Həm də deyilənə görə İsvəç çox yüksək (uca) olduğundan tansiyonumun buna tab gətirməyəcəyindən gəlmədim.

Amma onu da bilirəm ki, bir daha görüşməyimizə ehtiyac var. Bu barədə düşünək və bir qərara gələk.

Aişə xanıma, uşaqlara, yenicə dünyaya gəlmiş nəvənizə məndən salam söyləyin.

Hörmətli qardaşın Bəxtiyar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında biganəliyə, cəhalətə, geriliyə qarşı daim mübarizə aparmış, öz əsərlərində bunları tənqid atəsinə tutmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, ədib şeirlərinin birində belə yazır:

Bütün cinayətlər törənir yalnız,

Yurda və yurddaşa biganəlikdən (1, səh.156).

Şair bu məktubunda da ənənəsinə sadıq qalır. Millətin təfəkküründə və təxəyyülündə baş verən oyanışa sevinir və Əhməd Şimde ilə bu sevinci bölüşür. Şübhəsiz ki, türk dünyasında 1980-ci illərin sonlarından baş verən tarixi təbəddülatlar millətin özünü dərki Bəxtiyar Vahabzadənin arzularının sanki çiçəklənməsindən xəbər verirdi. Nə qədər ki, millət öz tarixini, keçmişini unudur, o millətin gələcəyinə şübhə ilə baxmaq lazımdır. Budur Bəxtiyar Vahabzadənin həyat kredosu.

Bu qarşılıqlı məktublaşmada Əhməd Şimde də Bəxtiyar Vahabzadənin milli harayına səs verərək ona cavab məktubları ünvanlamışdır. Həmin məktublardan birinə nəzər salaq.

Möhtərəm ağa qardaşım Bəxtiyar bəy, Salam.

Bu gün sizin zənginizdən sonra «Kitabı Dedem Korkut Destanının Drezden Nüshası» adlı kitabımın maşınka çapını axtardım. Daha məndə yoxdu, ancaq oğlum Həsəndə varmış, vaxtı ilə cildlədib ona vermişəm. Onu göndərməyə hazırım. Ancan məktub kopyalarımın arasında rəhmətlik Yaşar müəllimə ünvanladığım 23 yanvar 1999-cu ilki bir məktubumda belə bir ifadə işlətdiyimi gördüm:

«Kitabı Dədəm Qorqud Drezden nüsxəsinin təzəcə Türkiyə Türkcəsi imla qaydalarına görə transkripsiya işlərinin son əməliyyətlərini qurtarmışam. Əsər iki cildlik olub, I-ci cildi dastanların əslini, II-ci cild bir önsözü, mətnin bütövlükdə transkripsiyasını, biblioqrafıya və lüğətçəni ehtiva edir. poçt yoluna etimadım olmamağına baxmayaraq ikisini də ünvanınıza yollayacağam. Ona görə ki, bunu sizə ayrı yoldan çatdırmaq mümkün olmayacaq». Hörmətli ağam, bu ifadəyə əsaslanaraq əminəm ki, mən hər iki cildliyi institutda tapılmasa mən hər iki cildi sizin ünvanınıza yollayacağam.

Bu saat Hüseynağa müəllimlə danışmışam. Dediki mənim adım pasportumda eynən belə yazılır: Hüseynağa Sadıqov.

Sizə öz salamlarını çatdırmağımı xahiş elədi. Dedi ki, pul əlimə keçən kimi sizə zəng vuracağam. O vaxt mən Berlinə, səfirliyə gedəcəm. Onsuz da orada başqa işlərim də var.

Söhbət maşınka çapından gedir. Kitab özü o vaxt hələ çap olunmamışdı.

Hələlik əsəm və salim olasınız.

Qardaşımız.

Əhməd Şimdenin məktublarını nəzərdən keçirdikcə onun leksikasında bir sıra cəhətlər diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, məşhur alman ədəbiyyatşünası Əhməd Şimde məktublarının birində həm Cənubi Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsi ləhcəsinin təsiri altındadır. Bu məktub Əhməd Şimdenin «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı» ilə əlaqədar olaraq Bəxtiyar Vahabzadəyə hesabat xarakteri daşıyır. Xüsusilə dastanın Drezden nüsxəsi üzərində apardığı işlərdən bəhs açan Şimide dastanın bu nüsxəsinin Türkiyə türkcəsi imlası üzrə iki cilddən ibarət olduğunu qeyd edir. Birinci cilddə dastanın özü, ikinci cilddə isə elmi şərhlər və lüğətlər nəzərdə tutulduğunu göstərir. Bu məktubdan bizə o da məlum olur ki, Əhməd Şimde «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı» üzərinə çox mühüm tədqiqatlar aparmış və bu tədqiqatların gələcəkdə dastanın daha dərinədən öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyəti olacaqdır. Daha bir məktuba nəzər salaq:

Əziz, möhtərəm Bəxtiyar Ağam.

Salam.

Novruz günlərinin əşiyindəyik. Mən hamınızı irəyincə təbrik edir, təz bir gündə əziz Azərbaycanın aydınlı gələcəyinin başlamağı üçün Ulu Tanrıya yaqarıram. Bayramınız mübarək olsun!

Dədə Qorqud mövzusu ilə əlaqədar həörmətli dostumuz Süleyman Əlyarlıya uzun bir namə yazmışam. Xahiş edirəm, özünə çatdırasınız. Məni məzur görsün – ondan da qısa yazma bilməmişəm, ona görə ki, mövzu epos olduğu üçün onun haqqında yazılmış bir məktubda əlbəttə «epik gənlik» tələb edir.

Sizi də, uşaqları da, nəvə nəticələri də, dostları da bağrıma basır öpürəm. Əziz bacım Dilarənin əlindən ehtiramla öpürəm. Allah onu başımızdan əskik eləməsin. Onun bizim ailəmizdə yeri ayrıdır!

Dostunuz, qardaşınız.

Bu məktubda qürbətçilərimizin xalqımızın adət və ənənələrini unutmadığı öz əksini tapır. Bəxtiyar Vahabzadə 2003-cü ilə «Azərbaycan» qəzetində çap etdirdiyi bir məqalədə həyəcan təbili çalaraq yazırdı: «Ən böyük qorxu odur ki, ölkəmizdən xaricdə yaşayan soydaşlarımız xalqımızın adət və ənənələrini unudurlar. Bu unutmazlığa yol verməmək üçün biz daha çox mətbuatda, radio və televiziya da maarifçiliyi və təbliğati gücləndirməliyik»(2). Məktub daha sonra şəxsi münasibətlər zəminində davam edir. Şimde Vahabzadəni Novruz bayramı münasibətilə səmimi qəlbədən təbrik edir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, müxtəlif xalqların nümayəndəsi olan ədəbi simaların dostluğu həmin xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Bəxtiyar Vahabzadə və Əhməd Şimdenin də dostluğu alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin müasir mərhələsinin ayrılmaz hissəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri V cild. Bakı 2005, səh.156
2. Bəxtiyar Vahabzadə . Unutsaq, unudurlar. «Azərbaycan» qəzeti, 2003, №31
3. Bəxtiyar Vahabzadə . Seçilmiş əsərləri V cild. Bakı 2005
4. Mirzə İbrahimov. Seçilmiş əsərləri IV cild. Bakı, 1970. səh. 120
5. Ömər Faruk. Bəxtiyar Vahabzadənin söz dünyası. Tanıtım. İstanbul, 2015, № 4, s.46

YEGANƏ HÜSEYNOVA

Azərbaycan, Gəncə Dövlət Universiteti

B.VAHABZADƏNİN “ATILMIŞLAR” POEMASINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏRƏ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *şair, şəxsiyyət, atılmış, körpə, ana, qoca*

**RELATION TO THE SPIRITUAL-MORAL PROBLEMS IN THE POEM
“ABANDONEDS” OF B.VAHABZADEH**

Human fates in the poems of People’s Poet Bakhtiyar Vahabzadeh acquire the typical qualities with the wide scope overstepping the time and space limits. The contradictions, confrontations arisen between human being (personality) and time and the reasons of all these, results, generalizations are very effective and memorable thanks to the specific philosophical opinions, it earns the elective feature with its wide meaning and content. One of such poems of the poet is “Abandoned”.

Key words: *poet, personality, abandoned, baby, mother, old*

İnsan-şəxsiyyət, zaman-dünya və onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri həmişə ədəbi-ictimai humanitar fikri düşündürən aktual və ümumbəşəri problemlər kimi prioritet istiqamət və sahələrə çevrilməsi heç də təsadüfi hal hesab olunmamalıdır.

Artıq insanın bir problem kimi öyrənilməsinə artan maraq son onilliklərdə daha intensiv və yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Bu doğru qənaətdir ki “İnsan “problemi” tarixən ən qədim və ən ciddi problemdir, elmin və sənətin daimi mövzudur. Bu problem cəmiyyətin, təbiətin, eyni zamanda elmi-fəlsəfi təfəkkürün, bədii surətlərin axtarıqlarının əsası hesab olunur. Dünyanın dərk, bəşər cəmiyyətinin inkişafı və idarə olunması, tarixi sivilizasiya məsələləri məhz insanla, onun fiziki və intellektual təkamülü ilə bağlıdır. Ona görə də insanı problem kimi götürmək, onu öyrənmək zəruridir. [1,3]

Son illərin tədqiq xarakterli monoqrafik araşdırmalarında hətta insan-sənət, sənət-insan qütblərində yaranan vəhdət və harmoniya da prioritet münasibət kimi önə çəkilir: “Sənətdə insan problemi əbədi, bitməyən, daim öyrənilən, təkmilləşən, eyni zamanda zəmanəyə, dövrə, fərqli estetik baxışlara görə təhlil olunan daimi mövzudur. Burada tarixilik, dünyəvilik, bəşəriyyət xüsusiyyətləri nə qədər ümumidirsə, millilik və fərdilik də bir o qədər fərqlidir, ayrıcadır. İnsan ədəbiyyatın daimi, əbədi mövzudur. İnsan intellektual, mənəvi-estetik inkişafının müəyyən mərhələsində sənət əsəri yaradırsa, sənət də öz növbəsində bədii insanı - onun obrazını və düşüncələrinin estetik modelini formalaşdırır”. [2,10]

Tanınmış rus ədəbiyyatşünası Zoya Kədrina ədəbiyyatda və sənətdə insan amilindən bəhs edərkən vaxtilə belə bir doğru qənaətə gələrək yazırdı: “Realizm məktəbinə və realizm təmayülünə mənsub olan ayrı-ayrı sənətkarların görüşlərində insanın həyatda mövqeyi, hüquqları, perspektiv və imkanları, xoşbəxtliyə can atmaları mühüm yer tutur”. [4,164]

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun bir qrup elmi əməkdaşları tərəfindən qələmə alınan “Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası” adlı məqalələr toplusu bu mənada xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Mərhum şair-alim, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Arif Abdullazadə monoqrafik məcmuəyə yazdığı müqəddimə əvəzində artıq şəxsiyyət konsepsiyasını belə bir tədqiq məcrasında öyrənməyin zərurətini reallığa çevirən nüanslara münasibət bildirərkən belə bir mülahizəyə gəlirdi: “Bəşər tarixinin müxtəlif və çoxcəhətli inkişaf meyillərinə nəzər saldıqda belə bir əsaslı və inkarolunmaz həqiqətlə qarşılaşırıq :cəmiyyətin formalaşması yetkinləşməsi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin formalaşmasından başlanır, şəxsiyyətin bütün zamanlarda cəmiyyət üçün həlledici sayılan hadisə və hərəkətinə istiqamət verib, zamanın hələ heceyrə halında olan işıqlı zərrə və nöqtələrinə arxalana-axalana bu zamanın özünə hakim kəsim, onu öz nəzərində daha parlaq görünən gələcəyə yönəldib”. [5,7]

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında insan taleləri zaman və məkan hüdudlarını aşib keçən, özünün geniş vüsət və xarakteri ilə səciyyəli keyfiyyətləri əldə edir. Burada insanla (şəxsiyyətlə) zaman arasında baş verən ziddiyyətlər, qarşıdurmalar və onu doğuran

səbəblər, nəticələr ümumiləşdirmələr nəticəsində, özünəməxsus fəlsəfi mühakimələr sayəsində daha təsirli və yadda qalan olur, geniş məna və məzmun tutumu ilə seçimli bir xüsusiyyət qazanır. Şairin belə əsərlərindən biri də “Atılmışlar” poemasıdır.

“Atılmışlar” (1976-1978) poemasında Bəxtiyar Vahabzadə cəmiyyəti və bütün insanlığı düşündürən bir problemi qabardır – günahsız körpələrin atılmasını valideynlik: analıq və atalıq hissənin öləməsi faktı kimi önə çəkir. Şair poemanı anasının xatirəsinə ithaf etsə də, burada bəzən analıq duyğusunu itirən, öz bətnindən dünyaya gətirdiyi körpəsinə biganə və laqeyd münasibəti doğuran səbəblər üzərində təfərrüatı ilə dayanması heç də təsadüfi xarakter daşımır. Burada ithafın ünvanı seçilən ana şübhəsiz ki, əsil nümunə və örnək kimi seçilir. Poemanın birinci fəslində ciddi və həyəcanlı bir psixoloji an – ananın öz körpəsini atmasına ediləcək cəhdlər təsvir edilir.

Şair son dərəcədə narahatlıq və təşviş doğuran bu səhnələri yaradan səbəblər üzərində poetik mühakimələr aparmaqla, gənc ananın özünün də vaxtilə aldadılıb atılmasını bu faciənin fonunda bir əsas və prinsipial sonluq kimi mənalandırır. Ancaq çox çəkmir ki, şair belə bir epik nəqlətməni obrazın öz dili ilə səsləndirməyə çalışır. Məlum olur ki, uzaq rayonların birindən şəhərə oxumaq adıyla gələn gənc qız burada seçdiyi sənət imtahanından yox, “məhəbbət dərindən” kəsilir. Valideynlər yanında rüsvayçılıq, doğmaların, yaxınların tənəli baxışları həyatın dərin, dibsiz girdablarına yuvarlanan gənc “ananın” iztirablarını birə-min artırır.

Şair övladına xəyanət edən cinayətkar ananın daxili-mənəvi aləminə məxsus xüsusiyyətləri elə obrazın özü-özü ilə bir-birini əvəzləyən mühakimələri əsasında açmaqla, ciddi psixoloji məqamları oxucu üçün açmağa və müəyyənləşdirməyə nail olur. “Ana”nın tərəddüdü, ziddiyyətli götür-qoyları, vicdanındakı “ləkə”dən xilas olmaq çabalarının uşağdan imtina üzərində dayanması poemanın son dərəcə həyəcanlı epizodları kimi yadda qalır. Nəhayət, uşağın soyuqlu, saxtəli bir qış günündə bir həyətin girişindəki meydançaya atılması, pillələri enərək cinayət törətdiyi ərazidən uzaqlaşması, sanki bu hərəkətə uşağın etirazı kimi səslənən çığırtaqlarının “ana”ni geri qaytarmaqla uzaqlaşmaq arasında yenidən tərəddüd keçirməyə vadar etməsi səhnələri inandırıcı boyalarla təsvir olunur və “ana”nın sonuncu yolu seçməsinə şair onun özünün-özündən qaçması kimi mənalandırması təbii görünür.

Geriyə qayıdarkən qoyub getdiyi körpənin çığırtısının anbaan qulaqlarında səslənməsi “ana”ni səhərişi gün cinayət törətdiyi əraziyə - məkana üz tutmağa vadar edir. Ancaq buraxılan səhvi düzəltmək mümkünsüz olur. Uşağın qoyulan (atılan) yerdə tapılmaması yeni bir unutqanlığa səbəb olur, ancaq ana gördüyü, rastlaşdığı hər körpədə, hər uşağda axtardığı nişanə və əlamətləri özü üçün müəyyənləşdirməyə çalışması ana qəlbinin həssaslığından, övlad məhəbbətinin böyüklüyündən xəbər versə də, şair bu təlaşlı anları bəraət faktı kimi qəbul etmir, əslində itirilən səadətə bir də geri qayıdacağına inamın əsassız olduğuna oxucunu inandırmağa çalışır:

Belədir əzəldən, belədir qayda:

Tapmaq çətin olur, itirmək asan. [3,293]

Poemanın birinci fəslinin finalı atılmış körpənin körpələr evinə verildiyi barədə məlumatlarla tamamlanır. Əlbəttə, əsərdə atılmışların yalnız körpələrdən ibarət olması ideyası qabardılmaqla məhdudlaşıb qalmır. Şübhəsiz ki, poemanın fəsillərinin adında və sərlövhesində başlığa çıxarılan problemlər ciddi, həyati məsələlərdən xəbər verir. Bu mənada “Körpə”, “Qoca”, “Qocalar evi”, “Körpələr evi” kimi fəsillərdən ibarət olan poemada həyəcan təbili kimi çalınan, cəmiyyətə mesaj olaraq göndərilən siqnallar təsadüfi xarakter daşımır. Şair əslində atılmış anlayışı altında körpələrlə yanaşı, ahılların, qocaların olduğunu da ürək ağrısı ilə nəzərə çatdırır, bunu insanlığın mənəvi aləmində baş verən ciddi aşınmalar kimi qiymətləndirir. Məsələn, iyirmi yaşından dul qalan bir ananın atasız böyütdüyü iki oğlundan birini Vətənin dar günündə odlu, alovlu müharibə meydanına göndərməsi, kiçik oğluna yeganə ümid yeri kimi baxması səhnələri olduqca təsirli epizodlar kimi uzun müddət insanı düşündürür, ananın gələcək arzularının kiçik oğlu vasitəsilə çiçək açacağına dərin inam yaradır. Ancaq min bir

əziyyətlərə qatlaşan ananın bu arzusu da ürəyində qalır: müharibə böyük oğlunu, toy edib evləndirdiyi, ocağının başına gətirdiyi gəlin isə kiçik oğlunu əlindən alır.

Ananın köhnə davranışların, ədəb-ərkanların yenidən qurulan bu ailədə qorunub saxlanılmadığı son dərəcə pərişan edir, gəlinin səhər doqquza qədər yataraq, ərini ac-susuz işə “göndərməsi” ilə heç cür razılaşa bilmir, nəhayət, oğlunun barış və sülh yaratmaq cəhdləri poemadakı qarşıdurmanın mənzərəsi barədə yekdil təsəvvür yaradır. Daha sonra ananın qocalar evinə düşməsi, körpələr evinə hər bazar gedərək təsəlli tapması, çil bir uşaqla mehr-ülfət bağlaması ana-övlad münasibətləri barədə poemada kifayət qədər bəhs açmağa əsas yaradır.

Poemadakı “Körpələr evi”ndən “Qocalar evi”nə dönüş zamanı şair atılmış körpələrlə, atılmış qocaların keçirdiyi hissləri, həyəcan və nigarançılıq dolu anların psixoloji ovqatını əks etdirməyə nail olur. Burada qocalar evinə atılmalarına baxmayaraq, həmişə öz doğma yurduvaları, yaxınları ilə ünsiyyətə can atan insanların ruhi-mənəvi sarsıntıları qabarıq nəzərə çarpır.

Ömürünün qürub çağlarını yaşayan çilingərin kövrələrək axıtacağı göz yaşları, qoca rəqqasın həyatın gözlənilməz “oyunlarına” düçar olmasını əks etdirən təfərrüatlar əsərdə qabarıq görünən ibrətamiz səhnələrdir.

Poemanın son söz hissəsində şair ailə-məişət çərçivəsində baş verən fikir ayrılıqlarına, qarşıdurmalara rəğmən bir məhkəmə qurulmasını təklif edir. Şübhəsiz ki, bu məhkəmə hüquq-inzibati mühakimədən daha çox, vicdan qarşısında mənəvi hesabat və cavabdehlik xarakteri ilə yadda qalır:

Məhkəmə qurulsun, hökm verilsin,
Hər kəs haqqını yox, borcunu bilsin!
Balasını atan analar ilə
Anasını atan balalar gəlsin.[3,321]

Poemanın belə bir ibrətamiz sonluqla tamamlanması cəmiyyətdə tarazlığa, insani münasibətlərdə mənəvi borc və ləyaqət hissəsinin qorunub saxlanılmasına zəruri ehtiyacın duyulduğunu ön plana çəkməyə xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Sənətin ilkin və əbədi mövzusu – insan problemi. Ön söz, İsmayıl Vəliyev. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri, Bakı, “Günəş” nəşriyyatı, 1999.

2. Vəliyev İ. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Günəş” nəşriyyatı, 1999.

3. Vahabzadə B. Atılmışlar (poema), Payız düşüncələri, Bakı, “Yazıcı” nəşriyyatı, 1981.

4. Кедрина З. Главное – человек. Некоторые черты современного реализма, Москва, Советский писатель, 1972.

5. Abdullazadə A. ETT və ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası probleminin qoyuluşuna dair. Şəxsiyyət və ictimai mühit münasibətlərinin ədəbiyyatda əksi (Müqəddimə əvəzi) Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası, Monoqrafik məcmuə, Məcmuənin elmi rəhbəri, tərtib edən və redaktoru f.e.d., prof. A.Abdullazadə, Bakı, “Elm”, 2000.

İLƏHƏ DADAŞOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ NƏSRİNDƏ AVTOBİOQRAFİZM

Açar: *avtobiografizm, nəsr, vətən, həqiqət, vətənpərvərlik*

AUTHOBIOGRAPHISM BAXTIYAR VAHABZADEH'S PROSE

The article is about biographic prose of the national poet B. Vahabzadeh. Here we see the description of the events in nation's and author's life, Karabakh reality, events of independence period. His book "The way to the Saturday night" is valuable because there we can learn about recent past and understand reality of the past. Frank recognitions of the author attract attention in this work. These recognitions help us to know the truth. Therefore it is important to use the book "The way to the Saturday night" as a source. His attitude to the Karabakh events and our native language. The author gives characteristics of complicated period. Narrating about his life, the author writes about nation's destiny and it is correct, because life of the poet and patriot can't be described without nation's life.

Key words: documentary-biographic prose, characters, sincerity, truth, mother tongue, Patriotism

İnsanda özünü dərk formalaşmağa başladığı zamandan həyat və ölüm onu düşündürən əsas məsələlərdən ən başlıcası olmuşdur. Zaman-zaman bu məsələlərin daha dərinə tədqiqinə meyli göstərilmiş, dərkinə cəhd edilmiş, aqillər tərəfindən ona çoxsaylı təriflər verilmişdir. Fransız yazıçısı Onore de Balzak deyib: "Həyat beşiklə məzar arasındakı müddətdir" (1, s.182). Bu müddət hər kəs üçün fərqli müəyyənləşdirilmişdir. Verilən möhlət necə dəyərləndirməsi, bu zaman kəsiyini necə yaşaması insanın əqidəsindən, maraqlarından, həyata baxışından asılıdır. Əlbəttə, burada yaşanan ömür, illərlə qazanılan təcrübə, zaman keçdikcə təkmilləşmə prosesi də önəmli faktorlardır. Belə ki, daim axtarılda, inkişafda olan, öyrənməkdən yorulmayan insan həyatı boyu kamilliyə doğru inamla yol gedir. Nəticədə, nəinki özünə, ailəsinə, əhatəsinə, həmçinin, xalqına yararlı bir şəxsiyyətə çevrilir. Bu zaman yaratdıqları ilə bərabər, onun bioqrafiyasının öyrənilməsinə də maraq artır. Bu qəbildən olan insanlar içərisində qələm sahibləri – sözü yaşadanlar və onun sayəsində əbədlilik qazananlar xalqına, bəşəriyyətə əvəzsiz töhfələr bəxş etmişlər. Belə görkəmli sənətkarlardan biri də xalq şairi, nasir, dramaturq, nüfuzlu ictimai xadim Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadədir.

Sənətkar fəlsəfi məzmun daşıyan lirik əsərlərlə yanaşı, insan talelərini güzgü tərk əks etdirən poemalar, həyatı konfliktlər əsasında qurulmuş pyeslər, ədəbiyyatımızın vacib problemlərinə həsr olunmuş monoqrafiya və məqalələr, publisistik yazılar müəllifidir. Daha çox şair kimi şöhrət qazansa da, nəsrə ondan az əhəmiyyət verməmiş, şair kimi yetişməyində onun əsas rol oynadığını bildirmişdir: "Mənim şair kimi yetişməyimdə şeirdən çox nəsrin rolu və təsiri olduğunu desəm, inanın!" (5, s.247).

O, vətən üçün narahat qəlbin həyəcanını əks etdirən "Şənbə gecəsinə gedən yol" adlı kitabında ötən əsrin sonlarında xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən, Qarabağ həqiqətlərindən danışmış, ana dili məsələsinə də diqqət ayırmışdır. Kitabda verilən publisistik məqalələrdə xalqımızı narahat edən məsələlərə söhbət açmaqla bərabər, yanvar faciəsinin səbəbləri barədə də fikirlərini ürək ağrısı ilə bildirmişdir: "Qarabağ hadisələri başlayandan indiyə qədər əlimə qələm alanda bütün vücudum lərzəyə gəlir. Qələm içimdəki qəzəbi və etirazı istədiyim şəkildə yazıya çevirə bilmir. Hiddətim və qəzəbim fikrimi dəqiq ifadə etməyə imkan vermir. Çünki xalqıma edilən gözgörəsi zülm o qədər böyük, haqsızlıq o qədər dəhşətlidir ki, bunları insan ağı dərk edə bilmir" (5, s. 169).

Erməni mafiyasının gücü, xalqımızın dünya ictimaiyyətinə haqlı ikən haqsız kimi təqdim edilməsi onu narahat etmiş və bu yazını da məhz olanları xronoloji ardıcılıqla vermək, Qarabağ hadisələrinin mahiyyətini dərinliyi ilə bildirmək, həqiqəti söyləmək, gələcək nəsillərə ibrət dərsi kimi qoymaq naminə qələmə aldığını bildirmişdir. Həmçinin, onu narahat edən ikili standart məsələsinə də kəskin şəkildə etiraz etmiş, konkret faktlara istinad edərək, dəlillər gətirərək erməniləri ifşa etmişdir.

O, yalnız baş verən hadisələri yazmaqla kifayətlənməmiş, həm də xalqın ən ağır məqamlarında onunla bərabər olmuş, onu qorumaq naminə mübariz mövqeyini bildirməkdən bir an belə çəkinməmişdir. Sovet ordusunun Bakıda faciələr törətdiyi şənbə gecəsinin səhəri

Prezident Aparatı binasının qarşısında mitinqdə çıxış edən Bəxtiyar Vahabzadə partiya biletindən imtina etmiş, oradan telestudiyaya gəlmişdi. Z. Fərəcova “Azadlıq çarçısı” adlı məqaləsində o anlarda baş verənlər barədə yazır: “Telestudiyanın həyatında xeyli adam var idi. Rejissor Nazim Abbasov, şair Qabil, yazıçı İsmayıl Şıxlı oradaydı. Ona dedilər ki, televiziyanın enerji blokunu partladılar. Həyətdə bir neçə adamın əhatəsində bir rus generalı dayanmışdı. Onun üzünə tüpürdü, soruşdu ki, bu xalqdan nə istəyirsiniz? Niyə başımıza bu cür müsibətlər açırırsız? Rus generalı duruxdu, sonra əlini tapançasına aparıb Bəxtiyar Vahabzadəni vurmaq istədi. Rejissor Nazim Abbasov onun əlini tutub şairin kimliyini ona dedi” (2).

Elə həmin gün şair radio vasitəsilə deputatlara müraciət edib sessiya çağırmış, çətin məqamlarda xalqla birlikdə olmuş, ona dayaq olmaq üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi: “Sessiya çağırmaq Bəxtiyar Vahabzadənin təşəbbüsüyüdü. Səhəri gün bütün deputatlar topladılar. Saat 10-da sessiya başladı. Elmira Qafarova sessiyanı aparmaqdan imtina etdi. Şair sessiyanı özü açdı. Sonra bu işdə təcrübəsi olmadığı üçün yazıçı İsmayıl Şıxlını köməyə çağırdı. İsmayıl Şıxlı sessiyanı sonadək idarə etdi. Xalqın xeyrinə qərarlar qəbul etdilər. Bu qərarlar Sovet hökuməti rəhbərlərini təşvişə saldı.”(2).

Xalqın bir gün azad olacağına inanən, bu inamla Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan B. Vahabzadənin və onun təkamül azadlıq əşiqlərinin səyi nəticəsində respublikamız XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik qazanmağa müvəffəq oldu. Bunu xalqımız, ümumiyyətlə, türk dünyası təsdiq edir. Yavuz Bülənt Bakilər onun haqqında deyib: “Türk ədəbiyyatı üçün Mehmet Akif, Yəhya Kamal, Nəcib Fazil nə isə, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də Bəxtiyar Vahabzadə odur. Bu baxımdan, yeni Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında onun haqqın yaradıcılığının mühüm bir payı vardır”(3).

Daim mübarizə meydanının ön sıralarında olan B. Vahabzadə hələ müstəqilliyə qovuşmadığımız zamanlarda “Şəxsi fikir – ictimai duyğu” adlı məqaləsində yazırdı: “Kimdir Vətəndaş? Hamını özünə deyil, özünü hamına borclu bilən, haqqından çox borcunu düşünən, Vətən üçün, xalq üçün özünü çırağ kimi yandıran, “mən”ini “biz”in içində əritməyi bacaran adam!” (4, s. 87).

Müəllif hələ orta məktəbdən tədrisin əsas qayəsini biliklə yanaşı, ictimai duyğuların aşılmasına yönəltməyin vacib olduğunu bildirir. “Şənbə gecəsinə gedən yol” kitabının “Ömürdən səhifələr” adlı bölməsində bioqrafiyasından bəhs edərkən də əsas qəhrəmanı xalq, onun üçün narahat olan şair qələbidir. Şəxsi həyatı haqqında danışanda söhbətə Vətən anlayışı, onun müqəddəsliyini vurğulayaraq başlayır: “Vətən yalnız torpaq deyil, Vətən – hər şeydən əvvəl mənəvi keyfiyyətləri ilə – bu torpağın üstündə yaşayan xalqın dili, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, bir sözlə, ruhu və psixologiyası ilə Vətəndir” (5, s. 232). O, haqlı olaraq bildirir ki, bunu dərk edən insan əsl vətənpərvərdir və onun uğrunda canından belə keçməyə hazırdır. İnsanın vətənin və xalqın mənəvi dünyasına – dilinə, musiqisinə, ruhuna, psixologiyasına uşaqlıqdan yiyələndiyini bildirən sənətkar Vətənin ana südü ilə, eşitdiyimiz laylalar, mahnılar, bayatılar və nağıllarla runumuza hopduğunu bildirir.

B. Vahabzadənin insan ömrünə dair apardığı təsnifatı, bu barədə mülahizələri də maraqlandırır: “Mən insan ömrünü şərti olaraq 3 dövrə böldüm: uşaqlıq – noğul dövrü, gənclik – nağıl dövrü, qocalıq – ağıl dövrü.

Əlbəttə, bu bölgünü hamıya eyni adla şamil etmək olmaz. Çünki ömrün noğul dövründə zəhər dadanlar, nağıl dövründə macərəsiz və nağılsız yaşayanlar olduğu kimi, ağıl dövründə də ağıllanmayanlar çox görmüşük” (5, s. 233).

Bu yazıda ömrünün noğul dövrünün bəzi səhifələrini vərəqləyən şair olanları olduğu kimi yazır, həyatının bu dönmənin necə adlandırılmasının ixtiyarını oxucuya verir. Əlavə olaraq deyir ki, hər halda qayğısız, əzab-əziyyətdən xəbərsiz yaşadığına görə ömrün uşaqlıq dövrünü noğul adlandırmağa dəyər. Ömrünün noğul dövründə eşitdikləri, gördükləri onun uşaq könlündə elə dərin izlər açmışdı ki, o, ədəbiyyata sinəsində açılan həmin izlərlə gəldiyini bildirmişdir.

“Avtobiografiyam” adlı hissədə doğum tarixi, uşaqlıq, məktəb illəri barədə söhbət açmışdır. 1925-ci il avqust ayının 16-da Şəki şəhərində anadan olan sənətkar yeddi yaş tamam olmamış məktəbə getdiyini, 1934-cü ildə ailəsinin Bakıya köçməsi nəticəsində təhsilini paytaxt məktəbində aldığı, 1942-ci ildə ADU-nun Filologiya fakültəsinə daxil olduğunu qeyd etmişdir. Təhsil illərində yazıçı-alim Mir Cəlal Paşayevin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişinin fəal üzvü olmuş, zaman keçdikcə əsərlərinin mövzu və motivləri genişlənmiş və bu cəhət ədəbi tənqidin nəzərindən yayınmamışdır. Sənətkar tələbəlik dövründə sənət aləmində müəyyən bir çıxıra düşməyində böyük rol oynayan görkəmli yazıçı, professor, müəllimlər müəllimi M. Cəlalin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ədəbiyyat dərnişinin gənc yazıçılar nəslinin yetişməsində böyük əhəmiyyəti olduğunu da vurğulamışdır.

Uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olan B. Vahabzadə bunun yaradıcılığına mane olmadığını, əksinə, gənclərlə birlikdə olmağın ona stimül verdiyini, ilhamını təzələdiyini bildirmişdir. O, bioqrafiasını yaradıcılığından ayrı təsəvvür etməmişdir: “Yazıçının bioqrafiası onun əsərlərinin bioqrafiasıdır. Filan ildə doğuldum, filan ildə filan məktəbi bitirdim, filan ölkələrdə oldum, filan əsərləri yazdım və filan mükafata layiq görüldüm – deyə olan hadisələri səliqə-səhmanla sıraya düzmək yazıçı bioqrafiasının gözqamaşdırıcı paltarıdır. Bu paltarın altında döyünən ürək isə yazıçının yaratdığı və yaranan əsərlərinin xalq qəlbindəki əks-sədasıdır. Klassiklərdən biri çox gözəl demişdir: “Mən əsərlərimi deyil, əsərlərim məni yaratmışdır”. Həqiqətən, belədir. Yazıçı yaratdıqlarında həm də özünü yaradır” (5, s. 265).

Yazdıqlarından məlum olur ki, B. Vahabzadə həyatının pünhan məqamlarından çox sonralar xəbər tutmuşdur. Lakin bunu gec də olsa, oxucu ilə paylaşmış, gerçəkliyi əbədi olaraq sır saxlamamışdır: “ Bu vaxta qədər yazdığım tərcümeyi-halların heç birində göstərmədiyim bir məsələni indi yazıram. Bütün rəsmi sənədlərdə atamın adını Mahmud, anamın adını isə Gülzar yazmışam. Əslində, Mahmud ağa mənim atabir, anaayrı qardaşım, Gülzar isə qardaşımın arvadıdır” (5, s. 243).

B. Vahabzadənin etiraflarından məlum olur ki, atasının adı Zəkəriyyə, anasının adı Xanım olub. Zəkəriyyənin oğlu Mahmudla gəlini Gülzarın övladı olmadığından onlar Bəxtiyarı övladlığa götürmüş və həqiqət 21 yaşınadək şairə məlum olmamış, gerçəyi öyrəndikdə isə ona valideynlik etmiş insanlardan üz çevirməmişdir.

Sənətkarın yaradıcılığında baş mövzulardan biri də ana dilidir ki, o, bu məsələyə xüsusi diqqət yönəltmiş, onu millətin namusu kimi dəyərləndirmişdir. Dil xalqın varlığının nişanələrindən biri olub, onun ən qiymətli sərvətidir; üstəlik nəsillər silsiləsini birləşdirən, babaların vəsiyyətini nəvələrə çatdıran qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. Ana dilini xalqın ruhu, mənəvi dünyası, özünün yaradıcılıq taleyi kimi dəyərləndirən şair onun saflığı uğrunda mübarizə aparır: “ Ana dili xalqın ruhudur, mənəvi dünyasıdır, psixologiyasıdır. İnsan ən dərin və ən incə hissələrini yalnız anasından öyrəndiyi, orta məktəbdə möhkəmləndirdiyi dil vasitəsilə ifadə edə bilər. Bir sözlə, ana dili – özünü və dünyanı ifadə dilidir. Mən ana dilində yazıram, ona görə ki, mən yalnız bu dildə öz fikir və duyğularımı ifadə edə bilərəm. Bu mənada bu dil mənim yaradıcılıq taleyimdir” (5, s. 299).

Müstəqil Azərbaycanın “İstiqlal” ordenini ilk alan sənətkarlardan biri B. Vahabzadə olmuşdur. Dəfələrlə deputat seçilmiş, millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmiş B. Vahabzadənin bioqrafiası da əsərləri qədər dəyərli mənbədir. Vətən, xalq, azadlıq anlayışı onun həyat kredosu olduğundan varlığı ilə xalqa, torpaqa, adət-ənənələrə bağlı olan sənətkarın bioqrafik nəsrindən danışarkən vətənin, xalqın həyatından başlamağı məqsəd uyğun hesab etdik. Bütün varlığı ilə millətə bağlı olan insanın bioqrafiası və fəaliyyətini xalqın həyatından kənar təsəvvür etmək qeyri- mürəkkəbdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov Muxtar, Ramizoğlu Samir. Ağla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 568 s.
2. Fərəcovə Zöhrə. “Azadlıq carçısı”, «Regionplus» qəz., 2006, 17 fevral, № 1702

3.Rüstəmovə Rəqibə.“Milli iftixarımız – Şair Bəxtiyarımız”/Bəxtiyar Vahabzadənin 85 – illiyi/ Pirimov's Blog,13 mart, 2011

4.Vahabzadə Bəxtiyar. Gəlin açıq danışaq... (məqalələr toplusu). B. : Azərneşr, 1988.214 s.

5.Vahabzadə Bəxtiyar. Şənbə gecəsində gedən yol. Bakı: Azərneşr, 1991, 334 s.

AİDA MİRZƏYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

FƏAL NARAHAATLIQ, ZAMAN QARŞISINDA MƏNƏVİ CAVABDEHLİK

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, poeziya, zaman, şəxsiyyət azadlığı, istiqlal*

ACTIVE CONCERN, RESPONSIBILITY TIME IN FRONT OF SPIRITUAL

The article discusses the main aspects of the poetry of the prominent Azerbaijani poet B.Vahabzadeh, who in his work dealing with matters of concern to society.

Keywords: *B.Vahabzadeh, poetry, time, individual freedom, independence*

Millətimizin qəlbinə nüfuz etmiş istiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu zamanın nəbzini tutmağı bacarmış, cəmiyyəti narahat edən məsələlərə toxunmuşdur. B.Vahabzadə yaradıcılığının xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixində müstəsna rolu olmuşdur. Bəxtiyar sərhədlərə və çərçivələrə meydan oxuyan bir şairdir.

Akademik Məmməd Arifin intellektual və fəlsəfi əsərlərin müəllifi kimi (1;81) dəyərləndirdiyi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dövlət, zamanla, mühitlə barışmazlıq duyğusu olduqca qabarıqdır. Bu aspekt onun müxtəlif mövzularda yazdığı əsərlərdə də bu və ya digər formada özünü büruzə verməkdədir. Zamanla, mühitlə müxalifətdə olan şairin ən böyük ixtilafı isə özü ilədir. Bu mənada “bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam” hökm-qənaəti şairin həyat kredisini şərtləndirir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və tənqidçisi M.Hüseyn vaxtilə şairin kitablarından birinə yazdığı ön sözdə qeyd edir:”B.Vahabzadə həmişə qızgın axtarışlarla məşğuldur və öz şeirlərini yeni-yeni üslub xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirir, hər bir əsərində əzəmi dərəcədə müasir və dolğun fikir ifadə etməyə meyil göstərir, ən çox da müasir həyatımızdan doğan vacib və çətin suallara cavab verməyə çalışır. Vahabzadə bu sözün ən geniş mənasında narahat bir şairdir.(3;8)

Aşağıdakı misraları isə bütünlüklə Bəxtiyar şeirinin estetik və əxlaqi devizi kimi qəbul etmək olar:

Yaşamaq yanmaqdır,

yanasan gərək.

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,

Onun da həyatı yanmağındadır(4;7)

İnsan yana-yana yaşayır, yaşaya-yaşaya yonulur, yonula-yonula kamilləşir, kamilləşdikcə də müdrikləşir.

Dövlər dəyişir, ömür keçir, lakin həqiqi sənət dünyanı bizim üçün əbədi, həmişəyaşar varlığa çevirir.Əlbəttə, söhbət insandan-bütün əsərlərdə İnsan olmaq eşqi ilə yanmaqdan gedir. Ədibin zəngin və rəngarəng poetik dünyasında yurdsevərlik, milli- mənəvi azadlıq, əxlaqi dəyərlərə ehtiram və s. kimi məsələlər diqqət çəkir.

Bəxtiyar Vahabzadə yalnız öz doğma vətəninə deyil, eləcə də bütün türk dünyasında tanınan və sevilən qüdrətli qələm sahiblərindən biridir.O, sovet siyasi rejiminin ən sərt və amansız dönəmlərində yaşayıb- yaratmış, son dərəcə zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Milli dövlətçilik uğrunda mübarizənin ön sıralarında gedən mütəfəkkir şair Azərbaycanın müstə-

qillik əldə etməsindən sonra da yaradıcılığını davam etdirmiş,istiqlal poeziyasının bir sıra dəyərli örnəklərini yaratmışdır.

B.Vahabzadə irsinin tədqiqatçılarından olan R.Qafarlının şairin on iki cildlik “Əsərləri”nin VIII cildinə yazmış olduğu “İnsan zamanla bərişmazsa...” adlı ön sözdə insan və zaman problemi ilə bağlı məsələlərə diqqət yönəldilmişdir. Tədqiqatçının fikrincə,”B.Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu zamanla çarpışıb, fələyin gərdislərinə qarşı çıxıb, insanlığın tale yüklü problemlərinin çözülməsinə çalışıb. Qələmini süngüyə çevirib, sözlərinə od-alov qatıb. Yaşantılarında rastlaşdığı, xeyrinə işləyən mühüm hadisələri və iqtidarları hamı kimi mədh etməyib.”(7;3)

Şairin “İki qəbahət”(1993) şeirinin lirik qəhrəmanı xalqın dərd və qayğıları ilə yaşayan bir vətəndaşdır. O, yeri gəldikcə mötəbər məclislərdə xalqın problemlərini dilə gətirir. Öz millətini dərindən sevən lirik qəhrəman cəsarətli çıxışları ilə ciddi problemlərə toxunmasına baxmayaraq, tanıyıb bilənlər onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışırlar. Nə yolla olur-olsun ona sübut etməyə çalışırlar ki, bir nəfərin gücü ilə bir ölkənin problemlərini həll etmək mümkün deyil. Lirik qəhrəman bu qınaq və tənəldən yorularaq susmaq qərarına gəlir və özünə söz verir ki, bir daha ictimai məsələlərə qarışmayacaq, millətin dərd və problemlərini dilə gətirməyəcək. Lakin bu dəfə də susduğu, süstlük göstərdiyi üçün ona irad tuturlar.

Daha ürəyimdəki üsyanı susdurmuşam,
İndi mən vicdanımla həyatın arasında
Məlul-müşkül durmuşam
Çəkilməşəm qınıma.
Qardaş, mənə qınama!
Bu həyat yalan qusur, vicdanımsa həqiqət,
Amma mən neyləyim ki,
Danışmağım qəbahət, susmağım da qəbahət!
İndi düzü budur ki, qorxuram, qorxuram mən
Yalan desəm Tanrıdan, doğru desəm, bəndədən(6;88)

Ədibin poeziyasında kamil, bənzərsiz sənət örnəyi kimi diqqəti cəkən “Əl qaldırmışam” (1998) adlı şeirdə şəxsiyyətin ikiləşməsi problemi özünəməxsus formada təqdim olunur. Şeirin lirik qəhrəmanının daxili-mənəvi dünyası ilə zahiri aləmi arasında ciddi fərqlər var. O, əqidəsinə zidd olan addımlar atdığına, özünə, mənliliyinə xəyanət etdiyinə görə əzab çəkir. Müəllif lirik qəhrəmanın əzab və iztirablarını poetik şəkildə şəkildə əks etdirmişdir.

Bəs mənim əqidəm, bəs mənim içim?
O ki mən özüməm...
Özümdən keçim?
Bəs necə?
Özümə özüm düşməyəm,
Özümə qəsd edib kiçilən mənim...
Özümdən böyükdür günahım mənim,
Keçsin günahımdan Allahım mənim(6;262)

İctimai motivlərlə zəngin olan “Zindənda təqvim”(1997) adlı şeirdə şair cəmiyyət üçün son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən şəxsiyyət azadlığının aparıcı aspektlərini qabartmağa çalışır. Şairin fikrincə, zindan hələ şəxsiyyət azadlığının geniş mənada cilovlanması demək deyildir. Belə ki, isan istənilən məkanda daxili-mənəvi azadlığını qoruyub saxlaya bilər, hətta zindənda belə. “Zindənda təqvim” şeirinin lirik qəhrəmanı azadlıq naminə ən qiymətli sərvət olan vaxtın üzərindən xətt çəkir. O, bunu ona görə edə bilir ki, insan kimi yaşaya bilmək üçün azadlığın zərurətini dərk edir.

Haqlımı, haqsızımı cəza müddəti?
Ağlına gətirmir o, bunu artıq.
Ləng ötən vaxtdır onun hiddəti,
Onun sevincidir hər xətt, hər cızıq(6;390)

Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycanın böyük satiriki “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcılarından olan M.Ə.Sabirə həsr olunmuş “Ağlar-güləyən”(1962) poemasında müəllif öz ideallarını ifadə etmiş, azadlıq və istiqlal problemlərini dilə gətirmişdir.Şair şeirdə azadlığın əsl haqqı olduğunu vurğulayır.

Min arzu bəsləyirəm,
Mən axı hər nəfəsdə,
Qanadım var, göyüm yox,
Necə uçum qəfəsdə?...
Azadlıq səhərimdir,
Gündüzüm, axşamımdır
Eşqimdir, ilhamımdır.
O, dənizim, yelkənim,
Əsl haqqımdır mənim. (5;214)

Filologiya elmləri doktoru, prof. V.Sultanlı gənc ədəbiyyatşünas Asifə Telmanqızının “B.Vahabzadənin yaradıcılığı” kitabına yazdığı “Hisslə idrakın vəhdəti” adlı ön sözdə qeyd edir ki, “B.Vahabzadə dünyanın qüdrətli qələm sahibləri kimi daim dövrlə, zamanla, mühitlə, ümumiyyətlə,hakimiyyətlə qarşı-qarşıya durmuş, özü-özü ilə müxalifətdə olmuşdur. Bu müxaliflik onun yaradıcılığının mahiyyətcə öndərliyini, daim ədəbi gündəmdə olmasını təmin etmişdir. Şeirlərinin birində “bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam” hökm-qənaəti fonunda özü ilə barışmazlığın obrazlı ifadəsini verən şairin qənaətcə, sənətin təməlinə mənəvi-ruhi azadlıq dayanır”.(2;6) Mövzusunun asılı olmayaraq şairin bütün əsərlərinin daxili qatında fərdi azadlıq istəyi özünü aşkar şəkildə büruzə verməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Azərbaycanın Bəxtiyarı. Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı,yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu, Bakı”Azərbaycan”, 1995, 400 s.
- 2.Telmanqızı Asifə. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı, Bakı,”Turan evi”, 2010, 152 s.
- 3.Vahabzadə Bəxtiyar (Bibliografik göstərici). Tərtib edəni. İfrat Əliyeva, Bakı, “Maarif”, 1997, 200 s.
- 4.Vahabzadə Bəxtiyar.Əsərləri.On iki cildə, I cild,Bakı,”Elm”, 2008, 612 s.
- 5.Vahabzadə Bəxtiyar.Əsərləri.On iki cildə, III cild,Bakı,”Elm”, 2008, 577 s.
6. Vahabzadə Bəxtiyar.Əsərləri.On iki cildə, VI cild,Bakı,”Elm”, 2008, 738 s.
7. Vahabzadə Bəxtiyar.Əsərləri.On iki cildə, VIII cild,Bakı,”Elm”, 2009, 518 s.

PƏRVİN EYVAZOV

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

MİLLİ DİL UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN BƏXTİYAR VAHABZADƏ MODELİ

Açar sözlər: *B.Vahabzadə, milli dil, mübarizə, model, ədəbiyyat*

B.VAHABZADEH’S MODEL OF STRUGGLE FOR THE NATIONAL LANGUAGE

This article deals with B.Vahabzadeh’s struggles for the national language. In the article are analysed B.Vahabzadeh’s conceptions and ideas about the native language. The article also contains the review of the poet ideas and conceptions about the problems of the native language.

Key words: *B.Vahabzadeh, national language, struggle, model, literature*

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızın, dilimizin, tariximizin, bir sözlə, milli dəyərlərimizin qorunması naminə fədakarlıq göstərən, milli təfəkkürün oyan-

masında şüurlara yol tapan əvəzolunmaz simalardan biri idi. Onun əsərləri üçün seçdiyi hər bir mövzu xalqımızın taleyüklü məsələlərindən bəhs edir, mövcud vəziyyəti araşdırır və onun gələcək perspektivlərini aydınlaşdırırdı. Şair heç nədən və heç kimdən çəkinmədən zamanın “əl-qol bağlayan zənciri”ni qıraraq xalqımızın taleyinin həlledici məqamlarını üzə çıxarırdı, vacib məsələləri aktuallaşdırırdı, lazım gəldikcə sözü elə birbaşa səbəbkarların üzünə deyirdi. Bu mənada, B.Vahabzadəni daim narahat edən, düşündürən və yaradıcılığına qələmindən vulkan kimi püskürən məsələlərdən biri milli dil problemi, ümumən, şairin ana dili konsepsiyası idi.

B.Vahabzadənin dil konsepsiyası onun yaradıcılığında iki formada öz əksini tapmışdır:

1. Şairin poeziyasında ana dili məsələsi;
2. Şairin publisistikasında (məqalələrində, çıxışlarında, məktublarında və müsahibələrində) ana dili məsələsi.

Görkəmli sənətkarın poeziyasında öz əksini tapan dil problemi ana dilimiz Azərbaycan dilinin lazımı səviyyədə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi uğrunda aparılan milli mübarizliyin açıq təzahürü idi. Onun hələ 1954-cü ildə, totalitar rejimin hakim olduğu bir vaxtda yazdığı “Ana dili” şeiri “ana dilində danışmağı ar bilən modalı ədəbzlara”a ünvanlanmış sərt bir ismarış idi:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, modalı ədəbzlər,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar...

B.Vahabzadənin 1967-ci ildə qələmə aldığı “Latın dili” şeiri isə ana dilimizə qarşı kəskin mövqə tutan, onu dövlətin və cəmiyyətin həyatından sıxışdırıb-çıxarmağa çalışan “millət xadimləri”nə yönəlmiş sərt ittihamlarla doludur:

İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.
Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə
Çıxmaq üçün üzü yoxdur?
Söylə, bəlkə bic doğulub, atasından yox xəbəri...

B.Vahabzadənin böyük narahatlıq hissi ilə qarşıladığı, əsərləri ilə “həyəcan təbili çaldığı” ana dili məsələsində mühüm bir problem də Cənubi Azərbaycanda yaşayan bəzi soydaşlarımızın öz ana dillərini bilməmələri və burada doğma dildə milli mətbuatın olmaması idi. Cənubi Azərbaycandan şairə ünvanlanmış bir məktubda “Sizdənəm, yəni azərbaycanlıyam. Amma ana dilimi bilmirəm. Dilimi öyrənmək üçün mənə dərslik göndərin” sətirlərinin müəllifinə şair ürək ağrısı, lakin kəskin şəkildə cavab verir:

Axı, ana dilini anadan öyrənənlər,
Anan bunu etmədi,
O, sənə öyrətmədi Anasının dilini,
Anan sənə öyrətdi ağasının dilini...

Dil konsepsiyası B.Vahabzadənin publisistikasında daha geniş yer alıb. Görkəmli sənətkar poeziyasından fərqli olaraq publisistikasında dil məsələsinə elmi, tarixi və siyasi mövqedən yanaşaraq fikirlərinin daha açıq şəkildə bildirmişdir. Onun publisistikasında dil problemi iki aspektdən araşdırılır:

1. Ana dilimiz Azərbaycan dilinə dövlət müstəvisində münasibət və bu dilə ünsiyyət vasitəsi kimi milli və siyasi yanaşma məsələsi;
2. Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi, türkdilli dövlətlərin ortaq dili və əlifbası, ortaq terminlərinin yaradılması məsələsi.

Xalq şairi ana dilinin dövlət müstəvisinin aparıcı mövqeyində dayanmasını onun xalqın ümummilli sərvəti, mənəviyyat daşıyıcısı olması və psixologiyası ilə əlaqələndirirdi. Bu münasibətlə, məqalələrin birində yazırdı: “Hər xalqın dili o xalqın ruhudur, psixologiyasıdır, mənəviyyatıdır, tarixidir, tarix boyu keçib gəlmiş yollardır. Xalqın dilini yaradan sözlər, o sözləri bir-birilə birləşdirən şəkilçilər, feillər, sifətlər, təyinlər, quru rəqəmlər deyil, heclərində xalqın nəbzi atan canlı ürekdir, düşünən beyindir. Onlar bizimlə birgə yaşayır, düşünür, bizi də

yaşadır və düşündürür. Hər xalqın övladı o xalqın yaratdığı dildə düşünür və həmin dillə öz ürəyinin yangısı, beyninin fikrini ifadə edir”[5, s. 78].

1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan SSR-nin dövlət dilinin Azərbaycan dili təsbit olmasına baxmayaraq, sonradan ana dilinə münasibətin zəifləməsi, dövlət idarələrində çalışanların əksəriyyətinin rus dilində danışmaları xalqımı, millətini sevən şairdə daxili etiraz doğurmaya bilməzdi. Yazılarının birində - “Ana dilim-Ana köküm” adlı məqaləsində Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: “Konstitusiyada yazıldığı kimi (1978-cil konstitusiyası nəzərdə tutulur – E.P.) Azərbaycan dili doğurdanmı dövlət dilidir? Hamımıza məlumdur ki, yox! Bunun zəruri olduğunu başa düşməyənlər idarələrdə işlənmədiyinə görə ana dilinə biganəlik göstərir, heç bu barədə düşünmür, bunu özlərinə nöqsan hesab eləmirlər... Biz dilimizə heykəl qoymadıq, heç olmasa, gəlin ona xəyanət etməyək”.

1995-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan konstitusiya layihəsində dövlət dili ilə əlaqədar keçirilən müzakirələr uğurla nəticələndi. Bu uğur həm də tarixi əhəmiyyətli qələbə idi. Xalq şairi B.Vahabzadə ümummilli lider H.Əliyevə ünvanladığı məktubunda bu hadisənin tarixi dəyərini belə vurğulayır: “...Bu gün Ulu Tanrıya çox şükürlər olsun ki, məmləkətimizin istiqlalı ilə yanaşı, ana dilimiz də istiqlalını qazanıbdir. Siz türk dilləri içərisində Azərbaycan türk dilinin daha böyük imkanlara malik olduğunu çox doğru vurğulayıb, dilimizin bugünkü səviyyəsi barədə yazmaq zərurətini qarşımıza tələb kimi qoydunuz”.

Respublikamızda vaxtilə dil quruculuğu prosesində mühüm problem kimi ortaya çıxan əlifba məsələsində də B.Vahabzadənin mövqeyi konkret idi və onun da bu işdə əvəzsiz xidmətləri keçmişdir. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulayan şair bu məsələnin sürətləndirilməsini zəruri hesab edirdi: “Mən latın əlifbasına keçidin ikiəlli tərəfdarıyam. Bu barədə mən üç ay əvvəl rəsmən tanınmayan komissiyamızın adından Azərbaycan SSR Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə məktub göndərmişəm. Elə bil quyuya daş atılıb. Kiril əlifbası bizim faciəmizdir... Əlifba məsələsi vacib məsələlərdən biridir. Bu məsələni nə qədər tez həll etsək, əl-qolumuz o qədər tez açılar”.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra milli oyanışın güclənməsi nəticəsində qardaş Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərin doğmalaşması milli dilin nüfuzunun genişlənməsi və siyasi müstəvidə əhəmiyyət kəsb etməsi istiqamətində əlverişli imkanlar yaratmış oldu. Türkiyədə gedən dil quruculuğu prosesini diqqətlə izləyən Xalq şairi hər iki dövlətin ana dilinə qarşı yönələn təyziqləri milli varlığınıza qarşı sui-qəsd kimi xarakterizə edir: “Sovet dövründə Azərbaycanda gedən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində rus dilində təhsil önə çəkildiyi kimi, Türkiyədə də uzun zamandır ki, ingilisdilli təhsil millətin gələcək bələlərinin əsasını qoyur. Allah bizi ikinci belə bir bələdan qorusun!”.

Türkdilli dövlətlərin ortaq dili və əlifbası, ortaq terminlərinin yaradılmasının nə qədər vacib və aktual məsələ olduğunu dəfələrlə qeyd edən B.Vahabzadə, eyni zamanda bu problemin həllinin ağır və məsuliyyətli olmasına da diqqəti yönəldir: “Bu gün Türkiyədə Türk Dünyası Akademiyası təsis olunmalıdır. O akademiya türk xalqlarını və dövlətlərini təmsil edən riyaziyyatçılar, fiziklər, kimyaçılar, tarixçilər birgə çalışmalıdırlar. Yəni atıq türk dünyası xalqlarının ortaq elmi terminologiyası yaradılmalıdır. Türkiyə türkcəsinin türk xalqları arasında ümumünsiyyət dili kimi qəbul olunması məsələsinə baxılmalıdır. Məncə, bu məsələ qaçılmazdır”. O, Türkiyədə müalicə olunarkən prezident Süleyman Dəmirəllə baş tutan hər iki görüşündə də bu məsələni qarşılıqlı müzakirə etmişdi: “Hər iki görüşümüz zamanı mən dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan türk xalqları arasında ortaq anlaşma dili ilə bağlı fikirlərimi bildirdim. Süleyman bəy də ortaq türk ədəbi dili, bütün türk xalqlarının anlama biləcəyi danışq dilinin zərurətini və bu sahədə lazımı addımların atılmasının vacibliyini söylədi”.

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan məlum oldu ki, Bəxtiyar Vahabzadə nəinki ölkəmizdə, ümumən türk dünyasında dil quruculuğu sahəsində gedən proseslərdə bütün varlığı ilə yaxından iştirak etmişdir və onun bu istiqamətdə miras qoyduğu dəyərli irsin hələ uzun illər sonra da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəyinə əminik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq. Bakı, Yazıçı,1986
- 2.Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı, Gənclik, 1999
- 3.Vahabzadə B. Gəlin açıq danışmaq. Bakı, 1988
- 4.Vahabzadə B. Sadəlilkdə böyüklük. Bakı, Yazıçı, 1978
- 5.Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı, Gənclik, 1976

KÖNÜL MƏMMƏDOVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti

B.VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA ANA MÖVZUSU

Açar sözləri: *lirika, ana, əxlaqi dəyərlər*

IMAGE OF THE MOTHER IN THE WORKS OF B.VAHABZADEH

B.Vahabzadə occupies an important place in the main subject. The mighty and rich artistic creations in all aspects of the multifaceted artist has addressed this issue. The main theme of his creativity attracts attention with its comprehensiveness.

Key words: *lyrics, mother, morality values*

B.Vahabzadənin yaradıcılığında ana mövzusu mühüm yer tutur. Qüdrətli sənətkar çoxcəhətli və zəngin bədii yaradıcılığının bütün sahələrində bu mövzuya müraciət etmişdir. Ədəbin yaradıcılığında ana mövzusu öz əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sənətkarın bədii irsində ana mövzusunun inikası baxımından aşağıdakı istiqamətləri müəyyənləşdirmək olar:

1. Lirik şeirlərində ana mövzusu
2. Poemalarında ana mövzusu

Ana məhəbbəti, anaya hörmət böyük sənətkarın bütün yaradıcılığının ruhuna, qanına, canına həpmuşdur, desək, səhv etmərik. “Ana”(1971) adlı məqaləsində B.Vahabzadə bu müqəddəs varlıq haqqında danışır. Şair “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında anaya böyük dəyər verən, ana haqqını hər şeydən uca tutan mərd oğulları, oğuz igidlərini hörmətlə yada salır.

«Dədə Qorqud» qəhrəmanlarında “ana haqqı, tanrı haqqı” adlandırılır. Nəsillər arasındakı əlaqənin möhkəmləndirilməsində insanlar arasındakı qarşılıqlı hörmət və sevgi hisslərinin rolunu yüksək dəyərləndirən Bəxtiyar Vahabzadə “Müqəddəs hisslər”(1978) adlı məqaləsində də insanın ən ali, ən müqəddəs hissi olan sevgi haqqında düşüncələrini qələmə almışdır.

Yaradıcılığının bütün sahələrində, ömrü boyu sevgidən, məhəbbətdən söz açan Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində anaya məhəbbət motivləri mühüm yer tutur. Şairin ana mövzusunda həsr edilmiş əsərlərində fədakar anaya ehtiram, ana həsrəti duyulur. Şairin ana haqqında yaratdığı əsərləri təhlil etsək, bu əsərlərin bir qismini öz anasının xatirəsinə ithaf etdiyi şeirlər kimi qruplaşdırmaq olar. Bu onunla bağlı idi ki, şair anasının vaxtsız ölümündən çox təsirlənmiş və əsərlərinin bir qismini ona həsr etmişdi. Lirik şeirlərində anasının onun üçün çəkdiyi əziyyətləri əks etdirmiş. Lakin bu şeirlərində vaxtında anasının çəkdiyi zəhmətləri lazımcına qiymətləndirə bilmədiyi üçün şairin keçirdiyi peşmanlıq hissləri duyulur.

Onun ana haqqında silsilə şeirləri özünəməxsus bədii təsviri ilə maraqlı doğurur. Anaya məhəbbət, ana mövzusu Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ilk növbədə şairin öz həyat təcrübəsindən, ailə sevgisindən, ailə nəvazişindən irəli gəlirdi. Əbəs yerə demirlər ki, övladın tərbiyəsi, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması ailədən gəlir.

“Anam haqqında şeirlər” toplusunu B. Vahabzadənin anasına həsr etdiyi şeirlər təşkil edir. Şeirlər toplusunda “An-min il”, “Başdaşı”, “Zaman”, “Bu gün yeddin oldu” kimi şeirlərini anasına həsr etmişdir. Anasının vaxtsız həyatdan köçməsindən təsirlənən şairin duyğuları bu şeirlərdə əks olunmuşdur.

“An- min il” şeirində şair anasının bir anda həyatdan ayrılmasını min ilə bərabər sayır. Sanki, dünən var olan, nəfəs alan bu canlı varlıq indi daş kimi dayanıb qalıbdır.

Anam öldü!
Son nəfəs,
Son hıçqırıq,
Son nida!
Bizə dedi əlvida!
Bir saat əvvəl
duyan,
hiss eləyən
Bir insan
Yatağında daş oldu.
Heçliyə doğru axan
Bir axına qoşuldu.(3, 18)

Anasının vaxtsız dünyadan getməsindən təsirlənən şair gileylənir. Anasının onu həyatda yalnız qoyduğundan təsirlənən şair “Bu gün yeddin oldu” şeirində yenə anasını xatırlayır. Onun üçün darıxdığını qeyd edir. Bir anda ananın həyatdan köçməsi şairi dərin düşüncələrə aparır. Onun üçün dəyərli, müqəddəs olan bir insan-ana indi həyatda yoxdur. Şairin düşüncəsinə görə, övlad ilə ana arasındakı məhəbbət bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Hətta, altmış yaş olsa da, övlad ananın yanında həmişə körpədir.

Nə tez əllərini üzdün dünyadan,
Balanı tək qoyub hara getdin sən?
Necə yox olurmuş bir anda insan,
Elə bil dünyada heç yox imişsən.(3, 20)

“Ana və balalar” lirik şeirlər silsiləsinə daxil olan əsərlər içərisində “Ana hədiyyəsi”, “Qara saçlar, ağ saçlar”, “Cavab”, “Yenə bir arzu doğdu”, “Körpə nəfəsi”, “Ekranında görüş”, “Vağzalı” kimi əsərləri də ana mövzuna aid edə bilərik.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana hədiyyəsi” şeiri yüksək poetik ifadələri ilə diqqəti çəkir. “Ana hədiyyəsi” şeiri ana haqqında duyğu və düşüncələri dilə gətirən gözəl şeirdir. Şeiri oxuduqca insanın gözləri qarşısında canlanan ana obrazını təsvir edən şair ona olan heyranlığını gizlədə bilmir. Bu heyranlıq ananın müqəddəs sevgi hislərindən irəli gəlirdi.

Həyatda insan çox hədiyyələr ala bilər. Bahalı da olur, ucuzu da. Lakin düşünsək ki, ən dəyərli, qiymətsiz hədiyyə nədir?! Bu suala çox güman ki, bir cavab ola bilər-ananın verdiyi həyat !

B. Vahabzadə əsərlərində təsvir etdiyi ana obrazları kimi bu ana obrazı da çox fədakardır. Biz onun fədakarlığını fəal hərəkətində deyil, onun arzularında görürük.

Şeirin əvvəlində əllərini göyə açıb namaz üstə dualar edən ana obrazını görürük. Ananın dualarına qulaq asan lirik qəhrəman söz tapa bilmir. Ana namaz üstə balası uçarlıqun də dualar edir. Lakin bu dualar, bu arzular o qədər müqəddəsdir ki, insan onların qarşısında heyranlığını gizlədə bilmir. Ana balası üçün öz ömründən hədiyyə, pay vermək istəyir. Ömür isə insana verilən ən dəyərli paydır. Övlad məhəbbəti o qədər güclüdür ki, ana onun üçün verilən ən dəyərli payı- ömrünü balasına hədiyyə etmək istəyir.

Bu nədir? Arzuya, diləyə bir bax
Gör bir nələr keçir ana qəlbindən?
Çoxdur bu dünyada hədiyyə ancaq
Ömürdən hədiyyə görməmişəm mən.(2,154)

“Ana və balalar” şeirində ananın suallarından bezən, onun sözlərini eşitmək istəməyən övladlara şair tənqidlə yanaşır. Şair ananın dilindən verilən bir bəndlə ana obrazının təsvirini göstərmişdir.

Ana cavab verdi: -Ağıllandınız?
Nə tez böyüdünüz, məni dandınız?
Diliniz yox ikən “inqa” səsindən
Kiçik ürəkdəki arzunu gördüm,

Yalnız dodaqların büzülməsindən

Mən sizi bəs necə başa düşürdüm?(2, 153)

“Qara saçlar, ağ saçlar”, “Ekranı görmüş”, “Vağzalı” kimi lirik şeirlərində övladı üçün yaşayan, onun üçün narahat olan ana obrazları canlandırılmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə bu anaların səmimi hiss və duyğularını incə ştrixlərlə təsvir etmişdir.

“Qara saçlar, ağ saçlar” şeirində təsvir edilən ana obrazı balasının saçının tez ağarmasından narahat olur. Bəlkə, balasının hansısa dərdi var.

Sən demə ki, balamın bəlkə gizli qəmi var,

Vaxtsız ağaran saçın özgə bir aləmi var.(1, 18)

“Şəhid anası” (1996) şeirində övladını itirmiş ana təsvir edilmişdir. Ana övladı müharibədə həlak olandan sonra yalnız qalır. Övladsızlıq, kimsəsizlik, çarəsizlik anaya acılar gətirir. Bu acı ilk növbədə şairi düşündürür, şairin ürək ağrılarına hər sətirdən hiss etmək olur. Anaya qarşı biganəlik şairin ürəyini yandırır.

İçindən alışıb o, yana-yana

Müşgül diləyini gətirir dilə,

Məmur önündə əyilir ana:

-Şəhid anasıyam, mənə rəhm elə!(3, 142)

Şəhid anası. Bu kəlimə bir ananın deyil, bir millətin qəlbindəki yaradır. Bu yara hamı üçün adılmiş. İnsanlar soyuqqanlı, acımasız olublar. “Axı, görəsən, biz niyə özümüzə qarşı laqeydik?”- şair öz-özünə bu sualı verir.

“Atılmışlar” poeması şairin ana mövzusunda yazılmış əsərləri sırasında mühüm yer tutur. Şair 1976-1978-ci illərdə yazılmış bu poemanın başlanğıcında əsərin anasının xatirəsinə həsr olduğunu qeyd edir. Əsərdə ana-övlad, qadın-cəmiyyət münasibətləri də əks olunmuşdur.

Hələ 1976-1978-ci illərdə qələmə aldığı “Atılmışlar”a –uşaq evlərində valideynsiz böyüyən körpələrə, qocalar evində övlad məhəbbətindən və hörmətindən məhrum olaraq unudulmuş valideynlərə həsr etdiyi “Atılmışlar” poemasında qaldırdığı bu mühüm problemə sənətkar yeri gəldikcə publisistik əsərlərində də toxunur. Ümumilikdə, götürdükdə isə anaya məhəbbət, valideynlərə hörmət, ağsaqqala, ağbirçəyə ehtiram kimi cəmiyyətdəki əxlaqi-etik norma və davranışlara xüsusi əhəmiyyət verən B.Vahabzadə yaradıcılığında bu vacib məsələlərə daim yer ayırmışdır. Bu həcmə kiçik, lakin özündə ehtiva etdiyi problemlərin böyüklüyü ilə diqqəti cəkmək əsərdə başlanğıcdan sona kimi insan faciəsinin şahidi oluruq.

Poemada iki ana obrazı verilmişdir. Bu ana obrazları bir-birindən fərqli cəhətlərə, xarakterlərə malikdirlər. Bu iki ana obrazı təsvir olunduqları şəraitə görə, xarakter cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər. Övlad dünyaya gətirmək hələ analıq etmək demək deyil. Deməli, bu “pianinoya sahib olmaqla pianoçu olmaq eynidir” fikrinə gətirir.

Əsərin əvvəlindəki “Körpə” fəslində təsvir edilən ana obrazı digər fəsildəki ana obrazı ilə müqayisəli şəkildə təsviri diqqəti cəlb edir. Bu müqayisə birbaşa deyil, bilavasitə təsvir üsulu ilə verilmişdir. Birinci fəslə təsvir edilən ana öz təzə anadan olmuş körpəsini atır, onu dünyaya gətirdiyinə görə peşmanlıq çəkir. Körpəsini atıb qaçan ana nə qədər unutmağa çalışsa da, yenə də balasının səsi onun qulaqlarından getmir. Bəlkə də, bu balasının yox, vicdanının səsi idi...

Övladından imtina edən ana özgülərinin, cəmiyyətin töhmətindən qaçırdı. Onların yanında təmiz görünmək üçün, günahsız görünmək üçün balasından imtina edir. Düşünür ki, övladını atmaqla sanki dərd-qəmindən, adının üstündəki ”ləkə”dən qurtulacaq. Özünə bəraət qazandırır, özünü aldadır ki, onun qollarını bağlayan bu körpədən qurtulsa, azadlığa, təmizliyə, sərbəstliyə çıxacaq.

İndi o yüyürür dala baxmadan

Bayaq yüyürmürdü, o sürünürdü

Bayaq analığı tapdayıb danan

İndi ana olub geri dönürdü.(4, 220)

Poemanın ikinci fəslində digər bir ana obrazı təsvir edilib. Ana, oğul və gəlin münasibətləri zəminində cəmiyyətin ən problemlı məsələləri işıqlandırılır. Əsərin birinci hissəsindəki anadan fərqli olaraq buradakı ana min bir əzab-əziyyətlə iki oğlan uşağı böyüdü, tərbiyə edir. Həyat yoldaşını müharibədə itirən ananın böyük oğlu da müharibədə şəhid olur. Bütün mehrini, məhəbbətini kiçik oğluna, yeganə ümid-pənah yeri olan övladına salır. Saçı ağaran, övladlarını tək-tənha, çətinliklə, sevgilə böyüdən ana obrazı təsvir edilmişdir. Bu cəhətləri ilə bu ana əvvəlki fəsildəki ana obrazından fərqlənir. O heç bir çətinliyə baxmayaraq, təkbaşına övladlarını böyüdür, onların xoşbəxtliyi üçün hər cür çətinliklərə sinə gəlir. Hətta bircə balasının ailəsi dağılmasın deyə qocalar evinə köçən ana ürəyində incisə də, bunu heç kəsə açıb bildirmir. Əksinə öz istəyi ilə evi tərk edir.

Ana övladından borcunu istəyir. Lakin bu borc maddi deyil, mənəvi borcdur. Ananın övladına sevgi borcudur. Ana övladından bütün çəkdiyi əziyyətlər qarşısında yalnız sevgi istəyir.

-Bu gözəl dünyaya səni bəxş edən
Anaya afərin, anaya əhsən!
Necə fərəhlənir, sevinir ana,
Qapının dalından baxır oğluna
Belə də dərd olar?
Oğul doğasan,
Onun şad gününə gəndən baxasan? (4, 230)

Qocalar evinə köçən ana başqalarının yanında yalnız olduğunu söyləyir. Ana yalan deyirdi. Çünki, oğulu, gəlini, özü başqalarının yanında alçalmasın deyə yalan danışmalıydı:

Ana yalan dedi, qəlbindəkilər
Dilinə gəlmədi .
Yox, gələ bilməz
Nə özü, nə oğlu, nə də gəlini
Özgələr önündə alçala bilməz.
Susdu...
Boğazında düyüldü qəhər
Saxladı özünü ana birtəhər. (4, 243)

Bəxtiyar Vahabzadə bütün ömrü boyu Azərbaycan anasının təəssübünü çəkmiş və bu istiqamətdə xeyli iş görmüşdür. Şair ana mövzusunda olan əsərlərində dilimizin incəliklərindən, sözdən böyük məharət və incə zövqlə istifadə etmişdir. Demək olar ki, görkəmli sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatında ana mövzusunda dəyərli və çoxlu sayda əsərlər yazmış sənətkarlar içərisində öndə gedir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Özümlə söhbət. Bakı: Azərneşr, 1985.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. 1-ci c.. Bakı: Azərneşr, 1974.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004.
4. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. 2-ci c.. Bakı, 2004.
5. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri .12 cildə. 10-cu c.. Bakı: Azərneşr, 2005.
6. Türk dünyasının Bəxtiyarı. 2 hissədə. 2-ci hissə. Tərtib edən və toplayanı M. Dəmirli. Bakı: Təfəkkür NPM, 2002.

NƏRGİZ KƏRİMOVA

Azərbaycan, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA TÜRK XALQLARININ ŞAİR VƏ YAZIÇILARINA EHTİRAM

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan ədəbiyyatı, şair, yazıçı*

YOUTH CREATIVITY B.VAHABZADEH HONOR POETS AND WRITERS OF THE TURKIC PEOPLES

Key words: Bakhtiyar Vahabzadeh, Azerbaijanian literature, poet, writer

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biridir. XX əsr vahid türk bədii düşüncəsinin, ictimai fikrinin formalaşmasında onun əvəzedilməz rolu olub. Şairin şeirlərində türkçülük, azərbaycançılıq qeyd olunmalı xüsusiyyətlərdəndir. “Onun yaradıcılığında Azərbaycanın bütövlüyü məsələsi, Türk dünyasının birliyi, türk dövlətləri arasında qarşılıqlı ictimai, mədəni əlaqələrin güclənməsi fikri əsas təşkil edir”. (7, 6)

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün türk dünyasının bütövlüyü, tamlığıdır. Onun sənətində qırğızın da, özbəyin də, türkmənin də, qaqausun da duyğuları, düşüncələri, istəkləri əks olunub. Bəxtiyar poeziyası türkün üz ağılığıdır, qılıncdan iti söz çələngidir. (1, 22) Təsadüfi deyil ki, müasir dünya nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Çingiz Aytmatov şairin yaradıcılığını iyirminci yüzilliyin zirvəsi sayır. Türk dünyasının böyük ədibi Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadə sənətindən bir qələm və qan qardaşı olaraq fəxrlə danışır: “Dünyada ad çıxaran çox şairlər var. Qəzet və jurnalları vərəqlədikcə görürsən ki, əsl şair azdır. Tək-tənha qalanda, bir neçə kəlmə ilə “Həyat nədir” sualına cavab axtaranda yalnız sözü fikirdən, obrazdan, ruh və nəfəsdən yoğrulmuş həqiqi şairlər sənəni yaşamaq eşqinə, düşüncələrinə qol-qanad verir. Müasirimiz Bəxtiyar Vahabzadə belə şairlərdəndir”. (6, 5)

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında türk şair və yazıçılara həsr etdiyi bir çox şeirləri də əsas yer tutur. “Yunus İmrə”, “Abdulla Tukaya”, “Cəlaləddin Mövlana bənzətmələr”, “Təsəvvüf” (Cəlaləddin Rumi Mövlana), “Çiydim” (Cəlaləddin Rumi), “İlk kitabım” (Nazim Hikmət) kimi şeirlərin və “Yunus İmrə”, “Türküstan, Türküstan” (Yavuz Bülənd), “İstiqlal nəğməkarı” (Mehmet Akif), - (Yəhya Kamal), “Sabir və Tukay”, “Kamil əsərlər” (Çingiz Aytmatov), “Çingiz Aytmatova məktub” adlı məqalələrin müəllifidir. Şair üçün türk xalqları başqa sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da birlikdə, vəhdətdədir.

Şair Cəlaləddin Rumiyə ithaf etdiyi “Çiydim” şeirini Mövlananın öz sözləri ilə bitirir: “Çiydim, bişdim və yandım”. Şeirdə insanın həyatla ölüm arasında qalması, həyatda gördüyü əzablara tab gətirməsi, dözməsi, ömrün məqamlarında necə çarəsiz olması şairin çatdırmaq istədiyi əsas fikirdir.

Qılınc kimi kəsərdim
Paslanmışam qında mən.
Vurnuxuram həyatla
Ölüm arasında mən.
Öz rəngimə boyandım,
Hər əzaba dayandım,
Çiydim, bişdim və yandım”
Həyat kürəsində mən. (3, 620)

Türk dünyasının tanınmış şairlərindən biri olan Yunus İmrə haqqında Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı “Yunus İmrə” şeirində və “Yunus İmrə” məqaləsində şairə olan böyük ehtiram hissi çox aydın surətdə nəzərə çarpır. “Anadoluda Yunusun yüzlərlə qəbri olduğu söylənilir. Bütün kəndlər “Yunus mənimdir” - deyər onu başqasına qısqanır. Qəbirlərin başdaşında adı var, amma qəbrin içində özü yoxdur. O, varlığında yox, yoxluğunda yox, yoxluğunda daha çox vardır. O, öz qəbrini də, əsərlərini də, adını da xalqın qəlbinə gömüb getmiş, varlığı isə əfsanəyə dönmüşdür. Gözəgörünməz bu sehrli qüvvə onu ozanlar ozanı, müdriklər müdriki zirvəsinə ucaldır”. (4, 72)

- Bir yerdə ölüb, bəs, niyə min yerdə məzarı?

- Hər gün qazılır çünki könlərdə məzarı.
- Otlarda, çiçəklərdə və güllərdə məzarı.
- Əfsanəmi, gerçəkmi? Bu insan, necə insan?
- Varlıq səsidir, qorpmuş o, türkün qopuzundan. (2, 56)

Şair “Yunus İmrə” məqaləsində Yunus İmrənin özünün dilindən dediyi sözlərə bu cür aydınlıq gətirir: ““Haqqı gerçək sayanlara cümlə aləm qardaş gəlir” - deyən şair məhdud milli hissələrin fəvqünə qalxır, bütün bəşəriyyəti bir odun-haqq-həqiqət odunun istisinə qızınmağa çağırır. Yunusa görə, insanlığa gedən yol - haqdan, həqiqətdən keçir. “Haqqı necə taparsan haqqa qul olmayınca” deyən şair haqqı, ilk növbədə, özündə tapmağı vacib sayır”. (4, 71)

Dahi söz ustadı Bəxtiyar Vahabzadə böyük tatar şairi Abdulla Tukayın yaradıcılığına bəslədiyi hörmət və sevgidən ona da şeir “Abdulla Tukaya” həsr etmişdir. Abdulla Tukay 27 yaşında dünyadan köçmüş, lakin buna baxmayaraq XX əsr poeziyasının incisini təşkil edən böyük bir ədəbi irs qoyub getmiş, 10 min misradan çox şeir, 50 çap vərəqi nəsr qalmışdır. “Tukay həmişə şairin, şeirin rolunu yüksək tutmuş, bütün ömrü boyu xalqdan öyrənməyi, xalqı öyrətməyi, xalq yolunda son ana qədər mətin dayanmağı tövsiyə etmişdir”. (5, 77) Bəxtiyar Vahabzadə öz məqaləsində görkəmli tatar şairi ilə böyük Azərbaycan şairi Sabirin yaradıcılığını eyniləşdirərək demişdir: “Mən böyük Azərbaycan şairi, inqilabçı-satirik M.Ə.Sabiri nə zaman oxuyuramsa, böyük tatar şairi Abdulla Tukay yadıma düşür. Ona görə ki, bu şairlərin həm yaradıcılıqlarının ideya istiqaməti, həm yaşadıkları dövr, həm də taleləri təxminən eyni olmuşdur. Bu iki şair fikrən və ruhən bir-birinə yaxın olduqlarından mübarizə hədəfləri də eyni olmuşdur”. (4, 134) Bu ehtiram hissi ilə də adını çəkdiyimiz “Abdulla Tukaya” adlı şeirini qələmə almışdır.

- Çəkdin min ömürlük yükü sən bircə ömürdə
- “Xalqım” - deyər xalq ömrünə ulduz kimi axdın.
- Vaxtında doğuldun..., niyə getdin belə erkən?
- Xalqın böyük övladı bu dünyaya gəlirkən
- Xalqın özü oğluyla bərabər yenə təkrar
- Dünyaya gələmiş.
- Xalqın kif atan fikrini qeyrətli bir övlad
- Fikriylə və eşqiylə, inandım, təzələmiş. (2, 57)

Şair özünün “Çingiz Aytmatova məktub” və “Kamil əsərlər” məqalələrini müasir dünyanın ən qüdrətli söz ustalarından olan Qızğızıstanın xalq yazıçısı Çingiz Aytmatova ünvanlayaraq yazmışdır. “Onun hər yeni əsəri qırğız ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatında bir hadisə kimi səslənir. O, ən adi həyat hadisələrini belə qlobal səviyyəyə qaldırmağı bacaran sənətkardır. Onun əsərlərində ümumdünya problemləri qırğız həyatından və qırğız təbiətindən keçib ümumiləşir. Buna görə də, Ç.Aytmatov indi dünyada ən çox oxunan və sevilən yazıçılardan biridir və bəlkə də birincisidir. Ç.Aytmatovun əsərləri həmişə məni heyətləndirmiş, onlarda bir insan kimi məni də narahat edib düşündürən fikirləri, duyğuları tapmışam”. (4, 453-454) Bu sözləri şairə ünvanlamaqla Bəxtiyar Vahabzadə Çingiz Aytmatova, onun yaradıcılığına bəslədiyi böyük məhəbbət hissini bildirirək, “Çingiz Aytmatova məktub” məqaləsində ona yazdığı məktubla ehtiramını bir daha ifadə etmişdir və oxuculara möhtəşəm əsərlər verdiyi üçün təşəkkür etmiş, bu uğurun təkcə Çingiz Aytmatovun uğuru deyil, dünya ədəbiyyatının və ictimai fikrinin böyük nailiyyəti olduğunu vurğulamışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə “Türküstan, Türküstan” məqaləsini Türkiyənin tanınmış şairlərindən olan, əslən Şuşalı Yavuz Bülənd Bakilərin “Türküstan” adlı kitabına xitabən qələmə almışdır. Şair bu kitabda özbək türklərinin başına gətirilən müsibətləri ürək yangısı və göz yaşları ilə dilə gətirmişdir. “Bu kitab əzilən, milli varlığı təhqir olunan özbək xalqının əsarətinə qarşı yazarın etiraz fəryadıdır. Bu, onun milli varlığına, milli kökünə, soyuna, tarixinə, dilinə və dininə möhkəm tellərlə bağlılığından irəli gəlir. Çünki harda türk varsa, ora Yavuz Bülənd üçün Vətəndir və bu vətənin dərdi onun öz şəxsi dərdidir”. (4, 618) Məqaləsinin sonunda Bəxtiyar

Vahabzadə ürək yangısı ilə bildirmişdir ki, bu kitabı yalnız Türkiyə türkləri deyil, bütün dünya türkləri oxumalı və baş verən bu dəhşətlərdən ibrət götürməlidir.

“Türkiyə Cümhuriyyəti “İstiqlal marşı”nın müəllifi, böyük türkçü, böyük vətənpərvər, böyük insan Mehmet Akif mənim ən çox sevdiyim ustad şairlərdən biridir” (4, 663) - deyən Bəxtiyar Vahabzadə “İstiqlal nəğməkarı” məqaləsində Mehmet Akifin böyüklüyünü hər şeydən öncə, fikir və düşüncəsinin, əqidəsinin və şəxsiyyətinin böyüklüyündə gördüyünü yazmışdır. Türkiyənin Çanaqqala vilayətindəki müharibədə türk ordusunun qələbəsinə Mehmet Akif “İstiqlal marşı”nı yazdı. Vətən, millət uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olan, həyatın mənasını Vətənə və millətə xidmətdə görə böyük bir insandı Mehmet Akif. Bəxtiyar Vahabzadə demişdir: “Mən böyük şair, böyük vətəndaş və vətənpərvər Mehmet Akifi bu cür tanımış, bu cür sevmiş və buna görə də bu şeirləri hər dəfə oxuyanda onun xatirəsi önündə başımı əymişəm”.(4, 666)

“İman şairi” məqaləsində Bəxtiyar Yəhya Kamalın iman şairi kimi yetişməyin, əsl türk olmağın ilkin şərtini əqidədə, imanda gördüyünü və türklüyü müsəlmanlıqdan, müsəlmanlığı isə türklükdən ayırmadığını, onları vəhdətdə götdürdüyünü bildirmişdir. Yəhya Kamalda səs duyğusu çox güclüdür, bunu onun şeirlərində, kəlmələrində duymaq mümkündür. “Mən Yəhya Kamalı ona görə sevirəm ki, “Türkcə ağızda anamın südüdür” sözünə özü əməl edərək, dilimizin bütün imkanlarından istifadə ilə onu ən yüksək zirvəyə qaldıra bilmişdir.”(4, 671)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Əsərləri XII cildə. I cild, Bakı, Elm, 2008, 611 s.
2. Vahabzadə B. Əsərləri XII cildə. V cild, Bakı, Elm, 2008, 583 s.
3. Vahabzadə B. Əsərləri XII cildə. VI cild, Bakı, Elm, 2008, 737 s.
4. Vahabzadə B. Əsərləri XII cildə. X cild, Bakı, Elm, 2009, 830 s.
5. Qabdulla Tukay Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 286 s.
6. Bəxtiyar Vahabzadə və türk dünyası. Ədəbiyyat qəzeti, 17 fevral 2012-ci il.
7. O taylı, bu taylı Azərbaycanın Bəxtiyarı. Şərq qəzeti, 28 yanvar 2014

RAMİL BAYRAMOV

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏ DİLİNİN BƏNZƏRSİZLİYİ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, ədəbi-bədii dil özünəməxsusluğu, Ana dili*

BAKHTIYAR VAHABZADEH UNIQUENESS OF HIS LANGUAGE

In this article are spoken about the language identity of our national poet Bakhtiyar Vahabzadeh and uniqueness of his language. As well as some works that he wrote in his mother tongue, were involved in the study, and were explained with concrete examples.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzadeh, the specificity of the literary-artistic language, the native language*

“Həqiqi sənətkarlıq oxşamamaqdan, bənzəməməkdən başlanır. Kamillik özünəməxsusluq deməkdir”.

M. Arif

Hər bir yazıçının, şairin yaradıcılığının özəlliyini aydınlaşdırmaq və onu digər yazarlardan fərqləndirmək yalnız onun əsərlərinin mövzularına, vəzlərinə və janrlarına nəzər salmaqdan ibarət olmamalıdır. Öncə sənətkarları bir-birindən fərqləndirmək üçün onların “yaradıcılıq məhsulu” olan bədii dilinə diqqət yetirmək lazımdır. Yəni iki yazarın eyni mövzu, vəzn və janrda əsərləri mövcud olsa da, bu əsərlərdə həmin yazıçıların öz dəsti-xətləri (fərdi poetik

üslubu) aydın görünməlidir. Həm də sənətkarın ədəbi-bədii dil özəlliyini aşkar edərkən onun beyninin məhsulu olan təfəkkür və şüuruna da diqqət yetirilməlidir. Belə ki, dil şüurun, təfəkkürün inikası kimi mühüm rola malik olub, insan beyninin təzahür forması olduğundan hər sənətkara ayrıca şəxsiyyət kimi yanaşmaq və onun şəxsi keyfiyyətlərini özündə əks etdirən şüurunu və təfəkkürünü fərdi səciyyələndirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, biz yazıçı və şairləri bir-birindən ilk növbədə onların bədii dilinə görə seçirik. Azərbaycanın xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadəni də digər sənətkarlardan fərqləndirən, məhz onun milli təfəkkürü və dil özünəməxsusluğudur. Onun əsərlərinin dili çox axıcı, aydın, milli koloritli, vətən avazlı, həzin ahəngli və aforizmlərlə zəngin olan bir dildir. Bu dildə heç nə artıq deyil, hər bir linqvistik element yeli-yerində işlədilmişdir. Yəni böyük şair öz əsərlərində “gözəl poeziya nümunəsi yaratmağa xidmət edən bütün bədii fiqurlardan”dan, o cümlədən dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Bu deyilənləri əyani görmək üçün “Gülüstən” poeməsindən bir parçaya diqqət yetirək:

...Eynəkli cənabla, təsbəhli ağa,
Qalxıb əl də verir bir-birinə.
Onların birləşən bu əllərilə
Ayrılr ikiyə bir el, bir Vətən.
Axıdıb gözümdən yaş gilə-gilə,
Bu dəhşətli hala nə deyir Vətən?
Bir deyən olmadı, durun ağalar!
Axı bu ölkənin öz sahibi var... (3, 77)

Göründüyü kimi, bu parçada şairin dilinin səlisliyi, xəlqiliyi, aydınlığı diqqəti ona görə çəkir ki, buradakı bütün sözlər, sadəcə, adi söz toplusu olmayıb, şüurlu, məntiqli şəkildə öz yerini tapmışdır. Burada qeyd etdiyimiz bu aydın dillə şairin milli təəssübkeşliyini, öz vətəninə dərin məhəbbətlə sevdini, onun yaman halına necə can yangısı keçirdiyini, ən əsası da torpağımızı iki yerə parçalayan yadlara qarşı nifrətini, hayqırtısını aydın görə bilirik. Bunların səbəbi isə sənətkarın vətəninə, elinə bağlılığında, xalqına yaxın olması və xalqın təfəkkür tərzindən, dilindən yüksək səviyyədə faydalanmasındadır. Elə buna görə də onun əsərlərində xalq ruhu, xalq dili xüsusilə özünün işıqlı ifadəsini tapmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə hansı məzmununda, hansı formada öz fikirlərini ifadə etməsinə baxmayaraq, onun yaradıcılığının mahiyyəti ümumxalq dilinin zəngin qaynağından doğur. Sanki, Bəxtiyar yaradıcılığının mayası milli ana dilimizlə birgə yoğrulmuş, milliliyi və milli koloriti özündə cəmləşdirmişdir. Əllətdə, bu da şairin əsərlərinin geniş arealda yayılmasına və həddən artıq sevilməsinə səbəb olmuşdur.

...Həyat – bir cıdır düzü, bir döyüş meydanıdır.
Hər kəsi öz cürəti, öz qüdrəti tanıdır.
İnci üzə çıxarmı çalxalanmasa ümman?
Bu meydanda heyif ki, daim eniş axtaran,
“Azca aşım, ağrımaz başım” – deyənlər də var.
Kədərdəki nəşəni, zövqü anlamayanlar
Həyatın nəşəsindən, fərəhindən nə anlar?
Hər kədəri səadət, hər sevinci qəm izlər.
Əsl könül həm qəmi, həm sevinci əzizlər.... (2, 11)

Bu parçada dilimizin milli koloritinin nə qədər gözəl verilməsi, atalar sözləri və aforizmlərdən necə məharətlə istifadə olunmasının şahidi oluruq. Hətta buradan o da görünür ki, onun işlətdiyi aforizmlərin folklor materialı olub-olmadığını aydınlaşdırmaq çətinlik yaradır. Bu da özünəməxsusluğun bariz nümunəsidir. Məsələn, “Hər kəsi öz cürəti, öz qüdrəti tanıdır”, “Əsl könül həm qəmi, həm sevinci əzizlər” misralarında olduğu kimi. Deməli, şairi digər yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun bədii dilinin aforizmləri – hikmətli sözləri ilə də dərinədən tanıyıriq. Deyilənlərlə bərabər, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil mövzusu

və doğma ana dili uğrundakı kəskin mübarizəsi mühüm bir qat təşkil etdiyindən onun bu səpkidə yazdığı əsərlərinə qısa da olsa nəzər salaq və onları təfəkkür süzgəcimizdən keçirək.

“Xalqın dilini məhv etməklə onun ruhunu, milli varlığını əlindən almaq mümkündür” deyən şair gözlərini əbədi yumana qədər doğma ana dilimizin qayğılarını, təəssübünü çəkmiş və bu istiqamətdə böyük nailiyyətlərlə dolu mübarizələr aparmışdır. O, bu yöndə gördüyü işlərdə özünü, sadəcə, varis adlandırır. “Təkcə buna öyünürəm, ana dilim”, “Ömrüm boyu eşqin ilə yandı sinəm”. “Sənin yaxşı varisinəm” (4, 21). Bu şeirdə həm də “dədələrin bizə miras qoyduğu dilə bir söz belə gətirmədik” deyərək, bizcə, təvazökarlıq edir. Bizə məlumdur ki, tanınmış söz sərraflarının yaradıcılıq dühası tarixən Azərbaycan ədəbi dilinə müsbət təsir göstərmiş və onun lüğət tərkibini olduqca zənginləşdirmişdir. Onu da deyək ki, hər bir görkəmli sənətkar öz dövrünün ədəbi dilinin mükəmməl aynasıdır. Ədəbi dil tarixində hər hansı bir dövrə nəzər salırıqsa, ilk öncə həmin dövrün sənətkarının yaradıcılığına - dilinə diqqət yetiririk. Ona görə də Bəxtiyar Vahabzadə dövrünün digər şairləri kimi zamanının güzgüsüdür. Təbii ki, o da dilimizə yeniliklər gətirmiş və bu və ya digər dərəcədə dilimizin zənginləşməsində mühüm rolə malik olmuşdur. Bunu nəzərə alsaq, onun bu təvazökarlığına şübhə qalmaz.

Bəxtiyar Vahabzadə “Ana dili”, “Mənim anam”, “Latın dili”, “Riyakar”, “Hörümçək tor bağladı” və s. kimi şeirlərində, “Mərziyə”, “Gülüstən”, “İstiqlal”, “Şəbi-hicran” və s. kimi poemalarında bilavasitə və yaxud bilvasitə ana dili məsələlərinə toxunmuş və bu dili dəlicəsinə sevdiyini əyani göstərmiş, bu dilə qarşı nankor olanları tənqid atəşinə tutmuşdur. “Ana dili” şeirində anamızın laylasını südüylə bu dildə gilə-gilə necə içirdiyini belə poetikləşdirir.

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə... (2, 8)

Dilimizə “Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın” deyərək, onda bizim şanlı qəhrəmanlıq tariximizin varaqlandığını, neçə min illik mədəniyyətimizin, şən-şöhrətimizin saxlandığını göstərir və bu dili “mənim adım şanımsan”, “namusum, vicdanımsan” deyərək şərfəfləndirir. Şeir sonunda isə dilimizə yuxarıdan aşağı baxan ədəbzlara isə bu cür müraciət edir.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, Modalı ədəbzlər
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq vətən çörəyi, Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun (2, 9)

Şair “Riyakar” şeirində isə bu məsələni başqa formada qoyaraq, əcnəbi dili öyrənib dilimizə nankor olanlara məsləhət də verir.

“Əvvəl evin içi” demişlər nədən?
Sən çölü bilməzsən, içi bilmədən.
Yaxşı bilmək üçün özgə bir dili
Əvvəl öz dilini yaxşı bilməli (2, 46)

Tarixən yadların əsarətinə məruz qalaraq, özgə təsirlərə düşən, yasaq olan dilimizə acıyan şair bu iztirablarını “Mərziyə” poemasında daha aydın verir. Ali təhsil alıb ucqar bir kənddə ana dili öyrədən vətən qızı Mərziyə məhz elə ana dili öyrətdiyinə görə işdən çıxarılır. Qeyrətli bu qız onu işdən qovan müdirinə belə cavab verir. “Bəs sən necə? De görək, Bu Vətənin oğlutaq”, “Necə dözə bilirsən dilimizdən asılan bu qıfıla kilidə”, “Sürgün etmək olarmı bir ölkədən dili də”?...”Bəs öz ana dilini bilməsinmi uşaqlar”?...”Axı qeyrətimizdir bizim ana dilimiz” (4, 151). Bəxtiyar Vahabzadənin el qızının dili ilə dediyi bu misralarda böyük bir şəxsiyyətin dilinin əsarətdən azad olması uğrunda mübarizəsi canlanır.

“İstiqlal” poemasında isə yasaq olan dilimizi belə təsvir edir və dilsiz millət olmadığını göstərir.

...İnsan olmaq üçün uşaq dil açar

Yasaqlar önündə biz dilsiz olduq.

Dil varsa, xalq da var, şan-şöhrət də var

Dil yoxsa, millət yox, heç varlıq da yox... (3, 84)

Sonda qətiyyətlə deyək ki, Bəxtiyar Vahabzadə həm əsərlərinin dili baxımından, həm də bu əsərlərində ana dili məsələlərinə münasibəti baxımından əsl vətənpərvər kimi dilini, millətini, milli dəyərlərini sevən, onları göz bəbəyi kimi qoruyan və həm də qorumağı təbliğ edən, bənzərsiz əsl vətən oğlu – xalqın şairidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M. Arif . Gülüş gözəllikdir. “Azərbaycan” jurnalı. 1970, № 9, səh. 164
2. Vahabzadə B. “Seçilmiş əsərləri”. I cild. “Öndər nəşriyyatı”, Bakı, 2004
3. Vahabzadə B. “Seçilmiş əsərləri”. II cild. “Öndər nəşriyyatı”, Bakı, 2004
4. Vahabzadə B. “Axı dünya fırlanır: Şeirlər, poemalar və tərcümələr”. Bakı, 1987

VÜSAL ŞABİZADƏ

Azərbaycan, Sumqayıt Dövlət Universiteti

B.VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA ANA DİLİMİZİN MÖVQEYİ (bəzi nəzəri məsələlər)

Açar sözlər: *B. Vahabzadə, Azərbaycan dili, alınma sözlər, üslub xüsusiyyətləri*

Dil həmişə milli özünü dərk etmə baxımından xalqın tarixində aparıcı mövqə tutmuşdur. Azərbaycan ədəbi dil tarixinə qiyabi səyahət etsək, o dövrün Azərbaycan dili ilə, müasir Azərbaycan dili arasında əsaslı fərqləri müşahidə edə bilərik. Hələ uzaq keçmişdən bu günə dil mücahidlərinin məqsədyönlü əməyi sayəsində müasir Azərbaycan dili mükəmməl səviyyəyə çatmışdır. Dil həm də məxsus olduğu xalqın intellektual səviyyəsinin bilavasitə göstəricisidir. Azərbaycan xalqı da dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğu üçün, özü qədər qədim olan dil tendensiyasına malikdir. Bütün dillər kimi Azərbaycan dili də iki istiqamətdə yaranıb inkişaf etdiyi üçün, bu dilin tarixini iki növə ayırmaq lazımdır. 1. Azərbaycan şifahi ədəbi dil tarixi. 2. Azərbaycan yazılı ədəbi dil tarixi.

Dil şifahiyyə nisbətən yazılı formada daha tez inkişaf edir. Bunun səbəbi isə dildən-dilə keçən sözün daha tez-tez dəyişikliyə məruz qaldığı halda, yazılı dilin yaşadığı dövrün üslub xüsusiyyətlərini özündə daha möhkəm saxlamasıdır. Dünyanın heç bir dili tamamilə öz sözlərindən ibarət deyildir. Bu xarakterizə Azərbaycan dilinə də məxsusdur. Zaman-zaman müxtəlif tarixi-siyasi səbəblər, elm və texnikanın inkişafı, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin mövcudluğu dilə yeni-yeni sözlərin gəlməsini qaçılmaz edir. Bu alınmalar bir çox hallarda dilin milli orijinallığını korlayır, onu öz kökündən uzaqlaşdırır. Məhz bu səbəbdən ana dilinin saflığının qorunması problemi C.Məmmədquluzadə, Qasım bəy Zakir və s. kimi yazıçı və şairlərin əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Onlar öz əsərlərində bu problemi əsərlərinin leytmotivinə çevirmiş və bu problemin qarşısını almaq yollarını göstərmişdir. Bu ədiblərimizdən biri də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. Müasir dövrdə belə sənətkarlar çox olmasa da, B.Vahabzadənin bu sahədəki əməyi danılmazdır. Şairin bu qəbildən olan şeirlərində ana dilinin saflığının qorunması kimi məsələlər təbliğ edilir. Elə bu cür şeirlərinə görə şairi “dil mücahidi”, “ədəbiyyatımızın ana dili şairi” adlandırmaq olar.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında B.Vahabzadənin dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına həsr etdiyi şeirlər nəinki uşaqlar, hətta böyüklər tərəfindən sevilməkdədir. Bunun səbəbi isə şairin dil haqqında bu təəssübkeşliyinin dil daşığı-cıları olan Azərbaycan xalqının mənafehləri ilə üst-üstə düşməsidir. Şair dilin təmiz-liyinin qorunmasının tək-cə yazışı, şair və

alimlərin deyil, ədəbiyyatşünasların və xalqımızın mənəvi yükünə çevirmişdir. O, öz əsərlərində dilin xalq üçün necə də-yerli mənəvi sərvət olması fikrini aşılamaq istəmiş və dilimizin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Şair dilin insanlar arasında təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, məxsus olduğu xalqın tarixini özündə ehtiva edən bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Dil tarixinin müxtəlif mərhələləri məhz həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarla bağlıdır. Çünki həmin sənətkarlar həmin dövrdə mövcud olan dilə daha tez müdaxilə edə bilirlər. Onlar öz əsərləri ilə dilə yeni-yeni sözlər gətirə və sözü zaman-zaman dildən uzaqlaşdırmağa da biliblər. Orta dövrdə-Nəsimi, Füzuli, Xətayi kimi sənətkarlar, yeni dövrdə - M.F.Axundzadə, M.Cəlil, S.Vurğun, müasir dövrdə isə - Bəxtiyar Vahabzadə bu ənənənin görkəmli nümayəndələrindəndir. Şair ara-sıra qəzet və jurnallarda "Ana dilim-ana köküm!", "Tarix, dil, ənənə", "Ana dili", "Dil haqqında sorğu", "Bir daha ana dili haqqında", "Dil və əlifba", "Dilimiz-ədəbiyyatımız", "Dildə təbiilik və gözəllik", "Ana dili dövlət dili" kimi məqalələrlə çıxış etmişdir. O, bu cür məqalələri ilə Azərbaycan dilinin yüksək qiymətləndirmiş, bir şair kimi ədəbiyyat dilimizi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. O, bir sənətkar kimi dil və şeir arasında olan bağları aşkarlamağa çalışmışdır. Şair bir çox mövzularda - fəlsəfi, sevgi-məhəbbət, təbiət haqqında yazsa da, dil haqqında yazdığı şeirlər nisbətəndaha sosial səciyyə daşıyır və oxucunun dil haqqında düşündükləri ilə eyniyyət təşkil edir, oxucunu bu milli problem haqqında düşünməyə sövq edir. Onu məhəbbət, vətən şairi kimi tanısaq da, şairin dil haqqındakı şeirləri xüsusi diqqətə layiqdir. Bu cür şeirləri türkçülüüyü qabardır, dil haqqında oxucuda öyrədici və yol göstərici funksiya daşıyır. Şair məqalə və şeirlərində öz qəlbində olan və dil üçün yararlı olan ən mütərəqqi fikirləri oxucuya aşılayır. O, milli şüuru dildə görür və ona görə də "ana dili"ni "ana köküm" deyir. O bu yolda öz sələflərinin işini davam etdirərək, zaman keçdikcə inkişaf nəticəsində dəyişilən dilimizi qorumağa çalışmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadəni sosial təbəqədə məşhurlaşdıran əsərləri də məhz dil haqqındadır. Prof.Buludxan Xəlilov B.Vahabzadənin yaradıcılığını dörd mərhələyə bölmür. (1) Şairin dil haqqında mübarizəyə başladığı illər, yəni, 50-ci illər şairin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsini, 60-cı illər ikinci mərhələsini, 70-ci illər üçüncü, 80-ci illər isə dördüncü mərhələsini təşkil edir. Şairin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsinin başlanğıcında şair dil mücahidi kimi ana dilimizin saflığı yolunda bütün dilçiləri, ədəbiyyatşünasları və xalqımızı dilin təmizliyi uğrunda səfərbərliyə çağırmışdır. Həmin dövrdə çıxış etdiyi məqalələrlə dilin lazımcına qiymətləndirilmədiyini deyərək, dilin texniki imkanlarından, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən çox az yazıldığını, bu haqda tənqidi məqalələrin az olduğunu göz önünə gətirərək daxili təəssübkeşliyini belə qələmə alır: "Ümumiyyətlə, şeir haqqında yazılan tənqidlər, əsasən, məzmunun ya da ideyanın nə dərəcədə aktual olmasının şərhindən ibarət olur. Şairlərimizin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, dilinin, ifadəliliyinin gözəlliyindən, təşbehlərdən, istiarələrdən və sairədən bəhs edən məqalələr az yazılır.(2.124)

B.Vahabzadənin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsində yazılan, özünə qədərki və özündən sonrakı ədəbiyyat üçün örnək bir əsər olan "Ana dili"şeiri onun yaradıcılığının ən monumental, şah əsərlərindən biridir. Bu şeirdə şair dil üçün deyiləcək ən mütərəqqi fikir və ideyalarını əks etdirmişdir. Dilin xalqın həyatında nə qədər vacib bir vasitə olması fikri ilə şeirdə dilimizin həm qrammatik, həm də poetik imkanlarının genişliyindən söhbət açılmışdır. Bundan başqa şeirdə ana-vətən vəhdəti hiss olunur. Şairin birinci misralarında bunun şahidi ola bilərik.

Dil açanda ilk dəfə, ana söyləyirik biz,

Ana dili adlanır bizim ilk dərsliyimiz.(3.8)

Semantikanın bu cür obrazlılıqla oxucuya çatdırmaq qabiliyyəti ona çox güman ki, öz sələfi Səməd Vurğundan gəlir. Bu cəhət müəllifdən estetik zövq vermə qabiliyyətindən başqa emosiya da istəyir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla şairin bu cür əsərlərini sanballı adlandırmaq olar. Şair "Ana dili" şeirinin sonrakı bəndlərində dili çoxcəhətli ibarələrlə tərif etmiş onu xalq üçün ən qiymətli miras görmüş və hal-hazırkı dövrün üzərinə bu mənəvi mirası gələcəyə olduğu kimi dürüst çatdırmaq kimi mənəvi yük qoymuşdur. Şeirdə dün-ya dil

mədəniyyəti irsinin Homerdən Puşkinədək, Şərqdə isə Füzulidən S.Vurğuna-dək olan dil ənəsinin B.Vahabzadədə ən yüksək məqama çatması hiss olunur.

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz. canımızdır,

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil -əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoryub nəsillərə biz də hədiyyə verək.(3.8)

Şeirin axırıncı bəndində şair dilin xalqımıza bəxş etdiyi əvəzsiz nemətləri tanımayan özünün də dediyi kimi “ana dilində danışmağı ar bilən,modalı ədəbazlar”a qarşı tənqidi mövqə tutmuş, əvvəldən didaktika yolunu tutan şair axırıncı bənddə öz təlatümlərini və dil haqqında qayğılarından belə bəhs etmişdir.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,

Bunu iftixar bilən , modalı ədəbazlar

Qəlbini oxşamır qoşmalar telli sazlar.

Qoy bunlar mənim olsun.

Ancaq vətən çörəyi, bir də ana ürəyi

Sizlərə qənim olsun.(2.9)

Şairin 1967-ci ildə Kasablankada səyahətdə olarkən yazdığı “Latın dili” şeiri onun dilçilik görüşlərinin ikinci mərhələsinin zirvəsini təşkil edir. Bu şeir yazıldığı dövrün B.Vahabzadənin dil barədə düşüncələrini göstərir. Şeirdə şairin məqsədi latın dilinin mükəmməlliyini göstərmək deyil, bu dili Azərbaycan dili üçün misal gətirməkdir. Qədim Roma imperiyasının dili olan, xalqı mövcud olmayan bu dilin yenə də öz mükəmməlliyini saxlaması, dil kimi ölüb getdikdən sonra belə müasir dünya dillərində izinin, təsirinin hələ saxlamasını bir daha xatırlatmaqdır. Aşa-ğıldakı misralarla şair xalqı mövcud ola-ola dilimizin ölməzliyini və təmizliyini təmin etməyə çalışmışdır. Latın dilindən örnək gətirmişdir.

Latın dili!

Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,

Latın dili!-Millət ölüb,dil yaşayır.

“Ana”deyən, ”torpaq”deyən, ”Vətən”deyən yox bu dildə.

Ancaq yenə yaşar bu dil.(3.303)

Şair sonrakı misralarda latın dilinin bu xüsusiyyətini Azərbaycan dilində görə bilmədiyini üçün təəssüflənmişdir. Fikirləri ilə latın dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək,vətən ola-ola korlanan dilimizi, ”kiçik,yoxsul komalarda dustaq olan bir dil”ə bənzətməmişdir. Bundan başqa sonda bədii sualdan istifadə edilmişdir.

İndi söylə,

Hansı dilə ölü deyək:

Vətən varkən,

Millət varkən,

Kiçik, yoxsul komalarda dustaq olan bir diləmi?

Yoxsa,uzun əsrlərdən,keçib gələn,

Xalqı ölən ,

Özü qalan bir diləmi?(3.305)

Şairin yaradıcılığının dilçiliklə bağlı görüşlərinin üçüncü və dördüncü mərhələsi öz-özlüyündə rəngarəngdir. Bu dövrlərdə onun görüşləri daha yüksək səviyyədə təzahür edir. Onun dillə bağlı yazdığı ayrı-ayrı məqalələrdəki fikirləri bizi bunu deməyə imkan verir ki, bu dövrlər şairin dilçilik görüşlərinin xüsusi mərhələsidir. Şair bir məqamı diqqətə çatdıraraq dilimizin möhtəşəm ifadəliliyindən danışaraq bu gözəlliyin erməniləri belə valeh etdiyini deyir. O, məqaləsində yazır: “Bir neçə il əvvəl Yerəvanda keçirilən Zaqafqaziya xalqlarının poeziya günlərində mən də iştirak edirdim. Biz burada şairlərimizi azərbaycanca oxuyurduq. Erməni xalqının,demək olar ki,böyük bir qismi bizim dilimizi bilir. Buna görə də oxuduğumuz şeirlər

gurultulu alqışlarla qarşılandı.”(4.289) B.Xəlilov B.Vahabzadənin dilə münasibəti barədə yazarkən onun məqalələrini xüsusi dəyərə malikliyini bildirmişdir. Müəllif şairin bir neçə məqaləsini misal gətirərək, şairin xalq folklorundan da yararlandığını, ona necə dəyər verdiyini söyləmişdir. Bayatıları təhlil etməkdə xalqın dilinin dürüstlüyünü bilməyin mümkünlüyünü sübut etmişdir. “Bəxtiyar Vahabzadə 1973-cü ildə ”Bayatılar”, ”Ana laylası,uşaq dünyası” məqalələrini yazır. Bu məqalələrdə o, xalq yaradıcılığından - bayatılardan, laylalardan,yəni xalqın ruhundan süzülüb gələnleri yaşatmağımızı vacib sayır. Bununla belə,məqalələrdə qeyd edilir ki, doğma dilimizin, doğma dilimizim sözlərimizin sehrində xalqın düşüncəsini, mənəviyyatını əxz edə bilirik. Deməli,yenə də dil aparıcı mövqedə olur.”(1.64)

B.Vahabzadə dilimizin qramatikası barədə öz məqalələrində də müfəssəl məlumat vermişdir. Məsələn, “Dildə təbiilik və gözəllik” adlı əsərində bu cür yazır:–“Sözləri və onun toplusu olan cümlələri-bir ağıldan o biri ağıla, bir ürəkdən o biri ürəyə fikir yükü daşıyan nəqliyyat vasitəsinə bənzətmişdir.

Nəqliyyat yükə xidmət etdiyi kimi, sözlər də fikrə xidmət edir.Fikrə görə söz tapılır,sözə görə fikir yox! Ancaq fikir yükünün mənzilə tez, kəsə yolla çatdırılması üçün münasib nəqliyyat vasitəsi ən dəqiq sözlər, ibarələr,ifadələr tapılmalıdır. ” (5.176). Şair dilin təkə mənəvi tərəflərini deyil, həm də maddi tərəflərini təbliğ edir. Şair dilimizin qrammatik quruluşunu, ifadəlilik xüsusiyyətlərini, sözəmələgətirmə keyfiyyətlərini də qiymətləndirmişdir.

Görkəmli ədiblərimizdən biri olan C.Məmmədquluzadə yaşadığı dövrdə də dilimizin saflığı problemi aktual idi. Bir yazıçı kimi o da bu problemə biganə qala bilmədi. C.Məmmədquluzadə bu aktual problemi “Anamın kitabı”dramında bədii lövhələrdə əks etdirmişdir. 1919-1920-ci illərdə yazılan əsər ana dili mövzusunda həsr edilmiş orijinal və monumental əsərdir. Əsərin məzmununa fikir versək, yazıçının dil barədə narahatlıqları B.Vahabzadənin şeirlərinin məzmunu ilə üst-üstə düşür. Yazıçı “Anamın kitabı”əsərindəki surətləri də ümumiləşdirmişdir. Əsərdəki Zəhrabəyim-ana obrazı ana dilimizin, Səməd Vahid-türkcədən alınmalar, Rüstəm bəy - ruscadan alınmalar, Mirzə Məhəmmədəli obrazı isə ərəb və fars dilindən alınmalar kimi mənalandırılmışdır. Övladlarının hamısının ali savadlı olmasına baxmayaraq, mənsub olduğu dili unutmaları Azərbaycan dilinin əsərdəki proobrazı olan Zəhrabəyim ananın ürək sıxıntılarıdır. Əsərdəki Gülbahar obrazı da Zəhrabəyim obrazı kimi dil barədə mütərəqqi fikirlərlə yaşayan obraz olmuşdur ki, o da bu mövzuda qardaşlarına qarşı əks qütbə durmuşdur.

Bu əsər bir daha Bəxtiyar Vahabzadənin fikirlərini sübut edir ki, dil təkə danışq vasitəsi deyil, məxsus olduğu xalqın mənəvi sərvətidir. ”Anamın kitabı” əsərinin dil haqqında polemikası Zəhrabəyim övladlarının təkə dillərinin dəyişməkləri yox bununla bərabər dil mədəniyyətini və mənəviyyatlarını itirməsidir.

B.Vahabzadə də C.Məmmədquluzadənin”Anamın kitabı” əsərini yüksək qiymətləndirərək, hətta əsərin və müəllifin ədəbiyyata, dilə verdiyi töhfəsini göz önünə gətirmişdir. Şair yazıçının əsərlərini “çalınan sarı simə” bənzətmişdir.

“Anamın kitabı!”-oxudum bir də,

Bu günüm dünənlə gəldi,görüşdü.

Cəlin çaldığı sarı simlərdə

Qədim bir təmsil də yadıma düşdü.(3.47)

B.Vahabzadə və C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsasını təşkil edən dil məsələləri orta qəhət kimi götürülə bilər. Belə ki, “Anamın kitabı” əsərində ortaya qoyulmuş problem o cəmiyyətin ana dilinə olan münasibətini gözəl şəkildə təsvir edirsə, B.Vahabzadənin bu gün çox məşhur olan aşağıdakı misraları da bu günün dil mənzərəsini, insanlarımızın doğma dilə münasibətini açıq aydın ortaya qoyur.

Bir vaxt rusca idi, bütün reklamlar,

İndi ingiliscə dürtülür gözə.

İtin də dilinə hörmətimiz var

Bircə öz dilimiz yaramır bizə!

Sənətkarlarımızın yazıb yaratdığı bu incilər nə qədər qiymətlidir. Bu incilər içərisində poeziya ilə bərabər tarix də yaşayır. Belə ki, bu əsərlərlə tanış olarkən müxtəlif dövrlərdə dilimizin ərəb – fars, rus, son dövrlərdə isə Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı haqqında məlumatlar alırıq. Və əgər tarix bunu bizə mənbə kimi verirsə, bu misralarda şairin, ədibin daxili səsini, urək yangısını da hiss edə bilirik. Təhlillərdən də göründüyü kimi, şair B. Vahabzadənin dilin saflığının qorunması, onun daxili imkanlarının üzə çıxarılması istiqamətində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin “**ana dili şairi**” adlandırsaq yanılmırıq. Onun bu istiqamətdə yazdığı əsərlərini özündən əvvəl və özündən sonrakı dil tendensiyasının ən bariz nümunələri hesab etmək olar...

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. "Bakı çap evi" nəşriyyatı. Bakı-2014
2. Poeziyamızda sənətkarlıq məsələsi.-Bəxtiyar Vahabzadə. Sənətkar və zaman Gənclik, Bakı, 1976
3. B. Vahabzadə Seçilmiş əsərləri. Öndər nəşriyyat. İki cild. Birinci cild. Bakı-2004
4. Tarixi dostluq, mənəvi yaxınlıq - Bəxtiyar Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Gənclik. Bakı-1976
5. Dildə təbiilik və gözəllik.-Bəxtiyar Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Gənclik. Bakı-1976

VƏFA İSRAFİLOVA

Azərbaycan, Gəncə Dövlət Universiteti

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ONOMASTİK LEKSİKA

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, antroponim, toponim, ktematonim*

ONOMASTIC VOCABULARY IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE

Bakhtiyar Vahabzade is one of our prominent poet who had irreplaceable services to form several generations as a national. Outstanding poet's works are full of belief to his people who always supported him and this belief took the main role in this craftsman life. Some words in the article such as "antroponim", "toponim", "ktematonim" which are come across in poet's works are clarified by selecting.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzade, antroponim, toponim, ktematonim*

Dildən məharətlə yararlanan, onun zəngin boxçasından sənətkarlıqla bəhrələnən, dilin əzəməti hesabına dərin hikmətlər, ifadələr, aforizmlər yaradaraq xalqın milli dəyərlərini, mənəviyyatını daha da zənginləşdirən söz sənətkarlarından biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası onun şəxsiyyətindən ayrılmazdır. Əslində, hər hansı bir şeir şairdən kiçik bir hissə, zərrədir. B. Vahabzadə yaradıcılığı onun yaşadığı dövr, düşdüyü mühit, nəfəs aldığı ictimai-siyasi ab-hava ilə ayrılmazdır. Başqaları üçün bəlkə də şeir mövzusu olmayan mövzular, fikirlər onun şair nəfəsilə şeirə çevrilə bilirdi. Bəxtiyar poeziyasında həmişə zamanın ahəngi, ritmi, hətta səsləri aydınca duyulmuşdur. Zaman onun poeziyasında həm konkret mənada- dəqiq ayı ilə, əsri ilə məlum çərçivədə, həm də bütün keçmişləri indiyə və gələcəyə sığışdıran bir dairədir [4].

Hesab edirik ki, Bəxtiyar Vahabzadə Mirzə Ələkbər Sabirdən sonra dövrənə, yaşadığı mühitin eybəcərlikləri ilə barışmayan, bəzən qəzəb, üsyan dolu fikirlərini şeirlərində sərgiləyən şairlərdən birincisidir. Azərbaycanın şərəfinin, şanını, onun sərvətinin yadlar tərəfindən talanmasına dözə bilməyən şair əsərlərində səsini xalqa çatdırır, xalqı qəflət yuxusundan oyanmağa çağırır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının ruhu, xəmiri əzəl gündən Ana Vətənin və xalqının azadlığı, istiqlaliyyəti, onun dünyanın azad və mədəni xalqları sırasında öz layiqli yerini tutması, mənəvi ucalığı, həqiqətin, haqqın və vicdanın qələbəsi kimi müqəddəs amallardan

yoğrulmuşdur [3, s.9]. Məmməd Aslan haqlı olaraq göstərmişdir ki, vətənin tale xəritəsi Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərində bəzi tarix və coğrafiya kitablarından daha dolğun əks olunub. B.Vahabzadə şeiri sonrakı nəsilərə vətəndaş olmağı, sözü üzə şax deməyi, həqiqəti cəsarətlə söyləməyi öyrədir.

Şairin əsərlərinin dili olduqca zəngin və koloritlidir. Biz müəllifin əsərlərində işlədilən onomastik leksikaya müraciət edib onlardan bəzilərini aydınlaşdırmaq istədik. Seçdiyimiz nümunələrdə istifadə edilmiş atroponim, toponim, ktematonim kimi onomastik vahidlərin izahı həmin şərlərin oxucuları tərəfindən daha aydın və asan anlaşılmasına xidmət edir:

Şuşada, Sellidə, Kərkicahanda

Atılan topların gurultusunu

Bakıda evində eşitməyən kəs

Vallah bu millətə baş ola bilməz [1. s. 125].

Şelli- Ağdam rayonunun inzibati ərazi vahidində kənddir. Kənd 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal edilib.

Kərkicahan – Xankəndi şəhərinin inzibati ərazi vahidində şəhər tipli qəsəbə. 1991-ci ildə ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Əsli “kərkican” olan bu etnotoponim kərki tayfa adından və yer, məkan bildirən –can toponimindən ibarət olub, “kərki tayfasının məskəni” mənasındadır.

Firdovsin söz açdı türk oğlu kimi

Əfarsiyab adlı Alp Ər-Tunqadan [2,s.84].

Alp ər-Tonqa- əfsanəvi türk xaqanı. “Alp” sözünün mənası “igid, bahadır”, “ər” sözünün mənası “erkək adam”, “tonğa” sözünün mənası isə “bəbir” deməkdir.

Rüstəm Zal- İransa,

Əfrasiyab- Turan,

Beləysə, fars olub

Türk nə zamandan [2,s 84].

Rüstəm Zal- fars mifologiyasının əfsanəvi qəhrəmanıdır. İran şairi Firdovsinin “Şahnamə” adlı əsərində böyük bir qəhrəman olaraq gösərilir. İranlılar ilə tüklər arasındakı döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmişdir.

Turan- tarixi baxımından Orta Asiya və Mavərünnəhir adlı bölgənin adıdır. Geniş mənada türklərin yaşadığı bütün ərazilər belə adlanır. Qeyd edək ki, Turan adına ilk dəfə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində rast gəlinir.

Qaliley “fırlanır”- Deyəndən bəri,

Ucaldı, göylərdən yerlərə baxdı [1,s.162].

Qalileo Qaliley- italyan alimi, mexaniki, astronomu, riyaziyyatçısıdır. Müasir fizika və astronomiya elmlərinin banilərindən olub, elmi inqilabda böyük rol oynamışdır.

Böyük Cordanonu yandıran tonqal

Gözümün önündə gəlib dayandı [1,s. 162].

Cordano Bruno- böyük İtalya mütəfəkkiri, əsl qəhrəman, elm fədəisi olub. Yeniyetmə olarkən monastıra verilmiş, lakin o özünü ibadətə yox, elmə həsr etmək istəyir. Elə buna görə də monastırdan qaçır. Sonralar vətən həsrətinə dözməyib İtalyaya qayıdır və kilsə məhkəməsi tərəfindən həbs edilib, tonqalda yandırılmağa məhkum edilir.

Xəzər ləpələri elə bil bu dəm

Temza sahilində ləpələnibdir.

Temza- İngiltərənin cənubundan başlayan çay, London şəhərindən keçir, uzunluğu 346 km-dir. Temza çayının adının etimologiyası haqqında müxtəlif fərziyyələr var. Əsas fikrə görə “Temza” sözü kelt dilində olan “Tamesa” sözündən götürülmüşdür və tərcüməsi “qaranlıq” deməkdir.

Habil lal telləri dilə gətirmiş,

Bir xalqın köksündən gələn ah səsi

Başqa bir xalqı da inildədirmiş [1,s. 307]

Habil Əliyev – məşhur kamança ustası, Azərbaycanın xalq artisti.

Şövkətli, qədim keçmişimin öz dili Şüştər,

Nakam anamın laylası, yüz pərdəli Şüştər.

Şüştər – Azərbaycan muğamının yeddi əsas məqamlarından biridir. Şüştər İranın cənubunda yerləşən kiçik bir şəhərdir. Bir çox muğamlarda olduğu kimi, bu muğam da eyniadlı şəhərin adı ilə bağlıdır.

Ülviyyətə, qüdsiyyətə, şeyriyyətə çatmış,

Fəryadda segah, gizli şikayətdə Hümayun [2, s. 203].

Hümayun – Azərbaycan musiqisində yeddi ladlarından biri, həmçinin, Yaxın Şərqi xalqlarının klassik musiqisinə də daxildir. “Humay” sözü türk mifologiyasında “cənnət quşu, səhlik quşu” mənasını daşıyarsa, “humayun” sözü “şahanə, uğurlu, sədaqətli” deməkdir.

Ey Bəxtiyar, ah atəşi söz rənginə girməz,

Həm dərdli qürub çağı və həm dan yeridir Rast [2, s. 203].

Rast - əsas Azərbaycan muğam dəstgahlarından biri. bütünü müsəlman ölkələrində mövcuddur. Rast sözü ərəbcə “dürüst, düzgün” deməkdir. Rast muğamının ikinci adı yegahdır. Fars dilində işlədilən “Yegah” sözünün mənası, ərəb dilində olan “Rast” ilə uyğun gəlir.

Mizrabda hönkürən sarı simlərin

Çılğın cövlanıdır Bayatı-Şiraz [2, s. 203].

Bayatı-Şiraz – Azərbaycan musiqisində yeddi əsas dəstgahlardan biridir. Bu muğam müstəqil muğam kimi yalnız XX əsrin axırlarından mövcud olmuş, əvvəllər isə “Bayatı-İsfahan” dəstgahı kimi tanınmışdır. Musiqi ədəbiyyatımızda çox vaxt “Ərusi musiqi”, yəni “musiqinin gəlini” adlandırırlar.

Qaldırın məzardan

Böyük Əbül Vəfani.

Qoyun o qoca loğman

Tarixi varaqslasın [1, s.300].

Əbü-Vəfa Məhəmməd ibn Məhəmməd – fars astronomu və riyaziyyatçısıdır. Pərgar və xətkəşin köməyi ilə əsas həndəsi qurmaları tətbiq etmiş, tangens, kotangensi ilk dəfə istifadə edən alim kimi tanınır.

Hanı Müərrri şeiri?

Bu günəqan ağlasın! [1, s..300]

Əbüləla əl- Müərrri - ərəb ədəbiyyatının ən məşhur simalarından biri, ərəb dilçiliyi və filologiyasının nəhəng bilicisi idi. Alimn gözləri kor olsa da, o, fenomenal yaddaş sahibi idi.

Xuduyla əyləşib o gün dizbədiz,

Vaxtı, saatları dəyişdiniz [1, s.69]

Xudu Məmmədov – Professor, AMEA-nın müxbir üzvü, Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru.

Sarı dağdan enən daşın səsi dindi

Gözlərində Daşaltının ağ suları gilələndi.

Daşaltı – Azərbaycan Respublikasının Şuşa rayonunun inzibari ərazi vahidində kənd. Ermənilər tərəfindən 1991-ci ildə işğal edilib.

Səhl – Sumbat!

Yollarıma diyirlədin

Xəyanətin ilk daşını.

Səhl ibn Sunbat – IX əsrdə şimali Artsak ərazisinin hakimi. Əvvəl xürrəmilər hərəkatına Abbasilər xilafətinə qarşı mübarizədə yardım göstərən Səhl, daha sonra Xəlifə əl-Mötəsimin sərkərdəsinin tərəfinə keçmiş və ona Babəki ələ keçirməkdə yardımçı olmuşdur.

Qarşımda:

qoca Hemin

dünyadan “Şikayəti” [2, s. 177].

Ernest Hemingway – amerikalı yazıçı və jurnalist. Onun yazı stilini qənaətçilik və qısaltmalar səciyyələndirir.

O göy gurultusu Oğuz xaqanın

Ruhuymuş, hönkürüb feryad qoparmış.

Oğuz xaqan – yarı əfsanəvi, yarı həqiqi Türk hökümdarı. “Oğuz kağan” dastanına görə türklərin atasıdır və ilk türk dövlətinin qurucusudur. Oğuz adına, həmçinin, ilk dəfə olaraq Yenisey abidələrində rast gəlinir.

Başqa rəngə salıb bu zaman səni,

Yenidən yaratdı Sadıxcan səni.

Mirzə Sadıq – tarzən, bəstəkar, tarı təkmilləşdirən sənətkardır. İlk dəfə tarı sinədə (əvvəllər tarı diz üstündə çalırıldı) çalmağa başlamışdır.

Gülmədi bir dəfə üzünə illər,

Kiçik bir daxmada yaşadı Qəmbər [2, s.255].

Hüseynli Qəmbər Məşədi Muxtar oğlu – Azərbaycan bəstəkarı, əməkdar incəsənət xadimi.

Qaraçay, Axalsiq, Krım türkləri,

Malkarlar, mesxetlər sürgün edildi [2, s.295].

Qaraçay, malkar – Malkar Qafqaz dağlarının yüksək zirvələrində, dərin vadilərində yaşayan iki nəsilidir. Elburus dağının bir ucunda Qaraçaylar, digər yamacında Malkarlılar yaşayırdı. Rusiyanın Qafqazı işğal etmək nəticəsində Qaraçay-Malkar xalqının bir hissəsi Türkiyəyə köç etmişlər.

Mən də sənin kimi, əzizim Musa,

Vicdan əzabından xəstə düşmüşəm [2, s.296].

Musa Yaqub – şairdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, İsmayilli rayonunda çıxan “Zəhmətkeş” qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Əbül-Ülaların, Nizamilərin

Ən kiçik, ən aciz şagirdiyəm mən.

Əbül-üla Gəncəvi – Mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan şairdir. Fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının banisidir.

Uzaq Qardabanıda

Bakı müsibətini eşidincə Hidayət,

Hönkür-hönkür ağladı [2, s.308].

Qardabani – Gürcüstanın Kvemə Kartli bölgəsində yerləşən şəhərdir. Etnik tərkibinin 43% azərbaycanlılar təşkil edir.

Hidayət Orucov – şair-dramaturq, əməkdar incəsənət xadimi. Azərbaycan Respublikasının 1-ci dərəcə dövlət müşaviri.

Danteni, Puşkini, Feyxtvangeri,

Hədini Vətəndən qaçaq saldılar [2, s.143].

Dante Alighieri – italyan şair və siyasətçisidir. Müasir İtalyancanın əsasını “İlahi Komediya” əsəri ilə qoymuşdur.

Lion Feyxtvanger – alman yazıçısı. Faşistlərin Almaniyada hakimiyyətə gəlməsindən sonra Fransaya mühacirət edərək orada yaşamışdır.

Cənab Conson narahat,

Ledi Conson narahat –

Amerikada oğurluq artır [2, s.132].

Lindon Beyns Conson – ABŞ-in 36-cı prezidenti.

Tələtömlər, həyəcanlar

Bərdaşdır, ön sözüdür

Çahargahın

Çahargah – Azərbaycan musiqisində yeddi əsas muğam dəstgahlarından biridir. Çahargah sözü iki məfhumdan ibarətdir: farsca “çahar” - “dörd”, “gah” – “məqam, yer” deməkdir.

Bəxtiyaram, heyranam bərtəştəda çılğın səslərə,

Istərəm od alsın əsrin atəşindən Çarigah !

Çarigah – Çahargah sözü “çarigah, çargah” şəklində də tələffüz olunur.

Mikelancelo “kədəri” önündə (şeirin adı) [1, s.295].

Mikelancelo Buonarroti – italyan heykəltəraş, boyakar, memar, şair. Renessans (intibah) mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

Əntiqfuruş – Bir bura bax, bura bax,

Bu dalğın gözlərə bax, bu qövsü qaşlara bax,

Adam da öz şəklinə oxşayırmış bu qədər ?! [2,s.66]

Əntiqfuruş – İslam Şərqində bəzi görkəmli alim və şairlərə hörmət əlaməti olaraq verilən ad.

Məqalə Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində istifadə edilən onomastik vahidlərin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuş ilk tədqiqat işlərindəndir. Hesab edirik ki, şairin əsərlərinin dilinin araşdırılması, leksikonunun qruplaşdırılaraq öyrənilməsi, müəllifin dilinin izahlı lüğətinin yaradılması Azərbaycan filologiyası üçün olduqca önəmli və aktualdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə I cild (Şeirlər). Bakı, “Öndər nəşriyyat” 2004, 328 səh.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə II cild (Poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyat” 2004, 320 səh.
3. Vahabzadə B. Foto-kitab. Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı” 2004, 320 səh.
4. Vaqif Yusifli. Poeziyazın Bəxtiyarı. Ədəbi tənqid, Ədəbiyyat, 23.02.2015

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

SƏNAN SƏLCUQ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

TAMİLLA İBRAHİMOVA

Türkiyə, İstanbul Universiteti

TÜRKİYƏNİN SİYASİ HƏYATI SABİR SATİRALARINDA

Açar sözlər: *Mirzə Ələkbər Sabir, poetry, siyasi həyat, satira*

TURKEY'S POLITICAL LIFE IN THE SATIRICAL VERSES SABİR

Mirza Alakbar Sabir (1866-1911) lived at the end of XIX and the beginning of the twentieth century. And his poetry called "Era" of the twentieth century. Since the ego poetry reflects all the political events of the twentieth century. Sabir was not just indifferent to political events taking place in Turkey. There are a number of political poems Sabir about Turkey. In this article we are talking about these verses and given to the analysis of foresight poet.

Key words: *Mirza Alakbar Sabir, political events, poetry, satire*

Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış ünlü Azərbaycan şairlərindəndir. Onun satirik şeirləri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, həm də bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatının nadir nümunələridir. Tədqiqatçılar onun poeziyasını dövrünün “siyasi güzgüsü” adlandırırlar. Onun “siyasi güzgüsündə” təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Türkiyə və İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələr öz əksini tapmışdır.

M.Ə. Sabir Türkiyə həyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış idi. Onun bir çox şeirləri XIX əsr Türkiyənin məşhur şairi Namiq Kamalın şeirlərinə nəzirədir. Namiq Kamal bütün türk dünyasının görkəmli şairi idi və onun ədəbi irsi Türkiyənin XIX əsr reallıqlarını təfəssilatı ilə əks etdirir. Sabir onun “Vətəndir” şeirinə nəzirə olaraq “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir” satirasını yazmışdır:

Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir,
Kinü qərəzü hirs bizə zinəti-təndir,
Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhandır,
Dünyadə əsarətlə bütün kam alırız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz! (1, 121)

Satiranın ən kəskin üslubundan istifadə edən M. Ə. Sabir Namiq Kamalın “osmanlılarız, yol kəsəriz, nam alırız biz” ifadəsini, məharətlə dəyişərək, “osmanlılar” yerinə “qafqazlılarız” sözünü qoymaqla şerinin ümumi pafosunu saxlamış və yalnız hadisələrin coğrafiyasını Qafqaza çəkmişdir.

M.Ə. Sabirin şeirdə tənqid hədəfi “amalı, əfkarı ifnayı-vətən”(amalımız, fikrimiz vətənin fəna(yox) olmasıdır) olanlardır. Belə insanlar öz əməlləri ilə istəyirlər ki, vətən fəna olsun, bərbad olsun. Onlar “kini”, “qərəzi” özlərinə şöhrət hesab edir. Həyatlarında heç bir “əfal” – yəni, faydalı işi yoxdur, işlərinin adı yalnız boş-boş danışmaqdır – “lafı-dəhandır”.

Əsarətdə qalmaq onlar üçün “kamdır”- ləzzətdir. Ürəklərində heç bir azadlıq istəyi yoxdur. Başqasının zülmünə, istibdadına qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, onu özlərinə ləzzət hesab edirlər. hətta bu məfkurəyə qarşı XIX əsr maarifçisi M. F. Axundov da çıxırdı. Özünün

tənqidi məqalələrində C. Rumini, M. Füzulini tənqid edən mütəfəkkir sufi təlimində itaətkarlığa qarşı çıxır və onların “Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni, bir dəm bəlayi-eşqdən qılma cüda (ayrı) məni ” ideyasını kəskin tənqid edirdi.

Sabir də həmin məfkurə ilə yaşayanları bir maarifçi kimi tənqid edir və onları ictimai-siyasi fəallığa sövq edirdi. Şair sonrakı beytlərində deyir:

Əqrəb kimi neştər gücü var dırnağımızda,
İslam susuz olsa, su yox bardağımızda,
Hər küncdə min tülkü yatıb çardağımızda,
Min hiylə qurub, rütbəvü ikram oluruz biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz! (1, 121)

Göründüyü kimi, şair hətta Namiq Kamalın şerindəki ahəngi saxlamaq üçün əksər sözləri belə türk ləhcəsində deyir: bardaq, ikram, kəsiriz, nam alırız və s. Ümumiyyətlə, M.Ə.Sabir satiralarında sözləri elə kəskin deyir ki, onların təsiri güclü olsun və cəhalət pərdələrini darma-dağın edə bilsin:

Qafqazlı adı aləmə ikrahi-rəsandır,
Quldur, qoçumuz zülmə məşhuri-cahandır,
Kim dersə tərəqqi edəniz, mənəcə, yalandır,
Bəxlü həsədə adət edib, kam alırız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz! (1, 121)

Şeirdə siyasi həyatın bütün sahələri öz əksini tapmışdır. Burada qoçu-quldurların özbaşnalığı, hiylə ilə rütbə almaq, əsarətdən kam almaq və s. xüsusi məharətlə təsvir edilmiş və onlar əsas satira hədəfi kimi seçilmişdir. Şair bu şeirində maarifsizliyi, meyxanalarda şərab içməyi də satira hədəfinə çevirmişdir:

Biz xoşlamarıq dərzi ki, min məktəb açılınsın,
Yüz min də məarif sözü dünyaya saçılınsın,
Məktəbdə nə hörmət ki, o samənə qaçılınsın?
Meyxanədə votka vururuq, kam alırız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz! (1, 121)

M. Ə. Sabir öz xalqının qabaqcıl millətlərlə müqayisə edib onlara eyhamla lazımı tövsiyə-lər verib qəflət yuxusundan oyanmasını istəyir:

Avropalı milləti ihya edir, etsin,
Şənü şərəfü qövmünü ilə edir, etsin,
İnsanlığ adın dəhrdə iqba edir, etsin,
Qəflətdə yatıb, ad batırıb, nam alırız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz! (1, 121)

M.Ə.Sabirin 1908-ci il Türkiyədə baş verən inqilaba həsr etdiyi şeirində də satira çox güclüdür. Həmin illərdə yazdığı “Yanmayın Allahı seversiz” satirasında şair üzünü osmanlı qardaşlarına tutaraq, onları İranda baş verən inqilabın acı nəticələrindən ibrət almağa çağırmışdır. Belə ki, həmin vaxt İran Milli Məclisi buraxılmış və xalqın siyasi tribunası əlindən alınmışdır. O şerdə İran Milli Məclisinin acınacaqlı taleyini yada salaraq, Türkiyədə də belə bir xəyanətin baş verməməsini istəyirdi:

Osmanlılar, aldanmayın, Allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, Allahı seversiz!
Şad olmayın, ey sevgili millət vükəlası,
Osmanlıda cari ola qanuni-əzası!
Qanuni-əzası, demə, iranlı əzası,
İranlıların başlarının qanlı bəlası,
Oğlanları ölmüş analar matəmi, yası,
Derlərsə sizə var bu işin sonra səfası.
Aldanmayın, aldanmayın, Allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, Allahı seversiz! (1, 211)

Şair şeirində qanuni-əsasi (Konstitusiya) kimi vədlərin adı söz olduğunu xalqa başa salmağa çalışır və xalqı öz haqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

M.Ə.Sabirin Türkiyə hadisələrinə qarşı həssaslığı onun türk xalqına olan məhəbbətindən irəli gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın taleyi Türkiyədən asılı idi və Türkiyənin güclü olması, həm də Azərbaycanın gücünə güc qatırdı. Bunu Sabir kimi qabaqcıl ziyalılar çox yaxşı dərk edirdi və əsərlərində bir xalq iki dövlət olan Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin daha da inkişaf etməsini istəyirdi.

Həqiqətən də sonrakı dövr siyasi hadisələri göstərdi ki, Zaqafqaziyada baş verən siyasi hadisələr heç də Azərbaycanın xeyrinə olmadı və Azərbaycan özünün tarixi torpaqlarının bir qismini itirdi. Onun ərazisi olan İrəvan xanlığında Ermənistan adlı bir dövlət yaratdılar. Yalnız Türkiyənin sayəsində Naxçıvan bölgəsi həmin Ermənistan dövlətinin tərkibinə daxil olmadı və Karsda bağlanmış müqaviləyə əsasən Naxçıvan bölgəsinə muxtariyyət verildi. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvanın siyasi statusuna və ya hər hansı bir Respublikanın tərkibinə keçməsi məsələsinə yalnız Türkiyənin iştirakı ilə baxıla bilərdi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-ci illərində İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq dünyanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Zaqafqaziya və Türkiyə ərazisində də ciddi siyasi hadisələr baş verirdi. Rusiyada baş verən bolşevik inqilabı özünün siyasi ideologiyasını həyata keçirmək üçün Çar Rusiyası ərazisində ciddi siyasi islahatlar həyata keçirdi. Həmin islahat xarakterli tədbirlərinə milli Respublikaların yaradılması da daxil idi. Ona görə də, bütün Avropa və Asiya qitələrində milli münaqişələr yarandı.

İstiqlaliyyət qazanmaq üçün bütün millətlər ayağa qalxmış və milli dövlətlərini yaratmaq üçün qonşu xalqlarla milli ədavətə girişib coğrafi məkan əldə etmək istəyirdilər. Zaqafqaziya və Türkiyə ərazisindəki belə milli qırğınların avanqardı erməni millətçiləri idi. Onların siyasi məqsədi, müəyyən coğrafi ərazidən azərbaycanlı və başqa millətləri sıxışdırıb çıxarmaqla həmin coğrafi məkanda “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi.

Əgər həmin tarixi məqamda Türkiyə siyasi hadisələrə qarışmasaydı, Zaqafqaziyanın geniş coğrafi ərazisində azərbaycanlılar diskriminasiya siyasətinə məruz qalıb ata-baba yurdlarından məhrum ola bilərdilər. Elə buna görə də, Sabir kimi görkəmli şairlər bölgədə Türkiyənin siyasi nüfuzunu yüksək qiymətləndirib ona güvənməni məqsədəuyğun hesab edirdilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Bakı, Maarif, 1990
2. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı, Yazıçı, 1992
3. Novruzov T. Sabir dünya alimlərinin tədqiqatlarında. Bakı, Nurlan, 2013

FİRUZƏ AĞAYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

XVI əsr TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA QADIN ŞAİRLƏRİ (Mehri Xatun)

Açar sözlər: *Türkiyə ədəbiyyatı, Mehri Xatun, renessans*

TURKISH POETESSES XV-XVI centuries (Mehri Hatun)

In article creativity of poets of the women living and creating in XVI century is mentioned. Such themes as the rights and freedom of women, love are analyzed, etc.

Key words: *Turkish literature, Mehri Khatun, Renaissance*

Dahilər demişlər ki, yer üzərində Allahın kölgəsi hökmdarlardır. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Şəfi Vazeh isə əsərlərində göstərir ki, yer üzərində Allahın kölgəsi qadınlardır.

Türkiyə ədəbiyyatında renessans dövrü kimi səciyyələndirilən, ilk baxışda sadəcə kişi şairlərin əsər yazdığı düşüncəsini oyadan XV əsrin II yarısı və XVI əsr bir çox tanınmış divan şairləri ilə birgə Mehri Xatunu da ədəbiyyata qazandırmışdır. Mehri Xatun klassik Türkiyə divan ədəbiyyatında divanı məlum olan ilk qadın şairdir. Ədəbi irsindən yalnızca divanı qalmışdır. Divanını incələdikdə qəliz ərəb-fars tərkiblərindən mümkün qədər qaçdığından, şeirlərini sadə və səmimi bir dillə yaratdığından şahidi oluruq. Dili sadə olmuş olsa da, şeirlərində xüsusi bir ahəngdarlıq, axıcılıq vardır. Mehri Xatun şeirlərinin çoxunu divan ədəbiyyatında ən məşhur janr hesab edilən qəzəl janrında qələmə almışdır. Aşıqanə tərzdə yazdığı qəzəllər Mehri Xatun yaradıcılığının ən uğurlu örnəkləridir. Bildiyimiz kimi, klassik divan ədəbiyyatının əsas mövzusu qadın eşqinin, qadın gözəlliyinin tərənnümüdür. Mehri Xatun da bir divan şairi olaraq bu mövzudan yan keçməmiş, şeirlərinin çoxunu aşıqın dilindən yazaraq məşuqəyə ünvanlamışdır. Lakin Mehri bütün qəzəllərini bu səpkidə yazmamışdır. Bəzi qəzəllərində o, öz qadın mövqeyindən çıxış etmiş, qadın duyğularını, qadın hissələrini, romantik həyatını mənəvi və zahiri gözəlliklərini təsvir edərək türk qadınının təbii və bəşəri portretini əbədiləşdirmişdir. Məhz bu şeirləri ilə Mehri Türkiyə türk ədəbiyyatına qadın nəfəsi gətirməyə nail olmuş, belə demək mümkündürsə, ədəbiyyatın havasını təzələmişdir.

Orta əsr ehkamlarına qarşı etiraz, qadın azadlığının, mənəvi azadlığın, sərbəst sevginin tərənnümü onun poeziyasının canını təşkil edir.

Şairə qadınlarla bağlı məsələni daha kəskin qoyurdu. O, yazırdı ki, sən bəzilərini xoşbəxt edir, bəzilərini kədərləndirirsən, bəzilərini sevir, bəzilərinə sevilirsən, qəlbini ona verirənsən, bəziləri sənə hicran nəğməsi oxuyur, bəziləri səni oğuşunda görmək istəyir. Lakin kimsə demir ki, sən kimi sevirənsən, qəlbini nələr düşündürür və nələr düşünürsən?

Şairənin yaşadığı dövrdə qadınlar sosial və siyasi həyatda geri planda olduqları kimi, ədəbi fəaliyyətdə də kişilərdən geri qalmışdılar. Qadının şairlik fəaliyyəti ilə məşğul olması xor baxılan bir hadisə idi. Əgər qadın şeir yazmağa təşəbbüs göstərirdisə, üstəgəl eşqi tərənnüm etməyə cəhd edərdisə, mütləq həmin eşq ilahi eşq olmalı idi. Əks halda cəmiyyət həmin qadına qarşı birmənalı yanaşmırdı. Mehri Xatun Türkiyə divan ədəbiyyatında bu zəncirləri qıran, cəmiyyətin nə düşündüyünə əhəmiyyət vermədən duyğularını şeirə gətirən ilk qadın şairlərdəndir.

Şeirlərində məlum olur ki, Mehri Xatun kişi şairlərin məclisinə girməkdən çəkinməmiş, hətta bəziləri ilə də dostluq əlaqələri qurmuş, şeirləşmişdir. Bütün bu hallar isə qadının qadağalar içərisində yaşadığı bir cəmiyyətdə çoxları tərəfindən xoş qarşılanmamış, bu isə Mehri Xatun haqqında dedi-qoduların yaranmasına səbəb olmuşdur. Amma bütün bunlar Mehri Xatunun əqidəsini qıra bilməmiş, əksinə onu daha da mətinləşdirmiş, mübarizləşdirmişdir.

Orta çağlarda qadınların sərbəst düşünməkdən, istədiyi kimi hərəkət etməkdən məhrum olduğunu nəzərə alan Mehri xatunun fikirləri dövrü üçün aktual səslənsə də, həm də zamanəsində belə məsələləri qələmə almaq böyük cəsarət tələb edirdi.

Çünki nakıs-ı akıl biçimdə söyləmişdir

Her sözün mağrur dutmaktır reva

Leyki Mühri daiyenin zanni budur,

Bu sözü der ol ki, kamil-i üslubdur. (2, 348)

Qadını zəif görən, qadına xor baxan kəslərə öz sərt sözlərini ünvanlayır. Mehrinin yaşadığı dövrdə, yaşadığı cəmiyyətdə belələri çox idi, sosial həyatın heç bir sahəsində qadınların söz demək hüququ yox idi, qadın daima əzilən, haqqı tapdanan tərəf olaraq qalırdı. Lakin Mehri bütün bunları görüb sakit qala bilmirdi. Bütün bu düşüncələrini isə cəmiyyətin çürük insanlarının – qadınla əşya kimi rəftar edənlərin üzünə hayqırırdı.

Mehri Xatunun şeirlərindəki aşıq də divan ədəbiyyatı şərtlərinə tamamilə cavab verən bir obrazdır. Məşuqə onu sınaqdan keçirmək üçün daim ona zülm edir, aşıq isə mənəvi əzab

çəksə də, bütün bunlara səbr edir, çünki o, həqiqətən aşiqdir, duyğuları səmimidir, sadıqdır. Sevgilisindən ayrı qalmaq aşiq üçün ölümə bərabərdir. Hər nə olursa olsun aşiqin tək məqsədi qəlbinin sahibi olan məşuqəyə qovuşmaqdır. O, sevgiliyə qovuşa bilmək üçün hər şeyi etməyə hazırdır. Tək vəzifəsi isə bütün əzablara qatlanmaq, eşqinin necə möhkəm olduğunu məşuqəyə sübut etməkdir:

Dostum, kuyində mən xara həman izzət yetir,
İtlərlə bir gecə kuyində mehman istərəm.
Qəmənin tirinə Mehri sinəsin qıldı nişan,
Qaşların yayına, cana, canı qurban istərəm (2,136).

Klassik ədəbiyyat nümunələrində aşiq və məşuqədən başqa bir obraz da vardır ki, onu bəzən əğyar, bəzən rəqib adlandırırlar. Aşiqlə rəqib arasında bitmək bilməyən bir mübarizə vardır. Həmin mübarizə əzəli və əbədidir. Rəqib daima aşiqin yoluna çıxır, məşuqəni onun əlindən almağa çalışır. Aşiq hər zaman rəqibdən şikayət edir, rəqibin məşuqəyə daha yaxın olduğunu düşünüb dərd-qəmə batır. Divan ədəbiyyatı nümunələrində verilən bənzətmələrdə aşiq bülbülə, məşuqə gülə, əğyar - rəqib isə xara - tikana bənzədilir. Klassik ədəbiyyatdakı həmin bu rəqib obrazı Mehri Xatunun da şeirlərində mənfi obraz kimi mövcuddur. Klassik ədəbiyyatda rəqibi xarakterizə edən bütün xüsusiyyətlər Mehrinin qəzəllərindəki rəqibə də aiddir. Mehri şeirlərindən birində məşuqədən şikayət edir, çünki o, rəqibə aşiqdən daha xoş münasibət göstərir. Aşiq məşuqəyə əvvəlcədən xəbərdarlıq edir ki, rəqibin aşiq haqqında söyləyəcəyi sözlərə inanmasın, yalan danışmaq, böhtan atmaq rəqibin adətidir:

Xoş görür məndən rəqibi, rəhm edib canan ona,
Necə qatlınsın bu ürək, necə desin can ona.
Aşiqin haqqında çox söz söylər inanma, rəqib,
Adət olmuşdur cahanda, dostum, böhtan ona (2,15)

Rəqibin ara qarışdırması motivi yalnız bu şeirdə deyil, Mehrinin bir çox şeirlərində mövcuddur. Aşiqlə məşuqə arasında nə vaxt bir inciklik olsa, aşiq bunun səbəbkarı kimi rəqibi günahlandırır. Aşağıdakı beytdə bunun bir daha şahidi oluruq:

Gah ki bir göz ucuyla mərhəbə eylərdi yar,
Yenə bənzər ki, araya fitnə buraxdı rəqib (2,20).
Hətta bir beytində Mehri əğyarı iblisə, şeytana bənzədir və onu daşlamaq lazım olduğunu qeyd edir:

Əskilmədi əğyar, nedim, yar eşiyindən,
Ol kəlbi-ləini şu qədər daşlarız biz (2,74).

Lakin bəzi məqamlarda aşiq sanki rəqiblə məşuqənin birlikdə olması ilə razılaşır, çünki sevgilinin üzünün güldüyünü görmək aşiq üçün hər şeydən önəmlidir:

Rəqibi kəndinə məhrəm edindi, aşiqi yad,
Ol onun ilə xoş olsun, biz onu xoş görəlیم (2,137)

Mehrinin qəzəllərindən çoxunda aşiq çox vaxt cananın dərdi ilə xəstə düşür. Tək çarə isə yenə də yarın özüdür. Aşiq çarə etsin deyər öz təbibinə - sevgilisinə yalvarır:

Lütf eylə, qıl əlac bu gün, ey təbib-i-can,
Dil xəstədir fəraqınla, gəl dəvalar et (2,23)

Beytlərdən də görüldüyü kimi, Mehri Xatunun qadın eşqinin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərində aşiq klassik divan ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən, məşuqəsindən xoş üz görməyən, dilində hər an onun adını hallandıran, həsrətdən xəstəhal olan aşiq obrazıdır. Bu aşiq də oduqca səbrlidir. Öz məşuqəsini bir ömür gözləməyə belə hazırdır. Təki yarı öz gülər üzünü ondan əsirgəməsin. Lakin elə anlar da olur ki, məşuqə əğyarla xoş rəftar edir, sanki aşiqin varlığını unudur. Belə anlarda aşiq öz halına, bir növ, üsyan edir:

Mehri çəkkə cövrünü vü lütfün görə əğyar,
Dövlət ona, zillət bu cəfakarə, nədəndir? (2,44)

Şairənin şeirlərində qadın eşqinin tərənnümü ilə yanaşı qadın hüququnun qorunması mövzusu da özünə yer tapmışdır. Qadınları bir eşyadan fərqsiz yanaşıldığı orta əsrlərdə Mehri

Xatun qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olduğunu qeyd edir, hətta qadınları bəzi kişilərdən üstün tuturdu:

Bir müənnəs yeydir kim əhl ola,
Min müzəkkərdən ki, ol nəhl ola.

Bir müənnəs yey ki zehni pak ola,
Min müzəkkərdən ki, bidrak ola (2, 348).

Mehri Xatunun qadın eşqini, qadın gözəlliyini tərənnüm edən şeirlərində şairənin qadın haqlarını işıqlandırdığı məsələlərdən biri və ən vacibi onların sevib-sevilməsi məsələsidir. Qadın sevgi mənbəyidir. Əgər qadın bütün bəşər övladları kimi sevib-sevilmirsə demək o, yaşamır. məşuqə bütün klassik ədəbiyyat nümunələrində olduğu kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Vəfasızdır, sevgisinə güvənmək olmaz. Küsmək, incimək onun sənətidir. Aşıqdən həmişə sevgisini gizlədir. Aşiq qul kimi onun qapısındadır, o isə özünü bilməməzliyə vurur.

Daima aşiq əziyyət verir, əzab çəkdirir, aşıqın həsrətdən bihal olmasına isə əhəmiyyət belə vermir. Bəzən isə ona inanmayaraq, "Bulmadım bir gün vəfa, sevgili yarımından benim"- deyir:

Bulmadım bir gün vəfa, sevgili yarımından mənim,
Keçmədi, bilməm nədir, dövlət kənarımdan mənim (2, 126)

Dililə can verdi Mehri tərcüman dilbərlərə,
Aldılar könlün əcəb, bu tərcümanın yaxdılar (2, 33).

Ey qaməti mövzunü, eyya xub nigar,
Bitmədi qəddinə bənzər dəxi bir sərv, çinar (2, 39).

Mehri Xatun qəlb şairidir, yaratdığı şeirlərdə birbaşa insanın qəlbinə nüfuz edir.

Abır, həya, ismət deyəndə ilk olaraq insanın yadına qadın düşür. Qadın bütün şəcərənin, nəslin, qohum-əqrabanın namusu qeyrətidir. Bu məsələlər XVI əsr Türkiyə türk ədəbiyyatında qadın şairliyinin təməlini qoyan Mehri Xatunun yaradıcılığında öz parlaq əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.A.Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 2005
- 2.Mehri Xatun. Divan. Bakı, MBM, 2011, 368 s.
- 3.Gemici Sabiha. Mihri Hatun Divanı karşılaştırmalı metin cümle yapısı ve cümle türleri. Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 1990, 633 s.
- 4.Amasıyalı ünlülər, Mihri Hatun. www.amasya.gov.tr
- 5.Hiç evlenmeyen kadın şairimiz Mihri Hatun. www.forumgercek.com

ЛЕЙЛА ГЕРАЙЗАДЕ

*Доктор филологических наук, профессор
Азербайджан, Бакинский государственный университет*

МИФ ОБ ОГНЕННОЙ ДЕВЕ В РОМАНЕ АНАТОЛИЯ ЗОХРАББЕКОВА «СТРАНА ОГНЕЙ»

Ключевые слова: *А.Зохраббеков, роман, возрождение, легенда, притча*

MYTH OF FIERY VIRGO NOVEL A.ZOHRABBEKOV'S "LAND OF FIRE"

Azerbaijani writer, despite the deep spiritual crisis that prevailed in the country councils in the 40 years of the twentieth century, wrote a historical novel "Land of Fire", which contrary to the dominant ideology has managed to reflect the moral and political revival of the

Azerbaijani people, gave his assessment of the spread of the territory Azerbaijan religions proved firmness of truth.

Keywords: *A.Zohrabbekov, novel, rebirth, legend, parable*

Азербайджанский русскоязычный писатель, несмотря на глубокий духовный кризис, царивший в стране советов в 40-е годы XX века, написал исторический роман «Страна огней», в котором вопреки господствующей идеологии сумел отразить моральное и политическое возрождение азербайджанского народа, дал свою оценку распространения на территории Азербайджана религий, доказал незыблемость исторической правды.

Роман Зохраббекова, подводит нас к мысли, что уроки истории не подвержены старению, и что литература опирается на духовные ценности народа. Современному человеку трудно без духовной опоры, без религиозных начал, которые позволяют жить спокойно.

Роман Зохраббекова «Страна огней» воссоздает одну из интереснейших страниц истории Ширванского государства XII века, рассказывает о политических и культурных связях между Азербайджаном и Грузией, живописно, ярко передает характеры представителей династии ширваншахов, обычаи и нравы того времени, рассказывает о судьбе молодого поэта Селима, волей случая оказавшегося в центре дворцовых интриг.

В романе Зохраббеков дает историческую оценку политической, экономической, культурной жизни государства Ширваншахов, подробно изображает дворцовую жизнь, традиции и быт шахской семьи. Писатель показывает, что Эфрус-хатун, сестра ширваншаха Ахситана, является носителем устного народного творчества: она рассказывает молодому поколению легенды, притчи, истории, не желая, чтобы они оказались преданными забвению потомками.

Эфрус-хатун останавливается на нашествии арабов, когда пошатнулись основы зороастризма, и началась эпоха исламской религии.

Из истории известно, что в VII веке Халифат в Медине, начав военные действия за пределами Аравии, последовательно завоевал Сирию, Палестину, Египет и другие части великой Византийской империи, Иран, Северную Африку, Закавказье и Среднюю Азию. Так, в течение одного столетия была захвачена огромная территория, простиравшаяся от Атлантического океана и границ Южной Франции на Западе, до Индии и Западного Китая на Востоке.

Побудительной причиной этих войн было стремление объединить вокруг Халифата все арабские племена и обеспечить свободное пользование проторенными торговыми путями.

Правда, Ислам распространялся и мирным путем, но это был очень медленный и долгий процесс. Во многих завоеванных странах Ислам закрепился прочно, словно народы, начинающие «привыкать» к новой религии, давно ожидали ее распространения. Для этого существовали объективные и субъективные причины.

По мнению Л. И. Климовича «успеху ислама в Средней Азии и на Кавказе способствовало и то, что местной религии, которая соответствовала бы требованиям феодального общества здесь в то время, не существовало. Ни распространенная в Средней Азии и Азербайджане форма зороастризма, ни другие религии, например, манихейство, буддизм, этому не отвечали. К тому же ислам, формировавшийся в период установления классового общества, сравнительно легко приспособлялся к особенностям новых мест его распространения. Способствовало этому и сохранение в нем специфической обрядности религий Древнего Востока, в частности характерного для зороастризма требования ритуальной чистоты верующего...» (3, 57).

Л.Климович далее отмечает, что «на формирование и развитие ислама определенное воздействие оказали культы и религиозно-философские системы, издавна известные в Иране, Средней Азии, на Кавказе, в Египте, Северной Африке и других областях...» (3, 58).

Итак, в романе «Страна огней», отталкиваясь от изображения проблем истории Баку и Азербайджана в целом, А. Зохраббеков обратился к событиям, связанным с завоеванием Азербайджана арабами и распространением в стране исламской религии. Он показал, что Азербайджан издревле не оставался в стороне от экономических, политических и культурных событий, присущих многим цивилизованным странам древнего мира. Не отрывая Азербайджан от общемирового развития, азербайджанский русскоязычный писатель попытался доказать, что это древняя земля, со своими устоявшимися политическими, экономическими и культурными традициями. Образ Эфрус-хатун видимо специально задуман А.Зохраббековым, чтобы именно она, хранительница очага шахской семьи, тайн и сокровищ государства, рассказала правду о завоеваниях Халифата. В истории Азербайджана было немало женщин – патриоток, готовых в нужный момент стать на стражу интересов страны. Можно предположить, что если бы роман был доведен до конца, то роль хранительницы перешла бы к племяннице Эфрус-хатун – Дильбер, дочери шаха Ахситана. Мастерски пользуясь доступными элементами повествования, Зохраббеков сумел внести много нового в изображение завоевания арабами Азербайджана, давая возможность читателю ориентироваться в тогдашней сложной обстановке. Вот как об этом рассказывает Эфрус-хатун: «Скоро халифы стали присылать в Азербайджан своих военачальников. Они пришли захватить земли, обратить в рабство народ. Арабы повсюду разрушали храмы, гасили огни. И только здесь, в городе Бак, еще сохранились поклонники Ормузда. Апшерон был в стороне от пути арабов.

Не так давно еще жила тут в селении старуха Мейранса, было ей за сто лет, и передавала она со слов бабки Фирузы, что однажды к зубчатым, как гребенки, стенам города Бак пришли войска халифа. Разузнал халиф об источниках белого нафта и о вечных огнях. Дошло до него, что во всем мире нет других таких источников, и прислал он войска. Военачальник Абд-аль-Азиз девяносто дней осаждал Бак. Горестей и мучений жителей не описать. День и ночь на каменные чаши лилась жертвенная кровь...» (2, 459-50).

В литературе имеются случаи, когда об осаде великих городов (Рим, Истанбул, Мараканда и др.) писались как бы с натуры. Зохраббеков изобразил осаду Баку арабскими войсками красками, полными дыханием событий: все разворачивается перед глазами читателя, воочию видящего и томление горожан, и усердие захватчиков. Вместе с тем снижает значение этих сцен тот факт, что Зохраббеков не смог передать исторической неизбежности принятия мусульманства.

Выше было отмечено, что в Азербайджане, как и во многих других завоеванных арабами странах, само политическое устройство государства облегчило путь распространения и господства исламской религии. Здесь художественная мысль Зохраббекова проникает глубже традиционной характеристичности мотива: для него важнее показать людей, отстаивающих свою веру. В результате в романе возникает логическая схема: «заряженные» одной идеей люди не могут легко отказаться от догм зороастризма, и в одночасье принять исламскую мораль.

Именно поэтому Зохраббеков уделяет большое внимание тому, как религиозные деятели, понимая, что принятие или неприятие новой веры зависит не от них, ищут выход из создавшейся ситуации, ободряют народ, указывая на постоянство связи материального и духовного – военного и морального.

Эфрус-хатун, рассказывая о попытке выйти победителями из создавшейся ситуации, отмечает позицию главных жрецов, хранителей Огня – символа государства:

«У главного алтаря в глубоком раздумье стоял бледный седовласый жрец мобедан мобед Егирван. Около него столпились почитатели огня. Они, все еще не теряя надежды, следили за своим главным магом. Жрец, прикрыв повязкой рот, чтобы не осквернить дыханием святого пламени, прислушивался к шуму огневых колодцев. Вдруг поднял он высоко голову, протянул руку к башне и сказал: «Абд-аль-Азиз будет наказан, а вы дети Ормузда, обретете спасение. Его убьет девственная сила огня. Тогда глаза всех устремились к башне, к ее пламени, и тут свершилось чудо: огонь, вздымавшийся из жерла, принял облик девы. Она сияла золотом зари. Она держала в руке меч из голубого пламени. Золотые кудри ее падали на плечи. Дым временами окутывал ее, она исчезала и снова появлялась – могучая, сверкающая. Жители, затаив дыхание, смотрели на вещь пламя» (2, 50).

И хотя говорить об абсолютном неприятии другой веры было бы неверно, но факт остается фактом: арабы, в отличие от других стран, завоеванных на заре исламской религии, долго не могли покорить население Азербайджана. Знаток Корана Л. И. Климович отмечал, что, читая «Книгу завоеваний» Ибн Асама аль-Куфи, невольно вспоминаешь старую азербайджанскую поговорку «Biz qılinc müsəlmanlarıyıq», означающую «Мы мусульмане от меча» (т.е. принявшие мусульманство только под давлением – Л.Г.). Неприятие новой религии диктовалось еще и тем, что она буквально насаждалась, а потому говорить о покорности после стольких жертв нельзя. Но во всем Азербайджане господствовали арабские захватчики, и спустя некоторое время после принятия исламской религии, ее стали воспринимать так же, как когда-то зороастризм.

Зохраббеков описал эти исторические события для того, чтобы показать непоколебимость духа народа, его стремление и умение отстоять свои святыни. Другая специфика романа Зохраббекова заключается в том, что в нем достоверно рассказано о многих достопримечательностях Баку. Так, автор вмешался в спор о происхождении названия знаменитой Девичьей башни.

Известно, что существует несколько версий легенд о Девичьей башне и каждая из них по-своему оригинальна и убедительна. Трактровка Зохраббекова, отличается от остальных тем, что она непосредственно связана с героическими страницами истории Азербайджана, тогда как другие варианты носят субъективный характер. По версии Зохраббекова, девушка, золотые кудри которой падали на плечи, стала символом башни, а значит и символом Баку: «И тут Егирван сказал: «Она спасет наш город, святой огонь и храм, отомстит за народ. Да будет названа в честь ее эта башня – Гыз галасы» (2, 50).

И далее Зохраббеков продолжает: «И вот рассказывают, когда настала ночь, неведомая девушка пришла в стан Абд-аль-Азиза. Спавший воин открыл глаза, разбуженный ярким светом, и увидел деву, откинувшую полог его шатра. Абд-аль-Азиз, пораженный ее светлой красотой и смелостью, поднялся и сказал: «Войди и не страшись! Скажи, кто ты и что привело тебя сюда поздней ночью?».

И сказала ему дева: «О воин, я та, которая защищает свой народ. Отведи войска от наших стен, избавь жителей от гибели, не разрушай древний город Огня».

Тогда Абд-аль-Азиз сурово молвил в ответ: «Ла-илаха-иллаллах! Борьба за веру для меня священней всего. Каждый мой воин – посланец Мухаммеда!» (2, 50-51).

Зохраббеков, оставаясь верным восточным литературным традициям, создает сплав общественно-политической и любовной проблематики, в результате чего любовная линия в романе встречает противостояние не только родственное, но и религиозное.

Известно, что девушка, влюбившаяся в человека другой веры и нации, не могла рассчитывать на согласие родственников. Поэтому, влюбившаяся в арабского военачальника Абд-аль-Азиза девушка понимает, что ее любовь не найдет поддержки у родных и решается принести свою любовь в жертву народу, оказавшемуся в осажденном городе. Не рассчитывая на читательское сочувствие к любви огненной девы к арабскому

военачальнику, А.Зохраббеков завершает повествование смертью обоих любящих, своеобразно разрешающей конфликт. Это дает возможность автору обойтись без глубоких философских рассуждений, спора о кардинальных вопросах религии, и не вмешиваться в вопросы принятия или непринятия героями того факта, что в тогдашнем Азербайджане полностью господствовало мусульманство.

Творческое обращение к трудному для Азербайджана времени говорит о той колоссальной работе, которую проделал этот русскоязычный писатель. То, что героиня, вопреки устоявшимся канонам, готова пойти на убийство ради спасения Родины, говорит о том, что Зохраббеков сумел реально охватить события, которым «не было равных». Описание убийства Абд-аль-Азиза девою заставляют задуматься о таинственных законах любящих сердец: «Дева, с первого взгляда полюбившая Абд-аль-Азиза, услышав его слова, умолкла, склонив голову. Воин припал к ее ногам, и говорил он много-много слов любви, молил откинуть мрачную тень со светлого чела.

До самого рассвета Абд-аль-Азиз словами нежными, как звуки свирелей, словами острыми, как отточенные топоры, прорубал сквозь камень ее молчания путь к любящему сердцу. И когда донеслись из храма Огня призывы к молитве, дева, истерзав душу, превозмогла свою любовь. Она извлекла скрытый в складках одеяния голубой меч и рассекла им горло Абд-аль-Азиза.

Скоро народ узнал, что сбылось пророчество, что спасены они девою и пал от ее руки их враг» (2, 51).

Зохраббеков, изображая религиозные традиции народа, акцентирует внимание на ритуалах, которые характерны как для зороастризма, так и для мусульманства (почитание святейшего, общий призыв к молитве, жертвоприношения, молитвенные часы и др.), тем самым доказывая, что эти религии в какой-то мере имеют один общий корень и только человеческий разум разделил его на разные виды, дав возможность выбора вероисповедания.

Тем не менее, во все времена люди выступали против насаждаемой им иной религии. Одним из ярких примеров такого выступления был легендарный Бабек, возглавивший крупное восстание против Халифата в Азербайджане и Западном Иране.

Среди исторических справок Ибн-Сама-аль-Куфи есть сведения о простой отважной женщине, взятой в наложницы одним из завоевателей, которая предпочла смерть бесчестию. Это случилось после взятия арабскими захватчиками крепости Хамзин, по некоторым сведениям находившейся на северном побережье Каспийского моря. Военачальник арабов Марван, обращаясь к своему войску, сказал: «О воины! Тому, кто проникнет в эту крепость и захватит ее силой, будет выдана награда в 1000 динаров, тому наградой будет лучшая наложница этой крепости!» Одному из арабов по прозвищу Танухи удалось выполнить это поручение: «Муслимы захватили в крепости женщин и детей, Марван вызвал к себе Танухи и сказал: «Я обещал тебе 1000 динаров, и я выдам их тебе. Но нужную тебе наложницу ты ищи сам!»...Танухи подбежал к прекрасной наложнице, взял ее и сказал: «Вот она, да ублаготворит Аллах Эмира!» Марван сказал: «Бери ее, она твоя». Танухи взял наложницу и направился к воинам, в это время наложница ударила Танухи ножом и отрубила ему голову, а затем сама бросилась в пропасть. Она расшиблась о камни и разбилась. А Марвин, рассвирепев от этого, приказал перебить всех воинов крепости, затем он послал свою кавалерию на земли Хамзина, и они разрушили сотни селений» (1, 55-56).

Эти исторически достоверные факты вызвали в народе столь глубокое потрясение, что стали создаваться легенды, на один и тот же мотив – жертвовать собой ради освобождения Родины. Именно поэтому то, что произошло в Баку и Хамзине, не было случаем единичным.

Итак, огненная дева выполнила свой гражданский долг, поставив его выше личных интересов, но и личное не смогла задушить в себе.

Зохранбеков пишет: «Город ликовал. Вернувшаяся дева сказала главному жрецу при всем народе: «Я выполнила свой обет, город спасен. Но умер мой любимый, должна умереть и я». Она прикоснулась губами к пятну от крови возлюбленного, оставшейся на ее руке, и вонзила в сердце меч по самую рукоять. Тогда же вместе с отлетевшей душой ее, угас и тот горящий образ девы, рожденной пламенем, что не переставал освещать осажденный город с купола башни.

И вот, как только умерла она, поднялся свирепый ураган, разбушевалось море, со страшным шумом носились вихри, они грозили разнести все. Огонь метался из стороны в сторону, словно горя и о гибели дочери своей, огненной девы...» (2, 51).

Список использованной литературы

1. Гусейнов Г.М. Русскоязычие в тюркских литературах. Становление; Проблемы языка, перевода, психологизма; Национальное и инациональное. Баку: Язычы, 1997
2. Зохранбеков А.Г. Страна огней. Баку, Азернешр, 1983
3. Климович В.Н. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. М.: Политиздат, 1988

VENERA AKMATOVA

Filologiya elmləri namizədi, dosent
Kırğızstan, İ.Arabayev Kırğız Devlet Üniversitesi

1920-30yy. “MANAS” DESTANININ YAYINI ÜZERİNDE BAZI TARTIŞMALAR

İşçi sınıfın tam zaferi, sınıflar arası çatışma sonucu, sosyalizmin mimarı başarıları, kültür devrimin yeni seviyeye ulaşması, cahilliğin köküne inilmesi, kitlesel zorunlu eğitimin konulması, işçi sınıfın içinden yeni elemanların yetiştirilmesi, ideolojik bakımdan her yönde işçi grubun kültür hegemoniyesini güçlendirme gibi SSCB (Sovyet Sosyal Cumhuriyetler Birliği) sosyalizmin bir temeli inşa edilmesi, Kültür Devrimi öne alan, ve sürdüren en önemli faktörlerden birisiydi. Kültür devrimi, sosyal yapılandırmanın geride kaldığı hususunda BK VKP (Komünist Partinin Merkez Komitesi)'nin 'Edebiyat Sanatı il ilgili kararında' (1925y) belirtilmiştir ve edebiyata parti mekanizması geliştirilip ve iktidar tarafından yönlendirileceğine dair bazı işlevlerin gerçekleştirildiği söz konusudur. Milli işçi sınıfı (proletar) edebiyatı oluşturmak kültür devrimin esas gayelerinden biri olup, halk edebiyatı ürünlerini derleyip yayınlanması konusu aktif bir biçimde işleme konmuş hale getirilmiştir.

Kırğız Milli işçi sınıfı kültürünün temelini atma sürecinde ilk olarak ele alınan konu 'Manas' destanıdır. 1925 yılında Bolşevikler mağdur edebiyata yeni hayat vermek amacıyla kısa zaman içerisinde 'Manas' destanının derleme, yayınlama yoluyla yaygınlaştırma yo doğru bulur. O dönemlerde sadece destanın Sağımbay Orozbekov'a ait varyantı kayıda alınmış olduğu malüm.

RKP (b) (Rusya Komünistler partisi (bolşevikler) tanıtım kurulunun toplantısında Kasım Tınıstanov tebliğ şeklinde sunmuştur ve ' Kırğız dilinde edebiyatın olmadığı için kısa zaman içerisinde 'Manas' destanının yayınlanması gerektiğini' belirterek, bu husuta yapılması gereken faaliyetler belirlenir: malzemeleri bir sistem içinde derlemek, bilir kişi komisyonuna sunmak v.b. g. Kırğız Sanat alanında yeniliğe atılan işbu adım Kasım Tınıstanov tarafından ilk olarak böylece gerçekleştirilmiş bulunmuştur. Törökul Aytmatov'un adı geçen toplantıya başkanlık yaptığına dair tarihsel belgeler mevcuttur.(1925, 23.Ağustos, 1.Nolu belge) [1, B.5]. Belirtilmesi lüzümlü olan nokta şudur ki, bu toplantı katılımcıları olan Başkan T. Aytmatov, konuşmacı K. Tınıstanov ve sekreteryası üyesi Babahanov 1938 yılında siyasi katliama uğratılmışlardır.

Kendi çağının okumuş insanları “Manas” destanının öneminin farkındalardı, zira destanın tanıtımı yaygınlaştırma ve halk edebiyatını derleme, yayınlama çalışmalarına gereken bilimsel, teknik ve tecrübe bakımından donanımlı uzmanların az sayıda katılmasıdır. Böyle olmasına rağmen, ‘günümüzün bilim alanında bilinen olan bilgilere göre değerlendirecek olursak Manas Bilgisinin Ekim devrimi öncesini ilk evre olarak tanımlamak yanlış kanaatindeyiz. Bunun yerine ilk adımlar atılmış, tesadüf niteliğinde bazı çalışmalar olarak kabul etmek mantığa uygun’ olup [2, Б.112.] , ‘Manas’ı geniş kapsamda sistemli bir şekilde araştırmalar yürüten bir bilim dalı olarak Sovyet döneminde bir boyut kazanmıştır.

Destanı yayınlamaya atılan adımlar kolay olmamıştır. Destanın en önemli kısımlarını sırasıyla yayınlamak 1940lı yıllarda yapılmıştır. 1940-1942 yy. ‘Manas’ dizinin 10 kitabı gün yüzü görmüştür. Bunlardan beşi S. Orozbekov’un, ikisi S. Karalayev’in , ikisi Togolok Moldo’nun ve sonuncusu Ş. İrismendeev’in varyantları olarak yayınlanmıştır. Halka geniş kapsamda tanıtımı yapılırken bazı hatalar da yer almıştır, hataların büyük kısmı kasten düzeltmeler, sözcüklerin başka sözcüklerle değiştirilmesi gibi durumlar asıl nüshayı değişime uğratmıştır. Editörler de çelişki içinde kalmışlardır, çünkü destanın boyutu çok büyüktü, sadece S. Orozbekov’un ‘Manas’ı 180378 satırdan oluşmuştur. Bundan dolayı Destanın konu tema bütünlüğünü bozmadan kısaltmaların yapılması nerdeyse imkânsızdı. Destanın geleneksel olay örgüsünü korumak amacıyla bazı tekrarlamaları çıkarmak mecburiyetinde kalınmıştır. Editörler mümkün olduğu kadar herhangi bir parçanın kısaltılması genel tabloyu etkilemeyecek bir biçimde olmasını sağlamaya çalışmışlardır.

‘Manas’ın etrafında oluşan tartışmalar yazıya geçirilen parçaların yayınından daha sonra daha da artmıştır. O dönemlerde cereyan eden tarihi dönemin taleplerine uyan Halk edebiyatını, ‘Manas’ın’ toplum sınıflarına yönelik boyutuna dikkat etmek güncel sorunlardandır, çoğu zamanlarda bu tür kültürel malzemeleri değerlendirmede önemli nokta niteliğindeki denebilir. ‘Sınıflar arası ilişkiler’ bazıları tarafından basit, formalite gereği yapılan anlamında algılanarak, eserin meydana geldiği tarihi koşullar ihmal edilerek, günün koşullarına göre değerlendirildiği görülür. Halk edebiyatına kaba-sosyolojik yöntem uygulandığı için yıllardır bu yaklaşım sürdürülmüştür.

Neticede büyük mirası basımı üzerinde birçok kurumların kararları da bulunmuştur. Destanı yayınında oluşan tartışmaların yer aldığını Kayum Miftakovun bir anısı tasdiklamaktadır: “ Yıl.1926. 3. Eylül. Akşam saat onda kendi evinde Maarifin müdürü Bayışev bana şunları dedi: ‘Bugün Maarif bakanlığında kurul toplantısında halk edebiyatını matbaadan basımlarını hazırlama ve dağıtma gündemi vardı. Katılımcılar “Manası” sınıflara göre ayrı ayrı basılması konusunda iki gruba bölündü. Birinci grup, önce seçilmesi, sonra iyilerini yayınlanmasını önerdiler, diğer ikinci grup ise ‘Manas’ın olduğu gibi yayınlanmasının taraftarlarıydı. Ben de ikincilerdeydim’ [3, Б. 6-7]. Maarif bölümünün bu toplantısının kararı arşivde bulunmamaktadır. Bu tartışma destan üzerinde yapılan tartışmaların bir kenarı diyebiliriz, çünkü tartışmalar günümüzde de yer almaktadır.

Destan üzerinde yapılan çalışmalar, tartışmalar hakkında Kuseyin Karasayev “Kızıl Kırgızistan” gazetesinde yayınlanan (1930.,27.Mayıs) ‘Manas’[4] adlı makalesinde geniş biçimde anlatmıştır. Makale o dönemlerin tarihi boyutundan haber vermektedir. Makalede Araştırma Enstitüsünün ileri sürdüğü projenin onaylandığını belirterek, içeriğinin şu şekilde olduğunu göstermiştir: 1. ‘Manas’, ‘Semetey’ örf –adet bakımından olumlu olmadığından dolayı kitle için yayınlanmasın, belli bir zümre için basılsın. 2. ‘Manası’ değişime uğratmadan, eklemesiz, kısaltmalar yapılmadan, Sagımbay manasçının ağsından nasıl alındığı gibi değiştirilmeden yayımlansın.’ diye adı geçen projeyi yazar bazı arkadaşlar halk için baskıyı örf adet açısından uygun olmayan kısımlarını çıkartarak, denetleyiciler için yayımlarız’, ‘kısaltarak yayımlarız’ dedikleri bana göre örf -adetleri bakımından iyileştirip basıma verimiz, lüzumsuz yerlerini kesip atarız dedikleridir. Bu genel olarak hata olabilir. Çünkü ‘Manasın’ her bakımdan alacak olursak, örf adet açısından iyi değil, iki sözcüğün biri ceylan, kırk asker, hanbahadırların zulmü, rahmetli, Tanrı (Kuday), bunları nasıl düzeltmek olur ’ – diye, K.

Karasayev genç arařtırmacı olmasına rađmen teorik bakımdan dođru fikir ileri sürmüřtür. O destanı deđiřime uğratmaya karřı, kısaltmaların yersiz olduđu fikrinde, önemsiz kısımların çıkarılması, idsimlerin deđiřtirilmesi, kafiye bozukluklarına uğrayacađından bu tür deđiřimlere karřı çıkmıřtır. Yine de bu sorun 50-60 yıllar arasında da güncelliđini korumuřtur. ‘Eđer bu fikre uyacak olursak halk edebiyatını yapay edebiyat olarak nitelemiş oluruz’ diye fikrini tamamlar. Yazar bu yaklařımını yıllar sonrası tekrar devam ettirmiş [5]. ‘Aynı zamanda zamanının temsilcisi olarak ‘sınıflar arası iliřkileri’ esasa aldıđı görülür. Projedeki : ‘Manas’ çok uzun olduđu için ve bir iki yıla yayınlanması imkânların kısıtlı olduđundan dolayı, bu yıl basılması gerek olan kısımların en önemli parçalarını yayınlamak’ – dediđi kısmını K. Karasayev de dođru bulur, ve Kökötöy’ün Ař’ını (İhsan, Mevlüt; Anma Töreni) teklif eder. Böylelikle metni deđiřtirmenin bilimsel ilkelere aykırı olduđunu belirtebilmiřtir. Burada ‘Manas’ destanının üstüne baskı deđiřim yapmakla panislamistik ve pantürkist ideolojinin içerdii hakkında da bazı itirazlar bulunmaktadır. Bununla birlikte kimler, nasıl, ne zaman yapmıřtır soruları halen cevapsız kalmaktadır. Bu sorulara açıklık getirmek için ‘Manas’ projesinin bařından takip eden Eřenalı Arabay uulu, Abdikerim Sadık uulu, Belek Soltonoy uulu, Akmat Kudaybergen uulu gibi insanlara sorulması lazım olduđunu belirler. Bu büyük tartıřmaya neden olan fikir o dönemlerde de, sonra da cevapsız kalmasına rađmen, tartıřmanın bařı, esası ve gerekçesi olduđu řüphesizdir.

Partinin arřivlerinde destanın birleřtirilmiş varyantını oluřturmak üzere yayınlama kurulu řöyledir: Kırgız bilim adamlarıyla birlikte, pus, kazak bilim adamları, yazarlarının bulunduđu hakkında bilgiler vardır. Bu toplantı, kurul hakkında bilgiler uzun yıllar gizli tutulmuřtur, çünkü Kırgızistan Bölgesi sekreteri Bolot İsaveev, Maarif komiseri Tokçoro Coldořev, Prof. Kasım Tınıstanov ve bilim adamı Evgeniy Polivanov, řair Saken Sayfulin kuřuna dizilmiřlerdir, ve onlar hakkında her bilgi yok edilmiş ve yasaklanmıřtır.

‘Manas’ destanını yayınlama teklifi 1935 yıl 10.Ocakta Kırgız Bölgesi Komünist Partisinin toplantısında Tokçoro Coldořev gündeme getirilerek ikinci kez ileri sürülür. 1935 yılında 29.Martta ‘Manası’ yayınlama kurulu üyeleri onaylanır. Kurulda Bařkatip M. Belotskiy, yardımcısı H. Ceenbayev, Sovyet Halk komiseri bařçısı B. İsaveev, ünlü oryantalist, akademisyen A. N. Samoyloviç, Kazak Edebiyatının klasiklerinden biri Saken Sayfulin v.b. toplam olarak 17 insandan oluřmuřtur. Adı geçen toplantı kararında genel yayın yönetmeni T. Coldořev atanır, 1935 yılında ‘Çon kazat’ (Büyük savař) iki dile çevirip basım yapılmasına dair karar alınır. Yayın kurulunda Kırgız edebiyat ile medeniyetinin ünlü temsilcileri olan A. Tokonbayev, A. Ailçinov, H. Ceenbayev, Cumabayev, K.Yudahin, Sokolov, Asfendiyarov v.b.g. řahıřlar oluřur, bilimsel danıřmanlar ise adademisyen A. Samoyloviç o dönemin Türk dilleri alanında profesör Azadovskiy atanmıřtır. Adı geçenlerin hemen hepsi kuřunlanmıřtır. (M. Bolotskiy Moskovada Lefortovo cezaevinde, A. Samoyloviç Leningrad’da, S. Sayfulin Alma-Ata’da vurulmuřtur, T. Coldořev’in hapise alındıktan sonra sonraki hayatı belirsizdir, ta ki Çon Tařta toplu mezar bulunana kadar. B. İsaveev ile H. Ceenbayev’lerin cesedleri K. Tınıstanov, T. Aytmatov ile birlikte bulunmuřtur. Destanı yayınlamak, bu konuda yapılması gereken çalıřmalara böylelikle ara verilir, sorumlular STPy’a bađdařtırarak, ařırı milliyetçilik, kontrdevrimci, trotskistler, vatan haini olarak ceza kesilip kuřuna alınmıřlardır.

Daha sonra 1937. yıl 1. Haziran Kırgız Bölge komitesinin Ekim Devriminin 20.yıl öreni adına Kökötöydün ařı ve Çon kazat S. Orozbekov’un varyantında Ruřçaya çevrilmesi için karar alınır. (Toplantı katılımcısı B. İsaveev, Maarif komiseri O. Aliyev, bölüm bařkanı Ailçinov ve 1.sekreter M.Ammosov dahil hepsi 1937 yıllarında kıyılmıřtır.)

Sovyet iktidarı destanın etrafında sürekli mantıklı sistemli çalıřmalar yürütmediđini de belirtme lazımdır. Buna misal olarak ‘Manas’ın tiyatrodaki sahneleřtirilmesine milliyetçilik, burjuva ideolojisini yürütmekte olduđu için suçlanan Kasım Tınıstanov’a Çon Kazatı Ruřçaya aktarma ve sanatsal tasarım gibi çalıřmalara danıřmanlık yapması üstlenmiş olup, Moskova iş görüřmesine gönderildiđine dair belgeler var.

'Manas' destanının etrafındaki derleme, yayınlama çalışmaları hakkında Kırgız Bolşeviklerin Komünist Partisinin I. Kongresinde (1937) de ele alınıp, raporda belirtildiğine göre destana devlet seviyesinde önem verildiği düşünülebilir. Aynı zamanda Kırgız Halkının güçlü kuvvetli manevi etkisi olan bu eseri ideolojik amaçta kullanmak gibi adımlar yapılmıştır, ancak ordaki komünistik ideolojiye aykırı konuları (Panislamizm, Pantürkizm) içerikten çıkarıp atma kolay olmadığı için süreç uzun zaman talep etmiştir. Kırgızistan Merkez Komitesinin II. Sekreteri H. Ciyenbayev 1937. Yıl Eylül ayında [6. B.25] büro üyelerine gönderdiği bildirisinde destan yıllardır nesilden nesile aktarılarak, bu yüzyılları içeren gelişmede burjuva, zengin tabaka kendi menfaatlarına de kullandıklarını ve Manas Destanı o tür zengin tabakaları yüceltmekle birlikte Ekim Devriminden sonra kontrdevrimcilik, burjuva milliyetçiler partiye Sovyet İktidarı ve Hükümetine karşı düzeltmeler yaptığını beyan eder. Destanı yayına hazırlama sürecinde kontrdevrimcilik, burjuva, milliyetçilik, panislamistik vepantürkistik ideoloji unsurlarından arındırma çabaları olmasına rağmen, günümüzde de yukarıda sıraladığımız konular geniş yer kapsamakta olduğu destanın girişinden son satırlarına kadar bulunduğunu belirtmek lazım. Sekreterin yazısında büro üyelerinin metni tekrar gözden geçirmesi gerektiğini bildirir, sonra komisyon gündemine getirmesi zorunlu olduğunu belirtir. [7. B.26].

Çok geçmeden yayınlama tekrar 5 Kasım 1937 yılı SSCB (26. K.K.P. Kırgızistanın bürosu destana kendi düzeltmelerini yapan burjuva milletçileri belli olduktan sonra 'Manas' ile ilgili yayın kurulu değiştirilmiştir. Önceki metin topluma zararlı olarak bulunur ve Ammosov'un emriyle 'Manas' destanını yayınlama çalışmaları sonuna kadar editörün elinden çıkıncaya kadar durdurulur. (Mallesef, bu grubun da akıbeti trajiktir. Yeni ekipte bulunan 8 kişiden beşi 5.Kasım 1938 tarihinde E. Sultabekov, M. Salihov, K. Kambarov, A. Alimov kurşuna dizilmişlerdir. Bunlar dışında Bunlardan başka Cakişev, Tokobayev, Aşubayev v.b. da vardı. 2. Ocak 1938'de bu sorunlar tekrar gündeme konulur: T.Ümötaliyev , C. Bökönbayev, K. Malikov, Gureviç'ten oluşan yeni grup oluşturuyor. İmzayı Ammasovun yerine Kerim Kenenbayev atar. (K. Kenenbayev da sonra kurşuna dizildi). Eposu yayınlama üzere yayın kurulunu oluşturmak daha da çok kez devam etmiştir, örneğin 1938.yılında 4. Eylül 1938 yılında yeniden oluşan grup misal olabilir. (Ö. Cakişev, K. Malikov, T. Ümötaliyev v.b.) Yukarıdaki belgelere göre 'Manas' destanının bilim kurulu üyelerinin birinin ardından diğerinin kurşuna dizilmesinden yayın çalışmaları da hep aksatılmıştır.

'Kırgız milli sanatı sonrasındaki gelişmesi hakkında' Kırgızistan MK'nın protokolü kararında (2. Kasım 1939. yılı) biçimi ulusal ve manası sosyal mili sanatın gelişmesi gündeme girdiğinde 'Manas' destanının yayınlanması konusuna tekrar dönülür, kısa zaman içerisinde Manas destanının birleştirilmiş varyantının yayınlaması hakkında karar alınır. Daha sonra 9.Aralık 1938. yılı 'Manas' destanını I.Cildinin yayın kurulu seçilir. Ekipte A. Tokombayev, K. Malikov, C. Bökönbayev, T. Ümötaliyev 'Manas' destanını yayınlama ve halk arasında yaygınlaştırma çalışmaları yürütülmesine rağmen, proje siyasi ideolojik bir takım engellere uğratılmıştır. Yayın ve basın kurulların üyelerinin sürekli değişmesi yayın ve yaygınlaştırma çalışmalarına gereken sonucu getirememiştir.

Devlet ideolojisinin sabit bir biçim kazanmasına kadar destana olan yaklaşımlar da sıkça değişmiştir. Buna misal olarak Stalin'in mektubundan sonra S. Orozbakov'un varyantında bazı parçalar işçi sınıfın değerlerine ters düştüğü düşünülmüştür ve tekrar 1935 yılında kollektifleştirme ve zenginleri sürgünlere gönderdikten sonra düzenlenen toplantıda K. Tımistanov Sagımbay'ı 'Ulu Manasçı' olarak tanımlar ve M. Auezov yüksek değer taşıdığını dile getirir, 1937 yılın yaz aylarında Kırgız Bölge komitesi Sagımbay'ın Varyantından 'Kökötöy'un Aşın' Rusçaya aktarmaya kara vererek, Kırgızistan Komünistik Partinin I. Kongresinin kararlarında 'Manas'ı kısa zaman içinde yayınlanmasını temin edilmesi kararlaştırıldığı açıkça yazılmıştır. Fakat, çok geçmeden 1937 yılında güz aylarında Stalin katliamlarının başlamasıyla Kırgız Bölge Komitesi S. Orozbakov'un varyantının kontrdevrimcilik konuları içerdiğinden dolayı basımı durdurulur, hatta yasaklanır.

Kırgız halkının ulu destanına yapılan Sovyet ideolojisine uyğunlaştırarak yayınlama ve araştırma çalışmaları uzun yıllar sürdüğü için yeterince çalışmalar yapılmadığını belirtmek isteriz.

Kaynakça

1. Судьба эпоса «Манаса» после Октября: Сб. документов. [Текст] /Сост.: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев К. [Текст] – Б.:Кыргызстан, 1995.- 144с.
2. Мусаев С. Манастаануу илиминин тарыхы [Текст] /С. Мусаев -Б., 2000-240б.
3. Кол жазмалар фондусу, инв. 84.
4. Карасаев К. «Манас» [Текст] //Кызыл Кыргызстан .-1930.- 27-май
5. Карасаев К. Хусеин наама: (баштан өткөндөр)/К.Карасаев [Текст] -Б.: Кыргызстан, 2001.-486б.
6. Судьба эпоса «Манаса» после Октября: Сб. документов. [Текст] /Сост.: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев К. – Б.:Кыргызстан, 1995.- 144с.

ELLADA GƏRAYZADƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Türkiyə, Kafkas Universiteti*

XIX əsr MAARİFÇİLƏRİ VƏ YENİ TIPLİ MƏKTƏBLƏRİN YARANMASI

Açar sözlər: *Azərbaycan, maarifçi-pedaqoqlar, milli, yeni tipli, məktəb, dərslük*

CREATING NEW TYPE SCHOOLS AND EDUCATORS IN THE NINETEENTH CENTURY

One of the main problems of the teachers-educators in the nineteenth century in Azerbaijan was to replace religious schools (madrasa) with the new type schools where native language and literature, math, history, etc. would be taught. The publication focuses on the role of Bakhixanov, Shirvani other teachers-educators in opening new type schools, as well as in writing tutorials textbooks for those schools.

Key words: *Azerbaijan, teachers-educators, national, new type, school, textbook*

XIX əsrin ortalarında Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını səciyyələndirən mühüm amillərdən biri ölkənin mühtəlif yerlərində yaradılmış yeni tipli məktəblər oldu. 1850-ci ildə Şəki, Lənkəran və Salyanda, 1853-cü ildə isə Zaqatalada müsəlman məktəbləri açıldı. Xüsusi tədris planı və proqramı olan məktəblərdə şagirdlər yaş və bilik dərəcələrinə görə siniflərə bölünürdülər.

XX əsrin ortalarında Azərbaycanda ibtidai məktəblər adlanan başqa tipli yeni məktəblər yaranmağa başladı: ilk dəfə belə məktəblər Şamaxı, Quba, Ordubad və Lənkəranda açıldı. Yeni tipli məktəblərdə təhsil haqqı ödənilmirdi və buraya bütün təbəqələrdən olan uşaqlar qəbul olunurdu. Burada məktəblilərə Azərbaycan və rus dilləri, hesab, tarix, şəriət və s. fənlər öyrədilirdi.

Yeni məktəblərin açılması Azərbaycanda maarifin inkişafı, dünyəvi təhsilin artması üçün şərait yaratdı. Əhalinin bir qismi öz uşaqlarını mollaxanalardan çıxarıb yeni tipli məktəblərdə oxudular. İbtidai təhsillərini başa vuran şagirdlər gimnaziyalara daxil olur, oranı bitirdikdən sonra ali məktəblərə oxumaq hüququ qazanırdılar.

XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixinə müsəlman məktəbləri adı ilə yaradılan təhsil ocaqları öz spesifik cəhətləri ilə fərqlənirdi. Bu təhsil ocaqlarının təşkilində ilk təşəbbüs görkəmli maarifçi-pedaqoq Abbasqulu Ağa Bakıxanov tərəfindən olmuşdur. Rəsmi dövlət qulluğundan çox elmi, pedaqoji və ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan A.Bakıxanov 1832-ci ildə

Bakıda azərbaycanlı uşaqlar üçün dünyəvi təhsil məktəbin bir layihəsini tərtib etmiş və həmin layihə həmin dövrdə Qafqazın baş hakimi baron Rozenə təqdim etmişdir. Lakin görkəmli maarifçinin bu təşəbbüsü çarizmin Zaqafqaziyadakı nümayəndələri tərəfindən etinasız qarşılanmışdır.

M.Ə.Rəsulzadəni məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatının tədrisi çox düşündürürdü: “Rəsmi məktəblərdə mükəmməl olmasa da türk dili dərsi verilmək və ibtidai məktəblərdə əvvəlinci və ikinci illər hesab dərsi dəxi türkcə verilmək qanun oldu. Bundan başqa da bir çox tazə cəmaət üsuli-cədid girdi. İndi hər yandan üsuli-cədid xəbərdir ki, gəlir. Hər tərəfdə milli məktəblər açılır. Hər yanda məktəb fikrinədir ki, düşülür.

Məlumdur ki, bu tazə məktəblərə tazə kitablar lazımdır. Türkcəni təlim üçün bir neçə qism kitablar nəşr olunmuşdur. Köhnədən tərtib olunmuş kitabçalara, onların bir çox nöqsanlarına cəhət kifayət olunmuyub, keçən ildən bəri heyəti müəllimin tərəfindən “Əvvəlinci il” və “İkinci il” kitabları nəşr edilmişdir. Deməli ki, türkcə dərslərini dermək üçün bir dərəcəyədək olsun təlimnamələr hazırlanmışdır” (Rəsulzadə: 1908).

Bakixanovun tərtib etdiyi layihə 1830-cu illərdə həyata keçməyə də, eyni adlı tədris ocaqlarının təşkilinə də təsirsiz qalmamışdı. XIX əsrin ortalarında ziyalılarımızın təkidli tələbi nəticəsində çar məmurları bu tip məktəblərin təşkilinin zəruriliyini dərk etdilər. Təbii ki, onlar belə məktəblərin təşkilində çarizmin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdülər. Lakin məmurların gizli məqsəd və niyyətindən asılı olmayaraq azərbaycanlılara məxsus xüsusi müsəlman məktəblərinin təşkili nəticə etibarilə irəliləyib, tərəqqiyə doğru atılmış bir addım idi. Müsəlman məktəblərinin meydana gəlməsində iki mühüm cəhət əsas təşkil edirdi: a) yerli əhaldən ibarət rus dilini bilən ruhani şəxslər hazırlamaq; b) Şərq dillərini bilən və mütləqiyyətlə sadıq qulluqçular yetişdirmək.

İlk müsəlman məktəbi 1847-ci ildə Tiflisdə təsis edildi. Yerli əhali tərəfindən böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanan bu təhsil ocaqları sonralar Bakı, Gəncə, Şuşa, Şəki, Şamaxı, Salyan, Lənkəran, Zaqatalada açıldı. Bu məktəblər əsasən könüllü ianələr hesabına fəaliyyət göstərirdi. Yalnız rus dili müəllimlərinə dövlət vəsaitindən çox cüzi məbləğdə əməkhaqqı ayrılmışdı. Bu məktəblər təhsil müvəffəqiyyətlərinin yüksək olması və şagird çoxluğu ilə fərqlənirdi.

Müsəlman məktəblərinin dövlət qulluğunda olan məmurlardan birinin xüsusi nəzarəti və müsəlman ruhani idarəsinin tabeliyində olması, xəzinədən müvafiq vəsaitin ayrılması, təsadüfi ianələrdən, maddi yardımlardan asılılığı, canişinliyin cüzi xərcinə möhtac olması, müəllimlərə ən aşağı əməkhaqqının verilməsi, müvafiq müəllim kadrları ilə təmin edilməməsi, lazımi tədris binası və tədris vəsaitinin olmaması onların get-gedə tənəzzülə uğraması ilə nəticələnirdi. Göstərilən çatışmazlıqlar müsəlman məktəblərinin fəaliyyətinin dayandırılmasına gətirib çıxardı. 1860-cı illərdə vəsaitsizlik üzündən həmin məktəblər bağlandı, yalnız Zaqatala müsəlman məktəbi həmin il üç sinifli ibtidai məktəbə çevrildi.

Azərbaycanda müsəlman məktəblərinin fəaliyyətinin qısamüddətli olmasına, təhsilin məzmunundakı bəzi nöqsanlara baxmayaraq, onların meydana gəlməsi o dövr üçün mütərəqqi hadisə idi. Bu məktəblər Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında və yeni üsullu məktəblərin yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həsən bəy Zərdabi hələ fəaliyyətinin ilk illərində azərbaycanlı qızlar üçün məktəb açmaq arzusu ilə yaşayırdı. 1875-ci ildə o, Azərbaycanda qız məktəbi açmaq təşəbbüsünü irəli sürmüş, hətta həyat yoldaşı Hənifə xanımla birlikdə məktəbin layihəsini və nizamnaməsini tərtib etmişdi. Lakin Zərdabinin dəfələrlə çar hökumətinə müraciət etməsinə baxmayaraq icazə ala bilmirdi. Beləliklə, 1901-ci ildə Zərdabinin təşəbbüsü ilə Bakıda açılan məktəb azərbaycanlı qızların məktəblərə cəlb edilməsi probleminin həllində ilk görkəmli addım oldu.

Beləliklə, 1890-cı ildə Şuşada və Naxçıvanda, 1901-ci ildə isə Bakıda qızlar üçün məktəblər açıldı. Qızlar üçün məktəblərin açılmasında “Şuşa” xeyriyyə cəmiyyəti böyük rol oynamışdı, Bakıda isə 1-ci birinci rus-müsəlman Aleksandrevsk məktəbi tanınmış mesenant Z. Tağıyev maliyyə dəstəyi ilə açıldı. Məktəbə Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım

rəhbərlik edirdi. Zərdabi həmin məktəbə kasıb ailələrin qızlarını düzəltməyə çalışır, bəzən də həmin qızları öz hesabına oxudurdu.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəlində və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində məktəblərimizdə dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti bu məktəbin yetirmələri idi.

C.Məmmədov Zərdabının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Həsənbəy Bakı müəllimlərinin müəllimi idi. Üzeyir Hacıbəyov, Süleyman Sani Axundov, Mahmudbəyov kimi qabaqcıl müəllimlər hər gün onun yanına məsləhətə gəlir, ondan qiymətli göstərişlər alırdılar. Həsənbəy dərsin elmi məzmunu ilə tədris üsulu arasında üzvi vəhdət yaratmağın, şagirdlərdə vətənpərvərlik hissi tərbiyə etməyin yollarını öyrədirdi. O, tədris işində əyani vasitələrin böyük əhəmiyyətini həmişə xüsusi göstərirdi. Həsənbəy tələb edirdi ki, müəllimlər maraqlı və səmərəli əyani vasitə düzəltmək üçün özləri təşəbbüs göstərsinlər, tədris işinə yaradıcılıq işi kimi baxsınlar (Məmmədov: 1949, 95).

Yeni tipli məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatı tədrisinin təkmilləşdirilməsi, dərsliklərin tərtib edilməsində, müəllimlərin ixtisalarının artırılması sahəsində tarixi rol oynayan birinci Azərbaycan müəllimlər qurultayı da Zərdabının adı ilə bağlıdır. 1906-cı ildə Bakıda keçirilən bu qurultayın təşəbbüskarı, təşkilatçısı və sədri Zərdabi olmuş, qurultayın bütün işləri onun və sədr müavini Nəriman Nərimanovun rəhbərliyi altında aparılmışdır.

“Üsuli-cədid” məktəblərinin açılmasında Seyid Əzim Şirvaninin böyük rolu olmuşdur. O, maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (“üsuli-cədid”) məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvani də öz məktəbində uşaqlara türk, yəni Azərbaycan və fars dillərini tədris edir, bədii qiraət öyrədirdi, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, hesab fənlərindən, eləcə də rus dilindən məlumat verirdi. Həmin məktəbdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri oxumuşlar: Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə və b.

Bununla bağlı məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli yazır: “Axirüləmir Hacı Seyid Əzim öz vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri təlim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda təlim-tərbiyə məsələsi çox çətin əmrlərdən birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cədid üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq öyrətmək layiqincə müntəzir olmamışdı və təlim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cədid nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan bir müəllim dışqarı çıxsaydı və təlim üçün təzə və yüngül bir cığır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud əda və hərəkətlər ilə izhar qıldılar” (Köçərli: 1985, 33).

Tanınmış pedaqoq Həbibbəy Mahmudbəyov Şirvaninin məktəbi haqqında yazır: “Məzkur məktəb Azərbaycan və farsı olmaq üzrə iki şöbədə ibarət idi... Məktəb müntəzəm və gözəl şəkllə girmiş, dərslərinin düzgün və müntəzəm getməsilə məktəb az zaman içində gərək mütəşəbbüslərin, gərək sairələrinin diqqətlərini cəlb ilə etibarlarını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Seyidin yaxın dostlarından beş-altı nəfər tərəfindən məktəbin ziyarət edilməyən günü yox idi. Gələnlər saatlarla son siniflərdə otururlar, Seyidin gözəl bir təzi-tədris ilə verdiyi fars dərslərini dinləyər: cocuqların cəld və çapıq cavabları ilə maraqlanırdılar. Məktəb cocuqları arasında ən çox diqqəti cəlb edən zəki və cəld cocuq Sabir idi” (Bağirov: 1986, 173-174).

Şirvani həm də dövlət məktəblərində dərs demişdir. Belə ki, 1874-cü ildə Şamaxıda açılan ibtidai məktəbdə fars və türk (Azərbaycan) dilləri müəllimi, 1877-ci ildə Şamaxı üçsinipli şəhər məktəbində türk dili və şəriət dərsləri müəllimi kimi çalışmışdır.

1887-ci ildə Minqreliya orta məktəbinin müəllimi A.Zaxarov Şamaxıya gəlib Şirvani ilə tanış olmuşdur. Zaxarov Şirvaninin məktəbi ilə maraqlanır və vətənə qayıdıandan sonra Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materillər toplusu” (“Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”) məcmuəsində (1890,

№ 9) maraqlı bir məqalə dərc etdirir. “Qafqaz tatarları²⁰ arasında xalq təhsili” (“Народное обучение у кавказских татар”) adlanan həmin məqalədə Zaxarov yazır: “...Hacı Seyid Əzim 18 ildir ki, məktəbi idarə edir. Dağıstanda təhsil almışdır; fars, ərəb dillərini və bir neçə Dağıstan ləhcələrini bilir. O, birinci dərəcəli şair kimi tanınmaqdadır. Onun bədi əsərlərindən “İlham dəqiqələri” adlı əsəri Təbrizdə nəşr edilmişdir. “Şirvan xanlığının tarixi” adlı bir əsər də yazmışdır ki, hələ indiyədək nəşr olunmamışdır. Onun məktəbində 33 şagird oxuyur...” (Zaxarov: 1890, 4).

Şirvani Azərbaycan dilində dərslərlərin olmadığını nəzərə alaraq dərslərlə hazırlamaq fikrinə düşür: “Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsləyə ciddi ehtiyac olduğunu gören Şirvani uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdır” (Əmədov: 2001, 175).

O, 1878-ci ildə topladığı topladığı mətnlərdən istifadə edib birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslərlə üzərində işləyib hazırlamışdı. Bundan başqa Şirvani həm də ana dili proqramını tərtib etmiş və 1886-cı ildə həmin proqramı Qafqaz Tədris Dairəsinə təqdim edilmişdir.

Dərslərləri çap etmək üçün Şirvani onları Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin rədd cavab almışdır. Buna baxmayaraq, Şirvani dərslərlərin üzərində yenə də işləyir. O, həmin dərslərləri «Müntəxəbat» adı ilə yenidən işləyib təkmilləşdirilmiş və müxtəlif illərdə nəşrə təqdim etmişdir” (Bağırov: 1986, 4).

Azərbaycan tarixində ilk mükəmməl tədris kitablarından olan “Rəbiülətfal” dərslərlərdəki mənzum hekayə, öyüd-nəsihət və təmsillər müxtəlif tərbiyəvi əhvalatların təsvirindən ibarətdir. Onların bir qismini şair şəxsi həyat təcrübəsi və müşahidələri əsasında yazmış, digər qismini isə Şərq mənbələrindən, əsasən Nizaminin və Sədinin əsərlərindən təbdil və tərcümə etmişdir.

Şirvani öz sələfləri Bakıxanovun və Vazehin xeyirxah ənənələrini davam etdirib bəzi uşaq əsərlərini təlim materialları kimi istifadə edir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli bu barədə belə yazır: “...təlimü tədris üçün və ətfalin təhzi-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru yox etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmun və ibrətəməz nəqlü hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı. Mərhumun tərtib etdiyi kitabçadan bir nüsxəsi ki, öz dəst-xətti ilə yazılmışdır, sabiqdə müsəman şöbəsinin inspektoru olan mütəvəffa Çernyayevskiyə (əslən Şamaxıdan olan məşhur Azərbaycan dili müəllimi və metodisti) göndərmişdi. Haman hekayələrdən bir neçəsini Çernyayevcki öz “Vətən dili” nam kitablarına salmışdır.

Mərhumun Çernyayevckiyə göndərdiyi məcmuə əlan bizdədir... Məcmuə üç dəftərdən ibarətdir. Əvvəlinci dəftərdə yazılıbdır: Şeyx Sədinin “Gülüstan” və “Bustan” kitablarından və bəzi hükəmanın əsərlərindən sadə və açıq türk dilinə tərcümə olunmuş nəsihətamiz hekayələr. İkinci dəftər həmçinin bu qisim hekayələrdən və 51 öyüd və nəsihətlərdən əmələ gəlmişdir.

Üçüncü dəftərin mündəricatı nəzm ilə yazılmış əxlaqü ətvərə dair timsallardan ibarətdir. Bunlardan əlavə bir para xırdaca məzhəkələr və gülməli hekayələr haman dəftərdə yazılıbdır...” (Məmmədov: 1987, 33-34).

Təəssüflər olsun ki, Şirvani son iki dərslərləini sonralar çap etdirə bilməmişdir. Həmin materiallardan məşhur pedaqoq A.Çernyayevcki öz dərslərləini (“Vətən dili”) tərtib edərkən istifadə etmişdir.

Dərslərlədə verilmiş mətnləri uşaqların rahat başa düşməsi üçün Seyid Əzim mümkün qədər sadə və aydın yazmağa çalışmışdır. Bu barədə o, kitabın girişində yazır: “...bəzi mütəlibi-aliyələr ki, idrakı cəmi bəni-növibəşərə lazımdır, alimiqdar olan müsənniflər (yəni, dərslərlə yazanlar) bəzi kitablarda əlfazi-qəlizəyi-şədidə ilə bəyan ediblər, ətfali-dəbistanın zehni dərkindən aciz və qasirdir. Və müşəxxəs və məlumdur ki, bizim diyarın əhli hər nə elm ki, kəsb edərlər – əyyami-tüfuliyyətdə (uşaqlıqda) kəsb edərlər” (Şirvani: 1969, 365).

---

²⁰ yəni azərbaycanlıları

Məmməd Əmin Rəsulzadə "XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəni vəziyyət" adlı məqaləsində yazır: "Maarifçilərdən Həbib bəy Mahmudbəyli və Sultanməcid Qənizadənin yorulmadan çalışmaları sayəsində Azərbaycanda 1880-ci ildən sonra "rus-tatar məktəbi" adlanan bir çox məktəblər açıldı. Bu məktəblərin Azərbaycanın elmi həyatında oynadığı rolu inkar etmək olmaz. Ancaq zaman keçdikcə xalq məktəblərdə çar idarəsinin ruslaşdırma siyasəti yürütdüyünü görüncə bu məktəblərdən soyudu. Azəri xalqı uşaqlarına milli tərbiyə verə biləcək məktəblər istəyirdi. Milli ruhda bir çox mədəni, siyasi cəmiyyətlər yaradıldı. Bu cəmiyyətlərə azəri burjuaziyası maddi yardım göstərirdi. 1901-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda 1-ci Aleksandrevski türk qız gimnaziyası açdırmışdı. Türk kapitalistlərinin yardımı ilə "Səadət" məktəbi də yaradıldı. Tağıyev böyük bir türk dram teatrı tikdirdi. Azəri kapitalistləri türk qəzet və jurnallarına maddi yardım edir, Qərb ölkələrinə təqaüdlə tələbə göndərirdilər. Çar rejimi Azərbaycanda kişi məktəbi, texnikum, universitet kimi elmi mərkəzlər açmağı türklərə qadağan etmişdi.

XIX əsrin axırlarında türk pedaqoqları xalqın və varlıların yardımı sayəsində öz milli məktəblərini açmağa başladılar. Həmin məktəblərdə ruslaşdırma yox idi. Rus dili bir fənn kimi tədris edilirdi. Bu məktəbərə "üsuli-cədid" məktəbləri deyirdilər. Şamaxıda şair və pedaqoq Hacı Seyid Əzimin vaxtı ilə açmış olduğu üsuli-cədid məktəbini Mirzə Rza davam etdirirdi. Qubada Molla İbrahim Xəlil, Salyanda Molla Əbülhəsən, Bakıda Mirzə İsmayıl Qüdsi yeni üsullu məktəblərin qurucuları idi (Rəsulzadə, 1944, 99).

Azərbaycanda orta əsrlərdən bəri fəaliyyət göstərmiş mədrəsələr vaxtilə özünü doğrultmuşdu, lakin onlar artıq yeni dövrün tələbatına uyğun gəlmirdi. Ona görə də maarifçi-pedaqoqlar "üsuli-cədid" məktəblərinin açılması uğrunda mübarizəni davam etdirirlər və beləliklə "üsuli-cədid" məktəbləri açılmağa başladı. Qeyd edək ki, ruhanilərin əksəriyyəti yeni tipli məktəblətin əleyhinə çıxsa da, mütərəqqi axund və mollalar belə məktəblərin açılmasını alqışlayırdı. lakin başqa bir mütərəqqi qismi bu hərəkətdə fəal iştirak edirdi.

Rəsulzadə bu haqda belə yazır: "Bakıda rusca çıxan "Kaspi" qəzeti köhnə dini üsullu məktəbləri tənqid edir, "bu məktəblər fanatik və cahil molaların ağalığı altındadır", - deyə yazırdı. Üsuli-cədid məktəbləri Azərbaycanın başqa vilayət və qəzalarında da açılırdı. Bu məktəblərdə dərslər fonetik metodla verilir. Dərslər türkcə ana dili, hesab, coğrafiya, rus dili və təbiət dərslərindən ibarət idi. Lənkəranda üsuli-cədid məktəbini ilk açan Mirzə İsmayıl Qasir olmuşdu. Ancaq bu yeni açılan məktəblər Azərbaycan xalqının ehtiyacını ödəyəcək qədər deyildi. Cəmiyyət artıq oxuyub-yazmağın əhəmiyyətini dərk edirdi.

O dövrdə aktual mövzu, məktəblərdə dərs metodu, dil və əlifba məsələləri idi. əlifba məsələsi - ərəb hərflərinin türk dilinə uyğun gəlmədiyi və latın əlifbasına keçmək lazım olduğu M.F.Axundovdan miras qalan proses idi. Müəllim M.T.Sidqi və F.Köçərli bu prosesin tərəfdarları idilər.

1898-ci ildə F.Köçərli Tiflisdə rus dilində nəşr olunan "Qafqaz" qəzetində "Ərəb əlifbası və onun nöqsanları" başlığı altında bir seriya məqalələr dərc etdirmişdir. M.T.Sidqi də yazdığı məqalələrdə F.Köçərli ilə həmfikir olduğunu bildirirdi. Dil məsələsində əsasən Türk (ana) dilinin, yəni canlı xalq dilinin ədəbi dilə təbiiq edilməsi fikri müdafiə olunurdu.

1899-cu ildə Nəriman Nərimanov "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf və nəhfi" adlı əsərini nəşr etdirmiş və bu əsərdə əsasən fonetika, morfolojiya və sintaksis incəmələrinə xüsusi yer vermişdi" (Rəsulzadə, 1908, 3).

Cənubi Azərbaycanda məktəblərin açılmasında Mirzə Həsən Rüşdiyyə kimi maarifçilərin böyük rolu olmuşdur. Pedaqoji fəaliyyətinə İrəvan şəhərində başlamış Rüşdiyyə 1883-cü ildə özünün üsuli-cədid məktəbini açır (qardaşı Mirzə Əli ilə birlikdə). Sonra isə Təbrizdə "Dəbistani-Rüşdiyyə" və "Mədrəseyi-Rüşdiyyə" adlı məktəblər açdı.

1894-cü ildə Rüşdiyyə "Vətən dili" adlı dərslik yazır. "Rüşdiyyəyə-Müzəffəriyyə" məktəbində tədris olunan ana dili dərsləri məhz bu kitab üzrə aparılırdı: "Təbrizdə çap olunan "Vətən dili" öz dövrünün ən mükəmməl dərsliyi idi. Sadə və aydın dil ilə yazılan dərslik onu qavramaqda məktəblilər üçün heç bir çətinlik yaratmır və sövti üsulu ilə ərəb əlifbasının

öyrənilməsinə xeyli asanlaşdırırdı. Altı ay ərzində yazıb-oxumağı öyrədən bu dərslik bütün İran Azərbaycanında yayılmışdı.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə "Vətən dili" kitabından başqa türk (Azərbaycan) və fars dillərində bir çox əsərlərin müəllifidir. "Bədayətüt-təlim", "Kifayətüt-təlim", "Nəhayətüt-təlim", "Təkmelə-tis-sərf", "Ana dili", "Əlifbəyi-Rüşdiyyə", "Üsuli-əqaid və ya ittihadı-bəşər" və s. əsərləri bütün İranda oxunur və bir çox məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu (Amanbəyli: 2001, 6). Qabaqcıl maarifçi-pedaqoqların yetişdirilməsində 1876-cı ildə açılmış Qori Müəllimlər Seminariyasının yaranmasının böyük rolu olmuşdur. Həmin seminariyada 1879-cu ildə Azərbaycan bölməsinin açılması və sonralar Qazağa köçürülməsi Azərbaycanda müəllim kadrlarının yetişdirilməsində müsbət təsir göstərmişdir.

Naxçıvanda rus-tatar qəza məktəbi adlandırılan ilk dünyəvi məktəb Ehsan xan Kəngərli tərəfindən açılmışdır (XIX əsrin 30-cu illərində). 1879-cu ildən bu məktəb üçsinifli şəhər məktəbi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Həmin dövrdə Naxçıvanda "üsuli-cədid" məktəbləri də yaranmağa başlayır. Belə ki, 1892-ci ildə "Əxtər" (maarifçi-pedaqoq M.T.Sidqinin təşəbbüsü ilə Ordubadda təsis olunur), 1894-cü ildə "Məktəbi-tərbiyə" (Naxçıvan şəhərində), 1896-cu ildə "Qız məktəbi" fəalittət göstərməyə başlamışdır. Bundan başqa, "Məhəlli məktəblər", "Məktəbi-xeyriyyə", "Rüşdiyyə" və s. məktəblər də yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda yeni tipli məktəblərin yaranması və fəaliyyətində o dövrün tanınmış maarifçi-pedaqoqları – Qori müəllimlər seminariyasının məzunları Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahaxtılı, Mirzə Əlməmməd Xəlilov, Mirzə Əlməmməd Xəlilov və b.-nin çox böyük xidmətləri olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Amanbəyli Ə. Milli maarifçilik fədaisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə // <http://millikimlik.az/>
2. Aslan K. Seyid Əzim Şirvaninin bədii irdində maarifçilik ideyaları // *Kitabxanaşünaslıq və informasiya*, 2010, № 2
3. Bağirov Ə. S.Ə.Şirvani və məktəb. Bakı, Maarif, 1986
4. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi: Dərs vəsaiti. Bakı, 2001
5. Hüseynli M. Rüşdiyyə və "Vətən dili": Mirzə Həsən Rüşdiyyə - 150 // *Ədəbiyyat*, 2001, 17 avqust
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: iki cildə. II cild. Bakı, Elm, 1985
7. Məmmədli C. İranda türkcə təhsil olmuşdu // *Ayna*, 2009, 7 noyabr
8. Mahmudbəyov H. Uzaq keçmişlərdən əski xatirələr.
9. Məmmədov Ç. Həsənbəy Zərdabi. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1949.
10. Şirvani S.Ə. Əsərləri: 3 cildə. II c. Bakı, Azərbb. EA Nəşriyyatı, 1969
11. Rəsulzadə M.Ə. Hesab məsələləri // *Tərəqqi*, 1908, 2 oktyabr (№ 91)
12. Захаров А. Народное обучение у кавказских татар // *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 1890, № 9

AYTƏN HACIYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti*

XIX əsr QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA BAHARIYYƏLƏR

Açar sözlər: *Qarabağ şairləri, bahariyyə, gül, bülbül*

CREATIVITY KARABAKH POETS OF THE NINETEENTH CENTURY BAHARIYYAS

Azerbaijani literature and literary development of nineteenth-century aesthetic xidmətləri idea of the "Assembly-uns", "Majlis-fəramushan" təsvirlərindən enough benefited

members of the nature of the works of different content. Nature, separate utensils, plates, the masters of nature and the idea of their thoughts, feelings and excitement of artistic expression in the language, methods and tools become available.

Keywords: *Karabakh poets, bahariyyə, roses, nightingales*

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi estetik fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri müxtəlif məzmunlu əsərlərində təbiət təsvirlərindən də kifayət qədər yararlanmışlar. Təbiət,ayrı-ayrı əşyalar,təbiət lövhələri sözügedən sənətkarların öz fikir və düşüncəsini,hiss və həyəcanını bədii dillə ifadə etməsində əlverişli üsul və vasitəyə çevrilmişdir.Ümumiyyətlə təbiət, onun müxtəlif fəsilələrinin tərənnümü-bahariyyə,xəzaniyyə kimi şeir nümunələri “janr-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə yalnız şərqi şeirinin poetik-estetik ənənəsinə məxsus olduğundan” [6 ; səh 3] klassik şərqi cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında geniş nəşət tapmışdır. Q.Təbrizi, N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Xətayi və s. kimi ölməz söz ustalarının əsərlərində lirik-romantik qəhrəmanın psixoloji- mənəvi aləmi ilə bağlı bahar,payız fəslinin təsvirlərindən kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Bahar torpağın,məhəbbət isə qəlbin məstlik çağı olduğundan XIX əsr qarabağlı söz ustaları da sevgi hissindən dolayı keçirdikləri güclü ruhi-emosional sarsıntıları ifadə etmək üçün baharla bağlı işlədilən təbiət lövhələrinə bu və ya digər şəkildə müraciət etmişlər.Lakin onların sözügedən məzmunlu poetik örnəklərindən söz açmazdan öncə,bahariyyənin nəzəri-terminoloji mənasına nəzər yetirmək istərdik.Müxtəlif nəzəri ədəbiyyatlarda təbiətin bahar çağındakı görüntülərini əks etdirən əsərlər “peyzaj-lirikası nümunələri”[7; səh 20], “klassik şərqi ədəbiyyatında baharı təsvir edən lirik şeirlər,yaxud böyük bir poemanın baharı əks etdirən hissəsi”[8; səh 25], “baharı təsvir edən şeir növü”[2;səh 26], “peyzaj lirikasının nümunəsi,məzmun,forma elementi” [3; səh 8] kimi səciyyələndirilir. Zənnimizcə də, sözügedən əsərlər klassik şərqi şeirinin müxtəlif janrlarında qələmə alındığından, hətta iri həcmli əsərlərin yazılmasında da istifadə edildiyindən onların məzmun,forma elementi kimi dəyərləndirilməsi daha məqsədə müvafiqdir. M.Ə.Bülbül, M.Məxfi, M.Yüzbaşov, M.Nəvvab və s. kimi “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” üzvləri də fərqli janrlı əsərlərində istər lirik təsvir və tərənnüm,istər qəhrəmanın mənəvi durumu əks etdirmək, istərsə də bədii məkan və zaman yaratmaq məqsədilə gözəl bahariyyə nümunələri yaratmışlar.

M.Nəvvabın dostu və qələm yoldaşı M.Ə.Növrəsə ünvanladığı şeiri bu baxımdan xarakterikdir. Belə ki, 1309 (1891)-cu ildə qələmə alınmış şeirin məzmunundan anlaşıldığı kimi, ilk bahar çağlarında yazılmış örnəkdə yazın gəlişi ilə təbiətin oyanması,insan qəlbində baş qaldıran sevil-sevilmək arzusu olduqca gözəl bir dilləifadə edilir.Nəvvab yersiz təmtəraqdan kənar şəkildə,saf ana dilində, ilin bu gözəl fəslində baş verənləri təsvir edir:

Açılıbdır bağda gülü lalələr,
Dəstə bağlar güli gözi alələr,
Bülbül kimi oxur xırda salələr,
Səthi-cahan gülüstanə dönübdür.[12;səh 25]

Müəllif vətən mülkünün gülüstanə döndüyünü görcək qəlbini təlatümə gətirən hissləri nizama düzölmüş inci-söz şəkildə ifadə edir.Təbiətə yeni əhval-ruhiyyə ilə nəzər salan şair sanki onun gözəlliyini yenidən kəşf edir və ən ali detalları diqqətdən kənar qoymayaraq qələmə alır:

Xələt geyib zümrüddən ağaclar,
Çiçəklərdən boyun əyib budaqlar,
Şəbnəm düşüb tazələnib yarpaqlar,
Səthi-cahan gülüstanə dönübdür.[12;səh 24]

Göründüyü kimi Nəvvabın rəssamlığı burada özünü büruzə verir.O,təbiətin gözəlliyini sanki istedadlı fırça ustadı kimi,ən gözəl və parlaq boyalarla kətanda əbədiləşdirir.Təbiətdə baş

verən yeniləşmə şairin hər bir insan övladına məxsus sevgi təşnəsini daha da gücləndirir. Təbiətdəki gözəllik,şairə görə,nazənin“ məhru”lara (ayüzlülərə) da sirayət etmişdir:

Seyr eyləyir səhraları məhrular,
Tel-tel olub gül yanaqda giysular,
Qumru çəkər ağaclarda yahular,
Səthi-cahan gülüstanə dönübdür. [12;səh 25]

Müəllif bu gözəlliyi elə bir dillə təsvir edir ki,oxucunun gözləri önündə istər-istəməz həmin füsunkar mələk,onun bahar yelində qıyılan xumar gözləri canlanır:

Yelpəkləyir badü bahar üzlərin,
Xumarlanıb yumur nərgis gözlərin,
Şəkər kimi şirin edir sözlərin,
Səthi-cahan gülüstanə dönübdür. [12;səh 25]

Nəvvab “naziklərə nazanə nazlar satan məhrular”dan sevgisinə cavab görmədiyindən kədərlənərək yazır:

Bu aləmdə yoxdur zövqü səfalar,
Gülruxlardan kimlər görüb vəfalar,
Xəzan yetər,hatif çəkər sədalar,
Səthi-cahan neyistanə dönübdür.[12;səh 26]

Şairin kədərini anlamaq mümkündür:onun vəfasız gülruqların qəlbinə yol tapmayan sevgisindən doğan təəssüf hissi baharın gətirdiyi gözəllik və yeniləşmə ab-havası ilə təzad təşkil edir.Axı,müəllifin özünün yazdığı kimi indi vüsala yetmək vaxtıdır:

Bu məhvəşlər qoynucənnət bağıdır,
Zəm sineyi-simi bustan tağıdır,
Şamamasın üzüb dərmək çağıdır,
Səthi-cahan gülüstanə dönübdür.[12;səh 25]

Ümumiyyətlə,qarabağlı söz ustalarının yaradıcılığında lirik təsvir və tərənnüm hissələrinin sonsuzluğu və rəngarəngliyi ilə seçilən,başqa sözlə desək,gözələ müraciətən onun zəhri aləmini bahar elementlərini ilə tərif edən poetik örnəklər olduqca çoxdur.Bu baxımdan M.Bülbülün aşağıdakı qəzəli səciyyəvidir:

Ey aşiqi şeyda,göz aç,seyri-təmaşa vəqtdir,
Güllər açıb gülzaridə,dur,seyri-səhra vəqtdir.[5;səh 86]

Məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış bu qəzəlin ruhuna sanki bahar tərəvəti çilənmişdir.Şair maraqlı müqayisədən istifadə edərək özü ilə gülün həsrətində olan bülbül arasında bir paralellik aparır.Baharbülbülün şaxi-gül üstə şurilən öz nəğməsini oxumaq çağı olduğu kimi,aşiqi-şeydanın da gülşəndə rüsva çağıdır:

Şaxi-gül üstə əndəlib eylər həyahu şurilən,
Ol aşiqi-dildarənün gülşəndə rüsva vəqtdür.[5; səh 86]

Klassik şərq ədəbiyyatında qəlibləşmiş obrazlar olan gül-bülbül obrazları XIX əsr Qarabağ sənətkarlarının da yaradıcılığında işlənmə tezliyi ilə seçilir.Blaqovun sözləri ilə desək, “şərq poeziyasının ənənəvi motivi,sevgi simvolu olan bülbül,qızılgül obrazları sonralar Avropa ədəbiyyatına da keçmişdir.[4;səh 30].Yeri gəlmişkən qeyd edək ki,hind ədəbiyyatında qu quşu bülbül obrazının analoqu kimi işlədilir.[10;səh 30].Qarabağlı söz ustalarının poetik örnəklərində aşiqin öz sevgilisini gülə,sərvərə bənzətməsi, onun hüsnünə bahar libası geydirməsi hallarına çox təsadüf edilir. EləM.Bülbül də bahar elementlərindən, peyzaj təsvirlərindən bəhrələndərək bu fəslin “eyşü-tərəb”(fərəh) ,vüsal çağı olduğunu bildirir.

Fəsl-i-bəhar ol nuşləb,etsün gərək eyşü-tərəb,
Gər əzmi-seyri bağ edə,ol məhsima,vəqtdür.[5 ;səh 86]

Ümumiyyətlə, “bədi əsərdə peyzaj öz başlanğıcını təbiət təsvirlərinə aid detallardan alır.Bədi təsvirdə peyzaj detalları əhəmiyyətli rol oynayır.Belə ki,peyzaj bədi əsərdə yalnız təbiət təsvirlərindən ibarət olmayıb ,ilk öncə əsərdə konkret funksiya daşıyan bir elementdir” [11;səh 110]. M.L.Qarabaği Yüzbaşovun da

Qərribə xələti ziba geyib zəmanə yenə,

Nə türbə zib verib səhni-gülüstənə yenə [15;səh 70] mətləli qəzəli baharın poetik tərənnümünü verməsi baxımından maraqlıdır. Bahar atributları ilə insan cəhətlərinin eyniləşdirildiyi bu nümunədə sənətkar bədii zaman və məkan yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

Nə türfə getdi zimistan,nə yaxşı gəldi bahar,

Şükufə ətri dolub hər tərəf,cəhanə yenə.[15;səh 70] söyləyən Yüzbaşov yaz fəslində təbiətin yeni xələt geyməsinə poetik şəkildə təsvir edir:

Şəmimi müşk ilə yeksər dolubdu səthi-zəmin,

Yəqin ki,zülfünə sünbül urubdu şənə yenə. [15;səh 70].

“Məclisi-üns”,“Məclisi-fəramuşan”üzlərinin yaradıcılığında romantik qəhrəmanın mənəvi,daxili psixoloji əhval- ruhiyyəsini əks etdirən portret bahariyyələr də mühüm yer alır:

Könül etməzdi meyli-baği-gülşən,

O gülruxsar idi baği-bəharım.[5;səh 36].

Və ya :

Təbi yaqutdur,ya qönçeyi-gül,

Gələndə nitqə eylər şəkkər əfşan.[5;səh 36].

Göründüyü kimi burada bahara xas olan anlayışlar və təbiət təsvirləri lirik qəhrəmanın tərənnümü üçün müqayisə ilə verilən portret bahariyyədir.Sözügədən nümunədə bahar elementləri ilə təbiətin oyanma fəslə deyil,lirik qəhrəmanın özü dərk edilir.Ümumiyyətlə, “yaqut ləb, mirvari dəndan, güli-növbahar,qəddi-sərv” və s.kimi bahar elementləri “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”üzlərinin yaradıcılığında da işlənmə tezliyi ilə seçilir:

Təbin müfərrihi-yaqut,qüvvətdür canə,

Tərəhhüm eylə,özün qıl əlaci dərdi-nihan.[5; səh 60].

Və yaxud:

Təbin yaqut,mirvarid dəndan,

Verür zəfi-diləhəm qüvvət,həm can.[5;səh 116].

Yaqut,mirvari və s.kimi qiymətli daş-qaşlar romantik sənətkarları müsbət emosiyalar oyadan, insanın əhval-ruhiyyəsini yüksəldən təbiət gözəlliklərinin bir hissəsi kimi maraqlandırır. Qarabağlı ustadlar da onlardan öz lirik qəhrəmanının əhval-ruhiyyəsini,gözəlliyinin müxtəlif atributlarını əks etdirən bədii-estetik elementlər kimi yararlanmışlar.

XIX əsr Qarabağ sənətkarları aşıqın emosional hissələrini-sevgili məhbubu ilə görüş anlarının sevincini, hicran dərini,didarına qovuşmaq təşnəsini əks etdirərəkən qizilgül, təzə gül obrazına da müraciət etmişlər.Lakin sözügedən estetik obraz daha çox gənclik,tərəvət,sevgi simvolu kimi işlədilir:

Aziz demək olmaz yüzünə, şəmsü qəmərdir,

Za gülşəni-firdovsdə açmış güli-tərdir.[5; səh 84].

Klassik ədəbiyyatda məşuqun qədd-qamətinin ucalığını,mütənasibliyini göstərmək üçün sərv,tuba və s.kimi cənnətdə bitən ağaclara bənzədilməsindən yaranan qəlibləşmiş simvolika mövcuddur. Ümumiyyətlə,sevgili məhbubun əndamı dünya ədəbiyyatında milli obraza müvafiq olaraq tərənnüm edilir. Bu baxımdan ərəb şairi Bişşari ibn Burdun yarının qamətini palma budağına bənzətməsi [9, s.79] təəccüblü deyil. Lakin sərv şərq ədəbiyyatında bənzətmə elementləri içərisində işlənmə tezliyi ilə seçilir:

Misali sərvqədin cənnət içrə tubadır,

Belə güman eylərəm mən,genə bu zibadır [5; səh 44] deyə yarının boyunu sərvə bənzətməklə yetinməyən şair bənzətməyə müqəddəs sayılan tuba ağacını da gətirir ki,bu da bədii dilin kamilliyini daha da artırmış olur. Əlvan,tərəvətli təbiət lövhələrini təsvir edən,təbiətlə aşıqın mənəvi aləmini,əhval-ruhiyyəsini uğurla qarşılaşdırır M.Bülbül bir sıra poetik örnəklərində öz gözəlini əfsanəvi obrazlardan daha üstün tutur:

Desəm,rəna qəddinə sərv-dilcu,

Qələtdir,sərv həm olmaz xüraman.[5;səh 36].

XIX əsr Qarabağ sənətkarlarının yaradıcılığında dünyəvi mahiyyət kəsb edən bahariyyələrlə yanaşı, irfani obraz və motivlər üzərində qurulmuş bahariyyələr də mühüm yer alır. Bu baxımdan Yüzbaşovun aşağıdakı bahariyyəsi maraqlıdır:

Səməmi-badü-xəzan ilə gülşən ölmüşdü,

Nəsimi-sübhi-bahar ilə gəldi canə yenə.[15;səh 70]. İlk baxışdan dünyəvi mahiyyət kəsb edən bu poetik örnəkdə müəllif yazın gəlişi ilə gözəlləşən təbiətdən söz aşmaqla təsəvvüfi düşüncələrini əks etdirmişdir. “ İrfana görə, bu dünya bir ayna kimi o Mütləq həqiqəti əks etdirir”[14;səh 121] və ilahi varlığın bu gözəlliyi təbiətin məstlik çağı olan baharda üzə çıxır:

Olubdu süsəni nəsrinlə çəmən rəngin,

Edibdi qumri əcəb sərvə aşyanə yenə[15;səh70].

Müəllif fəslə baharda təbiətin al-əlvan çiçəklərlə bəzənməsini və bayram keçirməsini poetik obrazlarla təsvir edir:

Pozuldu bəzmi-zimistan, dağıldı zağü zəğən,

Həzar ləhn ilə bülbül oxur xəzanə yenə.[15;səh 70].

Fəslə-zimistan(qış fəslə)insanın hələ qəflətdə olmasının, fəslə-baharda isə onun qəflət yuxusundan oyanaraq batını gözünün açılmasının alleqorik ifadəsidir. Əgər dünyəvi mahiyyətli bahariyyələrdə sevgi nəğməkarı olan bülbül gülün təşnəsindədirsə, sufi məzmunlu analoji əsərlərdə bülbül Yaradana qovuşmaq həsrətilə alışıb yanır. Sonrakı beytlərin sufi terminlərlə zənginliyi və irfani mahiyyət kəsb etməsi, min səslə oxuyan bülbülün tərənəsinin Yaradana ünvanlanması bir daha təsdiqləyir: baharın gəlişi ilə təriqət başçısı olan piri-muğan yenidən cüşa gəlmiş, müridlə mürsidin meyxanədən ucalan səsi asimana yetmişdir:

Müridi mürşidi-meyxanədən ucaldı səda,

Nəvayi-əhli-tərəb yetdi asimanə yenə.[15;səh 71]

Baharın gəlişi ilə gizli gözəlliyin aşkar olması səbəbindən daxilən məst olan şair həqiqi gözəlliyi daha yaxşı duymaq, ilahi varlığa qovuşmaq niyyəti ilə saqিদən ona mərifət şərabı verməsini təvəqqe edir, çünki şairin həsrətində olduğu gülüstana gedən yol ancaq mərifətdən keçir:

Təğafül etmə, götür sağəri, gözüm saqi,

Əyaqə dur, gedəlim tərəfi-gülsitanə yenə.[15; səh 71].

Burada gülüstan dedikdə həqiqət ələmi nəzərdə tutulur. “İlahi gözəlliyin təzahürü olan bahar yalnız maddi ələmdə deyil, yaradılmışın ən alisi olan insanda da təzahür edir”. [14 ;səh 122]. Bu münasibətlə M. Bülbül yazır:

Fəslə xəzanda güllər açıb, hüsni yarə bax,

Guya bəhar mövsümüdür hüsni-yaridə.[5; səh 37].

Fəslə xəzanda üzündə güllər açan yarın hüsni-nü müqayisə etməklə şair təzadlı lövhə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. “Maddi bağlardan xilas olmuş insanın üzündə bahara xas hallar görünür və şair çəmənlikdəki gözəllikləri insana aid etməklə onu vəsf edir. Hər iki-böyük(təbiət) və kiçik(insan) ələmdə bu bahar halı hicrandan qurtarmaq kimi təsvir olunur”[14; səh 122]

“Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”üzlərinin poetik örnəklərinin təhlili zamanı ağacların, çiçəklərin Allaha səcdədə bulunmaq üçün əllərini duaya açan mömin bəndələr kimi səciyyələndirilməsi kimi hallara da təsadüf etdik. C. Rumidə oxuyuruq: “Ağaclar duyana söz söylərlər. Yaşıl dilləriylə, uzun əlləri ilə torpağın içindəki sirləri anladırırlar...Könül əhlinin duyğuları suyun, torpağın, çamurun sözünü duyur”. [14; səh 122]. C. Ruminin sadıq ardıcıllarından olan M. Nəvvab yaradıcılığında həmin fikir belə ifadə olunur:

Güllərin, bülbüllərin, çəmənlərin, çayların,

Peşələri ancaq Allahın zikridir.[13; səh 149].

Qarabağ şairləri təbiət mənzərələrinin əlvan, rəngarəng təsvirini verdikləri əsərlərində təbiətlə aşiqin əhval-ruhiyyəsi arasında müqayisə apararaq eşq yolunda çəkdiyi iztirabları əks etdirmişlər:

Fəslə bəhar olubdu, könül doldu qan ilən,

Canım çöküb zəbanə bu suzi-nihan ilən.[5 ;səh 114] söyləyən şair təbiətin bu gözəl çağında hər bir bülbül-aşiq öz yarından-gülündən kam alarkən Məşədi Əyyubun lirik qəhrəmanının vüsal həsrətilə fəğan etdiyini bəyan edir:

Hər əndəlib öz gülün eylər bu dəmdə yad,
Mən hicri yaridə gəcə-gündüz fəğan ilən.[5; səh 114]

M.Bülbül təsəvvüf fəlsəfi sistemində məlum olan maddiyyat aləminin gözəlliklərinin əbədi olmamasına dair faktı da poetik dillə,bədii dəlillərlə əsaslandıraraq yazır:

Cəhamı seyr elə gör,mən demək nə hacətdir,
Zəmanədə nə ki var,yoxdur etibar,gedər.[5; səh 59]
Bu hüsn gül kimi solacaq az zamanidə,
Axır fənadı,sən bu fənadan əsirgəmə[.5; səh 31]

Təsəvvüf ədəbiyyatına görə,ancaq sevgilisi yolunda canını təslim edən aşiq fəna məqamına yüksələ bilər.S.Şıxıyeva “Nəsiminin bahariyyəsi”başlıqlı məqaləsində şairin “baharda üzə çıxan gözəllikləri cənnətə qarşı qoyaraq,bu gün mümkün ola biləcək vüsalı sabaha(cənnətə)qoymamağı məsləhət görməsini”[14 ;səh 121]söyləyir.Eyni fikri XIX əsr qarabağlı şairlərin də analoji məzmunlu əsərlərinə şamil etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Asi A.Şeirləri.Kərimov R.Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı, Bakı.2009
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhli.Tərtib edəni:Babayev A. Bakı .1993
- 3.Babayev B.Klassik ədəbiyyatda bahariyyələr.Bakı.2000
- 4.Благов. Д. Д .Мир как красота.в.ки.Фет.А.А Верхние огни М.1980
- 5.Bülbül M.Əsərləri,Bakı 2008
- 6.Cəfərov N.Milli nəzəri-estetik fikrə marağ.Babayev B.Klassik ədəbiyyatda bahariyyələr,Bakı.1993
- 7.Elçin,Quliyev V.Özümüz və sözümüz,Bakı.1993
- 8.Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti.Tərtib edəni:Mirəhmədov Ə,Bakı.1988
- 9.ФилиетинскийИ.М.История арабской литературы X-начала XI века,М.1985
- 10.Калидаса.Избранные, М. 1956
- 11.Muradəliyeva R.Ədəbiyyatda romantik peyzaj, Bakı.1991(rusca)
- 12.Nəvvab M.Divan,Bakı 1999
- 13.Nəvvab M.Təzkireyi-Nəvvab,Bakı .1998
- 14.Şıxıyeva S.Nəsiminin bahariyyəsi, “Azərbaycan-irs” jurnalı,N6-7,2001
- 15.Yüzbaşov .Seçilmiş əsərləri,Bakı.2000

MƏLAHƏT BABAYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA, Folklor İnstitutu*

AZƏRBAYCAN FOKLORŞÜNASLIĞININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ Y.V. ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN ROLU

Açar sözlər: *məqalə, folklor, elm, dil, adət*

ROLE OF CHAMANZAMINLI'S IN DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN FOLKLORE

This article has been researched Chamanzaminli`s articles written about the science of folklore. In this tezis talks about the history and folklore of Azerbaijan. Shown the scientific importance of the articles of Chamanzaminli.

Key words: *articles, folklore, science, language, customs*

Azərbaycan folklorşünaslığının bir elm kimi təşəkkülü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Məlum olduğu kim həmin dövrdə Azərbaycan Rusiya İmperiyasının müstəmləkəsi idi və çar üsuli idarəsi müxtəlif dilə, dinə, adət-ənələri malik olan bu əyalətlərini əlində saxlamaq üçün çoxlu tədbirlər həyata keçirməyə məcbur idi. Onlardan ən ümduəsi də yerli xalqın dilinə, milli-mənəvi dəyərlərinə aşına olmaq idi. Azərbaycan folkloru da ilk dəfə məhz bu məqsədlə öyrənilmiş, toplanmış, tədqiq edilmiş və bu da bilavasitə milli folklorşünaslığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Əgər ilk vaxtlar folklorunun toplanmasında Qafqaza sürgün edilmiş rus ziyalıları iştirak edirdilərsə, müəyyən vaxtdan sonra yerli ziyalılarımız bu işin öncüllərindən oldular. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunun öyrənilməsinə Çar Rusiyası əyalətlərdə öz üsuli idarəsini möhkəmlətmək naminə edirdisə yerli ziyalılarımız bu işi doğma xalqına xidmət etmək məqsədilə canla-başla yerinə yetirirdi. Belə ki, mütərəqqi maarifçilərimiz tərtib etdiyi dərsliklərə folklor nümunələri əlavə edir, onların çapına, toplanmasına həm şagird, həm də müəllim yoldaşlarını təşviq edirdilər. Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində təhsil alan ən imkansız tələbələrimiz də bu işdə fəal iştirak edir, vətəni, xalqı yolunda əlindən gələni əsirgəmirədilər. Həmin dövrdə Kiyevdə hüquq təhsili alan Yusif Vəzir Çəmənəzəminli də məhz belə vətənpərvər gənclərdən olmuşdur.

Yusif Vəzir Çəmənəzəminli əsərlərində xalq nağıllarının ruhunu, Azərbaycan dilinin seyrini qoruyub saxlamış, bu dilə, bu ədəbiyyata ömrünün son gününə qədər namusla xidmət etmiş, həm də Azərbaycan ictimai fikrinə təkə zəngin bədii yaradıcılığı ilə daxil olmamışdır.

Yusif Vəzir 1917-ci ildə Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələri ətrafına toplayaraq Türk Ədəbi Mərkəziyə firqəsinin şöbəsinə yaradır. Həmin şöbəyə başçılıq etmək üçün Yusif Vəzir sədr seçilir. Müstəqil Ukrayna Respublikası yarandıqdan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Yusif Vəziri Ukraynada diplomatik nümayəndə təyin edir.

Yusif Vəzir həmin təşkilatda işlədiyi dövrdə "Azərbaycanın Muxtariyyəti" və "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" kitablarını yazıb çap etdirir. Yusif Vəziri düşündürən və narahat edən məsələlərdən biri də Azərbaycanın milli marşının olmaması idi. Bununla əlaqədar onun 1917-ci il dekabr ayının 19-da "Açıq söz" qəzetində çap etdirdiyi məqalədə deyilirdi: – "Hər bir millətin özünəməxsus bir milli nəğməsi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır. Mübarizə edib öz xalqını mühafizə etmək xahişi artır. Bizim isə bu nəğməmiz yoxdur. Odur ki, milli ruhumuz da yoxdur. Düşməni yıxmaq üçün də milli ruh lazımdır. Milli şərqi əmələ gətirmək üçün şairlərimiz və musiqişünaslarımız Üzeyir Hacıbəyov cənabları çalışmalıdırlar". (1)

Yusif Vəzir 1918-ci ildə Kırmda "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı silsilə felyetonlar nəşr etdirmişdir. Burada Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, iqtisadi və ictimai həyatına dair müxtəsər məlumatdan öz əksini tapmışdı ki, bu məqalələrin hər bir fəslini yazıçı sonradan yeni tədqiqlər ilə genişləndirərək kitab halına salmışdır.

Y.V.Çəmənəzəminli demək olar ki, bütün əsərlərində Azərbaycan xalqının adət-ənələri, məişət tərzini, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu dərinləndirən öyrənmiş, tədqiq və təbliğ etmişdir. Yusif Vəzir 1910-cu ildə Kiyevdə hələ tələbəyə mənşur xalq nağılından təsirlənərək uşaqlar üçün "Məlik Məmməd" nağılını yazmış və 1911-ci ildə kitabça şəklində nəşr etdirmişdir. Yazıçı bu nağılın çapı ilə əlaqədar olaraq sonralar belə yazırdı: "Xalq ədəbiyyatımızın tədqiqi yalnız bizim üçün deyil, bütün insanıyyət tarixinə yeni bir səhifə əlavə edəcəyinə iman edənlərdənəm,.. Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər. Nağıllarımızın hamısı əlan toplanmadığı üçün, mə'ruf və mətbu "Məlik Məmməd" nağılından istifadə edirəm". (3: 287) Bu da o demək idi ki, yazıçı Azərbaycan nağıllarının hənuz toplanıb nəşr edilməməsindən çox narahat idi və o bu missiyanı yerinə yetirmək üçün özü fəaliyyətə başlamışdır.

Y.V.Çəmənəzəminli 1919-cu ildə Türkiyədə Azərbaycanın səfiri vəzifəsində olarkən yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabında "Şifahi ədəbiyyatımız" adlı başlığa da

yer vermişdir. Yazıçı folklorumuzu xalqın zəhn, fikir məhsulu adlandıraraq "Şifahi ədəbiyyatımız türk milləti qədər qədimdir" deyərək onu yüksək qiymətləndirmişdir.

Y.V.Çəmənzəminli həm də xalq ədəbiyyatına dair bir sıra sanballı elmi məqalələrin müəllifidir. "Bu məqalələrdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının keçmiş tarixi, inkişafı, forma və məzmun xüsusiyyəti dərindən tədqiq olunur". (3:69) Yusif Vəzir Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi" (1928), "Nağıllarımızı necə toplamalı", "Nağıllarımız barədə bir-iki söz" məqalələrində Azərbaycan nağıllarını tədqiq etmişdir. O, "Hər bir millətin ədəbiyyatı, məsələn, bizim dəxi ədəbiyyatımız iki qismə ayrılır: şifahi və yazılı... Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı türk xalqının qüvvəyi-fikriyyə və zehniyyəsi məhsuludur... Yazılı əsərlər isə son zamana qədər fars təsiri altında olmuş. Şifahi ədəbiyyatımız türk milləti qədər qədimdir..." deyərək son dərəcə əhəmiyyətli fikirləri irəli sürmüşdür. (2:321)

"Nağıllarımızı necə toplamalı" (1928) adlı məqaləsində tədqiqatçı nağıl toplamağın metodlarından, mənbələrindən, bu işdə çox rastlanan yanlışlar addımlardan bəhs etmişdir. Müəllifə görə bu işdə ən vacib məsələ nağılın ruhunu qoruyub saxlamaq, onu "şəhərləşdirməmək", "kitab təsirinə" düşməmək idi. Yusif Vəzir daha sonra bu məqalələrdə yazdığı ideya və metodları bilavasitə özü tətbiq etmiş və "Caççı" nağılını toplayaraq, elmi cəhətdən də tədqiq etmişdir. "Nağıllarımız barədə bir-iki söz" (1928) adlı məqaləsində əvvəl "Caççı" nağılının hansı bölgəmizə aid olduğunu qeyd etmiş, sonra onun hansı nağıllara aid olduğunu, ideya-fəlsəfi yükünü elmi əsaslarla göstərmiş, daha sonra isə nağılın özünü təqdim etmişdir.

Y.V.Çəmənzəminlinin bu məqalələrini oxuyarkən müəllif tərəfindən gərgin nəhəng, uzun müddət tədqiqatın, axtarışların aparılması hiss olunur ki, bu da onun elmi aktuallığının dövrümüzdə də itirməməsinə şərait yaratmışdır. Bu cəhətdən onun "Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər" (1928) adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Yusif Vəzir də bu məqaləsində yazırdı: "Başqa-başqa irqlərə mənsub xalqların ədəbi məhsullarının bir-birinə bənzəməsi təbii isə, türk irqinə mənsub ünsürlərin, məsələlərin biri-birinin eyni olması daha da təbiidir. Ləhcə ayrılığı nəzərdə tutulmazsa, türk qövmləri arasında işlənən bir çox məsələlər bir məzmununda, bəlkə bir şəkildədir". (3:290) Tədqiqatçı, bundan sonra müxtəlif dillərdə olan atalar sözlərini, rəvayətləri Azərbaycan dilindəki variantlarla müqayisə edir və folklorşünaslıq elmində müqayisəli metoddan istifadə edən ilk ziyalılardan olur.

Görkəmli folklorşünasımız öz tədqiqatlarını ili ildən genişləndirir və 1929-cu ildə "Xalq ədəbiyyatının təhlili" başlığı altında silsilə məqalələr çap etdirir.

Ədib bu məqalələrdə mifoloji nəzəriyyə, iqtibas nəzəriyyəsi və tarixi nəzəriyyə haqqında geniş söhbət açmışdır. Y.Vəzir şifahi xalq ədəbiyyatının təhlilinə həsr olunmuş "Vəsf-hal", "Ağrı", "Folklor yolunda" (1934-135) adlı məqalələri də var ki, burada alim bu janrların xüsusiyyətlərini açıb göstərir və çoxlu misallar gətirir. Bundan əlavə, tədqiqatçının Novruz adət ənələri və tarixi ilə bağlı "Azərbaycanda Zərdüş adətləri: Novruz" başlıqlı silsilə məqalələri vardır ki, ədib burada Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə, etiqadlarına, zərdüşlüklə əlaqədar, xüsusilə Novruzla bağlı bir sıra mərasimlərə dair də çox qiymətli fikirlər vardır.

Y.V.Çəmənzəminlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var. Bu baxımdan "İki od arasında" (1936-1937) tarixi romanı, xüsusilə, maraqlıdır. Əsərdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər durur. Lakin tarixgöstərir ki, Qarabağ xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında çevik bir siyasət yürüdükdən öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışmış, bütün Qafqaz xanlıqlarının, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarının hamısının varlığı və həyatı məsələsi ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin vaxtlar bu xanlıq Türkiyə, Rusiya və İran saraylarını da ciddi məşğul etmişdir. Belə bir xanlığın tarixindən, daxili həyat tərzindən, xarici siyasət, əlaqə və münasibətlərindən bəhs edən tarixi romanda qaldırılan məsələlər ancaq bir xanlıq üçün yox, bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi, maraqlı və əhəmiyyətli olmalı idi. Haqqında daha çox bəhs olunmuş Qarabağ,

ümumiyyətlə, Azərbaycanın Rusiya və İran kimi iki istilacı dövlət – iki od arasında qalmış bir ölkənin təmsilinə çevrilməli idi. Odur ki, Y.V.Çəmənəminli Qarabağı öz hüdudunda təsvirlə kifayətlənməmişdir.

Y.V.Çəmənəminli həbs edilib sürgün edilənəcən folklorşünaslıqla məşğul olmuşdur. Onun bu sahədə son fəaliyyəti “Folklorda və məişətdə təkrar edilən rəqəmlər” mövzusunda adlı elmi işi və tələbəsi olan Xarəzm şairi Əyyami (Yunus Yusubov) ilə birlikdə yazdığı “Həqiqətin təntənəsi” adlı ssenarisidir.

Tədqiqatçıların “Y.V.Çəmənəminli və folklor” mövzusunda dönə-dönə müraciət etmələri heç dətəsədüfi deyil. Ədibin hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində yazdığı “Qulluq və əsirlik” adlı əsərində, dildə və ədəbiyyatda yad təsirlərə qarşı məqalələrində ədəbiyyatımıza, canlı ədəbi prosesə dair maraqlı müşahidələri diqqəti cəlb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1."Açıq söz"// 19 dekabr1917-ci il
- 2.Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005, 440 səh.
- 3.Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 600 s.

SAKİBƏ ƏLƏSGƏROVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

SÜRGÜN DÜŞMÜŞ BİR MƏDƏNİYYƏTİN OYAQ VİCDANI

Açar sözlər: *demokrat, pedaqoq, publisist, yazıçı, Azərbaycan mədəniyyəti, müəllim*

Samad Behrangi`s creativity is very wide. People know him as a perfect teacher, writer and a gifted publicist. His works heroes are characters who comes among people. He devoted his life to the struggle for freedom of the nation. He always struggled with demonic forces. In the article were involved in the analysis some periods of his life and his allegoric character.

Keywords: *democrat, educator, journalist, writer, the culture of Azerbaijan, teacher*

**Səməd gəlir gülə-gülə,
Döşündə bax qızıl gülə.
Hər əlində beş-on kitab,
Döndəribdir bizim dilə.**

Görkəmli demokrat, pedaqoq, yazıçı, publisist, az yaşamasına baxmayaraq öz xalqına böyük ədəbi irs qoyub getmiş Səməd Behrangi yaradıcılığı sağlığında, ölümündən sonra hansı sevgi ilə oxunur və yada salınırsa, çağdaş dövrümüzdə də onun yaradıcılığına olan məhəbbət eyni səviyyədədir. Səməd Behrangi xalqını, vətəninini, dilini sevən alovlu bir azadlıqsevər idi. Bəs niyə fars dilində yazıb yaratdı? Özü bu suala belə cavab verirdi ki, fars dilində yazmağımın əsas səbəbi bir-iki artıq oxucu tapmaq arzusudur ki, xalqımı farslara tanıda bilim. Ana dilində məktəblərin, nəşriyyatların olmaması, bəzi mətbu orqanların gah Azərbaycan dilində nəşr olunub bəzi səbəblərlə bağlanması oxucu dairəsini azaldırdı. Odur ki, qələmini tərcümə sahəsində də sınayan Səməd türkdilli yazıçıların əsərlərindən bəzilərini fars dilinə, İran şairlərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edirdi. Onun pedaqoji fəaliyyəti hal-hazırda da tez-tez müzakirə mövzusu olur və təlim-tərbiyə sahəsində bəzi çatışmazlıqların aradan götürülməsi üçün fərdi təkliflər irəli sürüləndə Səməd Behrəngidən nümunəvi müəllim siması kimi sitat gətirilir. Çox sevdiyi Ə.Nesinin “Biz eşşəklər” əsəri farsdilli oxucular tərəfindən məhəbbətlə qarşılanmışdı. Həmin dövrdə nəşr olunan “Banuşad” jurnalı onun dövrün çatışmazlıqlarını özündə əks etdirən yazılarını nəşr edir və təhsil sistemində olan reallığı

özündə əks etdirən bu yazılar xeyli oxucu kütləsi toplayırdı. Özünü xalqına həsr etmiş yazıçı sadə xalqın taleyindən yazır, təlim-tərbiyə problemlərinə daha çox diqqət yetirirdi.

İlqar Qasimov yazır: “Maarif sistemindəki ədalətsizliklərlə barışmaq istəmədiyindən Behrəngini dəfələrlə cəzalandırır, iş yerini dəyişir, maaşını azaldırırlar” (1, s. 8).

İş yerinin tez-tez dəyişdirilməsi, şəraitəzən ucqar yerlərə göndərilməsi, əmək haqqının kəsilməsi onu öz ideal yolundan döndərə bilmədi. Bir məsələ daima onu düşündürürdü; niyə biri varlı olur, digəri binəva, kasıb, köməksiz? Müxtəlif vasitələrlə bunu xalqına anlatmağa çalışan Səməd bələblərlə üzləşməli olurdu. Reallıqları məqalələrində əks etdirir, ədalətsizliklərlə barışmır, hər şeyi təfərrüatlı xalqa çatdırırdı. Q.Saedi “Səmədin əsərlərinin açarı” məqaləsində yazır: Səmədin yaşlıları, ölkənin ucqarlarında müəllimlik edən cavanlar bu məqalələri oxuyandan sonra indiyədək görə bilmədikləri həyat həqiqətlərini bütün ağırlığı ilə hiss etdilər”

Kəndbəkənd, küçəbəküçə gəzərək xalqın arasında olan, onlara ərəb əlifbasını, ərizə yazmağı öyrədən, çantasında daşdığı kitabları camaata paylayaraq onlarda təhsilə maraqlandıran pedaqoq onu incidənlərə məhəl qoymur, düşünürdü ki, “Bir tərəfə çıxmayacağımızı yaqın bilsək də, gərək yerimizdə saymayaq”.

Xalqın maariflənməsində S.Behrənginin böyük əməyi olub, hətta azərbaycanlı uşaqlar üçün “Əlifba” kitabı yazıb. Ancaq sağlığında bu kitabın nəşrinə nail ola bilməyib. Yəni də nikbinlik onu tərk etməyib. O, məktublarının birində qələm əhlini, müasirlərini ağıllı nikbinliyə çağırır, “Əbləhanə nikbinlikdən” uzaqlaşmağı tövsiyə edirdi. Ucqarlarda yaşayan insanların dünyagörüşünün artmasında müəllimlərin əvəzsiz rolunu qiymətləndirir, gücü çatdıqca getdiyi yerlərdə kitablar paylayır, bir növ səyyar kitabxana rolunu yerinə yetirirdi. Daima düz söz danışan, bütün varlığını xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr edən, danışdığı söz üstündə Arazın sularında boğulub öldürülən Səməd ölümün gözlənilən bir fakt olduğunu qəbul edirdi. Nə vaxtsa onunla üzləşməli olacaqdı. Ancaq yaşamağın da qiymətini bilirdi. O, “Balaca Qara balıq” əsərində yazır: “Ölüm indi çox asanlıqla mənim dalımda gələ bilər. Lakin nə qədər ki, yaşamaq qüdrətinə malikəm, gərək ölümün pişvazına getməyəm.” Bu, həyat və yaradıcılığını xalqına sərf edən Səməd Behrənginin həyatın ən qatı üzünə olan ölüm haqqında fikirləri idi. Cavan yaşında yaşlı bir insanın həyatını yaşamış, dəryanın dibində nəvə-nəticələrini ətrafına toplayıb nağıl danışan Qoca Balıq haqqını qazanmış yazıçı yaşayış və azadlıq uğrunda mübarizənin əsil mahiyyətini anlayırdı, bunu vətəndaşlarına təlqin etməyə çalışırdı. Onun anası ilə birlikdə kiçik bir arxda yaşayan Balaca Qara Balığı hələ kiçik, yaşlarında yaşadığı yerin ona dar gəldiyini hiss edir. Körpəyi və uşaqlıq illəri Vətənin qanlı-qadalı günlərinə düşən yazıçı bilirdi ki, sənə lazım olan azadlığı mübarizə aparmadan əldə edə bilməzsən. Elə Balaca Qara Balıq da belə düşünür: “uzun müddətdir ki, kiçik arxda yaşayırlar, deyilənə baş üstə əməl edirlər. Bilmir ki, arx harada qurtarır. Ah-nalə edə-edə, hər şeydən şikayətlənməklə ömrü bitirmək olmaz”. Balaca Qara balıq bilmək istəyir ki, həyat bir qarış yerdə əzab çəkməkdirmi, yoxsa, başqa dünya da var?. Kiçik qəhrəman sözdən hərəkətə keçmək istəyir. Onun gözü, qulağı “bağlı” deyil. Ana Balıq bunu zamanın dəyişməsi ilə əlaqələndirir. Balaca Balıq heç kəsin öyrətməsinə getmədiyini söyləyir. Anlamaq üçün ağıllı, görmək üçün gözü var.

Yazıçı İnkilabi Demokratik Hərəkatın məğlubiyətindən sonra da insanların eyni ideyalarla yaşamasını, azadlıq mübarizəsinin onlar üçün vacibliyini, bunun üçün məkan, zaman və inkilabi nəzəriyyənin yetişməsinə nağıl qəhrəmanlarının dili ilə qələmə almış, bir alleqorik əsərin təsir gücünün digər növlərdən geridə qalmadığını sübuta yetirmişdir. O, Balaca Qara Balığın nə üçün kiçik su arxında deyil, dənizdə yaşamaq istəməsinin səbəbini oxucuları üçün aydınlaşdırmağa çalışır, xalqını “haqq alınar, verilməz” şüarı ətrafında birləşməyə səsləyirdi. İran şah rejimi tərəfindən xalqın qan içində boğulmasına dözməyən Səməd əsərlərində azadlıq, birlik arzusunu əks etdirir və ona olan məhəbbətini əyani şəkildə göstərirdi. Mübarizlik, zülmə və ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq vətəni Azərbaycanın kəndlərini qarış-qarış gəzən, kitabxanalara açan, uşaqlara, yaşlılara savad öyrədən, ucqarlarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayaraq nəşr edib xalqın özünə qaytaran yazıçının əzəli və əbədi andı idi. “Balaca Qara Balıq” əsərinin əvvəlində verilmiş balaca qəhrəmanın düşüncəli vəziyyəti inkilabdan

əvvəlki Təbrizin, Zəncanın, Ərdəbilin keçirdiyi əziyyəti ilə eynidir. Nə etməli? Sualı qarşısında düşüncəlidir və bir axtarışda, arayışdadır. Arzusu daha geniş, gözəl dünyada yaşamaqdır. Dostlarını da qəflət yuxusundan oyadıb, “ağıllı və cəsur dost” statusunu qazanıb. Yolda kərtənkələ ilə dostluq quran Balaca Balıq ondan xəncər hədiyyə alıb. Söhbət zamanı kərtənkələ deyir: “...mənim belə xəncərim çoxdur, sən kimə ağıllı balıqlara bağışlayıram”. Buradan çoxları keçib. İndi onlar özləri üçün dəstə düzəldiblər...” (2, səh 33). Xalqın həyatından heç vaxt çıxmayan böyük problemlərin varlığı yazıçını düşündürür. Bir yandan xarici düşmənlər, bir yandan da onların Vətəndə olan xain əlaltıları xalqın həyatını cəhənnəmə döndərmiş. Onların düşmənçilik səbəblərini aydınlaşdırmaq və xalqına çatdırmaq istəyən Səməd Balaca Balıqı daxilən düşündürür: “Doğrudanmı arx dənizə tökülür? Saqqqa quşunun gücü elə mənə çatır? Balıqdan quşun bizimlə nə düşmənçiliyi var?...” (2, səh 33)

Balıqdan timsallı güc sahibləri sadəcə xalqın əməyini mənimsəyir, torpaqları əcnəbilərə satır, cah-cəlalı həyat keçirir və günahı yoxmuş kimi hesab-kitab tələb edir. Ancaq zaman namuslu, vətənpərvər insanların xeyrinə çalışır, yalan ayaq tutur, yerimir. Artıq balaca balıqları böyük su hövzələri haqqında eşidib, təzə şeylər görür və öyrənirlər. Şəlalənin güclü təzyiqindən xəbərləri var, üzməkdən həzz ala bilirlər, kürəklərində günəşin hərəkətini hiss edir və möhkəmlənirlər. Balaca Qara Balıq suyun çoxalmasından ləzzət alır, çoxlu balıqlarla rastlaşır, arxın çaya tökülməsini və suyun çoxalmasının anlamını başa düşür. “Güc birliyi nədir?” sualını cavablandırma bilir.

S.Behrəngi xalqını təşkilatlandırmaq üçün hər yola əl atır və istədiyinə nail olur. “Geniş kisəsi olan Saqqqa quş”larının (2, s.34) yolu kəsməsi onun Balaca Qara Balıqını qorxutmur. Balıqdanın geniş kisəsini xəncərlə yırtıb bütün balıqları qurtarmaq əzmindədir. Onun Ayla söhbəti oxucunun qəlbini işıqlandırır: “Ey qəşəng Ay, sən kimə işığı çox sevirəm”. Ürəyim istəyir ki, nurun həmişə yoluma işıq saçsın” (3, s.34). Böyük bir qara bulud Ayın qabağını kəsir və Balaca Balıqın arzusunu qəlbində qoyur. Ancaq gələcəyə, insanların öz istədiyinə nail ola biləcəyinə inanır. Cənubi Azərbaycan xalqı dəfələrlə böyük əzmkarlıq göstərmiş, gah qələbə çalib bir müddətdən sonra “balıqdanlar” onun azadlığını əlindən alıb, gah da “tələyə düşüb” “qələbənin dirəyindən” dönüb. Onun Balaca Qara Balıqını da Saqqqa quşu dəfələrlə uddu və qorxunc qəhqəhəsi Rizə balıqlarını tir-tir əsdirdi, ancaq çox hiylələr görmüş Qara Balıq cəld xəncərini çəkərək möhkəm zərbə ilə quşun kisəsini yırtıb canını qurtardı.

Azadlıq uğrunda mübarizə yolu çox ağırdır. Axıra qədər getmək istəyən bunu hesaba qatmalıdır. Hər dəqiqə müxtəlif istiqamətlərdən gələn zərbəni zərərsizləşdirmək üçün həm fikrən, həm də fiziki güc baxımından hazır olmalıdır. Suyun altındakı rütubətin ağırlığı, suyun üzünə çıxmaq həvəsini qıran Balıqdan təhlükəsi onun dəniz balıqlarından aralanıb dənizin üzünə çıxaraq qızmar günəşin yandırıcı hərəkətini öz kürəyində hiss etmək və bundan ləzzət almaq arzusuna mane ola bilmədi. Təhlükə labüddür və Balaca Qara Balıq düşünür; “Bu saat ölüm çox asanlıqla soruşmağa gələ bilər. Yaşamağa qadir olduğum halda onu özümə yaxın buraxmamalıyam” (2, səh.38). Səmədin bu kiçik qəhrəmanının güclü iradəsi və normal məntiqi yazıçı ideologiyasının təntənəsi, tipik fədai obrazının alleqorik şəkildə təəssümüdür. Maraqlıdır ki, yazılarında, xüsusən “Balaca Qara Balıq” əsərində “ölümə doğru getməyi”, “ölümü qarşılamağı” qətiyyətlə rədd edən S.Behrənginin ölümündə intihar faktını da hallandırdılar. Düzgün olmayan bu fikir Səməd təfəkküründən çox uzaq idi və İran irtica rejiminin maraqlarına xidmət edirdi. O, ölümündən heç vaxt qorxmamış və ona doğru bir addım da atmadı. Var gücü ilə mübarizə apardı. Düşmən güclü idi, bunu görürdü. Onun Balaca Qara Balıqı Balıqdanın qarını ağlayıb anasını səsləyən kiçik Rizə balıqına “Qalx ayağa, ay balaca! Başına çarə qılmaq haqqında fikirləş, ağıllıqdan, ananı çağırmaqdan bir şey çıxmaz... sən bütün balıqları rüsvay elədin...” deyən bir qəhrəmanı olan müəllif öz arzusu ilə ölümə doğru getməzdi (2, səh. 39). Onun qəhrəmanının gələcəklə bağlı arzusu böyük idi: “Mən Balıqdanı öldürüb bütün balıqları azad etmək fikrindəyəm” (3, səh. 39). Qəhrəman çox əziyyətdən sonra düşməni öz daxilindən zədələyir, gücsüzləşdirir. Müvazinətini itirib şappıltı ilə suya düşən Balıqdan taqətdən düşür. Ancaq mübarizədə tək qalan Balaca Qara Balıqdan da

bir xəbər çıxmır. Arx və dəniz balıqları onunla bərabər mübarizə aparsaydılar, “el gücü sel gücü”nə dönsəydi, Balaca Qara Balıqdan xəbər çıxıb bilərdi. Taleyə Səmədlərin, Pişəvərilərin taleyinə bənzəməzdi. Nağılı bitirən, on bir min doqquz yüz doxsan doqquz nəvə və nəticəsinə “balalarım, gedin yatın” deyən Qoca Balıq bir ağızdan deyilən “Gecəniz xeyrə qalsın” cümləsini eşitdi. Səmədin qələmindən çıxan “bir ağızdan” (2, səh.40) ifadəsi gələcəyə çox şey vəd edirdi. Məsələn, bu, bir ağızdan əlli mindən çox Azərbaycanın “Vahid Azərbaycan uğrunda”, “Vətənimizi parçalayanlara ar olsun”, “Arazın üzərindən qınağı götürək” kimi şüarların səslənməsinə doğru gedən bir yolun çıxışı da ola bilərdi. Əsərin sonunda bütün balıqlar yatmağa gedir. Balaca Qızıl Balıq isə sübhədək dəniz barədə fikirləşir.

“Səfərə çıxarkən” onu hansı təhlükənin gözlədiyini bilən, tutduğu yoldan dönməyən, Vətəninə fədai həyatı yaşayan, azadlığa gedən yolda həyatını qurban verən Səməd Behrənginin qəhrəmanları öz prototipini real həyatdan götürmüşdür. “Balaca Qara Balıq” hekayəsi Cənubi Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş və yaşanmış hadisələrin poetik ifadəsidir. Dövründə necə müasir idisə, çağdaş dövrümüzdə də Cənubi Azərbaycan xalqının həyatı ilə səsleşir. Az yaşayan, ancaq həyatı və yaradıcılığı ilə sevilən Səməd Behrənginin azadlığa gedən yolunu kəsən qara qüvvələrin nə yaşamı, nə ölümü xalqı maraqlandırmayacaq. Onlar sağkən xalqın nəzərində mənən ölmüşdü. Yaranmışlar çarəsizlikdən olsa da ölümlə üzleşir. Ölümün gözüne fədai kimi, şəhid kimi baxmaq hər kəsə nəsihət olmur. Azərbaycanın böyük şairi Əhməd Cəmilə də Behrəngi ölümünün yanğısı olub. Daima günahlandırılan Arazın dərdinin böyüklüyünü bütün ağrısı ilə hiss edib. Qəlbində böyük arzuları olan gənc yaşlı bir şairin köməksiz, gözdən iraq, müəmmalı bir şəkildə öldürülməsi həyatla ölümün ən dəhşətli cəngi təmsalindədir. Şair yazır:

Qəlbimdə ağrı var...sinəmi yarı,
Asın orada bir Buhenvəld zəngi!
Desin Araz boyu; Səməd Behrəngi!
Səməd Behrəngi!
Avqust 2014

Bu əsər tez-tez türkdilli xalqların teatrlarında səhnələşdirilir və televiziya kanallarında göstərilir. Xüsusən Türkiyənin uşaq teatrlarında maraqla izlənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.S.Behrəngi. “Məhəbbət nağılı”. Bakı, 1987
- 2.S.Behrəngi. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, 1987
- 3.Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası. I cild. Bakı, 1981
- 4.Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası. II cild. Bakı, 1983
- 5.Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası. III cild. Bakı, 1994
- 6.“Ədəbiyyat” qəzeti, 1991
- 7.Yavuz Axundlu. Ədəbi portretlər. Bakı 2004

TƏRANƏ RƏHİMLİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

1960-1970-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ ÇAĞDAŞ SOSIAL GERÇƏKLİYƏ BAXIŞ

Açar sözlər: nəsr, çağdaş, milli, tənqid, qəhrəman, müasirlik

VIEW ON THE CONTEMPORARY SOCIAL REALITY IN THE AZERBAIJAN PROSE 1960-1970-s years

In the article is narrated about the view on the contemporary social reality of Azerbaijan in the national prose 1960-1970-s years. Problem it is examined based on materials “new

prose”, is investigated novel Elchina, to I.Melikzade and other famous writers of Azerbaijan relative to the fluid national literary process 1960-1970-s years. In the center of a study be situated problems the original and unique artistic hero “new prose”. Contemporary Azerbaijan prose is evaluated in the context of basic trends in development of criticism and important creative tendencies of that period. Article has applicable value at the scientific seminars of the philological departments of the higher schools, dedicated to questions of special courses and special seminars.

Key words: *prose, national, criticism, hero, the present.*

1960-70-ci illər Azərbaycan ədəbi tənqidi müasir mövzuda əsər yazan nasirləri ilk növbədə əsərin problematikasının aktuallığına, bədii fikrin aydınlığına, milli-mədəni inkişafın xarakterik cizgilərinə diqqət yetirməyə çağırır, çağdaş sosial gerçəklikləri dürüst əks etdirən, mövcud cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini canlandıran əsərlər yazmaq tələbi ilə çıxış edirdi. Novatorluğa da bu prizmadan baxılır, bu keyfiyyət əsasən müasir mövzulu əsərlərlə əlaqələndirilirdi: “Novatorluq – bu günün ruhunu başa düşüb sənətkarlıqla əks etdirməkdir. Sənətkar xalqın içərisində olarsa, xalqın keçdiyi yolu, bu günkü həyatını, mübarizəsini duyarsa yenilik gətirə bilər” (5, səh.8) Bu illərin tənqid-təhlil materiallarında İsa Hüseynovun “Teleqram”, Bayram Bayramovun “Sərinlik”, Anarın “Macal”, “Əlaqə”, “Dantenin yubileyi”, “Ağ liman”, Elçinin “Bir görüşün tarixçəsi” (“Gümüşü furqon”), “Toyuğun diri qalması”, “Dolça”, İ.Məlikzadənin “Evin kişisi”, “Quyu”, “Yaşıl gecə”, “Dədə Pəlid” əsərləri ədəbiyyatda müasirliyin, novatorluğun, çağdaş həyat həqiqətinin dolğun ifadəsi baxımından ən bariz nümunələr kimi təqdir olunurdu. Həmin əsərlərdə milli mədəniyyətdə, sosial və ailə münasibətlərində gedən inkişafın, həyat həqiqətinin dərinliklərinə nüfuz etmənin, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmənin mahiyyətinə varmaq başlıca məziyyət kimi dəyərləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə povest janrına meyl güclənmişdir. Povestə intensiv müraciət 60-cı illərdən başlayaraq milli bədii nəsrimizin bu janrdə möhtəşəm nailiyyətləri ilə nəticələndi. 70-ci illər milli nəsrimizin tarixində “povest onilliyi” kimi fərqləndi. Bu baxımdan da sözügedən ədəbi mərhələnin tənqid və ədəbiyyatşünaslığında bu janrdə yazılmış əsərlərin təhlili üstünlük təşkil edir. İsa Hüseynovun bu illərdə yazdığı “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu koxa”, “Teleqram” povestləri janrın bədii təsvir imkanlarının operativliyini və genişliyini bir daha təsdiq etdi. Bu illərdə bədii nəsrin irəliyə doğru hərəkətini təmin edən görkəmli yazıçılar – İsa Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev və digər bədii yaradıcılığa daha əvvəl gəlmiş sənətkarlarla yanaşı, yeni ədəbi nəslin nümayəndələri Anar, Yusif Səmədoğlu, Fərman Kərimzadə, Rüstəm və Maqsud İbrahimbəyov qardaşları, İsi Məlikzadə, Elçin kimi fitri istedadı ilə seçilən “altmışıncılar” bu janrdə dəyərli bədii örnəklər yaratdılar. Həmin əsərlər nəsrin diqqətini müasir həyat gerçəkliklərinə müdaxilə etməyə, sosial-siyasi problemlərə marağın artmasına, mədəni-əxlaqi dəyərlərin bədii əksinə yönəltdi.

Bu illərdə ədəbiyyat “siyasi-ictimai proseslərin yedəyində” getməkdən azad oldu. Sözügedən mərhələnin nəsrində başlıca yeni keyfiyyət – çağdaş insanın daxili dünyasına, mədəni aləminin dərinliklərinə nüfuzun güclənməsi idi. Milli nəsrimizdə və onun əsas aparıcı janrı olan povestdə ənənəvi olaraq fəvqəladə bədii qəhrəmanların deyil, adi adamların obrazı önə çıxdı və nəsrin başlıca yeniliyi kimi diqqəti cəkdi. Fərqli mühitlərdə yaşayan, müxtəlif amallı, məsləhətli (bəzən də “məsləksiz”) insanların daxilindəki “insanlığı” - mədəni zənginliyi üzə çıxarmaq ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq məziyyətlərindən biri kimi diqqət mərkəzinə cəkildi. 1960-70-ci illər nəsrinin bütün diqqəti “insanda insanı kəşf etməyə” yönəldi. Milli bədii nəsrimizin “düşünən qəhrəmanlar”ı ədəbi-nəzəri fikrin gündəmindən düşmədi. Nəsrin dəyişən qəhrəmanı bu illərin nəsr örnəklərinin başlıca yaradıcılıq yeniliklərindən biri kimi ədəbi tənqiddən təhlil mərkəzində yer aldı, geniş elmi-nəzəri izahını tapdı.

İsa Hüseynov, Sabir Əhmədov, Anar, Elçin, Fərman Kərimzadə, Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov, Mövlud Süleymanlı, Yusif Səmədoğlu, İsi Məlikzadə kimi nasirlərin

yaradıcılıqlarında “yeni nəsr”in bu keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirildi. Yetmişinci illərdə nəsrin məhsuldarlığını təmin edən nasirlərimizdən biri kimi Elçinin əsərləri ədəbi tənqiddən aktual mövzuları sırasında yer alır. Anar “Nəsrin fəzası” məqaləsində müasiri olan qələmdaşını yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “Elçinin nəsr istedadının ən yaxşı cəhətləri – dəqiq müşahidə qabiliyyəti, psixoloji analizin incəliyi, insan duyğularının təsvirindəki romantik ovqat ona “yeni Azərbaycan nəsr”inin ən orijinal nümayəndələrindən biri kimi geniş şöhrət gətirmişdir” (1, 359).

Yaradıcılığının ilk mərhələsində – XX əsrin 60-cı illərinin sonunda Elçinin “Açıq pəncərə” və “Sos” povestləri nəşr edildi və ədəbi-elmi ictimaiyyətdə böyük rəğbətlə qarşılandı. Bunun ardınca onun milli mənəvi-əxlaqi dəyərlər axtarışı ilə diqqəti çəkən povestləri oxuculara təqdim olundu. Yazıcının bir-birinin ardınca yazdığı üç povesti – “Bir görüşün tarixçəsi”, “Toyuğun diri qalması” və “Dolça” dərhal geniş ədəbi maraq doğurdu, uzun zaman ədəbi tənqiddən diqqət mərkəzində qala bildi. Bu povestlər Elçin nəsrinin həm mövzu, həm də sənətkarlıq axtarışlarının ən bariz xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, yazıcının ədəbi qəhrəman konsepsiyası ilə yadda qalırdı.

Hər üç povest, ədəbi tənqiddən də müşahidə etdiyi kimi, yetmişinci illər Azərbaycan bədii nəsrinin əsas mövzusu olan mənəvi saflığa çağırışı dolğun surətdə özündə ifadə edirdi. “Bir görüşün tarixçəsi” povestində 24 yaşlı ərli qadın Məsməxanımınla 30 yaşlı subay bir gənc olan Məmmədəğanın qəfil görüşü nəticəsində yaranan məhəbbət tarixçəsindən bəhs olunur. Lakin əsas yazıçı məqsədi bu qəhrəmanların daxili-mənəvi aləminə səyahət və oxucunun diqqətini bu aləmin incəliklərinə yönəltməkdir. “Doğrudur, 24 yaşlı ərli qadınla 30 yaşlı subay bir gəncin qəfil görüşü intriqa ilə proza vəd edir, amma yazıcını bu proza özlüyündə məşğul etmir... Elçin insan hissələrinin emansipasionunu qəhrəmanları Məmmədəğa və Məsməxanımın olduqca prozaik başlayıb, poetik bitən görüş tarixçəsində “stenoqrafik” dəqiqliklə izləməyə, duymağa, sınağa çalır. Və biz müəllifin ardınca gedib yalnız və yalnız həmin “stenoqrafıyanı” nəzərdən keçirsək, çağdaş milli insanın duyğular aləminin təbiiliyi, gözəlliyi və özəlliyinə şərik ola bilirik” (4, səh. 55).

“Bir görüşün tarixçəsi” povesti Elçinin 70-ci illər nəsr yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Povest iki hissədən ibarətdir və oxucu hər hissənin əvvəlində fəslin ümumi məzmununa yönəlmiş bir cümləlik qısaca şərhə tanış olur. “Bir görüşün tarixçəsi” povestində Elçinin qadın azadlığı – emansipasiya probleminə yeni baxışı aydın hiss olunur. Tənqidçi Tehran Əlişanoğlu yazır: “Bir görüşün tarixçəsi” əsərində Elçin problemə (emansipasiya – qadın azadlığı probleminə) sanki təzə nəfəs gətirməyə, onu sosial gerçəklərin ağır mənəşindən qurtarmağa çalışır. Emansipasiya azadlıq deməkdir: asılılıqdan, tabeçilikdən, hər cür yanlış və yıpranmış təsəvvür və adətlərdən... Elçin məramın drammatizmədən, ağırlı, təzadlı, münaqişəli katalizmlərdən uzaq, sırf poeziyasına dalmağı, “azadlıq” deyilən insan hissəsinin təmiz, buxovsuz, məhz asılılıqdan, tabeçilikdən, cəmiyyətlə bağlı hər cür ilgilərdən kənar varlığını duymağı “qərara alır”. Bunun üçün cəmiyyətdən kənarlıq illuziyası yaradan şərti məkan və zaman, aydındır ki, təbiətin özüdür – dəniz, dəniz sahilinin səhra genişliyi, qayalar, gecə... bütün bunların insan təbiətinin “azadlığı” – təklik, tənhalıqla qafiyələnməsi...” (5, səh.55).

Elçinin “Toyuğun diri qalması” povestində isə bütün ömrünü, gəncliyinin, ən yaxşı çağlarını eys-ışrətə qurban verən, “istədiyi” kimi yaşayan, ancaq illər keçdikcə gözəlliyi solan, el içində özünü hörmətdən salan və indi əxlaqsızlıq damğası ilə ömrünü xəcalətlə başa vurmaqda olan Zübeydə obrazı yazıcının diqqət mərkəzindədir. Zübeydə yaşadığı kənddə tüfeyli, ləçər, əxlaqsız bir qadın kimi qınanır, lakin o, əməllərindən peşmandır, hər kəsdən daha çox o, özü-özünü qınayır. Bunu onun gəncliyində sevgisinə güldüyü, vaxtilə özünə yaraşdırmadığı, gülüş hədəfinə çevirdiyi, müharibədə həlak olan Zakirin məktublarını oxuyarkən keçirdiyi ruhi-mənəvi sarsıntılar daha dəqiq şəkildə əks etdirir. Zübeydənin fikri-mənəvi oyanışı povestdə bədii düşüncənin predmetinə çevrilir.

İsi Məlikzadənin “İki günün qonağı”, “Evin kişisi”, “Quyu”, “Yaşıl gecə”, “Dədə palıq”, Mövlud Süleymanlının “Dəyirman”, Anarın “Ağ liman”, “Macal”, “Dantenin

yubileyi” povestlərində də XX əsr Azərbaycan gerçəkliyinin dolğun bədii ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə XX əsr Azərbaycanının insanı, onun maddi dünyaya sığmayan, onunla uzlaşmayan düşüncələri, arzu və xəyalları, mürəkkəb yaşantıları, sosial mühitlə daxili çəkişməsi, ziddiyyətli dünyagörüşü, mənəvi dünyası, əxlaq və yaşayış tərzini və s. keyfiyyətlər müasirlik mövqeyindən dəyərləndirilmişdir.

İsi Məlikzadənin “Quyu” povestində Xalığın həyatında cərəyan edən hadisələr fonunda çağdaş insan və sosial mühit problemi qabardılır. Süjet boyu dəyişən situasiya və vəziyyətlər, obrazlararası əlaqə və münasibətlər, söhbətlər, mükəllimələr təzadlı xarakterlərin açılmasına xidmət edir. Əsərdə Xalq, Piri, Əsli kimi obrazların timsalında üzdə mehriban, bir-birini anlayan, “yaxın” görünən, əslində isə dönük, naxələf və etibarsız insanlar tənqid-təhlil obyektinə çevrilirlər. Burada Piri sədrinə, Xalq arvadına, Əsli ərinə xəyanəti ilə mənəvi-əxlaqi rəzilliyyətin son həddinə gəlib çatmış obrazlar kimi ikrah hissi doğururlar. Eyni zamanda, yazıçı bu ləkələnmiş, mənfur insanların faciəsini, mənəvi-əxlaqi yoxsulluğunu şərtləndirən cəhətləri də diqqət mərkəzində saxlamaqla insan və mühit amilinə aydın məntiqi münasibət bildirir.

İsi Məlikzadə “Evin kişisi” povestində müasir dövrün avam və uğursuz bir dövlət məmuruna diqqəti yönəldir. Bu siravi milis işçisi Qaçaydır. Yazıçı bu obrazın evin kişisi olacaq gücə qadir olmadığını vurğulayır. Çünki Qaçay nə evində, nə də işində heç bir nüfuz sahibi deyil. O, bir milis işçisi kimi mənfiliklərə qarşı heç bir mübarizə apara bilmir, bacısına cəhiz ala biləcək gücdə olmadığı üçün evdə də gözü kölgəlidir. Şəxsi həyatında, könül dünyasının hiss və duyğularında da uğursuzdur. Daim tərəddüd içindədir. Sevdiyi qıza belə “lal-kar” vəziyyətdə kənardan baxır. Sahibovun yolunda ölməyə hazır olan, onu az qala peyğəmbər hesab edən Qaçayın cılızlığı, xaraktercə zəifliyi bir obraz kimi onun yaxşı keyfiyyətlərinin üzə çıxmasına mane olur. Yazıçı bütün əsər boyu “evin kişisi” kimi özünü təsdiqləyən Qaçayın hərəkət və düşüncə sistemindəki qeyri-müəyyənliyə, xaosa diqqət yetirir, bu saf qəlbli, sadə və təmiz insanın xarakter qəribəliklərini açmağa müvəffəq olur. İsi Məlikzadə bu saflığı, sadəliyi qəhrəmanının mənsub olduğu ailə əxlaqi və mühitlə əlaqələndirir.

Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povestindəki mənzərə isə tamamilə fərqlidir. Əsərin ideyası, obrazlar aləmi yazıçı qayəsini dürüst əks etdirir. Dəyirman da şərti bir obrazdır. Dəyirmanın əsərdəki obrazlarla bilavasitə yaxınlığı, oxşarlığı, əlaqəsi var. Burada dəyirman zaman və insan, sosial mühit və fərd münasibətlərinin məhək daşı rolunda çıxış edir. Povest haqqında ilk tənqidi rəylərdən birinin müəllifi professor K. Abdullayev yazır: “Bütün surətlər iki-iki, üç-üç bir-birinə oxşayırlar, xüsusilə də gününü səhərdən axşamədək dəyirməndə keçirənlər. Amma orası da maraqlıdır ki, bu surətlərin hər biri haqqında aydın və müəyyən təsəvvür yaranır... Hər biri oxucu aləminə öz ağrısıyla, öz fərdi kədəri, faciəsiylə, heç bir tərəddüdə yol vermədən daxil olur və bu aləmdə artıq öz xarici oxşarlığına görə deyil, daha dərinə gizlənən spesifikliyinə görə yerbəyer edilir” (2). “Dəyirman”da Azərbaycan kəndlisinin mənəvi-əxlaqi dünyasındakı aşınmalar diqqət mərkəzinə çəkilir, Azərbaycan kəndində patriarxal dəyərlərdən uzaq düşməklə bağlı narahatlıqlar, urbanizasiyanın kəndə nüfuzunun yaratdığı gərginlik yazıçı-vətəndaş həssaslığı ilə bədii düşüncə predmetinə çevrilir.

1960-70-ci illərdə İsa Hüseynovun “Teleqram”, İsi Məlikzadənin “İki günün qonağı”, “Evin kişisi”, “Quyu”, “Yaşıl gecə”, “Dədə palıq”, Bayram Bayramovun “Sərinlik”, “Yarpaqlar”, İlyas Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar”, Mövlud Süleymanlının “Dəyirman”, Anarın “Ağ liman”, “Macal”, “Əlaqə”, “Gecə yarısında hadisə”, “Dantenin yubileyi”, Elçinin “Bir görüşün tarixçəsi”, “Toyuğun diri qalması”, Çingiz Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş”, Salam Qədirzadənin “Sevdəsiz aylar”, Vaqif Nəsibin “Tələbəlik illəri”, Cəmil Əlibəyovun “Dəniz bir nağıl dedi” povestləri milli bədii nəsrimizin dəyərli örnəkləri kimi çağdaş Azərbaycan gerçəkliyinin dolğun bədii əksi ilə yadda qalır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1 Anar. Nəsrin fəzası / Anar. Səzsiz. Bakı: Gənclik, 1992, s.323-372

2 Abdullayev K. “Dəyirman”ın içi və çöli. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 3 avqust 1979-cu il.

3 Bayramova N. Elçin nəsrinin poetikası. Bakı, Ozan, 2003, 184 s.

4 Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı: Yazıçı, 1981, 361 s.

5 Əlişanoğlu T. Azərbaycan “yeni nəsr”i. Bakı: Elm, 1999, 128 s.

6 Qasımzadə Q. Ədəbiyyat və yeni insan tərbiyəsi. “Azərbaycan”, 1962, № 4

ELÇİN MƏMMƏDOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

FÜZULİ ƏDƏBİ MƏKTƏBİ XVI-XIX YÜZİLLİKLƏRDƏ: FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: Füzuli, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi məktəb

FORMATION AND DEVELOPMENT OF FUZULI LITERARY TRADITION IN XVII-XIX centuries

The great influence of Fuzuli poetry tradition to the Azerbaijan literature of XVI-XIX centuries is investigated and development of dynamics of this influence is followed in the article. On the basis of investigation of separate poets' creation of XVI-XIX centuries, the influence of Fuzuli's heritage to the Azerbaijan poetry of following centuries is cleared.

Key words: *Fuzuli, Azerbaijan literature, poetry tradition*

Beş yüz ildir ki, Füzuli yaradıcılığından bəhs edən mövzular ədəbiyyatşünaslığımız, ədəbiyyat tarixçiliyimiz, mədəniyyət və ictimai fikir tariximiz üçün aktualdır və gələcəkdə də aktual olaraq qalacaqdır. Bunun səbəbi, hər şeydən öncə, böyük şairin yaratdığı ölməz bəşəri ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi dəyərlər və bu dəyərlər vasitəsilə özündən sonrakı ictimai-mədəni prosesdə yaxından iştirak etməsidir. Füzulinin əsrlər boyunca Azərbaycanda və ümumiyyətlə, türk dilinin anlaşıldığı bütün regionlarda ədəbi prosesə, xüsusən də lirik şeirin inkişafına güclü təsir göstərməsi faktı hamı tərəfindən qəbul edilir. Məhz bu təsirin nəticəsi olaraq, XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Füzuli ədəbi məktəbi formalaşmağa başlamış və dahi şairin ədəbi irsindən bəhrələnmə getdikcə vüsət almışdır.

Füzuli ədəbi məktəbinin formalaşmasında lirikanın, xüsusən də qəzəl janrının çox böyük rolu olmuşdur. Məlum olduğu kimi, şair özü də qəzələ yüksək önəm vermiş, onu başqa janrlardan üstün saymışdır. Türk divanının dibaçəsində bu problemə toxunan Füzuli yazır:

Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar
Ki, hər məhfilin zinətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola (2, 28).

Qəzəl janrı Füzuliyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin və uzun bir yol keçmiş, bir janr kimi formalaşmış, ədəbiyyatımızda, lirikamızda vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Füzuli dövründə qəzəl artıq bir janr kimi kamilləşmiş, nəinki fars ədəbiyyatında onun Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi kimi görkəmli ustadları, həm də türk ədəbiyyatında Nəsimi, Nəvai, Baqi kimi qüdrətli nümayəndələri yetişmişdi. Bəs görəsən nə üçün Füzuli türk dilində “nəzmi-naziyin” az olmasından şikayətlənir və bu boşluğu doldurmaq missiyasını öz üzərinə götürürdü? Bunu səbəbi, ilk növbədə, Füzulinin qəzəl qarşısına qoyduğu fərqli estetik

tələblərlə bağlı olmalıdır. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük tədqiqatçılarından olan prof.Y.Qarayev türkcə yazmaqda uğur qazanmaq arzusunun bir qədər özünəməxsus şəkildə qiymətləndirərək yazır: “Söhbət türkcə yazmaqdan yox, türkcə şeir ənənəsini Şərqdə hakim ədəbi dəbə və ənənəyə çevirməkdən, ərəbcə və farsca qədər, kamil, məqbul, elitar ənənə səviyyəsinə qaldırmaqdan gedir. Bu işi türklük miqyasında, özü də birbaşa oğuzcanın materialında Füzuli görmüş olur” (5, 181). Görkəmli alimin bu fikri Füzuli ədəbi məktəbinin formalaşması baxımından da düşünmək üçün qida verir. Belə ki, Füzuli özünə qədərki böyük şairlərin görmədiyi, görə bilmədiyi bir işi gördüyü üçün özündən sonrakıların diqqətini cəlb edir, onların yaradıcılığı üçün meyar, ideal, örnək olur və Füzuli ədəbi məktəbi formalaşır.

XVI-XVIII əsərlərdə Füzuli ədəbi məktəbinin Ruhi Bağdadi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məsihi, Vidadi kimi görkəmli nümayəndələri yetişmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin sonu-XVII əsrdə Füzuli ənənələri daha sistemli və ardıcıl xarakter daşıyır. XVIII yüzillikdə isə Füzuli ənənələrinin təsiri altında yazıb-yaradan sənətkarların bir qədər azaldığını görürük. Lakin XIX əsrdə sanki Füzuli ədəbi məktəbi öncəki zəifləmənin əvəzini çıxır və bu dövrdə böyük lirikin ənənələrinin bir növ kütləvi şəkildə intişarının şahidi olur.

XIX əsr Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri, sanki onların böyük ustadla sənət yarışına girməsidir. Məhz bunu nəzərdə tutan F. Köçərli vaxtilə deyirdi ki, ...bəziləri bu müqəllidliklə uca məqama yetişib, fünuni-şeyirdə böyük bir məharət kəsb etmişlər” (4, 90).

Bu cür böyük məharət kəsb edən XIX əsr Azərbaycan şairlərinin sırasında ilk növbədə qadın şairlərimizdən Heyran xanımın adını qeyd etmək lazımdır.

XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Güney şairlərindən Əndəlib Qaracadaği də Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi tanınır.

Güneydə Füzuli ənənələrini davam etdirən orijinal şairlərimizdən biri, şübhəsiz ki, Ə.Nəbatidir. XIX yüzillik Azərbaycan یرfan poeziyasının aparıcı nümayəndələrindən olan, eyni zamanda xalq şeiri üslubunda gözəl realist lövhələr yaradan şairin yaradıcılığını çağdaş elmi səviyyədə tədqiq etmiş və əsərlərini nəşr etdirmiş Ə.Hüseyni onun Füzuli şeirinin dərin təsiri altında yazdığını qeyd etməyi də unutmamışdır: “Nəbatinin şair kimi yetişməsində Füzulinin rolu az olmamışdır. Nəbatinin istər azərbaycanca, istərsə də fars dilində yazdığı şeirlərə Füzuli fikri, üslubu, qafiyə, vəzn və rədifləri qüvvətli təsir göstərmişdir. Nəbati sanki öz şeirlərində Füzuli ilə danışır, onun müdrik məsləhətlərinə əməl edir, suallarına cavab verir” (3, 16).

XIX əsrin əvvəllərində təkcə Güney Azərbaycanda deyil, Quzeydə də Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələri meydana gəlir və öz əsərləri ilə özlərindən sonrakı şairləri bu ənənələri davam etdirməyə həvəsləndirir, Füzuli irsindən bəhrələnməyi bir növ ədəbi dəb halına salırdılar. A. Bakıxanov Qüdsi, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Füzuli-Bakıxanov ədəbi təsiri ən çox “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsində özünü göstərir. Lakin Füzulinin Bakıxanova təsirindən danışarkən “Riyazül-Quds” (Müqəddəslik bağçası) əsərini də unutmaq olmaz. İslam müqəddəslərinin müsibətindən bəhs edən bu əsər Füzulinin eyni mövzuda yazılmış “Hədiqətüs-süada” (Xoşbəxtlik bağçası) adlı ən böyük nəsr əsərinin təsiri altında qələmə alınmışdır.

Füzuli ədəbi məktəbinin XIX əsr nümayəndələri sırasında Qasım bəy Zakir daha çox tədqiq və təhlil olunan sənətkarlardandır. Zakirin Füzulidən ən çox təsirlənmə dərəcəsi onun klassik üslubda yazdığı qəzəllərində özünü göstərir. Düzdür, mütəxəssislərin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Zakir daha çox Vaqif ənənələri ilə bağlı olmuş və onun üslubunda realist əsərlər yaratmağa çalışmışdır. Ancaq bu da danılmaz faktıdır ki, əksər XIX əsr şairləri, o sıradan Q. Zakir M.Quluzadənin göstərdiyi kimi, Füzulinin ədəbi irsi, xüsusən də onun ölməz “Leyli və Məcnun” poemasının ənənələri əsasında təhsil almış, estetik tərbiyə görmüşlər. Bu problemə kompleks şəkildə yanaşmağa can atan A. Vəfalı yazır: “Zakir şeirində Vaqif yaradıcılığının elə keyfiyyətlərinin davamını görür ki, o, Füzuli poeziyasından nəşət tapmışdır. Tarixən Vaqifə

nisbətən Zakir Füzulidən daha uzaq olsa da, bu məsafə əsərlərinin ruhunda hiss olumur. Onun dahi şairimizdən istifadəsi ardıcıldır və tez nəzərə çarpır” (7, 176).

XIX əsr Azərbaycan poeziyasına Füzuli təsirindən söhbət açarkən bu yüzilliyin əsasən ikinci yarısında fəaliyyət göstərmiş poetik məclislərin nümayəndələrini də yaddan çıxarmaq olmaz. “60-70-ci illərdə (XIX yüzillik-E. M.) Qarabağda “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”, Şamaxıda “Beytüs-səfa”, Bakıda “Məcməüş-şüəra”, Ordubadda “Əncüməni-şüəra” adlı ədəbi məclislər təşkil edilmişdir. Bu məclislərdə Firdovsi, Xəyyam, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri oxunur, onların şeirlərindən seçilmiş gözəl nümunələrə nəzirələr yazılır, yaxşı nəzirə yazmaq üstündə yarış gedirdi...” (1, 158)

XIX əsrdə Füzuli ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də, şübhəsiz ki, Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. Seyid Əzim lirikasını yüksək qiymətləndirən F. Köçərli yazır: “Mərhumun (Seyid Əzimin – E.M.) elə gözəl və səlis qəsidələri, elə xoşməzmun müəmməs və qitələri, elə ruhpərvər qəzəlləri var ki, Füzuli Bağdadının kəlamına əvəz ola bilərlər” (4, 68). Xüsusi halda Seyid Əzim Şirvaninin qəzəllərinə verilən bu yüksək qiymət müəyyən mənada özünü doğruldur. Seyid Əzimin qəzəllərinə verdiyi yüksək dəyəri F. Köçərli bu sözlərlə yekunlaşdırır: “Zənni-acizanəmizcə,ərbabi-hal və sahibi-mərifəti kəmal nəzərində Seyidin kəlamı Füzulinin kəlamına gərək bərabər tutulsun” (4, 89).

Füzulinin Seyid Əzimə təsirini araşdırmış M.Quluzadə ümumilikdə maraqlı nəticələrə gəlir: “Seyid Əzim müstəqil yaradıcılıq simasına, büllurlaşmış, yetkin üslubi keyfiyyətlərə malik görkəmli sənətkar olmaqla bərabər, eyni zamanda Füzuli sənətini dərinləndirən, onu ən doğru qiymətləndirən şairlərdən biridir. Söz yox ki, onun Füzuli ənənələri ilə əlaqəsi, birinci növbədə, məhəbbət lirikasında, klassik şeir janrlarında özünü göstərir. Lakin Seyid Əzimin Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqəsi daha geniş ictimai-bədii məzmun daşıyır” (6, 390).

Füzuli ədəbi məktəbinin XIX əsrdə ən böyük nümayəndəsi kimi, Seyid Əzim Şirvani lirikasını başlıca olaraq, bu dövr Azərbaycan şeirinin xarakterik xüsusiyyətləri – dilin sadələşməsi, sənətin daha geniş auditoriyaya ünvanlanması təşkil edir ki, bu da ümumilikdə cəhalətdən maarifə doğru istiqamətlənmiş bu yüzilliyin ədəbi prosesi üçün təbii bir hal idi. “Türk-islam intibahının zirvəsi – Füzuli” adlı məqaləsində prof. Y.Qarayev Füzuli şeirinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolu və ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyi problemi ilə bağlı yazır: “... əbədi, ilahi şeirin “Füzuli” adlı sehri düz beş yüz ildir, elə hey artır, sirri, tilsimi əksilmir ki əksilmir . Əksinə, Füzuli barədə nə qədər çox bilsək, bir o qədər əsas olur ki, deyək: gör hələ Füzuli barədə nə qədər çox şeyi bilmirik!.. Qarşıdakı beş yüz il məhz bu baxımdan bizə daha sirlili daha sehrlili və naməlum bir Füzuli vəd edir. Və elə ona görə də mən həmişə Füzulidə yeni bir məchulluğun hesabını açan, naməlumluğun təzə qatını qaldıran əsəri, hadisəni və adı füzulışünaslıqda daha böyük hadisə hesab edirəm, nəinki artıq məlum məchulluğa son nöqtəni qoyan kitabı, məqaləni. Poeziyada belə işi bir dəfə artıq Sabir görüb; üç yüz şair Füzuliyə metafizik şəkildə yanaşıb və bu metafizikadan üç yüz epiqon doğulub; bir Sabir Füzuliyə dialektik şəkildə yanaşıb və bu dialektikadan növbəti qəzəlxan yaranmayıb, Sabir yaranıb...”(5, 219-220). Doğrudur, görkəmli alimin üç yüz şairin yaradıcılığını epiqon adlandırması ilə razılaşmaq çətindir. Lakin bu sitat Füzuli ədəbi məktəbinin XVI-XIX əsrlərdəki inkişaf dinamikası barədə də kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. II cild, Bakı, 1960.
2. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı, 1996.
3. Hüseyni Ə. Müqəddimə / Seyid Əbülqasim Nəbati. Əsərləri. Bakı, 1968.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı, 1978.
5. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996.
6. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı, 1965.
7. Vəfəli A. Füzuli və Zakir / Qasım bəy Zakir (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1985.

MƏTANƏT HƏSƏNOVA (SARAÇLI)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN DRAMATURGİYASINDA QƏHRƏMAN KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *M.F.Axundzadə, qəhrəman konsepsiyası, maarifçi-realizm, komediya, dram.*

MF.AXUNDZADE OF DRAMATURGY IN THE CONCEPT OF THE HERO

The article educator realism created the perfect representative of the heroes M.F.Akhundzade psychology, inner-spiritual world, opening up the process of evolution, developed their work to work. The essence of the author of the concept of the hero characters that pop up idealizing its kind, reveals the ability to submit an original stature.

Keywords: *M.F.Akhundzade hero concept, educator-realizm, comedy, drama.*

M.F.Axundzadə ədəbi fikir tariximizdə iz qoyan elə sənətkarlardandır ki, onun novatorluq keyfiyyətləri zaman keçdikcə yeni ədəbi nəsillər tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilir.

Maarifçi realizm yaradıcılıq metodunun ən kamil nümayəndəsi olan M.F.Axundzadənin yaradıcılığında bir nəfər də olsun yetkin, kamil maarifçi obrazı yoxdur. Buna baxmayaraq, onun maarifçi obrazları gələcəkdə yaranacaq fəxrəddinlərin, fərhadların, isgəndərlərin ən uğurlu sələfidir.

M.F.Axundzadə XIX əsrin 40-50-ci illərində həm yaxın Şərqi ölkələrinin, həm də Qərbi Avropa ölkələri və Rusiyanın keçmiş olduğu tarixi inkişaf yolunu və müasir vəziyyətini xüsusi diqqətlə, səylə öyrənmiş, bütün şüurlu həyatını Şərqi xalqlarının cəhalət bataqlığından xilas edilməsinə həsr etmək qərarına gəlmişdir. Təxminən 30 illik dövrü əhatə edən bu mübarizə dövrəsində o həm bir maarifçi kimi ibrətəməz inkişaf yolu keçmiş, həm də ömrünün sonunda dünya maarifçiliyinin ən radikal nümayəndələri səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Maarifçilik ideyaları ilk dəfə M.F.Axundzadənin dram yaradıcılığında ifadə olunmuşdur. Onun komediyalarında Azərbaycan xalqının XIX əsrin I yarısı həyatının geniş realist təsviri verilmiş, köhnə əxlaq tərzinin tənqidi, Avropa dünyəvi elm və mədəniyyətinin təbliği öz əksini tapmışdır. Bu illərdə o, elə güman etmişdir ki, silkindən asılı olmayaraq əgər bütün xalq Qərbi Avropa həyat tərzini və mədəniyyətinin müxtəlif əhəmiyyətləri ilə tanış olsalar, feodal-patriarxal Azərbaycan cəmiyyətinin sosial qəbahətləri tədricən aradan götürülər, ölkə iqtisadi, mədəni tərəqqi yoluna ayaq basar, ölkədə firavan, xoşbəxt həyat bərqərar olar. Bu komediyalarda xalq öz dili, mentaliteti ilə səhnəyə gəlir və bu əsərlər məişətimizin güzgüsünə çevrilir.

Nəzəri ədəbiyyatlarda qəhrəman öz dövrünün qabaqcıl estetik idealını təcəssüm etdirən tipik xarakterdir. Sənətkar öz xarakterlərinin qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini obrazlı şəkildə açaraq onları təsvir və tərənnüm etmiş, əsərlərinə qəhrəmanlıq pafosu gətirmişdir.

Dramatik xarakterlərin psixoloji şərhində təbiilik və müxtəliflik ona səbəb olur ki, M.F.Axundzadənin qəhrəmanları standart sosioloji qəlibə sığmır. Ənənəvi “müsbət” və ya “mənfi” stereotipi nə Heydər bəy, Teymur ağa, Şahbaz bəy və Bayram, nə də Hacı Qara, Mirzə Həbib, Müsyö Jordan və Tarverdi kimi obrazlara məxsus sosioloji-psixoloji zənginliyi tam ifadə edə bilmir, hətta ən mənfi surətləri də M.F.Axundzadə çoxşaxəli təsvir edir.

İlk komediyası “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”də qəhrəmanı fırldaqçı dərişlərin içərisindən götürmüş, dinin nüfuzundan istifadə edən yalançı kimyagərlərin tipik surətini yaratmışdır. Molla İbrahimxəlil mahir kələkbazdır və avam insanları fırldaqçı

kəməndinə salmaqda, riya və kələklərini gizlətməkdə mahirdir. Onun fəal fırıldaqçıya çevrilməsində avam mühitinin də rolu az deyil. Mükəllimlərinə, sərbəst hökm və qərarlarında qətiyyətli olan bu fırıldaqçının məqsədlərinə nail olacağına arxayınlığı onun “nuxuluların” avamlığına əsaslanması ilə əlaqədardır.

Müəllifin birinci tənqid hədəfi Şeyx Salah, Molla Həmid, dərviş Abbas, Molla İbrahim-xəlil kimi ruhani cildinə girmiş fırıldaqçılardır, ikinci tənqid hədəfi nuxululardır. M.F.Axundzadə mənfi planda göstərdiyi qəhrəmanlara qarşı qoyduğu şair Hacı Nuru obrazı ilə ilk maarifçi qəhrəmanını təsvir edir. Müəllifin maarifçi realizmində ilk başlangıç olan bu Hacı Nuru qaranlıq mühitdə parlayan işıq bir surətdir. Əsərdə nadanlar mühitinin eyibləri bu obrazın vasitəsilə açıldığı kimi müəllif ideyaları da onun dili ilə ifadə olunur. Bu obraz Qriboyedovun “Ağıldan bəla”sında Çatski, Molyerin “Mizantrop” əsərindəki Alsest surətləri kimi bu mühitdə özünü tənha, təhqir olunmuş hiss edir. Çünki onun qiymətli sözlərini qanan yoxdur. O, istedadlı, işgüzar, vətənin tərəqqisini düşünən bir ziyalı olsa da, cəmiyyətdə heç bir mövqeyi olmayan yoxsul şairdir. Ona görə də cəmiyyətin ictimai həyatına ciddi təsir göstərə bilmir. Fırıldaqçıları və nuxulular mühitini işə etməklə klassik səciyyənamələr verməkdən uzağa gedə bilmir.

Avamlıq və cəhalətə qarşı çevrilən ikinci əsər “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü məşhur” komediyasıdır. M.F.Axundzadə cadugərliyi özünə peşə və gəlir mənbəyi hesab edən Dərviş Məstəli şah obrazını psixoloji aspektdən tam dolğunluğu ilə canlandırmağa nail olmuş, onun avamlar mühitində dinin nüfuzuna əsaslanaraq, qadınları aldatmasını işə obyektinə çevirə bilmişdir. Maarifçi müəllif həmvətənlərini, xüsusən gəncləri yeni həyat tərzinə, dünyəvi elmlərə, Avropa mədəniyyətinin nailiyyətlərinə yiyələnməyə çağırır. Komediyanın süjeti, kompozisiyası, hadisələrin inkişafı, personajların səciyyəsi də məhz bu ideyanın açılmasına yönəldilmişdir.

Bu əsərdə obrazlar nisbətən təkamül prosesində görünür. Təklə-Muğanlı obasının bəyi Hətəmxan ağanın kiçik ailəsi arvadı Şəhrəbanu xanımdan, iki qızından (Şərəfnisə və 9 yaşlı Gülçöhrə) və bacısı oğlu Şahbaz bəydən ibarətdir. Şahbaz bəylə Şərəfnisə bir-birini sevsə də, rus təhsili aldıqdan sonra gənc oğlan daha böyük arzularla yaşayır. “Qamışlıq” hesab etdiyi durğun, sakit, patriarxal mühitdən çıxmağa, başqa bir hava ilə nəfəs almağa, yeni həyata can atır. Fransız alimi Müsyö Jordanla tanışlıq, onunla söhbətlər gəncdə fransız dilini, fransız xalqının adət-ənənələrini, yaşayış tərzini öyrənmək üçün Fransaya getmək arzusu doğurur. Bu arzu ailədə ciddi narazılıqla qarşılanarsa da, onu fikrindən döndərmir. Şəhrəbanu Hətəmxan ağadan kömək umsa da, artıq onun da Müsyö Jordanın təsiri altına düşündüyünü hiss edir və nicat yolunu caduda görür. Hətəmxan ağa varlı mülkədar, gözəl ailə başçısıdır. Onun sayəsində Şahbaz bəy ərəb-fars dillərini öyrənmiş, rus məktəbini bitirmişdir. Bu nisbətən mütərəqqi dünyagörüşlü bəy alicənab, qonaqpərvər olsa da, yenilik hissi hələ onda zəifdir. Dünyəvi elmlər haqqında təsəvvürü məhduddur. Bunlara baxmayaraq, biz onu Şahbaz bəylə eyni cəbhədə qadınlara qarşı əks mövqedə dayanan görürük. Dünyagörüşünün məhdudluğu obrazın daxili mahiyyətini tam dəyişdirməyə aparıb çıxarmır, onu satirik qəhrəmana çevirmir.

Komediyada qadın surətləri tənqid obyektinə kimi götürülmüşdür. Lakin onlar müstəqim yolla açıq işə olunurlar. Pyesdə onların xarakterinin daxili ziddiyyətləri açılıb göstərilir. Finalda köhnəlik yeniliyi məğlub etsə də, bu qələbə aldadıcıdır. Bu qələbə qadınları uzaqgörən, dərrakəli bir adam kimi səciyyələndirmir, əksinə, onları gülünc vəziyyətə salır. Əsərdə qadınlar nadanlığın qurbanları kimi qələmə alınır.

Komediyada dərviş Məstəli şah qarşı fransız nəbatat alimi Müsyö Jordan surəti qoyulmuşdur. Bu obrazın prototipi kimi XIX əsrdə Fransada yaşayıb-yaradan məşhur fransız nəbatat alimi Aleksis Jordan (1814-1897) götürülmüşdür. Bu prototipin əsasında, ümumiyyətlə, Qərbi Avropa alimlərinin obrazı yaradılmışdır. Müəllif Müsyö Jordanı elm, mərifət, tərəqqi rəmzi kimi səciyyələndirməklə yanaşı onun nitqinin sətiratı mənası ilə Azərbaycanın təbii sərvətlərinin tədqiqatına böyük ehtiyacı olduğunu vurğulayır.

Müəllifin maarifçi obrazı Şahbaz bəy yeni keyfiyyətli müsbət obrazdır. Şahbaz bəy surətində müəllif həyatda yenidən baş qaldıran, lakin böyük gələcəyi olan gənc zadəgan, maarifçi ziyalıların bədii surətini yaratmışdır. Əziz Mirəhmədovun təbiri ilə desək, “müəllifin səmimi cizgilərlə təsvir etdiyi Şahbaz bəy ətirli yazın müjdəsini gətirən qaranquşdur”.

Üçüncü dram əsəri “Xırs quldurbasan”la ədəbiyyatımızda dram janrının əsasını qoyan M.F.Axundzadə gerilik, ətalət, dini fanatizmə qarşı çıxmaqla yanaşı qadın azadlığını, elm və maarifi təbliğ etmişdir. Əvvəlki komediyalarında olduğu kimi, Azərbaycan ruhanilərinin bir sıra tipik keyfiyyətlərini ümumiləşdirsə də, dinə ehtiyatla yanaşır, onun əsaslarına toxunmurdu. Gənc Bayramla Pərzadın saf məhəbbəti ilə köhnə dünyanın ziddiyyətlərini təsvir edən dramaturq mühafizəkarlığın, zorakılığın əleyhinə çıxır, yeni ailə münasibətləri kimi mütərəqqi görüşlər təbliğ edirdi.

İkinci əsərindəki dünyagörmüş, təcrübəli, mübariz Şəhrabanu obrazından fərqli olaraq bu əsərin qadın qəhrəmanı Pərzad avam və müti kəndli qızıdır. Bildiyimiz kimi, əsərin nisbətən fərqli iki variantı var. İkinci variantın sonunda Pərzad nisbətən fəallaşır. “*Mən heç vaxt Tarverdiyə getmənam. Əgər mənə ona verməli olsalar, şəksiz, özümü öldürərəm*” (I c., s. 184).

O, qoçaq, mərd, səmimi Bayramı qoyub, qorxaq, aciz, küt Tarverdiyə ərə getmək istəmir. Məsələni çətinə salan bir də odur ki, qızın əmisi Məşədi Qurban dövlətli, Bayram isə kasıb kəndlidir. Müəllif bunu maneə kimi göstərsə də, Bayramla Tarverdi arasındakı münasibətləri də əsərdə kasıblarla dövlətli arasındakı konflikt şəklində yox, əsasən, mərd, qoçaq, ağıllı Bayramla, qorxaq, aciz, kütbeyin Tarverdi arasındakı münaqişə kimi vermişdir.

Bayram surətini müəllif yalnız gözəl mənəviyyatlı bir aşıq kimi təsvir etməmiş, onun simasında feodal dünyası üçün səciyyəvi olan bəzi mənfi xüsusiyyətləri də əks etdirmişdir. Feodal əxlaqına görə gənc oğlanın məziyyəti onun ağılı, savadı ilə deyil, oğurluqda, quldurluqda məharəti ilə təyin olunurdu. Pərzad da Bayramı kənd içində “*vuran, yıxan*” igid bir oğlan kimi tanıdığı, ad çıxardığı üçün sevir.

Əsərin lik variantında Bayram birtərəfli çıxmışdır. Bir obraz kimi dolğun deyildir. İkinci variantda isə Bayram surəti komediyanın süjet xəttinin mərkəzində qoyulmuş, hadisələrin sonrakı inkişafı və həlli bilavasitə həm də məntiqi surətdə onunla bağlı verilmişdir. Burada müəllif Bayramı rəğbətlə qələmə almış, yeni müsbət sifətlərlə - sadə, mərd, əliaçıq dürüst bir gənc kimi səciyyələndirmiş, hətta bir qədər də ideallaşdırmışdır.

M.F.Axundzadə bu əsərdə rus polis məmurlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinə, yerli xalqla əlaqə məsələsinə divanbəyi surətində münasibət bildirmişdir. **O, yazıçının dram yaradıcılığında ilk çar məmuru surətidir.**

“Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyasında hadisələr əlli il əvvəl baş verir. Əsərin qəhrəmanları Xan və vəzir Mirzə Həbibdir. Onlar eyni zamanda əsərin tənqid hədəfləridir. Xan yalnız üçüncü pərdədə səhnəyə gəlsə də, dramaturq şərq feodal dövlət başçıları üçün səciyyəvi sifətləri ümumiləşdirməyə və dolğun, tipik obraz yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Səhnədə özünü adalətli, ağıllı hesab edən xana müəllif acı-acı gülür, onu əhatə edən ayanların kütlüyünü tənqid edirdi. Mirzə Həbib komediyanın əsas satirik qəhrəmanı, mərkəzi surətidir. Əsərin həm başlanğıcında, həm də sonlarında hadisələrin və konfliktin inkişafı, açılması bilavasitə vəzirlə bağlı verilmişdir. Müəllif öz qəhrəmanını daim hərəkətdə bütün surətlərlə qarşılıqlı əlaqədə təsvir etmiş, müxtəlif komik vəziyyətlərə salmışdır. İstər ailə-məişət, istərsə də ictimai-siyasi planda müəllif bu obrazı müxtəlif baxış bucaqlarından işıqlandıraraq öz qəhrəmanının xarakterini açmış, canlı tipik surət yarada bilmişdir.

Bu komediyada müəllifin müsbət ideali Lənkəran xanının gənc varisi Teymur ağa surətində ifadə olunur. Müəllif bu obrazı xan və vəzir surətlərinə qarşı qoyur. Əsərin konflikti də xan və vəzirlə Teymur ağa arasında cərəyan edir. Tam müsbət planda təqdim olunan bu obraz bir aşıq kimi canlı, inandırıcı qələmə alınmışdır. O, mərifətli, qoçaq bir gəncdir. Vəzirin baldızı Nisə xanımı təmiz məhəbbətlə sevir. Onun sevgilisi də ağıllı, qabiliyyətli, mərifətli qızıdır. Eyni zamanda gözüaçıq və tədbirlidir. Gənc varislə tez-tez görüşür, onunla birlikdə vəziyyətdən çıxış yolu axtarır. Məsələ gərginləşəndə ona qoşulub-qaçmağa razılıq verir.

Teymur ağa surəti həqiqi aşiq kimi dolğun verilsə də, xanlığın əsl varisi kimi zəifdir. Xan və vəzirlə qarşılaşdığı səhnələrdə müəllif ona öz xarakterini açmaq üçün meydan vermir. Yalnız bir-iki replika söylətməklə kifayətlənir.

Bu əsərdə vəzirin birinci arvadı Ziba xanım, ikinci arvadı Şölə xanım, onun bacısı Nisə xanım, anası Pəri xanım kimi qadın obrazları kişilərdən daha cəsarətliyərlər. Əsərin finalında təsadüf nəticəsində Teymur ağa vəzirə evinə gəlişinin səbəbini açıqlayır. Onun son sözləri belə fikir yürütməyə əsas verir ki, öz məhəbbətində fədakar olan gənc varis tədbirli, ədalətli bir hökmdar olacaq, idarə etdiyi ölkənin tərəqqisinə çalışacaqdır.

Beşinci komediyası “Hacı Qara” M.F.Axundzadə dramaturgiyasının zirvəsidir. Xalq həyatının geniş və mükəmməl təsviri, dövrün ziddiyyətlərinə dərinləndirilməsi, nüfuz edilməsi, tipik obrazların tipik şəraitdə verilməsi, obrazların dilinin səlisliyi, xəlqiliyi baxımından bu əsər müəllifin digər komediyalarından üstündür. Əsərin baş qəhrəmanı tacir Hacı Qaradır. Surətin tipik və fərdi xüsusiyyətlərinin mükəmməl səciyyələndirilməsi baxımından M.F.Axundzadənin qəhrəmanları sırasında xüsusi yer tutur. Xəsislik simvolu kimi alınan Hacı Qara klassik dramaturgiyamızın nadir komik tiplərindəndir. Hacı Qaranın ədəbiyyatda olan digər xəsis tiplərindən fərqi və onun ədəbiyyat tariximizdə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əsərdə xəsislik əzəli bir sifət kimi deyil, müəyyən bir sinfin, zümrənin səciyyəvi sifəti kimi mənalandırılmışdır. Hacı Qara eyni zamanda xalqımızın müəyyən konkret tarixi bir dövrü ilə bağlı tacir surətidir. Hacı Qara əsərdə çoxcəhətli, mükəmməl, dolğun xarakterdir. O, tamahkar, acgöz olmaqla bərabər həzircavab, düşdüyü vəziyyətdən asılı olaraq cilddən-cildə girməyi bacaran bir adamdır. Onun xarakterini açmaq üçün müəllif bir çox ədəbi vasitələrdən - həm tipin zahiri görkəmi, iddiası ilə imkanı arasındakı ziddiyyətləri açmaqdan, həm zahiri komik səhnələr yaratmaqdan, həm də başqa surətlərin dili ilə ifşa etmək üsullarından məharətlə və yerli-yerində istifadə etmişdir. Böyük kapital sahibi olsa da, xəsislik və tamah tacirin xarakterini dəyişdirmiş, onu adi insani keyfiyyətlərdən məhrum etmişdir. Ailəsinin adı məişət qayğıları belə onu narahat etmir. Verdiyi borcun müqabilində qazanc tələb etməkdən utanmır. Təbiətən qorxaq və ehtiyatlıdır. Təpədən dırnağa qədər silahlanır, səfər vaxtı özünü qorxaq və cəsarətli adam kimi aparıb qürrələnsə də, kəndliləri yavaşca hesab edib hədə-qorxu gəlsə də, çar məmurları ilə qarşılaşanda yazıqlaşır.

Komediyanın ikinci satirik qəhrəmanı Heydər bəydir. Cavanşir nəslinə mənsub olan bəy müflisləşmiş, şərəfli keçmiş ilə öyünərək toy xərci düzəltmək üçün qaçaqmal alverinə qurşanmışdır.

Komediyanın Tükəz və Sona xanım kimi qadın surətləri müsbət planda işlənmişdir. Ərinin qayğısına qalan, onu pis əməldən çəkəndirməyə çalışan Tükəz onun xəsislik və tamahkarlığını ifşa etməkdən çəkinmir. Qorxulu səfərdən geri dönməyən ərini Heydər bəydən tələb edir. Onu murovla, naçalniklə hədələyir, istintaq səhnəsində isə ərini zəmanətə götürür.

M.F.Axundzadənin qadın obrazları silsiləsinə daxil olan Sona xanım da təmiz mənaviyyətli qızıdır. Daxili məziyyətlərinə görə nişanlısı Heydər bəydən yüksəkdə durur. Onu quldurluqdan çəkəndirməyə çalışır, yeri gəldikcə, onu müdafiə edir. Əsərin müsbət ideyası köhnə cəmiyyətin eyiblərini tənqid atəşinə tutan ifşaedici gülüşdür.

M.F.Axundzadənin sonuncu dram əsəri olan “Mürafə vəkilləri” komediyasının özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri vardır. Mövzusu Cənubi Azərbaycanın məhkəmə həyatından alınan bu əsərlə müəllif sanki çar senzurasının diqqətini yayındırmışdır.

Komediyanın əsas qəhrəmanı Səkinə xanımdır. O, komediyanın həm lirik, həm də dramatik xətti ilə üzvi əlaqədə təsvir olunmuşdur. Dramaturq əsərin ilk şəklinə təsvir edilən məhəbbət ixtilafını miras uğrunda gedən mübarizə ilə ustalıqla bağlamış və birincini kölgədə qoyub bütün diqqətini ikinci xəttin inkişafına və həllinə vermişdir.

Qardaşı Hacı Qafurun ölümündən sonra var-dövləti vəsiyyətnamə ilə ona həvalə olunmuş, lakin siğə arvadı Zeynəb saxta məhkəmə iddiası açaraq sərvəti öz əlinə keçirməyə çalışmışdır. Səkinə xanım qətiyyəti, mübarizliyi ilə saxta məhkəmə iddiasını ifşa etmiş halal mirasına qovuşmuşdur. Səkinə xanım nəcib, mərd, ağıllı, yenilik hissi ilə yaşayan gənc Əziz

böyi sevir. Lakin onların məhəbbəti ciddi maneələrə rast gəlir. Əvvəllər bu işə Hacı Qafur, sonra bibisi Zibeydə mane olur. Miras üstündə gedən davanın kəskinləşməsi Hacı Həsənin Səkinə xanımı almaq istəyi ilə daha da kəskinləşir. Tacir Hacı Həsən bu yolla mirası ələ keçirmək istəyirdi.

M.F.Axundzadə komediyalarında məhəbbət xətti və konfliktlə bağlı olan qadın qəhrəmanların hamısı adətən belə çətin vəziyyətə düşür və müxtəlif yollarla ondan çıxış yolu axtarırlar. Səkinə xanım onun qadın obrazları arasında ən kamil, ən cəsarətliyədir. Öz şəxsi səadəti və gələcək taleyi uğrunda mübarizədə qalib gəlir. Köhnəlik qüvvətli olsa da, Səkinə xanımın şəxsi şücaəti və iradəsi, ağılı qarşısında geri çəkilir.

Maarifçi sənətkarlar qəhrəmanları müvafiq tipik şəraitə salır, özləri həmin şəraiti yaradır və bu yolla şəraitin xarakter təsirini əyani şəkildə göstərir. Həm də bu zaman onlar şərtlilik və macərə ünsürlərindən geniş istifadə edirlər. M.F.Axundzadənin qəhrəmanlarını da xüsusi olaraq düşünüb yaradılan qeyri-adi şəraitin psixoloji sınağı qarşısında açıqlanan şəkildə görürük. “Kimyagər”də Molla İbrahimxəlilin, “Müsyö Jordan”da dərviş Məstəli şahın, “Hacı Qara”da “qaçaqmal” sərgüzəştinin, “Xırs quldurbasan”da “quldurluq” macərəsinin qeyri-adi situasiya fonunda və s. Bütün “Təmsilat”da hakim estetik ideya və bədii ideal da, obrazlı dünyagörüşü də maarifçilik səciyyəsi daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri. c.1, 2, 3. Bakı, 2005
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. c.4. Bakı: AMEA, 2011
3. Babayev B. Bədii ədəbiyyatda pafos. Bakı, 2007
4. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı. XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974

GÜLNARƏ ABDULLAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

İSPANİYADA YƏHUDİ BƏDİİ NƏSRİ: MƏQAMƏ JANRININ İLK NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Açar sözlər: bədii nəsr, məqamə janrı, yəhudi ədəbiyyatı, İspaniya

This article is about the jewish-arabian culture at the period of Andalus (X century). The article reflects the expulsion of jewish to the different countries, specially to Arabian peninsula and their lifestyle and literary activity after the destroy of the temple by romans.

Key words: *fiction, məqamə genre, Jewish literature, Spain*

Müsəlman İspaniyasında ibri dilində dünyəvi mövzuda nəsr əsərləri də meydana çıxdı. Yəhudi bədii nəsr əsərlərinin ən parlaq nümunələri məhz Əndəlusda yarandı.

Orta əsrlər yəhudi bədii nəsrinin kamil bədii nümunələrindən biri də məqamələrdir. Məhz məqamə janrında yəhudi ədibləri onları maraqlandıran mövzu və ideyaları tapıb inkişaf etdirmişlər. Yəhudi müəllifləri məqamələrə o qədər aludə olmuşdular ki, onlar hər bir qafiyəli nəsr məqamə adlandırmağa başlamışlar. Təbii ki, bu maraq və aludəçilik ilk əvvəl ərəb ədəbiyyatında meydana çıxmış məqamə janrının özünün özəlliklərindən doğurdu.

Məqamə janrının Həmədanidən sonra görkəmli nümayəndəsi Əbu Məhəmməd- Qasiməl-Həriri olmuşdur (1054-1112). Bədi əz-Zaman məqamələri ilə müqayisədə Həriri məqamələri dil və üslub cəhətcə çox çətindir. Həriri məqamələrini şərhə oxuyub başa düşmək demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Məqamə janrının ərəb ədəbiyyatının sonrakı inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Məqamələr müasir ərəb novellasının qaynaqlarından biri sayılır. Ərəb ədəbiyyatından təsirlənən yəhudi ədəbiyyatında da bu janrdə əsərlər meydana gəlmişdir.

Yəhudi ədəbiyyatında məqamə janrının ilk nümunəsini Şlemo ibn Səhl yaratmışdır. O, Şlemo ibn Saqbel kimi də tanınır. Onun məqaməsi “Neum Aşer ben Yəhuda” adlanır. Məqamənin ravisi pəncərədən gördüyü bir gözəl qızı sevir. Qız ona pəncərədən bir alma və eşq naməsi tullayır. Aşiq olan ravi gecəni səhərdək yata bilmir, səhər həmin yerə qayıdıb bütün gününü pəncərənin altında keçirir. Axşam gələndə isə o şəhər ətrafında sərgərdancasına o qədər gəzir ki, axırda huşunu itirir. Qadınlar onu götürüb həmin evə aparır, burada üzlərinə niqab taxaraq onun qulluğunda dururlar. Məqamənin, ən maraqlı hissəsi odur ki, qadınlar ravinin aşiq olduğu qadının üzündən niqabı qaldırırlar. Məlum olur ki, bu qadın deyil, kişi imiş. Bu hadisə belə təsvir olunur: Qadınlar onları ikilikdə tərki edirlər. Ravi “qadına” deyir: “Sən mənə eşqə salmışsan. Üzündəki niqabı götür. Amma niqab qalxanda o “sevgilisinin” saqqalını görür. “Sevgili” gülür və deyir: “Qalx və bu qədər də qüssəyə batma! Mən sənə dostunam. Gəl içək!” [4, 88].

Şlomo ibn Səhlin bu poeması öz quruluş və məzmununu ərəb məqamələrindən əxz etmişdir. Məlumdur ki, məqamələrdə adətən ravi və kələkbaz qəhrəman olmaqla iki obraz yaradılır. Kələkbaz adətən hər məqamədə yeni bir qiyafədə çıxdığından ravi onu ancaq əsərin sonunda tanıyır. Şlomo ibn Səhlin məqaməsində də kələkbaz baş qəhrəman qadın libası geyib qiyafəsini dəyişməklə ravini əsərin sonunda heyran qoyur. Ərəb məqamələrində olduğu kimi, yuxarıdakı məqamədə də qeyri-adi sonluq əsərə xüsusi dəyər verir. Məhz bu gözlənilməz sonluğa görə, məqamələrə orta əsrlərin novellası demişlər. Baş qəhrəmanın qiyafəsinin dəyişməsi demək olar ki, bütün məqamələrdə müşahidə olunur. Məqamələrin böyük əksəriyyətində baş qəhrəman ravini aldadır. Amma ərəb məqamələrində adətən ravi bir dəstə adamlarla birgə aldanır. Adamlar dağılından sonra o baş qəhrəmanın ardınca düşür və onun kim olduğunu bilib onu məzəmmət edir. Bədi əz-Zəmanın maraqlı süjet xəttinə malik məqamələrindən biri olan “Tilsim” məqaməsində deyilir ki, İsa ibn Hişam gəmi ilə səyahət edərkən qəflətən dənizdə tufan başlayır və gəmidəkilər qərqli olmaq təhlükəsi ilə üzleşir. Hər bir kəs ağlayır, Allaha yalvarır, qorxurdu. Bir nəfər isə halını pozmadan sakitcə oturmuşdu. Onun sakitliyi adamları təəccübə salır. Ondan sakitliyin səbəbini soruşduqda deyir: “Məndə elə bir tilsim var ki, onun sahibi heç vaxt suda boğulmaz”. Adamlar ondan bu tilsimin nə olduğunu soruşduqda o üstü yazılı kağız çıxardır və deyir ki, istəsəniz bundan sizə də verə bilərəm. O adamlara kağız qırıqları paylayır; hər kəs bir dinar verib dənizdə boğulmamaq üçün tilsim alır və söz verir ki, ikinci dinarı da gəmi sahilə çatanda verəcək. İş elə gətirir ki, gəmi həqiqətən də sağ-salamat sahilə çatır. Adamlar, o cümlədən, İsa ibn Hişam həmin adama yaxınlaşmış ikinci dinarı verirlər. Ancaq bu zaman İsa ibn Hişam həmin adamın məşhur kələkbaz Əbül-Fəth əl-İskəndəri olduğunu başa düşür (3). Yəni hər bir məqamədə Əbül-Fəth əl-İskəndəri bir fərqli qiyafədə olduğundan onun kimliyi də sonradan anlaşılır.

Göründüyü kimi, Şlomo ibn Səhlin məqaməsində olduğu kimi bu məqamədə də ön planda iki obraz var: kələkbaz və onun qurbanı olan ravi. Amma yəhudi novellasından fərqli olaraq burada ravi tək deyil, bir dəstə adamlarla – gəmi sənişinləri ilə birlikdə aldanır. Digər fərqli cəhət odur ki, ərəb məqamə qəhrəmanları tək fəaliyyət göstərir; kimi isə aldatmaq üçün onların köməyə ehtiyacı yoxdur. Yəhudi məqaməsində isə kələkbaz tək deyil. Onun bir dəstə köməkçisi var. Yəhudi məqaməsi ilə ərəb məqaməsi arasındakı digər fərqli cəhət burada eşqlə bağlı süjetin verilməsidir. Ərəb məqamələrində eşq motivi o qədər də işıqlandırılmayıb, müəllifləri daha çox ictimai məsələlər maraqlandırmışdır.

İlk yəhudi məqamələrindən biri də Yəhuda ben İshaq ibn Şabbetay tərəfindən yazılmışdır. O əvvəl Toledoda (1168-1240), sonra isə Saraqostada yaşamışdır. Onun məqaməsi Minhat Sone ha-Naşım (“Qadınları sevməyənin hədiyyəsi”) adlanır. Bu məqamədə də insanın öz görkəmini dəyişməsi əsas motivlərdən biridir. Burada görkəmin dəyişməsi toy gecəsi baş verir. Müəllif əvvəl sanki ailə qurmağın, qadınlarla ünsiyyətin əleyhinə olur. Oxucunun əhvali-

ruhiyyəsi də bu istiqamətə köklənir. Amma əsərin sonunda tamamilə başqa bir fikir hasil olur, nigah pislənmiş, əksinə, məsləhət bilinir. Əsərdə Takhemoni (müdrək adam) adlanan qəhrəmana bir neçə dəfə ruh görsənir. Bu görüntü ona deyir ki, qadınlar şər mənbəyidir. Ölüm ayağında olarkən Takhemoni öz oğlu Zeraha (doğan günəş) qadınlardan gen qaçmağı məsləhət bilir. Zerah atasının bu vəsiyyətinə əməl etməyi qərara alır. O dostları ilə bir ölkəyə gedib burada qadınların şər mənbəyi olmasını təbliğ edir. Ölkə qadınları bu vəziyyətdən çox pis vəziyyətə düşür. Onlar bu işi yoluna qoymaq qərarına gəlirlər. Kozbi adlı yaşlı bir qadın Zerahu ancaq eşqlə dəyişməyin mümkün olduğunu bildirir və şəhərin ən gözəl qızına – Ayalaya onun qəlbini fəth etməyi tapşırır. Zerah qadınların qurduğu bu tora düşür. Onların toy mərasimini yazıçı yumoristik bir üslubda təsvir edir. Eşqdən sərməst olmuş bəy başa düşür ki, nigah sənədində firıldaq var və onun evləndiyi bu üzü bağlı qadın heç də sevdiyi Ayala deyil, bu Rispa adlı çirkin və pis xasiyyətli birisidir. Ancaq toyun səhərişi günü Zerah necə aldandığını başa düşür. Rispa onun gününü qara edəcəyinə söz verir. Zerah dostları ilə görüşüb çıxış yolu arayır. Dostları qərara gəlir ki, hökmdara müraciət etsinlər. Hökmdarın hüzurunda bu məsələlər müzakirə olunarkən məqaməni yazan ədib çıxış edib and içir ki, Rispa heç zaman mövcud olmamış, Zerah da ona evlənməmişdir. Bunlar hamısı onun yazıçı fantaziyasının məhsuludur.

Bütün bu məqamələrdəki niqab salma, görkəmi dəyişməklə insanları aldatma motivinin kökləri yalnız ərəb məqamələri ilə bağlı deyil. Bunun köklərini Misir kölgə teatrları üçün hazırlanmış tamaşalarda da görmək olar. Ərəb kölgə teatrları üçün hazırlanmış pyes-hekayələrin taleyi məqamələr kimi olmamışdır. Məqamələr məzmunca xalq həyatı ilə bağlı olsa da forma və üslub etibarilə yüksək sənət nümunəsi sayıldığından ədəbi mühit onların yazıya köçürülməsi, nüsxələrinin çıxarılıb saxlanması qayğısına qalmışdır. Kölgə teatrları isə əsil xalq tamaşaları idi və onlar üçün yazılan hekayələr aşağı səviyyəli ədəbi nümunə sayılırdı. Buna görə də, onların böyük qismi itib batmışdır. Yəhudi məqamələrin böyük əksəriyyətinin yarandığı XII əsrə dair əlimizdə heç bir kölgə teatrına aid hekayə-pyes yoxdur. Amma XIII-XVI əsrlərin qovşağında yaşamış Misir ədibi ibn Danyalın bəzi pyeslərinin yəhudi məqamələri ilə təəccüblü dərəcədə oxşarlığını seçmək mümkündür. Kölgə teatrlarının sərhəddi olmadığından bu cür tamaşaların ya yerli, ya da Misirdən gəlmə aktyor truppası tərəfindən XII əsr İspaniyasında da göstərildiyini zənn etmək olar. Yəhudi məqamələri ilə yaxınlıq özünü xüsusilə ibn Danyalın “Tayf əl-Xəyal” (“Kölgəli ruh”) pyesində göstərir [2]. Bu pyesdə Tayf əl-Xəyal adlı qozbeldən söhbət gedir. Günlərin birində o, şeytana onun təsirinə uyub gününü eys-ışrətdə keçirməsindən peşimançılığını bildirir. Sonra o dostu şahzadə Visalı xatırlayır və onunla yenidən birləşməyi arzulayır. Amma şahzadə Visal Tayf əl-Xəyala indi artıq bambaşqa prinsipləri güddüyünü, homoseksualizmdən və əxlaqsız həyat tərzindən uzaqlaşmaq istəyini ifadə edir. O yaxşı bir zövcə tapmaq arzusu ilə Umm Rəşid adlı ara arvadına müraciət edir. Umm Rəşid söyləyir ki, Visal üçün çox münasib, gözəl bir xanım vardır. O, bu yaxınlarda onunla pis rəftar edən ərindən boşanmışdır. Şahzadə Visal onunla evlənməyə razı olur. Qazi, şahidlər gəlir, qazi qafiyəli nəslə evlənməyin fəziləti barədə bir nitq söyləyir. Məlum olur ki, gəlinin adı Dabbə ibn Miftahdır (Açar qızı Qıfıl). Qazi Visala verəcəyi başlığın məbləğini də müəyyənləşdirir. Visal pulu ödəyir, evlənmə ilə bağlı müqavilə imzalayır. Toy günü o gözəl bir atın üstündə səstlə mərasimə gəlir. Çox keçmir ki, bir neçə qadının əhatəsində gəlin də gəlir. Onun üzü yenə də bağlı idi. Üzünü açarkən Visal onun eybəcərliyindən dəhşətə gəlir. Bu azmış kimi onun səsi də eşşək anqırmağına bənzəyirdi. Visal bu dəhşətə dözmür və o huşunu itirir. Gəlin də öz növbəsində Visalın bu hərəkəti ilə onu və kiçik oğlunu qorxutduğunu bildirir. Visal özünə gələrkən əlinə çubuq alıb gəlinin adamlarını döyəcləməyə başlayır, onlar hamısı qorxub qaçırırlar.

Bu pyesdəki saxta evlilik motivi ilə haqqında söhbət açdığımız məqamələr arasında bənzərliklər çoxdur. Hər iki halda aldanmış bəy öz haqqını tələb edir, taleyi ilə barışmayıb mübarizə aparır.

Məqamə janrında yazan müəlliflərdən biri də Yaqub ibn Elizardır (1180-1240). Onun qafiyəli nəslə yazdığı “Sefer ha-meşalim” (“Rəvayətlər kitabı”) əsərinin axırıncı – altıncı fəslü

eşq məcaralarını əks etdirən məqamələrdən ibarətdir. Onun məqamələri də ravinin dilindən söylənilir.

Yaqub ibn Elizar məqamələrinin qadın qəhrəmanları daha aktivdirlər. Onlar öz eşqlərini bildirməkdən çəkinməyən, eşqləri uğrunda mübarizə aparan qadınlardır.

Yaqub ibn Elizar məqamələrinin qəhrəmanı Yasef iki qadının sevgi obyektidir. Yafifə və Yamimə adlı bu qadınlar gənc olsalar da eşqləri uğrunda mübarizə aparmağı bacarırlar. Bu baxımdan onlar həm də folklor qəhrəmanlarını xatırladırlar.

Yəhudi məqamə ustadlarından biri də Cozef ibn Meir ibn Zabaradır. Yaşayıb yaratdığı mühitdə Cozef güclü ərəb təsirinə məruz qalmışdır. İbn Zabarının “Ləzzətlər kitabı” (“Sefer Şaaşium”) məqamə janrında yazılmış məzəli hekayətlər toplusudur. Bu məqamələrdə cürbəcür qadın obrazları vardır. Əsərin ümumi süjeti belədir: Həkim Yusif bir dəfə yuxusunda ona yemək təklif edən ucaboylu bir kişi görür. Dua oxuyub yemək yedikdən sonra ondan kim olduğunu soruşur. Kişi adının Enan ha-Nataş (tərsinə Şatan) olduğunu bildirir. O da Yusif kimi həkimdir. Həm Yusif, həm də bu kişi eyni qövmə, eyni ümmətə mənsubdur (4). Onlar dostlaşırlar və birgə səyahətə çıxırlar. Onlar yol boyu bir-birlərinə hekayətlər söyləyirlər. Beləcə, əsas süjetə bir sıra əlavə hekayətlər qoşulur. Hekayə söyləməklə yolu qısaltan dostlar bir kəndin karvansarayında gecələməli olurlar. Onlar narahat, yorğan-döşəksiz bir gecə keçirirlər. Həm özləri, həm də eşşəkləri ac qalırlar. Yemək arzusu ilə onlar müxtəlif yemək növlərindən, yemək yeməyin faydasından danışırlar.

Səhərisi günü onlar yenə səyahətlərini davam etdirirlər: şəhərləri, kəndləri keçib gedirlər. Nəhayət, onlar Enan ha-Nataşın qala divarları ilə əhatə olunmuş evinə gəlib çatırlar. Evin qarşısında hər cür meyvələri olan bağ var idi. Yusif ac olduğundan yemək istəyir. Nataş isə tələsmədən, öyünərək ona ev-eşiyini göstərir. Nəhayət onlar süfrə arxasında əyləşirlər. Yenə də söhbət qida məhsullarına, onların əhəmiyyətinə yönəlir. Sonra süfrəyə quzu gətirilir. Enan ət yeməyin zərərindən danışır. Yusif isə ona əhəmiyyət vermədən quzudan yeməyə başlayır. Nahardan sonra onlar anatomiya, psixologiya və başqa elm sahələri barədə söhbətlər edirlər. Səhərisi gün söhbət yenə davam edir. Bu zaman Enan ha-Nataş kim olduğunu Yusifə bildirir. Və deyir ki, o Şeytandır. Yusif əvvəl qorxur, sonra Enan onu sakitləşdirir. O Yusifə öz şəhərini, buranın günahkar ünsürlərini göstərir. Enanın şəhərində yaşayan sakinlərdən qorxan Yusif öz şəhərinə qayıdır. O burada öz xeyrixah şeyxini - Rəbbi Şeşet ibn Benvenisti tapır. Əsər ibrətamiz bir sonluqla bitir. Müxtəlif şəhərləri gəzən Yusif sonunda Rəbbi Şeşetin timsalında yəhudi dininə tapınır.

Cozef ibn Zabarının yuxarıdakı məqaməsində leksikoloji məsələlərə xüsusi yer ayrılır. Hiss olunur ki, müəllifin bu məqaməsi ibri dilinin bu və ya digər sahə – təbabət, yemək ləvazimatı, ev əşyaları və s. ilə bağlı leksikologiyasını öyrətmək məqsədi güdür. Yusiflə Nataş ya təbabət, ya meyvələr, ya ərzaq məhsulları və yaxud ev əşyaları barədə uzun-uzadı söhbətlər edirlər. Bu ona dəlalət edir ki, yəhudi məqamələri ərəb məqamələrinə xas mühüm cəhəti, onların tədris məqsədi ilə yazılma xüsusiyyətini də əxz etmişlər.

Yuxarıdakı məqamədə süfrə və yeməklə bağlı motiv Bədi əz-Zaman əl-Həmədaninin “Madira” məqaməsini xatırladır. Həmin məqamədə Əbül-Fəth İskəndəri bir tacirin evinə qonaq gəlir. O ac olmasına baxmayaraq, tacir ona yemək vermək əvəzinə ev əşyalarını tərifləməyə başlayır və beləliklə də ev avadanlığı ilə bağlı bütün sözləri öyrənmək imkanı yaranır [3, 104].

Ərəb məqamələrinə xas başqa bir cəhət də bu məqamədə əks olunub; demək olar ki, bütün məqamələrdə baş qəhrəman öz hərəkətinə, insanlara kələk gəlməsinə haqq qazandırır və özünün deyil, zəmanənin günahkar olduğunu bildirir. Hər birinin məqamələr toplusunda sonuncu məqamədə baş qəhrəman peşiman olur və haqq yoluna dönmür. Məhz bu cəhət ayrı-ayrı əhvalatlar toplusu olan məqamələri vahid bir süjetə yönəltdir, onların iri həcmli bədii əsərə çevrilməsi yolunda mühüm amil sayılır: Həriri məqamələrinin axıncı məqaməsi olan “Bəsrə” məqaməsində Əbu Zeyd əs-Sərucü Bəsrəyə, onun sakinlərinə mədhiyyələr oxuduqdan sonra məscidə toplaşanlara peşimançılıq keçirdiyini bildirir, əvvəlki əməllərinə görə təəssüf hissi keçirdiyini, tövbə etdiyini söyləyir. Əbu Zeyd əs-Sərucinin sözlərini eşidən Haris ibn Həmmam

elə bilir ki, bu növbəti fırladıqlardan biridir və dinləyiciləri yumşaltdıqdan sonra Əbu Zeyd yenidən camaatdan pul istəyəcək. Amma bu baş vermir. Filistinlinin sözləri ilə desək, “Əbu Zeydin maskası onun əsil simasına çevrilir. Peşmançılıq görüntüsünün yapılması onun həqiqətən peşman olması ilə nəticələnir...” Məqamədən məqaməyə dinləyicilərə söz tələsi qurub onları aldadan Əbu Zeyd axırda özü öz bəlağətli söz tələsinə düşür [1, 307-308].

Cozefin məqaməsində Yusifin sonda yəhudi din xadiminin – Rəbbi Şeşetin yanına dönməsi də belə bir ideyaya, qəhrəmanın sonda Allah yoluna dönməsi ideyasına xidmət edir. Yusifin Nataşla səyahətə çıxması, söhbətlər etməsi insan övladının ömür yolunda şeytan fitnəsinə məruz qalmasına dəlalət edir. Amma onun Rəbbi Şeşetlə qonuşması bir növ ərəb məqamə qəhrəmanlarının həyatlarının sonuna doğru möminlik yoluna üz tutmalarına bənzəyir.

Bu janr yəhudi ədəbiyyatında sonrakı dövrlərdə də inkişaf edərək özünün ən parlaq nümayəndələri ilə nəzərə çarpıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Фильштинский И.М. История арабской литературы. М.: Главная редакция Восточной литературы. 1991, 726 с.
2. Muhammad ibn Danyal, Three Shadow Plays, edited by P.Kahle, Cambridge, 1992, 245 pp.
3. Bədi əz-Zaman əl-Həmədani, əl-Maqamat, Beyrut, 1983, 261 s.
4. Arie Schippers, Medieval Hebrew Narrativ and the Arabic Literary Tradition, s.88, dare.uva.nl /document/ 177357
5. Грец Т. История еврейского народа от времен заключения Талмуда (500) до эпохи расцвета еврейско-испанской культуры (1027). Т-7, Одесса, 1906.

ŞÖHRƏT MƏMMƏDOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

MÜASİR UŞAQ NAĞILLARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nağıl, süjet, orijinal, janr, folklor, tapmaca, lətifə, hekayə*

ARTISTIC FEATURES OF MODERN CHILD TALES

In the article Z. Khalil's small voluminous tales have turned the research facility, artistic features of these tales have shown and analyzed craft skills of writers. His works' theme and idea have researched created benefiting from people folklore and analyzed the compatibility of small voluminous tales to modern life style.

Key words: *tale, topic, original, genre, folklore, riddle, joke, story*

Uşaqlar üçün orijinal şeirlər yazan Zahid Xəlil janr baxımından yaradıcılığını genişləndirdi, nəsrə də yenilik axtarışına çıxdı, kiçik yaşlı oxucuların qəlbinə yatan, indiyəcən milli uşaq nəsrində təsadüf edilməyən, tamamilə yeni bir üslubda nəsr əsərləri yazmaq fikrinə düşdü və istəyini əldə edə bildi. 80-ci illərin əvvəllərində “Ballıca” əsərini uşaqlara ərməğan etdi. Bu əsər kiçik yaşlı oxucuların böyük marağına səbəb oldu.

“Çəpiş” hekayəsi həmcə olduqca yığcamdır. Lakin bu yığcamlığın özündə uşaqların anlam səviyyəsinə uyğun dərin bir məna gizlənir. Yazıçı çəpişi təsvir etsə də, gözlərimiz önündə dəcəl, ipə-sapa yatmayan bir dinamik uşaq canlanır. Çəpişin hər əməli bu xarakterli uşaqların hərəkətini xatırladır. Öz əksini suda görün bu balaca canlı varlıq onu öz rəqibi sayır, “gəl dalaşaq” deyərək buza kəllə vurur. Bu qırılır, təzəcə çıxmış buynuzları soyuq suya batanda

o, heç nə anlamır, qorxu içində evə tərəf qaçır. Biz çəpişin bu hərəkətində uşaqlığın sirli əlamətlərini görürük.

Zahid Xəlil qələmə aldığı kiçik həcmli nağıllarda süjeti elə məharətlə qurur ki, hadisələrin reallığına, obrazların hərəki fəaliyyətinə şübhə yeri qalmır. Obrazlar və baş vermiş hadisələr elə məharətlə təsvir olunur ki, bu “yalanlar”ın ikili xarakterini müqayisə etdikdə, yəni “yalan” ilə “doğru” qarşı-qarşıya qoyulduqda, nədənsə yazıcının “yalanları” – fantaziyası daha inandırıcı görünür. Bu isə yazıcının bədii təxəyyülünün gücündən, qələminin qüdrətindən yaranır.

Zahid Xəlilin “Qırmızıpapaq və canavar” nağılı görkəmli fransız uşaq yazıçısı Şarl Perro (1628-1703) tərəfindən xalq yaradıcılığı motivləri əsasında qələmə alınmış “Qırmızıpapaq” əsərindən məzmun və forma, süjet baxımından tamamilə fərqlənir. Hekayənin başlanğıc hissəsində yazıçı oxucularını xəbərdar edir ki, “mən sizə həmin Qırmızıpapaq nağılını danışmayacağam”. Doğrudan da, hekayəni oxuyarkən məlum olur ki, müəllifin məqsədi tamamilə başqadır. Zahid Xəlil əsərin qəhrəmanı Qırmızıpapağı Cırtından kimi müasirləşdirir, onu müasir dövrümüzdə gətirir. Qırmızıpapaq indi böyük bir qızdır, heyvanxanada işləyir, vəhşi heyvanları tutur, maşına qoyub gətirir, əhliləşdirməyə çalışır.

Yolda canavarla rastlaşan Qırmızıpapaq bu dəfə ona kələk gəlir, “nənəm xəstələnin, gedirəm onu bu dəmir evə qoyub həkimə aparım” deyərək onu aldada bilir. Canavar isə ağıllı qızın hiyləsini başa düşür, fikirləşir ki, qayıdanbaş nənəsini geri aparanda Qırmızıpapağı tutub rahatca yeyirəm. Lakin yırtıcı canavar onunla bacara bilmir. Qırmızıpapaq canavarı şəhərə aparmaq bəhanəsilə maşınına götürür və əhliləşdirmək üçün oradan birbaşa heyvanxanaya gətirir.

Yazıçı “Güzgü” hekayəsini maraqlı süjet əsasında qələmə almışdır. Alleqorik üsulda yazılmış bu hekayədə müəllif bir sıra vəhşi heyvanların xarakterik xüsusiyyətini aydın şəkildə verə bilmişdir.

Yazıçı mənəvi tələbatı dərindən duyduğu balaca oxucularını müxtəlif mövzularda cəlb etməyə çalışır və onları geniş məlumatlandırır. “Qayıq sürən ayı balası” nağılı macərə sevon uşaqlara forma və məzmun baxımından daha yeni və daha maraqlı görünür. Hekayə vəhşi heyvanın zahiri portretinin təsviri ilə başlayır: “Kür çayının sahili boyu uzanan meşələrdə qonur bir ayı yaşayırdı. Onun zil qara gözləri və burnu düymə kimi parıldayırdı. Ayının əyri pəncəsi çömçəyə oxşayırdı. Dırnaqları qarmaq kimi iti, əl-qolu tükü idi”.

Müəllif ayı balasının zahiri portretinin təqdimindən sonra onun tutduğu əməllərini təsvir edir. “Üçbucaq ölkənin adamları” hekayəsində yazıçı yenə də zəngin fantaziyasını işə salaraq, uydurduğu maraqlı bir əhvalatı qələmə alır. O, oxucuları cəlb etmək və onları cərəyan edəcək sonrakı hadisələrə inandırmaq üçün hekayəni belə başlayır: “Siz nə deyirsiniz deyirəm, mən ömrümdə belə ölkə görməmişəm. Həmin ölkə haqqında mənə səyahətçi Biləndər danışmış. Bu ölkənin evləri üçbucaq şəklindədir. Hamısı da bir boyda. Pəncərələri üçbucaq, evlərin damları üçbucaq. Bu ölkənin adamları ayaqlarını enli qoyub dayananda üçbucağa oxşayırlar. Belə bir qərribə ölkənin adamları ilə söhbət etməyinə dəyər”.

Əsərin maraqlı olacağını qabaqcadan xəbər verən başlanğıcından sonra balaca oxucu yazıçı fantaziyasının qolubağlı əsirinə çevrilir, hekayəni oxuduqca bir anlığa da olsa bu qərribə ölkənin sakini olur.

Yazıcının hekayələrində fantastikəsinə uydurulmuş əhvalatlar uşaqların düşüncəsinə hesablanır, bu əsərləri oxuyan hər bir kiçik yaşlı oxucunun inanmaqdan başqa ayrı yolu qalmır. Çünki elə təsvir olunan məqamlar var ki, bu elə uşaqların ürəyindən xəbər verir. “Kərəmin sehrli qələmi hekayəsində bunları görmək mümkündür.

Sonra yazıçı Kərəm adlı tənbel bir məktəbli surətini yaradır: “Bu Kərəm yaman tənbel idi. Əgər çarpayıdan yıxılarsa, bu onun heç vecinə də gəlməzdi. Elə yıxıldığı yerdə də yatardı. Əl-üzünü yumaq haqqında isə gəlin heç danışmayaq. Həftədə bir dəfə onu sürüyə-sürüyə əlziyuyanın yanına gətirərdilər. Əl-üzünə su dəyəndə Kərəmi uğunmaq tutardı. Bəzən elə

uğundur ki, elə bil çəpiş bəyirir. Belə hallarda onun toppuş sifəti çuğundur kimi qızarır, iri və dolu çiyini balıq kimi çapalayardı.

Kərəm məktəbə gedəndə ona tamaşa edəsən. Elə bil qaz yeriyyir. Yanlarını sağa-sola elə əyir ki, deyirsən timsah quruda gəzir”.

Zahid Xəlil bütün hekayələrində öz oxucusuna yeni söz deməyə, təzə fikir aşılamağa çalışır, onun təfəkkür tərzini genişləndirir və sübut edir ki, elə kiçik həcmli uşaq hekayəsində də ciddi ictimai fikirlər yürütmək mümkündür. Məsələn, şair dostu Fikrət Sadığa ithaf etdiyi “Bağırmaq istəyən adam” hekayəsində təsvir edir ki, bir qəribə adam bərkədən bağırmaq fikrinə düşsə də bunu bacarmır, çünki o, yuvadakı yumurtadan təzəcə çıxmış leylək balalarını qorxudacağından ehtiyat edir. Bağırmaqçün bir daha cəhd göstərmək istəsə də, bu dəfə qarışqaların zəhmətlə işlədiklərini görüb fikrindən daşınır. Fikirləşir ki, “əgər bu saat bağırsa qarışqaların bağı yarılar”.

Zahid Xəlil uşaq nəsrində həmişə öz-sözünü deməyi bacarmışdır. “Günəşi qoparmaq istəyən aylar”, “Dünyanın ən ədalətli gözətçisi”, “İki sağsağan”, “Ayaqqabıların söhbəti”, “Tərs adam”, “Ləyaqətli adam və onun qarnı” və sair hekayələrində düşündürücü məqamlar diqqəti cəlb edir.

“Azmanın nağılları” isə mövzu əhatəsinə görə genişdir, yəni iri həcmli nağıl-povestlərindən ibarətdir. Kitaba daxil edilmiş “Ballica”, “Cumbulu”, “Fındıqburun”, “Dünyanın ən balaca adamı”, “Qəlbinurun başına gələnələr” nağıl-povestləri xalq nağılları ruhunda qələmə alınmışdır və maraqlı süjet xətti ilə uşaqların marağına səbəb olur.

Zahid Xəlil xırdaca sarı qarışqanı – Ballicanı dəcəl, lakin bacarıqlı, fərasəti ilə seçilən uşaq obrazı səviyyəsinə qaldırır. Onun bütün hərəkətləri işgüzar bir uşağın hərəkətlərini xatırladır. Ballica o qədər qoçaqdır ki, özündən qat-qat güclü Şirə, Ayı və Canavara qalib gəlir. Ballicanın güclü xarakterə malik olduğunu görən Xallica, Şüşəbiğ, Qaraca, Göy at, Göyərçin yapışdığı hər bir işdə uğur qazanacağına inandıqları üçün onun ətrafında sıx surətdə birləşir, həmişə ona arxa dururlar. Ballica həmçinin, həssas qəlbli uşağı xatırladır, meşədə fiziki cəhətdən zəif heyvanlara qarşı törədilən hər bir xoşagəlməz hadisə onu kövrəldir, onları bu bələlardan xilas etməyə gücü çatmasa da heylsilənir, balaca çəpişlərin Şirə yem olmasından çox mütəssir olur, uzaqdan uzağa olsa da bu yırtıcıya dərin nifrət bəsləyir.

Əsər müəllifin bu cür tövsiyələri ilə sona yetir: “Hə, bax, Ballica belə ağıllı və qorxmazdır. O, hələ də yaşayır. Onu hamı sevir. Ona görə böyüklər uşaqlara deyir ki, qarışqanı öldürmək olmaz. Böyüklər düz deyir. Birdən öldürdüyünüz qarışqa elə Ballica olar, axı!”

Zahid Xəlilin bütün iri həcmli nəsr əsərləri çoxtipajlıdır, həmçinin, maraq dairəsinə görə oxucunu öz təsirinə sala bilir. “Cumbulu” nağıl-povestində də həm müxtəlif xarakterə malik olan insan, həm də digər canlıların obrazlarına rast gəlmək mümkündür.

Öz zəngin bədii fantaziyasının söylədiyi zəbedici nağılları gözünü yummuş halda dinləyən Cumbulunu sehrli nağıllar dünyasına aparır. Əsərin qəhrəmanı Cumbulu xəyalında ya qızıl balıqla üz-üzə gəlir, ya balasını düşdüyü fəlakətdən xilas etdiyi qağayı ilə şirin-şirin söhbət edir, ya da dənizin düz ortasındakı adada yerləşən nağıllar aləminə getmək üçün qağayının qanadları üstündə havaya qalxıb uçur və sair.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəktaş İ. XX əsr Azərbaycanın uşaq mətbuatında ədəbiyyat.
2. Xəlil Z. Azərbaycanın uşaq ədəbiyyatı (rus dilində) Moskva, 1987.
3. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984.
4. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsr. Bakı, 1989.
5. Nəbiyev B. Söz ürəkdən gələndə. Bakı, 1989
6. Əsgərli F. Ədəbi düşüncələr. Bakı, 2004
7. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, 2009.
8. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı, 2010.
9. Əsgərli F. Bədii təhlil və ədəbi tənqid. Bakı, 2010.
10. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2006.

TƏRANƏ AĞAMALİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

POETİK DÜŞÜNCƏ ƏDƏBİ-TƏNQIDI MÜSTƏVIDƏ

Açar sözlər: *tənqid, poetika, ədəbiyyat*

SENSE POETIC LITERARY-CRITICAL LEVEL

In the article the Azerbaijani literature, also included a poetry, its development in a different direction, and has been influenced of some social factors. And so, we can say that literary criticism is a socially-historical term, and connected with literary process, which is reflected an real ideology, as well as literature.

Keywords: *criticism, poetry, literature*

Hər dövrdə olduğu kimi, müasir dövrdə də Azərbaycan poeziyası özünəməxsusluğu, mövzu rəngarəngliyi, ifadə zənginliyi, janr müxtəlifliyi baxımından seçilir. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən poeziyası sürətlə inkişaf etmiş və ictimai amillərdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətli inkişaf yolları üzərində bərqərar olmuşdur. Bu istiqamət yolları Şərqi və Qərbi kəsişmə nöqtəsində özünün sayızsız-hesabsız ədəbi-bədii, fəlsəfi polemikalar doğura biləcək zirvəsinə çatır. "Etiraf etmək lazımdır ki, son yüz ildə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlişində bir sıra xalqlar üçün ümumi olan "sovet məkanı" əhəmiyyətli rol oynamışdır" (1; s.3). Uzun illər Avropa mədəniyyətini rus dili vasitəsilə öyrənən Azərbaycan mədəniyyətşünaslığı üçün XX əsrin sonlarında bu mənbəyə birbaşa çıxış yarandı. Əgər yüz illər ərzində Avropa mədəniyyətindən vasitəçiliklə müəyyən nailiyyətlər, elmi-ədəbi yeniliklərin qazanılması kifayət qədərdirsə, birbaşa çıxışla mədəniyyətlərin sintezindən nə qədər uğurların qazanılacağı şübhəsizdir. Təsadüfi deyil ki, ədəbi tənqiddə bədii ədəbiyyatın Şərqi və Qərbi sintezinə əsaslanması dünya xalqları üçün ənənəvi hal sayılır. «Ədəbi prosesdə tənqidin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır, tənqidçi şəxsiyyəti inamla ictimai-siyasi prosesə müdaxilə edə bilər, milli tale problemlərinin həllinə rəvac verən müdriklik simvoluna çevrilir. Ədəbi tənqid bədii-estetik parametrlərdə düşünməklə məhdudlaşmır, özünəqədərki ənənəvi sovetoloji düşüncə hədlərini aşır və millilik duyğularına, milli istiqlal, dövlətçilik haqlarına daha çox üstünlük verir, sosialist realizminin məntiqi əsaslarını dağıdır, yalnız sovet ədəbiyyatı deyil, Şərqi və Qərbi sintezinə əsaslanan Avrasiya və dünya ədəbiyyatı ilə ünsiyyətə girir, dünya ədəbi nəzəri fikrinin və ayrı-ayrı sənət nəzəriyyələrinin təcrübəsinə istinad etməklə özünü təkmilləşdirirdi» (2;s.3-4). Məsələn, sonet janrının ədəbiyyatımıza gəlişi məhz ölkəmizin sovet məkanında yaşadığı dövrlərə, bəlkə ondan da əvvəlki zamana təsadüf edir və bundan sonra bizə hələ məlum olmayan, yaxud məlum olsa da, ədəbiyyatımızda istifadə edilməyən neçə-neçə yeni janrların gələcəyi istisna edilmir. Artıq ədəbiyyat sahəsində qəbul edilmiş fikirdir ki, başqa xalqların milli sərəvətindən bəhrələnməyin özündə də müəyyən hədd olmalıdır, bu ölçü gözlənilməzsə, ifratçılığa yol verilərsə, söz sənəti milli məzmununu itirmiş olur. Əksinə, ölçü hər zaman gözlənilərsə, yeniliyin gətirilməsi müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanarsa, söz sənəti qazanmış olur. Bu baxımdan, son dövrlər Azərbaycan poeziyasında hər iki istiqamətə uyğunlaşacaq prosesin getdiyini, deyə bilərik. Lakin çox sevindirici haldır ki, Azərbaycan cəmiyyətində və ədəbiyyatındakı güclü, dərin elmi bazaya malik olan ədəbi tənqid buna prosesin yalnız müsbət istiqamətdə getməsinə təkan verir. Şübhəsiz, bu prosesdə Azərbaycan poeziyasının yeniliyə, Avropa mədəniyyətinə meyilli şair və yazıçıları müstəsna əhəmiyyətə malik şəxslərdir. Deyilənlərə Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Əli Kərim, Sergey Yesenin, Mixail Lermontov və

başqalarının ömür payı ilə yaradıcılıq irsləri arasındakı tərs mütənəsiblikdə əmin olmaq olar. XX əsrin 30-40 –cı illərində təməli əsrin əvvəllərində qoyulmuş yeni poetik fikir Azərbaycan poeziyasını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən idi. Bu dövrdə realist və romantik şeir məktəbləri müasir ədəbi-ictimai fikrin ən qabaqcıl ideya-estetik vasitələrinə çevrilir. Hər bir dövrdə zamanın poetik nəbzini tutan sənətkarların söz sənətinin zirvəsində dayandığını demək üçün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qısa ekskurs kifayətdir.

Tarixdən bəllidir ki, Azərbaycan şeirinin, söz sənətinin dəyərli nümayəndələri həmin illərdə ya qurban getmiş, ya susmağa məcbur olmuş, ya da öz şəxsi ilhamı, şəxsi istəyi ilə yazmaqla bərabər, dövrün sovet ideyalarının tələb «ilhamı» ilə yazmağa da məcbur olmuşdur. Dövrün xarakterik ədəbi istiqaməti, hər şeydən əvvəl, sovet gerçəkliyinə uyğun poeziya nümunələrinin yaradılması idi və cani-dildən Kommunist Partiyasına, onun ideologiyasına yarımaq üçün inqilabi poeziyadan keyfiyyətə mədhiyyə xarakterli yeni quruculuq poeziyasına keçmək lazım idi. Bu, dövrün tələbi idi. Həmin dövr Azərbaycan sovet poeziyasının nümayəndələri qarşısında mühüm və vacib vəzifə məzmunla formanın tam vəhdətinə nail olmaqla ictimai estetik tələblərə bütün dolğunluğu ilə cavab verən yüksək səviyyəli sənət əsərləri yaratmaq idi. Əslində, ilk baxışdan burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Lakin söhbət forma ilə vəhdət təşkil edən məzmunun nədən ibarət olmasında idi. Məhz bu məsələlərin nəinki o dövr, hətta hal-hazırkı çağdaş dövr üçün də aktual olan orijinal poeziya nümunələrinin yaradılması ilə uğurlu həlli böyük cəsarət və istedad tələb edirdi. Bir sıra yazıçılarımız Azərbaycan ədəbiyyatının bu keşməkeşli dövründə bu yolu tutmuş, sovet ideyası istiqamətində yazmaqla yanaşı, öz milli təfəkkür tərzinə uyğun əsərlər də yazmışlar. Bu dövrdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də Azərbaycan şeirinin doğma vəznə - heca vəzninin sərbəst şeir vəznə tərəfindən sıxışdırılması problemi idi. Təsədüfi deyil ki, bütün canı, qanı, yaradıcılığı ilə milli mədəniyyətimizə bağlı olan Mikayıl Müşfiq həmin dövrdə sərbəst şeir tərəfdarlarına, Mikayıl Rəfiliyə nəzmlə belə müraciət edib:

Yazalım, özümüzü öyməyelim,
Füzuliyə dəyməyelim!

Həmin dövrdə sərbəst şeirin əsas tərəfdarı Mikayıl Rəfilidi idi və onun bədii yaradıcılıqdan çox ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olması sərbəst şeir tərəfdarlarını da pis çıxılmaz vəziyyətdə qoyurdu. «Digər tərəfdən sərbəst şeirə meyli edən şairlər də bu məsələnin başqa cür həllini verirdilər. Həmin illərdə M.Rəfilinin şeirləri haqqın da danışılmasına və yazılmasına, onun özünün də yaradıcılıq məsələlərinin müzakirəsində iştirak etməsinə və nəzəri cəhətdən bəzi maraqlı fikirlər irəli sürməsinə baxmayaraq o, bir şair kimi bədii təcrübədə bu məsələnin həllində zəif idi. Onun poetik təbi də belə ağır problemin siqlətinə davam gətirə bilməzdi. Bu məsələnin özünəməxsus başqa cür həlli ilə ardıcıl surətdə məşğul olan yeganə istedadlı şair Rəsul Rza idi» (3; s. 5). Bəlkə də sərbəst vəznə olan marağın getdikcə artmasında və nəticədə, onun Azərbaycan şeirində geniş intişar tapacağından ehtiyatlandıqlarına görə həmin dövr şairləri heca vəznində yazmağa daha çox üstünlük verirdilər. Bu işdə Səməd Vurğun və onun qələm yoldaşlarının böyük xidməti olmuşdur. Belə ki, heca vəznli Azərbaycan şeiri həmin şairlərin səyi ilə yüksək səviyyəyə qalxmış, poeziyanın bütün janrlarında təqdirəlayiq nümunələr yaranmışdır. Xalq şeiri, Vaqif klassik ədəbi məktəbinin zəngin ənənələrindən bəhrələnən poeziya yeni nəsil şairlərinin aparıcı mövzuna çevrilmişdir. Bu məktəbin ənənə və novatorluq cəhətdən uğurlu qaynaqları, müasir Azərbaycan şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması poeziyada ilk addımlarını atan Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, İ.Səfərlidi, A.Babayev və digərlərinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirirdi.

Lirikanı ətraflı tədqiq edən tənqidçi-alim M.Arif onu Belinskiyin sözləri ilə belə səciyyələndirir: «Hər bir həqiqi şair, bədii ləyaqətin hansı pilləsində durursa, dursun, xüsusən hər bir böyük şair heç vaxt heç bir şeyi özündən uydurmur, ancaq canlı, ümumi bəşəri formaya salır. Buna görə də şairin əsərlərindən zövq alanlar orada həmişə özlərinə məxsus bir şey tapırlar, elə bir şey ki, onu ya özləri hiss ediblər, ya dumanlı və qeyri-müəyyən bir şəkildə duyublar və ya o bərdə fikirləşiblər, ancaq ona aydın bir obraz verə bilməyiblər, onun üçün

münasib bir söz tapmayıblar, həmin o şeyi ancaq şair ifadə edə bilib. Şair nə qədər yüksək olarsa, yəni şeirlərinin məzmunu nə qədər ümumi bəşəri olarsa, yaratdıqları da sadə olar, belə şeirləri oxucu oxuyanda təəccüb edər ki, necə olub belə sadə və asan bir şey onun öz ağına gəlməyib. O şeirlərdə ki, insanlar özlərinə məxsus heç bir şey tapmırlar, o şeirlər ki, bütünlüklə şairin özyinə aiddir, o şeirlər boş bir şey kimi diqqətəlayiq deyildirlər. Şairin əsərlərini özünə olduğu kimi bütün bəşəriyyətə mənsub edən bu ümumiliyə əsaslanaraq bəşəri xüsusiyyətlərə malik olan hər bir adam sənətkarın əsərlərini öyrənə-öyrənə hiss edib yaşaya bilər» (4; s.7) Deyilənlər şeirin məzmunu ilə bağlı xüsusiyyətlərdir, onun daxili aləmidir, forması, səsələnəsi isə şeirin xarici görünüşüdür. Şeir obrazlı dildə yazılır, lakin bu, heç də o demək deyildir ki, lirika başdan-başa məcazlarla, metaforik ifadələrlə yüklənməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dövrə xas tənqid ədəbi prosesin təkamülündə yaranan bədii estetik mərhələnin yeniliklərini müəyyənləşdirməklə bərabər, ona ümumxalq münasibətini də ifadə edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tənqid bədii əsəri dərindən öyrənmək üçün onun ictimai-sosial məzmunlu fəaliyyətinə yol açmış olur, «bu zaman tənqidin obyektini genişləndirir, o, ədəbi prosesi, ədəbi mühiti, ədəbiyyat tarixini əhatə etməyə başlayır» (5; s.31). «Əsərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi bəşəriyyət üçün onun bütün mənalı elementlərinin əhəmiyyətinin təhlili prosesində mənalıdırılması, sənətkarın öz sənətinə yiyələnməsində və gerçəkliyin ən mürəkkəb təzahürlərinin hifz etməsini və göstərdiyi sərbəstlik dərəcəsinin üzə çıxarılması deməkdir» (6; s.460). Eyni zamanda, ədəbi tənqiddə prosesin təbii gedişi də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, estetik təhlil metodu tələb edir ki, əsərin «ilk növbədə, janr aidyyəti, sonra yaxşı, pis keyfiyyətləri, estetik cəhətdən bu və ya digər səviyyədə oxucunun tələbinə cavab verməsi müəyyənləşdirilir» (7; s. 258).

Ədəbi- ictimai mühit tarixi,ictimai amillərlə bağlı olaraq bəzən tələb edirdi ki, milli, ideal və arzularının ifadəsi üçün sovet imperiyasının müəyyənləşdirildiyi kriteriyalar əsas götürülsün və təbiidir ki, müstəqil dövlət, azad xalq, bütöv vətən problemi tək Azərbaycan simasında deyil, ümumi sovet xalqının təmsalında həll edilməli idi. Elə bu amildən çıxış edərək demək olar ki, ədəbi tənqid müəyyən mənada ictimai tarixi anlayışdır və hakim ideyalara qulluq məcburiyyətində olan ədəbi prosesdir.

Vətən, xalq üçün yaşamaq hissi insanı daha da gözəlləşdirir, qüvvətli, əzəmətli edir, qəlbindəki arzu və əməllərinin üfüqlərini genişləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov N., S. Azadəliyeva. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri. Bakı-2003,s.127
2. Vəliyev Ş. Azərbaycanşünas alim. Bakı, Elm, 2004, 392 s.
3. Əliyeva İ.S. Azərbaycan sovet poeziyası. Bakı, 1984, 77 s.
4. Arif M. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərneşr, 1958, 446 s.
5. Балбууров Э. Поэтика лирической прозы. Новосибирск, 1985, 131 с.
6. Боров Ю.Б. Эстетика. Москва, Изд-во Политической литературы, 1988.
7. Уэллек Р., Воррен О. Теория литературы. Москва, Прогресс, 1978, 325 с.

SEVİNC MƏMMƏDOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ ALMANİYA

Açar sözlər: *Azərbaycan, Dədə Qorqud, Almaniya, epos, təpəgöz, Dits*

“KITABI-DADA GORGUD” AND GERMANY

The paper is about the history of discovery and study of the manuscript of the great Azerbaijani epos “Kitabi-Dada Gorgud” (“The Book of Dada Gorgud”) in Germany. The

author attempts to cover all main news and information concerning the German sources and researchers proceeding from modern achievements of the study of Dada Gorgud

Key words: *Azerbaijan, Dada Gorgud, Germany epos, cyclope, Dits*

Oğuz türklərinin, xüsusən də oğuz mənşəli Azərbaycan türk xalqının qədim və orta əsrlər tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfi düşüncəsini, söz hikmətini, adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını özündə parlaq şəkildə əks etdirən, bu günə qədər gətirib yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmasının ilk dəfə Almaniyanın Drezden şəhərində tapılıb qeydə alınması ictimai və humanitar fikrimizi zənginləşdirən bir kəşf olmuşdur.

Alman alimi və səyyahı Adam Oleari (1603-1671) Qafqaza səfər edərkən 1638-ci ildə Dərbənddə azərbaycanlılardan Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın arvadı Burla Xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbirləri olduğunu göstərmişdir.

Görkəmli qorqudşünas alim Şamil Cəmşidov özünün “Kitabi-Dədə Qorqud” monoqrafiyasının “Kitabi-Dədə Qorqud” un nəşr və tədqiq tarixi” adlı birinci fəslində yazır:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dünya miqyasında tədqiq edilən ədəbi abidələrdən biridir. Bu tədqiqin 200 ildən artıq bir tarixi vardır.

Kitabın yeganə bütöv əlyazması Drezden kitabxanasında, altı boydan ibarət ikinci nüsxəsi isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Əsas nüsxənin ilk səhifəsində ərəbcə “Kitabi-Dədəm Qorqud, əla lisani-taifeyi-oğuzan” yazıldığına görə elm aləmində həmin adla məşhur olmuşdur. Onu ilk dəfə Drezden kitabxanasındakı əlyazmaları arasında görüb qeydə alan məşhur alman ellinşünası və ərəbşünası Yakob Reyskedir (1716-1774). “Ərəb ədəbiyyatının cəfakeşi” adlanan Y. Reyske, hələ 20 yaşında ikən, ərəb əlyazma mətnlərinin böyük bilicisi kimi məşhur bibliograf Fleyşer tərəfindən qiymətləndirilmişdir. O, onlarca ərəb şair və aliminin əsərlərinin üzünü köçürmüş, şərh yazmış, tərcümə və tədqiq etmişdir.

Y.Reyske Drezden kitabxanasındakı əlyazmaları üzərində işləyərkən “Kitabi-Dədə Qorqud”un da əlyazma nüsxəsini orada görmüş, ancaq məzmununu yaxşı bilmədiyindən, onu 1512-ci ildə ölmüş Türkiyə şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlı əl yazması kimi qeydə almışdır (4, 3-4).

XIX əsrin ilk illərində həmin kitabxanadakı əlyazmalarının kataloqunu tərtib edən Fleyşer “Kitabi-Dədə Qorqud” nüsxəsinin üzərində Osman paşanın 993 (1585) –cü ildə öldüyünü göstərən qeydə əsasən onu XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir. Bu təsadüflərin heç biri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını elm aləminə çıxara bilmir. Bu böyük ədəbi abidəni ilk dəfə dünyaya tanıtdıran və öz adını da onunla birlikdə şöhrətləndirən şərqşünas alim Henrix Fridrix fon Dits olmuşdur.

Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan Dits Drezden kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud”u görüb oxumuş, 1815-ci ildə haqqında məlumat verməklə, “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə nəşr etmişdir. O, eyni zamanda mətnin surətini bütünlüklə köçürüb, Berlin Kral kitabxanasına gətirmişdir. Bu vaxtdan etibarən əvvəl Avropada, sonra Rusiyada, daha sonralar isə Türkiyə, Azərbaycan və Orta Asiyada bir sıra görkəmli şərqşünaslar bu qiymətli abidənin tədqiqi ilə məşğul olmağa başlayırlar. 1857-ci ildə Almaniyada Vilhelm Qrim “Təpəgöz” boyunu (Ditsin tərcüməsi ilə) özünün nəşr etdirdiyi “Dünya Təpəgözləri” müntəxəbatına daxil edir. 1859-cu ildə Teoder Nyoldek (1836-1910) Drezden nüsxəsini bütünlüklə üzünü köçürür və bəzi hissələri tərcümə edib nəşrə hazırlayır. Lakin o, bu işi başa çatdırma bilməyib, əlində olan materialların hamısını sonralar V.V. Bartolda verir.

Avropa zəminində aparılan tədqiqatın sonrakı görkəmli nümayəndələrindən alman alimi Valter Rubenin 1944-cü ildə Helsinkidə nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud” un 12 boyu və 25 “Təpəgöz hekayəsi” adlı əsərini, İtaliya şərqşünası Etori Rossinin Vatikan kitabxanasında üzə çıxarıb, 1952-ci ildə geniş müqəddimə ilə çap etdirdiyi “Dədə Qorqud” un 6 boydan ibarət yeni hərəkətli nüsxəsini xüsusilə qeyd etmək olar. (4,4)

Akademik Həmid Araslı dastanlara yazdığı “Kitabi-Dədə Qorqud haqqında” adlı ön sözümdə göstərir ki, “Dədə Qorqud” kitabının nəşri XIX əsrdən başlamışdır. İlk dəfə əsər üzərində tədqiqat aparan alman alimi Dits “Təpəgöz” boyunu 1815-ci ildə alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Ditsdən sonra məşhur şərqşünas Nyoldek bu əsəri bütünlükdə, nəşr etmək istəmişsə də, akademik Bartoldun verdiyi məlumata görə çox yerini düzgün oxuya bilmədiyindən hazırladığı işi yarımçıq qoymuşdur. 1894-cü ildə Bartold əsərin boylarını rusca tərcüməsi ilə birlikdə nəşrə başlamışdır.(1,11)

Gördüyümüz kimi alman alimi Dits “Dədə Qorqud” un ilk tədqiqatçısı kimi çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında “Dədə Qorqud” dastanlarını aşkara çıxarmış. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə çevirərək “Odissey”in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir (1857-ci ildə Vilhelm Qrim də “Yeni kəşf olunmuş oğuz Siklopu” nu məhz bu nəşrə görə öz xülasəsinə daxil etmişdi). H.F.Dits həmçinin dil-üslubca “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə səsleşən XVI əsr türk “Atalar sözləri”ni də çapa hazırlamışdır. (5,6)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə məlum olan ilk nüsxəsi Drezdendə Kral kitabxanasında aşkar edilən 154 səhifəlik bir əsərdir. Hər səhifədə 13 sətir vardır. Berlində isə hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır. Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu abidə əslində Drezden nüsxəsindən köçürmədir.

Görkəmli alman şərqşünası Teodor Nyoldek 1859-cu ildə həmin dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə işi başa çatdırmır, topladığı materialları o vaxt Almaniya təhsil alan V.V.Bartolda (1892) verir. Elə bu vaxtdan da V.V. Bartold “Dədə Qorqud” dastanlarından ayrılır. O, əvvəlcə dastanların dörd boyunu (I,II,III,IV) rus dilinə çevirərək, kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. 1922-ci ildə bütün boyları rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzünə görmür; əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri Həmid Araslı və Məmməd Hüseyin Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. Həmin əsər 1962-ci ildə V.M. Jirunski və A.N.Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində yenidən nəşr edilir. Bu kitabda əlavə kimi üç böyük məqalə də verilmişdir. (5,6)

Əli Şamil də qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu ilk qeydə alan alman şərqşünası Y.İ.Reyske (1770-ci illər) olsa da araşdırıcıların diqqətini bu abidəyə yönəldən F.F. Dits olmuşdur. Onun 1815-ci ildə “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcümə və şərhərlə basdırması ətəlet buzunu sındırdı. Bununla Qorqudşünaslığın əsası qoyuldu. Azərbaycanda isə bu işi Əmin Abid gördü. (3, 159)

Dits (Diez) Fridrix Kristian (1794 - 1876) – alman filosofu, roman dillərinin müqayisəli öyrənilməsinin banisidir. 1823 –cü ildən Bonn universitetinin professoru, “Roman dillərinin qrammatikası” (3 cildə, 1836-1844), “Roman dillərinin etimoloji lüğəti” (1853) və s. əsərlərin müəllifidir. Qədim provansal ədəbiyyatı və trubadur poeziyası haqqında da əsərləri var. Dits “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının ilk tədqiqatçılarındanır. Dastanın “Təpəgöz” boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmiş (1815), haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. “Təpəgöz”ü Homerin “Odisseyə” sı ilə müqayisə edən Dits bu boyun daha qədim olması fikrini irəli sürmüşdür.

H.F.fon Ditsin məqaləsi nömrələməklə 51 abzasdan ibarətdir. Məqalədən bəzi tərcümələri nəzərdən keçirək. “Homerin Siklopu ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz”

Gizli missiyanın məsləhətçisi və prelatı Haynrix Fridrix fon Dits tərəfindən

Halle və Berlin, 1815

Halle yetimlər evi kitabxanasının komissiyasında. (2,3)

Təpə Göz, yoxsa Oğuz Siklopu

Tatar – Türk dilindən

1. Mən bu başlığı götürdüyüm əlyazmanın üz qabığının ilk səhifəsində belə yazılmışdır: “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taytfeya oğuzan”. Bu, “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz xalqının dilində – deməkdir. Bu kiçik foliantda olan (hissə) mənim Şərq əlyazmaları külliyyatında

(sayca) 61-cisidir. Drezden Kral kitabxanasında olan həməən əlyazması hətta səhvləri olsa da, məndə olanla (Paulus haqqında xatirələr. IV hissə. s.13 N 86) tamamilə uyğun gəlir.

2. O başlıq kitabın məzmununu ifadə etmədiyinə və bir müəllif göstərdiyinə görə çətinliklər yarada bilər, ona görə də oxucuları bu əlyazma ilə daha yaxından tanış etmək çox vacibdir.

3. (Əlyazmanın) Qısa girişində belə deyilir:

Rəsul Əleyhüssəlam (Məhəmməd-ruhuna savalat!) zamanına yaxın, ailələrin birindən Oğuzların bütün ilk çəxslərinin (şəcərəsini) yaxşı tanıyan Qorqud Ata (Ata-Dədə ilə eynidir) deyilən bir ər qopdu. O, nə desə olardı, gələcəkdən hər cür xəbər söylərdi: Həqtəala onun könlünə ilham edərdi.

Qorqud ata belə deyirdi: Axır zamanlar hakimiyyət yenə Qayaya keçəcəkdir və bunu onun əlindən kimsə ala bilməyəcəkdir. Burada axır zaman olub qiyamət gününədək davam edəcək, bu gün də davam edən və mövcud olan Osmanlı nəslinin hökmranlığı nəzərdə tutulur. O, buna oxşar çoxlu başqa fikirlər də söyləmişdir. Qorqud Ata Oğuzun bütün müşkül məsələlərini həll edərdi. O, nə istəsə, baş verərdi: Qorqud ata ilə məsləhətləşmədən heç nə etməzdilər. O nə desə, bəyəndilər. Onun sözünü tutub hərəkət edərdilər.(2,3)

Müəllif fikrinə belə davam edir:

5.Müqəddiməyə gəldikdə isə o, Dədə Qorqudun nəsihətli kəlamlarıdır. Birinci belədir: Allahı çağırmasan, işin düz gətirməz. Bunlar (nəsihətli kəlamlar) mənim əlyazmamda təxminən səhifə yarım yer tutur. Belə görünür ki, nəsihətlərin hamısı olmasa da, çoxu “Oğuznamə”də olduğu kimi, üçüncü bir şəxs tərəfindən eynilə buraya əlavə edilmişdir.

6.Kitabın Dədə-Qorqudun dili ilə başlayan əvvəli, sonra ikinci bir şəxs tərəfindən davam etdirilir.

Dədə Qorqud söyləmiş – görəlmiş, xanım, nə söyləmiş:

Ağız açıb üstümüzdəki qadir Allahı öyrəmə və i.a. (2,4)

10.Müəllif haqqında danışarkən, hər şeydən, əvvəl, qeyd etməliyəm ki, bütün kitabda ayrı-ayrı hadisələrin dövrü haqqında müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün qətiyyət zaman müəyyənliyi yoxdur. İlk baxışda belə hesab etmək olar ki, bütün hadisələr Dədə Qorqud dövründə baş verir. Lakin o, heç nəyi öz adından nəql etmir. O, yalnız ayrı-ayrı məqamlarda məsləhət vermək üçün peyda olur, ən çox isə hadisələrin sonunda Oğuzlara xeyir-dua söyləmək üçün görünür, bunlar isə “Oğuznamə” adlanır. Bu xeyir-duaların ifadəsini yeddi müxtəlif hekayənin sonunda oxuyursan və bilmirsən ki, hansı nəticəyə gələsən. Bu söz “Oğuznamə” burada Oğuz kitabı, yaxud Oğuz tarixi kimi tərcümə edilə bilməz. Əksinə, bunu Oğuzlara əlavə yazı, yaxud Oğuzlara həsr kimi aydınlaşdırmaq lazımdır. Əgər hər bir hekayə bütöv və bitkin olsaydı, bu Oğuz tarixi adlanmalı idi. Ancaq müəyyən bir hadisə baş verdikdən sonra Dədə Qorqudun üçüncü bir şəxs kimi onu söyləməsi, hər dəfə (2,5) yalnız tərif və xeyir-dualarla məhdudlaşır. Çox güman ki, “Oğuznamə” ifadəsinin tez-tez təkrar olunması bütün kitaba həmin adın verilməsinə xidmət edir. Ola bilsin ki, kitabın əvvəlki sahibi tərəfindən üz qabığından sonrakı ilk səhifədə Kitabı Qorqud adlandırılması ona görədir ki, o, Dədə Qorqudun xeyir-dualarla tez-tez peyda olduğunu görür. Mən isə bir neçə dəfə qeyd edib sübut etmişəm ki, Yaxın Şərqlilər öz ədəbi məlumatlarında, demək olar ki, heç vaxt dəqiq olmayıblar. Bütün bunlardan o qənaətə gəlmək olar ki, kitab üçüncü naməlum şəxs tərəfindən toplanmışdır. Bu ehtimalı doğruldan odur ki, söylənilən hadisələr açıq-aşkar tamamilə müxtəlif, bir-birindən fərqli dövrlərdən süzülüb gəlmişdir. Belə ki, Qara dəniz sahilindəki Yunanlarla baş verən hadisələr və İç Oğuzla Dış Oğuzun asi olması hadisələri çox sonralar, Oğuzların soykökünün dövründəki hadisələr isə bir neçə min il əvvəl baş vermişdir. Burada da Dədə Qorqud iştirak edə bilməzdi. Bu ziddiyət yuxarıda adı çəkilən müqəddimədən görünür: belə ki, burada Dədə Qorqudun axırıncı Oğuzları tanıya bilməsi əvəzinə, onun ilk Oğuzları tanıması söylənilir, çünki Oğuz millətin soykökü kimi üç min ildən də çox əvvəl yaşamışdır.

11.Bütün bunlar mənim burada kitabdan məlumat verdiyim səkkizinci hekayə ilə təsdiq olunur. O belə yazılıbdır:

Bu “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər” – deməkdir. Təpəgöz bədən ölçüsünə və gücünə görə alınından bir gözü olan nəhəng adam kimi təsvir edilir. Hər fən Təpəgöz, gözü təoəsində olan adı (Scheitel-Auge) həmin gözünə görə almışdır. Bu, yunanlarda Siklop adlanan, xüsusilə hər cəhətdən Homerinkinə oxşar olan və bizə başqa Sikloplardan daha çox məlumat verən bir varlıqdır.

12. Ancaq tezliklə görəcəyik ki, Oğuz Siklopu yunanlardan deyil, əskinə daha çox yunanlarınkı ondan əxz edilmişdir. Əgər yunanlarınkı qədim dövrə aid edilirsə, onda Oğuzlarınkıda, burada uydurulduğu kimi bir o qədər yeni deyil ki, Dədə Qorqudun müasiri hesab edilə bilsin, çünki bu boyda Dədə Qorqud Təpəgözün yanına yalnız Oğuzlara qarşı düşmənçiliyini yox etmək üçün danışıqlar aparmağa göndərilir, həmçinin o burada ona görə peyda olur ki, Basat Təpəgözü öldürdükdən sonra şən nəğmələr qoşsun və xeyir-dualar söyləsin. Digər tərəfdən, boyun əvvəlində Oğuzların soykökü (əcdadı) olan Oğuz xandan söhbət gedir, həmçinin başqa Oğuz bəyləri də, ələlxüsus Siklopu öldürən, boyun qəhrəmanı Basatın atası Aruz Qoca onun müasiri kimi göstərilir. Bu yeni bir dəlildir ki, Dədə Qorqud yalnız zövq (əyləncə) üçün, qədim dövrə aparılmışdır, çünki həm Oğuz, həm də yunan Siklopunun uydurma kimi mövcudluğu çox asan olmuşdur. Baxmayaraq ki, onlar izah və dərk edilə bilməyən eyni qədim tarixi köklərə malik ola bilərdilər.

13. Dədə Qorqud adlı adamın yaşadığına mənəm şübhə etməyə heç bir əsasım yoxdur. Lakin o, yuxarıdakı girişdə deyilənlər və başqa faktların sübut etdiyi və “Oğuznamə”də göstəriləndi kimi, hakimiyyəti öz atalarından ələ keçirən sonrakı Oğuzlarla bir dövrdə yaşamışdır. Mən onun çox yaşlı olduğu üçün öz oğuzlarının ağıllı məsləhətçisi olmasına və onları tərifləməsinə artıq dərəcədə inanıram. Bunu onun baba, dədə, yaxud ata ləqəbi də sübut edir. Mən həmçinin əminəm ki, o, ata-babadan qalmış çoxlu qədim məlumatlar bilmiş, öz müasirlərinə nəql etmiş, yaxud indikindən tamamilə başqa bir formada qoyub getmişdir. Bildiyimiz kimi, xalq arasında Oğuz xandan bəri işlək olan atalar sözləri və əsas qayda-qanunlar ilk olaraq Dədə Qorqud tərəfindən toplanmış və “Oğuznamə”də yazılmışdır. Lakin Şərqlilərə məxsus bütün zaman dəyişiklərinə baxmayaraq, Dədə Qorqudun özünü iki min il əvvəl baş vermiş hadisələrin şahidi, yaxud həmin dövrdə olan şəxsiyyətlərin müasiri hesab etməsinin güman etmək qeyri-mümkündür. Mən əminəm ki, həmin kitab onun yazılı, yaxud şifahi məlumatlarına əsasən üçüncü bir şəxs tərəfindən qələmə alınmış və Dədə Qorqud onlarla bu dövrdə yaşamasa da, yaşlılar arasında gənc Oğuzların məsləhətçisi, hörmət edilən və sayılan bir şəxs kimi verilmişdir. Məni buna əmin edən odur ki, Dədə Qorqud heç yerdə şəxsən özündən danışmır, həmişə məsləhətçi, yaxud xeyir-duacı kimi peyda olur. Lakin əsl müəllif və toplayıcının dövrü haqqında bizdə məlumatın olmaması kitabın qədimliyinə şübhə yaratmamalıdır. Belə ki, mən ən azı əsaslandırma bilərəm ki, Osmanlı sülaləsinin meydana gəlməsi haqqında qısa girişə nəzər salsaq, bu bəs edər. Bu yalnız tatar-türk dilinin qarışığı ilə deyil, həmçinin müəllifin üslubunun bayağılı və kobudluğu ilə sübut edilir. Belə ki, bunların (2,6) hər ikisi (üslubun bayağılığı və kobudluğu) Osmanlı imperiyasından qədimdir. İlk vərəqin arxa üzündə bunu bir osmanlı tərəfindən belə adlandırılması güman ki, Oğuz dili haqqında fikrimi bildirdikdə daha aydın olacaqdır.

14. Bu mənəm “Oğuznamə”nin girişində təsvir etdiyim tatar-türk dilindən başqa bir şey deyildir. “Asiya haqqında xatirələr” I cild. s. 165-166. Oğuzlar əvvəldən Türk və Tatarların birliyindən meydana gələn xalqdır, çünki Moqolun nəvəsi Oğuz xan bunların hər ikisini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. (yenə orada, s. 153) (2,7)

Daha sonra oxuyuruq:

48. Digər tərəfdən, Oğuz Siklopunun həyatının təsviri əvvəldən ölümünə qədər tam təsnifatı ilə verilmişdir. Homerin Polifem hekayəsi ilə bunun müqabilində bir parça və ya bir hadisənin surəti kimi görünür. Elə yalnız burada adamların oxşarlıqlarını sübut etmək üçün lazım olduğundan daha çox ortaqlar mətləblər meydana çıxır. Oğuz müəllifinin hadisə haqqında Homerdən çox məlumata malik olması açıq-aydın görünür. Əgər bu əfsanə Oğuzlara mənsub olmasaydı, adı və kimliyi bizə məlum olmayan Oğuz müəllifi bunu bizə tam təsnifatı ilə

çatdırmağa necə nail ola bilərdi? Deməli, bu, Dədə Qorqud dövrünə qədər yazılı olmasa da, şifahi şəkildə gəlib çatmışdır və bu da bizə məlum olmayan müəllif tərəfindən məlum Oğuz hekayələri külliyyatına daxil edilmişdir.

49. Buna görə də mən inanıram ki, Homer Asiyaya səyahətində Təpəgöz nağılını eşitmişdir. Hərçənd, tərcüməçi ilə danışılmalı olduğu zaman bu natamam şəkildə olur ki, o bunu da əsas cizgilərini öz Polifeminə verməyə meyl etmişdir. Ola bilsin ki, o bu əhvalatı İoni yaxınlığında özü eşitmişdir. Çünki Oğuzların bir qəbiləsi kim bilir hansı ad altında Priamin müttəfiqi olmuş və Troyanın mühasirəsi zamanı yunanlara qarşı vuruşmuşdur. Beləliklə də, Təpəgöz nağılı Kiçik Asiyaya gətirilmiş və Homerin vaxtında olduqca yeni bir xətirə kimi yadda qalan olmuşdur. Lakin Homer bundan istədiyi kimi istifadə etmişdir. Aydınır ki, mükəmməl bir Siklop nağılı qədim zamanlarda Homerdən asılı olmayaraq barbar adlandırılan xalqlar arasında geniş yayılmışdır və buna görə də yunanların yazılarında oxunulanları onlara aid etmək olduqca ədalətsizlik olardı. Mən yunanların bir çox elmi təsəvvür və məlumatlarına əsasən sübut etmişəm ki, bunlar Yaxın Şərqlilərdən əxz edilmişdir. Bax: Kabus kitabı s.441. Qeyd 2.615. Qeyd 1 və 824. (2,14) Qeyd. Krallığın yazıları kitabında s. 20. Qeyd. 1. Asiya haqqında xətirələr I cild s.1,2. Burada biz arxa Asiyadan tam bir əlaqəsi nağıl, yaxud əfsanəyə çevrilmiş bir hekayə görürük ki, Yunanlar bundan Siklopolar adı ilə heç əlaqə olmadan danışirlər. Çünki onlar Siklopların 3 növündən söz açsalar da, Oğuzların bizə qoyub getdiyi bütöv birini yarada bilmirlər.

F.fon Dits daha sonra yazır:

50. Bu şəkildə nəzərdən keçirdikdə mənə elə gəldi ki, Avropada hələ heç vaxt nə isə deyilməyən insani əhvalatları, qədim elmə aid edilən hadisələri Asiya haqqında xətirələr kimi təqdim edim. Hər hansı bir gələcək alimin işini asanlaşdırmaq üçün mən orijinal mətnin sözbəsöz tərcüməsini əlavə edəcəyəm. Əgər kim o dili bilərək başqa Yaxın Şərq yazılarında Oğuz Siklopları haqqında məlumatı izləmək istərsə, ola bilər ki, Asiya və Yunan Siklopları haqqında deyilənlərin harada bir-birinə uyğun gəldiyi yaxın əlaqənin izini düşərək xoşbəxt olar. Əgər bizdən sonra bundan bəhrələnenlər az da olsa, bizə minnətdar olsalar, keçmişdəki dolaşıqlara aydınlıq gətirmək heç vaxt itirilmiş zəhmət ola bilməz. Bir çox yazıya köçürənlərin əlindən keçən orijinalın özündə də çoxlu səhvlər var ki, bu da qədim kitablarda başqa cür ola bilməzdi. Mən onu bildiyim kimi çap etdirirəm. Ancaq burada da tez tapılmayan, mənanı təhrif, yaxud tam anlaşılmaz edən səhvlər var.

51. Belə sözlərdə mən qəbul etdiyim ən yaxşı variantı mötərizədə vermişəm. Mənim tərcüməmdəki kiçik səhvlər dili bilən hər kəs tərəfindən öz-özlüyündə asanlıqla anlaşılacaq. (2,15)

AzərTac xəbər vermişdir ki, bu il yanvar ayının 30-31-də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzində 50-dən çox yerli və xarici elm adamlarının, mətbuat nümayəndələrinin iştirakı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud və Fridrix fon Dits - 200” Beynəlxalq Kollokviumu adlı tədbir keçirilib (6).

Tədbir Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman şərqşünası, türkoloq Fridrix fon Dits tərəfindən alman dilinə tərcümə olunaraq dünyaya tanıtılması və ilk dəfə tədqiqatə cəlb edilməsinin 200-cü ildönümünə həsr olunub.

Tədbirdə çıxış edən millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri, akademik Kamal Abdulla bildirib ki, Beynəlxalq Kollokvium “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təbliğatı məqsədilə ilboyu keçiriləcəyi nəzərdə tutulan geniş tədbirlər planının müzakirəsi çərçivəsində keçirilir: “Kollokviumda Azərbaycanla yanaşı, Avropa ölkələrindən, Türkiyədən qorqudşünaslar, türkoloqlar, nəşriyyat rəhbərləri, araşdırmaçılar iştirak edirlər. Müzakirələr Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan prezidenti yanında Bilik Fondu, Bakı Slavyan Universitetində təşkil olunacaq. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının həm ölkə daxilində, həm də xaricdə hərtərəfli tanıtılması məqsədi ilə elm adamlarının verdikləri təkliflər əsasında hazırlanan proqram Kollokviumun əsas müzakirə mövzudur”.

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Tofiq Hacıyev, AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun direktoru akademik Teymur Kərimli və başqaları tədbirin keçirilməsinin əhəmiyyətindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının beynəlxalq aləmdə daha çox tanındılmasının vacibliyindən söz açıblar.

Beləliklə, Azərbaycanın görkəmli “Kitabi-Dədə Qorqud”un Almaniyada tapılıb qeydə alınması və öyrənilməyə başlanması ümumiyyətlə dünya elmində, Şərq və türk humanitar-ictimai fikrində bir kəşf olaraq müasir dədəqorqudşünaslığın yaranmasına təkan vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edən Həmid Araslı. Bakı, Gənclik, 1977, 184 s.
2. “Dədə qorqud” əlyazmasının kəşfindən 200 il ötür... H.F.fon Dits. Homerin Siklopu ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz. Gizli missiyanın məsləhətçisi və prelatı Haynrix Fridrix fon Dits tərəfindən. Tərcümə edən: T.İ.Kazımov. “Folklor və Etnoqrafiya” beynəlxalq elmi jurnal. 2014, № 3-4, s. 3-17
3. Əli Şamil. Qorqudşünaslığımızın əsasını qoyanlardan biri. “Kitabi-Dədə Qorqud-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab”. Bakı, 1999, 190 s.
4. Cəmişidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, “Elm”, 1977, 176 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəndir. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
6. <http://medya.az/kitabi-d%C9%99d%C9%99-qorqud-v%C9%99-fridrix-fon-dits-200-beyn%C9%99lxalq-kollokviumu-basa-catib/>
7. <http://www.qaziler.az/news.php?id=349>
8. <http://www.scwra.gov.az/vnews/523/>

SAMİRƏ QULİYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

XALQ ƏDƏBİYYATINDA İNANCLAR

Açar sözlər: *məqalə, sadə, səviyyə, şifahi ədəbiyyat*

Beliefs one of the oldest genres of folk creativity in Azerbaijan. This genre spread among the people with the names of trust, interpretation and trial. As well as this genre has specific aspects and also it has a special place and position in the national memory. National oral creativity traditions upgrading to a new level by the ceremonial folklore and it create suspicious feature in oral poetry also made the beginning of early poetry samples.

Key words: *article, simple, level, oral literature*

Xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı folklor onu yaradan xalqın özü qədər qədim və zəngin yaradıcılıq sahəsidir. Bu sərvət əski çağlardan başlayaraq yaranmış, müxtəlif ictimai-siyasi proseslərə addımlamış, ayrı-ayrı təriqətlərlə təmasda olub, bu günümüze gəlib çatmışdır.

Mərasim folkloru milli şifahi xalq yaradıcılıq ənənələrini yeni mərhələyə yüksəltmiş, ağız ədəbiyyatını silsilə mövsüm və mərasim nəğmələri ilə zənginləşdirmiş, şifahi poeziyada şəkli xüsusiyyət yaratmış, poeziyanın erkən nümunələrinin formalaşmasının bir növ yaradıcılığı bir sıra ritual, etiqad və mərasim düşüncəsini qoruyub saxlamaqla yanaşı, ona poetik ölçü qəlbləri vermiş, epik ənənədə bu etiqadların möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur” (2, 74). Eyni zamanda müəyyən adət, ənənələr, sınımlar sayəsində bir çox paramik vahidin,

deyimin, sonrakı təsəvvürlərdə kiçik janr kimi yaşamaq hüququ qazanan bədii nümunələrin yaranması ilə də əlamətdar olmuşdur.

Yaradıcılığın növ sistemlərində bəzən ikili səciyyə daşıyan törənişində lirik və epik üslubların yaratdığı elementlərini qoruyub saxlayan bu tipli nümunələr şifahi yaradıcılığımızın iri həcmli janrları mövzu və məzmun müxtəlifliyi, poetik yaradıcılıq ənənələrinin ilkin təcrübəsi məhz həmin janrlar üzərində aparılmış və ağız ədəbiyyatında janrın erkən kiçik modelləri yaranmışdır. Eyni zamanda müəyyən adət, ənənələr sayəsində bir çox poetik vahidin, deyimin sonrakı təsəvvürlərdə kiçik janr kimi yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu tipli nümunələr şifahi yaradıcılığımızın iri həcmli yanları üçün bir növ ilkin zəmin olmuşdur. Digər tərəfdən mövzu və məzmun müxtəlifliyi, poetik yaradıcılıq ənənələrinin ilkin təcrübəsi həmin janrlar üzərində aparılmış və ağız ədəbiyyatında janrın erkən kiçik modelləri yaranmışdır. Ağız ədəbiyyatımızda belə nümunələrin daha qədim olanlarından biri də inanclardır. Xalq arasında o yozum, yozma, inam və başqa adlarla da tanınır. “Bu janrın özünəməxsus spesifik cəhətləri olduğu kimi, milli yaddaşda özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır” (3, 19).

Folklorşünas alim B.Abdullayevin yazdığı kimi inanclar Azərbaycan folklorşünaslığının diqqətindən kənar qalmış, tədqiq obyektı olmamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, xüsusi səciyyəvi cəhətlərə malik olan janrlar, hər şeydən əvvəl, xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik və etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli tərzdə işləmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir (1, 29). “Bunun üçün həm şifahi, həm də yazılı mənbələrdə yaşayan inancları sistemli şəkildə müqayisəli-tipoloji tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Bütün çoxcəhətli yaradıcılıq proqramında, şifahi və yazılı mənbələrdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da bizə gəlib çatan bu janrın şifahi yaradıcılığımızdakı yeri və funksiyası, eləcə də dəqiq adı müəyyən edilməlidir. Tədqiqatçılar məhz bu məsələlərdən bəhs edərək yazırlar ki, xalq içərisində yaşayan inancı yozum və yozma adlandırmaq olmaz. Çünki yozum və ya yozmada xalq inancı qətiləşməyib. İnancı sınağa da adlandırmaq doğru olmaz. İnancda sınağa əsaslanma bir element xüsusiyyətidir. İnanc daha geniş məfhumdur, inanc sınaqlarla təsdiqlənir.

İnanc Azərbaycan şifahi yaradıcılığının kiçik janrlarındandır. Xalq arasında bu janr yozum, sınaq, yozma, inam adları ilə yayılmışdır. Bizə gəlib çatan bu janrın şifahi yaradıcılığımızda yeri, funksiyası dəqiq müəyyənləşməmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyev məqalələrinin birində yazır ki, “İnancı yozum və yozma adlandırmaq olarmı? Təbii ki, yox. Çünki yozma və yozumda xalq inamı çətinləşməyib. İnanc geniş məfhumdur, inanc sınaqlarda təsdiqlənir. İnanc sınaqlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir” (4, 73).

İnancın yaranması ilkin mərhələdə real həyat hadisəsi və şəraiti ilə bağlı olmuşdur. Qədim insan ova gedərkən qabağına boş qab çıxdıqda axşam ovdan əliboş qayıdır və bir neçə dəfə boş qabı sınayır. Gələn dəfə dolu qabı sınayır, işi uğurlu olur. Beləliklə, sınaqlar nəticəsində qəti inama əsaslanan inanc yaranır. “Qabağına boş qabla çıxanda getdiyin yoldan geri qayıt”.

İnanclar haqqında maraqlı mülahizələri olan professor Q.Paşayev bu barədə danışarkən belə bir fikir söyləyir ki, “Azərbaycanda xalq arasında sınaq, yozum, yozma inanc, inam adları ilə tanınan bu janr Türkmən folklorunda inanc və etiqadlar kimi tanınır” (7, 14).

Folklorşünaslıqda inancların müstəqil bir janr kimi öyrənilməsi vacibdir. Çünki inanc qədim dövrlərdən, müxtəlif təsəvvürlərlə bağlı əcdadlarımızın həyat tərzini, inam və etiqadlarını yaşadır. Bunlar nəticə etibarilə əcdadlarımızın məişət həyatını, davranış və milli əxlaqının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Gənc folklorşünas alim Ü.Nəbiyevə görə “Astral təsəvvürlər, kultlar və anqonlar, real həyat faktorları əjdadlarımızın inanc dünyasında formalaşmışdır” fikrini söyləyir (5, 100).

Azərbaycan xalq inanclarını aşağıdakı kimi təspid etmək olar:

Məişətlə bağlı inanclar, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar, astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar, əsətiri görüşlərlə bağlı inanclar.

Xalqın gündəlik məişət həyatı müxtəlif inanclarla bağlı olmuşdur. Hələ çox qədimlərdən adamlar bir çox hadisələrlə bağlı inanc və etiqadlar yaratmış, onları sınaqdan keçirmiş və bu sınaqlar isə şifahi yaradıcılıqda müxtəlif janrlarda öz bədii ifadəsini tapmışdır. Məsələn, “Çörəyi bir əllə kəsməzlər”, “Nahar vaxtı danışmazlar”, “Duz süfrəyə dağılanda dava düşər”, “Xəmir sıçrayanda qonaq gələr”, “Qasıq yerə düşəndə qadın qonağı, bıçaq yerə düşəndə kişi qonağı gələr”, “Ayaqqabı üzü aşağı düşəndə evdə dava olar” və s. kimi inanclar sınaqlardan çıxarılmış müşahidələrin nəticəsi kimi yaranmışdır.

Qədim insanların ilkin təsəvvüründə uğur və uğursuzluqla bağlı sınaqlar da geniş yer tutmuşdur. Uğur və uğursuzluq əsasən, bir iş arxasınca getmə, səyahətə çıxma və eləcə də gündəlik məişət həyatı çərçivəsindəki müşahidələrlə bağlı idi. Boş qab, qara pişik, bədniyabat adam, boz dovşan, köks ötürən insan uğursuzluq rəmzi hesab edilmişdir. Bu insanlarla bağlı yaranan inanclar xalq arasında geniş yayılmışdır. “Qabağından qara pişik çıxsın, həmin gün uğur olmaz, bədniyabat adamla sübh tezdən rastlaşsan işin düz gəlməz, yola, səfərə və ya hər hansı bir işlə əlaqədar çölə çıxanda tək səbir gətirsən işin hasil olmaz və s. İnanclarda gözəllik, əməksevərlik, gözdəymə, xəbərçilik və sairə bağlı sınaqlar da inanclarda əks olunmuşdur.

İnancların böyük qismi təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı yaranmışdır. Yağışın yağması ilə əlaqədar inanclarda xalq müxtəlif sınaqların nəticəsini ümumiləşdirmişdir: “Baltanı üzünü yuxarı qoysaq yağış kəsər”, “Tısbəğanı ayağından assan yağış yağar”, “Ay tutulanda güllə atarlar”, “Ay tutulanda mis qabları döyəcləyərlər” “Gecə vaxtı ev süpürməzlər”, “Ələ soğan, sarımsaq verməzlər”, “Səfərə çıxanın ardınca pak qabda su tökərlər”, “Quran altından keçirərlər”, “Həyat-bacanı təmiz saxla, birdən qəfil qonağın gələr”, “Tez oyanan, çox qazanar” və s.

Uzun müddət yağış yağması, quraqlığın olması, çayların daşması inanclarda öz əksini tapmışdır. İnsanlar böyük zərər vuran təbiət hadisələrini real etməyə çalışmış və öz inanclarını yaratmışdır: “Çox yağış yağanda ananın ilki baltanı yerə vursa yağış kəsər”, “Quraqlıq olanda çaxmaq daşını suya yağış yağar”.

Bir sıra bitkilər, çiçəklər, otlar, ağaclarla bağlı yaranan inanclar isə bunlardır: “Qoz ağacının altında yatmazlar”, “Qırmızı gül məhəbbət gətirər”, “Sarı gül bəd əlamət gətirər”, “Söyüd ağacı bar vermədiyinə və küskün olduğuna görə gəlin məşinini söyüd budağı ilə bəzəməzlər”, “Gəlin köçənə yasəmən verməzlər”, “Tut ağacını kəsməzlər”, “Yenicə pöhrələnən ağaca bıçaq vurmazlar”, “Əncir ağacını budamazlar”, “Kör pənin beşiyini çinar ağacından düzəltməzlər” və s.

Od, su, torpaqla bağlı inanclarda da ilkin təsəvvürlər mühafizə edilmişdir. “Yanan ocağa su töküüb söndürməzlər”, “Şər vaxtı ağlamaq, ahu-zar etmək olmaz”, “Şər vaxtı isti suyu çölə-bacaya atmaq olmaz”, “Narahat yuxu görəndə ilk əvvəl suya danışarlar ki, kəsəri sinsin”, “Qorxana cəftə suyu içirərlər”, “Suya tükürməzlər”, “Axar suyun qabağını almazlar”, “Qırxı çıxmayan uşağı suya salmazlar”, “Eyibi torpaq örtər” və s.

Şifahi ədəbiyyatın kiçik janrları içərisində astral təsəvvürlər sayəsində yaranmış inancların öz yeri vardır. Astral təsəvvürlərin yaranması şifahi poeziyada daha əvvəllərə aid edilir. Səma cisimlərindən, onların hərəkəti, düzülüşü və s. ilə bağlı xalq müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir. Ulduzlar vasitəsilə qədim təqvimlər hesablanmış, səhra yolları müəyyənləşdirilmiş, qütblər düzəldilmişdir. Qasıq və fırtınanın başlanma və sakitləşmə müddəti hesablanmış, orta əsr münəccimliyinin əsası qoyulmuş, yuxular yozulmuş, fallar açılmışdır. Bütün bunlarla bağlı xalqın inancları da yaranmışdır. Antropomorfik təsəvvürlərin yaranması, səma cisimlərinin insan şəklində təsəvvür edilməsi, Ay, Günəş və ulduzlar haqqında inam təsəvvürlər də yaranmışdır ki, bunların bir çoxu inanclarda mühafizə olunub bugünə qədər yaşamışdır: “Bəxt ulduzunu görəndə xoşbəxt olar”, “Səhər o başdan oyanan gənc göyüdə tək qalan ulduzu görsə bəxti açılar” (6, 24).

Xalq inanclarında kosmoqonik astral təsəvvürlərin mövcudluğu inkaredilməzdir. Səma cisimləri, xüsusən günəş, Ay, Zöhrə, bir sıra ulduzlar sistemi, kəhkəşan və s. haqqında inanclarda yaşayan yarım əfsanə və həqiqətlər bunun inkaredilməzliyini təsdiq edir.

Kosmoqonik və astral təsəvvürlərlə bağlı xalq inancları daha ilkin təsəvvürləri əks etdirdiyindən onlar yaranış etibarilə daha əvvəllərə aiddir. Astral təsəvvürlərlə bağlı inanclarda məişət həyatının müəyyən cəhətləri – doğum, adqoyma mərasimləri ilə bağlı bir sıra görüşlərdə də əks olunmuşdur. Məsələn, xalq arasında doğumla bağlı yaranan inancların bir çoxunda doğulacaq uşağın müəyyən xüsusiyyətləri – onun qız, oğlan olması, cəngavərliyi və igidliyi, cəmiyyətdə tutacağı mövqe göstərilmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyev bu barədə söyləyir: “Qadın uşağa qaldığını biləndən sonra ilk çərşənbə səhər tezdən durub səmaya baxanda Günəşi görsə qız, Ayı görsə oğlu olar”. “Ay işığında doğulan uşaq sakit, ayın qaranlığında doğulan uşaq igid olar”. “Ayın on beş gününün tamamında doğulan uşaq pəhləvan olar”. “Ayın üç günündə doğulan uşaq göyçək olar”. “Gün batan vaxt doğulan uşaq gününü qürbətdə keçirər”. “Gün doğan vaxt doğulan uşaq cəngavər olar”...

Xalq inanclarının müəyyən hissəsi əsəri təsəvvürlərdə bağlı yaranmışdır. Bunların bir qismi qədim türk tayfalarının mifik təsəvvürləri ilə əlaqədar olmuşdursa, digəri zərdüştlük görüşlərinin təsiri ilə yaranmışdır.

Ayrı-ayrı kultlar, xüsusən su kultu ilə bağlı inanclarda da qədim təsəvvürlərin izləri nəzərə çarpmaqdadır: “Su içəni danışdırmazlar”, “Su içəni vurmazlar”, “Su içəni ilan vurmaz”, “Günün su kimi duru olsun”, “Qanı qanla yumazlar, qanı su ilə yuyarlar”, “Səni görüm heç qabağından duru su axmasın”, “Pis yuxu görəndə suya danışarlar”, “Su qədər ömrün olsun”, “Qorxana su verərlər”, “Su murdarlıq qəbul etməz” və s. suyun müqəddəsləşdirilməsi bir sıra başqa xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarında da hələ qədimlərdən mövcud olmuşdur. Su ilahəsi Nahid antropomorfik surəti də təsadüfi deyil ki, suya olan böyük inamın sayəsində yaranmışdır. Su kultu ilə bağlı yaranan mifik təsəvvürlər sonralar türk xalqlarının mifologiyasında silsilə süjetlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Odla bağlı inanclarda odun müqəddəsliyi rəmzləşdirilir. Bu inancların böyük əksəriyyəti zərdüştlüklə əlaqədar, oda sitayişlə bağlı yaranmışdır. Xalq içərisində torpaqla bağlı çoxlu inanclar vardır. Məsələn: “Vəfat edənin əli açıq qalarsa, əlinə torpaq qoysan yumular”. “Vəfat edənin gözüne əziz adamı torpaq tökərsə gözü torpaqdan doyar”. “Ölümə yaxın insanı torpaq qürbətdən çəkib gətirər” və s.

Bu tipli inancların bir çoxu “Kitabi-Dədə Qorqud”da əks olunmaqla janrın əzəli çağlardan xalq arasında yaşadığını təsdiqləyir.

Dastanda su kultu ilə bağlı daha qədim təsəvvürlər əks olunmuşdur. “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda Qazan xan yurdundan sudan soruşur. Çünki Qazan xanın inancına görə su həq didarın görmüşdür” və “su tanrının üzünü görmüşdür” (9, 44).

Qurd, at, it, ay, ulduz və s. bağlı inanclar “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçılara görə qurdla bağlı inanc qurdun türklər arasındakı totemistik təsəvvürləri ilə bağlıdır. Hələ çox qədimlərdən türkün dünyaya gəlməsi qurd inancına söykənir. Qurd türkün həm ulu əcdadı, həm də erkən totemi və sitayiş obyektini hesab olunur. “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nda Qazan xan qurda xitabən deyir:

Ordumun bir xəbərin bilirmisən degil mana

Dərdli başım qurban olsun, qurdım sana! (“Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş, dirilmiş variant və müqəddimə. Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə, Bakı, “Yazıçı”, 1988, s. 45)

Dastanın başqa bir yerində də düşmən üzərinə gedən Qazan xan üfəqdə parlayan qurd gördükdə “Qurd yüzü mübarək olar” deyər qələbəyə böyük inam bəsləyir.

Dastanda maraqlı doğuran inanc qaynaqlarından biri də Qazlıq dağına olan inandır. Çətin məqamlarda qəhrəmanlar bu dağdan kömək istəyir.

Buğacın anası “Niyə axır sərin suların Qazlıq dağı?”, “Geyiklərin qalır sənin Qazlıq dağı” ifadələrində əslində Qazlıq dağından kömək istəyir. Dağ da öz köməyini ondan əsirgəmir. Qazlıq dağının çiçəyi ana südü qədər həyat verəndir, bu çiçək Buğacın yarasına məlhəm olur, onu həyata qaytarır.

Dastanda tez-tez rast gəldiyimiz “Qara yallı gözəl Qazlıq atını mindim, yaralanıb Qazlıq atından enməyə” ifadələrindəki mənə çalarları da dağ anqonuna olan inancla bağlıdır.

Türk xalqlarının mifoloji təfəkküründə dağ qəhrəmana həmişə söykək olmuş, qoynunda gizlətməmiş, döyüş qələbələrinə rəvnəq olmuşdur. Məhz bu da anqolu ilə yanaşı at kultuna inanc da “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapır.

Ümumilikdə, xalqların milli yaddaşında dağla yanaşı, cəngavərlik rəmzi olan at kultu ilə bağlı inanclar da vardır. Onlar türklərin qəhrəman, cəngavər at görüşləri ilə bağlı olub özünəməxsus uğur və rəşadət mənzərəsini əks etdirmişdir. Dastandakı bu tipli inanclar bu gün çox uzaq keçmişdən xəbər verən etiqadımızlarla sıx bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında inanclarla yanaşı nəsihət, öyüd, söyləmə kimi janrlar da özünü göstərir. Bu hər şeydən əvvəl onun nəticəsidir ki, dastan qədimlərdən şifahi yaradıcılığımızın zəngin qaynaqlarından bəhrələnmişdir. Bu isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un zəngin ənənələrə əsaslandığını, tariximizin əzəli çağlarından xalq arasında müstəqil oğuznamələr kimi yaranıb yayıldığını bir daha sübut edir.

İnanclar erkən təsəvvürləri sistem haqqında əks etdirən janrlardan biri kimi çox əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrları. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 1983, VI kitab.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II cild, I dərslik, Bakı, Apostrof nəşriyyatı, 2014.
3. Nəbiyeva Ü. Kitabi-Dədə Qorqud və folklor ənənələri. 2003.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I, Bakı, Apostrof nəşriyyatı, 2014.
5. Nəbiyeva Ü. Kitabi-Dədə Qorqud və folklor ənənələri. 2003.
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I, Bakı, Apostrof nəşriyyatı, 2014.
7. Paşayev Q. İraq-Türkman folkloru. Bakı, Yazıçı nəşr., 1992.
8. Seyidov M. Azərbaycan türk təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı nəşr., 1983.
9. Zeynalov F. Əlizadə S. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş, dirilmiş variant və müqəddimə. Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə, Bakı, “Yazıçı”, 1988.

SAMİRƏ MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

AZADLIQ AŞIĞININ HEKAYƏSİ

Açar sözlər: bədii nəsr, istiqlal mücadiləsi, millət aşığı

THE STORY OF FREEDOM-LOVER

The article titled "The story of Freedom-lover" is focused on M.E. Rasulzadeh's artistic character which was one of the prominent struggled leaders of national independence in the story "Yasha, ay haqq!" (Live Rights) wretten by Nahid Hadgizadeh. Here the ideologist's inner concern and the ways passed with struggle were analyzed. While publishing the article some monographic research materials relating to theme were used as references.

Keywords: *fiction, the struggle for independence, the nation lover*

Cümhuriyyət dövrünün bədii nəsrə təəssümü Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşduğu tarixdən sonra daha intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. Səksəninci illərin

ikinci yarısından etibarən kəskinləşən ictimai-siyasi münasibətlər, güclənən milli-azadlıq hərəkatları mili-tarixi yaddaşa qayıdışı şərtləndirirdi. Yenidən öz əzəli Cümhuriyyətinə qovuşmuş xalq milli tarixinin qaranlıq səhifələrini vərəqləyir, Cümhuriyyətlə bağlı həqiqətlərə qovuşmaq hissilə alovlanırdı. Yaranan elmi-publisistik yazılarda, bədii örnəklərdə Cümhuriyyət dövrünün ayrı-ayrı problemlərinə bu və ya digər şəkildə toxunulmuş, onun öyrənilməmiş məqamlarının üzə çıxarılmasına çalışılmışdır.

İstiqlaliyyət tarixinə bədii nəsr fonunda nəzər saldıqda xüsusi bir məqam diqqəti cəlb edir. Bu da istiqlal mücadiləsi tarixini yaradanların bədii obrazının milli ədəbiyyatımızda əks olunması məsələsidir. Bu tendensiya xüsusilə müasir dövrdə yaranan bədii nümunələrdə özünü göstərir. Çingiz Hüseynovun "Doktor N" , Əlisa Nicatın "Sarsılmaz Mir Cəfər" romanları, Teyyub Qurbanın "Dönməzlik "povesti və Nahid Hacızadənin "Yaşa, ey haqq!" hekayəsi bunun ən canlı örnəkləridir.

Çağdaş dövrümüzdə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş bir cümhuriyyətin vətəndaşı kimi, müxtəlif arxiv materialları, tarixi sənədlər əsasında uzun müddət bizlərə yanlış tanıtılan cümhuriyyət tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq və o dövrün tarixi şəxsiyyətlərinin həqiqi obrazını yaratmaq məqsədilə fəaliyyət göstərənlərdən biri də yazıçı Teyyub Qurbandır.

Onun üç illik gərgin axtarırlarının səmərəli nəticəsi olan "Dönməzlik" povesti mövcud dövrün tarixi olaylarının dəqiq və təfərrüatlı işıqlandırılması və siyasi şəxsiyyətlərin xarakterik cizgilərinin doğru təsbiti baxımından tədqirəlayiq əsərdir.

"Dönməzlik"- Məhəmməd Əmin Rəsulzadə heykəlinin yapıldığı nəsr nümunəsi üçün seçilmiş ən uğurlu addır. Müxtəlif məkanlarda cərəyan edən hadisələrin izləndiyi süjet xətti boyunca təhkiyəçinin hərəkat konturları müxtəlif istiqamətlərə şütlüyərək faciəli bir ömrün çeşidli anımlarını əks etdirən qəribə mürəkkəb horizontallar cızır. Bu da böyük ideoloqun mürəkkəb ömür yolu və çoxşaxəli fəaliyyətindən doğan bir tendensiyadır. Xüsusilə, dönməz rəhbərin həyatının müxtəlif anımlarına nəzər saldıqda bəzi lövhələr qarşısında həm heyvətlənir, həm də bu fenomenal şəxsiyyətin mənəvi böyüklüyü önündə səcdə edirik.

Bu mənada Nahid Hacızadənin hekayələrində də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ictimai-siyasi həyatının bir sıra məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Qeyd edək ki, müəllif Cümhuriyyət dövrü ilə bağlı roman üzərində işləmiş, lakin əsəri başa çatdırmadığından onun ayrı-ayrı məqamlarını hekayə şəklində dərc etdirmişdir. Mətbuatda dərc olunan bu hekayələr bəhs olunan tarixi dövrün mənzərəsinə aydınlıq gətirilməsi baxımından maraq doğurmaqdadır. Qeyd edək ki, Nahid Hacızadə tarixi fakt və sənədlərdən daha çox, bəhs olunan dövrü öz təxəyyülündə canlandırmağa çalışmışdır. Ulu öndər M.Ə.Rəsulzadənin portret cizgilərini ən zərif nüanslarına qədər öz bədii yaddaş müstəvisində əks etdirməyə çalışan yazıçı müasir milli nəsrimizin özünəxəc üslubu ilə seçilən nasirlərindəndir. Dərin lirizmi ilə seçilən "Yaşa, ey haqq!" hekayəsində yazıçı böyük siyasətçinin vətəndən ayrı keçən otuz beş illik ömrünün son anlarını lirik-psixoloji cizgilərlə təsvir edir.

Hekayə qəhrəmanın ruh halıyla həmahəng bir təbiət təsviriylə başlayır:

"...Boz ay bozara-bozara gedirdi...

Yuxarılarda- Ankara yamaclarında tala-tala qar ağarırdı...

Hava qurğusun kimi ağır idi. Elə bil dünyanın dərdini canına çəkmişdi.

üfük boyu qaynaşan buludlar. Bu qara buludların qara kölgəsi ürəyinə çökmüşdü. Huşu dağınmıq idi, fikri,düşüncəsi pərən-pərən Dəli kohlənə dönmüşdü, təkəri dördnala çapırdı.

O, heç vədə belə heysiz-halsız olmamışdı. Acı-acı düşündü: "Deyəsən bu yazı görməyəcəyəm"(1;s.32).

Millət aşiqinin quş kimi uçmağa müntəzir ruhu bir yerdən başqa yerə qanadlanır, yaddaşının müxtəlif məqamlarını, anımlarını oyadır, otuz beş illik mühacir ömrünün keçdiyi çeşidli ölkələrə gedir və birdən həsrətli könül Can Azərbaycana doğru tələsir.

"Bir də bu yerlərə gələ biləcəyəmmi?"- Azərbaycandan ayrılarda onu bu sual narahat edirdi. İndi isə dərn təəssüf içərisindədir. Çünki, artıq buna inamı yoxdur. "Kim deyirsə ki, ölümdən qorxmur yalandır! İnsan ölümdən qorxur, çünki, o, sondur, ondan o yana

heçlikdir.Qorxur, çünki dünyada cıgırlar, yollar keçib, gedib-gedib bir gün, ya istəyinlə, ya da kiminsə iradəsi, hökmü, köməyi, ya da həsrətiləgeri dönə bilərsən, ancaq ölüm deyilən yoldan geri qayıtmaq mümkün deyil. Bax, bu gedər-gəlməzlikdən qorxur insan! Qorxur ki, həyat eşqi və sinəsində bulaq kimi axıb çağlayan arzuları bir an içində yanib qar-qara külə dönsün. Bu dəhşətdir!"(1;s.33).

Yaratdığı böyük ideologiya ilə xalqı ayağa qaldıran, dünyaya meydan oxuyan bu fenomenal şəxsiyyət indi taleyin əlində aciz qalmışdı.

Ölümün yaxınlaşdığı hər an yaddaş təqviminin daha bir səhifəsi vərəqlənən Məmmədəminin xəyalı "bolşevizmin bir nömrəli düşməni" damğası ilə Pankratovun rəhbərliyi ilə dördüncü şöbədəki əzablı günlərinəgedir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki son Novruz bayramını xatırlayır, qürurlanır və kədərlənir.

Hekayənin ən uğurlu cəhəti Rəsulzadənin həyatla ölüm arasındakı incə cizgidə, yəni bir neçə saatlıq zaman məsafəsində həyatının müxtəlif və vacib məqamlarını qərribə ardıcılıqla təqib edən göstərmə stixiyasıdır.

Məmmədəminin Nərimanovla tarixi qarşılaşması da ibrətamiz şəkildə şərh edilir.

Stalin tərəfindən həbsxanadan qaçırlaraq Rusiyaya yola salınan Əmin bəyi Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov uğurlayır. Onların son görüşü təsirli boyalarla verilir. "Biz ikimiz də bu xalqın oğluyuq"- deyən Nərimanova Məmmədəmin: "Doktor Nərimanov,-dedi,- biz ikimiz də bu torpağın övladlarıyıq, sidq-ürəkdən bu xalqın xoşbəxtliyini istəyirik. Biz müsavətçilər ona axıracan xoşbəxtlik verə bilmədik. İnanmıram ki, siz də nəsə eliyə biləsiniz.Çünki, qan üstündə qurulan qurğu, hökumət çox yaşaya bilməz. Şair demişkən:"Haqqın da bükülməz dizisi, dönməz üzünü vardır".

Bilirəm xalq haqqını heç kəsə verməyəcək. Ancaq bunun gec-tezi var. O günü - o istiqlal gününü biz görməsək də balalarımız, nəvələrimiz, nəticələrimiz görəcək, mütləq görəcək"(1;s. 33-34).

Azərbaycan!..Azərbaycan!..- nidaları ilə həyata göz yuman bu nurlu sima dərindən inanırdı ki, azadlıq Azərbaycana yenidən- gəncliyin çiyinlərində qayıdacaq.

"Ey gənclik! Sənin öhdəndə böyük vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı, onu min müşkülətlə yüksəldərək dedi ki:"Bir dəfə yüksələn bayraq birdaha enməz!". Əlbəttə ki, sən onun ümidini qırmayacaq, bu gün parlament binası üzərindən azərilərin yanıq ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəldəcək və bu yolda ya qazi, ya da şahid şahid olacaqsan!"(1; s.34). Bu, dönməz rəhbərin son səsliyi,son vəsiyyəti idi.

Bütövlükdə, Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşduğu dövrdə Cümhuriyyət həyatının təcəssümünə həsr edilmiş əsərlərdə bəhs olunan illərin tarixi-siyasi mənzərəsi canlı şəkildə yaradılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Hacızadə Nahid. Yaşa, ey haqq! "Ulduz" jurnalı, 2007, №4, səh.32-37
2. Qarayev Yaşar. Tarix: Yaxından və uzaqdan, Bakı,sabah,1995.712 səh.
3. Qurban Teyyub. Dönməzlik, Bakı,Şirvanəşr,1997, 113 səh.

TƏRANƏ ƏZİMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ANARIN «ADAMIN ADAMI» KOMEDİYASINDA XARAKTER TƏBİİLİYİ

Açar sözlər: *məqalə, ad, elm, dil, adət*

NATURAL CHARACTER IN THE COMEDY OF "ADAMIN ADAMI" BY ANAR

This thesis is about Anar drama. Here are studied comedy of "Adamin adami" by Anar. Anar`s dramas are modern and they touches of national-moral problems.

Key words: *articles, name, science, language, customs*

«Adamin adamı» komediyası komik gülüşün böyük ustası Sabit Rəhmanın böyük xatirəsinə həsr olunmuşdur. Dramaturq fərdin psixologiyasını onun elə öz adlarında, ayamalarında, epitetlərində canlandırmışdır: «Süsən Sünbül, Fağır Bağır, Fənd Fərəc, Nazlı Qənzəli, Tərs Tahir, At Balaxanım, Həfçi Məlik, Xəbərçi Xədicə, Tərgəldi, Mərd Mazarov, Əli Əyriyədə və başqaları».

Əsərdəki hadisələr 1969-cu ildə yay aylarında baş verir və 1970-ci ilin yazında sona yetir. Bu tarix həm də rəmzi bir məna daşıyır. Çünki pyesdəki mövzu və ideya-məzmun, orada təsvir olunan kadrlar, sürətlə dəyişən hadisələr göstərir ki, yazıçı Anar 1969-cu il tarixini məxsusi qabartmış və görkəmli dövlət xadimi H. Əliyevin rəhbərliyə gəlişini vurğulamışdır. Onun kadr siyasəti ilə bağlı apardığı islahatların əks-sədası altında pyesi tamamlamış və adamların adamını lağa qoymuşdur. Anar haqqında qiymətli tədqiqatların müəllifi H.Ənvəroğlu yazır: "1979-cu ildə tamaşaya qoyulan «Adamin adamı» komediyası S.Rəhmandan sonra Azərbaycanda komediya janrının layiqli davamçısının meydana gəldiyindən xəbər verdi. Sabit Rəhmanın xatirəsinə ithaf etdiyi bu əsərdə nəyinki "Az. Yaz. Poz. " idarəsində qədən dedi-qodu şəraitini, eyni zamanda buna səbəb olan amilləri komediyanın güzgüsündə göstərdi, deformasiya meyillərini cəmiyyət həyatında və insanın öz əməlində aradı. «Adamin adamı» komediya ustalıq, varislik baxımından da diqqətə layiq əsərdir. Bu komediyada janr poetikası dramaturqun fərdi bədii üslubu ilə yeni xüsusiyyətlər qazanır» [35, 350].

Anar Bakıda şəhər həyatında gedən prosesləri, müasirlərinin istək və əməllərini, ailə və məişətdə baş verən hadisələri daxili səbəbləri ilə duymaq iqtidarına malik olduğu üçün bunların sənət vasitəsilə yanaşılmasında da uğurlar əldə edir [1, s. 350].

Pyesdə əsasən iki cəbhənin obrazları ümumiləşdirilmişdir. Bunlardan bir cəbhəni İbiş və onun əlaltıları, digərlərini Tərs Tahir və onun məhdud olan əhatəsi təşkil edir. Əsərdə «müsbətlə» «mənfinin» qütbləşməsi vardır. Lakin bu qütbləşmə gərgin drammatizmlə qarşıdurmaya yox, lirik-psixoloji oppozisiyalara əsaslanır. Elə bu cəhətdən də əsər yumoristik, ironik planda yazıldığından islahedici gülüşün əsərin məğzində, mahiyyətinə çəkildiyindən pyesi komediya adlandırmaq olar.

Pyesdə XX əsrin 60 – 70-ci illərində Azərbaycanın ictimai-sosial mühiti, ictimai məsələləri yumoristik planda, əlbəttə, satirik çalarları ilə birlikdə ifadə olunmuşdur. Anar bir idarənin obyektivindən cəmiyyətin bir-birinə bağlanan bir sıra hadisələrini, nöqsanlarını, münasibətlər sistemini bir məcraya gətirə bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, elə bu baxımdan da Anar yığcam bir proloqun verilməsinə ehtiyac duymuşdur. Bu proloq əsərin bütün ruhuna, hadisələr müxtəlifliyinə, ideya-məzmununa daxil olmağa imkan yaratmış, sanki bir panoram açmışdır. Əsərə girişi – proloqu kişi səsi və qadın səsi təşkil edir. Kişi səsi meyxana səpkinsində, qadın səsi «Kəsmə şikəstə» üstündədir. Niyə belədir? Kişi səsi yumor, lağətmə, islahedici əsasdadırsa, qadın səsi ciddi planda, necə deyirlər,

«şikəstə» üstündədir. Kişinin səsi «adamın adamı» nəqaratını, qadın səsi isə «dayı» nəqaratını vurğulayır. Mahiyyətcə hər biri eyni hədəfi götürür: cəmiyyət adamın adamına möhtacdır. Bunsuz sanki fəaliyyət mümkün deyil. Anar da beynimizi çulğalamış bu fatal düşüncəni, psixologizmi inkar etmək üçün belə bir pyesi qələmə almış və cəmiyyətimizdə mövcud olan nöqsanlara gülmüşdür. Pyes strukturuna görə 2 məclis, 9 şəkildən ibarətdir.

Pyesdəki remarkalar komik vəziyyəti canlandırmaq üçün də bir vasitədir. Anar vakuumda üç qapı təsvir edir. Niyə vakuumda? Bu bir şərtlikdir, hardasa yunan komediyalarının, amfiteatrların ünsürlərindən gəlir. Digər tərəfdən, yazıçı ifadə etmək istəyir ki, əslində bu cür «yoxlar», mövcudluğuna əsas ola bilməyənlər, «müvəqqəti var olanlar kimi» cəmiyyətdə müəyyən qədər mövcudluq tapa bilir və yaşayır. Elə bu səbəbdən də Anar şərtliklərə əsaslanaraq, effekti, belə meşin qapıların zəhməni, «nüfuzunu», gücünü ifadə etmək üçün bütün başqa vasitələri kölgədə, vakuumda saxlamışdır, oxucu və tamaşaçının zəhməni yaranlar da əslində belə qapılardır: «Qarıların ölçülərində də komizm var, müdirin qapısı daha hündür və enlidir. Birinci müavinin qapısı ondan bir qədər dar və alçaq, ikinci müavinin isə daha da kiçikdir. Qapıların üstündə: «Müdür İbiş İbişli», «Birinci müavin Fərəc Fərəcov», «İkinci müavin Nazlı Qəmzəli» yazılıb. Bu o deməkdir ki, pyesdə əsas faktor bu obrazlarla bağlıdır və onlar əsərin əvvəlindən sonuna qədər iştirakçı olurlar.

Anar bu pyesdə də xırda görünən amilləri sənətin «lupasına» gətirməklə demək istəmişdir ki, əslində xırda məsələ yoxdur. Bu baxımdan katibə-makinaçı obrazı maraqlıdır. Xədicə İbişovun katibəsi olub, şiltaq, sözbaz, söz gəzdirən, sözünün yerini bilməyən bir şəxsdir. O, qəbula gələnlərə etinasızdır, eyni zamanda qorxaqdır, ehtiyatlıdır. Ondakı bu psixoloji hallar təbii ki, həyat tərzinin, yaşamaq «qanunlarının» özündən gəlir, Xədicə qaz kimi ayıqdır. Mini yubkalı bu qız İbişlinin bütün «tələblərinə» oynayır. Xədicə «sovet» idarələrində hökm sürən əhval-ruhiyyəni öz şəxsində canlandırır. (3)

«Sovet» idarələrində bir ənənə vardı ki, hər kəs öz adamını irəli çəkirdi. Onlar vasitəsilə özlərini möhkəmləndirirdi. Azərbaycanda bu vəziyyət adətən birinci katib Vəli Axundov dövründən H. Əliyevə qədər olan dövrdə daha güclü olmuşdur. H. Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra bu qohumbazlıq, yerliçilik psixologiyasına son qoymaq istəmişdir. Pyesdə İ. İbişov öz adamlarını idarə etmə – Az. Yaz. Poz. -a yığmışdır. Həfçi Məlik onun bacısı oğludur, idarədə «otdel kadrıdır», Xəbərçi Xədicə müavin Fərəcin əmisi qızıdır, Tərgəldi müavin Nazlı Qəmzəlinin qardaşı oğludur və başqaları. Bu bir həqiqətdir ki, hər bir idarənin «öz siyahısı», dəftərçəsi olmuşdur. Həfçi Məlik bir «dəftərçə» tutmuşdur. Buraya idarəyə kim gəldi, idarədən kim getdi, hansı kadr kimdir, nəçidir, xasiyyəti, davranışı necədir, adamı kimdir və s. Mərd Mazarovun da dəftərçəsi var. O da özü üçün qeydlər edir, kim işə nə vaxt gəldi, nə vaxt getdi, hansı adam adamı necə qarşıladı, münasibət necə oldu, iş nə qədər gecikdi və s. Tərs Tahir «öz idarəsini» yaxşı tanıyır, müdirin işçilərindən sonra gəldiyini də yaxşı bilir və bunu söyləməkdən çəkinmir. Ətiacının, kənəyin, adamayovuşmazın biridir. İş-gücü də müdirlə, müavinlərlə qoz-qoz oynamaqdır» - Xədicənin ələmində Anar bu əsərində də antitezalardan istifadə etmişdir. Tərs Tahir nə qədər tərsdirsə, Fağır Bağır bir o qədər yumşaqdır, hər bir baş verən əhvalata, hadisəyə təbii, obyektiv qiymət vermək istəyir, çünki saxtakarlığı nəzərə almaq istəmir, bu onun öz təbiətindən gəlir. «O, yazığın, aciz-avaranın biridir. Vur başına qapazı, al çörəyini əlindən» - Xədicənin nəzərində Bağır belədir. Halbuki, Bağır mədəni bir ziyalıdır, Süsən Sünbülün nişanlısıdır. Süsən Sünbül tələbədir, konservatoriyada oxuyur.

Anar hər bir obrazı yaradarkən, fərdiyyətə daha çox diqqət yetirmiş, onların adlarını xasiyyətləri ilə uyşdurmağa çalışmışdır. Xoca Zığdığ, Əhməd Biqəm belədir. «Az. Yaz. Poz. » idarəsinin işçiləridir. Qoca Zığdığ «tın-dındır, burnunda danışır». Onun nitqindən aydın olur ki, sosial həyatda dəyişikliklər gedir, tramvaylar həyat səhnəsindən götürülür, trolleybuslar vaxtında gəlib çıxmır, metrolar da basabas şəraitdə işləyir, liftlər də yaxşı işləmir. Xoca Zığ-zığ hər şeydən giley-güzar edir, bu da onun yaşlı təbiətindən gəlir. O giley edir ki, sentyabr ayı olmasına baxmayaraq, havalər tez-tez dəyişir,

«bilmirsən yaydı, payızdı, qışdı». Onun dediklərindən bəlli olur ki, o vaxtilə kassir işləmişdir, «onda da yanına pul üçün gələndə ərşi-kürşü tökmüşdür ortalığa ki, bəs kassada bir qəpik də yoxdur, indi də. . . ». Anarın təsvirində bu iki obraz nə zaman necə imişlərsə, indi də elədirlər. Xoca Zığzığ o zaman da puldan giley edib, indi də. Əhməd Biqəm də gəncliyində içki içib, indi də bu səbəbdən Biqəmdir. (2)

Pyesdə Anar hadisələrin, əhvalatların içərisindən təbii olaraq, başqa hadisələri də, cəmiyyətdə gedən dəyişmələri də canlandırır, qəflətən vəziyyət başqa vəziyyəti doğurur. Bununla da həyatda gedən kadr dəyişmələrinə də diqqəti yönəldir. Bu baxımdan Həfçi Məliyin qəflətən səhnədə görünməsi təbii görünür və həyatın əlvanlığından irəli gəlir. O, katibə Xədicədən bu günün qəzetlərini israrla tələb edir. Tələb edir görsün ki, daha kimləri vəzifədən uzaqlaşdırıblar. Məlum olur ki, indi də yoldaş Dünyamaliyevin sağ və sol əli Tariverdi Pirverdiyevdir, Kələntər Qələndəroviç öz vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır.

“Adamın adamı” komediyasında Anarın bədii konsepsiyası məhz “həyat hadisələri” ilə həyatın mahiyyəti və mənası arasındakı təzad üzərində qurulmuşdur. Komediyanın konsepsiyası komik ziddiyyətləri dərk etməyə imkan verən emosional inkar silahı gülüşdə təzahür edir. Onun çıxış nöqtəsi müəllifin müsbət idealıdır. (4) “Adamın hər işdə adamı gərək” “fəlsəfəsi” pyesin konfliktinin həlli prosesində açıqlanır. Gülüşü emosional tənqid səviyyəsinə qaldıran Anarın mövqeyi eyni zamanda satira və bədii şərtilik kimi mühüm vasitələrlə ifadə olunur. [1;s. 364-365]

Anar dramaturgiyası həmişə müasirdir. Onun əsərlərinin milli-mənəvi dəyərləri çox güclüdür. Görkəmli yazıçı və dramaturqun əsərləri həmişə sevilə-sevilə oxunur və tamaşaya qoyulur. Onun səhnə əsərləri özündən sonra nə qədər pyeslərin meydana gəlməsinə stimül olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ənvəroğlu H. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, Elm, 2004, 774 s.
2. Xəlilov R. Satirik qələmin gücü («Adamın adamı» kitabı haqqında). / . 4 noyabr, 1978.
3. Qəhrəmanov N. Münasibətlərin mürəkkəbliyində. / «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz. 1980, 1 fevral.
4. Yusifzadə C. Əl əli yumayanda. / «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz. , 1978, 21 yanvar.

SİMUZƏR İSMAYILOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

REPRESSİYA DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEMALARINDA QƏHRƏMAN OBRAZI

Açar sözlər: Mikayıl Müşfiq, repressiya, poema, qəhrəman obrazı

THE IMAGE OF CHARACTER IN THE AZERBAIJANI POEMS IN THE PERIOD OF REPRESSION

It is known that the propaganda of socialist ideas was in the center of each literary work in the period of repression. From this point of view, it is necessary to take into account the factors of time, author and hero while analyzing the works created within the aforementioned period. This article deals with estimation of the category of hero in the poems by Mikayıl Mushfiq created during the 30s years in the context of modernity, taking into account the circumstances where these works were formed.

Key words: Mikail Mushfiq, repression, poem, image of a hero.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra siyasi cəhətdən sayıq, sinfi düşməyə qarşı barışmaz mövqedə dayanan hətta əqidə yolunda öz doğmalarını da güdaza verməyə hazır yeni insanın bədii obrazını yaratmaq meyligüclənirdi. H.Cavidin “Azər”, S.Rüstəmin “Komsomol”, “S.Vurğunun “Komsomol poeması”, “Macərə”, “Muradxan”, M.Müşfiqin “Buruq adamı”, “Fontan”, “Əfşan”, “Dağlar faciəsi”, “Şölə”, “Səhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” və s. poemaların yeni tipli qəhrəmanları sosialist əqidəsi uğrunda mübarizə aparan, şüarlarla danışan, gələcəyə nikbin baxan sosializm fanatiklərinin bədii obrazı idi. Ancaq bu obrazların böyük bir qismini həqiqi mənada xarakter adlandırmaq düzgün deyildir. Ona görə ki, bu obrazların sosial cəhətləri fərdi keyfiyyətlərini kölgədə qoyur. Bu baxımdan Muradxan da (“Muradxan”), Cəbi də (“Fontan”), Aydəmir də (“Yüksəliş”), Şölə də (“Şölə”) və s. onlarca bu kimi qəhrəmanlar da əslində xarakter səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər. Lakin H.Cavidin Azəri, S.Vurğunun Cəlalı, Humayı, Gəray bəyi öz fərdi keyfiyyətləri ilə seçildiyindən daha canlı obraz təsiri bağışlayırlar.

Repressiya illərində yazılan, konfliktli sinfi zəmin üzərində qurulan poemaların əksəriyyətində obrazlar, onların hərəkəti və düşüncəsi məhz sinfilik meyarı ilə qiymətləndirilir. Elə buna görə də həmin obrazların xarakterlərindəki sosial cizgilər bir-birinə bənzəyirdi. Həyatda öz əqidəsi uğrunda mübarizə aparan insan ədəbiyyatın da qəhrəmanına çevrilirdi.

Əsərlərində insan talelərini canlandıran şairlər dövrün diqtəsi ilə poemaya gərəksiz, inandırıcı görünməyən parçalar əlavə etməklə əsərin təsir gücünə, təbiiyyətinə xələl gətirmiş olurdular. Məsələn, “Fontan” poemasında M.Müşfiq Azərbaycan parlamanının üstündə üçrəngli bayrağın dalğalanmasından söhbət açır. Müəllif öz qəhrəmanı Cəbini “qəzəb və nifrətlə” həmin bayrağa baxmağa məcbur etməklə əvvəlki parçalardakı səmimiyyətə kölgə salmış olur.

Harın bəylər, zalımlar bizim klassiklərimizin əsərlərində həmişə tənqid olunub. Bu meyl 30- cu illər poemaları üçün də xasdır. Ancaq ən pis cəhət odur ki, insanlara mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə, qabiliyyətlərinə görə yox, məhz sinfi nöqtəyi-nəzərdən qiymət verilib. Bəydirsə, qolçomaqdırsa, varlıdırsa pisdır; fəhlə, nökər, çobandırsa yaxşıdır.

Konkret nümunələrə müraciət edək: M.Müşfiqin “Dağlar faciəsi” poemasında Həsən və onun dostları qolçomaqlar kimi tənqid olunur. Müəllifin fikrincə, onların çoxu “kaftar kimi yöndəmsiz, iyrenc”dir. Yoxsul Eldar isə təriflənir, hətta onun qolçomaq Həsənin arvadı Gülpərinə əri dura-dura, şəriət qaydalarına zidd olaraq almasına da haqq qazandırır. Ancaq bir bədii surət kimi Həsən Eldardan daha bitkin və canlı çıxmışdır. Ümumiyyətlə, poemalardakı mənfi obrazlar müsbət obrazlardan daha koloritlidir. Beləliklə, bu tipli misalların saylarını artırmaq da olar. Məsələn, S.Vurğunun “Komsomol poeması”nın qəhrəmanı Gəray bəyi, M.Müşfiqin “Mənim dostum” poemasının qəhrəmanı Sadayı və b. göstərə bilərik.

Müsbət obrazların çoxunun quru, sxematik alınmasının əsas səbəblərindən biri də onları nöqsansız göstərmək cəhdi olmuşdur. Müsbət qəhrəmanlar mütləq qabaqcıl, əmək adamı, dinin düşməni, beynəlmiləlçi olmalı idi:

Həpsi əməkçidir, həpsi zərbəçi,
Həpsinin maraqla çalxanır içi(3,76)
Parlaq zərbəçidir, mədəndə Cəbi.(3,83)

Firəngiz klubun müdirəsidir,
Sərvinaz pioner sərkərdəsidir.(3, 81)

Həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da oğulun, qızın ataya, dayıya, arvadın ərə düşmən kəsilməsini əqidə, məslək qəhrəmanlığı kimi qiymətləndirirdilər. M.Müşfiqin “Şölə” poemasının qəhrəmanı Şölə atasını məlun, dayısını vicdansız adlandıraraq onları tutdurur. Yaxud, Gəray bəyin qızı Humay atasının qanını komsomolçu Bəxtiyara halal edir və i. a.

M.Müşfiq öz poemalarında qəhrəmanların xarakterini sinfi münaqişə zəminində açmağa səy göstərirdi.

Şairin ilk poemalarından olan “Buruqlar arasında”(1932) əsərinin mövzusu Bakı neftçilərinin həyatından alınmışdır. Müəllif buruqlarda çalışan adamların qaynar əməyini təsvir etməyə çalışmışdır. Xalqlar dostluğu ideyası poemanın-canını təşkil edən mühüm məsələlərdən biri kimi işıqlandırılır. Köhnə fikirli adamları müəllif tənqid və ifşa hədəfinə çevirmişdir. Lakin bu əsər təəssüf ki, sənətkarlıq cəhətdən bir sıra qüsurlara malikdir. Poemada çoxlu surət yaratmağa səy göstərən şair onlardan heç birinin bir insan kimi fərdi keyfiyyətlərə malik olması qeydinə qalmamışdır. Əsərin istər mənfəi, və istərsə də müsbət qəhrəmanlarının təsvirində sxematizm dərhal nəzərə çarpır.

“Buruqlar arasında” əsərində təsadüf edilən bu cür sənətkarlıq nöqsanlarını Müşfiqin “Əfşan” və “Şölə” kimi ilk poemalarında da görmək olar. Bu əsərlərdə də günün ən zəruri məsələlərindən bəhs edilir. Şair yeni fikirli, mübariz azərbaycanlı ziyalı qadın surətləri yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Lakin istər Əfşan, istərsə də Şölə kimi qəhrəmanların işlənməsində müəllif tələmiş, sxematizmə yol vermiş, hadisələrin təbii inkişafını göstərə bilməmişdir.

Yeri gəlmişkən “Buruqlar arasında” və “Əfşan ” əsərlərindəki bədii qüsurları vaxtilə müəllifin özü də “Komsomoldan ilham alıram” adlı məqaləsində də qeyd etmişdir: “Mənim “Buruqlar arasında” adlı əsərim bir çox nöqsan və xətalara baxmayaraq, Stalin rayonu mədəni işçilərinin “macərasını əks etdirir”. Mən əsərlərimdə planlı həyat görmək üçün can atıram. “Əfşan” adlı əsərim sxematik səhvlərinə baxmayaraq, kolxoz daxilindəki sinfi düşmənlərin iç üzünü verən bir əsərdir(5).

Doğrudan da M.Müşfiqin ilk poemalarından olan “Buruqlar arasında”, “Əfşan”, “Şölə” sənətkarlıq nöqtəyi- nəzərdən yüksək səviyyədə olmasalar da, mövzularına görə şairin yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur.

Müşfiqin ilk poemaları içərisində “Mənim dostum ” poeması da bədii cəhətdən müəyyən dərəcədə seçilirdi. Bunu M.Arif hələ 1935-ci ildə şairin ilk poemaları haqqında yazdığı bir məqaləsində də qeyd etmişdir: “Doğrudur, bu əsərin qəhrəmanı da hələ ümumiləşmiş bir tip olmaqdan uzaqdır, bu obrazda subyektiv momentlər böyük rol oynayır, publisistik yerləri də çoxdur...Lakin tənqidi bir əsər olaraq, başqa əsərlərdən müvəffəqiyyətlidir. Müşfiq “dostu” Sadayı hərtərəfli verməyə çalışmışdır. İşdə, ovda, qonaqlıqda təsvir etmişdir. Bütün nöqsanlarına baxmayaraq, “Mənim dostum” əsəri göstərir ki, Müşfiq tiplərə dərindən yanaşmağı bacarır. Onların bütün xarakterini açıb göstərə bilir. Amma nədənsə o bu bacarığından hər yerdə istifadə etməyir. Son zamanlarda yazmaqda olduğu “Sındırılmış saz” poeması da Müşfiqin epik janra olan meylini göstərir. Madam ki, belədir, Müşfiq poemaları üzərində çalışmalı, çap etdirməyə tələsməməyə adət etməlidir”(2,30).

Vaxtında ilk poemaları haqqında edilən bu cür düzgün tənqiddən şair özü üçün müəyyən xeyirli nəticələr çıxarmaya bilməzdi.

Doğrudan da onun bədii cəhətdən qüvvətli və dəyərli epik əsərləri 1935-1937-ci illərdə yazdığı poemalardan ibarətdir. “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” belə əsərlərdəndir.

“Sındırılan saz” poemasında müəllif öz qəhrəmanının, el aşığı Dumanın xarakterini Molla Nəcəflə münaqişə zəminində açmağa çalışırdı. Səsində el gücü olan Duman öz xalqının musiqisini, onun adət-ənənələrini sevən, sevgisinə sadıq bir insan kimi təqdim olunur. Sərinin simasında isə milli Azərbaycan qızına məxsus ən yaxşı keyfiyyətlərin inikasını görürük. “Sular aynası, yellər darğası” olan bu qız Dumanı sevsə də, onunla açıqca görüşməyə cəsarət etmir. Öz nalayiq hərəkəti ilə ata-anasının başını aşağı etməkdən qorxan Sərin ağıllı və duyumlu bir qız kimi təsvir olunub.

Əlbəttə, bu illərdə yaranan bədii obrazların hamısını zəngin insan xarakteri adlandırmaq mümkündür deyildir. Zəmanənin tələbi ilə dövrün, ictimai quruluşun əxlaqi prinsiplərini öz üzərində cəmləyən ədəbi qəhrəmanların hərəkət və davranışları bugünkü əxlaqi meyarlar baxımından bəzən məqbul görünməsə də, bu ədəbi obrazlar yaşadıkları tarixi dövrün insanları haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Qeyd edək ki, sosializmin o dövr ədəbiyyatına vurmuş olduğu ən böyük zərbələrdən biri də millətin mənafeyini müdafiə edən, onun təəssübkeşi olan, milli təfəkkür tərzinə malik insanların hamısına “millətçi” adı qoyaraq onları məhv etməsi idi.

Şair və yazıçılar məhz belə bir çətin vəziyyətdə, təzyiqlər altında yazıb-yaratmağa məcbur idilər.

Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı janrlarından biri olan poema da belə bir sosial mühütdə yaranıb inkişaf edirdi. Ona görə də dövrün bütün ziddiyyətli cəhətləri poemalarımızda da bu və ya digər dərəcədə öz bədii əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, Azərneşr, 1972.
2. M.Arif. M.Müşfiqin poemaları. (“Şeirlər məcmuəsi haqqında”) İnkilab və mədəniyyət. 1935, №2.
3. M.Müşfiq. Əsərləri 3 cildə. c. 2, Bakı, 1970.
4. C.Xəndan. M.Müşfiq. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956.
5. Gənc işçi qəzeti, 29 oktyabr, 1933.

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

MİLLİ - BƏDİİ NƏSR ZAMAN AXARINDA

Açar sözlər: *ədəbiyyat, psixoloji, yeni, nəsr, istiqamət.*

NATIONAL FICTION IN THE MAINSTREAM OF THE TIME

The main issues of modern Azerbaijan literature during 60-80-th years and “new psychological prose” matters of those years have been analyzed in the article. At the same time the author shows the specifications in the works of these writers. The innovations in the modern Azerbaijan literature during these years have been investigated as a directing function in the opening of the issues.

Key words: *modern, prose, psychological, literature, new, work.*

Cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, ictimai-siyasi proseslərin əksi məsələsi vacib şərt kimi yazarların qarşısında durur. Bu mənada müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inteqrasiya olunmasında yazıçının üzərinə böyük, məsuliyyətli bir iş düşür. Bir sözlə, mövcud missiyanın realizə olunmasında zamanın böyük təsiri var. Zaman real həyat gerçəkliyidir və bu ölçü özümüzi, ədəbiyyatımızı təqdir etmək baxımından vacib şərtidir.

Bildiyimiz kimi, ötən əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının həm ideya istiqamətində, həm də poetikasında prinsipial dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə də, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş yazarlar öz əsərlərində sosial-mənəvi sıxıntıyı əks etdirməyə başladılar. Həmin vaxt nəsrdə, nəzmdə gedən bu prosesi müşahidə etmiş Mehdi Hüseyn yazırdı: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də bir yeni mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti mövqe tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənlandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyl göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir”(3;3).

Ədəbiyyata 60-cı illərdə gələn şair və yazarlar hələ əvvəlki onilliklərdə qələm təcrübəsi qazananlar keçən illərdən qalan bədii ovqatı dəyişdirirlər desək, səhv etmərik. Zamanla, dövrə birbaşa əlaqəli olan ədəbiyyat sosialist məhdudiyətlərdən uzaqlaşmağa çalışır, dövrün qələm sahiblərini daha qlobal, ümumdünya əhəmiyyətli problemlər düşündürürdü. Lakin bu o demək deyildir ki, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatı millilikdən uzaqlaşaraq, beynəlmilləşmiş bir ədəbiyyat idi. Əksinə, həmin dövr ədəbiyyatında mövcud olan məsələlər daha çox tarixi təmayüllü problemlər olduğundan belə bir təhlükə qarşısında qalmırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illər bədii ədəbiyyatda qaldırılan problemlər tarixi kateqoriya olmaqla yanaşı, tam mənada milli səciyyə daşıyır. Təbiidir ki, ümumdünya miqyasında olduğuna görə sovet dövrü üçün o qədər də münasib olmayan milliliyə meyl özü də bədii sarpma kimi qəbul edilə bilər. Buna görə də bədii ədəbiyyatda sosial-psixoloji problemlərin müəyyən qədər milli səciyyə daşmasına tarixi qanunauyğunluq kimi baxılmalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının ayrı-ayrı tarixi mərhələlərində cəmiyyətin sosial təkamülündə yaxından və fəal iştirak etmişdir. Müasir ədəbiyyatımızda, xüsusən, 60-cı illər bədii nəsrində bu proses daha aydın nəzərə çarpır. 60-cı illər ədəbi nəslə ümumən Azərbaycan ədəbiyyatını yeni istiqamətə, yeni mərhələyə qədəm qoymaq prosesində müstəsna xidmətləri var. Bu yeni nəsr ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının dönüş nöqtəsi oldu.

Xalqın artıq ağrıya çevrilmiş böyük dərdlərini görmüş, duymuş, onun iç dünyasını "kiçik adamlar" silsiləsi yaratmaqla əks etdirmiş yazıçıların həcmindən asılı olmayaraq irili-xiirdəli əsərləri bu baxımdan zəngin ideya-bədii xüsusiyyətlərə malikdir.

İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədovun, Əkrəm Əylislinin, İsi Məlikzadənin, Çingiz Hüseynovun, Yusif Səmədoğlunun, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşlarının, Anarın, Elçinin az sonra Mövlud Süleymanlının, Vaqif Nəsibin, Səfər Alışarlının-cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatında dərin kök atmış, ağrıya çevrilmiş ədalətsizlikləri əks etdirən, oxucu düşündürən, öz daxili "mən"i haqqında düşüncələrə sövq edən, qəhrəman obrazın tam ideal insan deyil, əksinə, cəmiyyətin içindəki mənfi və müsbət keyfiyyətlərə sahib sadə insan olduğunu göstərən mənəvi-psixoloji əsərləri belə meydana gəldi. Həyata, dünyaya, cəmiyyətə, zamana tamamilə başqa-demokratik, humanist baxış bu yazarları digərlərindən fərqləndirirdi. Görkəmli yazıçı, publisist, eyni zamanda tənqidçi Elçin bu dövr yazarlarını belə dəyərləndirmişdir: "Bədii-estetik prinsiplər hər hansı bir başqa dövrdə yox, məhz 60-70-ci illərdə doğulub formalaşmışdır. Bu illərin ictimai fikrinin yetişdirilməsi, bu illərin ehtiyacından doğmuşdur, həmin o ehtiyacdən ki eyni zamanda bədii ədəbiyyata özünün bədii ifadəçisi və təsdiqçisi olaraq yeni yazıçılar nəslə gətirmişdir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir nəsəl yaranmış və formalaşmışdır" (2;267).

Bu lirik-psixoloji ruhlu əsərlərdə həyat, cəmiyyət, mənəviyyat, yeniliyə cəsarətli baxış ön plana keçir və oxucu rəğbəti qazanır; "Məlumdur ki, bədii əsərdə təsadüfi heç nə olmur. Ən adi detaldan tutmuş, mənfi və ya müsbət mühitdən asılı olmayaraq əsas surətlərə qədər bütün bədii aləm məqsədli xarakter daşıyır... Bütün hallarda deyim, işarə, əşya aləmi, təbiət mənzərəsi və s. mövqedir, baxışdır, münasibətdir"(5;115).

"Yanar ürək", "Məşhər", "İdeal"(İsa Hüseynov), "Yaşıl teatr", "Yamacda nişanə", "Dünyanın arşını", "Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü" (Sabir Əhmədov), "Kür qırağının meşələri", "Ürək yaman şeydir", "Yəmən", "Güllü paltar mövsümü", "Bir gecəlik ay işığı", "Gilənar çiçəyinə dediklərim" (Əkrəm Əylisli), "Evin kişisi", "Günəşli payız", "Dədə palıd"(İsi Məlikzadə), "Yaşıl qapı arxasında qadın", "Şirə bənzər", "İntihar ilgəyi", "Ara-bir görüşməyə kişi axtarıram" (Rüstəm İbrahimbəyov), "Baladadaşın ilk məhəbbəti", "Dolça", "Ağ dəvə", "Gümüşü furqon"(Elçin), "Ağ liman", "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi", "Dantenin yubileyi", "Macal", "Əlaqə"(Anar), "Ceyrançöllü qoç Kərəməli", "Bilalın elçiliyi"(vaqif Nəsib), "Dəyirman", "Ceviz qurdu"(Mövlud Süleymanlı), "Zəng" (Səfər Alışarlı) və digər əsərlər mənəvi- əxlaqi aşınmanı əks etdirən, kamil insanın daxili dünyası-cəmiyyətin qeyri-normal halları ilə bərişmayan və mənfiliklərə qarşı- saf, təmiz qəlbi ilə

cəmiyyətə, mühitə və butovlükdə dünyaya təsir etmək istəyir. Bu nasirlər gerçəkliyin mövcud mahiyyətinə üsyan edir.

Ümumiyyətlə, “Yeni psixoloji nəsrin” yaranması, formalaşması və inkişafında İlyas Əfəndiyev, Ənvər Məmmədخانlı, İsa Hüseynov, Sabir Əhmədov, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli və digər sənətkarların haqq payı var. Həyata, ictimai varlığa yeni baxışlar, yeni mövqələr, ön plana çəkilən sadə adamların həyatına nüfuz edib o sadəliyin arxasındakı dərinliyi göstərmək tələbi ilə çıxış edən bu ədəbiyyat bütün iztirab və səfalətləri, duyğu-düşüncələri, həyata özünəməxsus hissi-idrakı düşüncələri olan, yeni mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamil insanın kəşfi problemini irəli sürür, bununla da yeni vahid insan konsepsiyasını formalaşdırırdı”(1;143).

Allah Adəm oğlunu yaratdığı andan o, özünü, kainatı dərk etməyə cəhd göstərir. Kamil insan, zamanın iti axarında daha da püxtələşir, onun xarici görkəmində gedən dəyişikliklərlə yanaşı, düşüncə tərzində də, təfəkküründə də kəskin irəliləyiş baş verir. Bədii ədəbiyyatın,xüsusilə də 60-cı illər yazarları insan,onun cəmiyyətdə yeri və mövqeyi, daxili düşüncələri və s kimi problemləri üzərində axtarışlar aparmışlar. Daim hərəkətdə və inkişafda olan insan zamanın bəzən amansız qanunları qarşısında acizdir. Ucsuz bucaqsız kainatın kiçik bir hissəsi olan insan böyük işlər naminə, yanlış ideyalar uğruna təbiətlə,zamanla amansız mübarizədədir.”Bədii ədəbiyyatda obrazın strukturu onun həyat, amal, yaşayış, özünü təsdiq uğrunda mübarizəsilə müəyyənləşir. Yazıçı qəhrəmanının həyatın mürəkkəb ziddiyyətli dolanbaclarından keçirir, onun müxtəlif sınaqlarla qarşılaşdırır. Mübarizə prosesində, deməli, həyatın, yaşamın özündən istər-istəməz konfliktlər yaranır” (5;165).

Bu gün biz geriyyə, keçmişə, yeni demokratik baxışla nəzər salsaq, onda XXI əsrin demokratik inkişafının XX əsrin (sovet dövrünün) 60-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında rast gələ bilərik. 50-ci illərin ortasından mənbəsinə götürən 60-80-ci illərdə zirvəyə doğru yönələn bu sənət nümunələri tez bir zamanda ictimaiyyət tərəfindən qəbul edildi. Həyatın tam içindən gələn, qayaların arasından süzülüb axan saf, təmiz, şəffaf su kimi insanın qanına, canına hopmuş bu əsərlər Azərbaycan oxucusu ilə bərabər, Rus, Avropa oxucularının da diqqətini cəlb etmişdir.

Mövzu baxımından cətinlik cəkməyən bu yazarlar istər kənd, istər şəhər həyatından bəhs edən əsərlərində zaman və insan, cəmiyyət və fərd, insan və onun daxili təlabatı, insan və onun cavabsız sualları və bundan doğan doğan axtarışları müasir insanları narahat edən, maraqlandıran problem və mövzulara müraciət etmişdir. Maksim Qorkinin dediyi kimi:”Mövzu müəllifin təcrübəsindən doğan, həyatın ona tələq etdiyi, amma hələ müəyyənləşməmiş halda onun təəssüratlar aləmində yuva salaraq surətlərdə təəssümünü tələb edən bir ideyadır ki, o, yazıcının bu işin təşkili üçün işə sövq edir” (4;87). Bu fikrə əsaslanaraq demək olar ki, bu yazıcıların həyatı müşahidələri onlara ideya vermiş və eyni zamanda bu ideyaları 60-80-ci illərdə ədəbiyyatımıza gətirməyə müvəffəq olmuşlar. Şərti olaraq göstərilən kənd, şəhər və yaxud kənd həyatı, şəhər həyatı kimi verilən əsərlərdə hər iki halda yazıcının təsvir obyektı müasir insandır, onun düşüncələridir və yeni dövrün adamıdır. Bu və ya digər əsərlərdə çox ciddi sosial- mənəvi bələlərə işarələr verilir. İlk baxışdan çox sadə, təbii olan bu daxilən böyük insanlar mövcud olmağı deyil-yaşamağı üstün tuturlar. Və dövrünün mövcud cətinliklərinə qarşı etdikləri daxili üsyanları ilə yaşadıklarını, var olduqlarını, həyatı dəyişdirə biləcəklərini göstərdilər.

Təsadüfi deyil ki, həmin illərdə tənqid ədəbi prosesdə” tənqidi realizm müşahidə edir və qələm sahiblərini”sosializm realizmi ” yolundan sarpmaqda qınayır, onların”başlarına ağıl qoymağa” çalışırdı”. Əslində bu yazarların ən böyük uğuru da onda idi ki, həyatın diqtəsinə, gerçəkliyin sərt mahiyyətinə sadıq qalmışdılar, gördüklərini, duyduqlarını, anladıklarını yazmışdılar. Əlbəttə, Vətən və xalq qarşısında, başlıcası isə öz vicdanı və sənət amalı qarşısında məsuliyyət hiss edən yazıcılar qələmə aldıqları mövzuların böyük-kiçiyindən asılı olmayaraq, yüksək ideyalı, dərin mündəricəli əsərlər yaratmışlar.

Müasir nəsrə həyatımızın hərtərəfli bədii əksini verən povest və romanlar böyük yer tutur. Mükəmməl xarakterlər, geniş lövhələr yaratmaq, eyni zamanda müxtəlif sosial ictimai

məsələlərə toxunmaq və insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etmək kimi vacib, mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi povest, roman və dram əsərləri, nəsr və dramaturgiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən bu nəsr nümunələrində həyatın şəiriyətini duya bilmək, eybəcərliklər içində yaxşını, işığı, nuru, saflığı, təmizliyi tapa bilmək və ona sığınmaq, söykənmək, ən gözəl əxlaq kimi ifadə edilir.

Azərbaycan folklorunu mükəmməl bilən bu nasirlər əsərlərinin süjet xəttində milli ənənələrimizə sadıq qalaraq, əski qaynaqlara, milli folklorumuza üz tutmuşlar və keçmişlə müasirlik arasında bir bağ yaratmışlar.

Tarix baxımından nə qədər uzaqlara getsələr də, əsas məqsəd müasir dövrün insanları, kədər və sevincləri, hətta rüseyim halında olan arzuları, daxili düşüncələri və s. qabarıq şəkildə göstərməkdir.

Xarakter yaratmaqda özünəməxsus tapıntıları olan bu nasirlər Azərbaycan dilinin incəliklərini gözəl bilən və ondan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etməyi bacaran yazarlardır. Bu nasirlərin yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsus qəhrəmanlar tipi ilə yeni ruh, yeni nəfəs gətirdi. Məhz həmin xarakter və tiplər sənətkarın öz estetik idealını və dünyagörüşünü, həyat haqqında qənaətlərini, sevinc və kədərini təcəssüm etdirmək üçün əsas vasitədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abasova S. İsi Məlikzadə yaradıcılığı. Bakı. Nurlan. 2000. 254s
2. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı. Yazıçı 1987. 405s
3. Hüseynov M. Yeni mərhələ, yeni vəzifələr. Azərbaycan jurnalı. 1962. N7. s3
4. Горький М. Сборник сочинения в 30-ти томах. Т-27. М. 1953. 231с.
5. Əmrahoglu A. Epik sözün bədii gücü. Bakı-Elm-2000. 211s

MEHRİBAN MÖVLAMOVA

Azərbaycan,

MƏCNUNLUQ YARIŞI

Açar sözlər: Məcnun, Füzuli, tarixi obraz, müqayisə

RACE MADNESS OF LOVE

There was analyzed similarities and differences Fuzuli image with the images of Madjnun in the article. Madjnun reputed an archetypical image is the essence of all Fuzuli images. This study was reviewed in the light of this issue, the different image sources were analyzed and arrived at a scientific conclusion.

Keywords: *Majnun, Fuzuli, psychology, historical images, comparison*

**Məcnunla mənim dərdimin əfsanəsi birdir,
Söz ayrısı da, aşiqi-divanəsi birdir.**

M. Füzuli

Ədəbiyyat tarixində bir qayda olaraq tarixi obrazların əsas mayasını onların real həyatdakı fəaliyyətləri təşkil edir. Belə ki, Vaqif bütün ona həsr olunmuş əsərlərdə (S. Vurğun "Vaqif" dramı, Y. Cəmənəzəminli "Qan içində") dövlət xadimi-əşik ağası şəkildə, Şah İsmayıl Xətai şah, (Ə. Cəfərzadə, "Bakı-1501", Ə. Nicat "Qızılbaşlar", F. Kərimzadə "Çaldıran döyüşü"), Nəsimi əqidəsi uğrunda canını vermiş şair (İ. Hüseynov "Məşhər", R. Rza "Son gecə") şəkildə təsvir olunmuşdur. Ancaq Məhəmməd Füzuli dövrünün məşhur şairi ilə yanaşı

həmdə Məcnun-usanmaz aşiq formasında ətə-qana dolmuşdur.Şairin həyatı haqqında məlumatların azlığı müəllifləri şairin “Leyli və Məcnun” əsərinin qəhrəmanı Məcnunla eyniləşdirməyə məcbur etmiş təbii ki, bunda da yenə də M.Füzulinin yaradıcılığına əsaslanmışlar. Çünki Füzuli qəzəllərində dönə-dönə özünü Məcnunla müqayisə etmiş və özünü aşıqlıqda Məcnundan füzun olduğunu söyləmişdir. “Tək bir nəfər insandır ki, ömrü uzun, əlində qələm, dilində söz pərvazlandıqca özünü Məcnuna bərabər tutub, hərdən-hərdən coşqun hissiyyatı bununla da soyumayıb – sevgidə Məcnundan daha üstün olduğunu bəyan edib”(3, s.341) Rafael Hüseynov bu qənaətdə çox haqlıdır. Füzuli məhəbbət dünyasında Məcnunla yarışa girir, rəqibinin dövrünün artıq keçdiyini, Məcnunun deyil artıq dillərdəki dastanın Füzuli eşqinə bağlandığını söyləyir.

Şərq ədəbiyyatında bunca aşiq obrazı varkən görəsən nəyə görə onlardan ən unudulmazı, daimi sevgi arxetipinə məhz Məcnun çevrildi? Rafael Hüseynov Füzulinin öz yaradıcılığına əsasən bu qənaətə gəlir ki, “Məcnunu öz şah əsərinə qəhrəman seçən Füzuli onu əvvəl şair kimi bəyənmişdi. Məhz bu səbəbdən Məcnunun könlündən qopmuş sevgi dürdanələrini səhra səmumları sovurub aparmayıb.”(3,s.441) Deməli, Füzuli-Məcnun qarşıdurmasında onların aşıqlıqla paralel şairlik məharətlərini də diqqət obyektinə çevirməliyik.

Bu prizmadan yanaşsaq ədəbiyyatımıza görəsən neçə Füzuli adlı Məcnun obrazı məlumdur? Birmənalı şəkildə yaradılmış bütün Füzuli obrazları bu və ya digər dərəcədə Məcnunla bağlıdır. Bu əsərlərin çoxunda Füzuli-Məcnun rəqabəti aradan qalxır, Füzuli-Məcnun vəhdəti əsas götürülür. B.Vahabzadənin böyük şairə həsr etdiyi “Şəbi-hicran” poemasının baş qəhrəmanı Məhəmməd, Məcnun qədər sadıq və dərdli aşıqdır. Ədib bu dualogiya haqqında özü belə söyləyir:

“Məcnun! Füzulinin başqa adıdır,

O, böyük şairin öz fəryadır” (7, s.45)

Bəzən isə B.Vahabzadə bununla kifayətlənmir, sonsuz eşqində öz qəhrəmanının Məcnundan daha yüksəkdə durduğunu qeyd edir bir növ əbədi eşqin simvolu olan Məcnuna meydan oxuyur:

“Mənəm bu əsrdə eşqin Allahı,

Məni bənzətməyin Məcnuna zinhar,

Ahımca olsaydı Məcnunun ahı

Yuva tikərdimi başında quşlar?”(7, s.30)

Məhəmməd Araz 1983-cü ildə yazdığı “Bəxtiyar poeziyasının iqlimi” məqaləsində şairi belə xatırlayırdı: “Bəxtiyar Vahabzadə haqqında danışanda həmişə gözlərim qarşısında poeziya sənətini Məcnun ehtirası, Məcnun çılğınlığı ilə sevən və bu sevda havasında çox zaman özünü unudan, özünü poeziya küləklərinin yedəyinə verən bir sənətkar, bir ədəbiyyat nəhəngi, oxucuxiridar surəti canlanır.” (2)Sözsüz ki, Məcnun çılğınlığı ədəbiyyatımızda özünü Məcnundan daha füzun eşqə sahib olan Füzulinin adı ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Bəxtiyar Vahabzadəni də M.Araz məhz ədəbiyyatımızın Məcnunu adlandırır. “Qəbul etmək lazımdır ki, öz möhtəşəm sənəti, əzəmi ilə adı ilə milyon ürəklərdə məhəbbət sarayı qurmuş Füzulinin obrazını yaratmaq, insanların ona olan sevgisinə yeni bir duyğu əlavə etmək çox çətin işdir. Amma Vahabzadənin qüdrətli şair təxəyyülü əsrlərin üstündən keçərək öz möhkəm qanadlarında dahi Füzulini XX əsrə-zəmanəsinə gətirə bilmişdir.”(2,s.8) Ümumiyyətlə, “Şəbi hicran” poemasında iki şair, iki Məcnun obrazı var. B.Vahabzadə həm gənc şair Məhəmmədin obrazını yaradır, həm də özünün sənət konsepsiyasını ifadə edir.

“Şairəm qəm içində keçir gecəm, gündüzüm.

Sevda xəyalların övladıyam mən özüm”(7, s.35)

Poemanın bütün fabulası boyunca Məhəmməd Məcnun cığırıyla irəliləyir. Məktəbdə Leylaya aşiq olması, onunla ayrılmaq məcburiyyətində qalması, həyatı boyunca bu sevdaya sadıq qalması və hətta sonda ölüm səhnəsində belə yaradılan obraz, eşqinin gücü baxımından Məcnundan geri qalmır. Poemanın son səhifələrində Məhəmməd Füzuli Məcnunun mütləq

sinonimi kimi çıxış edir. “Eşq çeşməsi” yaratmış bu şairdən sonra sevnələr sevginin sirlərini açmaq üçün mütləq bu mistik bulağa - Füzuli yaradıcılığına üz tutmalıdırlar:

“Leylaya çatmasa da, o çoxdan kama çatmış,
Axan göz yaşlarıyla o, bir çeşmə yaratmış,
Ona “eşqin çeşməsi” dedi bütün ozanlar.

O çeşmədən su içən, bu dünyanı tez anlar”(7, s.71)

Füzuli obrazının Məcnunla vəhdət təşkil etdiyi bir digər əsər O.Salamzadənin “Sevgi iztirabı” romanıdır. O.Salamzadənin Fəzlisi eyni ilə Məcnun kimi nəzir-niyazla doğulmuşdur: “Allah-təala ona kişi cinsində yeganə varis bəxş etmişdi və bu varis tifiilin nə qədər nəzir-niyaz bahasına dünyaya gəlişindən bütün el-oba xəbərdar idi”(6, s.7) Daha çox “Leyli və Məcnun” əsəri ilə səsleşən bu əsərin baş qəhrəmanı Fəzli, Məcnun kimi məktəbdə bir sırada oturduğu Leylaya vurulur. Lakin Məcnunluq şiddətinə görə B.Vahabzadənin Füzulisindən zəifdir. Əgər Bəxtiyarın Füzulisi: “Əsl aşiq mənəm düzü, hökmdar, Məcnunun dünyada ancaq adı var”(7, s.30) deyirsə, Fəzli “Məcnun eşqin Allahıdır, mən isə onun rəsulu”(6, s.56) söyləyərək bu “yarışda” məğlub olur. Lakin buna baxmayaraq Məcnuna bənzəyişi əsərin sonlarına doğru qoca bir ixtiyar olduğu zamanda belədeyişilmir. Şair bu ixtiyar yaşında da Leylasını unutmur, bir mənada onun xəyalı ilə yaşayır. Onun əlçatmaz eşqi, həyatı və yaradıcılığı boyunca bir ilham mənbəyi kimi şairi öz seyrində saxlayır. “Qocalığa doğru üz qoyduqca qərribə xasiyyətləri çıxırdı üzə mövlana Füzulinin. Yaşa dolduğunun bir anı olmazdı ki, ürəyində Leyla ilə bağlı bir xatirat baş qaldırmasın və ya o, yaxı bir şey görcək: “Keşkə Leyla da bunu görəydi”, “Keşkə Leyla da bundan feyziyab olaydı”, deyər ilk məhəbbətini yada salmasın, amma onu görmək həvəsilə də yanmırdı, heç vaxt nə rüyada, nə də şirin xəyal aləmində Leylanı qucaqlamaq və öpmək meylinə olmamışdır”(6, s.541) Göründüyü kimi eyni ilə Məcnun kimi Fəzli də öz sonsuz məhəbbətində təmənnəsizdir. O.Salamzadə elə Məhəmməd Füzulinin öz lirik qəzəllərindəki poetik mənanı obrazlaşdırmış və onun “Bülbül kimi könlüm quşu güldən güllə qonmaz, aşiq odur aləmdə ki, cananəsi birdir” sözlərini Fəzli-Füzuli obrazının mayasına çevirmişdir.

Məcnun-Füzuli marafonuna qatılmış müəlliflər sırasında M.M.Seyidzadənin də adını qeyd etmək istərdik. Ədib özünün “Şairin gəncliyi” pyesində daha çox M.P Vaqifə bənzər bir Füzuli yaratsa da, əsərin bir yerində Füzulini Məcnunlar şahı adlandırır:

“Nədir məqsədiniz onu görməkdən?

Məcnunlar sultanı Füzuliyəm mən”(5, s.174)

Ə.Cəfərzadənin son romanı olan “Eşq sultanı”nda Füzuli obrazı müəyyən xislətləri ilə Məcnunla eyniləşir. İlk sevgisini Məcnun kimi məktəbdə dadan Məhəmmədin də sevgilisi ərəb gözəlidir. Rəhiməyə olan bu saf məhəbbəti nakam qalır. Ancaq Məcnundan fərqli olaraq Məhəmmədin qəlbinə bu dəfə də qonşunun qızı Süneyvaz hakim kəsilir. Əgər Məcnun gül üçün dəli-divanə olan bülbülə lələnin dərman ola bilməyəcəyi düşüncəsindədirsə, Xosrov kimi ona dilbərin gah Şirin, gah Şəkkər olmasını qəbul etmirsə Məhəmməd obrazı üçün bu xüsusiyyətlər keçərli deyil. əsərin sonlarına doğru ahıl yaşlarında özündən yaşca xeyli kiçik olan Səbiyə Sultana vurulması ilə Məhəmməd obrazı ədəbiyyatdakı eşq sultanı zirvəsini itirir.

Məcnunluq yarışı Füzuli obrazına lirikasında yer ayıran müəlliflər arasında da özünü bürüzə verir. Nəbi Xəzri özünün “Füzuli ilə söhbət” epik-lirik parçasında şairlə qurduğu xəyali dialoq zamanı Füzulinin dilindən deyir:

“Dərdli yollarıma çökdü qaranlıq,

Aya, ulduzlara açdım sirrimi.

Əgər sevməsəydim Məcnundan artıq,

Məcnununum bu qədər sevilərdimi?”(4, s.191)

Lirik parça boyunca təkcə Füzuli və Məcnun qarşılaşdırılmır, bu müqayisələrə N.Xəzri özünü də əlavə edir: “Sevgi sevincimdir, sevgi qəmidir. Bir ala gözlünün odlu baxışı, mənim cənnətimdir, cəhənnəmidir” – deyən şair bu ali zirvəyə ortaq olmaq istəyənlərdəndir.

Müasir ədəbiyyatımızda bir Məcnunluq yarışması varmı? Mükəmməl aşiq -Məcnuna, Füzuliyə yaraşacaq biçimdə zamana, əsrlərə meydan oxuyacaq bir aşiq obrazı yaranırmı? Bəlkə də, “Sənin ad gününə gül dərmək üçün sinəmə çəkdiyim dağa çıxıram” deyən Salam Sarvanda, “Mən elə bildirdim sənsiz ölərəm, mən sənsiz ölmədim mənə bağışla...” deyən Ramiz Rövşəndə, XXI əsrdən, gələcək nəsillərə yadigar qalacaq Məcnunlar yaradacaqlar. Ancaq öz ülvə məhəbbəti ilə tarixin yaddaşında daşlaşan Məcnun da, ona bu ölməzliyi bəxş edən Füzuli də daim yeni məcnunluq axtarışında olanların yeganə ilham mənbəyi olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərzadə Ə. Eşq sultanı, Bakı, Şirvanşəhr, 2005, 204 s.
2. Ə. Kəngərli G. Bəxtiyarın sənət aləmi və Füzuli qəmi. “Kredo” 2010,13 mart.
3. Hüseynov R. Yoxdan var, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 808 səh
4. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri (iki cild). II c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 264 s.
5. M.M.Seyidzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 320 səh
6. Salamzadə O., Sevgi iztirabı, Bakı, 2003, 565 səh
7. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild (Poemalar). Bakı, 2004, 320 səh
8. <http://www.memmedaraz.az/>

AYTƏKİN MİRZƏYEVƏ

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

ABDULLA ŞAIQ ATABABA MUSAXANLININ XATİRƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: *Abdulla Şaiq, Atababa Musaxanlı, xatirə, məktub, memuar*

MEMOIRS ATABABA MUSAXANLI A.SHAIG

The article considers the letters written Atababa Musaxanlı Abdullah Shaig. The letter, memoir, a souvenir of the artist in the process of literary creation and prosperity in the beginning of the study is one of the main tools. Many artists have used this form of creativity. This is a special stand A.Shaig terms.

Key words: *A.Shaig, Atababa Musaxanlı, memorial, letter, memoir*

Azərbaycan ədəbiyyatında məktub kimi xatirələr də dövrün ab-havasını təyin etməkdə, burada baş verən ədəbi prosesləri, təlim-tərbiyə məsələlərini öyrənməkdə əvəzsiz mənbədir. Məktub, memuar, xatirə ədəbi yaradıcılığın başlanğıc və çiçəklənmə mərhələsində sənətkarın fəaliyyət prosesinin öyrənilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Bu yaradıcılıq formasından bir çox sənətkarlar istifadə etmişlər. Bu cəhətdən A.Şaiq də xüsusi seçilir. O, böyük bir sənətkar olmaqla dövrünün ədəbi prosesinə biganə qalmamış, yeri gəldikcə məktub və xatirələrində münasibətini bildirmişdir. Ədəbi və pedaqoji prosesin başlanğıcında A.Şaiq yazılan xatirələr və Şaiqin özünün yazdığı xatirələr onun sənətkar şəxsiyyətinin açılmasında əvəzsiz mənbədir.

A.Şaiqə yazılan hər bir xatirə tarixi sənəddir. Bu xatirələrdə Şaiqin dövrü, şəxsiyyəti, sənətkarlığı və fəaliyyəti tamamilə açılır.

Abdulla Şaiqin ilk irihəcmli xatirəsi «Mənim həyatım» adlanır. Burada Şaiqin əsas məqsədi öz tərcümeyi-halını yazmaq olmuşdur. Bunu xatirədən də başa düşmək olur. Şaiq yazır: Məqsəd tərcümeyi-hal olduğundan o yerlərdəki (Həştərxan) gözəllikləri istədiyim kimi təsvir edə bilməyəcəyəm» (AMDƏİA, fond 126, siyahı 2, iş 82, vərəq 33). Bu əlyazmanın birinci vərəqində Şaiq əsərin adını «mənim həyatım» kimi qeyd edir, ikinci vərəqdə isə «Tərcümeyi-halım» adlandırır. Avtoqrafı bənövşəyi mürəkkəblə ərəb qrafikası ilə yazılan bu əlyazma aşağıdakı cümlələrlə başlayır: «1981-ci ildə fevral ayının 12-də Tiflis şəhərində

dünyaya gəldim. Atam Qafqaz idareyi-ruhaniyyəsində şeyxülislamın baş müavini Molla Mustafa Talıbzadədir. Əsli Borçalıdır. Validəm Tiflis sakini tacirlərdən Cəfər qızı Mehridir» (vərəq 2). Şaiq özü haqda isə belə məlumat verir: «Ata oldum, ətrafım şən səslərlə doldu. Bu gün üç uşaq atasıyam. İki oğlum, bir qızım var» (vərəq 144).

Xatirə kiçik bir yazı forması olmaqla bərabər, həm də müəllifinin dərin hissələrini ifadə edən bədii sənət nümunəsidir. Xatirəni o zaman yazmaq olur ki, müəllif o şəxsiyyətin müasiridir və onunla yaradıcılıq, dostluq, qohumluq və s. əlaqələrində olur. A.Şaiq haqqında xatirə yazan müəlliflərə də bu cəhətdən yanaşanda bu xatirələrdə Şaiqin mənəviyyəti, şəxsiyyəti, dostlarla ünsiyyəti, həyatının gizli məqamları, yaradıcılıq ənənəsi və s. problemlər aktual olaraq diqqətdə durur. Bu xatirələrin əsas mövzunu şair və müəllim kimi Abdulla Şaiqin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı təşkil edir. Abdulla Şaiq haqqındakı xatirələr məzmunca bir-birinə yaxın olduğu üçün onları müəyyən həyat və fəaliyyət mərhələləri üzrə qruplaşdırma bilirik. Bu xatirələrdə Abdulla Şaiqin portret cizgiləri verilmişdir. Atababa Musaxanlının xatirələrində də Şaiqin portretini görürük: Şair Şaiq və müəllim Şaiq. Hər iki portret Şaiq şəxsiyyətinin görünən və görünməyən tərəflərinə işıq salmaqla sənətkara məxsus keyfiyyətlərin açılmasına da xidmət edir. A.Musaxanlı Şaiq şəxsiyyətinə iki cəhətdən yanaşır: Şair Şaiq və müəllim Şaiq. O, A.Şaiqi böyük iftixar hissi ilə «bugünkü münəvvər gəncliyin ilk ədəbiyyat müəllimi, Azərbaycan şeirinin böyük rüknü, çamurlu küçələrin içərisində gələcəyini təmin edəcək xadimə sahib olmayan kiçik uşaqların ilk mənəvi xadimi» adlandırır (95, s.7). A.Musaxanlının nəzərində müəllimlik A.Şaiqin böyük sərvətidir. O, belə bir tezis irəli sürür ki, hər bir millət, ictimai kütlə başqalarının nəzərində öz şəxsi mahiyyəti haqqında qarşılıqlı məhəbbət oyada bilmək üçün öncə məktəb və ədəbiyyatlarını, bunların yaradıcısı olan müəllim və şagirdlərini önə çəkirlər (95, s.7). O, ingilislərin məğrurluğunu «biz Hindistanı verər, lakin Şekspirdən vaz keçmərik» şəklində ədəbi irsə verilən qiymət kimi qəbul edir.

A.Musaxanlı gələcək ədəbiyyatçılara üzünü tutub məsləhət görür ki, Şaiqin «həyatı-ədəbiyyə və tərbiyəviyyəsi uzun-uzadı bir neçə tədqiq və təhlillərə möhtacdır» (95, s.7). Onun xatirəsində A.Şaiq Azərbaycan mühitində ev tərbiyəsindən məhrum olan, küçələrdə qapaz-qapaz oynayan uşaqlara birdən-birə «Tıq-tıq xanım», «Yaxşı arxa», «Tülkü və xoruz» kimi o zamanın ədəbiyyat tarixində «çocuq ədəbiyyatı» adlandırılan yazılarla təsir edən yazıçı kimi xatırlanır.

Xatirələrdən məlum olur ki, A.Şaiq onun müəllimi olmuşdur. A.Şaiq bütün varlığı ilə özünü sinfə sevdirə bilmişdi. Şagirdləri onun hər bir hərəkətini sevir, məzəmmətlərini də bir ata qayğısı kimi qəbul edərdilər. A.Musaxanlının xatirəsindən o da bəlli olur ki, Şaiqin xüsusi tədris metodikası, pedaqoji təcrübəsi varmış. O, öz şəxsiyyəti və davranışı ilə şagirdlərinə nümunə imiş. Ona görə də onun kiçik bir məzəmmətini şagirdləri özlərinə cəza kimi qəbul edəmişlər. A.Musaxanlı yazır ki, biz onun əsəbiləşən halını görmədik (95, s.8). Bu illər A.Şaiqin Bakı realni məktəbində dərs dediyi vaxtlar idi, o, milli Azərbaycan sinfində müəllim idi. O, sinfin əxlaq və tərbiyəsinə cavabdeh idi və onun sinfi məktəbin müəllimlər şurasının iclasında həmişə təriflənərmiş.

Şagirdinin yaddaşında, xatirəsində məktəbin həyatında baş verən yaramazlıqların aradan qaldırılmasında, müdiriyyət zəiflik göstərəndə Şaiqin bu işə müdaxiləsi, azərbaycanlı tələbələrə bir arxadaş kimi yaxınlaşaraq problemi çözməsində göstərdiyi fədakarlığa görə qalmışdı. A.Musaxanlı məhz bu cəhətə fikir verərək Şaiqi belə xarakterizə edirdi: «Şaiqin simasındakı ümumi görünüş ilk öncə təsadüf edənlərə bir bəsatət ərz edər, «ən adi bir insan» - deyər və keçilə bilər. Halbuki, bu belə deyildir, bu görüş və hökm doğru olmasa gərəkdir... Saniyə, Şaiq cəmiyyətimizin yetişdirdiyi əxlaqi – bədiələr üzərində bir zirvədir ki, çıxılması ancaq Şaiq kimi ictimai iradə və fəaliyyətə malik adamlara – mübaligə gəlməzsə – dahilərə məxsusdur» (95, s.9).

Abdulla Şaiqin müəllimlik fəaliyyəti bu xatirədə geniş işıqlandırılır. Xatirə müəllifi Şaiqin poeziyası haqqında da təəssüratını bildirməklə onu zəmanənin ruhu şairi kimi təqdim edir. A.Musaxanlının nəzərində şair cəmiyyətin fəvqünə ucalmış şəxsiyyət olmalıdır. Onun

fikrincə, «Şaiqdəki təmiz düşünülmüş-daşınılmış əxlaqi anlayışlar, insani məfkurə, daha doğrusu, - «Şairlik»dir. Bu, özünü şairin şeirində, mürəbbinin tərbiyəsində apaçıqca göstərir» (95, s.9).

Müasirləri arasında A.Şaiqə layiq olduğu ən yüksək qiyməti bəlkə də A.Musaxanlı vermişdir. A.Şaiqi bu mərtəbəyə gətirən uşaq psixologiyasına bələd olması, onlar üçün təsirli şeirlər yazmasıdır. Şaiq elə bir dövrdə yaşamışdır ki, azərbaycanlı balaları təhsilə çox da cəlb olunmurdular, Bakı və başqa yerlərdə rus dilində tədris aparılırdı, heç Azərbaycan dilində tədris vəsaiti də yox idi. Bütün bu çətinlikləri dərk edən, aradan qaldırmağa çalışan böyük pedaqoq uşaq psixologiyasına uyğun olan şeirlər yazmaqla onların təlim-tərbiyəsinə, zövqünə uyğun dərs vəsaiti yaradırdı. Şaiqin bu fəaliyyəti ona həm uşaq ədəbiyyatı mütəxəssisi, həm pedaqoq, həm də şair kimi ədəbiyyat tarixində qalmağa imkan vermişdir. Məhz A.Musaxanlı da bu üç cəhəti əsas tutaraq A.Şaiqin şəxsiyyətini qiymətləndirmişdir. A.Musaxanlı Şaiqin şəxsiyyətini tamamlayan bir xüsusiyyətə də diqqət yetirir. Bu da böyük şair-pedaqoqun yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmasıdır. Onun diqqətini cəlb edən şairin əxlaqının onun poeziyasında əks olunmasıdır, yəni Şaiq həyatında nə qədər əxlaq daşıyıcısıdırsa, poeziyasında da bu əxlaqi ruh görünür. A.Musaxanlı onun bu keyfiyyətini çox mənalı şəkildə diqqətə çatdırır: «Yaratdığı bir bədiə bir əxlaq dərəsi, təqdir etdiyi dərslər dəxi bir şeir olur. Şeirində ancaq təlimi, didaktik dediyimiz tərz vardır. Demək olar ki, «ideal» şairin irəlində söylədiyimiz «Şaiqliyi» həm şeirində, həm də tərbiyəsində hakim ruhdur» (95, s.10).

Bu xatirə hələ Abdulla Şaiqin sağlığında yazılmışdır. Sənətkara sağlığında qiymət vermək nə qədər çətin olsa da, verilən qiymətin obyektivlik baxımından gələcək nəsillər tərəfindən düzgün qəbul edilməsi yəqin ki, nəzərə alınmalıdır. Ola bilsin ki, xatirənin sonluğunun ehtiyatlı tərzdə tamamlanması ona veriləcək qiymətin düzgünlüyünü nəzərdə tutur: «Bunu kiçik bir dəyişikliklə təkrar edə bilirik: Şaiq yüksək zirvələr yaratmamışsa da buna bir təməl atmışdır. Haqqı ilə sənət və ədəbiyyat fəlsəfəsi nəql etməmişsə, buna bir vasitə olmuşdur» (95, s.11). Bütün bu deyilənlər göstərir ki, Abdulla Şaiqin yaddaşlarda qorunan xatirəsi zəngin və çoxşaxəlidir. Xatirədən aydın olur ki, A.Şaiq dövrün və zamanın şairidir.

Beləliklə, Atababa Musaxanlının Abdulla Şaiqə münasibəti onun xatirələrində də aşkarlanır. Şaiq haqqında yazılan xatirələr onun həyatını, dövrünü, yaradıcılığını, fəaliyyətini və dostları ilə münasibətini öyrənmək işində çox qiymətlidir. Bu xatirələr səmimi hisslərlə yazılmışdır və Şaiqin xarakterini açmaqda mühüm mənbədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, 906 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1957, 510 s.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1989, 328 s.
4. Şaiqanə yad et (Xatirələr, məqalələr, bədii əsərlər). Bakı: Gənclik, 1981, 232 s.

ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА

Азербайджан, Бакинский славянский университет

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СУБСТАНТИРОВАННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *субстантивация прилагательных, словообразовательные субстантивы, синтаксические субстантивы, язык, речь*

FEATURES SUBSTANTIROVANNYH ADJECTIVES IN RUSSIAN LANGUAGE

The article reviewed the issue of the Russian language, adjectives and their functional characteristics substantivasiya studied. Substantivization words, grammatical rates measured as a process of interaction. Substantivization functional-semantic features of the system is

interpreted language and speech. Substantivs the two groups - word-building (okkazonal) and syntactic is divided and comments. Word-building (okkazonal) substantivs nominative-character function, the sign-character performs the function of syntactic substantivs.

Keywords: *substantivization adjectives, derivation substantives, syntactic substantives, language, speech*

В работах, посвященных субстантивации прилагательных в русском языке, нередко субстантивация понимается широко, как переход прилагательных в существительные, а также употребление прилагательных в значении существительных [1; 2; 3].

При широком понимании субстантивации наибольший интерес представляет функционально-семантический аспект этого явления. Что мы понимаем под функционально-семантическим аспектом субстантивации? Нас интересуют семантические функции субстантивов в системе языка и в системе речи. Эти функции неоднородны, и их следует различать.

Для выяснения семантических функций субстантивов в системе языка необходимо определить, в каком отношении находится класс субстантивов (т. е. существительных, образовавшихся в результате субстантивации как особого способа словообразования) к лексико-грамматическим и лексико-семантическим разрядам существительных; имеет ли он особую семантическую функцию, отличную от семантических функций лексико-семантических разрядов существительных, или же субстантивы распределяются среди уже существующих лексико-семантических групп существительных и их специфика не выходит за пределы словообразова-тельного уровня.

В.В.Лопатин выделяет словообразовательные типы субстантивов, которые по семантическим признакам подводятся под определенные лексико-семантические группы существительных. Например, название лица по характерному для него признаку (*тихие – тихоня, горбатый – горбун* и др.), название помещения по его назначению (*спальная – спальня, курильная – курилка* и др.), название видов денег и платежей (*суточные, наличные, отпускные, авторские – зарплата, аванс, гонорар*) и другие типы. Исключение составляют субстантивы среднего рода со значением «обобщенной субстанции, характеризующиеся наличием признака, обозначенного основой мотивирующего прилагательного, или характеризующейся отношением к действию» (*новое, далекое, психическое, речевое, уходящее, услышанное* и др.). В.В.Лопатин справедливо отмечает, что данный тип субстантивов «не имеет синонимичных продуктивных типов среди других способов словообразования существительных...» [1, 223]. Не имеют словообразовательных параллелей среди суффиксальных существительных также субстантивированные причастия прошедшего времени страдательного залога (*осужденный, демобилизованный* и др.) [1, 230]. В остальных же случаях субстантивация рассматривается В.В.Лопатиным как единый способ именного словообразования, функционально тождественного суффиксации.

Для выяснения семантических функций субстантивов в системе речи необходимо выяснить, какую роль они выполняют в процессе передачи семантического содержания в пределах высказывания, фразы или большего отрезка речи. Речевая субстантивация как явление функциональное отличается большим многообразием. Если при языковой субстантивации прилагательные неизменно приобретают новую номинативную функцию (*молодые – молодожены, спиртное – вино, столовая* и др.), то при речевой субстантивации не всегда следует рассматривать субстантив как новую номинативную единицу, т. е. как окказионализм или потенциальное слово [4, 92].

Очень часто речевой субстантив является сугубо контекстуальным образованием, выполняющим не новую номинативную, а новую коммуникативную функцию в пределах данной речевой ситуации. В таких случаях субстантивы в номинативном и коммуникативном отношениях не тождественны существительным. Например: 1) *Самое ужасное* заключалось в том, что я постепенно терял контроль над своим уходящим сознанием (В. Катаев). Таким образом, речевые субстантивы по функционально-семантическим признакам делятся на две группы:

- 1) словообразовательные субстантивы (окказионализмы) как явление нерегулярное, случайное;
- 2) функциональные, синтаксические субстантивы как явление регулярное, автоматизированное.

Речевые субстантивы-окказионализмы выполняют, как и отадективные существительные, номинативно-характеризующую функцию. В данном случае субстантивы образуют новое наименование, служащее не столько для обозначения, сколько для характеристики явления по тому признаку, который выражается соответствующим прилагательным или причастием. Например: 1) Вы... вы из *«недосиженных»*, – шутливо замечал он Виргинскому, – все подобные вам, хотя в вас, Виргинский, я и не замечал той ограниченности, какую встречал в Петербурге... но все-таки вы *«недосиженный»* (Ф. Достоевский. «Бесы»); 2) Я догадался, что он достал и изучает роман («Что делать?») единственно с той целью, чтобы в случае несомненного столкновения с *«визжавшими»* знать заранее их приемы и аргументы... (Ф. Достоевский. «Бесы»).

В ранней поэзии А. Блока возлюбленная – воплощение мистической идеи «вечной женственности» – называется именами-символами, в качестве которых выступают субстантивированные прилагательные и причастия:

- 1) Со мной всю жизнь – один Завет:
Завет служения *Непостижимой*.
- 2) Весна ли за окнами – розовая, сонная?
Или *Ясная* мне улыбается?
Или только мое сердце влюбленное?
Или только кажется? Или все узнается?

Рассматриваемые речевые субстантивы создаются по образцу языковых словообразовательных субстантивов типа *горничная*, *больной*, *столовая* и др. Они имеют специализированное значение, называют не любой, а определенный предмет (или лицо), обладающий данным признаком, т. е. в этом случае прилагательные при употреблении получают субстантивное переосмысление не только в синтаксическом, но и лексическом плане (получают значение предметности и обозначают определенный предмет). Именно поэтому у данных субстантивов нет противоречия между лексическим значением и синтаксической функцией. Контекстуально обусловленному лексическому значению и синтаксической функции слова противоречит только его морфологическая форма.

Данные субстантивы следует рассматривать как авторские неологизмы, обладающие большой экспрессией, как явление нерегулярное, случайное, творческое. Закономерность их образования, их языковая обусловленность ограничивается лишь тем, что они образуются по существующим в языке словообразовательным моделям. Однако их лексическое значение предсказуемо только в самом общем виде и, как правило, прямо не выводится из лексического значения мотивирующего прилагательного или причастия. Для выяснения семантического и прагматического содержания данных слов необходим широкий контекст. Употребляясь в художественном тексте, они, как правило, тесно связаны с содержанием всего произведения. Иногда субстантивы выносятся в заголовок, что говорит о их высокой прагматической содержательности. Вспомним, например,

такие известные произведения, как «Толстый и тонкий» А.Чехова, «Кроткая» Ф.Достоевского, «Последние» А.Горького, «Бегущая по волнам» А.Грина, «Чудотворная» В.Тендрякова и др.

Вторую группу речевых субстантивов составляют несловообразовательные субстантивы, явление функционально-синтаксическое. Имеется в виду такое употребление прилагательных, когда они в предложении занимают синтаксические позиции существительных, однако в семантическом отношении не тождественны им [5]. Например: 1) Как видите, здесь нет *таинственного* (А.Грин); 2) Волшебство темноты, значимость якобы *ничтожного* не рождаются по манифестам литературной школы, а возникают в глубине потрясенного сердца (И. Эренбург).

В данных примерах прилагательные и причастия выполняют указательно-характеризующую функцию. Каждое из них является атрибутом субстанции, которая мыслится (о чем говорит содержание предложения), но словесно не выражается. В первом предложении слово *таинственное* обозначает «то, что таинственно»; во втором *ничтожное* – «то, что ничтожно».

Несловообразовательные субстантивы не могут быть названы потенциальными словами, поскольку они не содержат в себе лексического переосмысления, характерного для слов, получивших в употреблении новое лексическое значение. Их семантика остается в рамках прямого лексического значения прилагательных и причастий.

В силу этого у синтаксических субстантивов нет несоответствия между лексическим значением и морфологической формой слова, что было характерно для субстантивов первой группы. Они имеют противоречие иного рода – противоречие между лексическим значением (и соответственно грамматической формой) и синтаксической функцией слова в предложении.

Таким образом, если субстантивы-окказионализмы можно считать транспозицией на словообразовательном уровне (создаются новые слова, семантически эквивалентные существительным), то субстантивы второй группы – это явление синтаксической транспозиции прилагательных и причастий в область функционирования существительных.

Как любое грамматическое явление, синтаксическая транспозиция прилагательных характеризуется регулярностью. Это значит, что в принципе любое прилагательное в определенных контекстуальных условиях может быть подвергнуто субстантивной транспозиции. Каковы эти контекстуальные условия, как «организуется» транспозиция в системе речи, – сложные вопросы, требующие специального рассмотрения.

Рассмотрим функции субстантивов в коммуникативном содержании предложения. Как уже отмечалось, синтаксические субстантивы выполняют не номинативно-характеризующую, а указательно-характеризующую функцию.

Указательная функция несловообразовательных субстантивов подразделяется на конкретно-указательную, неопределенно-указательную и обобщенно-указательную.

1. Субстантивы, выполняющие конкретно-указательную функцию, не называют предмет, а указывают на него через наименование его важнейшего (для содержания данного предложения) признака: Вокруг нее образовалась группа *услужливых, корыстных и любопытных*, которой, как по приказу, сообщили ленивое спокойствие девушки (А.Грин).

О конкретно-указательном значении субстантивов свидетельствует возможность их синонимической замены конструкциями с указательными местоимениями: «те, кто корыстны, услужливы, любопытны», «те, кто спаслись».

2. Субстантивы, выполняющие неопределенно-указательную функцию, указывают на предметы и лица, о которых у говорящего не сложилось понятия и существует только представление о них: ...Все, словно хлестнуло их *горячим* по ногам,

начали, без особого толку, сопротивляться (А.Грин); В зеркале отразился *некто изящный, чуждой, без усов* (А.Грин).

3. Обобщенно-характеризующую функцию выполняют субстантивы, имеющие форму единственного числа среднего рода: *далекое, знакомое, любопытное* и т. п. Они обозначают особую субстанцию, обладающую данным признаком: Я думал о неизвестном. И сквозь слова каждый понимал другого в его *тайном* полнее, чем это возможно в заразительном, увлекающем признании (А.Грин); Да уже вы не забыли ли про *завтрашнее?* (Ф.Достоевский).

Данный разряд субстантивов очень своеобразен по значению. По своему номинативному содержанию он не имеет эквивалентов среди существительных, поскольку совмещает в себе собирательность и отвлеченность.

Морфологические особенности всех субстантивов, выполняющих указательно-характеризующую функцию, имеют синтаксическую мотивированность (подобно морфологическим особенностям прилагательных в атрибутивной и предикативной функциях), поэтому они не являются лексикализованными или грамматикализованными, как это обычно происходит при переходе слов в другую часть речи [6, 161].

Изложенное выше не дает возможности выделить субстантивы, выполняющие указательно-характеризующую функцию, в особый лексико-грамматический класс слов. Указательно-характеризующую функцию этих форм следует рассматривать как одну из синтаксических функций имен прилагательных, наравне с атрибутивно-характеризующей и предикативно-характеризующей.

Список использованной литературы

1. Лопатин В.В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке // Русский язык. Грамматические исследования. М., 1967, с. 205-233.
2. Ильенко С.Г. Явления грамматической переходности и их отражение при обучении русскому языку (на примере субстантивации имен прилагательных) // Семантика переходности. Л., 1977, с. 23-30.
3. Остапенко С.А. Субстантивация как процесс взаимодействия грамматических классов слов и проблемы ее изучения // Языковые категории и закономерности. Кишинев, 1990, с. 59-65.
4. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. М., 1967.
5. Редькина О.В. Субстантивация как семантическое явление (языковой и функциональный аспекты) // АҚД, Нижний Новгород, 2003.
6. Современный русский литературный язык. Под ред. П.А.Леканта. М.: Высшая школа, 1988.

УЛДУЗ БАБАЕВА, ЭЛЬМИРА РЗАЕВА

Азербайджан, Бакинский государственный университет

ДРЕВНЕРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

(для студентов-иностранцев филологических факультетов)

Ключевые слова: *древнерусская литература, церковная письменность, идеология, историзм*

THE OLD RUSSIAN LITERATURE

(For students-foreigners of philological faculties)

The Old Russian literature is a literature of the formed great Russian nationality gradually developing in the nation. The Old Russian literature totals seven centuries of the

existence (XI-XVII centuries). It is the literature of an epoch of feudalism. It was formed and developed as the literature of a dominated class. The religion which held down creativity freedom was dominating ideology medieval.

Keywords: *Old Russian literature, church writing, ideology, a historicism*

Древнерусская литература – это литература формирующейся великорусской народности, постепенно складывающейся в нацию.

Древнерусская литература насчитывает семь веков своего существования (XI-XVII вв.). это литература эпохи феодализма. Она формировалась и развивалась как литература господствующего класса. Господствующей идеологией средневековой была религия, которая сковывала свободу творчества.

В отличие от литературы нового времени древнерусская литература имеет ряд специфических особенностей:

- 1) рукописный характер ее бытования и распространения;
- 2) анонимность;
- 3) связь с церковной и деловой письменностью и устным поэтическим народным творчеством;

4) историзм (не допускает вымысла, следует факту)

Основные темы древнерусской литературы:

- 1) тема красоты и величием Руси, родины.
- 2) тема труда отцов и дедов, самоотверженно защищавших великую землю Русскую от внешних врагов.
- 3) Выражение глубокой веры в силу торжества добра, в способность человека возвысить свой дух и победить зло.

В древнерусской литературе существовали различные жанры:

- 1) летопись;
- 2) воинская повесть;
- 3) житийная литература;
- 4) хождения;
- 5) проповеди;
- 6) поучение

Изучение древнерусской литературы и предлагаемые упражнения развивают навыки научной речи и обогащают словарный запас учащихся.

Текст 1. Возникновение письменности и литературы на Руси

На протяжении веков на Руси /так называли до XVIII столетия территорию, на которой жили русские/ существовала устная народная поэзия /фольклор/. Русская письменность возникла позднее. Наиболее древние произведения /памятники письменности/ относятся к XI веку.

Возникновение письменности. Письменность на Руси появилась еще до принятия христианства /988 г./, но распространение письменности надо отнести преимущественно к XI веку.

Литературным языком того времени был древнерусский язык. Богослужебные книги, поучения, жития святых /агиография/ были написаны на народной основе. Он употреблялся в произведениях делового /«Русская Правда» - свод²¹ законов древней Руси/ и художественного /«Пучение» Владимира Мономаха», «Слово о полку Игореве»/ характера.

Книги в то время были рукописные /печатать стали с середины XVI века/. Бумаги

---

²¹ свод – эд.: тексты, материалы, собранные вместе и расположенные в известном порядке

в то время не было, книги писались на пергамене²². Буквы рисовались кисточкой, палочкой или птичьим пером. Текст писали чернилами, а первые буквы абзаца – красной краской /отсюда выражение «красная строка»/. Почерк, которым писалось большинство рукописей, назывался уставом. Переплет²³ делали из тонких дощечек, обтянутых кожей или парчой²⁴. Отсюда выражение «прочитать от доски до доски» - то есть прочитать от начала до конца.

Возникновение литературы на Руси. Русская литература родилась в период конца X – начало XI века, когда господствующий класс особенно нуждался в создании литературы, проникнутой феодальной идеологией. Письменность на Руси отвечала в первую очередь интересам государства, только что принявшего христианство, и поэтому художественная литература древней Руси, как и литература европейского средневековья, сначала была преимущественно церковной.

В течение XI и XII-го веков древнерусские писатели создали разнообразные по жанрам²⁵, богатые по содержания литературные произведения. Такое быстрое развитие древнерусской литературы возможно было потому, что она создавалась на основе богатой устной народной поэзии. «родоначальницей книжной литературы».

Рукописный способ размножения /т.е. увеличения в числе/ книг затруднял появление произведений в большом количестве экземпляров. Пожары и нашествия²⁶ степных кочевников²⁷ уничтожали целые библиотеки /книгохранилища/. Поэтому многие произведения погибли. Но и то, что сохранилось, свидетельствует о разнообразии жанров и богатстве содержания древних памятников.

Вопросы:

1. Когда возникла письменность на Руси?
2. Какой язык употреблялся в произведениях делового и художественного характера?
3. Какими были книги в древней Руси?
4. Когда возникла русская литература?
5. Чем объясняется быстрое развитие древнерусской литературы?
6. Почему погибли многие памятники древнерусской литературы?

Задания к тексту 1.

в течение : в течение столетия, веков
в продолжение : чего? в продолжение года, многих лет
на протяжении : на протяжении века, столетий, многих лет
во время : во время войны
когда?
в эпоху : чего? в эпоху, период расцвета, упадка, феодализма
в период :
в начале, середине, конце :
в первой половине, трети : + родит. падеж
во второй половине, трети : ... века .... одиннадцатого века
в последней трети :
в древности
в историческую эпоху: в исторический период
в раннюю, позднюю эпоху; поздний период

²² Пергамен – кожа молодых животных, обработанная особым образом

²³ Переплет – зд. Твердая обложка /обертка/ книги

²⁴ Парча – ткань, изготовленная из шелка и серебряных нитей

²⁵ Жанр – род. вид. В литер: повествовательный жанр /роман, повесть, очерк/; лирический жанр /лирич.

Стихотворение, песня/; лиро – эпич. жанр /трагедия, комедия, драма, водевиль/

²⁶ Нашествие – захват территории врагом

²⁷ Степные кочевники – люди, которые ведут кочевой образ жизни, т.е. переходят /кочуют/ с места на место со своим жильем

в это время

в то время

Задание 1.

Образуйте сочетания, сохраняя последовательность слов.

в течение /одиннадцатый - век/

в течение /одиннадцатый – двенадцатый - века/

в течение /многие - века/

в /начало – восемнадцатый – век/

в /середина – двенадцатый – век /

в /конец – десятый – век/

в /первый – половина – шестнадцатый – век/

во /второй – треть – двенадцатый – век/

в /период – конец – X – начало – XI – века/

во /второй – половина – XX столетие/

до /XII – столетие/

до /принятие – христианство/

до /XI – век/

с /середина – XVI – век/

рукописи /XI-XIV – века/

Задание 2.

Замените выделенные сочетания подходящими по смыслу. Слова для замены: XI век; тот исторический период; та эпоха; много столетий, веков.

1. Устная народная поэзия существовала на Руси в течение многих веков.

2. Книги в то время были рукописные.

3. Бумаги в то время не было.

4. Литературные языком в то время был древнерусский язык.

Задание 3. Используя сведения, данные в предложениях, составьте предложения с конструкциями: «что предшествует чему», «что было, существовало до чего».

1. Устная народная поэзия существовала на Руси в течение многих веков. Русская письменность возникла позднее.

2. Год принятия христианства на Руси – 988-ой. Письменность появилась раньше.

3. Печатали на Руси стали с XVI века. Ранее книги были рукописные.

Задание 4. Замените подчеркнутые слова близкими по смыслу. Обратите внимание: глаголы «появиться» и «возникнуть» выступают как синонимы при обозначении начала существования.

1. Ряд памятников древнерусской литературы возник в результате широкого международного литературного общения.

2. Прежде чем возникла наша письменность, у нас существовало устное народное творчество.

3. Уже в древнейшую эпоху у нас возникает историческая литература.

4. Мы не можем с точностью определить время возникновения у нас письменности.

Задание 5. Замените действительный оборот страдательным.

1. Текст писали черными чернилами.

2. Буквы рисовали кисточкой, палочкой или птичьим пером.

3. Переплет делали из тонких дощечек.

4. В течение XI-XII веков древнерусские писатели создали разнообразные по жанрам, богатые по содержанию литературные произведения.

5. А.М.Горький назвал устную народную поэзию «родоначальницей книжной литературы».

6. Пожары и нашествия степных кочевников уничтожали целые библиотеки.

Задание 6. Замените страдательный оборот действительным.

1. Книги писались на пергамене.
2. Русский язык употреблялся в произведениях делового и художественного характера.

Задание 7. Замените причастные обороты придаточными определительными предложениями.

1. Письменность на Руси отвечала в первую очередь интересам государства, только что принявшего христианство.

2. Произведения древнерусской литературы, сохранившиеся до нашего времени, свидетельствуют о разнообразии жанров и богатстве содержания древних памятников.

Задание 8. Из данных простых предложений составьте сложноподчиненное, заменив в предложениях б) слов «отсюда» близким по смыслу. Обратите внимание: «отсюда» /перен./ означает – из сказанного перед этим, по этой причине, поэтому.

1. а/ Текст писали черными чернилами, а первые буквы абзаца – красной краской, б/ Отсюда выражение «красная строка».

2. а/ Переплет делали на тонких дощечек, б/ Отсюда выражение «прочитать от доски до доски».

Задание 9. Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения, употребив, где возможно, следующие конструкции:

«что объясняется чем», «что обуславливает что», «что определяет что», «что вызывает что», «что влечет за собой что», «что ведет к чему», «что зависит от чего», «что связано с чем».

1. Быстрое развитие древнерусской литературы возможно было потому, что она создавалась на основе богатой устной народной поэзии.

2. Пожары и нашествия степных кочевников уничтожали целые библиотеки, поэтому многие произведения погибли.

Задание 10. Определив причинно-следственные отношения предложения а/ и б/ замените их сложно-подчиненным предложением, употребив союзы: «так как», «ибо», «вследствие того что», «ввиду того, что», «в результате того, что».

1. а/ Письменность на Руси отвечала в первую очередь интересам христианского государства, б/ Художественная литература древней Руси сначала была преимущественно церковной.

2. а/ Пожары и нашествия кочевников уничтожали целые библиотеки, б/ многие произведения древнерусской литературы не сохранились.

Задание 11. Образуйте от следующих глаголов существительные среднего рода с суффиксом – ни-е или ени-е, обозначающими действие или процесс. Составьте с ними словосочетания. Обратите внимание: все эти существительные управляют родительным падежом: возникать, появляться, существовать, распространять, употреблять, печатать, выражать, рождаться, создавать, содержать, уничтожать.

Задание 12. Подберите антонимы к словам: родиться, создать, затруднить; появление, разнообразный, богатый.

Задание 13. Составьте предложения со словами: основа, основной, основатель, на основании, в основном.

Задание 14. Ответьте на вопросы, используя конструкции: «что называют чем», «что получило название чего», «что носит название чего».

1. Как называлась до XVIII века территория, на которой жили русские?

2. Как назывались книги, написанные от руки?

3. Как назывался почерк, которым писалось большинство книг в XI-XIV вв.?

4. Что называется жанром в литературе?

Задание 15. Ответьте на вопросы, поставив глагол возникать-возникнуть в нужной форме.

1. Когда ..... русская письменность?
2. На какой основе ..... литературный русский язык?
3. Когда ..... русская литература?
4. Как ..... выражение «писать с краской строки?»
5. Как ..... выражение «прочитать от доски до доски?»

Задание 16. Ответьте на вопросы, используя конструкции: «что относится к чему», «что надо /можно, следует/ отнести к чему».

1. К какому периоду относят наиболее древние памятники письменности на Руси?
2. Когда получила распространение письменность на Руси?

Задание 17. Составьте план текста, используя вопросы к тексту.

Задание 18. Расскажите /напишите сочинение/ о возникновении письменности в вашей стране.

Текст 2. Жанры древнерусской литературы

1. Широко представлена в древнерусской литературе летопись /запись событий по годам, т.е. годам, хроника/. Этот жанр имел большое историческое и литературно-художественное значение. Летописцы /составители летописей/ рассказывали об истории Русского государства, включали в летопись и художественные произведения. Летописи велись в разных городах древней Руси. Первые летописи начали вести в Киеве и Новгороде в первой трети XI века. В начале XII века летописец Нестор, широко образованный человек, имевший литературный талант, составил летопись, которая называлась «Повесть временных лет» /т.е. повествование о прежних годах/. В этой летописи имеется много исторических сведений – записи о первых русских князьях²⁸ Олеге, Игоре, Святославе, Владимире; о княжеских усобицах²⁹, о борьбе русских со степными кочевниками. Очень интересные и народные исторические предания /т.е. рассказы о прошлом/, легенды, песни, пословицы, поговорки, включенные летописцем в повествование. Летопись Нестора – памятник большой исторической и литературной ценности. «Повесть временных лет» проникнута идеей утверждения единства Русской земли. Летописец Нестор призывает князей и весь народ к защите единства и независимости /т.е. политической самостоятельности, суверенитета/ Русской земли.

2. Воинская повесть – один из распространенных жанров древнерусской литературы. В произведениях этого жанра отражались важнейшие события военной истории: походы князей, нашествия врагов на Русь и борьба с ними. Таковы, например, летописные повести о походе Игоря Святославича на половцев, помещенные в Лаврентьевской и Ипатьевской летописях, и Повесть о разорении Рязани Батыем.

3. Писатели древней Руси создали житийную литературу /«жития» - агиография – гр. *hagios* святой + *grapho* пишу/ - повествование о людях, причисленных к лику святых. Таково, например, «Сказание о Борисе и Глебе», двух сыновьях князя Владимира, убитых их старшим братом Святополком в 1015-ом году и объявленных церковью святыми.

4. Другим распространенным жанром в древней Руси были хождения, т.е. описания путешествий в «святую землю» - Палестину, Константинополь. Между 1106-ым и 1108-ым годами путешествие в Палестину совершил игумен³⁰ Даниил, который описал свое путешествие в «хождении игумена Даниила в святую землю». Даниил дает подробную топографию³¹ Иерусалима и его окрестностей³² и, преимущественно останавливаясь на таких моментах, которые связаны с его религиозными интересами,

²⁸ князь – предводитель войска и правитель области в феодальной Руси

²⁹ Усобицы – борьба князей между собой

³⁰ игумен – настоятель, глава мужского монастыря

³¹ топография – гр. *topos* место, местность + *grapho* пишу описание какой-либо местности, страны

³² окрестность – местность, прилегающая к чему-нибудь

упоминает и о некоторых видах промыслов³³. В XIX веке «Хождение» было переведено на французский, немецкий, английский и греческий языки. К интересным памятникам древнерусской литературы принадлежит и сочинение купца³⁴ Афанасия Никитина «Хождение за три моря». Путешествие энергичного, смелого и наблюдательного купца Афанасия Никитина продолжалось с 1466-го по 1472-ой год. Он задумал путешествие на Восток с чисто практическими, торговыми целями, но по пути внимательно присматривался к незнакомой стране, к людям, к их нравам³⁵, обычаям³⁶, к их культуре и записывал то, что видел и слышал. Больше всего в своем сочинении Афанасий Никитин говорит об Индии, подробно описывает быт и природу Индии, иногда привнося в свое описание и элементы фантастики. Сочинение Афанасия Никитина очень ценно и с точки зрения историко-археологической /Афанасий Никитин первый из европейцев описал Индию/, и с точки зрения историко-литературной, как своего рода первый опыт очерковой³⁷ литературы.

5. В числе жанров древнерусской литературы надо упомянуть и проповеди – «слова» /речи религиозного и публицистического содержания/ выдающихся проповедников того времени – например, митрополита³⁸ Иллариона /«Слово о Законе и Благодати»/, Кирилла Туровского. Их ораторского и литературного мастерства, какого достигла Русь в пору раннего расцвета ее культуры.

6. К самостоятельным жанром древнерусской литературы следует отнести поучение. Помимо церковных поучений, носивших религиозно-дидактический характер, средневековая русская литература знает и поучения светского характера. Таково «Поучение» Владимира Мономаха.

Вопросы:

1. Каковы были основные темы и жанры древнерусской литературы?
2. В чем заключается историческая и литературная ценность летописи?
3. Чем интересно сочинение Афанасия Никитина «Хождение за три моря»?

Задания к тексту 2

Задание 1. Образуйте сочетания, сохраняя последовательность слов.

а/ запись /события – по - годы /

запись о /первый-русский-князя, княжеский-усобицы/

памятник /большой-исторический-и-культурный-ценность/

защита /единство-и-независимость-русская-земля/

писатель /древний-Русь/

описание /путешествия/

сочинение /купец-Афанасий-Никитин/

с /точка-зрения-историко-литературный/

опыт /очерковый-литература/

проповедник /передовой-идеи/

проповедник /то-время/

показатель/высокий-уровень-ораторский-й-литературный-мастерство/

пора /ранний-расцвет-культура/

б/ призывать /князя-и-весь-народ/

призывать к /защита/

создать /житийный-литература/

³³ промысел – занятие жителей охотой или мелкими ремесленными производствами

³⁴ Купец – торговец, коммерсант

³⁵ Нрав – уклад общественной жизни

³⁶ Обычай – общепринятый порядок, правила общественного поведения

³⁷ очерк – небольшое литературное произведение, краткое описание жизненных фактов

³⁸ митрополит – глава православной церкви Киевской Руси, назначался византийским Константинопольским патриархом и подчинялся ему

описать /подробный-описание/
останавливаться на /моменты-связанный-с-религиозный-интересы/
упоминать /этот-произведение/
упоминать о /некоторый-виды-промыслы/
принадлежать к /незнакомый-страна, люди, нравы, обычая, культура/

Задание 2. Ответьте на вопросы, используя конструкции: «что – это что», «что есть что», «что является чем», «что представляет собой что»

1. Что такое летопись?
2. Что характерно для жанра воинской повести?
3. Что такое житийная литература?
4. К какому жанру относится «Хождение за три моря» Афанасия Никитина?

Задание 3. Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения, употребив следующие конструкции: «что включает /в себя / что», «что входит во что».

1. Летописцы включали в летопись художественные произведения.
2. В «Повесть временных лет» включены записи о первых русских князьях, народные предания, поговорки, легенды, песни.

Задание 4.

А. Составьте словосочетания с данными ниже словами:

ценный : автор
энергичный : человек
смелый : произведение
интересный : легенда

Б. Образуйте от прилагательных, данных в задании А, краткие формы. Составьте с ними предложения.

Задание 5.

А. От данных ниже глаголов образуйте полные и краткие страдательные причастия.

Представить, включить, канонизировать, причислить, распространить, объявить, связать, перевести, упомянуть.

Б. Образуйте словосочетания с полными и краткими страдательными причастиями из задания А.

Задание 6. Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения с краткими прилагательными и причастиями.

1. Летопись, широко представленная в древнерусской литературе, имела большое литературно-художественное значение.
2. В начале XII-го века летописец Нестор, широко образованный человек, составил «Повесть временных лет».
3. Летописец включил свое повествование интересные народные предания.
4. Распространенным жанром в древней Руси были «хождения».

Задание 7. Используя лексику данных предложения, составьте новые предложения с полными прилагательными и причастиями.

1. Сочинение Афанасия Никитина очень ценно и историко-археологической и историко-литературной точек зрения.
2. В XIX-ом в. «Хождение» было переведено на западно-европейские языки.
3. Сыновья князя Владимира Борис и Глеб после их смерти были объявлены церковью святыми.

Задание 8. Замените причастные обороты придаточными определительными предложениями.

1. В начале XII-го в. Летописец Нестор, широко образованный человек, имевший литературный талант, составил летопись.

2. Очень интересны включенные летописцем в повествование легенды, песни, пословицы, поговорки.

3. К житийной литературе относятся, например, «Сказание о Борисе и Глебе», двух сыновьях князя Владимира, убитых их старшим братом Святопольком и объявленных церковью святыми.

Задание 9. Замените придаточные определительные предложения причастными оборотами.

1. Игумен Даниил, который описал своё путешествие в «Хождении игумена Даниила святую землю», совершил это путешествие в самом начале XII-го века. В повествовании автор останавливается на таких моментах, которые связаны с его религиозными интересами.

2. Ораторское искусство Иллариона, Кирилла Туровского – показатель высокого уровня литературного мастерства, какого достигла Русь в пору раннего расцвета своей культуры.

Задание 10. Замените действительные обороты страдательными.

1. Летописцы рассказывали в летописях об истории Русского государства.

2. Летописцы включали в летопись художественные произведения.

3. Летописец Нестор составил «Повесть временных лет» в начале XII-го в.

4. Писатели древней Руси создали житийную литературу.

5. Игумен Даниил в начале XII-ого в. Совершил путешествие в Палестину и затем описал его. Автор дает подробную топографию Иерусалима и его окрестностей.

Задание 11. Замените страдательные обороты действительными

1. Летописи велись в разных городах древней Руси.

2. Первые летописи начали вестись в Киеве и Новгороде в первой трети XI-го века.

3. В XIX-ом в. «Хождение игумена Даниила в святую землю» было переведено на французский, немецкий, английский и греческий языки.

Задание 12. Замените данные конструкции другими, близкими по смыслу.

1. Летопись Нестора – памятник большой исторической ценности.

2. В этой летописи имеется много исторических сведений.

3. К интересным памятникам древнерусской литературы принадлежит и сочинение Афанасия Никитина «Хождение за три моря».

4. Ораторское искусство древней Руси – показатель высокого уровня литературного мастерства.

Задание 13. Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения, близкие по смыслу. Обратите внимание: факт наличия чего-либо кроме глагола «быть» передают глаголы «существовать», «встречаться», «имеется», краткие прилагательные «известен», «распространен», «представлен», а также конструкции «надо /необходимо, следует, можно/ отметить, назвать, упомянуть что».

1. Широко представлена в древнерусской литературе летопись.

2. Писатели древней Руси создали житийную литературу.

3. распространенным жанром в древней Руси были «хождения».

4. В числе жанров древнерусской литературы надо упомянуть и проповеди.

5. Видное место в древнерусской литературе занимает жанр исторической воинской повести.

Задание 14. Прочитайте предложения, выразив отношения перечисления с помощью союзов «и», «также» /в значении «кроме того», «вместе с тем»/, сложных союзов «как...», «так и...», «не только..., но и».

1. В летописи имеется много исторических сведений – записи о первых русских князьях, о княжеских усобицах, о борьбе русских со степными кочевниками.

2. Очень интересны народные предания, легенды, песни, пословицы, поговорки,

включенные в летопись.

3. Игумен Даниил дает подробную топографию Иерусалима и его окрестностей, упоминает о некоторых видах промыслов.

4. Афанасий Никитин внимательно присматривается к незнакомой стране, к людям, к их нравам, обычаям, культуре.

5. Сочинение Афанасия Никитина очень ценно и с точки зрения историко-археологической, и с точки зрения историко-литературной.

Задание 15. Поставьте вопросы к подчеркнутым сочетаниям, замените их близкими по смыслу без предлога «по».

1. Древнерусские писатели создали разнообразные по жанрам, богатые по содержанию литературные произведения.

2. Афанасий Никитин по пути внимательно присматривался к незнакомой стране, к людям, к их нравам и обычаям.

Задание 16. Подберите антонимичные сочетания:

Широко представлен в литературе; широко образованный человек; подробно описать, рассказать; высокий уровень культуры, мастерства.

Задание 17. Составьте предложения со следующими сочетаниями: вносить изменения, поправки, дополнения; привносить элементы фантазии, вымысла; носить характер.

SEVİL HÜSEYNOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

SEYFƏDDİN DAĞLININ SATİRİK HEKAYƏLƏRİNDƏ DİDAKTİK MƏSƏLƏLƏR

Açar sözlər: *satira, ədəbiyyat, yazıçı, hekayə, qəhrəman*

DIDACTICS QUESTION IN THE S. DAGHLY'S SATIRIC STORIES

S.Daghly is describe heroe's negative characters. There also his common positive heroes in the one place and wanted to show them instructive character.

Key words: *satire, literature, writer, story, hero*

Ədəbiyyatda satira və bədii gülüş müsbət ideyaların qorunması, müdafiəsi, eyni zamanda müasir sənətkarın vətəndaşlıq qüdrətini, tendensiyasını, mövqe müxtəlifliyini əks etdirmək üçün vacib və zəruri vasitələrdəndir. Bədii gülüşün mənbəyi müasir zaman, mövcud məkan və ədəbi-bədii mühitdir. Bədii gülüşə daxil olan satira, yumor, sarkazm, kinayə, eyham, isteza və s. bütün bu irili-xirdalı janrlar dövrün, zamanın ümumi ruhuna və psixologiyasına uyğun məna və məzmun kəsb edir. Realizm və tənqidi realizmin əsas silahdaşlarından biri olan satira hər şeydən əvvəl dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini bütün reallığı ilə əks etdirməli, bədii ədəbiyyatın mövzu və problematikasına çevrilə bilməlidir.

Dövrün satira və gülüş texnikasına dərinləniyənən və ədəbi mühitdə satirik hekayələr ustası kimi tanınan Seyfəddin Dağlı satirik janrın vacibliyini və əhəmiyyətini hər zaman qeyd etmişdir.

S.Dağlı satiranın tərkibində tənqid və ifşa pafosu ilə yanaşı, həm də islahedici və tərbiyələndirici xüsusiyyət olduğunu əsərlərində göstərə bilmişdir. İslahedici və tərbiyələndirici xüsusiyyət dedikdə, S.Dağlı daha çox satirada müsbət obraz və müsbət elementlərin varlığını nəzərdə tuturdu. Yazıçı əsərlərində satiranın ifşəedici xüsusiyyəti ilə yanaşı ibrətəməz və tərbiyəvi xüsusiyyətə də malik olduğunu nəzərə çatdırırdı. Yazıcının satiraları sosial-siyasi

səciyyəsi ilə seçilən bir epoxada yaranmışdır.S.Dağlının yaşayıb yaratdığı dövrün satirası özündən əvvəlki dövrlərin ədəbi dəyərləri ilə qidalanaraq mövcud gerçəkliyin həyat vəsənət həqiqətlərini özündə əks etdirir.Onun satirik qəhrəmanları dövrün reallığını əks etdirmələri ilə hər zaman diqqəti cəlb etmişdir.Canlı obrazları, dadlı-duzlu yumorları ilə seçilən, iti qələmi olan satirik yazıçı S.Dağlı həm də neçə-neçə felyetonlar, hekayələr, novellalar, miniatürlər, balladalar, yumoristik səhnələr, komediyalar, romanlar müəllifi olmuş, öz vaxtında ədəbiyyatımızda bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Geniş dünyagörüşü və iti qələmi olan S.Dağlı köhnəlmiş, geri qalmış, zamanla ayaqlaşmayan, sürünən mənfi tipləri çox məharətlə, incəliklə ifşa edən, müasirliyi, aktuallığı ilə seçilən yığcam, lokonik satirik və yumoristik hekayələr və novellalar qələmə almışdır.Bu satirik əsərlərin qəhrəmanları satirik bir surət kimi dolğun və realdır.Onun qəhrəmanları düşükləri vəziyyətdən, aldıkları dərslərdən ibrət almağı da bacarırlar.Onun satirasında təqdim olunan təsvir boyaları tünd, kəskin, ifşaçı olsa da,həm də islahedici və tərbiyələndiricidir

Çox qüvvətli müşahidə qabiliyyətinə malik olan S.Dağlı əsərlərinin mövzusu rəngarəngliyinə və forma müxtəlifliyinə xüsusi diqqət yetirirdi.Onun ailə-məişət mövzusunda dair yazdığı satirik əsərləri çox vacib mətləblərə toxunurdu.”Biryolluq köçəcəyəm“ və “Hansı artıqdır” novellaları da bu qəbildən olan əsərlərindəndir.

“Biryolluq köçəcəyəm” novellasında yeni üçotaqlı mənzilə köçmüş bir ailə və kimsəsi olmayan tənha qocanın həyatından bəhs edilir.Bir mənzildə yaşayan bu yad qonşular nə qədər də bir-birinə mane olmamağa çalışsalar da, kənardan ailəni qoça kişiyyə qarşı öyrədənələr olur:

”-Dəymə ay qız!Qoy dəng eləsin!Bəs qonşunu belə qaçırdallar da!Hələ bu harasıdır? Sən gərək onun dəhlizdə asdığı paltarının düymələrini qırasan,ciblərini deşəsən,mətbəxdə qab-qacağını,stəkan-nəlbəkisini sındırasan, xörək qazanını duzla,dəm çaynikini sirkə ilə doldurasan;o, yatanda radioya, televizora xod verəsən;o,yuxudan duranda divarına bu tərəfdən gündə yüz dənə mıx çalasan; o,xörək yeyəndə sən paltar yuyasan; o, əl-üzünü yumaq istəyəndə sən hamamxanadan çıxmayasan; o,içəri girəndən sonra da bayırdan qarının cəftəsini vurasan..”(1;117)

Belə bir vicdansız və qəlbsiz qohum -əqrabanın fitnəsinə uyan ərlə-arvad bu yazıq qocanı mənzildən köçürmək üçün müxtəlif yollar və çarələr düşünürlər.Lakin həyatın hər üzünü görmüş bu qocanın səbri, sevgisi, onların övladlarına qarşı qayğısı və məhəbbəti sonda ərlə-arvadın vicdan əzabı çəkib, peşman olmasına məcbur edir.

“Hansı artıqdır”novellasında isə iki ən yaxın dost olan Malik və Kərimin yüksək mövqey, kreslo,pul, vəzifə,şan-şöhrət, dəbdəbəli həyat təzi üzündən dostluq bağlarının zəyifləyib qopması tənqid olunur.

Malik və Kərimlap uşaqlıqdan möhkəm dost olmuş,məktəbdə bir partada oturmuş,həmişə bir-birinə əl tutmuşlar.Malik ali məktəbi bitirdikdən sonra respublika təşkilatlarının birində yüksək vəzifəyə təyin olunur.Kərim isə ali məktəbi bitirdikdən sonra qəsəbədəki məktəbə müəllim təyin olunur.Uzun illər dostunu görməyən Kərim Malikin qəsəbəyə ezamiyyətə gəldiyini eşidib çox sevinir,onu evinə qonaq çağırır süfrə açır.Lakin dostunun bu qədər yekəxana,laqeyid,soyuq olduğunu görən Kərim çox pərt olur.Kərimi daha çox məyus edən isə Malikin gəncliyində dələduzluq üstündə həbsə düşmüş,indi isə qaranlıq yollarla özünə mal-dövlət yığan Ağahüsü ilə yaxınlığıdır.

Əsərin sonunda bibisi Mülayimin Malikə dedikləri sanki, onu silkələyib qəflət yuxusundan ayıldır:

“-Ey oğul...Ağahüsünün əməlli-başlı sürüsü var,çöldə otarır,həyəti quş fermasını andırır.Onun üçün bir qoç ya iki hinduşka dəryada damla kimidir.Amma Kərim müəllimin nə həyəti var,nə heyvanı.Sənə kəsdiyi beçələri bazardan alıb,o təkə quzunu da qaynatası kənddən nəvəsinə sovqat göndərib...İndi özün fikirləş,gör Ağahüsü sənə çox hörmət eləyib,yoxsa Kərim müəllim!”(1;127)

Etdiyi əməldən peşman olmuş və dostunun evinə üzürxahlığa gedən Malik eşitdiyi uşaq səmindən və gördüyü mənzərədən bir az da sarsılır vəduyduğu peşmanlıq hissi birə-min artır:

“-Mənim quzum hanı? Niyəkəsdiniz onu? Verin mənim quzumu! –Dostunun görmədiyi oğlu ağlayırdı.”(1;128)

S.Dağlı istər “Biryolluq köçəcəyəm” istərsə də “Hansı artıqdır” satirik novellasında ancaq öz mənafeyini güdən, özünü yüksək tutub başqasına yuxarıdan aşağı baxan mənfi tipləri satira süzgəcindən keçirmişdir.

Bir yazıçı kimi əsərlərində hər zaman gənclərimizi tərbiyələndirmək, onlara düz yol göstərmək məqsədi güdən S.Dağlının hər iki novellası da islahedici və tərbiyələndirici missiya daşıyır, bu da oxucuya əxlaqi-etik cəhətdən emosional şəkildə təsir edir.

S.Dağlı əsərlərində xudpərəstliyin, fərdiçiliyin, paxıllığın ömrünün az olduğunu, onlara qarşı duran təmiz qəlblə, işıqlı fikirlə, aydın ideyalı insanların, ədalətin, sədaqətin, saflığın hər zaman qələbə çalacağını təbliğ edir.

“Hamının ürəyi var” hekayəsində oxucuya aşılana vətənlilik edilən ibrətamiz fikir ondan ibarətdir ki, insan insanı yalnız işi düşəndə, çətin anlarda deyil, həmişə yad etməli, qiymətləndirməlidir. Hər bir insan imkanları daxilində ehdiyacı olanlara yardım əlini uzatmalıdır. Həm də, heç bir qarşılıq gözləmədən təmənnəsiz bunu etməlidir. Hər bir adamın ürək dostuna, səmimi həmsöhbətə, düzgün yol göstərən məsləhətçiyə ehtiyacı vardır. Hekayədə müəllif təsirli süjet fonunda bu keyfiyyətləri unudanları məzəmmət edir, insanlara təmənnəsiz kömək əli uzadan, xeyirxə insanları bizə sevdilir və bizi onlara oxşamağa səsləyir.

S.Dağlın xalqımızın satirik təfəkkür xəzinəsindən bacarıqla faydalanan yazıçılarımızdandır. Onun satirik əsərlərində gülüşü ciddi, mənfi qəhrəmanları nifrətə layiq, müsbət surətləri isə nümunəvidir. Müəllif söz oynadıb, ucuz gülüş yaratmağa çalışmır. Bu baxımdan onun qələmə aldığı hadisələr təbii, münaqişələr həyatı, ifadə etdiyi ideyalar işıqlı və şəffafdır.

“Bərbərin səyi, müştərinin dərdi”, “Mənfi ya müsbət”, “Tamah dışı” satirik hekayələrində müəllif mövcud vəziyyətdən, hadisələrin məntiqindən, tiplərin daxili aləmindən doğan bir gülüş yaratmağa çalışmışdır. Yazıçı güldüyü bu adamların vəziyyətini, aqibətini düşünür və oxucunu da gülə-gülə düşünməyə dəvət edir.

S.Dağlı “Musiqi çantası” hekayəsində şöhrətpərəstliyin insanı necə gülünc vəziyyətə saldığını qələmə almışdır. Hekayənin qəhrəmanı Tərhan xanımın bütün arzusu, məqsədi, işi-gücü “musiqi çantası” ilə bağlıdır. O, əl radiosunu həmişə yanında gəzdirərək, yerli-yersiz işlədir. Bu xanım öz əyləncəsinə o qədər aludə olur ki, barmaqları radionun düyməsinə o qədər öyrəşir ki, hüzdə də məşğuliyətindən əl çəkmir. Nəticədə gülünc bir vəziyyətə düşərək biyabır olur. Matəm yerində hamı kədərli durduğu halda onun çantasından şən musiqi səslənir.

Müəllif təzadlı, gərgin, dramatik səhnələr vasitəsilə ümumi əxlaq qaydalarını gözləməyənləri ictimai gülüş obyektinə çevirir. Belə dinamik hadisə və əhvalatlar, maraqlı tiplər vasitəsilə müəllif səciyyəvi nöqsanları, qüsurları ifşa edir. Bəzən yazıçının gülüşü qatılaşmış sarkazm dərəcəsinə çatır, bəzən də yumşaq, dostcasına yumor mahiyyəti kəsb edir.

“Mixov qardaşları və onların uşaqları” satirik hekayəsində isə tutduğu vəzifəsindən istifadə edərək dövlət malını mənimsəmək istəyən idarə rəisi Çarmıxov və həmin idarənin aşxana müdiri Narmıxovun pis əməlləri tənqid olunur.

Bu iki adam bir-birinə o qədər yaxın idilər ki, uzun illərdən bəri əlbir işləri onları canbır etmişdi. Bir telefon zəngi ilə Çarmıxov Narmıxovun evinə idarənin aşxanasından oğurlanmış azuqə ilə dolu minik maşını göndərir, səhəri gün isə Narmıxov Çarmıxovun aşxanası üçün tərtib edilmiş akt kağızlarını cırıb zibil səbətində atırdı. Onların mehribanlılığı övladlarına da sirayət etmişdi. Belə ki, onlar bir-birilərini sevmiş və evlənmək istədiklərini valideyinlərinə söyləmişdilər. Məsələ qızına cəhiz verməyə gələndə isə Narmıxov cibindən bir qəpik belə xərcləmədən aşxanaya dövlət puluna mağazadan yenidən alınmış təchizat və mebelləri öz evinə daşıdırır, evindəki köhnə əşyaları da aşxanaya göndərir.

Əsərdə Narmıxovun nə qədər acgöz, dövlətin malına xor baxan, şəxsi mənfəətini güdən bir insan olduğu arvadı ilə dialoqundan aydın görünür:

“-Yaxşı tutaq ki, sən hökumət puluna aldığın bu avadanlığı qıza cəhiz eləyə bildin. Bəs bizim öz müxəllatımız necə olacaq?

Narmıxov qadının sadələvhlüyünə güldü:

-Onu da bir müddətdən sonra köhnəlmiş inventor kimi "ispisat" eləyib,yenə aşxanadan öz evimizə gətirəcəyəm!" (2;164)

Əsərdə valideyinlərinin məhz övladları tərəfindən ifşa edilməsi əbəs yerə deyil.Çünki,Seyfəddin Dağlı hər zaman işıqlı gələcəyə və saf,təmizqəlblı,ziyalı gənclərimizə inamla baxır,böyük ümidlər bəsləyirdi.Yazıçı hər zaman düşünürdü ki, pisliyin, xəbisliyin, cəhalətin,mənfi ünsürlərin qarşısını almaq üçün saf və təmiz qəlblı,nurlu zəkaya malik olan gənclər yetişdirilməlidir vəbizim parlaq gələcəyimiz məhz onların əlindədir.

"A.Seyfəddin hekayələrində kompozisiyanın bitkinliyinə,hadisələrin möhkəm və ardıcıl bağlanmasına xüsusi fikir verir,hekayələrinin dili səlis və obrazlıdır.Müvafiq hadisə və hərəkətlərin ayrı-ayrı xarakterlərin təsviri üçün münasib ifadə və sözlər tapması müəllifin müvəffəqiyyəti sayılmalıdır."(3)

S.Dağlı hekayələrində müasir zaman və şəraitin özünəməxsusluğunu, hadisə və problemlərin mürəkkəbliyini,mövqud nöqsanların bədii obrazla ümumiləşdirməyi bacarmaqla yanaşı kompozisiyanın bitkinliyinə,hadisələrin məntiqi ardıcılıqla inkişafına xüsusi fikir verməyə, xarakterlərin təsvirində yüksək obrazlılığa nail olmağa çalışmışdır.

"Yaradıcılığa əslində şerlə başlayan Seyfəddin Dağlı məşhur şair olmasa da,ömrü boyu duzlu-məzəli misralar yazmışdır.Seyfəddin Dağlı ədəbi aləmdə satirik hekayələr ustadı,gözəl felyetonçu və publisist kimi qəbul olunurdu."(4;17)

Yazıçının "Şöhrət ölüsü" hekayəsində sözün əsil mənasında şöhrət ölüsü olan Mazaratov Fəxri Xiyabanda boş qalan sonuncu məzarda basdırılmaq üçün özünə "təcili ölüm vasitəsi" axtarması insanda kinayəli gülüşlə bərabər dəhşət də doğurur. Çünki, şöhrətpərəstliyin insanın ruhuna bu qədər hakim olması sağlam təfəkkürün məhsulu ola bilməz:

"Qapımı örtüb soyundu.Lüminal qutusunu yırtıdı,bütün həbləri ovcuna tökdü,acgözlüklə iki-iki,üç-üç hamısını uddu və çarpayıya uzanıb yorğanı başına çəkdi...Yuxudan əvvəl xəyala getdi:tabutunun təntənə ilə "Müəllim bağına"aparıldığını görürdü.Cənazəsi üstündə söylənən atəşin nitqlər eşitdi. Nəşinin yaşıl xiyabandakı son məzara gömüldüyünü hiss etdi.Gülümsədi...Daha sonra,qonşusu olduğu hörmətli şəxsiyyətlərin məzarlarını ziyarətə gələn dəstə-dəstə adamların onun da qəbri önündə dayanıb baş əydikləri,mərmər sinədəşi üstünə gül dəmətləri qoyduqları xəyalında canlandı..."(1;14)

Sırf bu mənzərəyə görə özünə qəsd etmək nə qədər də dəhşətlidir. Komikliyi və gülünc vəziyyəti ifadə etməyin bu üsulu zahiri cəhətdən qəribə görünsə də,sənətkarlıq baxımından təbiidir.Yazıçı bu üsuldan çox ehtiyatla,mövzunun tələbi ilə yeri gəldikdə istifadə edir.

Bu hekayədəki gülüş zahiri əlamətdən doğmur,qəhrəmanın məntiqsiz hərəkəti ilə hadisələrin qanunauyğun axını arasındakı uyğunsuzluq,ziddiyyət ciddi gülüşə səbəb olur.Bu gülüş isə oxucunu düşündürür,bundan nəticə çıxarıb ibrət almağa çağırır.

S.Dağlının əsərlərindəki satira mövzu dərinliyi,həyatla fəal əlaqəsi, nöqsanlara qarşı barışmazlığı ilə fərqlənir.Yazıçı sözün əsil mənasında parlaq bir ayna kimi təkə gözünün deyil,həm də könlünün də gördüklərini qələmə alırdı.O,həm dövrünün tünd ləkələrini,həm də günəşdən işıq alan əlvan qiğılımları görə bilmə duyumuna malik idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Seyfəddin Dağlı.İpək gül.Azərbaycan dövlət nəşriyyatı.Bakı,1971.
- 2.Seyfəddin Dağlı.Şakərlilər.Gənclik.Bakı,1978.
- 3.Əsgərov M.Ə.Satirik hekayələr."Ədəbiyyat və incəsənət"qəz. Bakı, 1955, 13 avqust.
- 4.Xəlilov P. Günün vacib mövzusu."Azərbaycan" jurnalı,Nö7,Bakı,1979.

GÜNEL PƏNİYEVƏ

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İSA HÜSEYNOVUN "TÜTƏK SƏSİ" POVESTİ ƏDƏBİ-TƏNQİDİ MÜSTƏVİDƏ

Açar sözlər: *povest, müəllif, ədəbi tənqid, surət*

"TUTEK SESI (SOUND OF THE FLUTE)" NOVEL OF ISA HUSEYNOV'S LITERARY-CRITICAL LEVEL

Critic, character During the Great Patriotic War, the village, the population of the state of the harsh realist dəhsətli boards, paints portrays Jesus as one of the most spectacular works of Huseynov's "The sound of the organ" narration. "The sound of the flute" novel social and personal psixologizmin baslanğıcını statement that the works of prose. Mainly due to the quality and innovation tales.

Key words: *novels, writer, literary critic, character*

Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan kəndinin, əhalisinin dəhşətli vəziyyətini sərt realist lövhələrlə, boyalarla canlandıran ən möhtəşəm əsərlərdən biri də İsa Hüseynovun «Tütək səsi» (1965) povestidir. «Tütək səsi» povesti sosial və fərdi psixologizmin Azərbaycan nəsrində ifadəsinin başlanğıcını qoyan əsərlərdəndir. Povestin novatorluğu da əsasən bu keyfiyyətlə bağlıdır.

Nəsrimizin tarixinə qızıl hərflərlə daxil olmuş bu əsər həyat həqiqətlərini bütün çılpıqlığı ilə açıqlayan gözəl sənətkarlıq nümunəsidir. Ədəbiyyatımızın gerçəkliyə yaxınlaşmasında bu əsərin xüsusi yeri var. Müharibənin ağır sınaqlarına rəğmən mənəvi cəhətdən sınımayan əsərin qəhrəmanları, Nuru, Tapdıq bütün fəlakət və iztirablardan keçərək bərkəyən, əyilməyən xalqın qürurunu, sabaha inamın və istiqbalın mücəssəməsidirlər. Əsərin adında istifadə olunan milli musiqi aləti tütək - xalqın varlığının yenilməzliyini, onun mənəvi zənginliyinin simvoludur.

İsa Hüseynov özü bu əsər haqqında: «...Müharibə illərində kəndimizdə şahidi olduğum müsibətləti və bu müsibətlər içində məhv olmuş gəncliyi xatırlayıram» deyər söyləmişdir. (6:38).

Tənqidçi X.Əlimirzəyev özünün "Dörd povest" məqaləsində: "Tütək səsi"ndə təsvir olunan kəndin ağır məhrumiyyətlərinə baxmayaraq, ümumi siması, daxili potensial qüvvəsi, tükənməz, sağlam və güclüdür"-söyləyərək müharibə dövründə arxa cəbhədə olan insanların heç vaxt qələbə inamının sönmədiyini qeyd etmişdir. Özü də tənqidçinin təbiri ilə desək: "Bu güvvəni müharibəyə getmiş oğullarını, atalarını layiqincə əvəz edən xeyirxah, nəcib təbiətli Mehbalı kişi, Qalayçı oğlu kimi qocalar, Tapdıq, Nuru kimi namuslu uşaqlar, yeniyetmələr təmsil edirlər". (3)

A. Hüseynov yazıçının 50 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqaləsində povest haqqında gözəl sözlər söyləmiş, onu müharibə vaxtı və müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan kəndinin bədii mənzərəsini canlandıran qüdrətli sənətkar adlandırmışdır. "İ. Hüseynov bilavasitə müşahidə etdiyi mühiti, hadisə və xarakterləri qələmə almışdır. Şübhəsiz, inikas obyektinə şəxsi bələdlik onun əsərlərinə konkretlik, həyatilik gətirmişdir, təsvirlərini real, təbii cizgilərlə zənginləşdirmişdir". (4) Lakin bu bələdlik, öz həyat müşahidələrinə, öz mənəvi dünyasının həqiqətlərinə müraciət edən yaradıcılığına çox vacib bir keyfiyyət də tələq etmişdir: qənaətlərinin doğruluğuna inam hissi! Bu hissə ona görə zəruri idi ki, yazıçı məlum, hazır həqiqətlər çərçivəsində dolaşmamış, özünün daxilən yaşadığı duyğu və düşüncələri, öz təsəvvürləri əsasında həyatın yeni, müstəqil bədii tədqiqinə başlamışdır.

Yazıçı Anar da bu əsəri haqqında məqalə ilə çıxış etmiş, povestin qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərini açmağa nail olmuşdur: «Tapdıq uşaq da olsa, başa düşür ki, hər şeyə alışmaq, öyrəşmək olar, qəmə, kədərə, məhrumiyyətlərə də, qəddarlığın özünə də. Öyrənəndən sonra isə qəddarlığa yamanlıq kimi, zərurət, norma kimi, az qala təbii bir hal kimi baxırsan. Povestdə qəddarlığa haqq qazandırmaq üçün nahaq yerə dəlil-sübut gətirilmir. Guya bu zərurət zamanın, dövrün özündən doğub deyirlər ki, dava vaxtıdır, Cəbrayıl kimi qəddar adam olmasa, kolxozda heç bir iş getməz» (1, 173).

Povestdəki hadisələr II Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan kəndlərinin birində gərgin zəhmət, ümumxalq birliyi, eyni zamanda mürəkkəb insan münasibətləri mühitində cərəyan edir. Bu kənddə hər bir evdə müharibənin nəfəsi duyulur. Qadınlar və uşaqlar cəbhəyə getmiş ərnlərin, ataların, oğulların yerinə çöl işlərini görürlər.

Əsərdə həyat da var, məhəbbət də. Sarsıntı da var, sevinc də.

"İsa Hüseynov yaradıcılığının tematik genişliyində müharibə mövzusu daha doğrusu, arxa cəbhədəki həyat şəraitini, müharibənin doğurduğu bir sıra çətinlikləri, məhrumiyyətləri, xalqın qırılmaz əzmini, mənəvi qüdrətini əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur. Bu cəhətdən "Tütək səsi" və "Saz" povestləri səciyyəvidir. Bu əsərlərdə müharibənin qanlı, dəhşətli səhnələri göstərilməmişdir. Müharibənin doğurduğu dəhşətlərin insan mənəviyyatında törətdiyi mənəvi dərin sarsıntılar, istirablar və ruhi əzablardan çıxış etməklə yazıçı qoyduğu məsələyə müxtəlif aspektdən yanaşmışdır. Hər iki əsərdə müharibənin törətdiyi dözülməz faciələri, ürək acılarını bəzi tipik həyat hadisələri və insan xarakterləri ilə canlandırmışdır".

Asif Ata isə "Tütək səsi" povestini "...Tütək səsi! Müharibənin dəhşətli illərində çörəyin, suyun, ülfətin, nifrətin, dostluğun, düşmənçiliyin, yalanın, gözəlliyin mənasını dərinləndirən dərk etmiş bir nəslin hafizəsi" kimi səciyyələndirmişdir. Alim, əsərin ayrı-ayrı qəhrəmanları haqqında da fikirlərini söyləmiş, onların xarakterinin açılmasına nail olmuşdur: "Səməd səadət gününü, Sultan Əmirli üzərində çalınan qələbə gününü görür, onun bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsi üçün yeni geniş üfüqlər açılır. Cümrü isə öz mikromühitinə sığmayan, lakin o mühitdən kənara çıxma bilməyən, məhv olan bir insandır. (8)

Professor İsa Həbibbəyli də İsa Hüseynov yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, onun əsərlərini məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun povestləri ilə müqayisə etməyin mümkün olduğunu söyləmişdir. "Bu əsərlərdə gerçəkliyin yaratdığı gərginliklər yazıçı müşahidəsindən və sənətkar təxəyyülündən doğan mükəmməl bir lirizmlə müşayiət olunur. İsa Hüseynovun həyatın və insan mənəviyyatının dərinliklərinə qədərki axtarışlarında son dərəcə səmimi, təbii, inandırıcı, real və eyni zamanda obrazlı görünür". (9)

Tənqidçi alim T. Salamoğlu da İ. Hüseynov yaradıcılığına həssas yanaşmış, istər məqalələrdə, istərsə də kitablarında öz münasibətini sərgiləmişdir. "Müasir ədəbiyyatşünaslıqda "Bizim qızlar" və "Dan ulduzu"na nisbətən "Doğma və yad adamlar"da, sonuncu ilə müqayisədə "Yanar ürək", "Tütək səsi", "Teleqram"da yazıçının yeni yaradıcılıq üfqlərinə çıxması, nəsrimizdə "insan amilini, şəxsiyyət başlanğıcı"ni ön çəkən, əsaslandırıcı psixoloji nəsrin ən uğurlu nümunələrini yaratması birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur. (7; 414)

Məhərrəm Hüseynov "Tütək səsi" povestində Cümrü, onun taleyi həmişə diqqət mərkəzində durduğunu qeyd edərək əsər haqqındakı görüşlərini belə qeyd edir: "Cümrü əsgər ailələrinin namusunu ləkələyən, o cümlədən doğma anasının ismətinə zorla təcavüz edən kolxoz sədri Cəbrayılın özbaşına hərəkətlərinə qarşı nifrətlə etiraz səsi ucaldır. Lakin müharibə şəraitinin qəddar və xudpəsənd Cəbrayıla verdiyi müvəqqəti azadlıqdan, sərbəstlikdən istifadə edərək xüsusi qəddarlığa əl atması da nəticəsiz qalır. O, Cümrünün ağzını yummağa çalışır, amma müvəffəq ola bilmir. Çünki Cümrü öz nifrətini, kinini-küdurətini, Cəbrayılın simasında təcəssüm edən haqsızlıqlara qarşı etirazını, qəlbinin ağrıları, ürəyində təlatümə gələn tufanı tütəyin yanıqlı və ağlar səsinə çevirib bütün ələmə çar çəkir". (5:32-33) Doğrudur, Cəbrayılın surətini bütün alçaq sifətləri ilə fərdiləşdirən müəllif ona qarşı Mehbalı kişi surətini yaratmış və onu gücsüzlərə pənah olan, əlacsizlərə kömək əlini uzadan qayğıkeş bir insan kimi ümumiləşdirmişdir. Bununla belə, povestin Cümrünün faciəsi ilə sona yetməsi ilə oxucuda

daxili bir süstlük, məyusluq yaranır. Məhz bunun nəticəsidir ki, həmin əsərdən sonra "Saz" povestini qələmə almaqla İsa Hüseynov oxucuda nikbin ruh və xalq mənəviyyatının, qüdrətinin ölməzliyi ideyasını aşılamişdır.

İ.Hüseynovun təsvir etdiyi mühitdə insan, ona inam vardır və bu inamı yazıçı özü yaratmır, obrazın daxili aləminin məntiqi inkişafından doğur. Yazıçı əsərlərində insan psixologiyasına, onun mənəvi-daxili aləminə, dövrün, cəmiyyətin və mühitin problemlərinə daha çox diqqət yetirir. «Tütək səsi» povesti İ.Hüseynov yaradıcılığında psixologizmin, insanın daxili aləminə ən mənin üstünlük qazandığı əsərlərdən biridir. "Yazıçı burada müharibə illərinə nəzər salır və insan amilinə geniş yer ayırır, insanın yaşamaq arzusu ac qalmamaq, ölməmək fikri ilə təhdid edilir. Əsərin məhz belə bir qorxunc təhkiyə ilə başlaması sujetin sonrakı mərhələlərində də insanın mövcudluq uğrunda aparacağı mübarizəyə işarə edir".(2:421)

Əsərin yarandığı illərdə ədəbi proses dövrün diqtəsi ilə yerinə yetirilsə də, sonralar cəmiyyətin ümumi inkişaf tempinə paralel olaraq dirçəlməyə başladı, yetmiş il ömür sürmüş totalitar sovet rejiminin siyasi kələklərinin mahiyyətini açmaq, yasaq edilmiş mövzu-problemlərə qayıtmaq, tarixi dostla düşməni ayırd etmək, milli özünüdərkə, türkçülüyə, istiqlala çağırış ruhlu əsərlər yaratmaq meyli gücləndi.

Beləliklə, bu əsərdə bir çox dəyərlərin qorunub-qorunmaması, dözümlülüyü baxımından «sərhəd situasiya» kimi götürülən müharibə şərti xarakter daşıyır. Qılınc Qurban və Cəbrayıl kimi obrazlarla müəllif bu situasiyanın sosialist inqilabından başladığını və hələ də davam etdiyini göstərir. Müəllifin istiqamətləndirdiyi bu fikir daha sonrakı əsərlərində açılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Anar. Nəsrin fəzası// Azərbaycan jurnalı. 1984, №7 s.164-181
- 2.Əliyeva Tamilla. İsa Hüseynov yaradıcılığında insan problemi.//Journal of Azerbaijani Studies. Bakı: Xəzər univ-ti, 2011, 651 s
3. Əlimirzəyev Xəlid. Dörd povest.// Ədəbiyyat və incəsənət. 25 noyabr 1975
- 4.Hüseynov A. Xalq həyatının bədii təsviri.// Ədəbiyyat və incəsənət.17 iyun 1978
5. Hüseynov Məhərrəm. Janr, zaman və ədəbi qəhrəman (İsa Hüseynov hekayələri). Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 156 s

SƏDAQƏT ABDULƏZİZOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universteti

VİKTOR HÜQO POEZİYASINDA VƏ NƏSRİNDƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *Hüqo, romantizm, Şərq*

THE MAIN DIRECTIONS OF FRENCH ROMANTICISM

He wrote about French revaluation for his readers. The East motives have a special position in his poetries. He described processes which happened in East by the view of West. « East motives » is urgent poetry of him and popular in the world. Hugo is also writer of a lot of books which are popular. A lot of books were written about Hugo in France. Not said in vain that he is a popular writer in France.

Keywords: *V. Hugo, Romanticism, East, Sea, Rumble.*

«Bərpa dövrünün (restavrsiya) mütərəqqi romantizminin son illərində Viktor Hüqo və onun silahdaşlarının yaradıcılığı fransız poeziyasının havasını klassisizm zəhərindən, mürtəce romantiklərin yazılarında ümitsizlikdən, ağır darıxdırıcı dumandan təmizləyən tufana

bənzəyirdi» [1, s. 151-152]. 1830-cu illər inqilabı ərəfəsində və onun gedişindəki ictimai yüksəliş atmosferində Viktor Hüqo yaradıcılığı daha intensiv və rəngarəng olur. O, qələmini həm lirik, həm də nəsr və dram janrlarında sınaq edir. Belə janr simbiozunda dahi fransız romantikinə Şərq motivlərinə müraciəti əlamətdar hadisə sayılmalıdır.

Lakin Hüqo poeziyası, nəsr və dramaturgiyasında milli («yerli») və Şərq motivlərinin rolu və əhəmiyyətindən danışmadan öncə bir məqamı vurğulamaq məqsədəuyğundur: müasir həyat dahi fransız romantikinə yaradıcılığına ilk dövrlərdə yığcam janr və peyzaj təsvirləri şəklində daxil olmuşdur. Milli oxucu onun qəhrəmanlarının uzaq keçmişdə, çox vaxt isə Fransa sərhədlərindən kənardakı həyatı haqqında bilavasitə məlumat almışdır.

Səciyyəvi haldır ki, Şərq mövzusunun açımında Viktor Hüqo onun təsvirində, hər şeydən əvvəl, özünün ədəbi yaradıcılığında çox geniş yer tutan poeziya materialına üstünlük verir. Demək olar ki, o, yaradıcılığına oriental poeziya ilə başlamışdır; məhz bu poeziyada Şərq motivləri, ilk növbədə, dövrün təhlili üçün material rolunu oynayır.

Məsələn, dissertasiyanın I fəslində biz Jorj Sand yaradıcılığının şərhini ilə yanaşı, V. Hüqo romantizminin başqa millətlərdən olan şair və yazıçılarla assosiativ əlaqəsindən danışmışıq. Fikrimizə, burada da vurğulanmalıdır ki, fransız şairi Şərqi Avropa sivilizasiyalarındakı pozğunluqlara qarşı qoyur. Bu cəhət ona görə önə çəkilməlidir ki, şairin Şərq motivlərinə müraciətində xalqa cəmiyyətin mənəvi aşınmalarından xilas yolu göstərmək cəhdləri müşahidə olunur.

Bəzi ədəbiyyatşünas alimlərin bir halda, üslub, tarixlə və genetik köklərlə əlaqə qismində «yerli kolorit», başqa bir halda isə əzəli ənənələrinin ziddiyyətli olması səbəbilə antiteza adlandırdıqları Şərq və millilik Viktor Hüqo yaradıcılığında vəhdət və eyni zamanda, müxalif qüvvə kimi cütləşir. Onlar gah zaman axarında bir-birindən uzaqlaşır, gah da sıx birlikdə təqdim olunurlar.

I fəsilə də qeyd etdiyimiz kimi, artıq 1820-ci illərin əvvəllərində, yəni hələ erkən gənclik illərində Viktor Hüqo təntənəli mahnı və himnlər – odalar yazan lirik şair kimi tanınırdı. O, «Şərq motivləri»nin, «Oda və balladalar» şeirlər toplusunun, 1830-cu illərdə nəşr olunmuş dörd şeir toplusunun, eləcə də əsrin ikinci yarısında ərsəyə gəlmiş, Hüqo yaradıcılığında müəyyən mərhələ rolunu oynamış «Əsrlərin əfsanəsi» üçcildliyinin («Qisas», «Seyr», «Qorxunc il») müəllifi idi. Dünya ədəbiyyatında daha çox romançı kimi tanınsa da («Paris Notrdam kilsəsi», «Səfillər», «Doxsan üçüncü il», «Gülən adam» və b.), Hüqo «Kromvel», «Marion Delorm», «Ernani» kimi gözəl romantik dramlar da yaratmışdır.

Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, Hüqonun erkən odalarının, demək olar ki, hamısı klassisizm ənənələrindən kənara çıxmır. Lakin artıq 1820-ci illərin ortalarında onun ədəbi baxışlarında təkamül meyilləri müşahidə olunmağa başlayır. İ. Meşkovanın qeyd etdiyi kimi: «Onlarda romantizmlə klassisizm daim qarşı-qarşıya qoyulur» [2, s. 186].

Poeziyada millilik və «yerli kolorit» anlayışını önə çəkən Hüqo personajın dramatik hadisələrin bilavasitə şahidi və iştirakçısı olmasını tələb edirdi. Bu, sənətkarın bədii əsər yaradıcılığının zaman keçdikcə dəyişən estetik meyilləri ilə səsleşirdi. Yaradıcılığında fərdi proqramını həyata keçirən müəllif «qərəzsiz ifadə olunan, azad, açıq, həqiqi şeir» [2, s. 17] tələb edirdi.

Bəhs olunan əsərdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də sadəliklə bağlıdır. «Sadəlik bədilik üçün səciyyəvi əlamətlərdən biridir və əsil yazıçı istedadında da həmişə özünü büruzə verir. Lakin sadəlik ibtidailik və səthilik demək deyildir. Seçilən mövzu, alınan həyat materialı ibtidai və səthidirsə, müəllif öz təsvirlərində onu daha da bəsitləşdirirsə, bədilik ölür, poeziya üçün zəruri olan emosional xüsusiyyətlər itir» [2, s. 49]. Təsadüfi deyildir ki, sadəlik Viktor Hüqo poeziyasında bədiliyin yüksək poetik ifadə şəkli kimi təzahür edir.

Viktor Hüqonun poeziyada Şərq mövzusunə müraciət etməsi Fransa inqilabından sonra onun estetik proqramındakı daxili yenidənqurmaya dəlalət edir. «Hüqonun bu üslubi reformasının təməlinə klassisizm cərəyanına məxsus rəşadətli şeirlərin insani hislərin ifadəsinə söykənən poeziya dilinə çevrilməsi dayanır» [3, s. 73]. Və onun şeirlərində, məsələn, «ərəb

silsiləsi» kimi müəyyən tematik silsilələr olmasa da, Şərq mövzusunda müraciət, hər şeydən əvvəl, şairin əsrin sosial keçməkeşlərindən uzaqlaşmasına dəlalət kimi nəzərdən keçirilməlidir.

1829-cu ilin avqustunda «Oda və balladalar» kitabının sonuncu variantının nəşrindən sonra Viktor Hüqo özünün ən mükəmməl əsərlərindən biri olan «Şərq motivləri»ni çap etdirir. Şairin poetik baxışlar sistemində bu əsər müəyyən mövqeyə malikdir. Əgər Viktor Hüqonun 1830-cu illər poeziyasında, əsasən, «Alatoranlıq nəgmələri»ndə sosial problematika əhəmiyyətli yer tutursa, «Şərq motivləri» («Noyabr») toplusunda gerçəkliyin mücərrəd təsviri təqdim olunur. Bu toplu Şərq ekzotikası ilə hopdurulmuşdur. Özü üçün yeni olan Şərq mühitini, Şərq həyat tərzini canlandırması Hüqoya o zamankı Parisin dəqiq tarixi təsvirinin yaradılmasını bir qədər arxa plana keçirməkdə yardımçı olmuşdur.

Xatırladaq ki, Şərq mövzusunda müraciət sayəsində, tədricən, Viktor Hüqo poeziyasında özünü gah şeirin rəngində, gah da ritm və səslənməsində bürüzə verən yeni bədii kəşflər meydana çıxır. Bu bədii novasiyalar sonralar Viktor Hüqonun yetkin yaradıcılığında, deyək ki, Şərq həyat tərzini və Şərq tipli qəhrəmanın dünyagörüşü ilə sıx bağlı tematika qoyuluşu formasında təzahür edir. Ədib Şərqə bələd olduqca bu, özünü müxtəlif bədii formalarda bürüzə verməyə başlayır. Həmçinin, Şərq motivlərindən bəhrələnmə onun romantizminə yeni çalarlar gətirmiş olur. Nəticədə, Viktor Hüqo, bir tərəfdən, romantik sənətkar kimi, digər tərəfdən isə Şərq dünyasına yaxından bələd olan bir Qərb yazıçısı kimi uğur qazanmağa nail olur.

Deyənlərin sübutu kimi qeyd edək ki, tədqiqatçılar aşağıdakı faktı daim vurğulayırlar: məhz iyul inqilabından sonra Hüqo poeziyasında onun müasir dünyaya fəlsəfi baxışlarındakı rəmzlərdən birinə çevrilmiş simvolik titan obrazı nəzərə çarpır. Bəlli olduğu kimi, «Romantik təsvirin prinsipləri...son dərəcə rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi nəzərə almaq lazımdır. Romantik şeirdə sözün, misranın, bəndin, çox vaxt da bütöv əsrin rəmzi, somvolik tərzdə yazılması adi haldır» [2, s. 124]. Bu mənada Hüqonun Şərq mövzusunda yolu («Şərq motivləri») oxucuya unudulmaz təsir bağışlayaraq, şairin geniş dairələrdə layiqli nüfuz qazanmasına səbəb olur. Lakin şöhrət onu xeyli sonra tapır.

Buna qədər isə Qərbi Avropa tədqiqatçıları, o cümlədən onların sırasında fransız romantikinin yaradıcılığının araşdırılması sahəsində ən tanınmış müəlliflərdən biri olan A.Tibode tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, «Qisas» istisna olmaqla, Viktor Hüqonun heç bir digər şeir toplusu bu dərəcədə siyasi toplu təsiri bağışlamır» [4, s. 74].

Bu məqamda rus tədqiqatçısı Danilinin də nöqteyi-nəzərini diqqətə çatdırmaq istərdik. Bu tədqiqatçı iddia edirdi ki, «iyul monarxiyası illərində Viktor Hüqo təsviri, məhəbbət, intim lirika ilə kifayətlənir, yalnız ara-sıra siyasi tematikaya müraciət edirdi» [5, s. 130].

Qeyd edək ki, bu dövr Hüqo lirikasında bizə V.Şekspir dramaturgiyasındakı kütləvi səhnələrin dinamikasını xatırladan çevik xalq obrazı meydana çıxır.

Dinləyin, uzaqlardan qulağınız

Zəhmli uğultu eşidər...

Bu, yaxınlaşan xalqdır, qabarma dalğasıdır...

Xalq gəlir. Onun qabarma saati yetişmişdir.

Keçmiş silərək sizi əbədlilik yuyub aparacaq.

Bu sətirlər Viktor Hüqonun respublikaçıya çevrilməsinə dəlalət edir. Onun lirikası o zamankı Fransanın təsvirində tarixi roman və dramdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Hüqonun dramalarında isə, bəzi istisnalarla, demək olar ki, monarxiya üsul-idarəsi inkar olunur.

Materialın təqdimatında poetik sistemin novator forması yeni obrazlara, ritm və metaforalara yol açır. Burada Şərq təbiətinin rəngarəng peyzajları və bihüşedici ətirləri Orta əsrlər təsvirlərini üstələməyə başlayır. Öz növbəsində, romantiklərin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan Orta əsrlər ekzotikası gerçək dünyanın Şərq ruhunda qavranması ekzotikası ilə əvəzlənir. Bu, qeyri-adi rəngarənglik, baxımlılıq, geniş rəng qamması, duyğusal hisslərlə ifadə olunur.

Y.M.Yevnina haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «Şərq motivləri» şeirlər toplusu 1830-cu illər inqilabı ərəfəsində «poeziyada əsl yeni söz oldu» [6, s. 17]. Şərq mövzusunun Hüqo

yaradıcılığının bədii ilmələrində çulğuşan ehtiraslarla birbaşa bağlılığı vardı.

O dövrdə Şərq bütün qabaqcıl romantiklərin ağıl və hisslərini həyəcanlandıran özünəməxsus, bənzərsiz bir dünya idi. Viktor Hüqo qələminin qüdrətilə Şərq Yunanistanın türk əsarətindən qurtulduğu gerçəklik ərazisinə çevrilmişdi. Beləliklə, Hüqo poeziyasında «Şərq motivləri» XIX əsrin 20-ci illərində Avropanın bütün qabaqcıl insanların diqqətini cəlb edən yunan xalqının azadlıq hərəkatının təsiri ilə yaranmışdı» [7, s. 131].

Yaxşı məlumdur ki, Yunanistanın müdafiəsinə dəstək olan ilk şairlərdən biri bu ölkənin azadlıq mübarizəsində bilavasitə iştirak edərək, 1824-cü ildə həlak olmuş Bayron idi. Bayrondan sonra Viktor Hüqo da eyni prinsipial mövqedən çıxış edir. Y.M.Yevnina vurğulayırdı ki, «şairin yaradıcılığında çox geniş yer tutan milli azadlıq müharibəsi mövzusu onun poeziyasına «Şərq motivləri» ilə daxil olmuşdur» [6, s. 18]. O həm də qeyd edirdi ki, «Şərq motivləri»ndə Hüqo parlaq rənglərə, səslərə, əşyaların plastik forma və konturlarına olan meyli sayəsində yalnız klassisistlərdən deyil, yaşlı nəsillə romantiklərdən (məs. Lamartinin dumanlı peyzajlarından) də xeyli uzaqlaşmışdı [6, s. 20].

Qed edək ki, «Şərq motivləri»ndə Viktor Hüqo romantizm ənənələrinə əhəmiyyətli töhfə verir. Şair yunan vətənpərvərlərini mədh etmək üçün yeni, tərəvətli çalarlar tapır («Navarin», «Knari»). Burada o, türklərin zülmkarlığını qamçılayır («Alınmış şəhər», «Uşaq»). Həmin qəbildən olan şeirlər yunanların türklərə qarşı milli azadlıq hərəkatına dəstək ifadə edirdi.

Məlum olduğu kimi, «Romantizm cərəyanına mənsub olan sənətkarların hamısının yaradıcılığında qəmə az və ya çox dərəcədə yer verilmişdir. Ədəbiyyatşünaslığımızda bunun köklərini, milli təcrübədəki xüsusiyyətlərini araşdırıb, mümkün qədər onun elmi izahını vermək əvəzinə, adətən, həmin motiv gah səhv yozulmuş, gah da diqqətdən kənar qalmışdır» [7]. Qeyd edək ki, bu motiv Viktor Hüqo yaradıcılığında da özünü bürüzə verir. Belə ki, həssas dramaturji duyuma malik olan sənətkar «Şərq motivləri»ndə canlı səhnələr yaratmağa can atırdı. O, səslərin ahəngini sevir, onların şeirdə iblisənə zapateado (çeqyotka, isp.) ifa edərək, misranın ritmini, heyrətamiz harmoniyasını qoruyub saxlamasını çox xoşlayırdı. Qrenel bağlarında günəşin qürubu onun üçün dekorasiyanı əvəz edir, «qızılını» və «alovunu» oradan əldə edirdi.

Sonuncu, bilavasitə «Şərq motivləri»nin üslubiyyatına aiddir. Onu da əlavə etmək istərdik ki, bu gözəl toplusunun poetik şeirlərinin məzmununu ifadə edən publisistik baxışlar Şərqdə azadlıq hərəkatının görüntülərini canlandırmağa yardım etmişdir. Şərq mövzusunda müraciət poetik bədii priyom kimi şairin yaradıcılığında fərqli aspektlərin və motivlərin («yerli motivlərin», «Şərq motivlərinin») təsvirinə rəvac vermişdir.

«Şərq motivləri» toplusundakı şeirlərin əksəriyyətinin süjeti kontekstində aydın idi ki, burada publisist şair harada baş verməsindən asılı olmayaraq, hər növ zorakılığa qarşı çıxır. Şeirlərində Hüqo, hər şeydən öncə, alçaldılmış və tapdanmış ədalətin müdafiəsinə qalxır. XIX əsr fransız romantikləri arasında Viktor Hüqo birincilər sırasında respublikanın mərd müdafiəçilərini mədh edərək, fransız ordusunun Şərqə, konkret desək, Meksikaya daxil olmasını düşünüləmiş addım kimi qiymətləndirir.

«Yaradıcılıqda orijinal yolla getmək belə bir həqiqəti anlamaq deməkdir ki, həyat haradadırsa, poeziya da oradadır; poeziyaya can verən, ona məzmun verən konkret həyatdır. Yalnız konkret həyat materialına arxalanan məzmun hər bir böyük və ya kiçik şairin sənətkarlıq qüdrətini müəyyən etmək üçün də əsil ölçü ola bilər. Zahir formaların əlamətlərinə görə gözəl, axıcı, ahəngdar olan bir şeir əgər əməlli-başlı məzmunla malik deyildirsə, öz müəllifinin şairliyini deyil, onun yalnız poetik formaya olan meyl və qabiliyyətini sübut edir.» [2, s. 65]. Bu mülahizələrlə razılaşmamaq mümkün deyildir. Viktor Hüqonun poeziyasının təhlili aydın şəkildə göstərir ki, onun əsərlərinin ümumbəşəriliyini və əbədiyaşarlığını təmin edən amillərdən ən önəmliləri də elə məhz konkret həyat materialından qaynaqlanmaları ilə bağlıdır.

Viktor Hüqonun poeziyada Şərqi vəsf etməsinin səbəblərini təhlil edən bəzi alimlər xalqların milli-azadlıq hərəkatı ərəfəsində (demokratik və müstəqil Yunanistan, Meksika

uğrunda) müəllifin özünəməxsusluq və ekzotika axtarışlarından söz açırlar. Məsələn, tədqiqatçı, Y.M.Yevnina Viktor Hüqonun Şərqi motivləri poeziyasına baş vurmasını onunla izah edir ki, «məhz bu topluda daha çox klassiklərin meylli olduqları intellektual və natiqlik poeziyasından (məsələn, Nikolò Bualonun şeirləri) romantiklərin meyl etdikləri emosiyalar poeziyasına keçid xüsusilə ayanıdır» [6, s. 19]. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki «Şərqi istinad edən, Şərqi obrazlarla təkmilləşən Qərbi romantik ədəbiyyatı, eyni zamanda, milli-azadlıq hərəkatını doğuran ədəbi-ictimai bir hərəkata çevrilmişdi» [1, s. 213].

Viktor Hüqo bu toplunun şeirlərindən birinə epigraf kimi İncildən bir kəlamı seçmişdi: «Və bizimlə yaşayın: qarşınızda bu gen-bol torpaq, orada yaşayın və dolanın, onu öz mülkiyyətinizə çevirin». Topluda Viktor Hüqonun sonrakı yaradıcılığında özünün dolğun ifadəsini tapan bədii xüsusiyyətlər yer almışdır. Bunlar, ilk növbədə, obrazların ifadəliliyinin rəngarəngliyi, konkretliyi və plastikliyidir. Bəllidir ki, «klassik şeir obrazlarından, epitetlərindən romantiklər də istifadə edirdilər, lakin bu obrazlar, təşbehlər bunlarda tamamilə yeni məzmun kəsb edir, yeni fikirləri, ideyaları ifadə edirdi» [3, s. 77].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бернштейн И.А., Короглы Х.Г. Творчество Виктора Гюго после 1848 года. В кн.: История Всемирной литературы в 9-ти томах. Т. 7. М.: Наука 1991, 830 с.
2. Гюго Виктор. Восточные мотивы (перевод Е. Полонского, Э. Линецкой, И. Тхоржевского). М.: Художественная литература, 1987, 373 с.
3. Реизов Б.Г. Французский роман XIX века. М.: Высшая школа, 1969, 310 с.
4. Обломиевский О.Д. Французский символизм. М.: Наука, 1973, 209 с.
5. Моруа Андре. Олимпико, или жизнь Виктора Гюго. М.: Радуга, 1983, 220 с.
6. Евнина Е.М. Виктор Гюго в современной Франции. – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1952, Т. XI, вып. 2, с. 113-120.

ZENFİRA ASLAN

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

XIX yüzil QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ

Açar sözlər: *“Qarabağnamə”lər, ədəbi məclis, təskirə, xalq şeri, satira.*

SITUATION OF KARABAKH LITERARY ATMOSPHERE OF THE NINETEENTH CENTURY

In the article the common sight of Karabakh Literary environment of the XIX century was revived the own specific peculiarities that the poetry acquired and the factors which stipulate the formation of the existing literary environment were noted (pointed out)

Key words: *"Garabagname's, literary council, təskirə, folk poem, satire.*

XIX yüzildə Qarabağ ədəbi mühiti özünəməxsus, bənzərsiz, mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq istər mövcud ədəbi mühitin formalaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi amillərlə, istərsə də yaranmış bədii örnəklərlə müşayiət olunmaqdadır. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və İran imperiyaları arasında parçalanması xalqın ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbi-kulturoloji sferada da dəyişikliklərin gerçəkləşməsinə zəmin olmuşdur.

XIX əsrdə Qarabağda biri-birinin ardınca yazılan və dövrün obyektiv tarixi mənzərəsini canlandıran «Qarabağnamə»lər Azərbaycan tarixşünaslığının dəyərli örnəklərindən biri kimi ön mötəbər məxəzlərdən hesab olunur. Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə» (1845), Mirzə

Camal Cavanşir Qarabağının «Qarabağ tarixi» (1847), Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun «Pənah xan və İbrahim Xəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri» (1854), Mir Mehdi Xəzəninin «Qarabağ tarixi» (1862), Mirzə Yusif Qarabaği Nersesovun «Tarixi-Safi» (1866), Əhməd bəy Cavanşirin «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyəti» (1884) kimi tədqiqatlar bu səpkidəndir. Adı çəkilən «Qarabağnamə»lər Qarabağın yalnız tarixi, ictimai-siyasi həyatı haqqında deyil, həmçinin dövrün ədəbi-mədəni mühiti barədə canlı, dolğun məlumat verən mənbələr kimi diqqəti çəkir.

XIX əsrdə Qarabağda «Məclisi-üns» və «Məclisi-fəramuşan» ədəbi məclisləri fəaliyyət göstərmişdir. İstər «Məclisi-üns», istərsə də «Məclisi-fəramuşan» ədəbi məclisləri Azərbaycanı fəaliyyət göstərən digər məclislərlə əlaqə və ünsiyyət saxlamış, məktublaşmış, milli ədəbi prosesin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, ədəbi məclislər arasındakı məktublaşmalar daha çox mənzum səpkidə olduğundan bu, poeziyanın yeni bir janrının inkişafını şərtləndirmişdir. Qarabağda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər bəzən nəzirəçiliyin, epironçu, təqlidçi poeziyanın yaranmasına səbəb olsa da, bütövlükdə yenilikçi, novator məzmun və mahiyyət daşımış, bədii düşüncəni və ədəbi-estetik fikri bu yöndə dəyişdirməyə çalışmışdır.

XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitində bir sıra təzkirələr yaranmışdır ki, bunların içərisində Mir Möhsün Nəvvabın «Təzkireyi-Nəvvab», Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin «Riyazül-əşiqin», Həsənəli xan Qaradağının «Xan Qaradaği təzkirəsi» daha çox diqqəti çəkir. Bəhs olunan təzkirələr Qarabağ ədəbi mühitində poeziyanın keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliğində ciddi rol oynamışlar. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu təzkirələr məhəlli prinsip əsasında tərtib olunmasına baxmayaraq, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dəyərli nümunələri kimi səciyyələndirilməkdədir. XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitində yaranan təzkirələr bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında təzkirəçiliyin forma və məzmunca yeniləşməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsrdə Qarabağda teatr və dramaturgiya inkişaf etmişdir. Bakıda milli teatr sənətinin əsası qoyulandan az sonra Şuşada bir sıra maraqlı tamaşalar göstərilmişdir ki, bu da dövrün ədəbi-mədəni mühitinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XIX yüzil Qarabağ ədəbi mühitində poeziya divan ədəbiyyatının yeni tərzdə inkişafı ilə səciyyələnməkdədir. Burada Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mehdiqulu xan Vəfa, Fatma xanım Kəminə, Mirzə Növrəs, Mir Möhsün Nəvvab, Mir Mehdi Xəzani, Məşədi Cəfər Qarabaği, Mirzə Hüseyn Çakər, Məşədi Məhəmməd Bülbül, Bəxış bəy Səbur, Mirzə Əli Aşiq, Molla İbrahim, Həsən Lələ, Məmo bəy Məmai və başqa şairlər yaşayıb-yaratmış, divan şeirinin dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Divan poeziyası tərzində yaranan əsərlərdə daha çox Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və digər sənətkarların təsiri aşkar şəkildə duyulmaqdadır.

XIX yüzil Qarabağ ədəbi mühitində epik poeziya nümunələrinə də (mənzum hekayələrə, poemalara, təmsillərə) təsadüf olunmaqdadır. Bu dövrdə epik poeziyanın inkişafı cəmiyyət həyatında baş verən ictimai-siyasi prosesləri daha əhatəli çərçivədə əks etdirməyə imkan vermişdir. Qasım bəy Zakirin məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı «Məlikzadə və Şahsənəm», «Əmirzadə, məşuq və cavan aşiq», «Aşiqin təam bişirməyi», «Aşiq və məşuq haqqında», «Zövcü-axər», əxlaqi və tərbiyəvi məzmunlu «Tərhan və elçi», «Dəvəsi itən kəs», satirik-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan «Dərviş ilə qız», «Həyasız dərviş», «Əxlaqsız qazı», «Bihəya türk», «Xalqa vəz deyən, özü füsqu-fücurdan çıxan biəməl alim» kimi mənzum hekayələri, Mirzə Həsən Qarabağının «Rəsmi-vilayəti-Qarabağ və şəhri-Şişə» məsnəvisi, Həsənəli xan Qaradağının xalq ədəbiyyatından iqtibas edərək nəzmə çəkdiyi «Ağ yalançı», «Yoxsul», «Hazırcavab», «Fələkzədə», «Əhdindən dönən», «Oğru», «Tabaq toxumu çinar dibində», «Yeddi oğullu padşah» kimi epik şeirləri tədqiqata cəlb olunan dövrün ədəbi mühitinin dəyərli nümunələridir.

Bəhs olunan dövrdə Qarabağ ədəbi mühitində xalq şeiri üslubuna qayıdış diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, ənənəvi divan ədəbiyyatı tərzində yazılan şeirlərlə yanaşı, sadə xalq şeiri

üslubunda əsərlərin yaranması poeziyanın inkişafını yeni müstəviyə çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində poeziyanın xalq şeiri üslubuna dönüşü dövrün ədəbiyyatının Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının güclü təsiri altında inkişaf etməsindən irəli gəlir. Bəhs olunan dövrün poeziyasında xalq şeirinin janrlarında yaranan poetik örnəklər içərisində bayatı, qoşma, gəraylı, tənqis, deyişmə, ağı, oxşama, layla, nəğmə və digər şeirlər xüsusilə diqqəti cəlb etməkdədir. Bu isə hər şeydən öncə, aşiq şeiri üslubunda yaranan poetik örnəklərin qaldırılan problemin sərrast ifadəsinə geniş imkanlar açması, dil sadəliyi, üslub aydınlığı üçün əlverişli olması ilə bağlıdır.

Qarabağ ədəbi mühiti maarifçi-realist poeziyanın təşəkkülü və inkişafı fonunda da diqqəti cəlb etməkdədir. XIX yüzildə milli ədəbiyyatın maarifçi realist qolunun formalaşması poeziyaya da təsirsiz qalmamışdır. Bu proses, xüsusilə, əsrin sonlarına doğru daha aktiv səciyyə daşımağa başlamışdır. Şübhəsiz ki, Qarabağ ədəbi mühitində maarifçi-realist məzmunlu şeirlər poeziyanın digər sahələri ilə müqayisədə bir qədər zəif inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə, maarifçi-realist poeziya bütövlükdə Qarabağ ədəbi mühitinin məzmunca yeniləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində satirik şeir özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Satirik şeirlərdə cəmiyyətdə özünü büruzə verən ictimai problemlər, nöqsanlar və eybəcərliklər janrın imkanları çərçivəsində bədii inikasını tapmışdır. Satirik poeziyanın inkişafı Mirzə Fətəli Axundov ədəbi məktəbinin prinsiplərindən qaynaqlanmaqda, həmçinin dövrün ideallarından irəli gəlməkdədir. Poeziyanın xalq həyatına yaxınlaşması, millətin problemlərinə güzgü tutması, istər-istəməz tənqidi-satirik düşüncənin formalaşmasına təsirsiz qalmamışdır.

XIX yüzildə Qarabağ ədəbi mühitində yaranan satirik ədəbiyyatın başlıca hədəfi cəhalət və nadanlıqın tənqidi, qadın hüquqsuzluğunun pislənməsi, ruhanilərin və fanatizmin ifşası və s. kimi problemlər idi. Dövrün satirik şeirlər yazan əksər şairləri bu problemlərin bədii inikası məsələlərinə əhəmiyyətli dərəcədə yer verirdilər.

Qeyd edək ki, Qarabağ ədəbi mühitində satirik poeziyanın mühüm bir qolu təmsil janrında yaranmışdır. Burada ənənəvi səpkidə yaranan təmsillərlə yanaşı, məzmun yeniliyi ilə seçilən bədii nümunələr daha çox özünü büruzə verməkdədir. Qasım bəy Zakir, Mirzə Həsən Qarabaği, Həsənəli xan Qaradaği və digər şairlərin təmsil janrında qələmə aldığı poetik örnəklər istər məzmun, istərsə də forma baxımından diqqəti cəlb edir.

Əlbəttə, həcmcə o qədər də böyük olmayan bir tədqiqat işində XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin poeziya qolunu bütün yönləri ilə araşdırmaq mümkün deyildir. Ona görə də burada ən ümumi mülahizələrlə kifayətlənməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Şübhəsiz ki, gələcək tədqiqatlarda Qarabağ ədəbi mühiti daha geniş kontekstdə təhlil cəlb ediləcək, onun gerçək elmi-nəzəri mənzərəsinin yaradılmasına çalışılacaqdır.

Müdafiyyə təqdim olunan dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində və bölmələrində qaldırılan problemlərin hər birinin müstəqil tədqiqat obyektinə çevriləcəyi də şübhə doğurmur. Həmçinin Qarabağ ədəbi mühitinin digər ədəbi növlər fonunda araşdırılması həllini gözləyən aktual problemlərdəndir.

XIX əsrdə Qarabağda yaşayıb-yaratmış, əsərləri pərakəndə halda müxtəlif təzkirə və poetik toplularda dövrümüzdə qədər gəlib çatmış olan ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi də çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Hal-hazırda işğal altında olan Qarabağ torpaqlarının XIX yüzillik dövrünü bir daha yada salmaq mədəni-mənəvi irsimizin nailiyyətlərinin bu gün və hər vaxt qorunmasını sövq-təbiiliyi ilə hiss edir, Qarabağ mədəni-mənəvi irsinin qorunması yolunda inadlı mübarizəyə atılmanı özümüzün vətəndaşlıq borcu kimi dəyərləndirmək qənaətinə gəlirik.

MİNAYƏ CƏFƏROVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BAYRON YARDICILIĞINDA ŞƏRQ MÖVZUSU

Açar sözlər: *Şərq poemaları, romantizm, adət-ənənə, müsəlman, skeptiklik, mübarizə, din.*

EAST THEME IN BAYRON'S ACTIVITY

This article deals about the literary heritage of the English romantism's outstanding representative Geoge Gorden Bayron. In this work also investigated east atmosphere, custom and traditions, general attitude to the east on George Gordon Bayron's "East poems".

Key words: *East poems, romantism, custom and traditions, moslem, skeptism, struggle, religion.*

Dünyada elə bir mədəni xalq tapılmaz ki, Bayronun ədəbi irsini sevməsin Bayron şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətini qərb poeziyasında özünəməxsus incəliklərlə ifadə edən İngilis romantizminin nümayəndələrindən biridir. Onun romantizmi zamanəsinin ən qabaqcıl ideyalarını əks etdirən romantizm idi.

Corc Qordon Bayron 1788-ci ilin yanvar ayının 22-də yoxsullaşmış lord ailəsində anadan olmuşdur. Onun uşaqlığı Şotlandiyada Eberdin adlanan kiçik şəhərdə keçmişdir. 1798-ci ildə ona 10 yaşında ikən lordluq verilir.

Bayron ilk təhsilini zadəgan balalarına məxsus Harrou məktəbində alır. Oranı bitirdikdən sonra 1805-ci ildə Kembric universitetinə daxil olur və 1808-ci ildə universiteti qurtarır.

1809-cu ildə Bayron səyahətə çıxır. O, İspaniyada, Malta adasında, Yunanıstanda və Türkiyədə olur. Bu, Bayronun Yaxın Şərqrə ilk səyahəti idi. Səyahətdən qayıtdıqdan sonra "Çayld Harold" poemasının birinci iki mahnısını çap etdirir. İkinci səyahəti zamanı Bayron İsveçrədə, Venesiyada, Yunanıstanda və Türkiyədə olmuşdur. Böyük şair 1824-cü il aprelin 14-də Yunanıstanda vəfat edir.

Bayronun səyahətə getməsinin əsas səbəbi o zaman hamını maraqlandıran Şərq ölkələrini görmək və əylənmək arzusu olmamışdır. İngiltərə cəmiyyətindən üz döndərən, ingilis burjuaziyasının çirkin simasından cana gələn şair, oranı əbədi olaraq tərک etmək məqsədilə səyahətə çıxır. Bayron yola düşməzdən əvvəl müasiri Hansona yazdığı bir məktubda deyir: "... mənə lənətə gəlmiş bu ölkədən çıxıb getməyə icazə verin və mən sizə söz verirəm ki, müsəlmanlığı qəbul edəyəm, lakin geri qayıtmaram".

Şərq ölkələrinə səyahət zamanı Bayron həmin xalqların dillərini öyrənməyə böyük həvəs göstərir. Malta adasına gələn kimi Bayron bir rahibdən ərəb dilini öyrənməyə başlayır.

Bayron "Çayld Haroldun səyahətləri", "Şərq poemaları", "Habil", "Don Juan", "Manfred" və sair kimi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuş əsərlərin müəllifidir.

O, 1813-1815-ci illər ərzində bir neçə poema yazır. Sonradan bu poemalar "Şərq poemaları" adı ilə məşhur olur. "Şərq pomaları"na aşağıdakı altı poema daxildir:

"Gavur" (may, 1813), "Abidos gəlini" (dekabr, 1813), "Korsar" (1814-cü ilin əvvəlləri), "Lara" (avqust, 1914), "Korinfin mühasirəsi", "Parazina" (1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri).

Bu poemaların süjeti gərgin dramatik hadisələrlə başlayıb, kəskin faciəvi sonluqla bitir. Bu poemalarda əsas rolu mahiyyətə üç şəxs: qəhrəman, onun məşuqəsi və rəqib oynayır.

Bayronun qəhrəmanları vəliyyətə qarşı üsyan edən, mübariz, lakin təkbaşına mübarizə aparan qəhrəmanlardır. Bayron, şəxsiyyəti hər şeydən üstün tutur, onun poemalarında əsas yeri

ancaq tək-tək qəhrəmanlar tutur və Bayron ancaq bu şəxsləri mədh edir. Buna misal olaraq “Gavur” poemasında Gavuru və “Abidos gəlini”ndə Səlimi göstərmək olar.

D. Urnov Bayronun əsərlərini araşdırarkən Puşkin qəhrəmanları ilə Bayron qəhrəmanlarını müqayisə edərək Dostoyevskinin təbirincə “onda şəxsiyyətə protest hissini çoxlarında oyatmışdır” fikrini görürük. “Təkəm, təkəm, hər zaman təkəm” – özü haqqında söyləyən Bayron bu təkliyi şəxsiyyətinin, şəxsi hissini “müqəddəslərə qul olmadığını” çatdırmaq istəmişdir. (2; 5)

Məşhur rus alimi Aleksey Veselovski “Abidos gəlini” poemasında Nizaminin “Leyli və Məcnun”unun, Firdovsinin “Yusif və Züleyxa”sının təsiri hiss olunduğunu qeyd edir.

Professor Əli Sultanlı haqlı olaraq Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının Avropada ən çox təsirini “Abidos gəlini”ndə görür.

Bu, şərq adət və ənənələrini daha çox təsvir edən, şərq ifadələri və şərq sözləri ilə zəngin olan poemadır. “Abidos gəlini” poemasını B. Vahabzadə dilimizə mükəmməl tərcümə etmişdir.

Şərq poemalarında 75 şərq sözü işlədilmişdir, mənasına görə bu sözlərin 18-i rütbə və hərbi anlayışları, 11-i millət və yer adlarını, 2-si musiqi alətini, biri heyvan adını, biri quş adını, 20-si yerli şərq koloritini, 22-si isə dini anlayışları ifadə edən sözlərdir.

Şərq poemalarında dini anlayışları ifadə edən şərq sözləri heç də qəribə oxucusunu islam şəriətilə tanış etmək məqsədilə işlədilmir. Bu dini anlayışlara ifadə edən sözlərin bir qismi Bayronun şərq poemalarının əsas ideyası olan üsyankarlıq, cəmiyyətə qarşı etiraz, dinin qanunlarına qarşı bir çıxış məqsədilə verilmişdir.

Şərq şerinin gözəl xüsusiyyətini, ifadə tərzini ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir formada işlətməklə bərabər, bir neçə şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayronun ingilis dilində ilk dəfə işlətdiyi və sonradan ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş şərq sözlərinə misal olaraq “Abidos gəlini” poemasındakı çubuq, dəli (igid mənasında), gülbağı, qızlar, rəiyyət sözlərini göstərmək olar.

Bu sözlərdən bəziləri var ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Məsələn: şərbət, gül, bülbül, vəzir, ətir.

Bununla yanaşı Bayron əsərində Şərq adət və ənənələrini çox gözəl və düzgün təsvir etmişdir. Məsələn: “Abidos gəlini”ndə müsəlmanların nəzir vermək adəti

Şərq xalqları içərisində ehtiram nişanəsi olaraq, oğulun ata hüzurunda oturmaması adəti. Şərq qadınının üzü örtülü və rübəndli gəzməsi adəti. Ağanın xidmətçiləri çağırarkən üç dəfə əl vurması, şərqilərin öz yanlarında dua gəzdirmələri və s. bu kimi adətlərin təsviri yerli-yerində verilmişdir.

“Şərq poemaları”nda Şərqi doğru və düzgün təsvir etmək üçün Bayronun yaradıcı fantaziyası ona az kömək etməmişdir.

“Şərq poemaları” içərisində şərq sözləri və ifadələri ilə daha çox zəngin olan “Gavur” poemasının süjetini Bayronun səyahət zamanı təsadüf etdiyi hadisələr təşkil edir.

Poemanın qəhrəmanı Gavur atəşin məhəbbətlə sevmə, qəlbi düşməne qarşı nifrət və intiqam hissi ilə dolu olan şərqlidir. Bu xüsusiyyət Bayronun “Şərq poemaları”nın bütün qəhrəmanlarına aiddir. Onun qəhrəmanları:

“Fırtına axtarır üsyankar qayıq,

Sanki fırtınada asudəlik var” (1; 9)

deyən Lermontovun təşbihincə: fırtına axtaran üsyankar şəxsiyyətlərdir. Onlar öz dincliyini və rahatlığını da həyat burulğanında, təhlükədə görür, özünü oda, közə atır. Ədəbi tənqidin vaxtilə qeyd etdiyi kimi onlar başqa ictimai quruluş naminə, ictimai xeyirxahlıq naminə deyil, öz üsyankar şəxsiyyətlərini təsdiq etmək üçün cəmiyyətə qarşı çıxırlar.

Gavur da belə obrazlardan biridir. O hərətlə sevir. Lakin onun məhəbbəti əflatuni deyil, real məhəbbətdir.

“Gavur” poemasının şeiriyyəti də çox gözəldir və Bayron dövründə yazılan bütün əsərlərdən seçilir. Zəmanəsinin ən istedadlı tənqidçisi hesab olunan Cefrey bu poemada can

verən Yunanıstanı təsvir edən hissə haqqında yazır: “Həmin parçada insan surəti bizim bütün poeziyada xatırlaya biləcəyimiz şeirlər içərisində daha real, daha kədərli və bütün dəqiqliyi ilə təsvir olunmuşdur.

Poemada islam dininin müqəddəs bayramlarından olan Ramazan bayramı çox gözəl təsvir edilmişdir. Bu da onu bir daha sübut edir ki, Bayron şərq adət-ənənələrini, islam dininin qayda-qanunlarını çox dəqiqliklə araşdırmışdır.

“Gavur” poemasında da digər Şərq poemalarında olduğu kimi 3 obraz təsvir olunur, burada da əsas qəhrəman öz sevgisi uğrunda mübarizə aparır və sonda tənha qalır, digər poemalar kimi “Gavur” da faciəvi sonluqla bitir.

Bu poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsini Novruz Gəncəli çox məharətlə etmişdir. O, poemada təsvirləri çox gözəl vermiş və Bayronun işlətdiyi şərq sözlərini eynilə saxlamışdır.

Bayronun “Korinfin mühasirəsi” poeması “Şərq poemaları” içərisində ən xarakterik əsərlərdən biridir. Şair burada vətəndən didərgin düşən qəhrəmanı Alpin öz düşmənlərinə qarşı necə amansız intiqam ehtirası ilə yandığını, sevgilisi Françeskaya olan yüksək məhəbbətini, dinə münasibətini göstərir.

Bayron müharibə dəhşətlərini, onun yaratdığı faciələri böyük sənətkar qələmi ilə göstərmişdir. Bu poemada kütləvi səhnələr daha çoxdur.

Sevgi, məhəbbət mövzusu ilə müharibə mövzusu sıx bağlı şəkildə verilmişdir. Alpin bir yanında Françeskanı hərəzlə sevən qəlbi, bir yanında intiqam! İntiqam! – deyən yanan ehtirasla dolu romantik xəyalı dayanmışdır. Onun xəyalı qəlbinə qələbə çalır.

Bayronun digər “Şərq poemaları”, “Korsar”, “Lara” və “Parizina” da öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən, yüksək bədii ilhamla yazılmış əsərlərdir. Hələ 1827-ci ildə Puşkin göstərirdi ki, lord Bayronun əsərlərindən heç birisi İngiltərədə “Korsar” qədər güclü və dərin təəssürat oyatmamışdır. Bu əsərdə protest hissi daha üstündür. Böyük emosional gücə malik olan bu əsərin qəhrəmanı Konrad daha üsyankar, daha bərişməz bir obrazdır. “Korsar”, “Lara” və “Parizina” əsərlərində də Bayron Şərq adət və ənənələrinə nə qədər yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirmiş, Şərq həyatının gözəl, romantik ifadəsini verə bilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayron. Şərq poemaları. Bakı: “Uşaqgəncnəşr”, 1959
2. Джордж Гордон Байрон. Избранные произведения. Том I, II. Москва: “Художественная литература” 1987
3. İ. Rəhimov. “Abidos gəlini”, “Ədəbiyyat və incəsənət”. 1958
4. M. Arif. Ədəbi tənqidi məqalələr. Bakı 1958
5. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. Bakı 1934. № 5-6
6. “Vətən uğrunda” jurnalı. Bakı 1944. № 3
7. В. Г. Белинский. Произведение. Москва 1859
8. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı 1953

AYTƏN HÜSEYNOVA

Azərbaycan, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

SOVET DÖVRÜNDƏ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNİN NƏŞR VARIANTLARI

Açar sözlər: Mir Cəlal, hekayə, müasir dövr, sovet dövrü

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev 1908-ci il aprelin 26-da Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndində yoxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Kiçik yaşlarında atası Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığı burada keçmişdir. 1918-ci ildə atası vəfat etmiş, böyük qardaşının himayəsində yaşamışdır. 1918–1919-cu illərdə xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil almışdır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə Darülmüəlliminə daxil olmuşdur (1924–28).

50 illik yaradıcılığı dövrünə nəzər salarkən yaratdığı şeirlər, oçerklər, novellalar, felyetonlar hekayələr və romanları ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının və filoloji elminin əsas yaradıcılarından, banilərindən olduğunun şahidi olur.

Mir Cəlal hekayələri həyati problemləri, mənəvi-əxlaqi və ictimai-sosial məsələləri əks etdirən düşündürücü, məzmunlu, oxunaqlıdır. “Sağlam yollarda” oçerklər (1932), “Boy” novellalar (1935), “Bostan oğrusu” (1937), “Axundun iştəhası” (1938), “Gözün aydın” hekayələr, oçerklər (1939), “İlyas” (1942), “Şərbət” (1942), “Vətən hekayələri” (1942), “Muştuluq” (1943), “Vətən yaraları” (1943), “Vətən” (1944), “Həyat hekayələri” (1945), “Yeni kəndin adamları” (1948), “İlk vəsiqə” (1949), “Söyüd kölgəsi” (1951), “Sadə hekayələr” (1955), “İnsanlığ fəlsəfəsi” (1961), “Xatirə hekayələri” (1961), “Gülbəsləyən qız” (1965), “Söyüd kölgəsində” (1965), “Şəfqədən qalxanlar” (1972), “Silah qardaşları” (1974), “Dağlar dilə gəldi” (1978), “Ləyaqət” (1984) kitabları sovet dövründə çapdan çıxmışdır. Sadələdiyim bu kitablar içərisində olan hekayələrin müxtəlif illərdə bir-birinin ardınca çapdan çıxması dövründə olan ehtiyacdən və aktuallıqdan xəbər verir. Senzura olan bir zamanda yazılan yazıların, bəstələnen bəstələrin dəfələrlə ələkdən keçirildiyi bir vaxtda Mir Cəlal hekayələrin növbəti nəşrinə dövlət tərəfindən qərar verilməsi təbbi ki, oxucu istəyinin nəticəsi idi.

1942-ci ildə Ə. Abasovun redaktorluğu ilə çapdan çıxan “Şərbət” adlı hekayələr kitabının ilk səhəfəsində müəllif tərəfindən yazılıb: Qələmini silaha çevirib Vətən yolunda döyüşən yazıçılardan Ə. Əbülhasənə ithaf!

1942-ci ildə M. Arifin redaktorluğu ilə çapdan çıxan “İsrafil” adlı kitabını müharibənin ən qızğın çağında elin qəhrəman oğlu İsrafil Məmmədova ithaf olaraq yazmışdı.

1961-ci ildə Ş. Abasovun redaktorluğu ilə çapdan çıxan “İnsanlığ fəlsəfəsi” kitabında ədibin seçilmiş hekayələri toplanmışdır. Müasir sovet adamlarının alovlu vətənpərvərlik hisslərindən, həyat və məişətindən, əmək cəbhəsindəki rəşadətindən, yeni ailə quruluşundan, gənclərimizin tərbiyə və inkişafından, əxlaqi keyfiyyətlərindən Vətən müharibəsi cəbhələrində igidliklə döyüşmüş olan əsgər və zabitlərimizin xatirələrindən lövhələr və bədii nümunələr verilmişdir. Eyni zamanda cəmiyyətimizin içərisində hələ də yaşayıb son nəfəsini dərməkdə olan mənfi tiplər, köhnə adət və ənənələr qızğın satira atəşinə tutulmuşdur.

1965- ci ildə Z. Qiyasbəylinin redaktorluğu ilə çapdan çıxan “Gülbəsləyən qız” kitabının ilk səhifəsində yazılıb: Balalarımızın estetik tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim qızım Elmiraya ithaf!

1965- ci ildə İ. Hümətovun redaktorluğu ilə çapdan çıxan “Söyüd kölgəsi” adlı kitabda sevimli yazığımız Mir Cəlalin “Mənim ilk kitablarım” seriyasından nəşr edilən bu kitabça məktəb kitabxanasından ilk dəfə istifadə etmək istəyən kiçik və orta yaşlı məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin kitabçada yazıçı Mir Cəlalin bir neçə kiçik hekayəsi toplanmışdır. Bu hekayələrdə dostluqdan, əməkdən və insanların bir-birinə olan qayğısından bəhs olunur.

1984-cü ildə Səfər Mahmudzadənin redaktorluğu ilə çapdan çıxan “Ləyaqət” adlı kitabda görkəmli Azərbaycan nasiri Mir Cəlalin müxtəlif illərdə yazdığı hekayələri və bir povesti daxil edilmişdir. İncə və duzlu yumorla qələmə alınmış hekayələrdə müəllif öz oxucularına ülvə duyğular, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər və ləyaqət hissi aşılayır. “Dağlar dilə gəldi” povesti isə sovet və sovet hakimiyyətinin ilk illərində ucqar dağ kəndlərinin birinə işləməyə gedən gənc müəllim qızın həyat və fəaliyyətindən bəhs edir.

Müasir dövrdə Mir Cəlalin “Seçilmiş əsərləri” 5 cildə hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələrdən ibarət olan kitab 2013-cü ildə “Adiloğlu” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Kitabın tərtibi Nərgiz Paşayevaya, Təhsin Mütəllimova aiddir. Kitaba ön sözü “Müasir nəsrimizin hekayə ustası” başlığı ilə Nərgiz Paşayeva yazmışdır.

Birinci cildəki hekayələr əsas etibarilə ədibin yaradıcılığının ilk mərhələsinə aiddir. 1930-40- cı illərdə yazılmış bu əsərlərdə Mir Cəlalin istedadlı bir yazıçı və xüsusən təkrarsız

hekayə ustadı kimi formalaşmasını izləmək mümkündür. Bu hekayələrdə cəmiyyət həyatındakı ictimai təlatümlər və onların müxtəlif təbəqəli insanların xarakterində, psixologiyasında təzahürü qüvvətli realizm və sərrast, mənalı kinayələr əsasında məharətli bədii təəcəssümü tapmışdır. Özü də bu əsərlərin bir çoxu ideya-estetik cəhətdən ədibin ən təcrübəli vaxtında yazdığı hekayələrdən heç də geri qalmır. Məhz bu hekayələr klassik ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən yeni bir hekayə ustasının ədəbiyyata gəlişindən xəbər verirdi.

İkinci cilddəki hekayələr yazıldığı illərlə əlaqədar olaraq daha çox İkinci Dünya Müharibəsi mövzusunda aiddir. Əsas məqsəd xalqımızın bu ağır sınaq illərindəki əzmkarlığını, vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını səciyyəvi lövhələr, epizodlar və surətlər əsasında canlandırmaq, yada salmaqdır. Həm döyüş meydanlarına, həm də arxa cəbhəyə aid səciyyəvi epizodlar, tipik surətlər və xüsusən dəqiq psixoloji təhlillər əsasında müharibə tariximiz haqqında dolğun təsəvvür yaradılmışdır. Bu əsərlərdə ədibin hekayə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan duzlu-məzəli üslubu xeyli ciddiləşir, orada kədərli, tragik intonasiyalar da nəzərə çarpır. Bu cildə eyni zamanda ədibin ənənəvi mövzularına mənəvi etik problemlərə aid maraqlı, məzəli hekayələri də vardır.

Üçüncü cilddəki hekayələr poetik kamilliyi, cəmiyyət həyatına aid səciyyəvi mövzuları və sərrast lakonizmi ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin ilk hekayələrində bədii uğur daha çox şirin və bəmərə təhkiyəyə əsaslanırdısa, əllinci illər hekayələrində artıq həyatın səciyyəvi və tipik keyfiyyətlərini, lövhələrini rəssam səlqiəsi ilə yaratmaq bacarığı diqqəti cəlb edir. Həmçinin, bu əsərlərdə surətlərin fərdi, canlı mükəlimə tərzli və dərin, dəqiq psixoloji təhlilləri diqqəti cəlb edir.

Bu əsərlərdə artıq təcrübəli kamil bir yazıçı və alim Mir Cəlalın həyata, xalqın taleyinə, xüsusən mənəviyyat məsələlərinə olan vətəndaş qayğıkeşliyi, fəlsəfi-etik münasibəti əsasdır.

Dördüncü cildə ədibin 1960-70- ci illərdəki hekayələrində tənqidi pafos və yumoristik üslub yenidən güclənir, kinayəli intonasiya təhkiyədə aparıcı olur. Lakin daha ciddi ictimai mətləblərdən bəhs olunur, müəllif tendensiyası daha təpərli və əsaslı görünür. Bu əsərlərdə müharibə dövrünə məxsus lirikaya da rast gəlmək mümkündür. Ədibin bütün zəngin hekayəçilik təcrübəsi elə bil ki, son dövr yaradıcılığında bir növ yekunlaşır, komik təsvirlərdə belə didaktik nəticə, fəlsəfi yekun daha aydın və qabarıq görünür. Ədibin zəngin həyat və sənət təcrübəsi bütün əzəməti və vüsəti ilə nəzərə çarpır.

Beşinci cildə Mir Cəlalın müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu oçerkləri, şeirləri, habelə tərcümələri və xatirələri, bir də felyetonları daxil edilmişdir. Görünür Mir Cəlalı oçerk janrı o qədər də cəlb etməmişdir. Çünki onun sonuncu oçerki 1948-ci ilə aiddir. Lakin bu əsərlər Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrinə aid səciyyəvi süjetlər və surətlərlə zəngindir.[2]

Mir Cəlal bədii yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. İlk qələm təcrübələri olan “Balaca felyeton” başlıqlı dörd şeiri ədibin həm satirik istedadından, həm də fikri obrazlı ifadə etmək bacarığından xəbər verir. 1926-29- cu illərə aid olan şeirləri ədibin lap ilk yaradıcılıq axtarıqlarının yadigarları kimi çox maraqlıdır. Həmçinin ədibin ciddi məzmunlu o biri şeirləri də böyük maraq doğurur.

Bu cildə Mir Cəlalın türk və özbək ədəbiyyatından tərcümələri də ilk dəfə olaraq seçilmiş əsərlərinə daxil edilmişdir. Mir Cəlal zəngin və çoxillik yaradıcılığında nəsrə cəmi bir felyeton yazmışdır. “Dardanel” adlı çox uğurlu felyeton da ədibin yaradıcılıq polikrasını tamamlamaqdadır. Bakı və Paris müşahidələrinə həsr olunmuş xatirələrdən birincisi Mir Cəlalın gənclik illərinə aid olan son dərəcədə zəngin bioqrafik məlumatlarla zəngindir.

Mir Cəlal hekayə janrına bütün yaradıcılığı boyu müraciət etmişdir. Onun hekayələri fonunda ümumən yazıçının yaradıcılıq təkamülünü izləmək mümkün olduğu kimi, 1930-1970- ci illər Azərbaycan hekayəsinin estetik axtarıqlarını, janrın poetikasındakı dinamikanı izləmək mümkündür. Məlumdur ki, 1920-1930-cu illərdə ədəbi fikirdə çox zaman həyat həqiqətinin bədii-məntiqi təsviri zamanı yazıçının fəal publisist müdaxiləsi önə keçirdi. Bu isə ədəbi

qəhrəmanları siyasi mühazirəçiyə çevirir, quru və sxematik edirdi. Mir Cəlal klassik hekayə ənənələrinə sadıq idi. Onun qəhrəmanları müasirlər, ictimai mühitin tipik yetirmələri idilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlal öz qələm dostları- S. Rəhimov, S. Rəhman kimi yazıçılarla eyni ədəbi-estetik mövqedə dayanırdı. Bu yazıçılar yersiz ritorikalardan, süni pafosdan qaçmağın yeganə və düzgün yolunu həyat həqiqəti ilə bədii reallıq arasında harmoniyaya nail olmaqda, cəmiyyətin mövcud qüsurlarını, onu didib-dağıdan neqativ halları ədəbi mövzuya çevirməkdə götürdülər.[1] (Şirindil Alışanlı)

Azərbaycan ictimai fikir tarixində yazıçı, pedaqoq, ədəbiyyatşünas tənqidçi və publisist kimi görkəmli yer tutan Mir Cəlal müəllim öz zəngin irsi və parlaq şəxsiyyəti ilə istər onun tələbələrinin, istər qədirbilən oxucularının bir sözlə, onu tanıyanların qəlbində yenilməz və unudulmaz əbədi heykəl ucaltmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alışanlı Şirindil. Ədəbi-nəzəri fikrimizin görkəmli söz sahibi // Azərbaycan qəzeti, 2014.-26 aprel.-S.6

2. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. 1-5 c., (Hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr) / Bakı: Adiloğlu, 2013.- 442 səh.

ƏLİMÜXTAR MUXTAROV

Azərbaycan, AMEA-nın Gəncə Bölməsi

POEZİYAMIZDA NİZAMİ GƏNCƏVİ OBRAZI

(XX əsrin 20-30-cu illəri)

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, obraz, poeziya*

THE IMAGE OF POETRY NIZAMI GANCAVI

(20-30 th years of the XXth century)

Nizami Ganjavi's literary heritage, promotion and research, to revitalize the image of the late 30s of the twentieth century has entered a new phase. At this stage in their pain and suffering, the Nizami differing from the previous period due to the specificities of written literature, history and the history of Nizami.

Keywords: *Nizami Ganjavi, images, poetry*

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin təbliği və tədqiqi, obrazının canlandırılması XX əsrin 30-cu illərinin sonundan tamamilə yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Bu mərhələ də öz ağıri və acıları nizamişünaslıq tarixinə daxil olaraq əvvəlki dövrlərdən kəskin fərqlənən özünəməxsusluqları sayəsində ədəbiyyat tariximizə və Nizamişünaslıq tarixinə yazılmışdır.

“Nizami Gəncəvi” bibliografiyasının göstəricilərinə görə, Nizamiyə bu mərhələdə həsr olunmuş ilk əsər Ə.Fevzinin “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1925-ci il tarixli üçüncü nömrəsində çap olunmuş “Şeyx Nizamiyə” şeiridir (3.4). Elə bu ildə Əlabbas Müznibin “Nizamiyə abidə lazımdır?” və Salman Mümtazın “Şeyx Nizami” məqalələri çap olunmuşdur(4.263-67).

Nizami Gəncəvi obrazının ədəbiyyatda vüsət alması şairin 800 illik yubileyinə hazırlıq məsələləri ilə bağlı idi. Bu dönmədə Nizami Yubiley Komitəsinin sədri M.T.Yaqubovun “Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsi Ədəbiyyat qəzeti”nin 1941-ci il, 20 aprel tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur. M.T.Yaqubov şairin yubileyi ilə əlaqədar görülməmiş işlərdən bir qisminin də incəsənətin, elmin payına düşməsi haqqında yazırdı: “Nizami yubileyinə hazırlıq işləri 1938-ci ildən genişlənməyə başlamışdır. Azərbaycanın elmi işçiləri,

yazıçıları, kompozitorları, rəssamları Nizaminin həyatı, yaradıcılığı və epoxasına aid elmi, ədəbi və incəsənət əsərləri yaratmaq üzərində çalışmaqdadırlar”(9.3-4).

Nizamiyə həsr olunan bədii əsərlərin və elmi publisistik məqalələrin davamlı dərc olunması 1939-cu ildən başlayır. Dahi şairə göstərilən bu münasibətin isə səbələrini Z.Allahverdiyeva izah edərək yazır: “1939-cu ildə Stalinin imperiya əsarəti altında olan millətlərin gözündən pərdə asmaq naminə etdiyi “Milli ədəbiyyatların inkişafı haqqında” məruzəsi və 3 aprel “Pravda” qəzetində Nizami Gəncəvi irsinin təbliğ və tədqiqinin vacibliyi haqqında qərar Azərbaycan alimlərinin illərdən bəri çarpışdığı məqsədə çatmağa imkanlar açdı” (1.15). Nizami irsinə dövlət tərəfindən qayğı göstərilməsi, tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, yalnız gözdən pərdə asmaq deyil, həm də milli ədəbiyyatı ideoloji rejimin nəzarəti altına almaq, ideologiyanın silahına çevirmək idi ki, mövcud siyasi rejim qarşısına qoyduğu məqsədə müvəffəqiyyətlə çatmağın yollarını da yaxşı bilirdi. Aparılan siyasət sayəsində Dahi Nizami sadəcə sovet ideologiyasının tribununa çevrilirdi. Nizami haqqında orta əsrlər mənbələrinin verdiyi məlumatların hər cəhətlə şübhə altına alınması yolu ilə təqdim olunması şairin yüksək ruhani-mənəvi dünyasından ayrılaraq, yalnız maddi, sosial münasibətlər səviyyəsinə endirilməsinə xidmət edirdi.

1939-cu ildə Nizamiyə həsr olunmuş bədii əsərlər, əsasən, qısa şeirlərdən ibarət idi: H.Abbaszadə “Böyük sənətkar” (“Gənc işçi”, 24 noyabr), Ə.Cəmil “Bu yerlər” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 10 dekabr), Ə.Cəmil “O yerlər” (“Kirovabad bolşeviki”, 20 noyabr), Ə.Məlakə “Nizamiyə” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 16 sentyabr), Ə.Tələt “Nizami” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 10 dekabr), Ə.Ülfət “Nizamiyə” (“Gənc işçi”, 24 noyabr), S.Vurğun “Nizami” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 12 oktyabr). Adları çəkilən şeirlərin eyni başlığa malik olması, eyni zaman kəsiyində - 1939-cu ilin son aylarında və həmçinin eyni qəzetlərdə dərc olunması elə ilk baxışdan bu əsərlərin sifarişli olmasından açıq xəbər verirdi. 1950-ci ilə qədər bədii ədəbiyyatda Nizami obrazının yaradılması təbliğ məqsədi daşıyan tərənnüm xarakterini davam etdirirdi. Bu isə Nizaminin təbliğindən daha çox şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün tələblərindən irəli gələrək “dahi rəhbər”in – Stalinin şəxsiyyətinin tərənnümünə çevrilirdi.

Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlıq görüldüyü 1940-cı ildə də şairin şərinə oxşar motivlərdə şeirlər həsr olunurdu. Elə bu məqsədlə də çap olunan “Nizami” adlı məqalələr toplusunu əhatə edən ikinci kitabda Aşıq Əsəd Tavuzun “Nizami”, Aşıq Mirzə Tavuzun “Nizamiyə” eyni motivli adlı şeirləri çap olunmuşdur. Aşıq Əsəd Tavuz Nizaminin adının ölkələrə yayılmasının səbəbkarı olaraq Stalini gördüyü kimi, Aşıq Mirzə Tavuz da “rəhbərin vəsfidir əzbər dilində” deyərək Stalini öz xalqına “havadar” kimi görürdü. Aşıq Əsəd Tavuzun şeirində diqqəti çəkən bir məqam da Aşıq Ələsgəri xatırlayaraq ustad aşığın Nizamini tərənnüm etməsindən danışmasıdır:

Ələsgər sözündə Nizami dedi,
Çox gözəl şairdi Nizami dedi.
Şeirini söyləyib Nizami dedi,
Qonmadı gülünə xar Nizaminin. (6.229-30)

Həqiqətən də, Aşıq Ələsgərin Nizamiyə həsr edilmiş bir tənisi olmuşdur ki, bu da aşığın verdiyi xəbərdən bir il sonra – yəni 1941-ci ildə “Nizami” məqalələr toplusunun üçüncü kitabında işıq üzü görmüşdür.(7.163)

Mənbələr məlumat verir ki, “1947-ci il iyun ayının 3-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının böyük salonunda Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş elmi konfrans açıldı”. “Azərbaycan ziyalıları adından Stalin mükafatı laureatı şair Səməd Vurğun çıxış etdi. O, ziyalılar adından paryiyaya, hökumətə və sovet xalqının rəhbəri Stalin yoldaşa söz verdi ki, Azərbaycan ziyalıları Nizaminin xatirəsini müqəddəs saxlayaraq sovet socialist mədəniyyətini daha da inkişaf etdirəcəkdir. Səməd Vurğun öz çıxışını Nizamiyə həsr etdiyi ilhamlı bir şeirini oxumaqla qurtardı” (8.2). Səməd Vurğun yeddi beytlik “Nizami” adlı şeirində şair məhəbbətini ifadə edir, sənətinin qüdrətindən, əsərlərinin əsrlərlə təsirindən, idrakin ölməzliyindən bəhs açır:

Keçdikcə nəsilər o sənin söz çəmənindən,
Ellər, obalar dərs alacaqdır hələ səndən.
Ölməz bu aləmə idrakla gələnlər,
Məna evinin sirrini vicdanla bilənlər. (8.2)

Səməd Vurğun şairin dühasının nurunun hələ də dünyaya yayıldığını vurğulayaraq onu “xalqın gözü, qəlbi, vicdanı” adlandırır.

1950-ci ilə kimi mətbuatda “Nizami” (M.Əliheydər, Ə.Rəsulov, Ə.Ziyatay, Aşıq Əli, E.Azaryan, İ.Əfəndiyev, H.Əsgərov, A.İmanov), “Nizamiyə” (Ə.Hacı, Ş.Xanlarov, M.Bayramov), “Sənətkar” (Q.Abasqulu), “Sənət ustasına” (Ə.Hacı), “Böyük sənətkar” (A.Hacıyev, Ə.Məmmədov), “Böyük Nizamiyə” (K.Qəhrəmanov, B.Seyidzadə, M.Bipərva), “Ölməz sənətkar” (M.Əliyeva, M.Yaqub) və s. kimi qəlib başlıqlar altında məzmunlar da qəlibləşirdi, bayağılaşırdı. Bu şeirlər “Kommunist”, “Şərq qapısı”, “Gənc işçi”, “Kirovabad bolşeviki”, “Revolüsiya i kultura”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi mətbuat orqanlarında dərc olunurdu. Bu dövrdə qələmə alınan şeirlərin sırasında məzmunca daha zəngin şeirlər də vardır. Əhməd Cəmilin “Bu yerlər”, Ələkbər Ziyatayın “Nizami”, Seyidzadə Bədrinin “Böyük Nizamiyə” şeirləri yazarlarının şair haqqındakı ətraflı məlumatından, ziyalı yanaşmasından xəbər verir ki, bu da Nizaminin əsərlərinin ana dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmasından, kütləviləşməsindən irəli gəlirdi.

Nizami Gəncəvinin bibliografiyasından məlumat alırıq ki, 1941-ci ildə şairə bir poema da həsr olunmuşdur. O.Qoşqarlının Nizamiyə həsr etdiyi poemasının “Görüş” adlı bir parçası 13 yanvar tarixində “Kirovabad bolşeviki”ndə dərc olunmuşdur (5.4). Şeir məzmunu yenidir və maraqlıdır. Şeirdə ifadə olunmuş lirik hisslər şairin məzarının dilindən söylənilir:

Üstümdən hər səhər əsən küləklər
Nəğmələr oxuyur, sevinir keçir...(5.4).

Şairin məzarı da Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Məhəmməd Axundov, Əliabbas Müznib, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi türbəninin gözdən-könüldən kənar qalıb kimsəsizləşməsindən gileylənir:

Bilirlər yalnızam çox illərdir mən,
Yanıma gələnim, gedənim də az.
Ellərə deyirəm indi dərdimi,
Könül şişəyəndir, sınısa sağalmaz. (5.4)

O.Qoşqarlı öz dövründə Gürcü ədəbiyyatında Nizami ilə müqayisə olunan Şota Rustavelini “Əzizim ey Şota, üstümə gəl bir!” deyərək yada salır, Füzuli, Vaqif, Vidadi və Vazehi də Nizaminin qəm ortaqları kimi xatırlayır. Şair Qriboyedovun Nizaminin türbəsini təmir etdirməsi ilə bağlı tarixi fakta da müraciət edirdi:

Bu geniş meşələr, bu el, bu oba
Bir qədər borcludur Qriboyedova.
Onun da ölməyən bir əməli var,
Mən onda görmüşəm qeyrət, etibar. (5.4)

Nizaminin yubileyi ərəfəsində qeyd olunan işlər reallaşdırılır və o zamandan etibarən ədəbiyyatda Seyx Nizaminin dağılmış türbəsi obrazı yeni bir ziyarətqah obrazı ilə əvəz olunur. Məmməd Biriyanın şeirində artıq Nizaminin türbəsinin yerləşdiyi məkanın “çiçəklənən novbahar”, “Gəncə kimi laləzar” ifadələri ilə abadlığı əks etdirilirdi. Məmməd Biriya “Gəlmişəm” (Nizami Gəncəvinin məzarı qarşısında) şeirində şairin məzarının ziyarətinə gəlməsini böyük iftixarla tərənnüm edirdi:

Çatdırdı arzumu başa təbiət,
Əziz, yaxın dostlarımla, nəhayət,
Nizaminin məzarını ziyarət
Etmək üçün bu diyara gəlmişəm. (2.2-3)

Nizaminin “əşarına könül bağlayan” Biriya böyük ustadın məzarı qarşısında “amalını nəşr etməyə cahanda varlığı ilə son qərara gəldiyinnə” söz verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva Z. "Azərbaycanda Nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı" (XX əsrin 40-cı illəri). Bakı, 2007,
2. Biriya M. "Gəlmişəm"(N.Gəncəvinin məzarı qarşısında). "Ədəbiyyat" qəz., 1945,30 may
3. Fevzi Ə. "Şeyx Nizamiyə" "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, 1925
4. Gəncəvi N. "Bibliografiyası", Bakı, 2012 (Anadan olmasının 870 illiyinə həsr olunur)
5. Qoşqarlı O. "Görüş" (Nizami, Poemadan bir parça), "Kirovabad bolşeviki", 13 yanvar 1941-ci il, N-11, səh. 4
6. Nizami. Məqalələr toplusu IV kitab, Bakı, Azərənəşr, 1947
7. "Nizami" Məqalələr toplusu üçüncü kitab, Bakı, "Azərənəşr", 1941
8. Vurğun S. "Nizami", "Ədəbiyyat" qəz, 12 oktyabr, 1939
9. Yaqubov M. T. "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi" Ədəbiyyat qəzeti" 20 aprel, 1941

YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

O.HENRİ NOVELLALARININ İCTİMAİ-SİYASİ MƏZMUNUNUN FORMALAŞMASINDA AMERİKA HƏYATININ ROLU

Açar sözlər: *O.Henri, Amerika həyatı, novella*

William Sydney Porter known by his pen name O. Henry, was an American writer. O. Henry's short stories are known for their wit, wordplay, warm characterization, and clever twist endings. In the thesis is investigated the literary activities and translation problems of O. Henry. Here special focus into the Azerbaijani language the ways of translation and the problems of translation from English into the Azerbaijani language has found its reflection.

Key words: *O. Henry, American Life, story*

Amerika nəsrı yarandığı zamandan etibarən insan, onun düşüncələri, apardığı mücadilə, cəmiyyətdə mövqeyi, insan və təbiət, insan və cəmiyyət münasibətləri mövzusunda təhlil və bədii dəyərləndirmələrlə zəngin olmuşdur. İnsanın mənəvi, daxili təbəddülatlarının, eksterimal situasiyalarda davranışlarının təsviri ABŞ ədəbiyyatında hər zaman başlıca xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Mövzuya yanaşma rəngarəngliyi və müxtəlifliyi bütün mərhələlər üçün aktual olsa da, ümumi dəyərləndirilmə aparılıqda yaradılmış nümunələr ədəbi cərəyanların və təmayüllərin hərəkət istiqaməti haqqında əsaslı nəticəyə gəlmək imkanı verir. Məsələn, XIX əsrin ilk üç rübü ərzində ABŞ ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı hakim mövqedə olub. Çünki o dövrün hadisələri, Amerika həyatının burulğanları ədəbiyyatın mövzu dairəsində idi və belə bir yanaşmanı şərtləndirirdi. XIX əsrin sonunda isə ABŞ-da ictimai münasibətlərin kəskinləşməsi, narazı kütlələrin hərəkətinin güclənməsi ədəbiyyata təsir göstərərək müvafiq dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dəyişikliklər tənqidi realizmin inkişafı, formalaşması və ədəbi düşüncədə əsaslı mövqə qazanması üçün əlverişli imkanlar yaratdı.

Tənqidçilər 1900-cü illərdə tənqidi realizm ədəbi cəbhəsində yaranan hərəklərdən birini "çirkabda eşələnənlər" adlandırmışdılar. Kapitalist cəmiyyətinin eyiblərinin birbaşa ifşa edilməsində, iqtisadi istismarın əsaslı və kəskin tənqidində bu qrupun çox böyük rolu olmuşdur. "Makreykerlər", yəni "çirkabda eşələnənlər" "bir termin kimi amerikanizmlər terminologiyasına daxil olmuşdur və ədəbiyyatda sosial ifşaedici istiqamət kimi işlədilir"(1,14). "Çirkabda eşələnənlər" həm bədii ədəbiyyat, həm də publisistika vasitəsilə cəmiyyətin ictimai-iqtisadi çatışmazlıqlarını tənqid edir, insanın istismarını pisləyirdilər.

O.Henrinin yaradıcılığı da bu problemləri əks etdirmək baxımından xarakterik idi və tənqidi realizm cərəyanının həm mövqeyinin, həm də sıralarının genişlənməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

XIX əsrin birinci yarısında ABŞ ədəbiyyatında romantizm inkişaf etməyə başlayır. Bu, cəmiyyət və ictimai-siyasi şəraitlə birbaşa əlaqəli hadisə idi. Məlumdur ki, ABŞ müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətin siyasi kursu əhali tərəfindən eyni cür qarşılanmırdı. Ölkənin şimalında kapitalist sənayesinin, cənubunda isə iri torpaq sahiblərinin və quldarlığın mövcudluğu ictimai həyatda ziddiyyətli vəziyyət və təzadlı münasibət yaratmışdı. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, hindularla gəlmələr arasında müharibələr ABŞ-da bütün XIX əsr boyu sənəkməmişdi. “Şimal ittifaqının fermerləri və iri torpaq sahibləri ölkənin qərb rayonlarının torpaqlarını zəbt etməyə çalışırdılar, bu torpaqlara cənubun plantasiya sahibləri də göz dikmişdilər. Qərb torpaqlarının əldə edilməsi üçün aparılan mübarizələrin gedişində hind qəbilələri öz qədim torpaqlarından sıxışdırılıb qovulurdular” (2,277).

Bu problemlərin ədəbiyyata təsiri O.Henri yaradıcılığında da hiss olunur, onun formalaşmasını, yazıçının mövzu dairəsinin genişlənməsini şərtləndirən səbəblər toplusu kimi çıxış edirdi. Bu səbəbdən də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Amerika həyatının, yaşayışının irəli sürdüyü bir çox ictimai-siyasi, sosial-mədəni, əxlaqi problemləri O.Henrinin yaradıcılığında öz bədii-estetik əksini tapmışdır.

Yazıçı yaradıcılıqla məşğul olduğu bütün zaman ərzində insanın müxtəlif hallarını, cəmiyyətlə, sosial mühitlə qarşıdurmada düşdüyü mənəvi-psixoloji vəziyyəti, sarsıntını, çaşqınlığı uğurla təsvir edir. Onun əsərləri insanın hər bir situasiyadakı davranışlarının, onun mənəvi dəyişimi zamanı gəldiyi qənaət və nəticələrin real əks olunması, şirin və oynaq təhkiyə axını ilə təsvir olunması baxımından çox xarakterikdir. Henrinin novellalarının mahiyyətinə vardığıca, onları təhlildən keçirdikcə, xarakterlər qalereyasına nəzər saldıqca müəyyən edirsən ki, bu yazıçının bir vahid baş qəhrəmanı var. O, insandır. Onun yaradıcılığının mahiyyətini təşkil edən bütün ədəbi priyomlar, təsvir və təhkiyə metodu, hadisələrin burulğanı, əhvalatların rəvan, bəzən ehtiraslı təsviri, vəziyyətlərin gərginliklə açılması, qeyri-adi sonluq və gözlənilməz final yalnız insanı, onun taleyini, eksterimal vəziyyətdəki əhvalını açıb göstərmək üçün vasitədir və bu məqsədə xidmət edir. “O.Henri özünün qısa hekayələrində böyük şəhərlərdə, kəndlərdə, yollarda hər gün rastlaşılan, baş verən əyləncəli hadisələri təsvir edir. İctimai eyniblərin yumor qatı ilə təsvir edildiyi bu hadisələrin hər biri gözlənilməz sonluqlarla, qeyri-adi nəticələrlə yekunlaşır”(3,513).

O.Henri əsərlərində yaratdığı qəhrəmanın halına acımır. Onu gah ac qoyur, gah sevindirir, gah xoşbəxt edib zirvələrə qaldırır, gah da birdən-birə uçurumun dibinə yuvarladır. Beləliklə, bu qəhrəman hər dəfə yeni bir ad və enerji ilə təsvir olunur, bərkə-boşa düşür, müxtəlif həyat çətinliklərinin içərisindən adlandırılır. Bütün bunlar isə O.Henrinin nəsrinə xüsusi özünəməxsusluqlar qazandırır. Yazıçının əsərlərini oxuduqca onun qələmini, üslubunu hər an, hər cümlədə hiss edirsən. Müəyyən edirsən ki, məşhur amerikalı yazıçının sərt və özünəxas nəsr üslubu vardır. Xarakteri bütöv yaratmaq, xırda detallardan yararlanaraq insanı mənfi və müsbəti, çatışan və çatışmayan, təqdir olunan və bəyənilməyən cəhətləri ilə hərtərəfli əks etdirmək, hər bir obrazı, sahənin nümayəndəsini onun öz dili, dünyası ilə danışdırmaq, oxucunu intizarda saxlamaq, əksər hallarda heyvətləndirmək, çaşdırmaq onun üslubunun əsasını təşkil edir. Yazıçının yaratdığı dünya bütövdür, tamdır. Burada hər xarakterdə, hər təfəkkürdə, hər düşüncədə insanla rastlaşmaq olur. Onların arasında quldur da ola bilər, sənətkar da, yazıçı da, müəllim də, oğru da, cani də, arxitektora da, rəssam da, kasıb da, varlı da. Amma kimliyindən və necəliyindən asılı olmayaraq, bu xarakterlər hər bir situasiyada insandırlar. Necəliyindən asılı olmayaraq, bu xarakterlərin içində insan gizlənmişdir, onun “mən”i saxlanmışdır. O, aldadanda da, oğurluq edəndə də sinəsində səmimi və sevən bir ürək gəzdirir. Etdiyi davranışlar nə bu ürəyi susdura, nə də sevməsinə əngəl ola bilər.

Bu cür müsbət və mütərəqqi ideyaları ilə O.Henrinin nəsr, novellaları hər zaman yenidir, müasirdir, moderndir, bu günün nəsridir, mövzusu orijinaldır, amma istənilən halda bütöv bir O.Henri dünyasının təqdimi və parçasıdır.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində tədqiqatçı Eyxenbaum O.Henrinin yaradıcılığı haqqında söz açaraq yazırdı: “O.Henrinin bütün yaradıcılığı diqqət şəkəməyən, onun öz sözləri ilə desək, “balaca adamlara” həsr olunub. Demək olar ki, hər zaman onun novellalarında nə isə qeyri adi hadisə, möcüzə baş verir ən ağıllıq sonluqlar xoşbəxt sonluq kimi, ya da ən azından optimist əhval-ruhiyyə ilə qəbul edilir” (4).

Yazıcının xarakterlər qalereyası zəngin və mükəmməldir. Burada hər sahənin nümayəndəsi əks olunduğu kimi, hər keyfiyyətə malik insanlar da vardır. Bəzən Henrinin qəhrəmanları “dələduz”luq edirlər, yalan danışirlər. Amma niyyətləri aldatmaq deyil, kimisə dolandırmaq deyil. Onlar isətnilən vəziyyətdə şəndirlər, ümidlidirlər. İnanırlar ki, istənilən halda onları xoş bir səadət gözləyir. “Yalançı parıltı” novellasının qəhrəmanı Tauers Çender iyirmi iki yaşlı memardır. Həftəyə on dollar məvacib alır. “Çender hər həftə maaşından bir dollar qırağa qoyurdu. Hər onuncu həftənin axırı bu üsulla topladığı kapitalla simic Zaman Atanın dükanından bir axşam qopararaq əsl centlmen kimi əylənə bilirdi”(5,29).

Çendler on həftədən bir topladığı on dollarla “yaxşı istirahət” edirdi. “Bu məbləğ yaxşı nahara, münasib etiketli bir şüşə çaxıra, çaypuluna, siqara, faytona və s.yə kifayət edirdi. Yetmiş cansıxıcı axşamın hesabına əmələ gələn bu nəşəverici axşam vaxtları doğulan səadətin əsasını təşkil edirdi” (5,29).

Bu təsvirin daxilində insan həyatının əslində, “sizif əzabı” olması fikri gizlənilib. Bu ideyanın, təsvirin özü dünya ədəbiyyatının sonrakı inkişafında da xüsusi şəkildə və təkrarən işlənməmişdir. Belə ki, dünya ədəbi düşüncəsinin sonrakı mərhələlərində modernizmin, ekzistensializmin, postmodernizmin əsasını təşkil edən xüsusiyyət - insanın mənəvi, ruhi həyatındakı təbəddülatlarının çılpəqlığı ilə əks olunmasının ilk və inamli rüşeymləri O.Henrinin novellalarında da müşahidə olunur. Əlbəttə, ABŞ ədəbiyyatında sufilik dünyagörüşü ilə oxşarlıq təşkil edən, yaxın motivlərə malik olan Amerika transsendentalistlərinin yaradıcılığında da bu cür xüsusiyyətlər özünü göstərir. Və yaqın ki, intellektuallığı ilə və mütaliə cəhətdən kifayət qədər təcrübəsi ilə seçilən Henrinin yaradıcılığına da təsirsiz ötürməmişdir. Transsendentalistlərin yaradıcılığının ABŞ ədəbiyyatının sonrakı dövrləri ilə bağılı məsələsinə gənc tədqiqatçılardan biri - M.Babayev “Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə” adlı monoqrafiyasında yetərincə aydınlıq gətirmişdir (6). M.Babayev yazır: “Sufi fəlsəfi baxışlarının şeir vasitəsilə təbliği Amerika transsendentalistləri üçün təcrübəvi idi. Transsendentalistlərin nəşr etdikləri şeirlər Amerikada ortodoks kalvinizminə və materialistlərə qarşı etirazın yeni bir forması, bədii təcəssümü kimi təşəkkül tapmışdır. Bir tərəfdən Algerin sufizmə marağı, sufi şeirlərinə rəğbəti vardsa, digər tərəfdən Emerson vedanta və sufiliklə insan ruhunun “keçiciliyi” (tənasüh) ilə bağılı müləhizələri araşdırır, radikal dini qüvvələrə, cəhalətə, irqçiliyə, istilaçı qüvvələrə qarşı mübarizənin yeni metodlarını müəyyənləşdirirdi. Bu mübarizə üsulu daha güclü bir formada sonrakı Amerika ədəbiyyatında V.Keyzer, F.Fiscerald, E.Heminquey, V.Folkner, L.Sinkler və C.Steynbek kimi sənətkarların nəsr yaradıcılığında öz əksini tapmışdır” (6, 17).

Biz M.Babayevin fikirlərini sufilik, tərkidünyalıq təfəkkürünün, düşüncəsinin, daha dəqiq desək, həyatın həmin formada dərkini Amerika yazıçılarının bir çoxunda əks olunduğu kimi izah edirik. Bu baxımdan O.Henrinin yumor çalarlarına bürünən əsərlərində də həmin qənaəti müşahidə etməkdəyik. Doğrudur, O.Henrinin yaradıcılığında bu cür fikirlər daha çox alt qatda, hətta hiss olunmayacaq şəkildədir. Amma təhlil və araşdırmalar nəticəsində yumor qatının altında ağı və əzabları görmək üçün yetərincə sübut və dəlillər meydana çıxır.

O.Henrinin təsvir etdiyi insan taleyin əlində oyun predmetidir. O, idarə edə bilmədiyi, gedişini planlaşdırmadığı mənənin içindədir. Yazıcının qəhrəmanı əslində bütün yaşananlar içərisində çapalayır. Əlbəttə, özü bunun fərqlində deyil. O, böyük bir zaman itkisinin müqabilində qazandıqları ilə barışır. İtirdiklərinin əvəzinə əldə etdiyi azacıq qənaət onda

xoşbəxtlik hissini yaranması üçün yetərli olur. Amma oxucu onun həyatının gerçək üzünü birbaşa təsvirdə görür. Hətta o dərəcədə birbaşa ki, oxucu ona müraciətlə qışqırmaq istəyir: “Bir az səbirli ol, səni qarşıda məsud bir gələcək gözləyir. Səbr et, o zaman həyatının uğurunu əldə edə bilərsən”.

Amma yazıçı oxucusunda yaratdığı təəssüratı bir qədər sonra dağıdır, onda şəxsən özünün yaratdığı istəklərə əməl etmir. Çünki o da həyat kimi acımasızdır. Bir qəhrəmanına belə yaşanan həyatda sərbəstliyi qıymır. Bu, O.Henrinin yazı stilinin onun əsərlərinin hər sətirinə, bu sətirlərdəki təhkiyəyə hakimlik etməsinin göstəricisidir.

Əslində yazıçı hekayəsinin qəhrəmanı olan Çendlerin vəziyyətini təsvir edərkən insanın taleyinin itirilmiş olduğunu, əbədi və davamlı olaraq eyni dairə daxilində cərəyan edən hadisələrin trayektoriyasından kənarlaşa bilmədiyini təsvir edir. Onun qənaətinə görə İnsan öz taleyinin quludur. O, pul və kapital dünyasında həyatını itirmişdir. İtirdikləri ilə müqayisədə “qazandıqları” isə çox cüzdür və məndən də görünür ki, bu “nailiyyət” çox ironik və kədərli təsir bağışlayır. O.Henrinin yumorunun və yazı üslubunun əsasını məhz bu amalın ifadəsi təşkil edir. “Növbəti altmış doqquz günü o, köhnə kostyum geyinəcək, təsadüfi barların piştaxtası arxasında mənşəyi bəlli olmayan ümumi süfrə yeməkləri ilə öz otağında isə buterbrodlarla və pivə ilə qidalanacaqdı” (5,29).

O.Henrinin qəhrəmanının əsas xüsusiyyəti onda idi ki, o, öz həyatının sahibi olmadığını, onu idarə edə bilmədiyinin fərqi belə deyil. “Lakin bu, onu təşvişə salmır. Axı o, zahiri pəriltisi olan şəhərin əsl oğlu idi və Brodvey fənərlərinin işıqlandırdığı bir axşam onun qüssə içində keçirdiyi çoxsaylı axşamların yerini doldururdu” (5,29).

Əksər hallarda tədqiqatçılar O.Henrinin yazı üslubu haqqında danışarkən “göz yaşları və gülüş” terminindən daha çox istifadə edirlər. Çünki nəzərdə tutulan hadisələrin təsvirində istifadə olunan dolanbaclı və dolaşlıq yol fikrinin bu şəkildə ifadə ilə tamamlanmasına əlverişli zəmin yaradır. Eyxenbaum onun bu xüsusiyyəti haqqında yazır: “Gözəl yumor qabiliyyəti O.Henri yaradıcılığının ən çox diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biridir. O.Henri öz kökləri ilə komik hekayə ənənələrinə çox bağlıdır. Bu cür hekayələr Amerikanın ilk sakinləri arasında çox məşhur idi. Parodiyaya, bəzən hətta ziddiyyətə əl ataraq O.Henri bu cür güləli hadisələrin bütün məğzini və normal insan rəftarı ilə bir araya sığışmadığını açmış olur” (4,45).

Adətən, onun hekayələr yumorla bitir. Lakin sonluq gözlənilməz və qəddarcasına olur. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi “Novellaların süjeti heç də həmişə yumoristik olmur, bununla belə O.Henri öz hekayəsinə nə qədər kədər qatmağa çalışsa da, onun dərrəkəsinin ironik quruluşu əsərdə təsvir edilən hər şeyə xüsusi bir çalar qatmış olur” (4,68). Və bu cür sonluqlar bir qayda olaraq hekayələrin bədii dəyərini yüksəldir, ona gözlənilməz çalar qatır, amma eyni zamanda da qəhrəmanın acınacaqlı hala düşməsi ilə yada qalır. Onun qəhrəmanları adətən bu nəticədən razı qalmır. “Yalançı pərilti” hekayəsinin qəhrəmanı olan Çendlerin də vəziyyəti eynidir. O, təsadüfən tanış olduğu qıza özünü varlı bir ailənin avara övladı kimi təqdim edir. “Beləliklə, o, miss Meriana klub və banketlər, qolf və at yürüşləri, katilyonlar, xarici ölkələrə səyahətlər barədə yalanlar danışmağa başladı, hətta Larçmontda yaxtası olduğuna da işarə vurdu. Boşboğazlığının qızda müəyyən təəssürat oyatdığını gördükdə həvəslənib milyonlar barədə yeni yalanlar quraşdırdı və adətən, meşşanların köks ötürərək şərəflə söylədikləri bir neçə soyadı yada saldı”(5,33).

Amma taleyin ironiyası, daha dəqiq şəkildə ifadə olunarsa, yazıçının üslubu burada “işə düşür”. Sən demə qəhrəmanımızın kasıb hesab edərək halına acıdığı qız varlı bir ailənin qızı miss Merian imiş. Və özünə layiqli, vicdanlı həyat yoldaşı axtarmaq üçün kasıb paltarı geyinərək küçələri dolaşmış. O, sonda deyir: “Qoy lap kasıb olsun, buna əhəmiyyət vermərəm, hər şey edərəm ki, ona öz məqsədinə çatmaqda köməklik göstərə bilim. Amma bacıcan, bizi bütün həyatı ziyafətlər, və klublar arasında boş-boşuna keçə avara adamlar əhatə edir. Belə adamı isə mən hətta göy gözləri olsa, küçədə tanış olduğum kasıb qızlara ehtiramla yanaşsa belə, sevə bilmərəm”(5,35).

Bu artıq həyatın ironiyası, təzadların simfoniyasıdır. Novellanın qəhrəmanının isə özünün nəyi, yaxud nələri itirdiyi haqda təsəvvürü belə yoxdur. Əsər adı süjet xəttinə və təhkiyəyə malik bədii nümunə kimi deyil, ciddi ictimai əhəmiyyətə malik nümunə kimi diqqəti cəlb edir. Məsələ ondadır ki, Çendler zəhmət və əməklə ömür sürən insanın nümunəvi timsalıdır. Əslində, o, həyatda təqdir oluna bilən mənəvi keyfiyyətlərə malik bir obrazdır. Əsərdə yaradılmış miss Merian isə həyatın özüdür, Çendlerin və Çendler kimilərin qarşılaşmaq istədikləri xoşbəxtlikdir. Əslində, o, Çendler kimi adamlara xoşbəxtlik gətirmək istəyindədir. Hətta onlarla “görüşür” də, amma hər xoşbəxtliyin astanasında, düz bir addımlığında obyektin özü onu, həyatı boyu axtardığını, arzusunda olduğu şeyi özü də fərqiində olmadan itirir, özündən kənarlaşdırır.

O.Henri insanlara aid adi təsvirlərdə belə həyatı məsləhətlər, öyüdlər verməyi sevir. Bu da onun üslubuna aid bir xüsusiyyətdir. Axtardığını tapıb-tapmadığını insanın özü müəyyən etməlidir. Gözlədiyini qarşının hansı olduğunu, səni arzularına, məqsədinə çatdıracaq məqamın nə vaxt gəldiyini özün bilməlisən. Bunun üçün də həyatda mütləq bir məqsədin olmalıdır. Miss Merian isə taleyin özü rolunda çıxış etdiyindən, belə deyir: “Qoy lap kasıb olsun, buna əhəmiyyət vermərəm, hər şey edərəm ki, ona öz məqsədinə çatmaqda köməklik göstərə bilim”. Amma əsərdən də görünür ki, təsvir edilən İnsanın məhz məqsədi yoxdur. O məqsədinə, bununla da gələcək xoşbəxtliyini ötrə hissələrə, keçici məmnunluqlara qurban verir. Və, bu təkcə yaradılan situasiyanın meydana çıxardığı nəticə deyil. Yazıçının özü də Çendlerin bu cəhəti haqqında düşünür və öz münasibətini bildirir: “Zəmanəmizin manhettenlər qəbiləsinin viqavlarında doğulub boya-başa çatmış yırtıcının mülahizələri bundan ibarət idi” (5,34). Göründüyü kimi, “zahirən parıltılı”, daxilən kədərli Nyu York şəhərində insanların taleyi, müqəddəratı və həyata münasibətləri bundan artıq ola bilməzdi. O.Henri bunu çox uğurlu bir təsvirlə oxucularının diqqətinə çatdırı bilər.

Həbsxana həyatı, dünyalar qədər sevdiyi həyat yoldaşını itirməsi, taleyin qəddarlıqları ilə üzləşməsi, qarşılaşdığı çətinliklər O.Henrinin sosial görüşlərinin formalaşmasında ciddi və mühüm təcrübə rolunu oynamışdı. Bütün bunlar yazıçının qəhrəmanlarının xarakterinin, onların taleyinin və davranışlarının təsvirində də, təqdimində də, xarakter tipinin müəyyən edilməsində də ciddi rol oynamışdır.

Yazıçının qəhrəmanları sevirlər, ayrılırlar, ictimai əməklə məşğul olurlar, dələduzluq edirlər, oğurluğa meyl edirlər və s. Amma istənilən halda bütün etdiklərinə, rəftarlarına baxmayaraq, yenə də onlar bu həyatın qurbanlarıdır. O.Henrinin novellaları bütün xüsusiyyətlərinə görə ABŞ ədəbiyyatı tarixində həmin janrın inkişafı istiqamətində fərqli və irəliyə doğru addımdır. Onun yaradıcılığında biz ilk növbədə realist təsvirlərin, həyatın acı gerçəkliyinin təqdimatını xarakterik cəhət kimi misal gətirə bilərik. Realist təqdimat O.Henrinin əsərlərinin başlıca keyfiyyəti olaraq üzə çıxır. Elə bu səbəbdən də O.Henri yaradıcılığı ABŞ ədəbiyyatında realist hekayənin əsas və əhəmiyyətli mərhələlərindən biri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Amerika realist hekayəsinin əsas mahiyyətinin açılması üçün O.Henrinin novellaları maraqlı material verir. Onun öz əsərlərində yaratdığı psixoloji məqamlar hər şeydən əvvəl maraqlı və intellektual təhkiyəsi ilə fərqlənir. Bu əsərləri oxuyarkən, təhlil edərkən yazıçının çox mükəmməl bədii portret yaratdığını şahidi oluruq.

Əsərlərinin bədii gücünə, həyatı əks etdirmə bacarığına görə O.Henrinin adı XX əsrin əvvəllərində ABŞ ədəbiyyatında əsas yaradıcı simalardan olan Teodor Drayzer, Cek London kimi realist yazıçılarla bir sırada çəkilməyə layiqdir. Yazıçı ironik, kinayəli üsullarla Amerika həyatının insana qarşı acımasızlığını, ruhi və psixoloji problemlər yaratdığını aşkarcasına təsvir edə bilər.

Əslində, bütün yaradıcılığı boyu diqqəti çəkən bir əsas cəhət var ki, o da O.Henrinin qəhrəmanının həyatdan istəklərinin bir o qədər də çox olmamasıdır. Bu əsərlərdə ictimai-mənəvi azadlıq məsələləri də problem kimi qoyulmuşdur və bədii mühakimənin əsas obyektinə

kimi görünür. Bununla belə, O.Henrinin bədii dünyasının sakinlərinin, demək olar ki, əksəriyyəti sadə, zəhmətkeş, sıradan insanlardır və onların başlıca məqsədi azadlıqdan daha çox sabahkı yaşayışını təmin etmək arzusundan ibarətdir. Bu qəhrəmanların mübarizə aparmaq, öz haqlarını tələb və müdafiə etmək kimi məraqları yoxdur. Onlar içində olduqları duruma qarşı çıxmırlar, etiraz etmirlər. Sosial çətinliklərin və mühitin mövcud buxovlarından xilas olmaq, insan kimi yaşamaq haqqı barəsində sanki düşünmürlər belə. Bu novellaların mərkəzində olan obrazların kəşməkəşli, ağır, monoton həyatlarını təsvir etdiyi zaman yazıcının təhkiyəsi və təsvir üslubu bədii-poetik güzgü kimi çıxış edir. Yazıcının əsərləri bütün xarakterik cəhətləri ilə bərabər XX əsrin əvvəllərində Amerika həyatının obrazı kimi görünür, onun yaratdığı insan həmin tarixi mərhələnin ABŞ ərazilərində məskunlaşmış Amerika sakininin taleyini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir. Həftədə cüzi miqdarda məvacib alan, aylarla istirahətə vaxt tapa bilməyən bu kiçik adamlar Amerika oxucusunun gözünü açmaq, onu sosial məsələlərlə bağlı mübarizə aparmaq üçün zaman-zaman istiqamətləndirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Nuriyeva N.Teodor Drayzer və Azərbaycan. Fil.e.n.aldər.al.üçün təd.ed.dissertasiya, Bakı, 1997.
2. Şıxlı İ. XX əsr xarici ölkə xalqlarının ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974.
3. An anthology of American literature. Moscow: "Prosveshgheniye", 1950.
4. Б. М. Эйхенбаум. «О Генри и теория новеллы», «Звезда», №6.
5. O. Henri. Seçmə hekayələr. Bakı: "Altun Kitab", 2014.
- 6.Babayev M.Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə. Bakı: "Elm və təhsil", 2009.

ELMİRA İLYASLI

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

FRİDİRX VON BODENŞTEDİN MİRZƏ ŞƏFİ HAQQINDA XATİRƏLƏRİ

Açar sözlər: xatirələr, mahnılar, nəğmələr, şeir, sevgi, özünəməxsusluq, oxucular

FRIDRIX VON BOODENSTEDIN'S MEMORIES ABOUT M.SH.VAZEH

In the presented article F.V.Boodenstedin's memories about his favourite teacher M. Sh. Vazeh are given. In his memories he speaks about M. Sh. Vazeh as a good teacher, an author of nice songs and also poetry ceremonies organized by him in Tiflis and his unsuccessful

Key words: *memories; songs; poem; love; personality; readers.*

Görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi vazeh 1794-cü ildə Gəncə şəhərində Bənnə ailəsində anadan olmuşdur. Atası kərbalayı Sadig onu Şah Abbas məscidi yanındaki mədrəsəyə qoymuşdu ki, Molla olsun. Lakin atasının ölümündən sonra maddi vəziyyətin çətinliyinə görə mədrəsədən yarımçıq çıxmışdı.İrandan Gəncəyə gəlmiş hacı Abdulla adlı Taciz M. Şəfiyə təhsilini davam etdirmək üçün ona maddi yardım göstərmişdir. O mədrəsədə ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Dini təhsil onu qane etmir , onu yarımçıq qoyur, Sədi, Hafiz kimi məşhur alim və şairlərini əsərlərini oxumuşdur. Dini təhsili yarımçıq qoyduqdan sonra Mirzə Şəfi uzun müddət Cavad xanın qızı Püstə xanımın var-dövlətini idarə etmək üçün mirzəlik edir. 1826-cı ildə Püstə xanım qardaşı ilə İrana qacır. M.Şəfi bir müddət işsiz qalır. Sonra onu mədrəsəyə işə dəvət edirlər. O, mədrəsədə işlədiyi müddətdə gənclərin dini təhsildən uzaqlaşmasına çalışır. Bir müddət M.Şəfidən dərslər almış M.F.Axundovun dini təhsildən uzaqlaşması M.Şəfinin sayəsində olmuşdur. Ruhanilər M.Şəfini dinə qarşı amansız

olduğuna görə onu „kafir” adlandırmışlar. Din xadimlərini ifşa etməyinə görə ona Gəncədə iş vermirlər və o Gəncəni tərk edir, Tiflisə gəlir. M.Ş.Vazeh öz tələbəsi M.F.Axundovun köməyi sayəsində Tiflis qəza məktəbində fars, ərəb və Azərbaycan dilləri müəllimi təyin olunur. Tiflis həyatı M.Şəfinin həyatında zəngin və mənalı dövrdür. O burada bir neçə xalqın qabaqcıl ziyalıları ilə dostluq etmişdir. M.Şəfinin tanışları içərisində Almaniyadan gəlmiş Fridrix von Bodenştedt də var idi. F.von Bodenştedt M.Şəfi Vazeh ilə Tiflisdə tanış olmuşdur. O M.Şəfinin Tiflisdə təşkil etdiyi „Dərvişi hikmət” ədəbi məcmuəsində yaxından iştirak edirdi. Fridrix von Bodenştedt şairdən Şərq poeziyasının özünə məxsus çalarlarını öyrənirdi. O Almaniyaya qayıdanda şairin əlyazması halında olan şer məcmuəsini alman dilində tərcümə etmək üçün alıb Almaniyaya aparır. Həmin şeirlərin bir qismini tarixi etnografik əsəri olan “Şərqdə min bir gün” adlı kitabına daxil edir. M.Şəfi haqqında xatirələr yazırdı. Alman oxucuları tələfindən rəğbətlə qarşılanan bu şeirlər sonralar F.von Bodenştedt də şairin qalan şeirlərini tərcümə edib ayrıca kitab şəklində çap etdirmək həvəsi oyatdı. 1851-ci ildə “M.Şəfinin nəğmələri” adlı şeirlər kitabı çapdan çıxdı. Bu şeirlər sürətlə yayıldı. Az müddət içərisində bu şeirlər Avropa dillərinin bir çoxuna tərcümə olundu. Dünyanın məşhur bəstəkarları M.Şəfi nəğmələrinə musiqilər bəstəyirdilər.

1870-ci ildə F.von Bodenştedt “Mirzə Şəfinin sələfindən” adlı ikinci bir kitabça çap etdirərək M.Şəfi adı ilə bağlı şeirlərin onun özünə məxsus olduğunu söylədi. Bu Mirzə Şəfinin ədəbi irsinə kölgə saldı. Bir tərəfdən şairin orijinal əsərləri əldə az idi, digər tərəfdən elmi mətbuatda şair haqqında diqqətə layiq fikirlərlə yanaşı qeyri-elmi yanlış fikirlər də söylənirdi. Bütün bunlar şairin ədəbi-irsi haqqında tam fikir söyləməyə imkan vermirdi. Son dövrlərdə ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatı alimlərimizin gərgin əməyi sayəsində M.Şəfi və Fridrix von Bodenştedt münasibətlərinə təzədən nəzər yetirilmiş. Şairin ədəbi irsinə salınmış kölgə aydınlaşdırılmışdır. Sübut edilmişdir ki, M.Şəfinin nəğmələri adı altında çıxmış şeirlər M.Şəfinin qələminə məxsusdur. Füzuli ədəbi məktəbinii ləyaqətlə davam etdirən M.Şəfinin əsərlərində səcdə etdiyi şey həyat gözəllikləridir. O həyatın gözəlliyini kor-koranə etiqadla deyil onun düzgün dərk edilməsində axtarır. Həyatı canlı müşahidələr əsasında öyrənmək, təbiətin nemətlərindən faydalanmaq, zövq almaq onun poeziyasında mənalı səslənir. O, öz coşqun mənalı eşqi ilə dini əfsanələri alt-üst edir.

Şair sevib sevilməsi ilə fəxr edən nikbin real insanın hər tərəfli gözəl insanın vurğunudur. O nəğmələrində dünyəvi gözəlləri lirik planda tərənnum edir.

F.Bodenstedtin xatirələrində dahi M.Şəfinin surətini görürük „qəlbimdə yenə sən canlanırsan ey Gəncəli ustadım. Sənin yanında əyləşib nəğmələrini məlahətli səsinə dinləmək istəyirəm. Bodenstedtin dedikləri: mən dil öyrənmək üçün müəllim aradım ürəyimə yatan M.Şəfi oldu. M.Şəfi Şərqin ən müdrik adamlarından biri idi. “Sən mənim beşinci şagirdimsən.” O dedi. Onun hikmətli kələmlərini dinləmək üçün Tiflisə gələnlər çox idi. O mənim müqəddəs dilləri öyrənmək istəyimi və bacarığımı qiymətləndirirdi.

Mən bir dəfə ondan soruşdum:

Mirzə Şəfi hec sevmisənmi ?

O əzablı baxışlarla məni süzdü, başladı başqa bir nəğmə oxumağa.

Mənə elə gəlir nəğmə hafizin idi.

Məhəbbətin sonu görünməyən cığırına elə ki, ayaq basdın, təsəllini yalnız labüdü ölümündə yoxluğunda taparsan o nəğməni avazla oxudu və üzünü mənə tutub dedi: Yox indi mən sevmirəm,ancaq bircə dəfə sevmişəm, mənim kimi hec bir kəs vurula bilməz.

-İbrahim xanın qızı Züleyxanı Gəncədə gözdüyüm vaxtdan düz on bir il keçir deyə söhrə başladı. O Züleyxanın gözəlliyindən parlaq gözlərindən, incə qəddi qamətindən uzun höruklərindən, qar kimi ağ incə əllərindən uzun-uzadı danışırdı.

O Züleyxanı görmək üçün, atlı ay həsrətini çəkdiyini söylədi. M.Şəfi Həmişə axşamlar Züleyxa xanım qılın eyvanına yaxın yerdə öz nəğmələrini xoş avzla oxuyurmuş. Züleyxa xanım axşamlar eyvanda oturarmış. Nəhayət bir gün o qızın diqqətini özünə cəlb edə bilir. Züleyxanın

sirdaşı Fatma gəlib Mirzə Şəfiyə Züleyxanın ondan xoşu gəldiyini deyir və qızın yanına catanda aşağıdan nəğməni oxuyur .

Qamatinin yanında sərvin qiyməti olmaz,
Maralın gözləridə gözlərinə tay olmaz.
Küləklərin gətirdiyi Şirazın ətri
Nəfəsinin ətri ilə, gülüm yarışa bilməz
Dodaqlarından qopan inci kəlmənin yanında
Hec nədir Hafizin oxuduğu şirin nəğmələr də.

Nəğmə sona catanda Züleyxa ona tərəf bir qöncə atır. Bu Şəfinin məhəbbətinə cavab idi. M.Şəfi cox sevinir. Sevinci yerə-göyə sığmır. Hərbi yürüsdən müvəffəqiyyətlə qayıtmış İbrahim xan və Zuleyxanın nişanlısı olmağa hazırlıqan Əhməd xanın şərəfinə məclis düzəlir. Çoxlu müğənnilər dəvət olunur. Züleyxanın xaişi ilə xanəndələr yarışacaqdılar . Onlar Zuleyxanın şərəfinə mahnılar oxumalı idilər. Qalib gələnin ixtiyarı vardı qalib gəldiyi müqənninin sazını əlindən alıb qırsın. M. Şəfi qalib gələciyi təqdirdə Züleyxanı qacırmaq fikrinə düşür. Yarış başlayır Mirzə Şəfi:

Nə mavi göylərdə uçan mələklərə,
Nə çiçəkli çöllərdə qızılgüllərə,
Nə ədəbi günəşin şəfəqlərinə ,
İnan dəyişməyəm Zuleyxanı mən
Mələklərin qəlbində məhəbbət olmaz.
Qızıl gül budağı da tikansız olmaz.
Günəş də gecələr itirər hüzurunu
Züleyxan itirməz gözəlliyini.

O, mahnını oxuyub qurtaran kimi qızılgüllər ayağının altına səpələnir. O yarışın qalibi olur. Onun qalib gəldiyi müğənninin sazını sindirməyə yadına da düşür. Züleyxa da qacmağa razı olmuşdu. Akim adlı bir erməni onları təhlükəsiz şərətdə aparmağa söz vermişdi.

Onlar gecə yarısı yola çıxır. Fatma, Zuleyxa və M.Şəfi. Züleyxa qorxusundan tir-tir əsirilmiş. O atasından çox qorxurdu. Bilirdi ki, atası onu heç vaxt Mirzə Şəfiyə verməz. Ata, Əhməd xana söz vermişdi. Lakin bir az getdikdən sonra Zuleyxa kədəri, qorxunu unutdu. Sevgililər özlərini xoşbəxt hiss edirdilər. Akim və M.Şəfi piyada gedirdi. Qadınlar isə at belində. Mirzə Şəfiqil yola düşəndən neçə saat sonra Əhməd və başının dəstəsi Mirzə Şəfigili axtarırlar, lakin üç gün tapa bilmirlər. Üçüncü gün şiddətli tufan, güclü leysan yağışı qəfildən yollarının üstünü alır. Onlar yaxınlıqda kəndin birinə dönürlər. Akim yüklü heyvanları kərvanbaşıya tapşırıb qadınları özü ilə aparmaq, bir evdə yerləşdirmək istəyir. Qadınlar atlardan düşmək istəyəndə onları Əhmədin adamlarından iki nəfər görür. Yarım saatdan sonra Fatma və Zuleyxa Əhməd xanın adamlarını əlində idi.

İlk uğursuz məhəbbətindən sonra ustadımın həyatında sanki günəş batmış, qəlbində xatirələrin zəif işartısından başqa heç nə qalmamışdır.

Bir vaxt ömrümün sonu gələcək
Xatirələr ulduzlara dönəcək,
Onlar dərinliklərdən sayrışaraq,
Artıq gecənin düşdüyünü söyləyəcək.

Mən çalışırdım Mirzə Şəfi ilə həmişə Züleyxanın məhəbbətindən söhbət acım. Onun adı mənim üçün də əziz idi. Çünki Mirzə Şəfinin şer çələngi içərisində ona həsr olunanlar qızıl gül kimi qəlb oxşayırdı. Züleyxa onun ilk məhəbbəti idi: Ustadım öz məhəbbətinə sadıq qalmış, heç bir qadında yaxınlıq etməmişdir. O, öz səliqə səhmanını həmişə olduğu kimi gözləmiş, başını səliqə ilə qırxdırdı. Qıvrım saçlarından xöş ətir iyi gəlirdi. Şis papağı ona xüsusi yaraşlıq verirdi. O, heç bir qadına baxmırdı, qadınlarsa ona vurulurdular, bu onu xoşhall edirdi lakin heç kime könlü vermək bədbəxt etmək istəmirdi. Çünki onun könlü bir adama məxsus idi.

Onun Almaniyadan iki tələbəsi var idi. M.Ş –nin rəhbərliyi ilə əsl “Divani hikmət” məclisi başlayırdı. Sonra o hərəməzə hekayə danışdırdı. Sonra o özü fikir söyləyər kimin

ağıllı, kimin boş-boş sözlər söylədiyini sözlər yaxşı hekayəni həzmə çevirər ordaca avazla oxuyardı.

Nazlı canan qəlbim sənin gözəlliyinlə bəzənir
Səma günəş şəfəqlərindən bəzənən kimi
Sən mənə ey gül , camalını bəxş etməsəydin
Qaranlıq aləm olardı mənə zindan kimi

Günəş işıqlandırmısaydı qaranlıqları
Dünya gözəlliklərə, inan həsrət qalardı
Sənin gözəlliyindən şəfəq alan anları
Qəlbim qızılgül kimi xoş ətir saçardı

Səyyah sifətilə İrandan yenicə gəlmiş oğlan qəşəng bir gürcü qızınana vurulmuşdu. Ustadın nəğmələri onu valeh etmişdi. O deyirdi: “ Mirzə Avropa nəğməkarları sənin yanında heçdir”.

Mirzə Şəfi alman, fransız, ingilis xalqları haqqında belə deyirdi. Alman xalqı alimlər, dilşünaslar, şairlər, yetirən xalqdır, ingilislər zəhmətkeş xalqdır, fransızlar isə şən millətdir bütün günü gülürlər.

Mənim yaşadığım ev David dağının ətəyində yerləşir. Dağın zirvəsində əzəmətli David qulləsi ucalırdı. Hər bir qadın təmiz niyyətlə qüllənin başına üç dəfə dolanıb hər dəfə onun divarına bir daş yapışdırsaydı, daş qapmasaydı deməli onun niyyəti və arzuları yerinə yetəcəkdi. Yaşlı alman qadınları gəlib dua edər, övlad sahibi olardılar.

Mirzə Şəfi deyirdi: “Dünyanın heç bir yerində kilsəyə bu qədər qadın gəlmir. Tiflisin küçələrində gəzirdim birdən qulağıma şirin nəğmə səsi gəlirdi. Bu sənin səsin idi ustad, sənin ecazkar nəğmələrin idi ustad. Mirzə Şəfi sənin ayağına sarı rəngdə çəkələk, əynində atlas şalvar, nazik parçadan tikilmiş tər-təmiz səliqəli pəncək geyib, qara damın üstündə utancaq görkəmdə ətrafı seyr etməyin, nəğmə oxumağın indi də gözlərimin önündə canlanır. Sən elə bilirdin evin kölgəsində də görünməzsə, amma mən o surəti yaxşı gördüm ömrüm boyu”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fridrix Von Bodenştedt “Tausend und ein Tag im Orient”
“Şərqdə min bir gün”. Berlin 1859
2. M. Şəfi haqqında F. Bodenştednin xatirələri. (Şərqdə min bir gün kitabından).
Tərcümə : Akif Bayramov. 1987.118.s

TAMAM İSMAYILOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

A.P. ÇEXOV TƏRZİNDƏ İMPRESSIONİZM

Açar sözlər: impressionizm, realizm, rəssam, ədəbiyyat, sənət

IMPRESSIONISM IN THE STYLE OF A.P.CHEKHOV

A.P.Chekhov could describe richness and complexity of the life. He created the realist politics which could surround the understanding of the life with its description itself. Example, he not only was satisfied to renovate the artistic traditions in the art of portrait but also had to appeal to the search of new description means that could open his creative plans.

A.P.Chekhov is a genius Russian realist writer. Therefore he influenced only to development of word art and presently continues to influence that he could make the description means of the realism perfect in the condition of new history

Key words: impressionism, realism, artist, literature, art

Vaxtilə Sovet və Qərb ədəbiyyatşünasları A.P.Çexovun nəsrinin estetik özünəməxsusluğunun tədqiqinə böyük maraq yetirirdilər. Çexov realizminin orjinal, dərin novator xarakteri XIX əsrin ikinci yarısındakı ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafının ümumi problemləri ilə əlaqələndirilir. Qoqol, İ.S.Turgenev, Lev Tolstoy ənənələrini bütövlüklə dərindən mənimsəmiş Çexov XIX əsr dahi realist rus yazıçılarından sonuncusudur.

Lev Tolstoy bütün dünya üçün tamamilə yeni yazı formaları yaratmışdır. Puşkinin dövründən başlayaraq rus ədəbiyyatında inkişaf edən tənqidi realizm onun yaradıcılığında özünün tam və kamil ifadəsini tapmışdır. Bununla yanaşı XIX əsrin sonunda, rus inqilabının astanasında yazıçılar yeni poetik formaların axtarışlarının labüdlüyünü dərk edirlər. Lev Tolstoy özü yaradıcılığının son mərhələsində bu ehtiyacı duyurdu. Rus ədəbiyyatında bu axtarışlar Çexovun realizmində bütün dolğunluğu ilə ortaya çıxır. Hələ sağlığında Çexovu simvolist, impressionist, dekadent kimi təqdim etmək istəyənlərin cəhdi müasir ədəbiyyatşünasları tərəfindən yalan olduğu sübuta yetirilmişdir. Bununla belə Çexov realizminin bəzi xüsusiyyətləri tipoloji cəhətdən XIX əsrin sonundakı incəsənətin ümumi inkişaf yolları ilə əlaqələndirir. Bu mənada Çexov realizminin impressionizmlə əlaqəliyi problemi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda Çexov yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri olan f.ü.e.d.prof. R.Q.Quliyeva bu barədə belə yazır: “Təssüf ki, Çexovun yaradıcılıq manerası ilə impressionistlərin poetikasının müqayisəsi bu günə qədər, bütün müvafiq materiallar əsaslı şəkildə öyrənilmədən öləri aparılmışdır. İndiyədək bu problemə həsr olunmuş xüsusi elmi- tədqiqat işləri yoxdur. Çətinlik ondan irəli gəlir ki, rəssamlıq və ədəbiyyat tarixində “realizm-imperssionizm” qarşılıqlı əlaqə məsələsi müxtəlif cür həll edilir. Əgər incəsənət tarixçiləri impressionizmi rəssamlıqda realizmin inkişafının yeni mərhələsi kimi görürlərsə ədəbiyyat tarixində impressionizm adı modernizmin qollarından biri kimi təsdiq edilmişdir. (1,ср. 4)

Biz Çexovun realizminin özünəməxsusluğunu onun dövrünün bədii mədəniyyətinin , xüsusi ilə impressionistlərin kəşfləri ilə uyğun şəkildə göstərəyə çalışacağıq.

Çexovun yaradıcılığının təhlilinə başlamamışdan əvvəl , zənnimizcə yazıcının impressionist sənəti ilə ehtimal paralelləri ola biləcək əsərlərinin məzmun və poetikasının çərçivəsini müəyyən etmək gərəkdir.

Çexovun “imperssionizmi” haqqında məsələ ilə bağlı ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki ,Çexovun yaradıcılığı və XIX əsrin 60-80-ci illərin rəssamlarının əsərləri tipoloji cəhətdən oxşar hadisələrdir. Qarşılıqlı təhlil onu göstərir ki, impressionist rəssamların əsərlərindən ötürülmüş bütün elementlər impressionistlərin yaratmış olduğu şəkillərdən deyil, eyni məsələlərin həlli üçün incəsənətin “öz” daxilindən gəlirdi. Məhz bu aspektdən yanaşaraq tipoloji oxşarlıqdan danışmaq olar.

Xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, Çexov romanlar deyil, o, özünəməxsus yeni poetika, ifadə gücü, müxtəlif motivlərlə zəngin çoxsaylı kiçik hekayələr yaradırdı. Həyat o qədər gözəgörünməyən , nəzərə çarpmayan sarsıntılar , çatlar üzə çıxardı ki, həyatın sıxıcı bayağılığını onun həyatla düz gəlməməsini təcridən açıb göstərmək, eyni zamanda gələcəyə doğru yönəlməsini kifayət qədər dəqiq müəyyən etmək bacarığı lazım idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Çexov ona qədər yazıb yaratmış bütün rus yazıçıları ilə müqayisədə buna daha çox nail olmuşdur. Həyatın bu aspektə təsviri hekayə və novella şəklində həyata keçmişdir.

Həyata oxşar baxış imperssionistlərin və Çexovun yaradıcılığında sujet seçimində və onun yeni anlamında əks olunurdu. İmpressionistlər təsviri sənətdə ibrətamizliyi ilə geniş hekayə kimi görünən sujetin əleyinə çıxış etdilər. Onlar motiv kimi sujetin yeni forma və növlərini irəli sürdülər. Odur ki, onların nə yazacaqları vacib məsələ idi. Həm imperssionistlər, həm də Çexov hər dəfə öz qarşılarında müəyyən məsələ qaldırırdılar. Təsviri sənətin və bədii ədəbiyyatın materialı kimi qeyri- adi şəxsiyyətlər və nadir situasiyalar deyil , bu müstəsnalığın əriyib yox olduğu , lakin ümumilikdə həyatın axarını, onun keçici olduğunu və hər anın təkrarolunmazlığını göstərən adı həyat olur. İmpressionist rəssamlar kimi Çexov da bu anlar göstərir, lakin hər hansı bir rəsm əsəri və hekayə əsasında Çexovun və XIX əsrin 60-80 –ci

illərinin sənətkarlarının yaradıcılığı haqqında mühakimə yürütmək düz olmazdı. Biz orada da , elə burada da həyat haqqında tam təssəvür yaradan rəsm əsərləri və hekayələrin məcmun ilə üzləşirik. Bu ümumilikdə mövzu, sujet və xarakterlərin müəyyən hərəkəti və inkişafı vardır. Odur ki, Çexovun və impressionistlərin yaradıcılığını araşdırarkən, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, biz motivlərin inkişafı üçün təkrarlamaların ola biləcəyi , ümumən isə həyatın axarının polifoniyasını göstərə bilən həyat təsvirlərinin müəyyən sistemi ilə üzləşirik. “Yuxum gəlir “ hekayəsinə nəzər salaq. Varya gün ərzində ev işlərini görür, qonaqları qəbul edir, sahibəsinin tapşırıqlarını yerinə yetirir və uşağı saxlayır. Axşam olanda isə uşaq onu yatmağa qoymur. Əsəbləri zara gəlmiş və dəli kimi gözünə atası görünür. Uşaq isə elə ağlayır. “Sobada çayırtkə səslənir:tavadakı yaşıl ləkə,tuman və əsgilərin kölgəsi yenə Varyanın yarıqapaqlı gözlərinə girir və başını dumanladır. Uşaq ağlamaqdan çatlayır.” (2, стр. 305) Varya onu narahat edən, yaşamağa mane olan qüvvəni axtarır, tapır. Qəhrəman anlayır ki, bu körpədir. Və burda Çexov qəhrəmanın hisslərini məkanın təsvirində yenidən canlandırır. “ Bu düşmənlər uşaqdır. Güllər. Onun üçün təəcüblüdür, bu vaxta qədər necə olub ki, bu cür boş bir şeyi başa düşməyib. Yaşıl ləkə də, kölgələrdə, çayırtkə də deyəsən güllər heyrət edirlər. (Yenə oradan)

Uzun müddət Çexovun hekayələrində, o cümlədən dramaturgiyasında sujetin olmadığı zənn edilirdi. Bu Çexovun sujet qurmaq sahəsindəki novatorluq xüsusiyyətləri, ənənəvi başlanğıcdan (girişdən) və sonluqdan imtina etməsi ilə izah olunurdu. Elə görünə bilirdi ki, onun əsərlərində hadisələr cərəyan etmir, yalnız sadə məişət təsvirləri vardır və sonu ölümlə qurtarır. Lakin bu heç də göründüyü kimi deyil . Həyat kiçik hadisələrdən doğan zəruri , önəmli hadisələr meydanıdır. Təbii ki, Çexov həyat həqiqətlərini olduğu kimi əks etdirmişdir.

Qeyd edək ki, həm Çexov, həm də impressionist-rəssamlar kompozisiyanın yaradılmasının ənənəvi sxemini istisna edirlər. O, əsərin özünəməxsus tərzdə qurulmasını sərbəst şəkildə, müəllif qəsd olmadan güman edirdi. Elə bizim araşdırdığımız aspektlərdən biri də budur.

XIX əsrin sonunda realizm bədii sistemi dəyişdiyindən “impressionist” təsvir vasitələrini mənimsəyir. Təsviri sənətdən o, qismən ədəbiyyata ötürüldü: gözəllik, dinamizm, hadisələrin surətli dəyişkənliyi , rəng çalarlarının dili. Lakin ədəbiyyatın spesifikasiyası, təkcə sırf ona məxsus xüsusiyyətlərini də imperssionizmə gətirir. Bu oxucunun xəyalında bədii sözün özünəməxsus təsviri ilə izah edilir:” Yazıçı” oxucuda hadisələr barəsində , qəhrəmanın zirehli görmüşü , təbiət təsvirləri haqqında yadda qalan parlaq, duyğulu təssəvür yaratmaq istədikdə , o rəssama bənzəməyə çalışmayaraq , sözün spesifik gücünə istinad edərək daha uğur qazanır”. (3, стр .25-26)

XIX əsrin 20-30- cü illərində Sovet ədəbiyyatşünaslığında Y.Sobolev Çexovun təbiət təsvirlərinin impressionistliyinə işarə etmişdir. Bu termindən (impressionsionistlik) o, çox ehtiyatla , daha çox Çexovun peyzaj təsvirləri ilə bağlı məsələdə istifadə etmişdir. Belə ki, o, Çexovun “ 29 iyun” və “ Mülkədar arvadı” hekayələrindən ayrı-ayrı parçaları müqayisə edərək , belə nəticəyə gəlir ki, birincisi “hələ də Turgenevin yazı manerası xatırladır, ikincisi isə oxucuda təəsürat yaratmaq məqsədi ilə sırf impressionist üslubda yazılmışdır”. (4, стр. 24)

Odur ki, Çexovun impressionizmi haqqında məsələyə toxunduqda qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda , xüsusən də Çexovun yaradıcılığında impressionizm anlayışı XIX əsrin sonunda üzvi şəkildə incəsənətə daxil olmuş psixologiyanın yeni formaları ilə bağlanmışdır.

Rusiya tədqiqatçısı M. V. Xrapçenkanın fikrinə görə gerçəkliyin müxtəlif hadisələrin təsvirinin assotiativ üslubu “həyatın təsvirinin impressiotiv başlanğıcı ilə” sıx bağlıdır. (5, стр.14)

Qeyd edək ki, Böyük rus inqilabından qabaqki tənqid Çexovun impressionizmi haqqında kifayət qədər fikir söyləmişdir. Elə rus tənqidçilərindən A.S. Qlinkanın (Voljeski) ,V. Talankinin , F. Batyuşkovun , K.S. Stanislavskinin adlarını çəkmək kifayətdir.

XIX əsrin sonralarındakı ədəbiyyat və publisistikanın mürtəcə qanadının liderlərindən biri D. Merejkovski özünün “ Müasir rus ədəbiyyatının tənəzzülü və yeni cərəyanlar haqqında

“(1893) adlı kitabında Çexovun impressionizmi haqqında , sözün əsl mənasında yaradıcı metod kimi danışır (6, стр.10)A. Qlinkanın fikrinə gəlincə “ Realizm... impressionizmə çevrilir” (7, стр.11)

İngilis roman ustası D. Middleton Marri hələ XIX əsərin sonunda Çexovun böyük novator (yenilikçi) kimi əhəmiyyətini , qısa vaxt ərzində onun yaradıcılığının xüsusiyyətlərinin bütövlüklə anlanmasının və dərk edilməsinin çətinliyini qeyd etmişdir. Müəllifin fikrincə böyük humanist Çexov realizmi dərinləşdirməyi və zənginləşdirməyi bacarmışdır. Çexovun təhkiyəçilik sənətində əldə etdiyi uğurlara Avropa realizminin bir çox nümayəndələri xeyli sonra nail ola bilmişdirlər. D. Middleton Marri yazır: “ Çexovu , onun həyatını və yaradıcılığını öyrənmək vacibdir, çünki, o, müasir nasirlər arasında yeganə yazıçıdır ki , Qərb ədəbiyyatı hələ öz xəstəliyinin xarakterini müəyyən edə bilmədiyi vaxtda Qərbdə heç kimin tanımadığı Rusiyada yaşayan Çexov hansı yolu seçməyi görür və dərk edirdi. Bu gün biz Çexovun bizə nə qədər yaxın olduğunu hiss edə biləcəyik....” (8 , стр. 169-170)

Çexov kiçik hekayələrdə dərin mövzuları əks etdirməklə realist cərəyana psixologizm əlavə etmiş və əsərlərini daha dolğunlaşdırmışdır. O, dahi rus yazıçısı və adı müasir dövrün yazıçıları ilə bir səslənən dinamik ruhda insan psixologiyasını canlandıran yazıçılardandır. Onun əsərləri hər nyuansı ilə gərəklilikləri əks etdirən yaradıcılıqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кулиева Р.Г. Реализм А.П.Чехова и проблема имперсионизма, Баку, « ЭЛМ», 1988
2. А.Р.Çexov Seçilmiş əsərləri,Birinci cild. Bakı 1987
3. Димитриева Н.А. Изображение и слова:-М:Искусство,1962
4. Кулиева Р.Г. Реализм А. П. Чехова и проблема имперсионизма, Баку, « ЭЛМ», 1988
5. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы.- М., « Сов. Писатель». 1970
6. Кулиева Р. Г. Реализм А. П. Чехова и проблема имперсионизма, Баку, « ЭЛМ», 1988
7. Кулиева Р.Г. Реализм А. П. Чехова и проблема имперсионизма, Баку, « ЭЛМ», 1988
8. Кулиева Р.Г. Реализм А. П. Чехова и проблема имперсионизма, Баку, « ЭЛМ», 1988

ELŞAD ƏRŞADOĞLU

Azərbaycan, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA SOSIALİZM VƏ KOMMUNİZM AXTARIŞLARI

Açar sözlər: humanizm, eşq konsepsiyası, söz, sənətkarlıq, sosializm realizmi, kommunizm.

MAMMAD JAFAR JAFAROV'S SEARCHES FOR SOCIALISM AND COMMUNISM IN NIZAMI GANJAVI'S CREATION

In this article the author analyzes the researches of well-known critic scientist Mammad Jafar Jafarov about great poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi. Here has been clarified Cafarov's some disputable opinions about Nizami's creativity and outlook according to requirements of soviet period .

Key words: *humanism, the concept of love, word, mastership, socialist realism, communism.*

Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri haqqında çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələrin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərin, aktual ədəbi, estetik və pedaqoji problemlərə aid kitabların müəllifi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmməd Cəfər Cəfərovun Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində də əvəzedilməz xidmətləri vardır. Onun Nizami Gəncəvidən, İmadəddin Nəsimidən başlayaraq Hüseyn Cavidə, Səməd Vurğuna qədər müxtəlif klassiklərimizlə bağlı apardığı tədqiqatları ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Alimin geniş şəkildə tədqiqata cəlb etdiyi klassik sənətkarlardan bir də böyük mütəfəkkir şairimiz Nizami Gəncəvidir. O, “Nizami yaradıcılığında humanizm”, “Sözlərin hakimi”, “Klassik serimizdə Nizami yaradıcılığı motivləri” kimi irihəcmli məqalələrində, “Nizaminin fikir dünyası” monoqrafiyasında dahi şairin yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, dəyərli təhlillər aparmışdır. Lakin alimin tədqiqatlarında Nizami yaradıcılığının yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı son dərəcə dəyərli və əhəmiyyətli fikirlərlə yanaşı razılaşması çətin olan bir sıra mübahisəli məqamlar da vardır.

M.C.Cəfərov “Nizami yaradıcılığında humanizm” məqaləsində ilk öncə Nizaminin dünya, insan haqqında ümumi fikirlərindən, insanı dünyanın bəzəyi, əşrəfi hesab etməsindən söhbət açır. Daha sonra Nizami yaradıcılığından gətirdiyi nümunələrlə fikrini əsaslandıraraq qeyd edir ki, böyük şairə görə insan bu dünyaya yalnız xeyirxah missiyalar həyata keçirmək üçün gəlib. Bu fikir də onu qədim filosof Demokritlə yaxınlaşdırır. Belə ki, Demokrit də yazırdı ki, “Xeyirxahlıq vəzifənin icrası deməkdir, bədxahlıq isə vəzifədən boyun qaçırmaqdır.” (1, 6)

M.C.Cəfərova görə Nizaminin nəzərində ağıllı o adamdır ki, gözlə görünməyənlərə göz yumur, bu həyatda sevinc üzərində köklənir, sevir, yaşayır, yaradır və s. Həyatı ölümə qarşı qoyur. Ölüm boşluq, mənasızlıq, həyat isə hər şeydir. Bu yerdə haşiyəyə çıxıb, qeyd etmək istəyirik ki, Nizami yaradıcılığında hər şey var və çox zaman bu nəhəng dünyadan hərə özünə lazım olanı, özünə sərf edəni götürür. M.C.Cəfərov da bu cür etmişdir. Fikrimizcə, Nizami yaradıcılığı həyatın aynası olduğuna görə, qeyd etdiyimiz kimi, həyatda olan hər şey onu yaradıcılığında da vardır. Həyatda isə sevinclə bərabər kədər də, dərd də, ələm də mövcuddur. Həyat təkcə sevinməkdən, deyib gülməkdən, şadlanmaqdan ibarət deyildir. Ən azı ona görə ki, sevinc dayaz, kədər isə dərin və düşündürəndir. Dərddən, kədərdən uzaq olub, həyatı dərk etmək çox çətinidir. Bəlkə də, Nizami özü də qəlbən, ruhən kədərlə köklənməyəydi bu cür böyük sənət əsərləri ortaya qoya bilməzdi.

M.C.Cəfərov heç bir əsas gətirmədən qeyd edir ki, Nizami ölümü mənasız bir şey hesab edir. Daha sonra fikrini bir az da qüvvətləndirmək üçün Hötenin “Fauts” əsərindən nümunə gətirərək yazır ki, qoca Faust əsərin sonunda belə bir nəticəyə gəlir: “Ancaq o şeyi həqiqət hesab etmək olar ki, ona əllə toxunmaq mümkün olsun.”

Düşünürük ki, M.C.Cəfərovun bu fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Belə ki, bildiyimiz kimi, həyat konkret və mücərrədlərdən ibarətdir. Biz bütün gözlərimizlə görə, əllərimizlə toxuna bilmədiklərimizi inkar edə bilmərik. Məsələn: Əgər Allahı gözlə görüb, ona əllə toxuna bilmiriksə, bu o demək deyil ki, Allah yoxdur. Əslində isə bütün bunlar ateizmin elmi səviyyədə tədris olunduğu Sovet hökumətinin bir ideologiyası idi və M.C.Cəfərov da bir sovet alimi kimi bu ideologiyadan çıxış edərək yazırdı ki, Nizami deyir ağıllı o adamdır gözüylə görmədiyini qəbul etmir. Bununla da alim az qala Nizamini ateist, sovet ideologiyasının daşıyıcısı olan bir şair kimi qələmə verməyə çalışmışdır. M.C.Cəfərov Nizaminin humanizmindən danışarkən onun cəmiyyətdə ədalətsizliyə, zülmə qarşı, hakim dairələrin sadə, əməkçi zümrəni əzməsinə qarşı fikirlərindən ürək dolusu danışır. Lakin sonda yenə də bir növ özünü süğortalamaq üçün bütün bunları “orta əsrlər feodalizmi”, “şərq despotizmi” ilə bağlayır. Alim Nizaminin humanizm ilə bağlı fikirlərini yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir

ki; “Böyük mütəfəkkir şairin bu fikirləri ilə Azərbaycanda ictimai fikrin müəyyən bir intibah dövrü başlanır ki, bir əsr sonra Avropada böyük qüvvətlə canlanmış bu fikri cərəyan özünəməxsus yeni xüsusiyyətləri olan humanizm cərəyanı adını alır.” (1, 9)

Beləliklə, 1941-ci ildə yazdığı bu məqalənin sonunda M.C.Cəfərov faşizmi humanizmin qatı düşməni, insanları fəlakətlərə sürükləyən, dəhşətlər içərisində boğan bir zülmətə, sosializmi, sovetlər hökumətini isə gec-tez bu zülmətin axırına çıxacaq günəşə bənzədir. Əslində isə, minlərlə, milyonlarla insanın qanı bahasına qurulmuş, qanına susamış sosializm bu baxımdan faşizmdən heç nə ilə fərqlənmirdi.

M.C.Cəfərov Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Sözlərin hakimi” məqaləsində Nizaminin söz haqqında, sözün mənşəyi haqqında, sənət haqqında fikirlərindən bəhs etmişdir. Alim Nizaminin sözün mənşəyi haqqında fikirlərindən danışarkən sosializm və kommunizmin əsas ideya mənbəyi olan materializm dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etmişdir. O, dini kitablarda (İncil) öz əksini tapan “Ən əvvəl söz olmuşdur və söz Allahın yanında olmuşdur. Bütün yaranmışlar Allahın “Ol” kəlməsiylə, sözlə yarandı,” fikirlərini nümunə gətirərək, Nizaminin bu fikirlərə qarşı çıxdığını, sözdən əvvəl insanın yarandığı qənaətində olduğunu sübut etməyə çalışır. Alim qeyd edir ki, Nizaminin ilk əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndə sözün varlıqdan əvvəl doğulduğunu yazması o demək deyil ki, şair bu ideyanın daşıyıcısı olmuşdur. Bu fikirləri söyləməkdə onun məqsədi sözün qüdrətini göstərməkdir. Alim A.O.Makovelski, J.E.Bertels kimi müəlliflərdən gətirdiyi statlarla öz fikrini əsaslandırmağa çalışır və belə bir nəticəyə gəlir ki, “Nizaminin ilk əsərində sözün qüdrəti haqqında yürütdüyü mülahizə qəti bir hökümdən daha çox, şairin hər əsərində ənənə olaraq Allahdan, Peyğəmbərdən, meracdan, imamlardan, şahlardan, sultanlardan bəhs etdiyi kimi, bir rəsmiyyət təsiri bağışlayır.” (1, 15)

M.C.Cəfərov yazır ki, Nizaminin realist bir sənətkar olduğunu onun sənətin ictimai vəzifəsi haqqındakı fikirləri sübut edir. Şair həmişə bu fikirdə olmuşdur ki, sənət insanlara, xalqa xidmət etməli, onların problemlərini işıqlandırmağa, könnüllərini oxşamalıdır. Biz isə belə bir fikirdəyik ki, bəli, ədəbiyyatın, sənətin vəzifəsi cəmiyyətə, insanlara xidmət etməkdir. Ancaq bu bizə əsas vermir ki, biz ilahi sözü, ilahi sənəti adiləşdirək, primitivləşdirək. M.C.Cəfərov isə Nizamini az qala sovet ideologiyası ilə yazıb-yaradan, sosializm realizmi mövqeyindən çıxış edən bir şair kimi göstərməyə çalışır. Bütün bunlar sözlə bərabər Nizamini də adiləşdirməyə, primitivləşdirməyə, kiçiltməyə xidmət edir. Fikrimizcə, Nizamiyə görə söz uca, müqəddəs, fəvqəlbəşər bir varlıqdır. Yalanlar sözü qiymətdən salır deyərək, o, yalanı, saxta tərif, saxta məddahçılıq sözə yaxın buraxmamağı tövsiyə edirdi. “Xosrov və Şirin” əsərində:

Söz ruhdur, can üçün söz də dərmandır,

Can tək əzizliyi bəlkə bundandır.

Gör dünyada necə şüursuzlar var,

Bir quru çörəyə canı satarlar... (3, 46-47)

—deyərək, sözü ilahi varlıq olan ruha – cana bənzədir. Onu çörəkdən də üstün tutur. Buradan da bir daha belə nəticəyə gəlmək olar ki, əslində Nizami M.C.Cəfərovun yazdıqlarından fərqli olaraq sözü fəvqəlbəşər bir qüvvə kimi qəbul etmişdir.

Daha sonra M.C.Cəfərov Nizaminin şeirdə, sənətdə ağıla, düşüncəyə böyük yer verməsindən, hər bir əsərin əsasında elmin durmasının tərəfdarı olmasından, şeirdə istər məzmun, ideya, istərsə də forma, şəkil, mündəricə yeniliyinin tərəftarı kimi çıxış etməsindən ətraflı bəhs edir. Nizaminin nəzmlə əsl şəri başqa-başqa anlayış kimi qəbul etməsindən, nəzm dedikdə bədii ifadə, bədii təsvir vasitələri etibarilə zəif, sönük, təsirsiz yazıları, şeir dedikdə isə gözəl məzmun və yüksək bədii formaya malik əsərləri nəzərdə tutmasından və nəhayət dahi şairin nəzm yazmağı çox asan, əsl şeir yazmağı isə çox çətin hesab etməsindən söhbət açır. Fikrimizcə, tədqiqatçı alimin bu fikirlərini Nizami dühası haqqında söylənmiş və bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan qiymətli fikirlərdən hesab etmək olar.

Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr etdiyi “Klassik şerimizdə Nizami yaradıcılığının motivləri” adlı böyük araşdırma yazısında ilk öncə Nizaminin orta əsr

və İslam zehniyyəti çərçivəsinə sığmayan, əqli etiqaddan, fəlsəfəni dindən, ictimailiyi fərdiyyətçilikdən, coşqun həyat sevgisini mistikadan üstün tutan beynəlmiləl bir şair olduğunu qeyd edir. Nizami yaradıcılığında orta əsr zehniyyəti çərçivəsinə sığmayan bir sıra motivlərin olduğunu və bunun Nizamidən sonrakı bir çox klassik şairlərimizin yaradıcılığında bir ənənə kimi davam etdirildiyini yazır. M.C.Cəfərov qeyd edir ki, Nizaminin yaşadığı dövrdə əsarətin iki müdhiş forması olmuşdur: ruhani və cismani əsarət. Ruhani əsarət o idi ki, məzlum insanlar gecə-gündüz Allaha yalvarır, öz səadətlerini ondan gözləyir, min zülm-zillətlə qazandığı çörəyi ağasına verib, özü üçün bir parça arpa çörəyini belə məchul göylərdən istəməli idilər. Nizaminin bu ruhani əsarətinə qarşı çıxdığını yazan alim onun əsərlərinin ayrı-ayrı hissələrindən gətirdiyi:

**Ağıllı adamdır dünyada o kəs,
Gözü görmədiyən heç qəbul etməz...** (8, 286)

—kimi bir neçə misrayla böyük şairi az qala ateist kimi qələmə verir. Daha sonra isə Nəsimi, Füzuli, Seyid Əzim, M.Ş.Vazeh, N.Şirvani, Nəbati kimi klassiklərdən gətirdiyi namaz, zahid, təsbeh, məscid əleyhinə olan misralarla Nizami yaradıcılığında ruhani əsarətə qarşı olan bu motivin sonralar da ədəbiyyatda beləcə davam etdiyini sübuta yetirməyə çalışır.

Əslində isə, M.C.Cəfərovun nümunə kimi gətirdiyi həmin misralarda istər Nizami, istərsə də digər şairlər onun dediyi kimi dinə yox, dini möhvumata, insanları nadanlığa, avamlığa sürükləyən xurafata ikiüzlü, fırıldaqçı din xadimlərinə qarşı çıxırdılar. Bu belə olmasaydı, elə Nizaminin özü hər bir poemasının əvvəlində Allahın, Peyğəmbərin, imamların şəninə gözəl misralar yazmazdı. M.C.Cəfərov isə öz tədqiqatlarında bu nəqtlərin, minacatların üzərindən sükutla keçir.

M.C.Cəfərov Nizami yaradıcılığında digər bir motiv kimi şairin üsyankar, mübariz ruhlu olmasını və cismani əsarətə qarşı çıxmasını göstərir. Onun yaradıcılığında gətirdiyi tutarlı nümunələrlə öz fikrini əsaslandırır. Burada bir şeyi qeyd etmək istəyirik ki, bəli, Nizami zamanında cismani əsarət olmuş və Nizami də bu əsarətə qarşı çıxmışdır. Bəs M.C.Cəfərovun yaşadığı Sovetlər dönməndə necə, məgər cismani əsarət yox idi? Əlbəttə var idi. Ancaq, sözsüz ki, Sovet hökuməti kimi despot bir qrumda yaşayan alimin Nizaminin yazdıqlarını öz dövrü, mühiti ilə əlaqəli şəkildə təhlil etməsi çox çətin idi. Bu başa düşüləndir. Fikrimizcə, M.C.Cəfərovun Nizami yaradıcılığında növbəti bir motiv kimi irəli sürdüyü ictimailik, bərabərlik ideyasından ürək dolusu danışması, nümunə gətirdiyi:

**Burda bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölürük bütün malları...** (8, 189)

– kimi iki misraya söykənərək, böyük şairi kommunizm ideologiyasının daşıyıcısı olaraq təqdim etməsi isə heç cür başa düşülən deyildir. Sözsüz ki, zaman-zaman şair-yazıçılar kimin kimdənsə üstün olmasına, o üstün, güclü olanın zəifi əzməsinə, haqqını tapdarmasına qarşı çıxmış və haqq-ədalətin, hər kəsin bərabər olduğu, xoşbəxt yaşadığı bir cəmiyyətin arzusunda olmuşlar. Bu arzuya həyatda çata bilmədikdə isə, onu öz xəyallarında, əsərlərində gerçəkləşdirmişlər. Fikrimizcə, Nizami xəyalının məhsulu olan bir cəmiyyəti gətirib kommunizm cəmiyyəti ilə müqaisə etmək və demək ki, Nizami elə kommunizmi nəzərdə tuturdu, bu artıq ifrata varmaqdır.

M.C.Cəfərovun Nizami yaradıcılığında irəli sürdüyü başqa bir motiv eşq motividir. Alimə görə, şairin yaradıcılığında iki cür eşq mövcuddur: bir real eşq, bir də ilahi eşq. Və birinci ikincidən daha üstündür. Məqalədə M.C.Cəfərov özü də bu eşqin tərəfdarı kimi çıxış edir. Yazır ki, Nizami yaradıcılığında real eşqlə yanaşı ilahi eşq də mövcuddur. Bunu onun Fərhad və Qeys kimi qəhrəmanlarının təmsalında görmək olar. Bu eşqin (ilahi eşq) həm zəif, həm də yaxşı tərəfləri vardır. Yaxşı tərəfi ondan ibarətdir ki, bu eşqin daşıyıcısı olan aşıqlar həm cismani, həm ruhani əsarətə, həm də dinə qarşı çıxırdılar, bütün dinləri puç, əfsanə, bütün insanları qardaş hesab edirdilər, məscidlə kilsəyə fərqlənmirdilər. İlahi eşqin zəif cəhədi isə alimin fikrincə, onun daşıyıcılarının idealist olmaları idi.

Fikrimizcə, yenə də M.C.Cəfərov Sovet ateizmi və bu hökumətin ədəbiyyata tətbiq etdiyi sosializm realizmi mövqeyindən çıxış etdiyi üçün böyük Nizaminin eşq konsepsiyasına düzgün, ədalətli qiymət verə bilməmişdir. Belə ki, gəldiyimiz qənaətə görə Nizami yaradıcılığında M.C.Cəfərov dediyindən fərqli olaraq ilahi eşq daha güclüdür. Şairin ən böyük eşq qəhrəmanları olan Fərhad və Qeysin M.C.Cəfərovun da etiraf etdiyi kimi ilahi eşqin daşıyıcıları olmaları bunun göstəricisidir. Düşünürük ki, bütün real eşqlər ilahi eşqin kölgəsi, başlanğıcı, ilkin mərhələsidir. Bütün real sevgilər, eşqlər hamısı sonda Allaha sevgiyə – ilahi eşqə aparıb çıxarır. Ona görə də biz Nizamini real məhəbətə tərənnümçüsü kimi təqdim etsək (bu həqiqətdə belə olmadığı halda) onu kiçiltmiş, bəsitləşdirmiş olarıq.

M.C.Cəfərovun ilahi eşqin yaxşı tərəfləri kimi göstərməyə çalışdığı “Bu eşqin daşıyıcısı olan aşıqlər həm cismani, həm ruhani əsarətə, həm də dinə qarşı çıxırdılar, bütün dinləri puç, əfsanə, bütün insanları qardaş hesab edirdilər, məscidlə kilsəyə fərq qoymurdular” fikirlərinə gəldikdə isə, bildiyimiz kimi ilahi eşqin daşıyıcıları olan sufi aşıqlər sufizm təriqətinə görə dörd mərhələdən keçirlər: şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət. Bu dörd mərhələni keçən aşıqlər kamil insan sayılır, Allaha qovuşur. İstər Nizami yaradıcılığında, istərsə də digər klassiklərimizin əsərlərində təqdim olunan ilahi aşıqlərin alimin dediyi kimi məscidlə kilsəyə fərq qoymaması, bütün insanları bərabər qardaş hesab etməsi, dinləri qəbul etməməsi bununla bağlı idi. Əslində onlar dini inkar etmirdilər, sadəcə, sufizmin birinci mərhələsi olan şəriət mərhələsini keçdiklərinə görə bütün dinlərin fəvqündə idilər. Din müəyyən bir yerə və məqama qədər vasitədir. İnsanlara Allahı sevdirmək üçün olan bir vasitə (təbii ki, söhbət əsl dindən gedir, xurafatdan, mövhumatdan yox). Əsl aşıqlər isə bu vasitədən istifadə edib, həmin müəyyən məqamı keçmiş, Allaha birbaşa sevginin yolunu tapmış insanlardır. Onlar üçün Allahın bütün yaratdıqları əziz, müqəddəs, eyni zamanda bərabərdir. Aşıqlər bütün ictimai məsələlərin, problemlərin, məişət qayğılarının və sairələrin fəvqündə dayanırlar. Beləliklə də, ilahi eşqin daşıyıcısı olan aşıqləri M.C.Cəfərovun dediyi kimi, dinsiz olaraq təqdim etmək düzgün deyildir. Qaldı ki, alimin ilahi eşqin zəif tərəfi kimi göstərdiyi aşıqlərin idealizm mövqeyindən çıxış etmələrinə, yəni Allahı qəbul etmələrinə, bu əslində onların zəif yox, əksinə gözəl cəhətləri idi. Fikrimizcə, yaradılmışın öz Yaradanını sevməsi və şükranlığı onun zəif cəhəti kimi qəbul edilməməlidir. M.C.Cəfərovun Nizami yaradıcılığında irəli sürdüyü sonuncu motiv isə şairin zəhmət və əməyin təbliğinə, tərənnümünə öz əsərlərində geniş yer ayırmasıdır. Bu da Sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun gəldiyi üçün, alim bir çox nümunələr gətirməklə bu motivin ətraflı təhlilinə geniş yer ayırmışdır.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, M.C.Cəfərov Nizami Gəncəvi ilə bağlı tədqiqatlarında nəzəri, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edərkən çox dəyərli fikirlər söyləmiş və düzgün nəticələr çıxarmışdır. Lakin ideoloji məsələlərə, dahi şairin dünyagörüşünə gəldikdə isə, alim çox vaxt Sovet ideologiyasının ədəbiyyata tətbiq etdiyi prinsiplərdən çıxış edərkən qərəzli fikirlər söyləmişdir. Nizami əsərlərinin bədii və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən daha çox, onun dini dünyagörüşünə diqqət yetirmiş, şairin yaradıcılığında dinə, Allaha qarşı fikirlər axtarmış, onu hər vasitə ilə materializmə yaxınlaşdırmağa çalışmışdır.

İkinci bir tərəfdən M.C.Cəfərov yenə də Sovet hökumətinin sosializm realizmi ideologiyasından çıxış edərək, tədqiqatlarında Nizaminin yaradıcılığında realizm əlamətlərini müsbət, romantizmə xas əlamətləri isə, dövrlə, zamanla səsleşməyən zəif cəhətlər kimi göstərməyə çalışmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri və sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən M.C.Cəfərov Nizami yaradıcılığı ilə bağlı bu gün üçün də öz yüksək elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan olduca qiymətli fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşdür. Qaldı ki, alimin bir çox məsələlərdə Sovet ideologiyasından çıxış etməsinə, fikrimizcə, bu məsələdə Məmməd Cəfər Cəfərov qədər, bəlkə də ondan daha çox zaman günahkar idi...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1973, 351 s.

2. Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1974, 342 s.
3. Cəfərov M.C. Nizamının fikir dünyası. Bakı, 1982, 204 s.
4. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi, Bakı, "Yazıçı", 1981, 195 s.
5. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin, Bakı, "Yazıçı", 1983, 401s.
6. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun, Bakı, "Yazıçı", 1983, 303 s.
7. Gəncəvi N. Yeddi gözəl, Bakı, "Yazıçı", 1983, 355 s.
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə, Bakı, "Yazıçı", 1982, 688 s.

Rıdvan İNCE

Türkiyə

NAMİK KEMAL AZERBAJCAN EDEBİYATINA TESİRİ

Edebiyat ile sosyal hayat arasında büyük bir yakınlık vardır. Birbirleriyle daima yakın bir etkileşim içerisindeyler. Devrin sosyal hadiseleri, siyasi yönetim biçimleri ve muhtelif yaşam tarzlarının edebiyat üzerindeki tesirini yadırgamak ve yoksaymak hiçbir mantık çerçevesine sığmaz. Çünkü edebiyat ağacı, insan ve doğadan beslenerek meyvesini verir. Kimi zaman bu meyve acı olur, kimi zaman tatlı ve insanlar bu acı, tatlı meyvelerden var oldukları günden beri beslendiler, besleniyorlar ve beslenecekler.

19. Yüzyıl Anadolu Türklerinin hayatında büyük ve derin bir iz bırakmıştır. 1299 'da kurulan Osmanlı Devleti, bu 600 yıllık ulu çınar ağacı artık çürümeye ve ölmeye başlamıştır. Yüzyıllardır adaletsiz siyasi hareket, fikir, düzen ve yöneticilerden bıkip usananlar bu büyük çınar ağacının gölgesi altında 6 asırlık bir dinlenme ve soluklanma fırsatı bulmuşlardı, ancak yaşayan her canlının sahip olduğu son olan ölüm, devletler içinde kaçınılmazdır.

"On dokuzuncu yüzyıl parçalanmalar, paylaşımlar ve yeni oluşumlar çağıdır. 19.yüzyıla gelinceye kadar dünya hiç bu kadar huzursuz olmadı. Gelecek olaylara kaynak sağlayarak"neden"leşecek bu dönem, elbette geçmiş yüzyılların çıkarımı olan bir sonuçtu ve bu sonucun ana karakteri, ikilemli (düalist) çatışmalarla örülmüştü. Bu çağı anlayabilmek için, onu hazırlayan temel nedenler dizgesini iyi kavramak gerekir.(Dünyadaki Aydınlanmacı Süreç ve 19.yy R. Korkmaz)

19.yy Osmanlı için bir isyanlar devridir. Avrupa'da rönesansla birlikte başlayan aydınlanma süreci Avrupa'nın sosyo-ekonomik hayatına çok büyük bir tesir göstermiştir ve büyük babanın(Avrupa) her milletin büyük hayranlık duyacağı bir oğlu olmuştur. Bu öyle bir oğuldu ki, 19.yy dünya siyasi yönetim biçimi olan ve artık hayati fonksiyonlarını büyük bir güçlülle devam ettirmeye çalışan Monarşik yönetim biçiminin temellerini sarsmıştır. İşte 19. Yüzyıl, doğan bu "çocuğa" "hürriyet" adını vermiştir.

"Hürriyet 19. Asrın en büyüleyici, en çekici kavramlarındandı; topluları peşinden sürükleyen. Ezilen insanlara ümit ve mücadele azmi veren sinirli bir gücü vardı."(Y.Akpınar Azeri Edebiyatı Araştırmaları sayfa 213)

Yavuz Akpınar'ında ifade ettiği gibi insanlara ümit ve mücadele azmi veren bu sinirli ve sihirli güç 19. Yüzyılın en büyük toprak ve nüfusuna sahipti, imparatorluğun bünyesinde bulunan bu farklı milletler Avrupa'daki hürriyet ihtilalinden tesirlenmiş ve bağımsız olmak için hürriyetin kendilerine verdikleri bu sinirli ve sihirli güçle yüzyıllardır barış ve refah içinde yaşadıkları Osmanlı hanedanlığına karşı Batılı büyük devletlerden aldıkları siyasi ve ekonomik güçle isyanlar çıkarmaya başlamışlardır.

"Ondokuzuncu Asrın girişi ile birlikte Osmanlının Avrupa topraklarındaki Hıristiyan reaya içinde başlayan isyanlar, asır boyunca hiç bitmeyecek, irili ufaklı Balkan devletlerini ortaya çıkarmıştır. Hıristiyan devletler, politikalarını gerçekleştirmek üzere milliyetçilik propagandalarını yoğunlaştıracak, ayrıca"cumhuriyet ve serbesiyet' menfaatinden bahisle bir takım kitapları Rumca, Ermenice ve Türkçe tercüme ettirip memalik-i Osmaniye'de neşre"

çalışacaklardır. Mora'da, Balkanlar'da ve Adalar'da her kılıktan casuslar kol gezmektedir. (Büyük Türk Klasikleri 8.cilt sayfa 19)

Avrupa ve Osmanlı hanedanı bu yeni fikir akımıyla yeni bir form alırken, siyasi yönetim biçimi olan demokrasi ve bizde ki yarı demokrasi olan Meşrutî yönetim biçimi de hızla gelişir ve bazı siyasi ve edebi şahsiyetler tarafından uygulama zeminine doğuracağı kötü neticelerin hesabı yapılmadan büyük bir ısrarla uygulamaya konulmuştur.

Makalemizin başında edebiyatın devrin hayat ve olaylarından etkilendiğini ve ondan beslenerek eser verdiğini belirtmiştik, işte 19. Yüzyılın yeni fikir akımı olan milliyetçilik ve hürriyetçilik düşüncesi batıda Avrupalının hayatında bir çok yenilikleri doğurmuştur.

Avrupa artık devrin sanat, ticaret ve "asil bir hayat" sevdası içinde olanların merkezi haline gelmiş, bu yeni Avrupalı hayatın etkilediği ülkelerden biride bu yeni fikirlerden zararlı bir şekilde çıkacak olan Osmanlı imparatorluğudur. Siyasi ve edebi şahısların çalışmalarıyla devrin yeni akımı olan "milliyetçilik ve hürriyetçilik" akımları imparatorluğa tohumlarını serpmiş, siyasi ve edebi çalışmalarla serpilmiş tohumlar bitmeye ve 600 yıllık bir kültür birikimiyle beslenen Osmanlı topraklarında zararlı semeresini vermeye başlamıştır.

İşte yukarıda adını zikrettiğimiz, siyasi ve edebi kişiler topluluğunun öncüsü niteliğini taşıyan ve edebi fikir ve çalışmalarıyla 19. Yüzyılın yeni siyasi akımları olan "milliyetçilik ve hürriyetçilik" akımlarının imparatorlukta zemin bulmasında büyük bir hissesi olan şahıs şüphesiz ki Namık Kemal'dir.

Namık Kemal deyince zihinlerimize hücum eden bu mezkur iki kelimenin, "milliyetçilik ve hürriyetçilik" Namık'ta nasıl bir akis uyandırdığını Yavuz Akpınar şu şekilde tanımlamaktadır.

"Çeşitli türlerde eserler vermiş olmasına rağmen o, herşeyden önce "vatan ve hürriyet" mücahidi olarak gönüllerde yer tutmuştur. Onun ilk akla gelen özelliği bu tarafıdır. Şairliği, yazarlığı daha arka planda kalır."(Y.Akpınar Azeri Edebiyatı Araştırmaları sayfa 213)

"*Dönersem kahpeyim millet yolunda azimetten!* diyen erkek sesi, gür haykırışı, bütün inandırıcılığını, tesirini samimiyetten alıyordu. N.Kemal'in şiirine güç veren, insanların gönlünde taht kurmasını sağlayan onun sözlerinde ki bu katıksız samimiyettir. Bu samimiyet Kemal'in kararlı mücadeleleriyle bir kat daha değer kazanıyor, daha büyüleyici ve inandırıcı oluyordu."(Y.Akpınar Azeri Edebiyatı Araştırmaları sayfa 213).

Akpınar'ın da tanımladığı şekilde Namık Kemal, bir edebiyatçıydı ancak diğer edebiyatçılardan kendini ayıran en büyük özelliği o, edebiyatı fikirlerini yaymak ve halk tabakasına duyurmak için bir araç olarak kullanmıştır, Avrupa'dan aldığımız yeni edebi tür olan gazete ve tiyatroya dört elle sarılan Kemal'in amacı fikirlerini halka daha kolay ve etkili bir şekilde duyurmak ve halkı bu konuda bilinçlendirmektir. Bütün edebi emek ve çalışmalarını bu yöne hasretmiştir.

Fikir ve mücadele adamı olan Namık Kemal'in belirttiğimiz bu özelliğinden dolayı diğer Türk Halkları da onun fikirlerinin tesirinde kalmış, eser vermiş ve kendi halklarına duyurmak için Kemal'in eserlerinden faydalanmışlardır.

Avrupa'da meydana gelen bu siyasi hadiseler Azerbaycan'a da aks etmiştir. En nihayetinde 1905 yılında Rusya'da gerçekleştirilen ihtilalin doğurduğu nispi hürriyetten istifade edilmeye başlanmıştır.

Rus hakimiyeti altında gizli den gizliye hüküm süren bazı fikirler zincirlerini kırarak gün yüzüne çıkmaya ve etkisini yayma çabası arayışına girmiştir.

Peki Namık Kemal'in Azerbaycan edebiyatında tanınmasını sağlayan en büyük etken neydi ve onun tanınmasında etkili olan eserleri hangileriydi, hangi edebi tür den daha fazla yararlanılmıştır ?

Namık Kemal'in ilk olarak Azerbaycan'da tanınmasını Yavuz Akpınar şu şekilde açıklar;

"Çok az sayıda olsalar da bazı Azerbaycan aydınlarının Namık Kemal'i hiç olmazsa 1870'ten itibaren özellikle 1873'teki *Vatan Yahud Silistre*'nin kopardığı fırtına sebebiyle

tanımış olduklarını, hakkında birşeyler duyduklarını tahmin edebiliriz. Azerbaycan'la Türkiye arasındaki yakın alakalar bu şekilde düşünmemize imkan veriyor.”(Y.Akpınar Azeri Edebiyatı Araştırmaları sayfa 216)

“Rusça bilen bazı aydınların *Vatan Yahud Silistre* piyesinin ilk temsilinde İstanbul'da cereyan eden hadiseler, Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgünü, bu oyunun Rusçaya çevrilmesi ve yazarı hakkında çeşitli vesilelerle Rusya'da neşredilen bazı yazılar sebebiyle bu “Vatan Kahramanı”nın adını duymuş, kendisi hakkında birşeyler öğrenmiş olmaları da ihtimal dahilindedir.” (Y.Akpınar Azeri Edebiyatı Araştırmaları sayfa 216).

“1879-1891 yılları arasında yayınlanan *Ziya, Ziya-yı Kafqaziyye, Keşkül* gibi dergilerde Namık Kemale rastlanmıyor” sebepleri arasında hürriyetçi, vatansever aynı zamanda İslamcı olan Kemal'in etkisinin Azerbaycan'da Rus hakimiyetine zarar verebilecek nitelikte olmasından dolayıdır, Kemal'in halkı harekete geçirebilecek kabiliyette olması tabii ki bazı mercileri rahatsız etmiş ve duyulmaması içinde Akpınar'ında değindiği gibi gazete ve dergilere kolay bir yöntem olan sansür uygulanmıştır.

Aydın Abi Abiyev'in Namık Kemal'le alakalı olarak şunları ifade eder, “N.Kemal aynı zamanda, Azerbaycan'la, Azerbaycan edebiyatı ve tiyatrosuyla bağları olan bir edebiyatçıdır. Azerbaycan'da çıkan *Füyüzat, Heyat, İrşad, Molla Nasreddin, Şelale, İqbal, Yeni İqbal, Heqiqat, Teraqqi* ve başka yayın organlarında N.Kemal'in eserleriyle ilgili yazılar yayınlanmıştır. Onun *Veten Yaxud Silistre, Gülnihal, Akif bey, Zavallı çocuk* ve Qara bela piyesleri Baküde, Tiflisde, Heşterxanda, Gencede, Qubada ve diğer şehirlerde gösterimi yapılmıştır.”(A.A.Abi Tanzimat devri türk edebiyatı, sayfa 145).

Buradan anlaşıldığı gibi Namık Kemal piyeslerinin Azerbaycan'da edebiyatına olan tesirini görmekteyiz, piyeslerindeki vatanperverlik ve hürriyet teması Rus zulmü altında hürriyet özlemiyle tutuşan Azerbaycanlı alimlerinin büyük bir ilgi gösterdiklerini müşahede etmekteyiz.

Namık Kemal'in Azerbaycan edebiyatına olan etkisini başka bir şekilde daha değerlendiriyor Aydın Abi Abiyev;

“Biz Namık Kemal'in satirik edebiyatçılarımıza olan tesirine değinmeden önce önemli bir hususa değinmek ihtiyacındayız. Şairlerimiz N.Kemal'in yalnızca şiirlerinin şekinden, vezninden, kafiyelerinden yararlanmıyorlardı. Onlar, o'nun meşhur ifade ve sözlerini de alıp kullanmaktan büyük bir haz almaktaydılar. Bu ifadelerden birisi de *Hürriyet perisi, yahud Dilberi-hürriyet*-tir. Kemal'in büyüklüğünü ayrıca şuradan anlamaktayız ki, o, ilk olarak Türk edebiyatında *hürriyet, kanun-i esasi vb.* sözleri kullanan bir sanatkardır. 19. asır romantik edebiyatçılarımızda (M.Hadi, A.Şaiq, A.Seppet ve b), Molla Nasrettinci şairlerimizinde (M.E.Sabir, E. Nezmi ve s) bağımsızlık ve mutluluğun birer nişanı olarak sık sık kullandıkları *dilberi hürriyet, hürriyet perisi* gibi terimler ilk olarak N.Kamal tarafından kullanılmıştır ”. (A.A.Abi Tanzimat devri türk edebiyatı, sayfa 154)

Sonuç olarak N.Kemal'in samimane edebi çalışmalarının bulunduğu coğrafyanın dışına aksettığını ve fikirlerinden yararlandığını görmekteyiz, “Vatan Şairi'nin” fikirlerinin bu denli geniş bir coğrafyaya tesir etmesini onun gerçekte bir aksiyon adamı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Zihnindeki fikirleri yazıya ve aksiyona döken N.Kemal fikirlerini bir rampa yaparak onunla zirvelere çıkmış ve zirveye çıkan bu şahıstan gıdalanan edebiyatçılar ortaya çıkmıştır.

Onun fikirlerini kendi toplumlarında uyarıcı ve üzerine ölü toprağı serpilmiş milli his ve duyguları yeniden diriltmek için istifade etmişlerdir.

Vatan Şairi'nin Türk halkları tarafından unutulmayacağı ve daim hatırlanacağını somut bir şekilde görmekteyiz.

Kaynakça

- 1.Korkmaz Ramazan- Türk Edebiyatı Tarihi-3.cilt-Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları-İstanbul,2006-s.17.
- 2.Akpınar Yavuz- Azeri Edebiyatı Araştırmaları-Dergah yayınları-İstanbul-1994-s.213

3. Büyük Türk Klasikleri-cilt 8- Söğüt yayıncılık -İstanbul 2004 s.19
4. Akpınar Yavuz- Azeri Edebiyatı Araştırmaları-Dergah yayınları-İstanbul-1994-s.213
5. Akpınar Yavuz- Azeri Edebiyatı Araştırmaları-Dergah yayınları-İstanbul-1994-s.213
6. Akpınar Yavuz- Azeri Edebiyatı Araştırmaları-Dergah yayınları-İstanbul-1994-s.216
7. Akpınar Yavuz- Azeri Edebiyatı Araştırmaları-Dergah yayınları-İstanbul-1994-s.216
8. Aydın .Abi.Aydın- Tanzimat devri türk edebiyatı-Baküüniversitesi neşriyat 2007-s.145.
9. Aydın .Abi.Aydın- Tanzimat devri türk edebiyatı-Baküüniversitesi neşriyat-2007-s.145.

HAVVA KAPLAN

Türkiye

ORHAN PAMUK VE 'İSTANBUL HATIRALAR VE ŞEHİR' ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ferit Orhan Pamuk 7 Haziran 1952'de İstanbul'un Nişantaşı semtinde dünyaya gelmiştir. İlk okula, amca ve babasının da okulu olan Işık Lisesi'nde başlamış, sonra Robert Kolejine kaydolmuş ve 1970 yılında mezun olmuştur. "Pamuk'un o yıllarda bugünkünün aksine bir imajı vardır: —Tembel, başarısız, şımarık, durmadan şaka yapan ama okulda ressam olarak bilinen falan... Yani bugün toplumda hiç bilinmeyen öyle bir imgem vardı" (1,342). Altı yaşındayken resme başlayan Pamuk, 22 yaşına kadar resme devam etmiştir. İstanbul Teknik Üniversitesi'ne kaydolmuş ancak üçüncü sınıf sonunda mimar ya da ressam olamayacağına anlayıp okulu yarıda bırakmıştır. Daha sonra İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü'ne girmiş ve buradan mezun olmuştur. Pamuk'un 22 yaşındayken resmi bırakmasının sebebi romancı olmaya karar vermesidir. Orhan Pamuk yazarlığa 1974 yılında başlamıştır. 1979 yılında ilk yazdığı roman "Karanlık ve Işık" adıyla, daha sonra ise 1982 yılında "Cevdet Bey ve Oğulları" adıyla yayımlandı. 1983 yılında bu roman, Orhan Kemal Roman Ödülüne layık görülmüştür. Orhan Pamuk, 1985-1988 yılları arasında Iowa Üniversitesi tarafından düzenlenen International Writing Program (IWP) kursuna katılmıştır. Bu kursun amacı, dünyanın değişik bölgelerinden gelen yazarların Amerikan hayatını tanımaları ve kitaplarını yazabilecek güzel bir ortama kavuşmalarıdır. Yazar, kurstan sonra büyük değişikliğe uğramıştır. Orhan Pamuk, ilk romanından itibaren yurt içinde ve yurt dışında ödül kazanmağa başlamıştır. Romanları çok satılıp olumlu tepkiler kazanmıştır. "Orhan Pamuk ABD'de yayımlanan 'Time'dergisinin 8 Mayıs 2006 tarihli sayısının "Time 100: Dünyamızı Biçimlendiren Kişiler" başlıklı kapak yazısında tanıtılan 100 kişiden biri oldu. 2007 Mayıs'ında yapılan 60. Cannes Film Festivali'nde jüri üyeliği yapmıştır. Orhan Pamuk 12 Ekim 2006 tarihinde Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanarak Nobel Ödülünü kazanan ilk Türk vatandaşı olarak tarihe geçti"(1,341). Yazarlığın varacağı son noktalardan biri olan böyle bir ödülü almasına kadar ki süreçte Orhan Pamuk ve Türk edebiyatındaki yerini kısaca özetleyecek olursak; Türk edebiyatında 1980'lerden itibaren roman yazmaya başlayanlar pek çok akımdan etkilenmiştir. Postmodernizm de bu akımlardan biridir. Orhan Pamuk, postmodern akımı benimsemiş ve eserlerini bu yönde vermiş bir yazardır. "Postmodernizm tarzında yazarlar toplumsal sorunları ele almakla birlikte biçim ve sanat kaygısını ön plana çıkarırlar. Artık, zaman, mekan, olay, anlatıcı gibi geleneksel biçim anlayışı dışında, yapısal dil kuramlarını esas alan yeni roman öğeleri olan simgeler, mitler, yeni imgelerle örtülü bir sanat anlayışı, biraz el yordamıyla da olsa, romanda uygulanmaya başlanır. Romanlarda, anlatılan konudan ziyade nasıl anlatıldığı öne çıkmaya başlamıştır. Romana gerçekçi olma endişesi dışında, bir kurmaca metin olarak bakan postmodern akım oluşur"(2,518). Bu akım, Batıda Vladimir Nobakov, Alain Robbe Grillet gibi yazarlarla başlamıştır. 1950'li yıllarda ilk defa Türk romancıları arasında Tanpınar'ın başlattığı postmodernizimi; klasik anlatma tarzlarının dışında romanın kurgusuna

ve anlatım biçimine yöneliktir. En belirgin özellikleri; "yol gösterici aydın imgesinin yerine her şeyi bilmeyen sıradan bir insan tipini yerleştirmek; okuyucuyu bilinmezlik ve belirsizlik içine sürükleyerek çözümden kaçınmak; üst kültür ve alt kültür ayırımına karşı çıkmak; esere sadece bir kurmaca, yazarın elindekilere ise malzeme olarak bakmak, bol bol gerçek dışına yer vermek; sanat ile gerçek yaşam arasındaki bağları koparmak; kurmaca olaylar yanında romanın yazılış serüvenini de romana konu etmek; okuru eserin içine çekerek kendi yorumunu ve sonucunu kurmaya zorlamak; dili bilinene ve geleneksel anlatımına karşı kullanarak okuru metne yabancılaştırmak; roman kişilerinin iç dünyalarındaki karmaşık ruh halini verebilmek için alışılmışın dışında farklı anlatım tekniklerine yer ver vermek ...şeklinde tanımlayabiliriz."(2,519). Türk Edebiyatı'nda, Ahmet Hamdi Tanpınar'la başlayan Oğuz Atay'ın, 'Tutunamayanlar' romanıyla sürdürülen postmodern roman anlayışı çizgisinde Orhan Pamuk bütün eserleriyle bu akımın günümüze kadar en önde gelen temsilcisidir. İlk romanı 1982 yılında "Cevdet Bey ve Oğulları" ve son eseri 2014 'Kafamda Bir tuhaflık Var' romanına kadar toplam 16 eserinde kendini geliştirerek, kültürler arasındaki farklılıkları işlediğinden dolayı yukarıda ifade edilmesinde beis görmeyerek tekrar vurgulanırsa, 'Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan en genç yazarlardan biri ve ilk Türk vatandaşı olmuştur. Onun Kitapları 59 dile çevrilmiş ve 100'ü aşkın ülkede yayımlanmıştır.

Çalışmamızın devamında, Türk Edebiyatına yazdığı tüm eserleriyle farklı ve yeni bir yol açan Pamuk'un 'İstanbul Hatıralar ve Şehir' adlı anı- deneme türündeki kitabına yer verilecektir.

Pamuk, eserine iki epigrafla başlar. Bunlar Ahmet Rasim'in "Manzaranın güzelliği hüznünde yatar." sözüyle Yahya Kemal'in "Hüznü bir zevk edinenler yaşıyorlar burada." sözleridir.(3,7) Bu epigraflarda vurgulanan kavramlar: hüznün, güzellik ve zevktir. İstanbul'a bu kavramların ışığıyla bakar. Bütün bir İstanbul, bu kavramlarla özetlenir.

2003 yılında yayımlanan "İstanbul Hatıralar Şehir" eseri İstanbul üzerine yazılmış alanındaki nadir çalışmalardan biridir. Bu eserde Pamuk, hem 22 yaşına kadarki kendi hayat hikayesini, hem de kendi bildiği İstanbul şehrinin ilginç hikayesini bir roman tadıyla birleştirir. Pamuk 'un kendini tanıması 'ben' olarak ilk hissedişinden, annesine, babasına, ailesine yönelen hikaye, bir hüznün ve mutluluk kaynağı olarak İstanbul sokaklarına açılır. 1950'lerin İstanbul sokaklarını, parke taşı kaplı caddelerini, yanıp yıkılan ahşap konaklarını, eski kültürün yok oluşuyla, onun külleri ve yıkıntıları arasından bir yenisinin doğuşunun zorluklarını keşfederken kendi iç alemini yansıtmaktan da geri durmaz. İstanbul'un siyah beyaz hüznünü araştıran bu değerli eserinde Pamuk, bize çok eşsiz bir görsel zevk yaşatarak İstanbul ve aile fotoğraflarını paylaşır. Pamuk bu fotoğrafları seçerken kendi ifadeleriyle;

"Bu kitabı yazarken hissettiğim bazı heyecan ve karasızlıkları fotoğraf seçerken de yaşadım. Kitapta en çok fotoğrafı olan Ara Güler' dir. 1950'den günümüze İstanbul hayatının ve manzaralarının hafızası onun resimlerinde saklıdır. Yine 1912 doğumlu Selahaddin Giz, gazeteci-fotoğrafçı Hilmi Şahenk, Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Melling'e ait İstanbul'un tarihi fotoğrafları ayrıca kendi kişisel koleksiyonum ve bizzat çektiğim fotoğraflardır"(3,344) der. Kitapta 130 resme yer verilmiştir.

Toplam 342 sayfa olan kitapta Pamuk 37 bölümle, bize, kendisini yazar yapan sürecin oluşumunu anlatır. Bu bölümleri; İki ana başlık altında toplayabiliriz. İlk bölümde kendisini anlatan yazar, öteki Orhan olarak nitelendirdiği çocuğun teyzesine gitmeleri ki, bu çocuk hep asıl eve dedesinin yaptırdığı Nişantaşı'ndaki Pamuk apartmanına dönmek ister. Hatta yazar bu apartmana olan sevgisini: "Doğduğum günden itibaren, yaşadığım evleri, sokakları, mahalleleri hiç terk etmedim. Elli yıl sonra (arada İstanbul'un başka yerlerinde yaşamama rağmen) gene Pamuk Apartmanı'nda, annemin beni kucağına alıp dünyayı ilk gösterdiği ve ilk fotoğraflarımın çekildiği yerde yaşıyor olmamın, İstanbul'un bir başka yerindeki öteki Orhan fikriyle, bu teselliyle bir ilişkisi olduğunu biliyorum. Hikâyemi bana ve bu yüzden İstanbul'a özel yapan şeyin de bu olduğunu hissediyorum" (3,12). şeklinde ifade eder. Kalabalık bir aile apartmanında 'modern!' bir evde büyümüştür. Bu evin modernliği bize Türkiye'nin son iki

yüzyıldır batılılaşma serüvenini gösterir: "Yalnız piyanoların çalınmaması yüzünden değil, içleri tıktık tıktık Çin porselenleri, fincanlar, gümüş takımlar, şekerlikler, enfiye kutuları, kristal bardaklar, gülabdanlar, tabaklar, buhurdanlar (ve bir gün aralarına saklanmış küçük oyuncak bir araba) dolu vitrinli büfelerin hep kilitli kalması, sedef kakmalı rahlelerin, duvara asılı kavuklukların kullanılmaması, Art Nouveau ve Japon sanatı etkileri taşıyan paravanaların arkasında hiçbir şeyin gizlenmemesi,...."(3,15). İçi müzeyi andıran eşyalarla dolu bu evde Orhan, ağabeyinin de okula başlamasıyla tek başına keşiflere çıkar: "Büyük avizenin altındaki tablası geniş, sedef kakmalı, oymalı masayı, neredeyse Barok diyebileceğim işleme ve süslerini hayal gücümde bir anda siler ve orasının "okuduğum" resimli romandaki büyük bir dağ olduğunu hayal eder, tıpkı bu büyük ve tuhaf dağ gibi orada da ayrı bir medeniyet olduğunu düşlerdim. Derken odadaki bütün eşyaları birer dağ gibi görür, aralarında uçan bir tayyare olur, hızlanırdım."(3,26). Evi ve kendini tanımaya başlar. İlk defa sinemaya gider. Daha okuma yazma bilmeseydi de sinemanın alt yazılarını hayal gücüyle tamamlar."Denizler Altında Yirmi Bin Fersah adıyla sessizlikleri beni korkutan bir Jules Verne uyarlamasını Beyoğlu'nda, toz kokulu Saray Sineması'nda seyretmişim. Siyah-beyaz filmin yarı karanlık sahneleri, kameranın bir türlü dışına çıkamadığı gölgeli iç mekânları zaten bizim evi hatırlatıyordu. Daha altyazıları okuyamadığım için pek çok şeyi kaçırmıştım; ama ağabeyimin resimli romanlarını da böyle okumuyor muydum? Çıkaramadığım yerleri hayal gücümle uydurmak çok kolaydı"(3,15). Eserin ilerleyen bölümlerinde Pamuk, taşındıkları diğer evler, aile fertleri ve aile arasındaki ilişkilerden, İstanbul'da da bir şekilde ilgi kurarak yer verir. "Çocukluğumda bile hep birlikte arabayla gezmeye gittiğimiz zamanlarda hissettiğim asıl Boğaz zevklerinden biri burada, bir zamanlar Osmanlı medeniyet ve kültürünün Batı etkisine girdiği, ama kendi özgünlüğünü ve gücünü kaybetmediği çok zengin bir dönemin kalıntılarının varlığını görmektir"(3,63)

Eser boyunca Orhan Pamuk bize hayatından samimi kesitler verir. Anne ve babasının çok kavgalı olması ve bunun sonucunda babasının evi terk etmesi onda kanıksanmış bir hüznün olarak belirir. "Bazen babam uzak bir yerlere giderdi. Onu uzun zaman göremezdik. Bu yokluğun başlangıcı tuhaf bir şekilde bize hissettirilmezdi. Kayıp olduğu ya da çalıştığı çok daha sonra anlaşılan bir bisiklet ya da artık okula gelmeyen bir sınıf arkadaşı gibi yokluğunu iyice ve acıyla fark ettiğimizde bu yokluğa çoktan alışmış olduğumuzu da hissederdik"(3,78). Babasının çok sık gidip gelmeleri yazarı annesine yakınlaştırmıştır.

Yazarın 22 yaşına kadarki hayatından kesitler, okula başlaması boğaz gezileri, hayatında çok önemli bir yer verdiği babaannesi, aile muhiti (zenginler başlığı altında), resim merakı, ağabeyiyle güç savaşları, ilk aşk macerası ve annesiyle ne olacağı ne olmayacağını konuşmaları ki, bir anne oğul konuşmasından çok ne olacağına karar veren yazarı bize verir; "O günlerde annemle konuşmalarımızın ve tartışmalarımızın, söz açıkça oraya gelsin ya da gelmesin tek bir konusu vardı: 1972 kışında, Mimarlık Fakültesi'nin ikinci yılının ortasında, birden derslere gitmemeye başlamıştım. Kaydımın silinmemesi, okuldan atılmam için gerekli birkaç derse gitmek dışında Taşkışla'daki Mimarlık Fakültesi'ne hiç uğramıyordum artık" (3,330). Bizzat kendini anlattığı konuları içerir. Bu anılarında Orhan Pamuk, 50 yaşından geriye giderek kah bugünkü bakış açısıyla, kah çocuk Orhan gözüyle bize kendini tanıtır. Pamuk'un, kendi kaleminden çıkan bu satırlardan, romanlarında tasvir ettiği pek çok şahıs, mekan ve olayı yakalama imkanı buluruz.

İkinci ana başlık İstanbul'dur. Biz Orhan Pamuk'un gözüyle İstanbul'a panoramik bir bakış açısı yakalarız. Osmanlı'nın batı ile tanışmaya başladığı ilk dönemlerden daha sonra imparatorluğun yıkıldığı süreç, Cumhuriyetin ilk yılları ve son olarak kendisinin de içinde yaşadığı İstanbul'u bize çok geniş bir bilgi hazinesi eşliğinde sunar.

İstanbul hakkında Türk edebiyatında pek çok şiir, roman yazılmıştır. Bu eserler de şair ve yazarların İstanbul'a bakış tarzını yakalarız. Servet-i Fünun neslinden Tevfik Fikret'i İstanbul'u anlattığı "Sis" şiirinde, maddi ve manevi bütün varlığına karşı duyulmuş kuvvetli bir nefret halinde buluruz. Türk edebiyatında ilk defa "Sis" ile menfur ve melun bir şehir olarak ele

alınmıştır İstanbul (4,110). Fikret'in bu bakış tarzı kendinden sonra gelen Yakup Kadri'de de vardır."Sodom ve Gomore" adlı romanın da İstanbul'a karşı biz bu nefret halini görürüz. Ancak İstanbul hakkında yazdığı pek çok güzel şiiriyle Yahya Kemal bu sisli havayı dağıtmıştır:

Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul!

Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiçbir yer.

Ömrüm oldukça, gönül tahtıma keyfince kurul!

Sade bir semtini sevmek bile bir ömre değer.(5,12)

Yine Tanpınar, yazdığı "Huzur" romanıyla İstanbul hayranlığını anlatır. Ayrıca "Beş şehir" eserinde bu hayranlığı yazarın usta kalemiyle eşsiz bir okuma zevkine dönüştür.

Türk edebiyatında İstanbul, pek çok esere konu olmayı başarmış eşsiz bir şehirdir.

Kendini ne doğulu ne de batılı olarak değil de bir İstanbullu olarak tanıtan Pamuk içinde İstanbul 'un çok büyük bir yeri vardır.

Orhan Pamuk, İstanbul'u hüznü ve siyah-beyaz sever. Seçtiği resimler de siyah beyazdır: "Çocukluğumun İstanbul'unu siyah-beyaz fotoğraflar gibi, iki renkli, yarı karanlık, kurşuni bir yer olarak yaşadım ve öyle de hatırlıyorum."(3,38). İstanbul, onun için annesi ile çıktıkları boğaz gezileri, yanan konaklar, eskiden kopamamış yeni de olamamış binalar, parke taşları, parklar, yüzyıllardır akmayan çeşmeler, kenar mahallelerdeki eski camiler, Cumhuriyet'in yasaları yüzünden hortlaklar ve eski eser arayanlardan başka kimsenin girmeyeceği ahşap tekke binaları, Tepebaşı'nın, Cihangir'in, Galata, Fatih ve Zeyrek'in, bazı Boğaz köylerinin, Üsküdar'ın arka sokakları, şehrin yoksulluğu, yağın kar kısaca İstanbul her haliyle hüznü ve siyah beyazdır.

Pamuk, kitabında bu hüznü yansıtan eserlere de yer verir. Doğu romantizmine kapılıp İstanbul'a uğrayan oryantalist ressamın çizimleri hatıra ve anı kitaplarını kendine has üslubuyla tanıtır.

Bu ressamın içinde İstanbul'da en uzun süre kalan ve sarayla çok yakın ilişkiler kuran böylece o dönem hakkında daha doğru bilgiler veren, Melling'tir." Boğaz manzaralarını konu edinen bütün Batılı ressamın içerisinde görmenin ve seyretmenin zevklerini bana en çok tattırana ve bana en inandırıcı geleni Melling'dir"(3,64). 1782 yılında 19 yaşında payitahta gelen genç ressam gravürlerinde İstanbul'u bir kuyumcu titizliği ile işler. "Bu tatlı yanılsama, Melling'in bir mimar ve matematikçi titizliğiyle ince ince işlediği ayrıntılarla kaynaşan suluboya-guaj resimlerinden çok, bu resimlerden kendi denetiminde yapılmış gravürlerin siyah-beyaz çizgilerine bakarken içimde uyanır"(3,65). Pamuk, Melling'i bu yönüyle çok beğenir. Ressamın İstanbul'da geçirdiği vaktini annesine yazdığı mektuplarından bize aktarır. Bu ressamın çizdiği Boğaz manzaralarını o dönemin tarihi evrakları olarak değerlendirir. İstanbul'a ait bu çizimleri kendi çocukluğundaki İstanbul ile kıyaslar.

Pamuk'un hayatında resim, ressam ve müzeler önemli bir yere sahiptir. Ressam olmaya karar verdiği dönemlerde ilk aşkı ile beraber İstanbul'un bütün müzelerini gezer buradaki resimler ve ünlü ressamın hakkında bilgi verir. Ayrıca bize bu müzelerin sefil halini batıdaki örnekleriyle kıyaslayarak anlatır. Ressam olmaktan vazgeçmesi için bir sebepten anlaşılmış olur.

Pamuk İstanbul'a gelmiş önemli batılı isimler ve bu şehir hakkında yazdıklarından da kitabında geniş olarak bahseder. Bunlar arasında 1843'te İstanbul'a gelen Fransız şair Nerval ve yazar, gazeteci, şair, eleştirmen, romancı Theophile Gautier de vardır.

İstanbul'a batılı bir bakış açısı sunan bu bölümlerin yanında Pamuk, İstanbul aşığı Türk aydınlarına da eserinde yer verir.Yahya Kemal,Tanpınar ve Ahmet Rasim birde kendisinin hayranı olduğu Reşat Ekrem Koçu. Yahya Kemal ve Tanpınar'ın beraber gezdiği İstanbul sokaklarını, lokanta ve ünlü mekanları Pamuk'ta gezmiştir veya tanıdığı yerlerdir."İstanbul'u, benim İstanbul'umu onlarsız düşünemez oldum. Bir ara, otuz beş yaşlarımda Ulysses tarzı bir büyük İstanbul romanı yazmayı düşlerken, çocukluğumda benim gezindiğim İstanbul sokaklarında bu dört hüznü yazarın da gezinmesini hayal etmenin zevklerine kapıldım"(3,106). Orhan Pamuk,Yahya Kemal ve Tanpınar'ın İstanbul'u gezmelerini farklı bir açıdan yorumlar.Yazara göre bu iki aydın İstanbul'un ücra, yıkık dökük yerlerinde eski Türk

ruhunu arıyorlardı. Eskiye olan özlemlerini buralar da gideriyorlardı. Pamuk onların eski de olsa hala ayakta durduklarını göstermek için bu harabeye dönmüş sokakları gezdiklerini yazar. Yine onların bu hüzünlü yerlerin havasını üzerlerinden atmak için İstanbul'un en ünlü yabancı pastanelerine gittiklerine de dikkat çeker. Pamuk'a göre bu iki aydın tıpkı İstanbul gibi ne doğulu olmayı bırakabilmiş nede batılı olabilmıştır.

Sonuç olarak, Türk edebiyatının son otuz yılına damgasını vurmuş bir romancı olarak Orhan Pamuk'un, kendisini, doğduğu apartmanı, gezdiği yerleri, buralardan aldığı zevkleri, resme başlamasını, ilkokul yıllarını, okuduğu ilk kitabı ve seyrettiği ilk sinema filmini, çocukluk hayallerini, korkularını, sevinçlerini, kıskançlıklarını çocuk gözüyle baktığı aile düzeni ve insan ilişkilerini, ilk aşk macerasını tanırız, anı-hatıra türünde yazmış olduğu "İstanbul Hatıralar ve Şehir" adlı eserinde. Ayrıca postmodern akımın en önde gelen temsilcisinin zihin altını dolduran aydınları ve yazarları, olayları, beğendiği ressam ve şairleri yine kendi kaleminden tanıma imkanını buluruz. Kendisini bir İstanbullu olarak tanımlayan yazarın İstanbul'a bakış açısını ve aslında hayatında çok kısa bir süre bu şehirden ayrılması dışında bu şehirden kopamamasının ve hep burada yaşamasının sebeplerini yakalarız .

Kaynakça

1. Hazım Muhammed Hüseyin. Nobel Ödülünün Orhan Pamuk ve eserleri Üzerindeki Etkisi, Bağdat Üniversitesi Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Bağdat, 367s.
2. Ramazan Korkmaz. Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000), Ankara, 2011, 648s.
3. Orhan Pamuk. İstanbul Hatıralar ve Şehir, İstanbul, 2003, 356s.
4. Mehmet Kaplan. Şiir Tahlilleri 1, İstanbul, 2010, 235s.
5. Yahya Kemal Beyatlı. Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul, 2001, 102s.

VÜSALƏ AĞAYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

ABDULLA ŞAIQ XX ƏSR DRAMATURGIYASINDA

Açar sözlər: *A.Şaiq, dramaturgiya, dramatik inkişaf*

XX century DRAMATURGY OF A.SHAIG'S

A.Shaig leaving an indelible mark in the history of its original activity ustalarımızdandır outstanding promise. XX century socio-political, the writer has a special place in the history of philosophical thought.

Key words: *A.Shaig, dramaturgy, dramatic development*

Abdulla Şaiq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz orijinal yaradıcılığı ilə silinməz iz qoyan görkəmli söz ustalarımızdandır. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda ictimai-siyasi, fəlsəfi fikir tarixində ədib özünəməxsus yer tutur.

Abdulla Şaiqin ədəbiyyata gəlişi romantik üslubla bağlı olsa da, zaman keçdikcə, o, dram əsərləri də yazmağa başlayır. Folklor və klassik yazılı ədəbiyyatımızın motivləri əsasında uşaqlar üçün “ Eloğlu”, “Vətən”, “Qaraca qız” və s. pyesləri qələmə alır. Ə. Mirəhmədovun dediyi kimi, uşaq dramaturgiyası sahəsində Azərbaycanda yeni-yeni müəlliflər ordusunun yaranmasına səbəb olur. (6 , 122-123)

I Dünya müharibəsinin ədibə dərinəndən təsiri nəticəsində “İdeal və insanlıq”, “İblis hüzüründə” kimi mərhəmətə, xeyirxahlığa, ədalətə çağıran əsərləri yaranır və humanist şair fitnə-fəsad törədənləri pis əməllərdən əl çəkməyə çağırır.

Abdulla Şaiqin dünyagörüşündə müəyyən tərəddüdlərə, ardıcılısızlığa da təsadüf edilir. Onun “İdeal və insanlıq” adı ilə 1914-cü ildə yazdığı pyesində Ədalət, Mərhəmət, Vəcdan kimi ümumiləşdirilmiş anlayışlardan bəhs edilir. Mənzum dramı oxuduqca, müəllifin gələcək ədalətli cəmiyyətə dərin inam bəslədiyini, lakin bu cəmiyyətə nə yolla gedib çatmaq barəsində ancaq ümumi mülahizələr, mücərrəd anlayışlar irəli sürdüyünü görmək mümkündür.

Abdulla Şaiqin bir çox dram əsərlərinin mövzusu folklorla bağlıdır. Yazıçı bəzi pyeslərini (“Aydoğdu”, “Həqiqətə doğru”, “Yazıya pozu yoxdur”, “İldırım”, “Aldanmış ulduzlar”, “Nüşabə” və s.) romantik üslubda qələmə almışdır.

“Dram yazan şəxs əvvəlcə öz əsərinin məfkurəvi qayəsini təyin etməlidir, yəni tamaşaçıya nə demək istədiyini, hansı böyük bir fikri təbliğ etmək istədiyini özünə aydınlaşdırmalıdır, bunsuz heç bir bədii əsər yarana bilmədiyi kimi dram əsəri də yarana bilməz” (8, 40). Ədib folklorlardan öz fikirlərini ifadə etmək üçün faydalanırdı. Xalq ədəbiyyatına böyük marağı olduğunu özü də belə xatırlayırdı: “Ədəbi fəaliyyətə başladığım ilk illərdə məni ən çox məşqul edən sahələrdən biri xalq ədəbiyyatı idi. Bakıya köçdükdən sonra xalq ədəbiyyatını daha ətraflı öyrənməyə başladım, bildiyim nağılları, tapmacaları, bayatılar və atalar sözlərini bir böyük dəftərə yazdım. Yay tətili zamanı müxtəlif qəzalardan gəlmiş tələbələr evlərinə qayıdarkən onların hər birinə bir dəftər verib xalq nağılları, atalar sözləri və tapmacalar yazıb gətirmələrini tapşırırdım” (11, 19).

A. Şaiqin uşaqlar üçün əsər yazmasının səbəbi, əsasən , onların nə teatr, nə kino, nə kitabxana, nə də klublarının olmaması idi. O, bunu belə əsaslandırır: “Balalarımıza məxsus nə teatr, nə kino, nə kitabxana, nə də klub vardı. Gənc nəslimizin bu vəziyyətiməni çox düşündürürdü. Buna görə də, bir zamanlar məktəblərdə gördüyüm işin bir qismini bədii yaradıcılıqla əvəz etdim” (12, 209). Ədibin uşaqlar üçün qələmə aldığı əsərlərində onun müəllimliyi, pedaqoqluğu özünü biruzə verir. Bu əsərləri yazarkən müəllif öz kiçik oxucularının marağı və psixologiyasını nəzərə alaraq, onlara yüksək bəşəri keyfiyyətlər aşılamağı özünə borc bilmişdir(6, 14).

A.Şaiqin “İntiqamçı xoruz” pyesində kəskin ziddiyyətlərin baş verməsinin səbəblərinə toxunur. A.Şaiq əsərdə kəndli sinfinin nümayəndəsi Həsənlə fəhlə Aslanı öz şəxsiyyətləri uğrunda mübarizədə birləşdirir. M. Ağamirov həmin surətlərin hər ikisini yoxsullar, əzilənlər qütübünə daxil edir (1, 81). Onlarla varlılar arasında ictimai uçurum vardır. A.Şaiq bu uçurumu aradan qaldırmaq, problemi əzilənlərin xeyrinə həll etməyə çalışır. Problemin bu cür həllinin tapılması A.Şaiqin baxışlarından irəli gəlir.

Dramaturqun bu pyesində hadisələr dramatik şəkildə inkişaf edir, zülm qarşısında kəndlilər hüquqsuz insanlar kimi təsvir olunurlar. Pyesdə müəllif ictimai münasibətlərin həllini inqilabda görür. Son tikəsini yoxsul qadınla bölən Həsənə Sənəm qarşı intiqamçı xoruz bağışlayır. Dramaturq intiqamçı xoruzdan istifadə edərək əsərdə ictimai konfliktə asanca həll edir. A. Şaiqin “İntiqamçı xoruz” əsərində dramaturqun inqilabi çağırışları çox dərindən hiss olunmur. Bu, ilk baxışdan da belədir. A.Şaiq bilirdi ki, ağa-nökər münasibətləri, ziddiyyətləri maarifləndirmənin köməyi ilə də həll oluna bilər. Maarifləndirmənin ən tərbiyəvi üsulu səhnə əsəridir. Həsən yol yoldaşı-mehtər oğlanın qisasını ağa və bəylərdən almağa gedir. Əsərin ikinci pərdəsində Həsənin xoruzuna güvənib bəylərdən qisas almağı təsvir olunur. Xoruz sehrli olduğundan ona kim toxunsa yapışır. Həsən xoruzun sehri ilə Aslanı xilas edir.

Müharibədən əvvəlki illərdə A.Şaiq bir sıra əsərlərində inqilabdan əvvəlki mühitin, şəraitin təsvirini verir və yetişməkdə olan gənc nəslə köhnə həyatın eybəcərlikləri ilə, orada hökm sürən ədalətsiz qaydalarla tanış edir. Onun 1939-cu ildə yazdığı “Eloğlu” pyesində biz xalq gücünə,xalqın birliyinə arxalanmaq lazım gəlməsi, yalnız xalqın birliyi və fədakar mübarizəsi sayəsində azadlıq əldə etməyin mümkün olması kimi mülahizələrin irəli sürüldüyünü görürük. A.Şaiq bu əsərində inqilabdan əvvəlki Azərbaycan kəndində hələ quldarlıq dövrünün müəyyən qalıqlarının davam etdiyini, kəndlilərin qeyri-iqtisadi üsullarla işləməyə məcbur edildiklərini, onlara ictimai cəza verildiyini göstərir.

XX əsrin görkəmli tədqiqatçılarının əsərlərində Şaiqin romantizminin, realizminin əsas xüsusiyyətlərindən danışılır. M. Arif Şaiqi yaxşı realist olmadığı üçün tənqid etmişdir. Lakin Yaşar Qarayev : “tədqiqatçılar heç bir romantiki pis romantik olduğu üçün ittiham etmirlər, əksinə, onları realist olmadığı üçün tənqid edirlər...Halbuki belə yanaşma üsulunun özü elmi cəhətdən şikəst və qüsurludur”-fikrini bildirmişdir(5, 25). XX əsrin ilk illərində M. Cəfər romantizm cərəyanını yaradıcılıq metodu kimi realizmdən fərqləndirsə də, ona qarşı durmadığını, əksinə rəğbət bəslədiyini qeyd edirdi (3, 24-31). Bu fikirlə tam razı olan Kamal Talıbzadə yazırdı : “Bu iki əsas ədəbi cərəyan bir-birini rədd etmir, onlar bir-birlərini təsdiq edə-edə yaşayır, ədəbi prosesdə qabaqcıl rol oynayırdılar” (14, 82).

Mirzə İbrahimov Abdulla Şaiqin realizmini M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, Sabirin varisi, davamı hesab edirdi (4, 354). M. Cəfərin “Həyatın romantikası” adlı kitabında A.Şaiq haqqında yazılır: “Sənətkarın real və ya romantik-ideal qəhrəmanları ilə mütərəqqi şəxsi fikirlərini verməyə tam hüququ vardır. Sənət əsərində eyni zamanda müəllifin hər şeyi dərinədən hiss edən ürəyi döyünməzsə, gələcəyi aydın görən gözləri gülməzsə, xalq ruhunu, zəmanə ruhunu ifadə edən hər bir sözü, kəlməsi ürək qanı ilə yazılmazsa, sənətə səmimiyyət, böyük ehtiraslar, nəcib hissələr, duyğular yol tapa bilməz”(2, 6). Alim Mutfayev isə Şaiqi xarakterizə etmək üçün belə bir fikir bildirmişdir : “İnsan psixologiyasında əmələ gələn dəyişikliklər ədəbiyyatın, dramaturgiyanın mövzusunun, yaradıcılıq üsulunu, hətta üslubunu dəyişirdi. A.Şaiqin romantik üslubdan realist üsluba keçməsinə məhz bu meyarlara təsiri olmuşdur. Təbiilik, sadəlik və səmimiyyət bədii yaradıcılığı zinətləndirən, zahirən sərt və soyuq görünən həqiqətləri belə mülayimləşdirən ılıq, hərarətli bir nəfəslə qızdıran, gözəlləşdirən, bununla da oxucu qəlbində məhrəmlik vasitəsinə çevrilən sənətkarlıq keyfiyyətlərindəndir” (10, 78).

M.Rzaquluzadə yazırdı: “Tənqid-təbliğ teatru üçün ilk pyeslərini yazdıqdan sonra (“Aydoğdu”, “Həqiqətə doğru”, “Yazıya pozu yoxdur”- 1921) ədib “İldırım”(1927), “Aldanmış ulduzlar” (1928), “Nüşabə” 91945) dramalarını yaradır (13, 356).

“Yazıya pozu yoxdur” pyesində A.Şaiq qədər, qismətə inamı təsvir etdiyi üçün Nəriman Nərimanov və başqaları onu tənqid etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində qadağan olunan bu əsərdə bəzi hissələri dəyişdirilmək təklifi olunsada, Şaiq bu təklifi rədd etmişdir. Pyesdə “Yazıya pozu yoxdur” fikri, ideyası təbliğ olunur. Dramaturqa görə, insan yaşadığı bu fani dünyada Allahın yazdığı qəddərdən qaça bilməz. Gec ya tez həmin hadisə onun həyatında baş verəcək.

M.Arif yazırdı: “Uşaq yazıçısı kimi şöhrət qazanan Abdulla Şaiq məktəb səhnəcikləri üçün bədii əsərlər yazmışdı və bu səhnəciklər o zamankı məktəb həyatında yeni bir hadisə idi. Bədii tərbiyə üçün məktəb səhnəsinin böyük rola malik olduğunu yəqin edən Şaiq bir neçə əsərini məktəb səhnələri üçün pyes halına salmaqla bərabər, sonralar Gənc tamaşaçılar Teatru üçün bir sıra dram əsərləri yaratmışdı” (7,178; 9, 174-187).

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Abdulla Şaiqin dramları Azərbaycan dramaturgiyasında özünəməxsusluğu ilə seçilir və M.F.Axundov, Ə.Haqverdiyev və s. dramaturqların əsərlərindən heç də geri qalmır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağamirov M. Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. Bakı: Maarif, 1983, 242 s.
2. Cəfər M. Həyatın romantikası. Bakı: Azərənəşr, 1968, 172 s.
3. Cəfər M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 217 s.
4. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. 4cildə, III c. Bakı: Azərənəşr, 1972, 484 s.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
6. Mirəhmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1956, 141 s.
7. Məmməd Arif. Sənətkar qocalmır. Bakı: Yazıçı, 1980, 368 s.

8. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967, 620 s.

9. Məmməd Arif. Şaiq müəllim. Şaiqanə yad et. Bakı: Gənclik, 231 s.

10. Mustafayev İ.N. Yazıçı ideali və həyat həqiqəti. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.

11. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973, 364 s.

12. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Uşaqgənclər, 1961, 224 s.

13. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1984, 444 s.

14. Talibzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Azərənşr, 1994, 431 s.

VÜSALƏ AĞAYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

M.V.VİDADİNİN “MÜSİBƏTNAMƏ” ƏSƏRİ

Açar sözlər: *M.V.Vidadi, “Müsibətnamə”, ədəbi mühit*

"MUSIBETNAME" WORK OF M.V.VIDADI'S

Molla Veli Vidadi literary environment of well-known leaders in the eighteenth century. The literature of this period has gained a reputation in the art of Vidadi and Vagif. Among the poets who wrote Vidadi occupies an important place in the eighteenth century.

Key words: *M.V.Vidadi, "Musibetname", literary atmosphere*

Molla Vəli Vidadi XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi mühitinin tanınmış simalarındandır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı Vidadi və Vaqif sənəti ilə şöhrət qazanmışdır. XVIII əsrdə yazan şairlər sırasında Vidadi mühüm yer tutur. Vaqifin böyük müasiri olan bu istedadlı sənətkar öz dövründə baş verən hadisələri daha dərinlən hiss edib həyəcan keçirən və sarsılan bir şəxsiyyət olduğundan onun əsərləri dövrün ədəbi mənzərəsini düzgün başa düşmək üçün daha aydın təsvir yarada bilər.

S.Mümtaz yazırdı: “Vidadi Şəki, Gürcüstan, Gülistan və Qarabağ xanlıqlarının siyasətinə yaxından bələd olan bir şairdir. Eyni zamanda Şəki xanı Hüseyn xan Müştəq ilə dostluq etmişdir. Məhəmməd Hüseyn Müştəqin öldürülməsi haqqında yazmış olduğu “Müsibətnamə” və İraklinin oğlu Livan haqqında söylədiyi mərsiyə sözümlə dəlildir” (4, 421).

Vidadi yaradıcılığında “Müsibətnamə” əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdəki ictimai motivlər o qədər güclüdür ki, sanki bu müsibətin təkcə Vidadinin yox, bütöv bir xalqın harayı olduğunu dərk edir. Xanlıqlar dövründə baş verən siyasi hadisələr, müsibət dolu günlər şairin qələmində məharətlə verilmişdir. Əsər 1780-ci ildə Şəki hakimi Hüseyn xan Müştəqin faciəli ölümü ilə əlaqədar yazılmışdır.

Vidadi ilə dost olan Hüseyn xanın özü də şair idi, lirik şeirlər yazırdı. O, tarixdən yaxşı məlum olan Hacı Çələbi xanın nəvəsi, Həsən ağanın oğlu idi. İyirmi iki illik hakimiyyəti dövründə sarayında şairlər yaşamış, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermiş, Vaqif və Vidadi ilə müntəzəm olaraq əlaqə saxlamışdır. Onun öz doğma əmisi tərəfindən qəddarcasına öldürülməsi təkcə bir adamın müsibəti yox, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, dövlətçiliyini yaradan bütöv bir ziyalılar nəslinin müsibəti idi. Elə Vidadi də bu düşüncələrlə hadisəyə yanaşmış və onun faciəli ölümünü böyük bir ictimai hadisə kimi vermişdir:

Gəl, könül, bir ibrət al gərdişi dövrənə bax,
Cami heyrətdən dəmi məxmur olub məstanə bax,
Tut təfəkkür damənin bir dəm dili heyranə bax,

Kimsəyə qılmaz vəfa bu dəhri - bipayə bax,
Olma məmurinə rəqib axiri viranə bax. (5, 74)

Şair şəxsi mənafeyi naminə müharibələr aparən, qətlər törədən xanlara, dünya malına həris olan adamlara lənət yağdırır:

Bivəfadır, mülki - dünya malına aldanma çox,
İzzü cahü dövlətü iqbalına aldanma çox,
Tutma ümid əqlü fəhm əhvalına aldanma çox,
Qövmü qardaşü qəfiq əqvalına aldanma çox,
Hər biri bir rəməz ilə səndən olur biganə bax. (5, 74)

Vidadi daxili didişmələr nəticəsində əziyyət çəkən xalqının halına yanmaqla kifayətlənmir, xanlıqların çəkişmələri sayəsində əmələ gəlmiş gərginliyin səbəblərini də açıqlayır. Şair söyləyir ki, bu müsibətləri nə Rum, nə də İran görübdür. Onların ağırlığı dilə gəlməz:

Eylədi hər bir qoşun gəldikdə bir dürlü savaşı,
Hər tərəfdən qoydular can almağa meydana baş,
Keçdi müddət, düşdü xalqa eylə bir qəhti-məaş,
Olmayıb bir böylə zillət mütləqə aləmdə faş,
Gəlməyib böylə müsibət Rumə, ya İranə bax. (5, 77)

Şair üzünü dövrünün zəkali övladlarına, zamanəsinin hökm sahiblərinə tutaraq kömək gözləyir, onları sağlam düşüncəyə sövq etmək istəyir. Qaniçənləri qəzəblə, nifrətlə qamçılayır:

Gəl yetər, ey zülmə rəqib, səngdil, səxtciyə,
Munca xunriz olma, eylə zülmü nahəqdən həzər,
Yadına gəlməz məgər ruzi - cəza, ey bixəbər,
Noldu, haqdan bir zaman şərm eylə çıx şamü səhər,
Guş edib məzlumlardan ol gələn əfqanə bax. (5, 79)

Vidadi zamanəsində Hüseyn xanı ağıllı bir insan sayırdı, onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Ölümünü “ didələri giryan edən bir məlalət ”, “ dərdi-bidərman ” və “ daği-binəhayət ” adlandırır. Onun simasında Azərbaycan xalqının böyük bir oğlunun dünyadan getməsinə göstərirdi: Hüseyn xanı öldürənləri “ namərd ”, “ nadan ” adlandırır:

Belədir dövran işi, hər gündə bir al eyləmiş,
Aqili nadan ilə pəjmürdə əhval eyləmiş,
Üz verib namərdə, hərdəm mərđi pəmal eyləmiş,
Ey Vidadi, gəl ki, bu heyrət məni lal eyləmiş,
Gör nələr qıldı fəlak Müştəq tək insanə bax. (5, 80)

Vidadinin bu əsərini poema adlandıranlar da var. Şair “ Müsibətnamə ”də Hüseyn xanla əlaqədar xanlıqlar arasında gedən müharibələrin qısa xronologiyasını verir. O, xüsusilə Hacı Əbdülqadir kimi şöhrət və mənəb hərislərinin xalqı, vətəni, hətta öz qohum - qardaşını belə sataaraq hakimiyyət üçün hər cür pisliyə bulaşmasını tənqid edir. Şair bunları insanlıq ləyaqətinin unudulması ilə əlaqələndirərək qohum-qardaş, dost, aşına arasında belə sədaqət nişanəsi qalmadığını qeyd edir:

Hacı Əbdülqadirü Hacı Məhəmməd kinədir,
Saldılar yüz dürlü dəva, oldular ondan fərar,
Etdilər ol dəmdə Dar doqqazı səngər istivar,
Tapdı düşmən hər tərəf üz, oldu qovğa aşkar,
Buldular fürsət, tamami girdilər meydana bax. (5, 75)

Vidadinin bu əsəri bütün tarixi faktlarla təsdiqlənir. “ Müsibətnamə ” əsəri XVIII əsrdə yazılmış tarixi mənzumələr içərisində ən sanballısıdır. Bu əsər dövrünün tarixi hadisələrini hərtərəfli, doğru-düzgün əks etdirir. Əsərdən tarixçilər bir sıra faktları dəqiqləşdirmək üçün istifadə edirlər.

Şair dövründə baş verən hadisələrin təsiri ilə öz əsərini yazır. Baş verənlərə öz münasibətini bildirir: kədərini, qəmini ifadə edir, xalqın müsibətindən danışır. Poemada

Hüseyn xanın siyasi fəaliyyəti göstərilir, sonra əmisi ilə olan düşmənçilikdən bəhs olunur. Axırda əmisinin əli ilə Hüseyn xanın öldürülməsi göstərilir. Şair hadisələrin axarında ümumazərbaycan müsibətini qələmə alır. Dövrünün siyasi vəziyyətini, insanların mənəvi durumunu təsvir edir. Ümumiləşdirmələr apararaq siyasi, ictimai, fəlsəfi nəticələrə gəlir. H. Araslı əsəri “ tarixi oçerk ” adlandırır (1, 607).

M.Füzulidən fərqli olaraq, M. V. Vidadi klassik janrlardan tədricən, lakin ardıcıl şəkildə real ictimai-siyasi hadisələrin poetik təqdimi üçün istifadə edir; xüsusilə bu hal müxəmməslərinə daha çox aiddir. Müxəmməs formasında olan “Müsibətnamə” dən örnək gətirdiyimiz aşağıdakı bənd şairin buna nə qədər müvəffəq olduğunu göstərir:

Kəndxudalar göndərib oğlilə çox and eylədi,
Etmədi bir süd hərçənd əhd - peyvənd eylədi,
Hacı Əbdülqadir ol dəm gör necə fənd eylədi,
Tutdu onların tamamın, yerbəyer bənd eylədi,
Verdi İbrahim xana, saldılar zindanə bax. (5, 76)

Müştağın ölümü, Vaqifin öldürülməsi Vidadinin şəxsi kədərinə daha da artırmış və məhz bu səbəblərə görə də Vidadi ömrünün sonlarında mərsiyə xarakterli əsərlər yazmışdır.

Əsərdəki terminologiya da diqqəti cəlb edir. Nizami Cəfərov yazır: “ Müsibətnamə ”nin ictimai-siyasi leksikası (səngər, kəndxuda, Qarabağ hakimi və s.) janrın ənənəvi ictimai-siyasi məzmun tutumunun əsaslı şəkildə dəyişdiyini göstərir, - bu isə janrda keyfiyyət dəyişikliyi deməkdir ” (2, 17).

Vidadinin dili daxili ziddiyyətlərinə müvafiq dinamikası olan dildir, lakin həmin dinamikanın nisbi xronologiyasını müəyyən etmək mümkün deyil, çünki “Müsibətnamə ” dən başqa şairin heç bir şeirinin tarixi bilinmir, - ona görə də Vidadi dilinin dinamikası klassik üslubla folklor üslubunu qarşılaşdırıb ikincisinin tarixi perspektivlərini müəyyən etməsi ancaq ideal şəkildə təsəvvür olunur.

- “Müsibətnamə ” Azərbaycan ədəbiyyatında və M. V. Vidadinin ədəbi-bədii yaradıcılığında həm tarixi, həm də kamil bir bədii örnəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı H. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1958, 355 s.
2. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Yazıçı, 1991, 168 s.
3. . Fateh Kərim Ağa. Şəki xanlığının müxtəsər tarixi. Bakı, 1993, 31 s.
4. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
5. Vidadi Molla Vəli. Əsərləri (Tərtib edən: Araslı H.). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 128 s.

MƏNSURƏ AĞAYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

U.FOLKNERİN ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: *Folkner, problem, ideya, Amerika nəsr, Yoknapatofa, hekayə, roman*

U.FAULKNER `S LITERARY TRADITIONS

This article gives us information about the great American writer U.Faulkner `s literary traditions, at he same time in short form some characterictic features of his works.

Key words: *Faulkner, ideas and problems, American prose, novels and stories, Yoknapatofa*

U. Folkner ustadı Şervud Andersonun yolunu davam etdirərək, yalnız onun özünə məxsus olan bir dünyanı kəşf etmiş və insanları məcbur etmişdi ki, yaradıcı təxəyyülünün uydurduğu bu aləmin hər bir detalına gerçək həyatda olduğu kimi baxsınlar, daha doğrusu, oxucular Yoknapatofa güzgüsünə baxaraq, öz həyatlarının mənasını axtarsınlar.

Belə əzəmətli bir kəşfin ortaya çıxarılmasında Folknerin böyük müasiri olan Şervud Andersonun əvəzsiz rolu olmuşdur. Folknerin təcrübələrində uğursuzluğa düşər olduğunu gördükdə, Anderson ona yazıcının əsl missiyasını xatırlatmışdı. Andersonun fikrincə, yazıçı hər şeydən əvvəl doğulduğu kimi olmalı və olduğu kimi də qalmalıdır: “Sən, Folkner, Missisipidə kiçik bir kənddə doğulmuşsan. Orda gördüklərin sənə ömrün boyu bəs edir”. [1,136]

“Sartoris” romanını yazmağa başlayanda, Folkner bir yazıçı kimi artıq həm özünü, həm də öz mövzunu tapmışdı. Bu mövzunu özü üçün kəşf edəndən və yalnız özünə məxsus olan mikrokosmosu qətrə-qətrə yaradandan sonra, Folkner bu mövzunu başdan-başa açmaq üçün bir insan ömrünün kifayət etməyəcəyini etiraf edirdi. Yaradıcılığa başlayarkən, Folkner bir çox yazıçıların getmiş olduğu yoldan çox böyük cəsarətlə imtina etdi. Deyək ki, Andersonun hekayələrində detallar şəkildə özünü göstərən əlamətlər Folknerin nəsrində böyük bir kompleksə və kontekstə çevrilərək, bütün varlığı əhatə etdi. O, Andersonun nişan verdiyi Missisipi sahillərindəki kiçik bir əyalətdə gördüyü hadisələri və eşitdiyi əhvalatları sadəcə təsvir etmədi, heç kəsin ağına gəlməyən bir yol seçərək, gördükləri əsasında yəni bir mikrokosmos yaradı. Bu halda onun qarşısında duran problemlərin ən böyüyü təsəvvür olunmaz çətinliyin öhdəsindən bacarıqla gəlmək zərurəti ilə şərtlənirdi. Folknerin fikrincə, əgər sən heç kəsin ayaq izinin olmadığı bir yolu seçib, özün üçün yeni bir dünya və mikrokosmos kəşf etmək istəyirsənsə, o aləmin hər xırda detali sənə nəfəsinlə isinməli və yalnız sənə məxsus olmalıdır. Sən bu məmləkətin həm sahibi, həm də hökmdarı olmalısən. Məsələnə bu kontekstdən yanaşdıqda yazıcının qəhrəmanlarının dünyaya, varlığa, bir sözlə, insanla bağlı olan hər şeyə münasibətlərində onların fərdi xarakterlərinin başqalarından kəskin şəkildə fərqlənən özəllikləri canlanır. Məsələn, Folkner insanlara həqiqəti deməyin lüzumundan danışıarkən, bu məsələyə münasibətini ənənəvi qaydada, həmçinin dediyi kimi yox, tam özünəməxsus şəkildə ifadə edir. Onun fikrincə, sadəcə faktı demək və sakitcə ədalətsizlik haqqında danışmaq bəzən kifayət etmir. Olsun ki, bu heç insanların hissiyyatına da toxunmur. Folkner açıqca deyirdi ki, yazıçı həqiqəti deyərək, bütün qəlbini və istedadını səfərbər etməlidir, o, bu həqiqəti götürərək, onun altında tonqal çatmalıdır. Elə bir tonqal ki, bunu insanlar heç vaxt unuda bilməsinlər.

Uilyam Folknerin yaradıcılığına xas olan mövzu ideya və problemlər onun “Sartoris”, “Qəzəb və hiddət” və digər romanlarında, habelə kiçik janrlı əsərlərində çox qabarıqdır. Əsərləri problematika etibarlı ilə bir müstəvidə birləşirlər. Yazıcının həm hekayə, həm də romanlarının əsasında bir niyyət və bir ehtiras durmuşdur: real gerçəkliyin əsl simasını elə bir sənətkarlıqla əks etdirmək ki, onun əsasında yaradılan dünya modeli gerçəkliyin özünü ötürüb keçsin, gerçəkliyə alternativ yaratsın, insanın dünyada mövcudluğunun bütün psixoloji, mistik mahiyyətini mükəmməl şəkildə açıqlasın. Bu nöqteyi-nəzərdən götürdükdə, həmin əsərlər arasında yalnız formal – janr-poetika fərqləri mövcuddur; əslində isə, Folknerin romanları və hekayələri eyni məkanda, eyni problemlə bağlı hadisələr üzərində qurulur ki, həmin hadisələr eyni bir məhvər ətrafında cövlan edərək, bir-birlərini tamamlayır.

Folknerin intensiv mövzu və ideya axtarışları onun əsərlərinin poetik strukturunda mütənasib şəkildə əks etdirilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Folknerin əsərlərində təsvir edilən hadisələr onun uydurduğu bir məkanda cərəyan edir. Yazıcının əsərlərini ardıcılıqla mütaliə edərkən, bir əsərdən başqa əsərə keçdikcə, bayaq mütaliə etdiyini və qarşılaşdığını proses və hadisələrin davamını görür və, nəticə etibarilə, həm hekayə və həm də romanlarda eyni böyük bir mətləbin ayrı-ayrı fraqmentlərini qavramalı olursan. Buna görə də, Folknerin nəsr təfəkkürü onun irili-xırdalı heç bir əsərində qəlpələnmir, əksinə hər şey, ən kiçik epizod belə adına “Folkner eposu” deyilən nəhəng bir tikilinin araya-ərsəyə gəlməsində vasitə rolunu oynayır.

Bu əsərlərdə açıq müşahidə olunan məkan və hadisə oxşarlıqları oxucuda necə təəssürat oyada bilər? Biz bu məsələnin birinci cəhətini artıq qeyd etmişdik. Yəknopatofa saqqasında eyni bir məkanda doğulmuş və meydana gəlmiş bütün epizodlar vahid bir tam hissələri kimi qavranılır. Ancaq bir şeyi də əlavə etmək lazımdır ki, bu əsərlərin hər birində ciddi şəkildə gözlənilən zaman ardıcılığı yoxdur. Folknerin əsərlərini yazıldığı dövrə müvafiq olaraq, sistemli şəkildə nəzərdən keçirsək, bələ bir həqiqətin şahidi olarıq ki, o, bəzən müəyyən bir personajın ömründən hansısa onillikləri kəsərək, ixtisar edir; yəni sözügedən personajın bioqrafiyasının ardıcıl şəkildə verilməsinə yox, onun taleyindəki dönüş məqamlarının, personajın xarakterini bütün “çılpıqlığı ilə açıb ortaya qoymağa kömək edən hadisələrin təsvirini mühüm sayır və məhz bu cür yaşamağa üstünlük verir”.

Uilyam Folknerin yaradıcılıq sirləri mürəkkəb bir sistem təşkil edir və deyək ki, onun ayrı-ayrı çıxış və mülahizələrinə istinad etməyin özü də bu sirlərin anlaşılması yolunda yalnız müəyyən fərziyyələr və ehtimallar irəli sürmək üçün əlverişli ola bilər. Uilyam Folkner bir sənətkar kimi təsvir və tədqiq etdiyi insanı sözün geniş mənasında ətraf mühitlə bərabər, bölünməyən bir tam şəkildə götürürdü. Onu digər yazıçılardan fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, o, qarşılıqlı təsirdə götürülən tərəflərin özlərini də bir növ ayrı-ayrı mikrokosmlara bölmüş və bunlardan birinin digərinə təsir imkanlarını sərbəst şəkildə həyata keçirə bilmişdir. Məlum fikrə görə, insan xarakterinin təsviri kontekstində götürüldükdə, Folkner keçmiş zamanların dahi sənətkarları olan Şekspir, Servantes, Balzak, Flober, Tolstoy və Dostoyevski ilə bir sırada dayanmışdır. B.Qribanovun fikrincə, Folknerin Dostoyevskiyə marağı əhəmiyyətli və şərh tələb edən bir məsələdir. [2,30] 1957-ci ildə Folkner Virciniya Universitetində çıxış edərkən, Dostoyevski haqqında belə bir fikir söyləmişdi: “O, nəinki mənə böyük təsir göstərmişdir, mən, həm də, hər gün onu mütləq edərkən həzz alıram”. [3, 215] Sənətkarlığı, insanın daxili dünyasına nüfuz etmə bacarığı, insan taleyinə həssas olması mənasında Dostoyevski elə bir zirvəyə qalxmışdı ki, hər bir yazıçı bu mənada özünü onunla müqayisə etmək istərdi.

“Avessalom, Avessalom!” romanında Folknerin yaratdığı təhkiyə prinsipi diqqətəlayiqdir. Bu prinsipin kökləri ilkin-olaraq “Avqust işığı” əsərində ehtiva olunmuşdur. Satpen oxucunun qarşısında yalnız onun digər personajlar tərəfindən qavranılması yönünün də açılır; əhvalatı nəql edənlər (əla oxucunun özü də) yalnız ehtimallar irəli sürərək, onun daxili aləmi haqqında müəyyən təəssüratlar əldə edə bilərlər. Şübhəsiz ki, biz burada əsərin baş qəhrəmanı olan Satpenin özü haqqında danışdığı qısa əhvalatları istisna edirik. Ancaq diqqət yetirildikdə, bu əhvalatların özündə də özgə bir şəxsin təhkiyəsinin “kölgəsi” hiss olunur. Ancaq nəticə etibarilə Krist Mas və Lina kimi, o da digər personajlarla müqayisədə əlavə ölçü bucağını əldə etmiş olur. Oxucuda Satpen haqqında əla bir təsəvvür yaradılır ki, nəticə etibarilə müəllif də elə bunu açılmaq istəyir. Yadımıza salaq ki, Folkner “Qəzəb və hiddət” romanında Satpeni özünün ən faciəvi qəhrəmanlarının sırasına aid edir. “Satpen o dərəcədə böyük bir miqyasda malik qəhrəmandır ki, Kvantın, yaxud Miss Rozanın və ya Mister Kompsonun onu bütövlükdə anlaya bilmələrini təsəvvür etmək mümkünsüzdür”.

Romanda təsvir obyektini olan insanların keçmişi ilə bu günü bir-birinə qarışdırılaraq, vahid tam kimi öyrənilir və nəticə etibarilə irqi ayrı-seçkiliyin və irqi dözümsüzlüyün kökləri araşdırılıb ortaya çıxarılır. Ona görə də, bu romandan söhbət düşərkən, Uilyam Folknerin özü də deyirdi ki, “Avessalom, Avessalom!” tarixi romandan daha geniş və əhatəlidir”. [3,238]

Uilyam Folknerin fikrincə, sənətkar “heç kəsin başına ağıl qoymamalı, yaxud bu və ya digər məsələ barəsində hökm çıxarmamalıdır, əks təqdirdə o, özünə etibar edilmiş ilahi vergini itirə bilər”. Bu mülahizələrin davamı kimi Folkner öz qəhrəman və personajlarına istədikləri qədər azadlıq verməyinin üzərinə vurğu salaraq qeyd edirdi ki, bu qəhrəmanlar bəzən təhkiyəçinin məsuliyyətini də öz üzrlərinə götürürlər. Eyni zamanda, Folkner yazırdı ki, hekayəni qələmə almamışdan əvvəl, yazıçı orada qoyacağı mətləbi özünün həqiqət haqqındakı təsəvvürləri ilə tutuşdurmalıdır. [4, 267]

Gənc yazıçıların ortaya qoyduqları kitabları keçmiş zamanların böyük söz ustalarının əsərləri ilə tutuşduraraq, Folkner belə bir nəticəyə gəlirdi ki, gənc yazıçıların qəhrəmanları sanki nəfəs almır və bu qədər insan kütləsinin yeri-göyü lərzəyə gətirən həyəcan və ehtiyaclarının sanki onlara heç bir dəxli yoxdur. Bu məqamda Folkner özünün bütün yaradıcılıq təcrübəsini ortaya qoyan belə bir dəqiq mülahizə irəli sürür ki, həqiqət “ona doğru yönələn ən müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən zərrə qədər də asılı deyildir”. [5,218]

Digər böyük sənətkarlarda olduğu kimi, Folknerin əsərlərində də təhkiyəçi ilə personajlar prinsipial şəkildə bir-birindən fərqlənirlər. Bu cəhət müəllifə imkan verir ki, özünün baş verən hadisələrə münasibətini təhkiyəçi vasitəsilə ifadə edə bilsin və eyni zamanda personajların hər birinə ayrı-ayrılıqda qiymət versin.

Folkner insanın müxtəlif cərəyanların “mikroskopları altında kiçildən” təmayüllərin qarşısında sədd kimi dayanıb bütün əsərləri ilə “insan qalib gələcək” həqiqətini bəyan etdi və bunun qarşısında başqa bir alternativin olmadığını sübut etdi. Bu məqamda Folkner sənətkarlığının başqa bir cəhəti qabarıq şəkildə özünü göstərir. Folkner istənilən həqiqəti sadəcə təsdiq etmirdi, başqalarından fərqli olaraq onu prosesdə göstərə bilirdi. “Uoş” hekayəsində insanın, baş verən hadisələrdən dolayı qəzəbi, kini aşırıb-daşan, kükrəyən insanın, özünü oda-alova bürüyərək şığıması Uilyam Folknerin yaratdığı obrazların, başqa sözlə onun yaradıcılıq üslubunun adekvat ifadəsidir.

U.Folkner öz müəllimi Şervud Andersandan sonra, daha doğrusu onun ardınca gedən layiqli bir tələbə olaraq, bütün Amerika nəsrini qarşısızalmaz şəkildə xoşbəxt sonluğa qaçmaqdan qurtardı. Bu XX əsrin əvvəllərində amerikan ədəbiyyatında nəsil dəyişim prosesini səciyyələndirən ən əsas xüsusiyyətlərdən biri idi. [6,123]

Beləliklə, haqqında söz açdığımız zaman kəsiyindən başlayaraq Amerika nəsrində məhz poetik strukturu etibarilə dərin təbəddülata uğrayır, yəni, daha dolğun keyfiyyətlər qazanmaq üçün köhnə stereotiplərdən əzmlə qurtulmağa çalışırdı. Həmin vaxtlar yazıçıların o zaman artıq formalaşmış illüziyalarla mübarizəsi onların hamısına xas olmuş və bu “ümumi güc”, məhz “Amerika tipli yeni ədəbiyyatın” yaranmasına stimül vermişdir. Bu prosesin önündə Uilyam Folkner dayanırdı.

Göründüyü kimi, XX əsr Amerika nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Folknerin yaradıcılıq dühası və novatorluğu hər şeydən əvvəl onun ədəbiyyatın predmetinə və missiyasına münasibəti ilə ölçülür. Folkner bu predmetə münasibəti əsaslı şəkildə dəyişdirdi, bütün bunlara isə özünə qədər mövcud olan ən yaxşı ədəbi ənənələri ümumiləşdirməklə nail oldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Faulkner William. Three Decades of Criticism. Michigan State University Press, 1960
2. У.Фолкнер. Осквернитель праха. «Иностранная литература», 1968, №2.
3. Фолкнер У. Статьи, речи, интервью, Сисьма. М.: Радуга, 1985, 488 с.
4. Faulkner W. Selected letters. N.Y., 1977, 392 p.
5. Faulkner William. Three Decades of Criticism. Michigan State University Press, 1960,256 r.
6. Засурский Я.И. Американская литература XX века. М.: Наука, 1966, 498 с.

FİDAN AĞAMALIYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

M.F.AXUNDOV YARADICILIGININ A.ŞAIQ DRAMATURGIYASINA TƏSİRİ ("Aldanmış kavakib" əsəri əsasında)

Açar sözlər: *M.F.Axundov, A.Şaiq, dramaturgiya, yaradıcılıq, təsir*

**M.F.AKHUNDOV'S CREATIVITY ON THE A.SHAİQ DRAMATURGY
INFLUENCE
(base on "Deceived stars" work)**

Deceived stars play was written by A.Shaiq in 1928. In 1945 he has preparing a new perfect variant of this play.

Key words: *M.F.Akhundov, A.Shaiq, dramaturgy, creativity, influence*

Abdulla Şaiqin dramaturgiyasına təsirdən danışanda F.Köçərli, M.F.Axundov, S.S.Axundov və başqalarının yaradıcılıqlarının real imkanları həmişə diqqəti cəlb etmişdir.

M.F.Axundovun və S.S.Axundovun yaradıcılığının Abdulla Şaiq üçün cəzbedici olması xüsusilə onun iki pyesində rastlaşdığımız bədii təsirlənmə ilə əlamətdardır. Bildiyimiz kimi, görkəmli dramaturq M.F.Axundov «Aldanmış kəvakib» hekayəsi ilə realist nəsrin əsasını qoymuşdur. Bu əsəri Salman Mümtaz Avropa təsirində yazılan ikinci hekayəmiz kimi qiymətləndirir (97, s.392). Bu əsərin ədəbi təsir qüvvəsi Abdulla Şaiq dramaturgiyasında eyni mövzudan bəhs edən «Aldanmış ulduzlar» pyesinin yazılmasına səbəb olmuşdur.

Abdulla Şaiqin M.F.Axundovun yaradıcılığına müraciət etməsi maraqlıdır. Bu münasibətlə Abdulla Şaiq yazırdı ki, «Gülzar» dərsliyini nəşr edərkən dərsliyə yararlı əsərlər az olduğundan osmanlı ədəbiyyatından da az-çox nümunələr salınmışdı. Kitabın dili ümumiyyətlə, ədəbi olduğundan Azərbaycan dilinə əhəmiyyət vermək istəməyən tənbel şagirdlərə bu bir bəhanə olmuşdur. Öz fikirlərini sərbəst anlada bilmək və kəlmə yaturunu artırmaq məqsədilə onları əsərlərdəki lüğətlərin mənalarnı öyrənməyə məcbur edirdim. Mirzə Fətəli Axundovun «Aldanmış kəvakib» adlı hekayəsini dördüncü sinifdə bir ay içərisində keçə bildiyim indiyə kimi yadımdadır (107, s.304).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir yol açan M.F.Axundovun yaradıcılığı barəsində maraqlı tədqiqat aparmış Abdulla Şaiq Axundov yaradıcılığının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır, onun keçmiş sxolastik ədəbiyyat nümayəndələrindən tamamilə fərqli olan, real həyatdan alınmış səhnələri məharətlə təsvir edən bir yazıçı kimi qiymətləndirərək yazır: «M.F.Axundov birinci olaraq Azərbaycan ədəbiyyatını sxolastik ədəbiyyatın eskimiş, yıpranmış, qəsidə, qəzəl və mərsiyə şəklinin dar çərçivəsi içində sıxılıb qalmış mövzularından qurtardı, onun yerində həyat və həqiqət təsvir edən komediya və hekayə tərzini möhkəmləndirdi» (110, s.330). B.Nəbiyev də M.F.Axundovdan misal gətirərək yazır ki, «Bu gün ...millət üçün faydalı və oxucuların zövqləri üçün rəğbətli olan əsər – drama və romandır» (87, s.76). F.Köçərli də A.Şaiqə yazdığı məktubunda uşaq ədəbiyyatı məsələsindən danışır, azyaşlı oxucuların ana dilini öyrənməsinə, onların bədii zövqlərinin inkişafında roluna yüksək qiymət verirdi. O belə hesab edirdi ki, belə əsərlərin dili sadə və aydın olmalıdır (A.Şaiqə məktub, 26 may 1911-ci il) (87, s.86).

Abdulla Şaiqin dram yaradıcılığında da M.F.Axundov yaradıcılığının böyük təsiri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılığında realizm, hadisələrin dəqiq təsviri A.Şaiqin yaradıcılığında romantik üsluba təsir göstərirdi.

M.F.Axundovdan bəhrələnən dramaturq öz yaradıcılığında da bu təsirdən faydalanmışdı və «Aldanmış ulduzlar» və «Bir saat xəlifəlik» pyeslərini yazmışdı. M.F.Axundov «Aldanmış kəvakib» povestinin mövzusunu İsgəndər bəy Münşinin «Tarix-i-alam-arayi Abbasi» əsərindən götürmüşdü (9, s.246 – 247). Sənamədə bu tarixi rəvayəti İsgəndər bəy Münşi dəqiq təsvir etmişdi. M.F.Axundov isə bu tarixi faktlara yaradıcı yanaşaraq əsərdə müəyyən yerləri genişləndirmiş, ikinci dərəcəli məsələləri arxa plana keçirmiş, baş verən hadisələri isə özünün demokratik görüşlərinə uyğun olaraq yenidən işləmişdi (57, s.142). Abdulla Şaiq də M.F.Axundovun yolu ilə getmiş, təzə obrazlarla «Aldanmış kəvakib» pyesini yeniləşdirmişdir. Hər iki əsərin mövzusu demək olar ki, eynidir. Ancaq «Aldanmış ulduzlar»

pyesində dram janrının tələblərinə uyğun olaraq müəyyən əlavələr olunmuşdur. Əsərdəki əlavələrin sırası çox genişdir. Məsələn, əsərdə vəzirlərin rüşvətxorluğunu göstərən hissə, Şah Abbasın öz əyanlarına taxt-tacını təklif etməsi, bunun camaat arasında müəyyən əks-sədaya səbəb olması, tiryəxana səhnəsi, Səlima-Qəhrəman xətti, Xosrov, Budaq, Rəhman surətləri, Yusifin dostları ilə mübahisəsi, Xosrovun xəyanəti və s. əlavə olunmuşdur (57, s.142).

Abdulla Şaiqin təsvir etdiyi Mollabaşı surəti çox hiyləgərdir, hətta ən pis situasiyalardan hiyləgərliklə çıxıb bilir. Ulduzların toqquşmasının ziyanını aradan qaldırmaq üçün Mirzə Sədrəddini qabağa verir. Mollabaşı Şah Abbasa deyir: «Şah, mənim əqlimə belə gəlir ki, məlun Mirzə Sədrəddin bu bələnin çarəsini gözəl bilir, nədənsə söyləməyib gizləyir. Bunun çarəsini, padşahım, siz ondan tələb edin. Tədbir göstərməzsə, demək burada bir sırr var. Əmr edin ona cəza versinlər» (102, s.316).

Mirzə Fətəli Axundovun «Aldanmış kəvakib» hekayəsindəki personajların dilindən öz ağılsız əməllərinin nəticəsini eşidəndə oxucu da yəqin edir ki, ulduzların İran səltənətini məhv etməkdən savayı çarəsi qalmamışdır» (60, s.444). F.Köçərli onlardan birinin – Sərdar Zaman xanın əməllərini qeyzlə ifşa edir: «Sərdar Zaman xanın bu günə öz hüsn-i xidmətlərini tərif etməyi, ağıllı və tədbirli binagüzarlıqlarını vəsf qılmağı doğrudan da adama gülünc gəlir; «əsakiri-mənsurə» «guruhi-zallə»nin hücumuna davam gətirə bilməyib qaçır. Vətənin uğrunda, onun mühafizəsi üçün bir damcı da qan tökülmür» (60, s.444).

Əsərdə təsvir olunan bezi obrazlar küt və ağılsızdırlar. Mirzə Möhsün, Mirzə Yəhya, Sərdar Zaman xan, tarixnəvis İsgəndər bəy gələn bələnin qarşısını almaqda acizdirlər. Şaiqin yaratdığı Cəmaləddin obrazı onlardan öz ağılı, tədbirliliyi ilə seçilir. Abdulla Şaiq bu obrazı yaratmaqla orta əsr feodal həyatını qamçılıyır, münəccim Cəmaləddin bu bələni şah Abbasdan uzaqlaşdırır. O, Şah Abbasa məsləhət görür ki, ulduzları aldatmaq lazımdır. Bunun üçün Şah Abbas taxt-tacını kiməsə verməlidir. Pyesin bu yerində Abdulla Şaiq maraqlı kompozisiya qurur. Hakimiyyətin kimə verilməsi məsələsi ortaya qoyulur. Pyesdən aydın olur ki, vəzirlərin hamısı taxt-tac üçün öz içlərində əldən-ayaqdan gedirlər. Şah Abbas onlara şahlığı vermək istəyəndə hərəsi bir təhər yaxalarını kənara çəkirlər. Onlar bu «cəza»ni üzərlərinə götürmək istəmirlər. Onlar təklif edirlər ki, Yusif adlı bir sərracı taxta çıxartsınlar.

Demək olar ki, hər iki əsərdə həmin motiv eyni cür təsvir olunur. Şah Abbas taxtını Yusif Sərraca verib libasını dəyişir və sarayı tərk edir. Əsərin bu yerinə qədər sarayda çirkin xislətli adamlar yaşayırdı. Yusif Sərrac taxta gələndən sonra mövqə dəyişir. Saray mühitini ağıllı, mərd, xeyirxah və nəcib insanlar təmsil edirlər.

Abdulla Şaiq Yusif Sərrac obrazını Şah Abbasa qarşı qoyur. Dramaturq bu obrazı M.F.Axundovdan bir qədər fərqli işləmişdir. Belə ki, A.Şaiqin əsərində Yusif Sərracın bütün cizgiləri tamamilə açılır. O, öz əhatəsindəki insanlara münasibətində də Şah Abbasdan fərqlənir. Yusif Sərrac öz dostları Budaq, Rəhman və Xosrovun köməyi ilə məmləkətdəki hərc-mərcliyi, zorakılığı və fəlakətləri aradan qaldırır. M.F.Axundovun Yusif Sərracı ilə A.Şaiqin Yusif Sərracını ölkədə islahatlar aparmaları, xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaları, məktəblər açdırmaları, tiryəxanaları bağlatmaları, yol çəkdirmələri, su çəkdirmələri və başqa xidmətlər birləşdirir. Yusif Sərrac torpağı əkinçilərə vermək istəyəndə vəzirlər etiraz edirlər və deyirlər ki, torpaq dövlətin sütunudur, onu tərpətsək qiyamət qopar. Vəzir və yüksək saray əyanları Yusif Sərracı bu işdən döndərmək üçün güclərini birləşdirirlər. Çünki onlar torpaq mülkiyyətçiləridir və torpaqlarını kəndlilərə güzəştə getmək istəmirlər. Yusif Sərrac çox gözəl bilir ki, torpaq məsələsi həll olunmasa, başqa islahatları aparmaq olmaz. Yusif Sərrac öz dostlarını – Budaq və Rəhmanı camaat arasına göndərir ki, xalqla Yusif Sərrac arasında əlaqələr güclənsin. Saraydakı işlərə kömək üçün isə Xosrov saraya gətirilir. Xosrov Səlmaya aşiq olur. O, xudbinliyə qapılır, belə fikirləşir ki, Yusif taxta belə asan yiyələnibsə, Səlmanı da o, tez ələ gətirə bilər. Beləliklə, o, Səlmanı ələ keçirmək üçün mübarizəyə başlayır. Bir yandan da xəyanətkar vəzirlər pyesdə münafişələri davam etdirirlər. Bütün bu intriqaların axırı onunla nəticələnir ki, Şah Abbas və Əsgər xan ordu ilə hücuma keçir, Yusif Sərrac öz dostları ilə düşmənə qarşı mübarizə aparır. Qüvvələr nisbəti Şah Abbasın tərəfində olduğu üçün Yusif

Sərrac dostları ilə səhnəni tərk edir. A.Şaiqin əsərinin sonluğu M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» povestində olduğu kimi başa çatır. Y.İsmayılov yazır: «Aldanmış kəvakib»də olduğu kimi, pyesdə də saray daxilindəki ardi-arası kəsilməyən çəkişmələr, yüksək mənsəb sahiblərinin alçaq hərəkətləri, Şah Abbasın zülmkarlığı, feodal üsul-idarəsinin iyrencliyi, çürüklüyü, dini ehkam və görüşlərin zehinləri kütləşdirmə xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, bir çox həyatı həqiqətlər açıqlıb göstərilmiş, tənqid atəşinə tutulmuşdur» (57, s.143).

Burada göstərilən bu eybəcərlikləri həm M.F.Axundov, həm də Abdulla Şaiq kəskin tənqid atəşinə tutmuşlar. Yusif Sərrac şah üsul-idarəsinə qarşı mübarizə aparmaq istəsə də, buna o qədər də nail olmur. Çünki düşmən ondan çox güclüdür. Əsərin qayəsindən də görüldüyü kimi Yusif Sərrac ulduzların verəcəyi xətərə qurban verilmək üçün taxta gətirilmişdir. Bəla ötüşəndən sonra o, taxtı təhvil verməlidir. Şah Abbas ulduzları aldadandan sonra öz hakimiyyətini yenidən ələ keçirmək üçün Yusif Sərracla mübarizəyə başlayır. Şah Abbasın yenidən hakimiyyətə gətirilməsi onun xalq arasında olan tarixi şöhrətinin nəticəsidir. Bu faktı ola bilsin ki, həm M.F.Axundov, həm də A.Şaiq nəzərə almışlar. Görünür, Şah Abbas öz dövründə şöhrətli olmasaydı, hər iki müəllif Yusif Sərracı şah taxtı uğrundakı mübarizədə qalib edərdilər. Hər halda tarixi faktlar ədəbi materiala da öz təsirini göstərmişdir.

Bununla bərabər, «Aldanmış kəvakib» əsərində M.F.Axundovun Yusif Sərraca dərin rəğbəti də hiss olunur. O, xalq kütlələrinin mənafeyini güdür. Lakin onun baxışları aydın deyil, nicat yolunu tapa bilmir. O, xalqdan ayrıdır. Xalq kütlələrinin rolu əsərdə işıqlandırılmadığından onun xalqa bağlılığı da qaranlıq qalır. Ə.Mirəhmədov onun fəaliyyətində mütərəqqi, müsbət cəhətlərin olduğunu da qeyd edir (77, s.33).

Abdulla Şaiq «Aldanmış ulduzlar» pyesini 1928-ci ildə qələmə almışdı. O, 1945-ci ildə bu pyesi yenidən işləyərək yeni mükəmməl variantını hazırlamışdı. Bu dəfə əsərin adını «Şah Abbas» qoymaq istəmişdi. Bu məlumatı «Azərbaycan gəncləri» qəzeti 15 noyabr 1945-ci ildə 32-ci nömrəsində «Ədəbiyyat və incəsənət ustarları nə hazırlayırlar?» adlı altındakı yazıda vermişdir. Bu bərdə A.Şaiq özü belə məlumat verirdi: «Hazırda böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundovun «Aldanmış kəvakib» hekayəsini Gənc Tamaşaçıları Teatrında oynanmaq üçün pyes tərzinə çevirirəm» (110, s.377). O, bu məqsədlə M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib»i haqqında mülahizələrim» adlı bu povestin həm qısa məzmunu, həm də obrazların səciyyəsinə verirdi (110, s.192-202). Abdulla Şaiq əsərə «Aldanmış kəvakib» adı verilməsinin səbəbini belə izah edirdi ki, «bu fəci vəqənin ulduzların sirri ilə əsla münasibət və rəbəsi olmazdı. Şah və onun müşavirlərinin hiylə ilə təyin etdikləri İran şahı Yusif Sərrac ulduzların təsirinə, Mirzənin təbiri ilə bəlayi-asimaniyə düşər oldu. Demək, onlar tərəfindən ulduzlar aldadıldı. Hekayəyə «Aldanmış ulduzlar» namı verilməsinə səbəb bu incə nöqtədir. Zətən məhdud fikirli cahil insanlar həyat və təbiətdə zühur edən hər vəqə və hadisəyə özləri anladıkları və uyduqları kimi çəki verərlər; özlərinin yanıldığını, aldandığını bir dürlü hiss etməzlər. Yusif Sərracın başından keçən fəlakətə səbəb ulduzların təsiri deyildi, xalq ilə onun arasındakı başqalıqlardan doğmuş ictimai bir hadisə idi» (110, s.202).

Həm povestdə, həm də pyesdə Yusif Sərracın cəzası İran ictimai mühitində azad yaşaya bilməməsi idi. Bu cəmiyyət başdan-başa rüşvətxor, öz mənafeyini üstün tutan adamların cəmiyyəti idi. Azadfikirli Yusif Sərrac kimilərə bu cəmiyyət öz içərisində yer verə bilməzdi. Odur ki, Yusif Sərracın ulduzların cəzasına tuş gəlməsi üçün bu cəmiyyətin fikri yekdil idi. Həm də Yusif Sərracın ulduzlara qurban verilməsi həmin cəmiyyətin öz axarında sakit yaşamasına kömək etməli idi. Biz bunu həm povestdə, həm də pyesdə görürük. Yusif Sərracın ideyalarını bu cəmiyyət qəbul edə bilməzdi, ona görə ki, bu ideyalar onların ziyanına idi. Həm də cəmiyyət buna hazır deyildi. Bu kortəbiiyyət, mövhumatçılıq və hüquqlarını bilməmək xalqın faciəsinə səbəb olmalı idi. Müəllif kimi həm M.F.Axundovun, həm də A.Şaiqin ümdə vəzifəsi bu idi ki, xalqa öz hüquqlarını tanıtsınlar, onları düşdükləri fəlakətdən xilas etsinlər. A.Şaiq öz sələfindən demokratik düşüncəni öyrənmişdi. A.Şaiq Azərbaycan xalqının azadlığı, təhsili, azad dünyagörüşü və öz hüquqlarını bilməsi maraqlandırır.

Abdulla Şaiqin dram yaradıcılığında realizm demokratik düşüncədən keçərək sabit şəkil alır. Ədib öz qəhrəmanlarını o qədər təbii təsvir edir ki, onların həyatdan götürüldüyünə oxucu inanır. Bir sözlə, Abdulla Şaiq qəhrəmanlarını təsvir edərkən realist üslubdan istifadə edir. Onun yaradıcılığına fikir versək, dramlarındakı realizmin köklərinin özündən yaşlı sənətkarların yaradıcılığına bağlı olduğunu görürük. Bildiyimiz kimi, A.Şaiqdə də uzun müddət A.Səhhətdə olduğu kimi üslub ikiliyi olmuşdur. O, həm romantik üslubda («Şair və qadın», «İdeal və İnsanlıq», «İblisin hüsurunda»), həm də realist üslubda əsərlər yazmışdır (19, s.28). Abdulla Şaiqin realizmi, qəhrəmanları təsvir etmə məharəti bilavasitə həmin sənətkarların ədəbi təcrübəsinə və özünün dünyagörüşünə dayanır.

Abdulla Şaiq xarakterlər yaradan böyük dramaturqdur. Onun obrazlarının hamısı bir-birindən fərqlənir. Onların hər birinin öz səciyyəvi xüsusiyyəti vardır. Dramaturq qəhrəmanlarını həyatın özündən almışdır. Bununla bərabər, o, özündən əvvəl yaşamış sənətkarların və müasirlərinin əsərlərinə müraciət edəndə də özünün obraz yaratma məharətinə sadıq qalır, məşhur obrazları yeniləşdirir və çağdaş zəmanəmizin qəhrəmanına çevirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 906 s.
2. Cəfər M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 217 s.
3. İsmayılov Y. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 212 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1978, 598 s.
5. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983, 364 s.
6. Nəbiyev B. Fəridunbəy Köçərli. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963. 163 s.
7. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
8. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Azərnəşr, 1959, 568 s.
9. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973, 364 s.
10. Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Yazıçı, 1978, 502 s.

DİLÇİLİK

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ ƏLAQƏ NÖVLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *cümlənin mənası, cümlələrin xəbərləri, feli bağlama, Azərbaycan dili*

ABOUT SOME TYPES OF CONTACTS IN AZERBAIJAN

The article is dedicated to one of the least covered types of grammatical connection in Azerbaijani linguistics.

The author researches and emphasizes the difference of this grammatical connection from those in complex and compound sentences, by reviewing the grammatical connection between the components of the nominative verb compounds.

The objectives of verb compounds in a sentence demonstrate that such compounds possess a dual grammatical connection.

Key words: Meaning of sentence, news of the sentences, verbal adverb, Azerbaijani

Dilimizin sintaktik quruluşu zəngin və maraqlıdır. Araşdırıcıların diqqətini cəlb edən sintaktik problemlərdən biri də qrammatik əlaqə məsələsidir. Dünya dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də sintaktik əlaqələrə toxunulmuş, bəzən bilavasitə, bəzən isə bilavasitə bu məsələlərdən bəhs edilmişdir. Qrammatika kitabında sintaktik əlaqələr haqqında yetərinə bəhs edilsə də, bu problemin hələ də öz həllini gözləyən, çağdaş dilçilik üçün aktual olan və araşdırıcıların diqqətindən yayınan cəhətləri vardır.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında istifadə edilən bağlılıq özünü iki cəhətdən göstərir: 1) məna (semantik) cəhətdən; 2) qrammatik (sintaktik) cəhətdən.

Obyektiv aləmdə hadisə, əşya, hərəkət, proses və sair arasındakı məna münasibətləri müxtəlif və rəngarəng olduğu kimi, sözlər arasındakı məna əlaqələri də özünü müxtəlif şəkildə sərgiləyir. «Məna əlaqəsi qrammatik əlaqənin nüvəsini təşkil edir, yəni obyektiv aləmdəki hadisə, əşya, proses arasında məna əlaqəsi olmasa, qrammatik əlaqə formal xarakterə malik olacaq və mənası olmayan ifadələrin, anormal cümlə və söz birləşməsinin yaranmasına səbəb olacaqdır».

Dilin sintaktik quruluşundan danışarkən mənaya əsaslanan qrammatik əlaqələr ön plana keçir. Qrammatik əlaqələr cümlənin vahid tam kimi qurur və formalaşdırır. Bu isə obyektiv reallığın predmet və hadisələr orasındakı əlaqə və münasibətlərin ifadəsinə xidmət edir. Beləliklə, hər bir söz birləşməsində, cümlədə, mətnin komponentlərinin arasında nüvəsində semantik münasibət olan qrammatik əlaqələr mövcuddur. Qrammatik əlaqələr də öz növbəsində obyektiv reallığın predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətin ifadəsinə xidmət edir. Bu əlaqənin çox zaman sözlər morfoloji cəhətdən dəyişir. Lakin bu dəyişmə bəzən özünü formal əlamətlər vasitəsilə göstərə bilmir. Yanaşma əlaqələrində formal əlamətləri görə bilmirik. Abesizlik əlaqəsinin tabelilikdən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də tərəflərin birinin digərinə münasibətdir. Tabelilik əlaqəsində bir tərəf əsas, digər tərəf isə asılı olur. Tabesizlik əlaqəsində isə əlaqə iki tərəfli olur. Bu əlaqədə biz daxili və xarici əlaqənin nişanələrini görürük. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan tərəflər cümlədə həmcins üzv kimi çıxış

edir. Həmcins üzvlərin daxili əlaqəsi tabesizlik, onların aid olduğu və yaxud özünə bağladığı üzvlə əlaqəsi tabelilikdir. Biz daxili əlaqə dedikdə həmcin sıranı təşkil edən komponentlərin bir-birilə olan əlaqəsini, xarici əlaqə isə bu üzvlərdən kənara çıxan əlaqəni nəzərdə tuturuq. Nəzərə almaq lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatlarında

Azərbaycan dilində olan bəzi əlaqə növlərini də qeyd etmək lazımdır. Dissertasiya işinin üçüncü fəslə də məhz bu əlaqələr haqqındadır. Dilçilik ədəbiyyatlarında qrammatik əlaqə məsələsindən danışarkən yalnız tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi və onun növlərindən (uzlaşma, idarə, yanaşma) bəhs olunur, digər əlaqə növləri haqqında isə müəyyən qədər danışılarsa da, araşdırıcıların diqqətindən yayınan cəhətlər də vardır. Tabelilik əlaqəsinin növləri rus dilçiliyində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində tətbiq edilmişdir. Bu əlaqə növləri dillərin əksəriyyətində vardır. Lakin hər bir dilin quruluş xüsusiyyətindən asılı olaraq bunların əhatə dairəsi, işlənmə mövqeyi fərqlənir. Qeyd edək ki, tabesizlik və tabelilik əlaqəsi birləşmələrdəki bütün əlaqə növlərini əhatə edə bilmir. Bu cür məlum əlaqə üsulları ilə yanaşı, sözlər arasında elə əlaqə formaları da var ki, onlar ya ümumi normadan kənara çıxır, yaxud da dilçilik ədəbiyyatında başqa cür izah edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələyə toxunulsa da, bu haqda ətraflı məlumata rast gəlinmir. Məhz buna görə də əlavə əlaqə növlərinin qeyd edilməsinə ehtiyac vardır.

Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri feli tərkiblərdəki qrammatik əlaqə probleimidir. Prof. Ə.Əbdullayev belə mübahisəli problemləri "ad qoyulmamış" məsələ hesab edir. Mübahisəli, hətə "ad qoyulmamış" məsələlərdən biri feli sifət, feli bağlama və məsdərlər arasındakı əlaqə üsulunun müəyyənləşdirilməsidir. Məlumdur ki, tərkiblərdə müəyyən fikir öz ifadəsini tapır və buna görə də, onlar bütövlükdə müxtəlif sintaktik rola malik olur, başqa sözlərlə bir sıra mənə münasibətlərində olurlar. Söz birləşmələrində olduğu kimi, feli tərkiblər də iki və daha artıq müstəqil mənəli sözün mənə və qrammatik əlaqəsindən əmələ gəlir. Tərkiblər əsas və əsli tərəflərdən ibarət olur. Tərkiblər felin təsriflənməyən formaları vasitəsilə yaranır. Feli birləşmələr geniş şəkildə yayılması, çox işləkliyi, rəngarəng olmaları, zəngin mənə və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur. Feli birləşmələrin tərəflərini təşkil edən sözlər də çox müxtəlif münasibətlər ifadə edə bilər. Burada iş, hal və hərəkətlə onların müxtəlif mənələri arasında sintaktik əlaqələr fonunda özünü göstərən leksik-semantik və leksik-qrammatik münasibətlər ifadə edilir. Tərkiblər üçün isə bu cəhət birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Sintaktik mövqə, başqa sözlərlə əlaqə məsələsi tərkiblər təliminin ən vacib cəhətlərindən birini təşkil edir. Türkologiyada tərkiblərə aid mübahisələr tərkibin quruluşu, tərkibdəki sözlərin əlaqələri üzərində deyil, daha çox tərkiblərin sintaktik mövqeyi məsələsi üzərində gedir.

Bu münasibətlərdə fel həmişə izah olunan hissə, birləşmənin müxtəlif nitq hissələrində ibarət ola bilən digər tərəfi isə izah edən, aydınlaşdırıcı hissə kimi çıxış edir. Tərkiblərdəki əsli sözlərlə onların əlaqədar olduğu əsas sözlər arasında qrammatik əlaqə olur. Tərkiblərin əsas sözü feli bağlama, feli sifət və məsdərdən ibarətdir. Məs.: *mən gələndə, sən gələndə, o (Əhməd) gələndə, biz gələndə, siz gələndə, onlar (Əhmədgil) gələndə, mən oxuyan, sən oxuyan, o (Əhməd) oxuyan, biz oxuyan siz oxuyan, onlar (Əhmədgil) oxuyan, mən çalışmaqda, sən çalışmaqda, o (Əhməd) çalışmaqda, biz çalışmaqda, siz çalışmaqda, onlar (Əhmədgil) çalışmaqda.*

Əsas nitq hissələrinin bu və ya başqa şəkildə feli birləşmələrdə iştirakı, feli birləşmələrin forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Feli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasında müəyyən əlaqələr əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə feli birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu əlaqələr aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: 1) proseslə onun subyektində əlaqə kimi; 2) proseslə onun obyektində əlaqə kimi; 3) proseslə onun zamanı arasındakı əlaqə kimi; 4) proseslə onun məkanı arasındakı əlaqə kimi; 5) proseslə onun tərzində əlaqə kimi; 6) proseslə onun kəmiyyəti arasındakı əlaqə kimi; 7) proseslə onun səbəbi arasındakı əlaqə kimi; 8)

proseslə onun məqsədi arasındakı əlaqə kimi. Bu zaman ənənəvi hissə ilə felin təsriflənməyən forması ilə I qrammatik əlaqə meydana çıxır.

Əgər tərkiblərin əsas sözləri, mərkəzləşdirici hissələri qrammatik cəhətdən xəbər kimi formalaşmamışdırsa, xəbərə məxsus şəkildə qəbul etməmişdirsə, o zaman həmin sözlərin aid olduqları sözlə - mübtədə ilə uzlaşması da mümkün deyildir. Əgər xəbərin mübtədə ilə heç olmasa bir cəhətdən uzlaşması yoxdursa, bu, o deməkdir ki, cümlənin əsasını təşkil edən subyekt və predikatın (mübtədə və xəbərin) cümlə şəklində birləşməsindən də danışmaq olmaz.

Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması yalnız forma və səlislik xatirinə deyildir. Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması onun (xəbərin) formalaşmış bir cümlə üzvü olması, cümlənin xəbəri kimi çıxış etməsi üçün lazımdır. Burada forma ilə bərabər, dilin daxili inkişaf qanunlarından doğan bir qanuniyyət, daxili əlaqə vardır. Tərkiblərdə isə belə xüsusiyyət yoxdur. Tərkiblərdəki feli bağlama və feli sifətlərin mübtədə ilə belə münasibət saxlaya bilməməsi tərkiblər üçün qanunauyğun haldır; çünki onlar (tərkiblər) cümlə deyildir, onların sonunda duran və təsriflənməyən fellər isə xəbər deyildir. Bu tərkiblər cümləyə daxil olarkən müəyyən üzv vəzifəsi daşıyır. Bu isə onların cümlə ilə semantik və əlaqə saxlamasını tələb edir. Bu tələb nəticəsində I tərəflə müxtəlif əlaqə saxlayan felin təsriflənməyən forması II qrammatik əlaqəyə sahib olur. Bu əlaqə həmin tərkibin cümlədəki semantik situasiyada qazandığı vəzifədən asılı olur.

Dilimizdə adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə problemi hələ də həll edilməmişdir. Qeyd edək ki, dilimizdə qeyri-predikativ feli birləşmələrin əsas sözü hesab olunan feli bağlama, feli sifət və məsdər formalarının hər biri ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələndirərək adlıq hallı feli söz birləşmələri əmələ gətirir. "Türkoloji ədəbiyyatda tərkib adı ilə tanınan feli birləşmələri əmələ gətirən bu formalardan, əsasən, birinin - feli bağlamanın adlıq halla ifadə olunmuş subyektinin ola bilməməsindən bəhs edilir. Çox təsadüfi hallarda feli sifətlərin də adlıq halla əlaqələndirərək feli birləşmə yaratmasını göstərən qeydlərə rast gəlmək olur. Məsələrlərin isə belə kombinasiyalarda iştirakını göstərən - onun adlıq haldakı sözlərlə əlaqələndirərək qeyri-predikativ feli birləşmə əmələ gətirməsini, başqa adla desək, onun adlıq hallı məsdər əmələ gətirməsini qeyd edən yazılara rast gəlmək olmur. Həm rus dilçiliyində, həm də türkologiyada müəyyən qrammatik birləşmələr kimi feli bağlama və feli sifət tərkiblərindən hər vaxt bəhs edildiyi halda, məsdər tərkibləri çox təsadüfi hallarda yada salınır".

Adlıq hallı feli birləşmələrin birinci tərəfində duran sözləri öz birləşməsinə məxsus terminlərlə deyil, cümləyə məxsus terminlərlə qeyd edərək "mübtədə", bəzən də, "subyekt" adlandırılırlar. Prof. Y.Seyidov bu birləşmələrin birinci tərəfinin yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz terminlərlə adlandırılmasına etiraz edərək yazır: "Bu sözlərin mübtədə adlandırılması səhv olduğu kimi, subyekt adlandırılması da səhv, həm də məhduddur, çünki belə sözlər heç də həmişə subyektin ifadəçisi olmur. Məsələn, *mən gələndə*, *Əli yazan* (zaman) birləşmələrindəki kitab və məktub sözləri subyekt ifadə etmir, bəlkə, bu sözlərdə (onlar adlıq halda olsa da) obyekt ifadə olunmuşdur. Bizə belə gəlir ki, ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin, eləcə də qeyri-predikativ feli birləşmələrin komponentlərini ya oradakı sözlərin morfoloji mənsubiyyətinə uyğun olaraq adlandırmaq, ya da Azərbaycan dilçiliyində təyini söz birləşmələri üçün işlədilən birinci və ikinci tərəflər deyərək qeyd etmək lazım gəlir".

Adlıq hallı feli birləşmələr arasındakı əlaqə mənaca, işlə iş görəni arasındakı əlaqədən ibarətdir. Belə əlaqə, bir qayda olaraq, subyektlə predikat, qrammatik cəhətdən isə mübtədə ilə xəbər arasında olur. Bu birləşmələrdə işlə iş görəni arasındakı əlaqə çox passiv şəkildədir, fəaliyyət göstərmir. Belə birləşmələri predikativ birləşmələrdən - cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır. Məs.: *Aygün danışır* cümləsi də, *Aygün danışanda* feli birləşməsi də eyni təxminən eyni leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir. Mənaları da müəyyən cəhətdən eynidir. Hər iki formada *Aygün* sözü adlıq halındadır. Bu birləşmələr arasındakı fərq isə ondan ibarətdir ki, birincidə fikir bitkinliyi üstün olsa da, ikinci birləşmədə biz bunu görmürük. Belə ki, ikinci birləşmədə Həsənin oxumaq hərəkəti durğun şəkildə qeyd olunduğundan birinci ilə müqayisədə subyektin təsiretmə qabiliyyəti də yoxdur. Buna görə də həmin sözlərin

əlaqələnməsi birinci halda predikativ birləşmə, ikinci halda isə qeyri-predikativ birləşmə əmələ gətirmişdir. Bu birləşmələr arasındakı məna xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi həmin sözlərin qrammatik əlaqələrinə də təsir edir.

Prof. Y.Seyidov Azərbaycan dili materiallarına, əsasən, belə qeyri- predikativ feli birləşmələri tabelilik əlaqəsinin heç bir növünə aid etmir. "Adlıq hal+ feli bağlama formasında olan *mən gələndə, sən gələndə, biz gələndə, siz gələndə* kimi birləşmələrin tərəflərinin əlaqəsinə bunlardan heç birinə aid etmək olmur".

Müəllif, qeyd edir ki, belə birləşmələrin tərəfləri arasında hansı qrammatik əlaqənin olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bəs bu birləşmələr arasında hansı əlaqə növü vardır? Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında bu birləşmələr arasında hansı əlaqə növünün olmasına dair heç bir qeydə rast gəlinmir. Yuxarıdakı birləşmələrin birincisində işlə iş görənin əlaqəsi aydın nəzərə çarpdığından buradakı qrammatik əlaqə uzlaşma əlaqəsi kimi meydana çıxır. Lakin bu fikirləri *Aygün oxuyanda* qeyri-predikativ birləşməsi haqqında demək olmur. "Bu birləşmələrdə qrammatik cəhətdən belə bir əlaqənin olması haqqında fikir yürütmək və bu birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi axtarmaq sadələşmədən başqa bir şey olmazdı".

Müəllif, bu birləşmələrin arasında idarə əlaqəsinin də olmadığını qeyd edir və fikrini belə izah edir ki, ismin adlıq halında olan söz başqa bir söz tərəfindən idarə oluna bilmir, digər tərəfdən də, birləşmənin ikinci tərəfini təşkil edən feli bağlama, feli sifət və qismən məsdər heç vaxt birinci tərəfin tələbi ilə hal şəkilçisi qəbul etmir, deməli, onunla idarə olunmur. Adətən, belə hesab edirlər ki, tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında nə uzlaşma, nə də idarə əlaqələri yoxdursa, onda belə sözlərin əlaqəsi yamaşmadır. Əgər bu birləşmələr arasındakı əlaqəni yanaşma hesab etsək, onda sözlərdən hansının əsas, hansının tabeəddici olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Əvvəla, bu birləşmənin birinci tərəfindəki adlıq halında olan söz subyekt kimi çıxış etdiyindən çox sərbəstdir; ikincisi, o, yanaşma əlaqəli birləşmələrdəki yanaşan sözlərdən heç birinin sualını tələb etmir; üçüncüsü, dilimizdə ismin adlıq halında olan adların, xüsusən, substantiv isimlərin heç bir əlavə vasitə olmadan feli yanaşması inkişaf etməmişdir. Belə halda, bu birləşmələrdə birinci tərəfin ikinci tərəfə yanaşmasından danışmaq səhv olardı. Dilimizin qanunlarına, əsasən, bir qayda olaraq, yanaşan söz yanaşdığı sözdən əvvəl gəlir. Buna görə də, burada ikinci tərəfin birinci tərəfə yanaşmasından danışmaq olmur.

Prof. Q.Kazımov qeyd edir ki, belə birləşmələrdə hansı tərəfin əsas, hansı tərəfin asılı olduğunu dəqiqləşdirmək olmur. Müəllif, eyni zamanda göstərir ki, bu cür birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsindən danışmaq olmaz. "Şəxssizlik (cəm şəkilçisinin olmaması) feli sifət, feli bağlama və məsdərin birinci tərəflə uzlaşmasında imkan vermir. Bu cür birləşmələrdə yanaşma və idarə əlaqəsindən də danışmaq olmaz. Şəxs şəkilçiləri və xüsusi isimlər subyekt funksiyasında ola-öla, feli sifət, feli bağlama və məsdərə yanaşmaz. Hallana bilən sozlər (birinci tərəf) adlıq halda olduğu üçün tərəflər arasında idarə əlaqəsi də qeyri-mümkündür".

Feli birləşmələrin tərəfləri arasında məna əlaqələri daha zəngindir. Qeyd edək ki, feli birləşmələr subyekt, obyekt və relyativ əlaqələr əsasında qurulur. Subyekt əlaqəsi yalnız feli birləşmələrə aiddir. Bu halda asılı tərəf adlıq halda isim (isimlənmiş sözlər) və əvəzliliklərlə, əsas tərəf isə feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunur; məs.: *biz gələndə*, *dərs qurtaranda*, *mən danışmaqla (qurtarmaz)*, *sən başlayan (iş)* və s. Bu cür birləşmələrdə hərəkətlə onun subyektinin arasındakı əlaqə və münasibət ifadə olunur. Prof. Q.Kazımov subyekt əlaqəli birləşmələrdən danışarkən haqlı olaraq qeyd edir ki, tərəflər arasında olan sintaktik əlaqə tabelilik əlaqələri əsasında izah edilə bilər. Adlıq halda subyekt bildirən sözlər mübtəda hesab edilmədiyindən feli birləşmə budaq cümlə sayılır. "Bunun əsas səbəbi feli sifət, feli bağlama və məsdərin şəxslər üzrə dəyişməməsi, təsriflənməməsidir. Bu cür birləşmələrdə hərəkətlə subyektinin arasındakı əlaqə analitik yolla, söz sırası və intonasiya ilə tənzimlənir". Müəllif, bu cür birləşmələrin aqkülütativ dillərdə analitizm meyilləri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir.

Subyekt əlaqəli birləşmələrdən cümlə üzvü kimi danışılarkən üzərindən sükutla keçilir. *Mən gələndə sən gedirdin* - tipli cümlələrdə cümlə üzvünün ikinci tərəfinin əlaqəsindən danışılır, ancaq birləşməni təşkil edən felin birinci tərəflə əlaqəsindən danışılmaz. Əgər burada əlaqə və münasibət olmasa, birləşmə əmələ gələ bilməz.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqə üsulları tamamilə tədqiq olunmamışdır. Bu bərədə bəzi müəlliflər araşdırma aparmış olsalar da, bu məsələlər tam şəkildə qabarıqlaşdırılmayıb, ümumi qrammatik əlaqələr sferasına çıxarılıb göstərilməyib.

Prof.Q.Kazımov tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına görə feli birləşmələri üç qrupa ayırır:

1. *Koordinativ feli birləşmələr*. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin asılı tərəfi adlıq halda olur və əsas tərəflə prosodik vasitələrin və söz sırasının köməyi ilə əlaqələnir. Feli birləşmələrin bu qrupu subyekt əlaqəli birləşmələri əhatə edir; məs.: sən *oxuyan (kitab)*; sən *gələndə*, biz *görməklə* və s.

2. *Yanaşma əlaqəli feli birləşmələr*. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin asılı tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim və isimləşmiş sözlərdən, şəxssiz fellərdən və bəzi zərflərdən ibarət olur; məs.: kitab *oxumaq*, yemək *bişirəndə*, oturanda *dincələn*, deyəndə *əşitmək*, asta *qaçan*, indi *soruşmaq* və s.

3. *İdarə əlaqəli feli birləşmələr*. İsmın yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan adlar, feli sifətlər, məsdərlər və bəzi zərflər feli sifət, feli bağlama və məsdərlərlə əlaqələnərək idarə əlaqəli feli birləşmələr əmələ gətirir; məs.: meşəni *gəzən*, danışanları *dinləmək*, geriyyə *baxmaq*, irəliyyə *qaçmaq* və s.

Birinci tərəf ikinci tərəflə obyekt və relyativ əlaqə ilə bağlanarsa, bu zaman qrammatik əlaqə idarə və yanaşma əlaqələri vasitəsilə özünü göstərir.

Bəzi cümlələrin xəbərləri ilə mübtədaları arasında uzlaşma əlaqəsinin qanunauyğun şəkildə olmaması özünü göstərir. Ayrı-ayrı təsadüflər qrammatikanın abstrakt qanunlarının pozulmasına gətirib çıxara bilməz. Digər tərəfdən, bu cümlələrdə mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasının özü də müəyyən səbəblərlə əlaqədardır. *Yeni dünya quran bizik* tipli cümlələrdə mübtədə ilə xəbər uzlaşmasa da, oradakı xəbərin (*bizik*) qrammatik cəhətdən xəbər kimi formalaşmasına və bitkinliyinə şübhə ola bilməz; çünki buradakı xəbər şəxs, kəmiyyət və müəyyən zaman anlayışı (birinci şəxs, cəm, indiki zaman) ifadə edir və bunları bildirən şəkilçiyə malikdir. Deməli, o, xəbərə məxsus şəkilçi qəbul etmişdir, lakin yenə də mübtədə ilə uzlaşmamışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, burada mübtədə ilə xəbər (subyekt və predikat) öz qrammatik yerlərini dəyişmişdir, daha doğrusu, buradakı *bizik* sözü xəbər olmaqla bərabər həm də, cümlənin məntiqi subyektidir, *quran* sözü isə mübtədə olmaqla bərabər məntiqi predikatdır. Başqa sözlə desək, *Yeni dünya quran bizik* cümləsinin mənası və müstəqil qrammatik forması, *Biz yeni dünya quranlarıq* deməkdir. Cümlədə mübtədə ilə xəbər yerlərini dəyişdirdiyindən onlar arasındakı uzlaşma əlaqəsi də pozulmuşdur. Bu münasibət xəbərləri şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda daha çox nəzərə çarpır. Məs.: *Şair açıb qəlbini dedi: - Yanan mənəm, mən, Günəşə, ulduzlara, aylara düşmənəm mən* (B.Vahabzadə); *Yetmiş il "irəli!" - deyib yüyürdük, Hamıdan geridə qalan bizmişik* (B.Vahabzadə); *Min il keçsə könlüm düşməz həvəsdən Şərimizin iik baharı məndədir* (S.Vurğun).

Biz Q.Kazımovun fikri ilə razılışıb deyə biləri ki, buradakı əlaqə uzlaşma deyil, koordinativ əlaqədir. Adlıq halla feli birləşmənin bu tipindəki daxili əlaqənin koordinativ əlaqə adlandırılması bircə daha məqsədə uyğundur. Cümlədə isə bu birləşmələr ikinci əlaqəni daşıdıqları vəzifəyə uyğun qəbul edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, «Maarif», 1974.

2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, 1972.

3. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, BDU, Bakı, 2002, 374s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Elm və təhsil, Bakı, 2010.
5. Müasir Azərbaycan dili. III, Bakı, Elm, 1981.

HƏCƏR HÜSEYNOVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN FORMALAŞMA YOLLARI (Mir Cəlalın nəsrinə əsasında)

Açar sözlər: *Mir Cəlal, sintaktik bütöv, bədii əsər, bədii dil*

STYLISTIC FEATURES OF THE PERITITIONS IN MIR JALAL'S WORKS

As unique of other language, the perititions have fulfilled defferent stylistic functions in Mir Jalal's art works and also it has served to bring the attention of the reader sometimes the object, the subject the place and the tense.

Key words: *Mir Jalal, syntactic unity, artwork, artistic language*

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik bütövlərin tam öyrənilməsindən danışmaq hələ tezdir. Çünki sintaktik bütövlərin qrammatik və semantik sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, cümlələrin bir-birinə bağlanması dil vasitələrinin, intonasiyanın rolu, sintaktik bütövlərin semantik növləri, informasiyanın məndə və cümlələr arasında səpələnmə (yayılma) mənzərəsi, mətnin məzmun və forma vəhdəti, mətn kateqoriyaları və digər bir çox problemlər hələ də öz həllini gözləyir.

Mətn sintaktik səviyyənin mühüm vahididir və onun təşkilində kommunikativ-praqmatik amillər əsas yer tutur. Mətnin komponentləri leksik-qrammatik və sintaktik vasitələrlə əlaqələnir.

Ekspressivlik mətnin əsas qlobal xassəsi, onun ümumi ifadəliliyi, leksik ekspressiv vasitələr isə mətnin ekspressivliyini formalaşdıran vasitələrdən biridir. Mətnin –MSB-nin komponentlərini əlaqələndirən sintaktik vasitələrdən biri təkrarlardır. Təkrarların dildə işlənməsi dilçilikdə universallıq adlandırılan hadisədir. Dünyanın heç bir dilini təkrarlarsız təsvir etmək mümkün deyil.

Təkrar məndə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sözün, fikrin - temanın ön plana çıxarılmasıdır. Rus dilçisi Kojevnikovaya görə, təkrar və ya təkrarlar seriyası üçün başlanğıc nöqtə həm kontekstin yeni elementləri, həm bütün kontekst, həm də köhnə və yeninin kombinasiyası ola bilər. Y.M.Qalkina təkrarların çoxfunksiyalı olduğunu qeyd edərək, onların daha çox ekspressivlik yaradan vasitə olduğunu vurğulamışdır. Təkrarların xarakter xüsusiyyəti onların aydın ekspressiv çalarlı və təsdiq və ya inkar mənası ilə deyilənə canlı reaksiyanın ifadəsini özündə birləşdirməsidir.

MSB-nin komponentləri arasındakı əlaqə vasitələrinin ən geniş yayılmış universal növü təkrarlardır. Bir-birinə bağlı iki və daha çox cümlədə mənanın daha aydın çatdırılmasında ən münasib vasitə təkrarlardır. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq mətn daxilində bütöv bir cümlə, söz birləşməsi və yaxud ayrıca söz də təkrarlana bilər. Təkrar mətn yaradıcılığının çox güclü bir amilidir. K. Abdul-layevin xüsusi olaraq vurğuladığı kimi özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm, dayanaqlı bir üsul kimi özünü büruzə verir. Məndə ələməqlər olur ki, onun özünəməxsus diüynlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha

effektiv rol oynayır. (6.s.234). Bu fikrə digər tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlinir. Mətnin komponentlərini bağlayan sintaktik vasitələr həmin komponentləri elə qapayır ki, bunu başqa heç bir vasitə ilə yerinə yetirmək mümkün deyil.

Paralelizmin mətn daxilində qapalı bir konstruksiya olduğunu qeyd edən Q.Bəyzadə təkrarlığı onun əsas şərti hesab etmişdir.(12. 173).Mətnin formalaşmasında təkrar kimi iştirak edən leksik vahidlər çox müxtəlifdir. Azərbaycan dilində mətnyaradan vasitə kimi bütün cümlə üzvləri çıxış edə bilər. Mətnin formalaşmasında təkrarın hansı məqsədlə və hansı şəkildə işlənməsi ilə əlaqədar maraqlı doğuran bir sıra fikirlər mövcuddur. Ə.Abdullayevə görə, mətn mənanın açılması prosesində formalaşır və təkrar çox vaxt mətdə üslubi vasitə kimi qəbul edilsə də, onun kommunikativ gücünü artırmaq üçün yanaşı, sonrakı cümlədə, yaxud da ardıcılıqla işlənilə bilər. (1, 151)

M. Adilov bütün təkrarları dildə müşahidə edilən ümumiləşmə, mücərrəd- ləşmə hadisəsinin nəticəsi hesab edir (7, 195). Azərbaycan dilində təkrarları bütün səviyyələrdə analiz edən M.Adilov dilin üslubi-poetik sistemində təkrarın sırf fonetik, leksik-semantik və sintaktik qanunauyğunluqları və mahiyyəti ilə bağlı maraqlı nəticələr çıxarır: Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin ən başlıca əlamətlərindən biridir; epik mətni də təkrarlırsız təsvir etmək olmaz. Doğrudan da epik əsərlərdə, xüsusilə dastanlarda istifadə olunan təkrarlar ən müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: onlar mətnin dayanıqlığını gücləndirir, paralel konstruksiyaları bir-biri ilə bağlayır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”ün müxtəlif hissələrində işlənməmiş çoxsaylı təkrarlar mətnin ritmik konfigurasiyasının təşkilinə kömək edir. K.Vəliyev hesab edir ki, təkrarların belə fəallığı dilin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (29, 230).

Dildə təkrar bu və ya digər şəkildə tautologiya yaratmır, mətni üslubi baxımdan naqis etməz, əksinə, mətnin, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, ekspressivliyinin artmasına gətirib çıxarır. Mətdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rəmz kimi çıxış edir. Bədii əsərdə isə təkrarlar əsasən onun ekspressivliyinə xidmət edir. Amma qeyd edək ki, hətta sintaqmanın hüduqları ilə məhdudlaşan tautologiya da nizamlayıcı üsul kimi sintaqmanın istər ritmik-səs, istərsə də məna aspektinin təşkilədiçisi amildir. Folklor mətnində praktik olaraq bütün sintaktik əlaqələr tautoloji elementlərlə təzahür edə bilər .

Təkrarla bağlı bir sıra dil amilləri intensivliklə də əlaqədardır. Intensivlik qrammatik hadisə deyil, çünki hər hansı bir abstraksiya yaratmır və adətən məhdud sayda sözləri əhatə edir. Intensivlik leksik dəyişiklik yaratmadığı üçün, əksinə kəmiyyət fərqi yaratdığı üçün intensivliyi leksik- qrammatik hadisə də adlandırmaq doğru deyil. Təkrarların müxtəlif növləri bir-birilə əlaqədar olduqları kimi, onlar arasındakı əlaqələr də öz növbəsində olduqca mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Dildə bir halda ümumiləşmiş təkrar söz işlənsə, digər halda onların daha geniş forması: təkrar söz birləşmələri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. işlənə bilər. Azərbaycan dilində təkrarlanan bağlayıcılara, əvəzlilərə, xitab və nidalara da rast gəlinir. Lakin onlara birləşdirən ümumi bir cəhət var ki, bu da digər dil vahidlərində olduğu kimi, hər bir təkrarın da, istər adi danışmada , istərsə də bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, ekspressivlik yaratmağa, diqqəti əsas fikrə yönəltməyə xidmət etməsidir.

Bədii təkrar vasitəsilə yazıçı oxucunun diqqətini ən mühüm olan hadisəyə, xarakterə, zamana, məkana və.s yönəldir. Personajın hiss və həyəcanını, keçirdiyi psixoloji vəziyyətini incəliyi ilə vermək üçün təkrardan istifadə edir. Belə olduqda təkrarda ifadə olunan hadisə və ya xarakter oxucunun yadında daha çox qalır. Demək olar ki, Azərbaycan yazıçılarının hər birinin əsərlərində bədii təkrardan istifadə edilmişdir. Lakin bu təkrar bir-birinin təkrarı deyil. Əsərin janrından təsvir olunan hadisələrin xarakterindən, ən əsası isə yazıçının üslubundan asılı olaraq təkrar forma və məzmunu dəyişir.

Bədii əsərlərin dilində obrazlılığı artıran bir vasitə kimi təkrarı qiymətləndirən Mir Cəlal: “ Adətən, söz təkrarları bədii ədəbiyyatda, xüsusən şerdə nöqsan sayılır. Dilin ağırlığına, ifadə təsir gücünün zəifləməsinə səbəb olur. Təkrar isə əksinə, bədii dilə daha da güc, kəsər verir” (M.Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri, s.87.) – söyləmiş və Füzuli şeirdə təkrarı danışmaq dilində yaxınlıq və ana dilinin təbiətinə sədaqət kimi izah etmişdir. Mir Cəlal təsvir etdiyi

hadisəyə, şəxsə və ya əşyaya oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün bədii təkrar üslubi vasitə kimi etmişdir.

Elə oxuyurdu, elə oxuyurdu, deyərdin xanəndənin özüdür (9, IV.68): Sən hara, mollalıq hara hərəkəti, mənanı, obyektə diqqətə çatdırmağa nail olmuşdur. Bu cümlələrdəki ritm, axıcılıq, yorğunluq, uzun-uzadı sözcüklüyün qarşısını almış, mətnə estetik bir yüngüllük gətirmişdir. A.Yefimov təkrarlarda bu cəhəti yüksək qiymətləndirmiş və “təkrir vasitəsi bədii ifadənin daha təsirli verildiyi, intonasiyanın yüksəldiyi və mənanın daha qabarıq verildiyini” qeyd etmişdir (11).

I.Təkrarlar vasitəsilə inensivlik, şiddətləndirmə çalarları diqqətə çatdırılır:

Yanıram axı, yandırır məni, Necə yandırmasın ki, cavan, ağılı başında olan igid oğlan qulluğu qoyub, qapılarda nökrəçilik eləyir (9,I,17):

II. Əsas hərəkəti diqqətə çatdırmaq üçün fellərin təkrarından istifadə edilmişdir:

Baxın da... Görürsünüz ki! Başa bax, qulağa bax, ağız-burun bax, çarıq-patavasına bax, dirilənə bax!.. (9,I,109).

Mir Cəlalin bədii əsərlərinin dilini zənginləşdirən obrazlılığı, ekspressivliyi artıran dil vahidlərindən biri olan təkrarın müxtəlif formalarından səslərin, birləşmə və cümlələrin təkrarından üslubi məqsədlərlə istifadə etməsi onun yaradıcılığına məxsus olan əsas istiqamətlərdən biridir.

I.Səslərin təkrarı. Aydın həqiqətdir ki, “yüksək sənət əsərlərin həmişə sözlərin dərin mənası və gözəl işlənməsinin vəhdətindən yararlanır. Poetik əsərin səs xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onun bir çox mühüm cəhətlərin düzgün başa düşmək, duymaq, hiss etmək mümkün deyil. Bu xüsusiyyətlər isə bədii əsərin səs ahəngdarlığında öz əksini tapır ” (4.23). Səs ahəngdarlığında əsas vasitələrdən biridir. Bədii əsərdə ritm, ahəngdarlıq yaratmaq üçün eyni və ya yaxın samitlərin cümlədə (misrada) təkrarən işlədilməsidir. Eyni səslərin təkrarından doğan ahəngdarlığı A.Axundov da yüksək qiymətləndirmişdir. (3.14)

Türk xalqlarında “Sibir və Altay xalqlarında alliterasiya çox geniş yer tutur ” (12,142-153). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qafiyəli nəslə yazıldığı üçün bu eposda alliterasiya, assonans kimi fonetik hadisələrdən geniş istifadə olunmuşdur (9, II,79). Mir Cəlalin nəsr əsərlərində samit səslərin ritm yaratmaq, təsvir, olunan hadisənin səs çalarını oxucuya çatdırmaq məqsədilə təkrarən işlədilməsinə rast gəlirik: 1-Bildin nə deyirəm, Qədir?

-Bəli, bildim.

-Başa düşdün, hə?

-Bəli, başa düşdüm (9,II,23) – dialoqda “B” samiti təkrar olaraq replikaların əvvəlində işlənmiş, xarici alliterasiya nümunəsi yaradılmışdır.

II. Sözlərin təkrarı. Bədii əsərlərdə sözlərin təkrarən işlədilməsi də yazıçının fikrin obrazlı ifadəsi üçün seçdiyi xüsusi üslubi priyomdur. “Eyni fonetik tərkibli sözlərdən qrammatik dəyişmələrlə” (6,222) təkrarın yaradılması bədii əsərə musiqilik, oynaqlıq gətirir.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində söz təkrarının rəngarəng nümunələri yaradılmışdır: 1. Öskürək də qadağandır? Bunu hansı vilayətdə görmüsünüz a kişilər? Öskürək də olmaz? (9,IV,70); 2. -Bu dil mübahisə dilidir, müdir əfəndi!

-Bu dil İslama yaramaz!

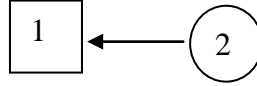
-Bu dil əslə sağlam mühakimə dilidir (9,IV,139).

Birinci nümunədə feli bağlama tərkibi ilə (sən istəyəndə) zaman məzmunu, ikincidə isə I növ ismi birləşmənin (bu dil) təkrarı ilə əsas obyekt diqqətə çatdırılmış, bu dil dedikdə Azərbaycan dili nəzərdə tutulmuşdur.

Mir Cəlalin əsərlərində sözlərin, söz birləşmələrinin – ifadələrin təkrarı ahəngdarlıq, ritmiklik yaradan orijinal ifadə vasitələrdir.

III. Cümlənin təkrarı. Birinci dəfə idi ki, Mirzə Rza şairin hələ çap olunmamış şeirini oxuyurdu. Birinci dəfə idi ki, tanımadığı, bələd olmadığı adamlara müraciət edir, qıraətli şeir oxuyurdu (4, 250). Nümunədə Mir Cəlal mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsini təkrar-təkrar işlətməklə oxucunun diqqətini əsas hadisəyə cəlb etmiş və cümlədə

həm də personajın sevincini, həyəcanını obrazlı şəkildə əks etdirmişdir. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş, baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır, cümlənin strukturu isə

modelinə uyğun gəlir.

“Sintatik paralelizmlərdə nə qədər çox üzvlər olsa da, üç üzvə malik paralelizm xüsusiyyətindən fərqli xüsusiyyət daşımır” (2.37) Lakin bədii əsərlərin dilində bəzən fikrin emosional, bədii, obrazlı ifadə edilməsi üçün üzvlərinin sayı çox olan paralellərdən istifadə edilir. Bu isə əsərin və obrazların dilində təbiilik, canlılıq gətirir və situasiyanın xarakterini şərtləndirir.

Mir Cəlalin əsərlərində sintatik paralelizmlərin köməyiylə bəzən vəziyyətlər, əşyalar, hadisələr, obrazlar qarşılaşdırır, müqayisə edilir. Bu isə hadisələrin mahiyyətini, obrazların mənəvi-psixoloji durumunu daha dəqiq bütün incəliyi ilə açmağı, oxucuya çatdırmağa şərait yaradır. Mir Cəlal bədii əsərlərində yaratdığı sintatik paralellərdə bəzən antonimlərdən, sual əvəzliliklərdən də istifadə etmişdir ki, bu üsulla da həmin təkrarların ekspressivliyinin gücləndirilməsinə nail olmuşdur. Məsələn,

-Ay zalım oğlu, belə bir işin var, məni niyə çağırırsan, niyə deyirsən, niyə də qadağan eləyirsən?! (9,III,451): Özün görürsən ki, biz hara, gəncəli hara?! (9,I,31).

M.Adilov sintatik-konstruktiv təkrarları “bütövlükdə sintatik frazeologizm -lərə daxil edilə bilən xüsusi növlü ifadə tərzii” adlandırılmışdır (1.166). Bu təkrarlarda qeyri-müəyyənlik, obrazlılıq, konkretlik və.s mənə çalarları poetik bir dillə ifadə olunur.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində yaratdığı təkrarlar ifadə vasitələr baxımından da çox müxtəlifdir. Demək olar ki, yazıçı bütün nitq hissələrindən təkrarların yaradıl-masından istifadə etmişdir ki, bu da onun həm fərdi üslubundan, həm də ifadə olunan məfhumun, hadisənin məzmunundan, keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişmişdir.

Təkrarlar bədii əsərlərin dilində kinayə, nifrət, sevinc, qəzəb və.s kimi kateqoriyaların meyarı şəklində çıxış edir. “Чаще всего повтор той или иной фразы об обстановке мысли и сосредоточении внимание на каком-то очень важном для персонажа вопросе” (Андраманова.Н.А). Təkrar vasitəsilə mətnə ritm, musiqilik yaradılır. “Потому и можно даже их назвать в какой-то мере музыкой словесной речи» (Курбатов.Х.Р.)

Mir Cəlalin bədii dilinin sintaksisində cəlbedici ritm, ahəngdarlıq, diqqətəlayiq estetik xüsusiyyətlər cəmləşmişdir. Bədii əsərlərinin qrammatik-sintaktik tərkibi ilə sənətkar çalışır ki, öz fikirlərini, bədii əsərin əsas ideyasını oxucuya – xalqa çatdırsın. Bunun üçündə ən mühüm cəhət kimi danışiq dilində əsaslanan yazıçı sintaktik fiqurların üslubi funksiyalarını genişləndirməyə, əsərin dilini, formasını zənginləşdirməyə nail olur. Sintaktik vahidlərin üslubi funksiyalarını məqsədyönlü şəkildə əlaqələndirərək Mir Cəlal güclü bədii ifadə vasitələri yaratmışdır. Bu isə sənətkarın fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, “Elm”,1974, 233 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm. ADU, Dil-ədəbiyyat, B.1974,N 4
3. Axundov A.Dil və üslub məsələləri. Bakı, “Gənclik” , 1970, 104.s
4. Allahyarov K.H Azərbaycan şeirində səs ahəngdarlığı və funksiyaları haqqında. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil, incəsənət şer.) Bakı, 1986, N 4s.23-29
5. Bağirova Q. Bədii əsərlərdə danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. B.,API, 1978,95 s
6. Cahangirov M. Janr və dil-üslub məsələləri. “Azərbaycan” jurnalı N 9. Bakı, 1958.
7. Xalıqov F.Folklor onomostikasi. Bakı, Elm, 1998, 137 s.
8. Məmmədov M. Nərimanovun publisist əsərlərində təkrarların üslubi xüsusiyyətləri. EA Xəbərləri. Ədəbiyyat. Dil.Incəsənət. N. 1 Bakı, 1973 s.48-61.
9. Mir Cəlal seçilmiş əsərləri. I,II,III,IV cildlər, Bakı, 1967, 1968.
10. Tanrıverdiyev Ə.“Dədə Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi.Bakı, Nurların, 2008,181 s.

GÜLXANIM VƏLİYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN UYGUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA
(Azərbaycan və türkmən dillərinin materialları əsasında)**

Açar sözlər: *dil, dialekt, izoqloss, diaxronik, fonetik hadisə*

**ON THE GENERAL FEATURES OF THE LANGUAGE OGUZ GROUP
(based on the Azerbaijani and Turkmen languages)**

Learning as a literary language and dialect of a people in its internal capacity is not enough. In the article the lexical and phonetic comparison of the Azerbaijani and Turkmen languages, which are the object of study and included in the Turkic group of languages. In fact, a comparative analysis shows that between these languages similar features outweigh differences.

Key words: *language, dialect, izoqloss, diachronic, phonetic event*

Hər hansı bir xalqın ədəbi dilini və onun şivələrini təkcə öz daxili imkanları çərçivəsində öyrənmək kifayət etmir. Dillərin müasir inkişaf səviyyəsi elə bir vəziyyətdədir ki, qohum dil və dialektlərin tədqiqatə cəlb olunması, tarixi-müqayisəli metoda müraciət edilməsi bu dillərin tarixini, qədim dilini, onun izoqlosslarının müxtəlif areallarda yayılmasını daha dəqiq müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Oğuz dil qrupunda birləşən və tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz Azərbaycan və türkmən dilinin müqayisəsi bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqla bərabər, həm də bu iki qohum dillər arasındakı oxşar xüsusiyyətlərin fərqlərdən daha çox olduğunu göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar «türkmən dilini Azərbaycan və türk dillərinə nisbətən qədim xüsusiyyətləri daha yaxşı qoruyub saxladığını»(1,37) qeyd edirlər.

E.Əzizov müxtəlif dillərin uyğun dil xüsusiyyətlərindən danışarkən göstərir ki, «...Bəzən elə olur ki, eyni dil xüsusiyyəti eyni areallarda təkrar olunur. Belə rəngarəng dil mənzərəsi müasir türk dillərində aydın şəkildə müşahidə edilir və bu hal sinxronik yox, daha çox diaxronik baxımdan şərh olunmalıdır. Müxtəlif türk dilləri və dialektlərinin izoqloss təşkil edən bəzi xüsusiyyətləri həmin dillərin formalaşmasında iştirak etmiş eynicinsli tayfa dilləri ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bir tərəfdən müxtəlif qəbilə və tayfaların uzun sürən qaynayıb-qarışması ilə, miqrasiyalarla bağlıdırsa, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin eyni bir kökdən nəşət etməsi ilə, tarixən onların yaxın areallarda yerləşməsi ilə əlaqədardır»(3,65).

Araşdırmalar göstərir ki, bu gün Azərbaycan dilindəki əksər fonetik hadisə və qanunlar türkmən dilində də olduğu kimi müşahidə olunur. Belə bir halla da rastlaşırıq ki, müxtəlif səviyyələrdə eyni olan dil xüsusiyyətləri bir dildə ədəbi dil, o biri dildə dialekt səviyyəsində, bəzən də hər ikisi eyni paradigmada çarpazlaşır, özünü büruzə verir.

Azərbaycan və türkmən dillərinin fonetik sistemində diqqəti çəkən səciyyəvi cəhətlərdən biri sait və samit əvəzlənmələri hadisəsidir. Belə əvəzlənmələr ayrı-ayrı dialektlərin fonetik fərqlərinin yaranmasına səbəb olur. Müqayisə üçün bir neçə əvəzlənməyə müraciət edək.

Qalınlaşma hadisəsinə Azərbaycan dilində qədim oğuz elementlərini bariz şəkildə qoruyub saxlayan qərb ləhcəsində geniş dairədə təsadüf edilir. Azərbaycan dilində şivə səviyyəsində olan bu fonetik hadisə türkmən ədəbi dili üçün normal xarakter daşıyır və müxtəlif fonetik mövqələrdə özünü büruzə verir. Məsələn:

ə > a əvəzlənməsi: vatan, aqər, adət, Ajdar, azan, babır (bəbir), xabar və s.

i > ı əvəzlənməsi: ısıtma, ıkrar, ıqtıər, ınja (incə), vıjdan, qadır, ız, çır və s.

e > a əvəzlənməsi. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin təkcə qərb ləhcəsində deyil, adacıqlar şəklində başqa şivələrində də müşahidə olunur. Məsələn: hayva, hayvan, ayıb, gan, ganiş (Azərb. şivələri), betxaybat, xayran (heyran), ariy (ərik), jaza (cəza), Satdar, ayvan və s.

ü > u əvəzlənməsi hadisəsinə Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Qazax şivələrində daha tez-tez rast gəlinir. Zaqatala-Qax şivələri istisna olmaqla qeyd edilən şivələrdə bu fonetik əvəzlənmə ərəb, fars sözlərində özünü göstərir. Məsələn: cuma, quvva, umut, yunqul, sumbul, qul (gül) və s. Bu ortaq fonetik əvəzlənmə həm türkmən ədəbi dilində, həm də şivələrdə işlənir: Julaqul, quvva, juma və s.

u > ı əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin şərq və qərb şivələrində geniş işləkliyə malikdir. Məsələn: bırıñ, vır, bılaş, Mısa, oxımağ, tırp və s. Həmin əvəzlənmə türkmən ədəbi dili ilə bərabər, Emreli dialektində də çox müşahidə olunur: hatın, yıldız, çıbık, yımırta, mısırman, yımırık və s. (5, 40)

o > a əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsi üçün daha məqbul sayılır. Bu hadisə müəyyən dərəcədə keçid şivələrində də işlənərkəndir. Məsələn: oxlav, sıçavul, yalav, qavışmaq, qahım, tavlə və s. Bu, qədim dil xüsusiyyətidir, orta əsr mənbələrində də qeydə alınmışdır. Eyni fonetik hadisə türkmən dialektlərində də yayılmışdır: qavun, buzav, avut, tavus, Saltan və s.

Daha çox Abşeron şivələri, qismən də başqa şivələrdə işlənən a > o əvəzlənməsi (boba, doban, bormağ, yoba, pəpağ, topança və s.) hadisəsinə türkmən dili və dialektlərində də rast gəlmək mümkündür: boqvan, oymok, qorsomak, noqson, bəsqunçı, bokurdak və s. Bu müştərək fonetik xüsusiyyət müasir türk dillərindən özbək, uyğur, türk, yakut və s. dillərdə də öz intensivliyini qoruyub saxlayır (10, 47).

o > u, ö > ü əvəzlənmələri qıpçaq xüsusiyyəti hesab olunur. Bu fonetik hadisəyə Azərbaycan dilinin daha çox Quba, Dərbənd şivələrində, qismən də digər şivələrdə (məs.: urağ, utuz, curab, yul, kümeg, güdəg və s.) rast gəlinir. Maraqlıdır ki, həmin fonetik dəyişmə türkmən dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn: şunxar, tuxum, xurmet, çupan (çoban), çy, məhər, bıruk (börk), munjuk, nımrə və s.

Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmış olan bir sıra samit əvəzlənmələrinə də türkmən dilində rast gəlmək mümkündür.

f > p əvəzlənməsi: qırıl, bivepa, pakir, peyda, kılpat, etrap, tekliq və s. Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələri üçün səciyyəvi olan bu fonetik hadisə (məs.: Patma, pələk, pərə, paytun, pındux və s.) hər iki türk dilində alınma sözlərdə müşahidə olunur.

b > p əvəzlənməsi şərq ləhcəsi istisna olmaqla bütün şivələrdə yayılmışdır. Belə bir xüsusiyyəti türkmən dilində də görmək mümkündür. Məsələn: ozap, bap (bab), sebep, qarq, qazap, pudak, posa (busə) və s.

ğ > q əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsində müşahidə olunur və bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Məsələn: yorqan, qarqa, damqa, yorqa, yorqun və s. Bu fonetik hadisənin türkmən dilində mövcudluğu təbiidir. Çünki «türkmən dilinin fonetik quruluşunda ğ fonem kimi işlənmir» (12, 142). Elə buna görə də söz ortasında işlənən ğ fonemi q-ya keçir: aqa, aqarmak, boqaz, aqız, əqış, əqı, qayqı, aqaç, oqlak və s. Analoji fonetik hadisəni c samiti olan sözlərdə də görmək mümkündür. Bu samitə əsasən j fonemi uyğun gəlir. Məsələn: ajayıp, ajal, bakja, qejim, ajı, bələji, yayjık və s. c > j əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu hadisəyə əsasən iki sait əhatəsində təsadüf olunur: baja, həjat, majal, qoja, ojax, alajam və s.

«k > q hadisəsinin Azərbaycan dili ilə türkmən və qumuq dillərini müqayisə etdikdə görə bilirik. Belə ki, Azərbaycan dilindəki k səsinə türkmən və qumuq dillərində q səsi uyğun gəlir» (10, 85); məsələn: qıçə, yəmək, qeçi, qeçit, qeçmiş və s. Naxçıvan və Qazax şivələrində q səsi incə, qapalı saitlərdən (qüçə, qışı və s.) (7, 43), Qazax şivəsində isə qalın qapalı saitlərdən əvvəl (quçə, quñç, qıçix (kiçik) rast gəlinir (2, 35).

Leksik xüsusiyyətlər. Azərbaycan dili şivələrində işlənən, ədəbi dilimizdə müşahidə edilməyən bir sıra leksik xüsusiyyətlərə türkmən dilində də təsadüf etmək mümkündür. Həmin sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Əkmək. Türkmən dilində «yandırmaq» mənasını bildirir. Məsələn: Ot əkmək; Qün əkır qelyər (11, 809). Bu söz Azərbaycan dilində müstəqil işlənmiş və «yandırmaq-yaxmaq» birləşməsinin ikinci tərəfində sinonim qəlib kimi qalmaqdadır, daha çox məcazi mənada «mənavi əzab vermək, ruhən təsir etmək» və s. anlamında işlənir.

Aylanmaq. Türkmən dilində «gəzmək, dolanmaq, fırlanmaq» mənasında qeydə alınmışdır: Ay erin başında aylanər (11, 33). Azərbaycan dilinin Quba şivəsində aylanmaq fonetik variantında «gəzib-qayıtmaq, hərlənmək, dönmək» anlamında işlənir: Gidağ bir az aylanağ gəlağ (9, 228).

Çülpe. Türkmən dilində «körpə uşaq» mənasında işlənir: Onun on sanı çylpe çaqası bardı (9,741). Maraqlıdır ki, bu leksik vahid dilimizdə insan məzmununu deyil, «cücə» mənasını bildirir.

İni. Türkmən dilində «kiçik qardaş, qohum, qayın» mənasında qeydə alınan bu ləksə Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində eyni anlamda işlənir: Zəhranın inisinin toyında Bakidən gəlmişdi oxiyən (6, 51).

Çiq. Türkmən dilində «şeh, yaş, nəm» mənasında, Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində «çi» fonetik variantında eyni mənanı bildirir. Çi sözünə şeh mənasında klassiklərimizdən İ.Nəsiminin dilində də rast gəlmək mümkündür (8, 201). Müasir Azərbaycan dilində işlənən çiləmək, çiskin, çisnimək sözləri də, heç şübhəsiz, çi kökünün derivatlarıdır.

Syyji. Türkmən dilində bu söz «şirin, dadlı» mənasında işlənir: Əqşı söz baldan syyji (Yaxşı söz baldan şirindir) (11, 596). Syyji ləksemi Orxon-Yenisey abidələrində «şirin» mənasında qeydə alınan süciq sözünün qədim, ilkin mənasından qaynaqlanmışdır. Azərbaycan dilində bu anlam «qoz, un və üzüm şirəsindən hazırlanmış şirniyyat»ın adında – «sucuq» sözündə qalmışdır.

Azərbaycan türkmən leksik uyğunluqları sırasına çözmək//çözmək – açmaq, əşirmək//yaşırmaq – gizlətmək, örtmək, əxna//yəxni – soyutma ət, ekabır//əkabır – böyük, çitmək//çitəmax – bir-birinə bağlamaq, başdansondu tikmək, tezmək//təzmək – qaçmaq, hürküb qaçmaq, bejit//becit – sürətlə, tez-tez, qepçi//gopçu – çoxdanışan, özündəndeyən, əylım//yeylim – otlaq, heyvanların səhər çağı otlaması, qeneşmək//gənəşmək – məsləhətləşmək və s. sözlərini də artırmaq olar.

Nəzərdən keçirdiyimiz Azərbaycan türkmən dil uyğunluqlarına aid həm fonetik, həm də leksik səviyyədə faktlar tarixən həmin xalqların ictimai, siyasi, mədəni əlaqəsinin, inteqrasiyasının bəhrəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dilində r > z münasibəti. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış, B.; 1984.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B.; 1967.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B.; 1999.
4. Амансарыев Ж., Атамядов Н. Түркмен диалектологиясындан практикум. Ашгабат, 1978.
5. Худайбергенов Ж. Түркмен дилинин Емрели диалекти. Ашгабат, 1977.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B.; 1968.
7. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. B.; 1962.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. B.; 1973.
9. Rüstəmov R. Quba dialekti. B.; 1961.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.; 1968.
11. Туркменско-русский словарь. М.; 1968.
12. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B.; 1981.

İSLAM VƏLİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

XV ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Xətai Təbrizinin “Yusif Və Züleyxa poemasi” üzrə).

Açar sözlər: *X.Təbrizi, Yusif və Züleyxa, fonetik xüsusiyyətlər, Azərbaycan dilinin tarixi, dialektlər*

THE PHONETIC PECULIARITIES OF THE AZERBAIJANI WRITTEN MONUMENTS OF THE XV century (Kh. Tabrizi's poem “Yusif and Zuleikha”)

The article deals with the analysis of the phonetic peculiarities of the great poet of the XV century Khatai's poem “Yusif and Zuleikha”, the historical development of the sounds in this manuscript, the different phonetic phenomena and orthographical rules. The collected examples are compared with the modern Azerbaijani language and its dialects; are revealed the similarities and distinctions. It is emphasized that research of the phonetic peculiarities of Kh. Tebrizi's poem “Yusif and Zuleikha” plays an important role in study of the Azerbaijani people's spoken language and its historical phonetics.

Key words: *Khatai Tebrizi, Yusif and Zuleikha, phonetic peculiarities, history of the Azerbaijani language, dialects*

Azərbaycan dilinin təşəkkülü və ilkin inkişafı mərhələlərini araşdırmaq üçün müxtəlif zaman kəsiyində qələmə alınmış yazılı abidələr istər ədəbiyyat tarixi, istərsə də dilin tarixi ilə bağlı zəngin materiala malikdir. Həmin ədəbi-bədii nümunələrin linqvistik təhlili həm yarandığı dövrdə, həm də sonrakı dövrlərdə mövcud əlyazmalarının tədqiqində qarşıya çıxan problemlərin izahında başlıca rol oynayır. Belə ki, mövcud yazılı mənbələrin dilini sistemli və dərinlən tədqiq etmədən dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini elmi şəkildə, hərtərəfli müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür. Bu mənada Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi Azərbaycan yazı dilinin təşəkkül və ilkin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaqda əvəzsiz yazılı mənbələrdən biri kimi əhəmiyyət daşıyır. X. Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində leksik və qrammatik xüsusiyyətlərlə yanaşı, rəngarəng fonetik səciyyə daşıyan kifayət qədər material mövcuddur.

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin mənzərəsini, inkişaf istiqamətini araşdırmaq üçün bu dövrdə Xətai təxəllüslü şairin qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik kateqoriyalarının genişliyi və fonetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Mövzusu səmavi kitablardan alınmış, Asiya və Afrika xalqları folklorunda geniş yayılmış, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında bir çox müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa”(2, 5) Azərbaycan ədəbiyyatında da işlək mövzulardan biri olmuşdur. Azərbaycan dilində “Yusif və Züleyxa” əsərini işləyən şairlər içərisində Xətai Təbrizinin qələmə aldığı məsnəvi həcmimin böyüklüyünə və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə maraq doğurur.

“Xətai” təxəllüslü şairin bu əsəri haqqında bir sıra ədəbiyyatşünaslar- Ə.Xəyyampur, N.S.Dolu, A.S.Ləvənd, M.F.Köprülüzadə dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanda H.Arashlı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, T.Hacıyev, C.Nağıyeva və başqaları ədəbiyyat və dil tariximizin müxtəlif sahələrinə aid yazdıqları tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə abidəyə müraciət etmişlər (5, 5). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ilə bağlı ilk məlumata Məhəmməd Tərbiyətin ”Daneşməndani-Azərbaycan” əsərində rast gəlirik. Həmin kitabda

qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanın minə yaxın görkəmli elm,ədəbiyyat və incəsənət xadiminin həyatı, yaradıcılığı haqqında yazılmış yığcam bildidə dahi şair və dövlət xadimi kimi Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumat verildikdən sonra, “Xətai” təxəllüsü ilə yazan şairin də mövcud olduğunu xatırladılır. Hətta M.Tərbiyət *”İbtida qıldum be name ol kərim, Ey ki,bismillahir-rəhmanir-rəhim”* beyti ilə başlanan bir əlyazmasının onun kitabxanasında saxlandığını da qeyd edir (9, 336).

Poema haqqında geniş məlumata T.Z.Əkbərovun “X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin tekstoloji tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində rast gəlirik (8, 310). T.Əkbərov göstərir ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” poemasının dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur (5, 6-7). Bu nüsxələr üzərində, onların qarşılıqlı müqayisəsi baxımından aparılan işin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası kitabı çapdan çıxmışdır. T.Əkbərov həmin kitabda poemanın tam mətninin tərtibi üçün yeddi əlyazması nüsxəsini tədqiqatə cəlb etmişdir (5, 7-10). Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılmış həmin əlyazmalardan üçü tam, dördü isə naqisdir. “Belə əlyazmalar bilavasitə Azərbaycanla bağlı olduğundan onlar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, lüğət fondu ilə tanış olmaq, bu gün üçün arxaikləşmiş sözləri müəyyənləşdirmək, xüsusilə Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf tarixini izləmək üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir” (5, 6-7). T.Əkbərov M.Tərbiyətin gəldiyi nəticə ilə razılaşaraq poemanın, güman ki, 1478-1490-cu illər arasında Təbrizdə qələmə alındığı, şairin isə XV əsrin ikinci yarısında yaşadığı qənaətinə gəlmişdir. Xətai Təbrizi öz əsərini dövrün hakimi Sultan Yəquba ithaf etmişdir. Sultan Yəqubun hakimiyyəti dövründə onun sarayında Baba Fəğani, Baba Nəsimi, Dərviş Dəhqi, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Humayun, Qatili, Əhli və başqa sənətkarlar kimi Xətai Təbrizi də Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi sayılan Təbrizdə yaşayıb yaratmışdır (5, 5). Məlum təzkirə və tarixi mənbələrdə X.Təbrizinin əsəri, həyatı, yaradıcılığı haqqında heç bir qeydə rast gəlinmədiyini üçün onun haqqında geniş biblioqrafik məlumat vermək imkan xaricindədir. Lakin məsnəvinin müxtəlif yerlərində iki dəfə Xətəinin adının yazıldığı müşahidə olunur: *”Ey Xətai,dünya mehmanxanədir, Neçələr anun əlindən yanədir”*(5a); *”Ey,Xətai,ömrə aldanma ki,var, Bir əsər yeldir, yelə yox etibar”*(12a).

XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə başlıca olaraq iki üslub—klassik kitab üslubu, danışıq-folklor üslubu fəaliyyət göstərirdi. XV əsr ədəbi-bədii dilimiz öz xarakteri,məziyyətlərinə görə, sadəliyi baxımından digər dövrlərdən seçilirdi. Bu barədə H.Arslı belə yazmışdır: *“...XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr sənətkarlarından fərqlənir”* (1, 314). Bu da XV əsr ədəbi-bədii dilimizin ümumxalq danışıq dilinə daha çox yaxın olması, onunla qaynaq-qaynaşması ilə bağlılığından irəli gəlirdi.

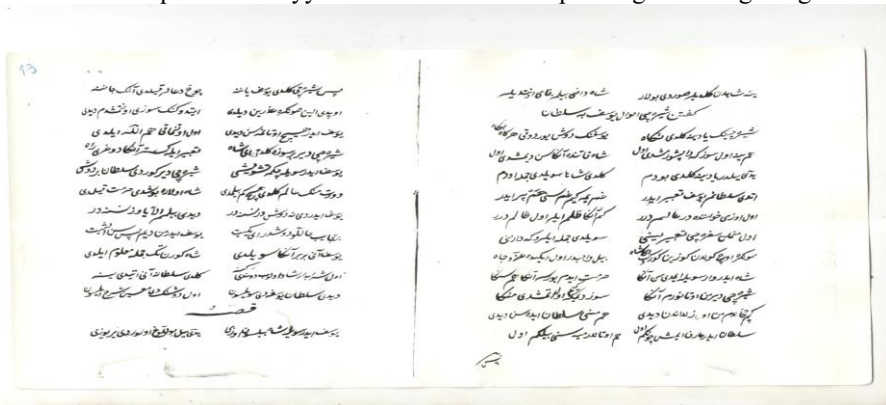
Tarixən Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, qrammatik normaların dəqiqləşməsində və dildə yeni-yeni formaların meydana çıxmasında, eləcə də lüğət tərkibinin zənginləşməsində X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa”məsnəvisinin müstəsna rolu olmuşdur. Bu yazılı abidə vasitəsilə ümumxalq dilinin leksik vahidləri, fonetik xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri ədəbi dilə nüfuz edərək vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlayır. Konkret dövrdə yazılı ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemi üzrə müxtəlif cəhətlərin izah olunması Azərbaycan dilinin imla məsələlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

Ərəb əlifbası konsonant olmaqla türk dilləri (xüsusilə Azərbaycan dili) üçün əlverişli olmamışdır.. Bu əlifba türk dillərində danışıq səslərinin keyfiyyət və kəmiyyətini dəqiq əks etdirməkdə acizdir, həm də “haraya daxil olmuşsa, orada bir xüsusiyyət kəsb etmişdir”(3, 8-9). Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşamış xəttatları da ərəb dilinin və imlasının sirlərinə yiyələndikləri üçün tarixi orfoqrafiyamızı nəstəliq xətti timsalında ərəb qrafikasını dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmışlar. Nəticədə xəttatlar imla sabitliyinə, ədəbi normativliyə əsasən riayət etmişlər. Bir sıra hallarda isə bəzi qrafemlərin fonetik funksionallığına yanlış münasibət bir çox söz və şəkilçilərin ənənəvi şəkildə səhv oxunub yazılmasına səbəb olmuşdur.

Həm də orta əsrlər müəllifləri öz əsərləri üzərində daim işləmiş, düzəlişlər etmiş və təkmilləşmə işi aparmışlar.

Məqalə yazılarkən Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin daha qədim, əhəmiyyətinə görə digərlərindən fərqlənən nüsxəsi tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Əvvəldən və sondan naqis olan bu nüsxə 18 vərəqdən ibarətdir. Nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış əlyazma nüsxəsinin mətni azərbaycanca, başlıqları isə farsca yazılmışdır (müqayisə etməli: “*Birun şodane Yusif be zindan*”, “*Amədən pesəre Yusif be pişe İbn-Yamin*”, “*Şekayəti-Züleyxa əz gərđişi-dövrən*”, “*Qoştən şirəçi əhvali-Yusuf be Soltan*” və s.).

Əlyazma əvvəldən və sondan naqis olduğundan onun köçürülmə tarixini və katibini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Lakin əlyazmanın paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi dialektologiya baxımından vəziyyəti, mövzusu, süjeti, janrı araşdırılaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məsnəvinin bu nüsxəsi XVII əsrdə qələmə alınmışdır. Əlimizdə olan nüsxə vasitəsilə XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin çox dəyərli nümunəsi kimi dövrün fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və orfoqrafik xüsusiyyətlərin izlənməsi və həlli ilə bağlı zəngin dil materialı əldə etmək olur. Çünki Xətai Təbrizinin XVII əsrə aid ən qədim əlyazma nüsxəsi sayılan “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlər baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir.

X.Təbrizinin Yusif və Züleyxa poemasının ilk əlyazmalarından bir səhifə.

A) Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri:

1. Bir hecalı kök və şəkilçi morfemlərin sonunda açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi abidənin dilində çox yayılmış hadisə kimi diqqəti cəlb edir:

a>ı : Kimsə səndən *duymiyə* heç hali-bar (11a); Ki zülflən xəzinə *artmiyə* mal(17b); *Artmiyəydi* dərdimiz bizim dəxi(10a);

a//e>i : Dünyaya sən sidq ilə *bil* (بیل) bağlama (11b); Nə *diyub*, nə söyləmək olur, ey yar (10a); Əmin ol *çəkmiyəsən* təşvişi, Uymasa göz *görmiyə* könlin işi (116); Hər necə kim, mal gərək al, *yi*, otur (6b)

2. **o** səsinin **a** səsinə keçməsi də məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır; Tənri *savaşa* (ساولشا) illa bizdən ol işi(11a); Mülk *anundur*, hökm *anun*, təqdir *anun* (11a); Ta mən əlimlən *cilavın* (چيللا وين) dutmiyəm(5b)

3. **ı>u**: *Yastuq* (ياستوق) üstə təkyə qıldılar həman(1); Vay *yazuq* bizim bu miskin *başumuz*(1); Züleyxa kəfü atdı ol qəmçi *sarıyə*(7a); Getdi ol mən belə *yalquz*(يالقوز)qalmışam(2a).

4. **i>ü**: Şah odlara *büşdü* hörmət qılmədi(13b); Sevməsin zinhar məni, ey şah, yigit, *Sevgü* (سوگو)yavuzdur, var anun tərkin et(9b).

5. **p>b və b>p**: Göğ çəmənlər cümləsi *tobraq*(توبراق)olə (14a); *Pəs* (پس)səlam virdi, Yusif aydur, yigit (8b); *Pəs* bu sözdən biz gəl imdi qayıdəli(17b).

6. **q>x**: Yeddi *arux* (اروخ) həm daxi andən, ey yar(12b); Sonra yeddi simüzün *aruxləri*(12b)

Sual və təyin əvəzlilikləri XV əsrdən başlayaraq *q* ilə deyil, *x* ilə işlənmişdir: Sən *xaçan* razı olun bu kor gözə(7b); Quruyub qalə *xamı* həmvar olə(14b); Dedi: siz *xandan*(*خاندان*) gəlürsüz, ey cavan(19a); *Xamusı* (*خاموسی*) anun dininə girdilər(10b).

7. **b>m**: Belə xüsusiyyət *bu* işarə əvəzliyi hallanarkən özünü göstərir: Yusif aydur: *munun* (*موننك*) özgə halı var(6a); Çün *muni* eşitdi dilxoş buldı ol(6a); Sən *muna* şükr eylə ki, nandur gidər(3a); *Mundə* (*مونده*) qalməz həqdən özgə kimsə kəs(11b).

8. **z>t**: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində *qıtlıq*, *qəhətlik*, *quraqlıq* məzmunu bildirən *qızlıq* sözü işlənmişdir: *Qızlıq*(*قزلیق*)olduğunun cəhanün ayıdəli(17b).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrə qədər qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” poemalarının hamısında bu lüğət vahidinə (*قزلیق*)şəklində rast gəlinir.

9. **b>v**: Verdilər həm qul, *qəravaş* (*قراباش*)oldugin(18a).

10. **g>n**: Fəth olə soni, *ögi* gər bənd olə(10b); Nagəhi *ögundən* (*اوگندن*) uğradı bir ər(17a); Çıxubən gəldi *ögundə* durdılar(17b).

Sağır nun hərfi: Dil arxası, sonor, burunda tələffüz edilən *ŋ* səsini ifadə edən bu hərf Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində söz başında işlənir; *n* və *k* hərflərinin birləşməsindən düzələn bu diqraf (*نک*) ancaq sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Əslində XVI əsrdən Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənməyə başlayan *n* və *k* diqrafı Xətai Təbrizinin dilində ancaq kök və şəkilçi morfevlərdə (II şəxsin mənsubiyyət və şəxs, yiyəlik hal) işlənərkən inpozitiv və postpozitiv mövqə tutmuşdur(3,20): Yeddi yıldən *son* qəhətlik yetdi,bil(18a); çünki *dan* (*دانک*) atdı yenə acam dedi(18a); Həm yenə biz qanlı *könləgin* (*کونکلکین*) həman(4a); Bir şikəstə *könlümi* sormaz, ey şah(4b); *Saldıŋ* (*سالدنک*) əlindən *sapın* üstə rəvan(7a).

Məsnəvinin bir neçə yerində *sağır nun* səsi ancaq *kaf* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: Ol *duşındə* (*دوشکده*) dünyadən nəql etdilər(18a); *Dinlənuŋ* (*دنکلنوک*) kim tas nələr söylər dedi(16a).

11. Söz əvvəlində *y* samitinin işlənməsi: Yusif aldı *yüzinə* bürqə o dəm(8b); Sonrə daxi yeddi *yıl* (*ییل*) hökm eylədi(17b); Ey *yüzi* (*یوزی*) nurlu *yigit* (*بیگیت*), xoş gəlmişin(8b).

12. Söz əvvəlində *y* və *v* samitinin düşməsi: Aluban öz qoluna *urdu* (*اوردی*) rəvan(9a); İbn-Yamin qoluna *urdu* rəvan(8b); Hüsn *iyəsi* (*ایه سی*) çarə yox böhtan çəkər(9b).

13. Söz əvvəlində sürtünən, cingiltli *ğ* samitinin işlənməsi məsnəvinin dili üçün xarakterik cəhətdir. Belə sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmişdir. Uzun müddət belə sözlərin dilimizdə öz imlasını saxlamasına baxmayaraq, canlı danışıq dilində birinci səs *q* kimi tələffüz olunmuşdur (*H.M.,21*): *Ğəm* yedükə ömrün olur kəm sənün (11b); *Ğəmlü* gündə yarinə yoldaş olə(2b); Pəs bu dövrən *ğənimət* (*غنیمت*) bil bugün (11a); Çün məlul olma başında çəkə *ğəm* (*غم*) (11b).

14. Söz sonunda karlaşma hadisəsi (*d<t*) məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır: Necə dapmış *qurt* (*قورت*) anun cisminə yol (10a); *Dört* (*دورت*) min aləm gəldi hiç kim bilmədi (13b); Bir acayib hallı düşdür, ey *yigit* (13b); Sonradən dedilər anı *qurt* yemiş (9b).

15. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində sözlərdən birinin digərinə təsir edən, təmsilə uğrayan səslər də öz əksini tapmışdır. Danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə qoruyan Xətai Təbrizinin bu əsərində bir neçə yerdə assimilyasiya hadisəsinə uğrayan sözlərə təsadüf olunur: Bənzəri saru *donni* (*دوننی*) bir tiq görər (17a); Ol *zamannan* bəri kim, eşqin məni, Etdi pabənd olmadım bir ləhzə şad (6b);Yusif *böhtammı* (*بهتاممی*) etmişdin dedi (15a).

16. Ön cərgəli sait olan *e* saitinin uzanan variantına abidənin dilində rast gəlinir: Tərkibində *y* samiti olan sözlərdə *y* samitinin düşməsi nəticəsində *e* səsi uzanmışdır: *Der* (*دیر*) anı bir çahə salmışlar bular(16a); Sonrə üç gündən Yusif həm gəldi *der*, Özi Züleyxa eşigindən girdi *der* (16b).

B) Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin orfoqrafik xüsusiyyətləri:

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa”məsnəvisində morfoloji göstəricilərin, sözdəyişdirici şəkilçilərin elə növlərinə rast gəlinir ki, bunlar müasir dilimiz üçün xarakterik

deyil, ancaq bir sıra şəkilçilər ayrı-ayrı şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Elə qrammatik göstəricilərə də təsadüf olunur ki, bunların müəyyən hissəsi müasir ədəbi dilimizdən yalnız qrafik variantlarının çoxluğu ilə seçilir. Bu da onu göstərir ki, canlı xalq danışığı dili üslubunda qələmə alınmış əlyazmalarda ya orfoqrafik sabitsizlik mövcud olmuş, ya da dialekt xüsusiyyətləri ədəbi dildə yazılmış əsərlərə də təsir etmişdir. Abidənin dili ilə bağlı bəzi orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:

1. Ən qədim hallardan biri kimi yiyəlik halı bir sıra özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malik olmuşdur. Bunlardan biri də samit səslə qurtaran sözün sonuna samitlə başlanan şəkilçinin artırılmasıdır. Qədim özbək dilinin təsiri ilə yazan sənətkarların dilində belə xüsusiyyətin mövcudluğu heç də o demək deyildir ki, bu hadisə Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Tədqiq olunan məsnəvinin dilində də bu cəhətə bir neçə dəfə rast gəlinir: Ol ətəgün *yırtduğumnu* anlagil (17a); *Könlümüzni* dərd ilə zar eylədi (2a); Gül *yüzümüni* (*بیرومنی*) görməgə gün zar idi (4b); Nə əcəb düşdür görün bu *düşni* (*دوشنی*)dir (12b).

2. Felin məsdər şəkilçisi *-maq, -məq, -mək, -mağ* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: Gül yüzümüni *görməgə* gün zar idi(4b); Ol ki,nadandır *deməkdən* nə bitər(4a); Çox yatub *uymaq* (*لویماغ*) yavuz hudur oyan (11a).

3. Felin əmr şəkli daha geniş, rəngarəng formada təmsil olunmuşdur: Bu sözü sən bilgilən (*بیلگین*) bir mən *bilim* (4a); Yusif aydur,işbu adları *degil*, Sən nədən etdin oları *söyləgil* (*سویله گل*) (4a); Dur ayağa hər sözün var, *söyləgil* (5b); Sən bizi *qoygil* (*قویگل*) ki, munda *gidəl* (*کیده لی*) , ol düşi xəlvətdə təbir *idəli* (12b).

Əmr şəklinin 3-cü şəxsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir: Azdı, var söylə, Yusif *gəlsün* (*کلسون*) dedi (8b).

4. Xəbərlilik şəkilçisi iki qrafik variantda *-dur//-dür*, həm də *-durur//-dürür* kimi işlənmişdir: Həm bu beş gün kim, sana *möhnətdürür* (12a); Bu *mənimdür* xandə *gidər xandədü* (*خاندهدور*) (9a); Didilər bu bir acayib *işdürür* (*ایشدور*) , Bəlməzüz *zahirmidür*, ya *dışdurur* (*دیشدور*) (9a).

5. Cəm şəkilçisi *-lar, -lər* “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində ancaq bir variantda *-lər* kimi yazılmışdır: Ol *yanarlər* (*یانارلر*) çün bu sözi söylədi (9b); Ol *yigitlər* köşkə *çixsunlar* didi (9a); Yenə *qardaşları* (*قرداشلری*) çahə salduğun (9a); *Oğlanlər* aydur: on birüz, bir evdədür (19a).

6. Felin şühudi keçmiş zamanının şəkilçisi iki qrafik variantda *-dı, -du* kimi verilmişdir. Bunlardan birincisi üçüncü şəxsədə, ikincisi isə birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində işlənmişdir: Həm yenə çahdən çıxub *satduğın* (*ساتدوغین*) (9b); Mən gəlürkən azdum, ana *uğradum*, Böylə comərd cahanda *görmədüm*, Yolu sordum, yolu salıq *verdi* ol (9a).

7. Məsnəvidə bir sıra hallarda birinci şəxsin tək *-mən* şəxs sonluğu ilə işlənmişdir: *Yandururmən* (*یاندوررمن*) yoxsə qəmçin tək səni (7a); Ey dəriğa *bilməmişmən* (*بیلیمه میش من*) tanrımı (8a).

8. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində indiki zamanın, feli bağlamanın ancaq dodaq variantlarına təsadüf olunur: İmdi aşıq *istəyür* məşuq danar (16b); Sonradan həm qul *diyüb* satmışlar bular (16a); *Ağlaşübən* əl-ayağə düşdilər (16a); Həmin *qalur* cəhanda yaxşı bir ad (18b); Bu mənzildə *gəlüb* (*کلوب*) bulduğ muradı (18a); *Sürüyübən* (*سورویوبین*) ilətdi, satdı ol dəm (5a).

9. Məsnəvinin dilində əmr şəklinin I şəxsinin cəmi – *alı, -əli* forması ilə ifadə edilmişdir: Yusif aydur – Gəl imdi nikahı *iqd idəli* (*ایقد ایده لی*) , Züleyxa aydır – Hala ivə *gidəli* (*کیده لی*) (8a); Sən bizi *qoygil* ki, munda *gidəli* (*کیده لی*) , Ol düşi xəlvətdə *təbir idəli* (*تیبیر ایده لی*) (12b)

10. İndiki zamanın şivələrdə işlənən *-əd* və *-adur* variantları “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində də mövcuddur: *Diyəd*: (*دید*) namərd dünya bir gün var idi, Ol ulu dövlet mənimlən yar idi (4b); Yusif aydər: dünya işi böylədür, Kim *gələdür* (*کلهدر*), kim *gidədür* (*کیدهدر*), öylədür (2a); Necələr anun əlindən *yanədür* (*یانهدر*) (5a).

11. Müasir Azərbaycan dilində xarakterik olan *-cağ*, *-cək* feli bağlama forması ilə eyni mənşəli qədim yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi sayılan *-ğac*, *-gəc* şəkilçisinə rast gəlinir: *Görgəcin* (گورگجين) həm tanıdı oğlanları (19a).

Göründüyü kimi, X. Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində fonetik cəhətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan canlı xalq danışığı dilinin tarixi inkişaf dövrlərini aydınlaşdırmaq, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi və tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi baxımından olduqca zəruridir. Ümumiyyətlə isə, orta əsrlərə aid Azərbaycan əlyazmalarının fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi yazılı ədəbi dil tarixinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi işində mühüm əhəmiyyət daşıyır (7,92).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı. H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960
2. Cami Əbdürrəhman “Yusif və Züleyxa” (farscadan çevirəni M.Mübariz). Bakı, 1989
3. Əlizadə S. Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985
4. Xətai Təbrizi Yusif və Züleyxa. M.Füzuli adına AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, şifrə No.: M-187(Mötərizədə həmin nüsxədən toplanan nümunələrin səhifələri göstərilmişdir)
5. Xətai Təbrizi Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası T.Əkbərovundur). Bakı, 2004
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Nağısoy Möhsüm XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003
8. Suli Fəhri Yusif və Züleyxa (tərtib edənlər Sənan İbrahimov, Səbuhi İbrahimov). Bakı, 2008
9. Təbiyyət M. Dənəşməndane-Azərbaycan (görməli elm və sənət adamları). Bakı, 1987

RƏHİLƏ QULİYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ YUSİF SEYİDOV MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: Yusif Seyidov, tanınmış dilçi, morfologiya, söz birləşmələri

PERIOD OF Y.SEYIDOV'S IN THE AZERBAIJAN LINGUISTICS

The article is about the history of the Azerbaijan linguistics professor Y.Seyidov prominent linguist. His grammar linguists in the field, especially in the arena of scientific research related to the morphology and word combinations is interpreted.

Key words: *Seyidov, a well-known linguist, morphology, word combinations*

Azərbaycan dilçiliyinin XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı inkişafında böyük rolu olan görkəmli alimlərdən biri professor Yusif Seyidovdur. Yusif Seyidov deyəndə - ilk növbədə gözlərimiz qarşısında işıqlı, nurlu bir səhər canlanır. Yusif müəllim elm fədəisi – böyük alim, filosof, görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas, tənqidçi-publisist və sözün əsl mənasında böyük pedaqoq idi. Bunu demək yerinə düşər ki, dəniz nə qədər təlatümlüdürsə, insan gücü də o qədər tükənməzdir. Günəş nə qədər parlaq və əbədirdisə, insan zəkası da həmişə işıq saça bilər.

Təbiət və şəxsiyyət oxşarlığını, vəhdətini Y.Seyidov fenomenində açıq-aydın dərk etdik, - desək, yanlışdır.

Yusif müəllimi 50 ilə yaxın bir vaxtdan – bizə dərs dediyi illərdən tanıyıyıq. Lakin birgə işlədiyimiz müddətdə onun dilçilik elminin inkişafı üçün əzmlə çalışdığından canlı şahidi olduq. İnsan nə qədər yazır, nə qədər işləyirdi. İşə gələndən gedənə qədər qələm əlindən düşməzdi. Bu zəhmətsevərlik bütün insanlar, bütün gənclik üçün bir örnək deyildirmi? Onun yazıb-yaratdığı elmi əsərlər, monoqrafiyalar, dərsliklər, ədəbi-tənqidi məqalələr xalqımız üçün ən qiymətli sərəvətdir.

Yusif Seyidovun elmi yaradıcılığı o qədər geniş, o qədər çoxşaxəlidir ki, bu yaradıcılığın hansı sahəsinə nəzər salsaq, çox dərin ideyaların, mürəkkəb elmi məsələlərin həllinin şərh edildiyini görürük.

Y.Seyidov görkəmli dilçi alim idi, filoloq idi. Dissertasiya müdafiə edənlər, alimlik dərəcəsi alanlar çoxdur. Lakin hər alim məktəb yarada bilmir. Yusif müəllim məktəb yaradan alimdir. Bir məqalə, yaxud bir elmi iş yazarkən Y.Seyidov yaradıcılığına istinad etmədən ötüşə bilmirik. Y.Seyidovun əsərlərindən sitat gətirir, onun ideyalarına əsaslanaraq yazdıqlarımızın düzgün olduğunu sübuta yetirməyə çalışırıq.

Y.Seyidov Azərbaycan dilinin qrammatikası, qrammatik quruluşu haqqında çox dəyərli əsərləri ilə Azərbaycan dilinin incəliklərini, zənginliklərini, kateqoriyalar, sintaqmlar sistemini əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. O, qrammatika tədrisinin çox da vacib olmadığını söyləyən metodistlərə sübut etməyə çalışırdı ki, qrammatika insanların nitqinin – istər şifahi, istər yazılı nitqinin tənzimləyicisidir. Buna görədir ki, kitablarının əksəriyyətində Lomonosovun aşağıdakı fikrini epigraf kimi vermişdir: *“Qrammatikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir”*. *“Qrammatika elə dilin özüdür, lakin dil də qrammatikasız, qrammatik qayda-qanunlarsız keçinə bilməz”* (1, s. 5).

Y.Seyidov 1952-ci ildən hələ ADU-nun V kursunda oxuyarkən, tələbəlik illərindən başlayaraq məqalələr yazıb çap etdirmişdir. İlk kitabı isə 1958-ci ildə çap olunmuşdur (2, s. 3).

Y.Seyidovun ilk fundamental əsəri “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabıdır. Azərbaycan dili sintaksisinin mühüm, aktual problemlərinə həsr edilmiş bu əsər, 1992-ci ildə yenidən işlənərək əlavələrlə çap olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə irəli sürülən nəzəri müddəalar bütün dilçilik elmi tərəfindən qəbul edilmiş, yüksək qiymətləndirilmiş və əsər bu gün də ali məktəblərdə dərslik, dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Akademik A.N.Kononov hələ 1977-ci ildə bu əsərin müəllifinin - Y.Seyidovun adını türk dilləri sintaksisinin əsas problemlərinin həllində böyük xidmətləri olan sovet alimlərinin sırasında çəkmiş, əsəri yüksək qiymətləndirmişdir. Əsərdə söz birləşmələrinin tədqiq tarixi, növləri, kriteriyaları göstərilmiş, bu sintaktik vasitənin sözlə, mürəkkəb sözlə, frazeoloji birləşmələrlə, cümlələrlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, komponentlər arasındakı əlaqə növləri, komponentlərin ifadə vasitələri konkret dil faktları üzərində öz dərin elmi həllini tapmışdır. Əsərdə istifadə olunan zəngin ədəbiyyat siyahısı, müəllifin bütün dünya dilçiliyindən xəbərdar olmasını təsdiq edir. Y.Seyidov bu sahədə bütün türkoloji ədəbiyyatı, rus dilçiliyini araşdırmış, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda söz birləşmələrinin bütün spesifik xüsusiyyətlərini açıqlamağa müvəffəq olmuşdur.

Azərbaycan dilinin zəngin qrammatik quruluşunu dərinləndirən dərk edən görkəmli alim bundan sonra biri-birinin ardınca “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər”, daha sonra “Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” adlı kitablarını yazır. Burada müəllif cümləni təşkil edən sözlər arasında həm qrammatik, həm də mənə əlaqələrinin mövcudluğundan danışır. Bu mövzular onun ali və orta məktəb dərsliklərində də geniş yer alır.

Y.Seyidovun doğma dilə vurğunluğu, ana dilinə olan məhəbbəti müasir Azərbaycan dili çərçivəsində deyildi. Bu vurğunluq alimi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə də baş vurmağa sövq edirdi.

O, 1969-cu ildə YUNESKO-nun Nəsiminin anadan olmasının 600 illik yubileyi ilə əlaqədar qərarından sonra bir-birinin ardınca Nəsimi haqqında silsilə məqalələr dərc etdirir. Yusif müəllim bununla kifayətlənməyərək 1996-cı ildə “Nəsimin dili” adlı kitabını nəşr etdirir. Kitabda şairin əsərlərinin dili XIV əsr Azərbaycan-türk ədəbi dilinin nümunəsi kimi təqdim edilir.

Görkəmli alim XI-XVIII əsrlər Azərbaycan şeir dili haqqında geniş araşdırmalar aparmış, Xətib Təbrizidən başlayaraq Vidadi və Vaqifə qədər Azərbaycan şairlərinin dili və sənətkarlığı haqqında gözəl əsərlər yazmışdır. “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” kitabı buna misaldır. Y.Seyidov klassik şairlərin dilini tədqiq etməklə yanaşı, dil tarixinə aid yazılmış əsərləri də nəzərdən qaçırmır və bu əsərləri də geniş təhlil edir.

1979-cu ildə Y.Seyidov “Yazıçı və dil” kitabını çap etdirir. Bu kitabda XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan yazıçılarının ədəbi dil uğrunda mübarizələrdən danışır, ədəbi üslub, eyni zamanda dilin tədrisi haqqında maraqlı fikirlər söyləyir.

1986-cı ildə Y.Seyidovun “Ədəbi tənqid və bədii dil” kitabı işıq üzə görünür. Bu kitabda 1960-80-ci illərin ədəbi prosesində dil və üslub məsələləri öz həllini tapmışdır.

1989-cu ildə Y.Seyidovun “Sözün hikməti” adlı monoqrafiyası nəşr olundu. Sözə, dilə vurğunluq bu kitabın əsas leytmotivini təşkil edir. Kitabda üç böyük mövzu əks etdirilir: I. Yeni dövr və ədəbi dil problemi; II. Mirzə İbrahimov; III. Məmməd Cəfər Cəfərov. Bu kitab onun “Yazıçı və dil” silsiləsindən olan araşdırmalarının davamıdır. Bu kitabda xalq yazıçısı M.İbrahimov və akademik Məmməd Cəfərin bədii söz, bədii dil, tərcümə, sənətkarlıq və s. məsələlərə dair fikir və düşüncələri öz əksini tapmışdır. “Sözün qüdrəti”, “Sözün şöhrəti” kitabları da bu qəbildəndir.

“Sözün şöhrəti” 1981-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitabda Ə.Vahid, Ə.Cavad, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, M.Rahim, S.Rüstəm və b. sənətkarların əsərləri, şeirləri təhlil edilir.

“Sözün qüdrəti” kitabı 1983-cü ildə çap olunmuş və burada B.Vahabzadə, R.Rza, H.Arifin, İ.Səfərlı, N.Həsənzadə, Xəlil Rza, F.Qoca və s. kimi şairlərimizin söz, dil haqqında maraqlı fikirlərindən bəhs edilmişdir.

Müəllifin ölməz şairimiz S.Vurğuna həsr etdiyi “Şairin dərdi” kitabı 1996-cı ildə çap olunmuşdur. Kitabda S.Vurğun yaradıcılığı yeni istiqamətdə təhlil edilir, sənətkarın şəxsi və ictimai kəmərinə dair danışılır və müəllif bu kəmərin səbəbini açıqlamağa çalışır, bu fonda öz kəmərinə, dərdirini də sətirlərlə göstərir: “*Mənim həyatım keşməkeşlərlə dolu olubdur. Uşaqlığım, ilk gənclik illərim iqtisadi çətinliklər içərisində keçib*”. Y.Seyidov dilçi alim kimi fəaliyyət göstərsə də, çox duyğulu bir insan idi. S.Vurğunun fəlsəfi düşüncələrini qələmə alan müəllif özü də bir filosof kimi çıxış edir. O, “Vaqif” dramından Vidadinin monoloqunu belə təhlil edir:

Xudaya! İnsanın halı yamandır

Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.

Mənası varmıdır mən təriqətin,

Aç, aç qapısını sən həqiqətin...

-deyərək S.Vurğun Vidadinin dili ilə öz dərdirini qələmə almışdır. Şairin dərdirini bədbin və nikbin notlarla verir. Əzab-əziyyətlərdən yorulan insan Allahdan kömək istəyir, yaxşılığın insana adət, dünyanın başdan-başa cənnət olmasını istəyir.

Y.Seyidov yaradıcılığını izləyərkən onun dilçi, tənqidçi, ədəbiyyatçı kimi fəaliyyətindən başqa, siyasətçi olması da nəzəri cəlb edir. 2001-ci ildə nəşr edilmiş iki cildəndən ibarət “Demokratiyanın uzun yolu” adlı kitablarında müəllifin ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri toplanmışdır. Bu kitablarda milli azadlıq hərəkatı, qazandığımız müstəqillik və demokratiyanın çətin yollarından bəhs edilmişdir.

2003-cü ildə mərhum professor “Ey ulu dünya” kitabını nəşr etdirir. Bu kitabda isə müəllifin insan və həyat, sənət və sənətkar, klassik və müasir ədəbi irsə dair ədəbi-elmi-nəzəri fikir və düşüncələrini əks etdirən məqalələri toplanmışdır.

Hamımıza məlumdur ki, Y.Seyidov bir çox ali və orta məktəb dərslərinin müəllifidir. Bunların hamısı haqqında danışmaq, əlbəttə, imkan xaricindədir.

2006-cı ildə ali məktəblər üçün “Azərbaycan dilinin qrammatikası”, 2008-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” adlı dərslərlər maraqlı və dilçilik elmimiz üçün çox gərəklidir. Burada: “Nitq hissələri sözlərin dəqiqləşmiş ünvanıdır”. “Bir söz bir nitq hissəsi ola bilər” – sifət-zərf, say-zərf məsələləri elmi, dəqiq və inandırıcı şəkildə izah edilir. Hal kateqoriyası, şəxs-xəbərlilik kateqoriyası, feilin növ kateqoriyası və s. mövzular da geniş, elmi baxımdan yeni aspektdə izah edilmişdir.

2008-ci ildə “Mir Cəlal-100 - Ədəbi-bədii dil problemləri” adlı monoqrafiyasını çap etdirir. Bu kitabda müəllif böyük alim, yazıçı, müəllim, nəcib insan, alicənablığı ilə yaddaşlarda yaşayan Mir Cəlalin geniş yaradıcılıq sahələrindən biri olan ədəbi-bədii dil haqqında mülahizələrini qələmə almışdır.

2012-ci ildə yazdığı “Xalq yazıçısı Elçin” adlı monoqrafiyasında yazıçı, filoloq, ictimai xadim Elçinin yaradıcılığında bəhs edilir və yazıçının söz və dil haqqında düşüncələri geniş oxucu kütləsinə çatdırılır, dramaturgiyası təhlil edilir.

Y.Seyidovun yaradıcılıq diapozonu o qədər genişdir ki, bu yaradıcılıq yolu haqqında bir məqalə çərçivəsində məlumat vermək çətindir. Yekun olaraq xatırlatmaq istəyirik ki, Yusif müəllim ömrünün sonuna yaxın daha ciddi-cəhdlə işləyərək bir arzusunu reallaşdırdı. O arzu edirdi ki, kitabları onu sevənlərin kitab rəflərində düzülsün, əsərləri ilə daim anılsın, xatırlansın, əbədi yaddaşlarda qalsın.

Yusif müəllim bu yola Allahın adı ilə çıxdı və 15 cildlik əsərlərini tamamlamağa tələsdə. Hər cildin əvvəlində yazırdı: “Allahın adı ilə başlayıram. Böyük yaradan mənə imkan versin ki, bu əsərimi də başa çatdırım” (3, s. 5). Və Böyük Allah ona imkan verdi ki, o, kitablarını hər biri 500-600 səhifədən ibarət olmaqla 13 cildə öz sağlığında çap etdirib, dostlarına, tələbələrinə, onu sevənlərinə bağışlaya bildi. Kitabın girişində yazıb ki, “*Əsərlərimi 15 cildə çap etdirməyi nəzərdə tutmuşam, əgər ömür vəfa etməsə, cildlərdən kənardə qalan əsərlərimi də yığıb çap etdirməyi məni tanıyanların öhdəsinə buraxıram*” (2, s. 4). Arzu edərdim ki, o gün olsun ki görkəmli alimin, müəllimin bu istəyi də yerinə yetsin, iki cildi də çap olunaraq 15 cildi də tamamlansın.

Ölüm – həyat! Ölüm - əbədiyyət! Bu məsələlər poeziyanın daimi mövzudur. Ölməz şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin fikrincə, ölümü mənalandıran əqidədir. Böyük əqidəli insanın ölümü də böyük olur. Şairin ideali ömrün mənasını duyan, həssas düşünən, özünü millətinin, bəşəriyyətin bir hissəsi hesab edən və öz ölümü ilə ömrünü mənalandıran insanlardır (4, s. 31). Yusif müəllim öz qələmi ilə xalqına, vətəninə xidmət edən, mənalı həyat yolu keçən, böyük əqidə sahibi kimi xalqın yaddaşında həmişə yaşayan şəxsiyyətlərdən biridir. Onun keçdiyi şərəfli həyat yolu gəncliyə, tələbələrə örnək olmalıdır.

Yusif müəllim Azərbaycanın bütün klassik və müasir sənətkarlarını çox sevirdi. Bu sənətkarların içərisində Səməd Vurğunun yeri onun üçün məxsusi idi. Çünki Səməd Vurğun sənətin, poeziyanın Vurğunu idi, Yusif Seyidov isə elmin vurğunu idi. Bu vurğunluq hər iki sənətkarın düşüncə tərzindən, xalqına xidmət mövqeyindən, vətəndaşlıq ruhundan, mənəvi dünyasından irəli gəlirdi. Prof. Y.Seyidovun Azərbaycan dilçilik elminə bəxş etdiyi töhfələr – fundamental elmi əsərləri, tədqiqat əsərləri, dərsləkləri, monoqrafiyaları zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinə daim tədqiqat mənbəyi olaraq yaradıcısını əbədi yaşadacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı, 1976
2. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı, 2001
3. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı, 2006
4. Seyidov Y. Əsərləri. XV cildə. c.1. Bakı, 2006
5. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı, 2008

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

Доктор философии по филологии

Азербайджан, Бакинский государственный университет

КОНЦЕПТ «СМЕРТЬ» В СЛАВЯНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Ключевые слова: *языковая картина мира, концепт, смерть, загробная жизнь*

CONCEPT "DEATH" IN THE SLAVIC LINGUISTIC WORLD

Concepts of death, is central to the cultural concepts of the Slavs, are fragments of national picture of the world inherent in ordinary consciousness carriers Slavic peoples. World Slavs was based on ancient pagan conceptions, and the Christian concept that brought a new perspective on life after death, distinct from the pagan paintings.

Keywords: *linguistic picture of the world, concept, death, the afterlife*

Концепты ЖИЗНЬ и СМЕРТЬ, занимающие центральное место среди культурных концептов славян, являются фрагментами национальной картины мира, присущей обыденному сознанию носителей славянских народов. Одним из вопросов, который всегда волновали человека, будь он славянином, тюрком, французом и т.д., был вопрос, связанный со смертью, кончиной, концом жизни. «Ни одно из явлений мира физического, доступных наблюдению человека, не производит на него такого глубокого, удручающего впечатления, как смерть — этот неумолимый закон: «Земля еси и в землю отыдеси». ...Среди житейской сутолоки, среди впечатлений жизни, охватывающих своим разнообразием, человек обыкновенно редко задумывается над задачей своего существования, и только смерть, только эта злодейка-душегубица», вырвав из мира живых кого-либо из близких, заставляет задуматься его над смыслом жизни, обратиться к тайникам души и вспомнить свой нравственный долг» (4). Есть ли жизнь после смерти, где она будет проходить и в какой форме, каждому ли человеку суждено после смерти соединить со своими предками – картина жизни после смерти интересовала мышление человека. Но каждый человек в зависимости от своего мировоззрения, от своего взгляда на мир, от веры, которую исповедовал, от традиций и обрядов своего народа по-разному представлял смерть. Смерть как на мрак и холод отражается и в языке. Так, глагол «околеть» употребляется в двояком смысле: «озябнуть» и «умереть», а глагол «истывать (стынуть)» — в смысле: «издыхать». Слова же «смерть, мор, умирать» в основе своей имеют общий корень со словами «мрак, мерцать, померкнуть». Если же рассмотрим термины, обозначающие в языках индоевропейских народов понятие смерти: санскритск. «mr̥in mṛiḷe», греческ. meirein, литовское «mirti», то увидим, что и здесь все эти термины, как и наши слова: «умирать», славянское «мрети», произошли от корня «mri» (усиленное «mag»), выражающего впечатление мрака.

Мировоззрение славян было основано как на древних языческих представлениях, так и на христианской концепции, которая принесла новый взгляд на загробную жизнь, отличную от языческой картины. Хранилищем этих представлений является язык. Выдающийся русский языковед Ф.И.Буслаев писал, что слово есть главное и самое естественное орудие предания. К нему, как средоточию, сходятся все тончайшие нити родной старины, все великое и святое, все, чем крепится нравственная жизнь народа... Слово – не условный знак для выражения мысли, но художественный образ, вызванный живейшим ощущением, которое природа и жизнь в человеке возбудили» (1, с. 1)

Известно, что в языке концепт находит свое воплощение в лексемах, фразеологизмах, паремиях. Для реконструкции концепта жизнь и смерть мы исследовали древние тексты, в частности текст древнерусской летописи «Повесть

временных лет». На основе текста можно выделить несколько лексических репрезентов концепта «смерть»: смерть, умереть, преставиться, скончаться, а также выражений:

Основное лексическое значение слова «смерть» - конец земной жизни, кончина, разлучение души с телом, умирание, состояние отжившего». От праславянского слова *sъmьgtь произошли: др.-русск., ст.-слав. съмръть; русск. смерть, укр. смерть, белор. смерць, болг. смърт, сербохорв. смрт̂ (род. п. смр̂ти), словенск. smrt̂ (род. п. smrt̂i), чешск. smrt, словацк. smrt', польск. śmierć, в.-луж. smjerć, н.-луж. śmierś. В данном значении эта лексема неоднократно репрезентуется и в древнерусском тексте: «По сихъ же лѣтехъ, по смерти братья сея, быша обидими деревляны и инѣми околными. И наидоша я козарѣ, сѣдящая в лѣсѣхъ на горах, и ркоша козарѣ: «Платите намъ дань» (3).

Одним из интересных выражений является «умереть смертью», которое в современном языке употребляется как «принять смерть»: «Аще кто матери не слушает, в бѣду впадае, якоже рече: «Аще кто отца или мать не слушает, смертью да умереть» (3). Это выражение в современном русском языке употребляется как умереть своей (несвоей) смертью, умереть голодной смертью, умереть насильственной смертью, умереть смертью храбрых и т.д.

Преставиться – умереть. Слово старославянского происхождения, буквально означает «переставить – переместить», т.е. перейти из одного мира в другой, или преставиться богу. «Игумену бо *преставльиуся* преже 18 лѣт, се сбытсѣя: в се бо лѣто преставися Яновая, именемъ Марья, мѣсяца августа в 16 день» (3). В славянском представлении смерть была прежде всего переходом в иной мир, в другую жизнь. Отсюда выражения преставиться к богу в вечную жизнь, преставиться в вечную жизнь, отойти к богу, сподобиться вечной жизни и покою. В современном языке слово преставиться является устаревшим, риторическим словом.

Языческие взгляды славян с принятием христианства подверглись изменениям. На взгляды славян определенное влияние оказали апокрифические сказания о будущей жизни человека, которые были заимствованы из Греции и Болгарии. Апокрифические сказания были близки по духу, носили мистический характер и получили большую популярность в народе. В этих сказаниях был показан христианский взгляд на жизнь после смерти. «Эти же сказания, влияя на народное миросозерцание, впоследствии, в свою очередь, подвергаясь народной переделке, дополнениям и изменениям, соответственно вкусу и национальным особенностям русского народа, становятся уже не пришлыми, а выразителями русских народных воззрений на загробный мир, что мы и видим из уважения, с каким относился русский человек к синодикам, в основу которых легли апокрифические сказания о загробном мире и в которых выразился взгляд не только просвещенного класса, но и простого русского народа, на что может указывать нам их популярность в народе и «до сего дне» (4).

Противопоставление небесной и земной жизни, этого света и того, другого света представлено в выражениях оставить свет, покинуть свет, расстаться со светом, отойти от мира сего, другой свет, суетный свет, умерети ему в вѣки. Известно, что по славянским представлениям человек, проживший отведенный богом ему срок, должен был после смерти перейти в другой мир. Отсюда и выражения оставить свет, покинуть свет, расстаться со светом, отойти от мира сего. Но убийцы, самоубийцы, которые умирали раньше отведенного богом срока, как отмечает Мирослав Курганский, «становятся заложными покойниками и обитают вблизи от людей, доживают за гробом положенный им срок жизни». Кроме этого, люди, пережившие свой срок, старики умерщвлялись, дабы не быть обузой для рода. Двухростность взглядов в отношении небесной и земной жизни, этого и того света, земного и потустороннего мира определяется и в воззрении на обитель умерших. Это объясняется и трансформацией на протяжении христианской эпохи, и противоречиями языческого образа мироздания.

Великий князь Владимир, призывая своих сородичей принять христианство, сулит им вечную жизнь, даже после смерти: «Суть же хитро сказавше, яко и другый свѣтъ повѣдаютъ быти, и чудно *слышати их: да аще кто*, дѣеть, в нашу вѣру ступить, то паки, умерь, станеть, и не умрети ему в вѣки, аще ли в-ынъ законъ ступить, то на ономъ свѣтѣ в огнѣ горѣти» (3). Кто примет эту веру, тот вовеки не умрет.

Одним из представлений, связанных со смертью, было то, что душа человека уйдет в область неба, солнца и звезд, т.е. перейдет из одного света на другой.

В «Повести временных лет» Глеба убивают, принося его в жертву богу. Он таким образом входит в небесные обители: «Принесся на жертьву Богови, въ *вою* благоухания, жертьва словесная, и прия вѣнѣць, вшед в небесныя обители, и узрѣ желаемого брата своего, и радовашеся с нимъ неизреченною радостью, юже улучиста братолюбьемъ своимъ» (3). Славянские взгляды об обретении вечной жизни в небесной обители ярко выражены в сербской песне «Смерть Ивана Сеньянина», где описаны народные представления об обретении вечной жизни в небесной обители павшими на поле брани героями:

...Так сказал он, с душою простился,

Улетела легкая из тела...

Пусть он узрит райские селенья! (2).

Достижение обители богов, т.е. вечной небесной обители широко распространено в античном и индоевропейском мировоззрении. Это также представлено и в Млечном пути, пути, который ведет праведников в божью обитель.

Предполагалось, что небо было страной праотцов, которое находилось на неприступной горе. На Руси было поверье, что обрезанные ногти не должны выбрасываться, так как после смерти они могут пригодиться для взбирания на гору.

Славяне считали, что существует некая страна, в которую заходило солнце, сюда же после смерти приходили души умерших. Неслучайно в причитаниях смерть представлена как заход солнца. «По народному же русскому поверью, запад и до сего времени считается местом страны отцов. Так, народ думает, что покойников нужно хоронить до захода солнца для того чтобы отходящее на покой солнце могло их захватить с собой и довести до обители умерших» (2).

Фразеологизмы переселить к праотцам, отправиться к праотцам, отойти к предкам, соединиться с предками восходят к латинскому выражению *ad padres* «отправиться к праотцам, т.е. умереть». А.Бирих считает, что «Существует и иное, буквальное объяснение этих выражений: быть похороненным рядом с прародителями. Обычай хоронить умерших рядом с предками известен уже с давних времен (например, у евреев). Возможно также, что выражения переселиться (отойти к предкам), отправиться к праотцам возникли в результате контаминации кальки с лат. *ad padres* и оборотов отправиться (отойти) на тот свет, переселиться в вечность и т.д.» (См.: 2).

Присоединиться к предкам: «И приѣдѣящу Володимеру и Ростиславу, сыну меншому его, и пришедшу же часу, прѣставися тихо и кротко и приложися ко отцемъ своимъ, княживъ лѣтъ у Киевѣ 15, а в Переяславлѣ лѣто, а Черниговѣ лѣто» (3).

Славянскому мировоззрению была присуща вера в мир предков, потусторонний мир, который в сознание был подобен земному миру. Мир предков и мир потомков характеризовался семейными и родовыми связями, которые можно обнаружить и в севернорусской причете:

Вы встречайте-ко, родители

Моего кормильца батюшка!

Н.Велецкая отмечает, что «воззрения на взаимосвязи земного и потустороннего мира, предков и потомков, на покровительство самых различных видов, которое проявляют предки как в отношении ближайших родственников, так и общественное, когда решаются судьбы их народов, уходят в общиндоевропейский период. Древние

славяне сохраняли общеиндоевропейское представление о могуществе предков, происходящих от пребывания их в потустороннем мире. Эти представления у древних славян утратили стройность логически выдержанной системы, испытав длительный процесс трансформации и переосмыслений» (2).

С концептом смерть связаны лексико-фразеологические единицы, «связанные с представлением о смерти как переходе в новую, вечную жизнь или иной мир». В древнеславянской картине мира смерть представлялась как начало иной, отличной от прежней, вечной жизни. Представляет интерес оппозиция тот свет – этот свет, иной мир – этот мир, бытие – небытие, земной мир – подземный мир, которая репрезентуется в следующих фразеологизмах: покинуть свет, отойти от мира сего, отправиться на тот свет, уйти в иной мир, отойти в горный мир, уйти на ниву божию, отправиться к праотцам, дать дуба, отправиться на тот свет и др. Данная оппозиция прежде всего связана с христианским отношением к переходу к другой, лучшей жизни. Отсюда русская пословица «Человек родился на смерть, умирает на жизнь». Смерть воспринимается как конец земной жизни и второе рождение. Так, например, в причитаниях возникает образ иного мира, который находится за «горушки высокие, облачки ходячие»:

... Улетела моя белая лебедушка
На иное на безвестное живленьице!..
За горушки она за высокие,
За облачка она за ходячий...

Исследование текста «Повести временных лет», с одной стороны, выстраивает номинативное поле концепта «смерть», с другой стороны, реконструирует модель смерти, переплетающуюся с космогоническими представлениями о загробном мире, что проявляется в христианском отношении перехода из земного мира в загробный.

Использованная литература

1. Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности: В 2-х тт. Спб., 1861, т. 1, с. 1
2. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. www.klex.ru
3. Повесть временных лет. www.lib.ru
4. Соболев А. Загробный мир по древнерусским представлениям. www.gumer.info

ƏDALƏT ABBASOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

NİYƏ BELƏ DEYİRİK VƏ YA BƏZİ ETİMOLOJİ FİQURLARIN LEKSİK VƏ STRUKTUR-SEMANTİKASI

Açar sözlər: *etimologiya, struktur, semantika*

WHY DO WE SAY SO OR STRUCTURAL SEMANTICS AND LEXICS OF SOME ETYMOLOGICAL FIGURES.

Etymological figure – figure occurred (came across) in connection with the word, word combination or sentence the same root.

Etymology – a branch of linguistics dealing with different (various) words studying the root and history of the morphemes.

Semantics – the meaning of the words, word combinations or the meaning of the grammatical structure.

Key words: *figure, etymology, structure, semantic, root.*

Ayrı-ayrı sözlərin, morfemlərin mənşəyini, tarixini öyrənməklə məşğul olan etimologiya termini yunan dilinə məxsusdur. Yunanca etimon (etymon) “sözün əsas”, “əsil mənası” anlayışını bildirir. Eyni etimoloji prinsiplərlə, üsullarla formalaşan və vahid linqvo-etimoloji məqsədə xidmət edən **etimoloji fiqurların** müəyyənləşdirilərək leksik və struktur-semantik baxımdan izahına böyük ehtiyac hiss olunur. Ünsiyyətin, formasından asılı olmayaraq (yazılı və şifahi), canlı, təsirli və ifadəli alınması işində bunun xüsusi rolu vardır. Nitq normalarının, xüsusən də leksik normanın düzgün tənzimlənməsi üçün digər leksik vahidlərlə bərabər, etimoloji fiqurların da leksik-semantik cəhətdən tam mənası ilə və öz yerində sərrast işlənməsinin ünsiyyətin maksimum səviyyədə qurulmasında faydası çoxdur.

İstər akustik (şifahi), istərsə də optik (yazılı) nitqdə **etimoloji fiqurların** mənasına bələd olmadan istifadəsi nitq situasiyasını pozmaq və məqsədə zidd münasibət qurmaq deməkdir.

Etimoloji fiqur-eyni söz birləşməsi və cümlə tərkibində eyni kökdən düzələn vahidlərin bağlılığı ilə meydana çıxan ritorik fiqur anlamını ifadə edir. “Ölən öldü, qalan qaldı”, “ipə-sapa yatmaq”, “yazı yazmaq”, “alan aldı”, “bilən bildi”, “qaçan qaçdı” və s. nümunələr eyni anlayışı bildirir.

Tarixən “etimologiya” termini “morfologiya” mənasında işlədilmiş, dil vahidlərinin quruluşu haqqında təlim kimi başa düşülmüşdür. Etimologiyanın tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə yunan filosofları sözlərin etimologiyası ilə məşğul olmuşlar. Bu elmin banisi Platon (Əflatun) sayılır. Lakin etimologiyanın elmi əsasları yalnız müqayisəli-tarixi dilçilik meydana gələndən sonra müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də **etimoloji tədqiqatda** müqayisəli-tarixi metod əsas rola malikdir. Etimologiya müqayisəli-tarixi metoda və daxili rekonstruksiyaya əsaslanaraq dilin uzaq dərinliklərinə nüfuz edir.

Etimologiyadan bəhs etdikdə birinci növbədə, elmi etimologiya nəzərdə tutulmalıdır... Xalq etimologiyasından fərqli olaraq, hər hansı bir sözün mənşəyinə dair təsadüfi, uydurma deyil, aydın, dəqiq, inandırıcı dəlillərə söykənən məna təsəvvür edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun “təbiət materiyasını” təşkil etsə də, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmununu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə olsaydı indiki vəziyyətdən tam fərqli olaraq, ayrı-ayrı dillər deyil, təkə bir dil mövcud olardı. Sözün leksik mənası şüurumuzun obyektiv gerçəkliklə əlaqəsindən yaranır. Xarici aləmlə təfəkkürümüzün idrak imkanları arasındakı münasibətlər müxtəlif olduğundan sözlər də forma və məzmunca rəngarəngdir.

Hər bir leksik vahidin etimoloji-tarixi əsasları olduğu kimi, **etimoloji fiqurların da** özəl etimoloji əlaməti, qədim mənası, formalaşma əsasını təşkil edən müəyyən hadisə və şəraitlə bağlılığı vardır. Elmi və danışiq-məişət üslubu üçün faydalı olacağını nəzərə alaraq bunlardan bəzilərinin leksik və struktur-semantik mənalarını izah etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

1.Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər-Leksik mənasına görə, dilini ağzında saxlaya bilməyən, başqasının sirtini açan, yerli-yersiz danışan adamlar haqqında deyilir.

Struktur-semantik tipi baxımdan-Ümumi şəxslə cümlə şəklində təşəkkül tapmış belə cümlələr məzmunca bütün şəxslərə (təki və cəminə) aid olur.

Formalaşma əsasını təşkil edən hadisə-Avestada deyildiyinə görə, Yer üzündə birinci insan və birinci padşah olan Kəyumərs divlər tərəfindən öldürülmüş oğlu Hüşəngin intiqamını almaq üçün gedərkən bir ağ xoruzun ilanla vuruşduğunu və banladığını görür. Kəyumərs ilanı öldürür, xoruzun banlamağını yaxşı əlamət hesab edib, onu evə gətirir.

İllər keçir bir dəfə xoruz axşam vaxtı banlayır. Xoruz bu vaxta qədər axşamlar banlamazmış. Ona görə adamlar onun bu vaxtsız banına təəccüb edirlər. Gəlib Kəyumərsin

öldüyünü görürlər. Bundan sonra xoruzun axşam (vaxtsız) banı pis əlamət hesab olunur. İnama görə, belə xoruzun başı kəsilməzsə, fəlakət üz verə bilər.

2. **“Bəlkə”ni əkilər, bitməyib-leksik mənası baxımından** tez-tez “bəlkə” sözünü işlədərək ehtimal irəli sürənlərə etiraz olaraq bu qərribə ifadə işlədilir, yəni “Ehtimalla danışma, dəqiq ol!”.

Struktur-semantik tipinə görə, ümumi şəxsi cümlə modelindədir, məzmun dairəsi cəhətdən ümuma (hamıya) aid olan fikri ifadədir.

Formalaşma əsasına görə, ifadə maraqlı bir söz oyunu əsasında yaranıb. Burada əslində “bəlgə” sözü “bəlkə” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Bəlgə əkinlərin arasında boş qalan əkilməyən yer, mərz (əkin yerinin hüdudunu bildirən nişan) deməkdir. Bu yer daim tapdandığından əkilərsə də, heç nə bitməz.

3. **Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə-leksik-semantik cəhətdən hazırda bu ifadə özünü yüksək tutan, başqasının rəyini eşitmək istəməyən adamlar haqqında işlədilir.**

Struktur-semantik baxımından xəbər əsasında formalaşan təktərkipli sadə cümlədir. Şəxssiz cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. İsmi xəbərlidir, xəbərlərinin morfoloji əlaməti şəxs şəkilçisidir (IŞ. təki-əm; III ş. təki-dir).

Formalaşma əsası-X əsrdən başlayaraq Bağdadda hakimiyyəti ələ keçirmək, xəlifə olmaq uğrunda müharibələr gedirdi. Bu müharibədə məğlub olanların gözüni çıxarıb, onları dilənçi vəziyyətinə salırdılar. Belə xəlifələrdən biri əl-Qahir adlı bir şəxs olmuşdur. O, məğlub edilərək gözləri çıxarılmış və 17 il şikəst yaşamışdır.

“Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə” məsəli də həmin münasibətlə yaranmışdır.

4. **“Karvan” sözünün mənşəyi.**

Leksik-semantikasına görə, Qədim hind dilində dəvəyə “Karvan” deyiblər. Farslar isə dəvə qatarına karvan deyirlər. Deməli, karvan tarixi baxımdan hind sözüdür, dəvə ilə bağlıdır. İndi mənə bir qədər genişlənilib, yəni dəvədən kənara da çıxıb, “maşın karvanı” anlamında da işlədirik.

Struktur-semantik əlaməti mübtədə əsasında formalaşan təktərkipli sadə cümlə tipinə uyğundur. Adlıq cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. Söz şəklində olan adlıq cümlə növünə aiddir.

Formalaşma əsası-xalqımızın qədim həyat tərzini ilə bağlıdır. Qonşu xalqlarla ticarət əlaqələrinin qurulması prosesi tarixi ilə əlaqədar yaranmışdır.

5. **“Boyuna boz ip”, yaxud “qamış ölçüm” ifadəsi**

Leksik-semantikasi-Qədimdə ölüyə qəbir qazmaq üçün onun boyunun uzunluğunu ya qamış, ya da iplə ölçmək lazım gəlirdi. Sonra isə həmin ölçüyə müvafiq qəbir qazırdılar.

İndi həmin ifadələr “öl”, “yaşama” sözlərinin mənasını ifadə edir.

Struktur-semantik xüsusiyyəti-cüttərkipli geniş cümləyə müvafiq gəlir. Mübtədəsi xəbərə görə müəyyənləşən müəyyən şəxsi cümlə növüdür.

Formalaşma əsası-dini mərasimlə əlaqədardır. Ölçü aləti (vahidi) metrənin mövcud olmadığı tarixə aiddir.

6. **“Yarasa”. Leksik-semantikasi:** xalq yozumunda bu məməli heyvanın adını yara salan kimi izah edirlər; guya bədənə yapışır, qanı sorur və yara salır. Elmi ədəbiyyatda isə bu söz *arsakarsa* kimi işlədilib. *Karsa* “siçan, siçovil” *arsa isə* “uçan” deməkdir. Belə ehtimal olunur ki, rus dilindəki krisa sözü də yarasa sözü ilə qohumdur. Yəni, *yarasa* “uçan siçan” anlamındadır.

Struktur-semantik tipi baxımdan adlıq cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. Mübtədə əsasında formalaşan təktərkipli cümləyə uyğun gəlir.

Formalaşma əsası-quşun hərəkətlə bağlı əlaməti ilə əlaqədardır.

7. **“Salam-əleyküm” kəlməsi isə leksik-semantikasına görə**, əmin-amanlıq səninin olsun anlamındadır. **“Salam”** ərəb sözü olub, sülh mənasını verir. Deməli, bu sözlərdən yalnız xoş niyyətlə müsbət anlamda istifadə etmək lazımdır. Hətta tanımadığımız adamlara belə salam

vermək hörmət əlamətidir. Bu, şəxsin mədəni, intellektual cəhətdən isə inkişaf etməsinə bir işarədir.

Struktur-semantikasi əsas etibarilə söz cümləyə bənzəyir. Görüşmə nitq etiketi sırasına daxildir.

Formalaşma əsası baxımdan-insanlığın təşəkkülü tarixi və islam dininin qəbulu ilə əlaqədardır. Münasibətin müsbət başlanğıcı funksiyası ilə bağlı olduğu ehtimalı daha böyükdür.

8. Böyürtkən

Böyürü tikan

Böyürtkən böyürtkəndi,

Niyə böyürü tikandı?

-Tikansız olsa əgər,

Quşlar qonub dənləyər.

Nübar qalmaz bir dənə,

Nə babaya, nə sənə (*Məmməd Aslan*)

Leksik-semantikasi-mətnin məzmununda ifadə edildiyi kimi “böyürü tikanlı” anlamına uyğun gəlir.

Struktur-leksik-semantikasi cəhətdən mürəkkəb sözdür. Məlumdur ki, bir çox mürəkkəb sözlərin formalaşmasında əşyanın daşdığı əlamət və xüsusiyyətləri böyük əhəmiyyətə malikdir. “*Böyürtkən*” sözünün formalaşması da qeyd etdiyimiz fikirlə yaxından səsləşir.

9. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz-leksik-semantik cəhətdən bacarıq və istedadın hamıya aid olmamasını, hər adamın öz peşə və sənətini mükəmməl bilməməsini ifadə edir. Burada semantik baxımdan bir bənzətmə, müqayisə əlamətinin olduğu da aşkar görünür.

Hazırda bu ifadədən təkcə oxumaq anlamında deyil, daha geniş mənələrdə də istifadə edilir. Biri öz peşəsinə laqeyd, məsuliyyətsiz yanaşdıqda, yaxud kimsə əməlinə düzgün olmadıqda müqayisə yolu ilə qarşılaşdırma məqsədi üçün bu ifadə indi daha çox işlədilir.

Struktur-semantik əlaməti baxımdan-cüttərkiibli müəyyən şəxsi müxtəsər cümlədir.

Formalaşma əsası maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. Azərbaycan xalqının böyük şairi Molla Pənah Vaqiflə bağlı yaranan bu ifadəni müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Ə. Haqverdiyev hekayələrinin birində bu məsələ haqqında belə yazır:

... “Amma şəhər camaatının əksəri Xəlifəli ocağına gedir, hətta belə də rəvayət var:

İlin axır çərşənbəsində, yəni Novruz bayramından bir neçə gün qabaq Molla Pənah özünün Saatlı məhəlləsində vəqə məktəbində oturub Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağında böyük bir izdiham gedir. Qabaqda Əliağacli fərraşlar camaatı o yan bu yana qovurlar. Bir nəfər şəxs əlində gümüş qəlyan, yanında birisi əlində manqal dolusu köz, əlavə neçə fağır geyinmiş adamlar. Xülasə, bir padşah cəlalı. Vaqif bu vəqənin nə olduğunu xəbər alanda deyirlər ki, bəs Qarabağ xanı İbrahim xan Xəlifəli ocağına öz çilləsini kəsdirməyə gedir. Vaqif orada nə fikrə gedirsə, götürüb bir şeir yazıb xana göndərir:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,

Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.

Düyü ilə yağ ha çoxdan tükənmiş,

Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Xanın şeirdən çox xoşu gəlir. Vaqifi yanına aparır. Vaqifin ağına, kamalına, şirin danışlarına bənd olub, onu həmişəlik yanında saxlayıb, vəzirlik mənsəbini ona verir”. Odur ki, Qarabağda xanlığı İbrahim xan deyil, Molla Pənah Vaqif idarə edirdi. Ona görə də deyiblər: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”.

Beləliklə, bu cür etimoloji fiqurlar obyektiv gerçəkliliklə əlaqədar olaraq yaranır. Müəyyən zaman keçdikcə həmin ifadələr öz ilkin (həqiqi) mənasından uzaqlaşır,

mütəhərrikliliyini itirərək məcazlaşır. Belə ifadələr struktur-semantik cəhətdən sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərini daşdığı üçün onun tərkibinə daxildir.

Müsaibin diqqətini cəlb etmək, söylədiyi fikri qüvvətləndirmək, danışdığı məzmununu anlaşılıqlı və sadə şəkllə salmaq məqsədilə bu cür ifadələrdən geniş istifadə edilir. Mənası anlaşılıqda həmin ifadələrin fəal nitq mövqeyində işlənmə qabiliyyəti də artır.

Etimoloji fiqurların araşdırılması, linqvistik cəhətdən şərhli dil tarixinin öyrənilməsi baxımdan da olduqca faydalıdır. Çünki hər bir sözün, “ifadənin etimoloji təhlilinin əsasında qədim mənə anlayışı durur. Həmin “qədimlik” anlayışı isə, şübhəsiz, “tarixilik” anlayışı ilə bağlıdır. Demək, nəticə etibarilə biz dilimizin tarixini öyrənmiş oluruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. “Pedaqogika”, Bakı, 2005
- 2.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə), “Maarif”, Bakı, 1979
- 3.Cəfərov S. müasir Azərbaycan dili (II hissə) “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007
- 4.Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi “Maarif”, Bakı, 1985
- 5.Qurbanov A. Ümumi dilçilik (I cild), “Maarif”, Bakı, 1989

AFAQ MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

QUTADĞU BİLİG ƏSƏRİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ LEKSİKA (rütbə,vəzifə; planet və bürc adları)

Açar sözlər: Qutağü bilig, planet adları, vəzifə adları, leksika

THE ORIGINALLY TURKISH PROFESSION, POSITION, RANK, AND ALSO THE PLANET AND ZODIAC NAMES OF “QUTADGU BILIK”

This article investigates the Turkish lexical layer of Joseph Balasagunlu’s statue of “Qutadgu Bilik”, the first voluminous work of the Turkish-Islamic period that has come to us. The article emphasizes the originally turkish profession, position, rank, and also the planet and zodiac names, since the range of the subject is too wide. Defined words are compared with other selected written monuments, Dialectological dictionaries have also been referred to. The research once again proves that, this monument which is rich with a very interesting, deep, philosophical advices; wise proverbs and parables, is an invaluable resource for us to get information about XI century Turkish lexical layer.

Key words: Vocabulary, Qutadgu Bilik, the planet names, position names

Orta əsrlərdə qələmə alınmış əlimizə gəlib çatan ilk türk abidələri islamiyyət dönəminə rast gəlir. Buna görə, bəzən bu dövrü türk-islam (İslami türk) ədəbiyyatı dövrü də adlandırırlar. İlk türk-islam dövləti olan Qaraxanlılar imperiyası 840-cı ildə yaranmışdır (süqutu 1212-ci il). Yazılı mənbələrdə Qaraxanlı dövlətində ərsəyə gəlmiş bir neçə əsər haqqında məlumat olsa da, onlar dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. XI əsrin əlimizə gəlib çatan ilk irihəcmli bədii əsəri Yusif Balasağunlunun *Qutadğu bilig* abidəsidir. Kitabın yazılıb bitmə tarixi 1069-70-ci il olaraq göstərilir.

Qutadğu bilig - “qut olma, xoşbəxt olma bilgisi” deməkdir, yəni əsər xoşbəxtliyin yolunu göstərir. Müəllif yazdığı kitabın adı və kitabı nə üçün yazdığı haqqında belə deyir:
kitab atı urdum kutadqu bilig

kutadsu okıqlıka tutsu elig (350)*

(Kitabın adını *Qutadğu bilig* qoydum; oxuyana qutlu olsun və ona yol göstərsin). Y. Balasaqunluya görə, insan o zaman xoşbəxtidir ki, onun yaşadığı cəmiyyət və dövlət xoşbəxtidir. Cəmiyyət o zaman xoşbəxtidir ki, o cəmiyyətdə və ölkədə əmin-amanlıqdır, ədalət hökm sürür və qanunlar işləyir.

Əsərdə hökmdarın, vəzirin, bəylərin, ordu başçılarının, elçilərin (səfirlərin), saray yazıçılarının, xəzinədarların və xidmətçilərin vəzifələri, onların hərəkətləri, digər təbəqədən olan insanlarla necə rəftar etmələri, münasibət qurmaları haqqında məsləhətlər verilir. Bu vəzifə, rütbə adlarının bir çoxunun türkcə verilməsi faktı maraqlıdır. Məsələn, **ilik** (il//el+ik) - hakimiyyət başında olan insan, hökmdar:

ilig aydı arzuñ bu erse kalı. (3893). DTS-də *elig* sözünün “hökmdar” mənası göstərilmişdir. Bu sözün Turfan mətnlərində *elig* formasında; “Altun yaruq”da *elig bəg // elig qan* birləşmələri halında “hökmdar titulu” anlamında işləndiyi qeyd olunmuşdur (7; 170).

kayusı **inanç beg** kayu **çağrı beg**

kayusı **tigin beg** kayu **çavlı beg** (4068)

kayu **yavqu yuqruş** bolur **il begi**

kayu atı teñsiz bolur **er ögi** (4069)

(bəzisi *inanç bəy*, bəzisi *çağrı bəy*, *tigin bəy* və ya *çavlı bəy* olur.

bəzisi *yavqu*, *yuqruş* və ya *il bəyi* olur, bəzisi də tayı bərabəri olmayan *ər ögi* olur)

Göründüyü kimi, dörd misrada yeddi türk mənşəli rütbə adı işlənmişdir. Bunlardan **inanç /inanç bəg** - (inanılan bəy) tituldur. Mahmud Kaşğarlıda *inanç bəy* “inanılan, güvənilən bəy” mənasında göstərilmişdir (9;290). Ramiz Əskər bu sözün müasir qarşılığını “dövlət naziri” kimi vermişdir (11;94). Onu da qeyd etməliyik ki, *bəg/bəy* leksemi orta əsr türk yazılı abidələrində vəzifə və rütbə ifadə edən sözlərlə bərabər işlənərək, əsasən, yüksək vəzifələri ifadə etmişdir.

Çağrı bəg - *çağrı* sözü qədim türkcədə “şahin quşu” mənasındadır, *çağrı bəg* isə tituldur, saray rütbəsidir (9;217).

Tigin bəg - DTS-də *tegin* “xan ailəsinin kiçik üzvlərinin adlarının sonuna əlavə edilən titul; şahzadə” mənasında verilmişdir (7;547). Mahmud Kaşğarlı isə *tigin* sözünü belə izah edir: *tegin/tigin* əvvəllər “kölə” mənasında işlənmişdir. Daha sonralar atalarına hörmət əlaməti olaraq Əfrasiyab oğulları üçün işlənməyə başlamışdır (yəni atalarına hörmət əlaməti olaraq “qul, kölə olmaq”) (9;546). *Qutadğu-bilik*-də *tigin bəg* - titul, saray rütbəsidir.

Çavlı bəg - *çavlı* leksemi DLT-də “şahin quşu” (9;225); *Qutadğu-bilik*-də *çavlı bəg* saray rütbəsi olaraq verilmişdir.

Yavqu - xaqandan iki səviyyə aşağıda xalqdan bir insana (yəni bəy soyundan olmayan) verilən vəzifə; **yuqruş** isə xalq arasından çıxıb vəzirlik vəzifəsnə qədər yüksələn insana verilən addır; bu vəzifə xaqandan bir pillə aşağıdır.

İl bəg (elin bəyi) - bu da vəzifə adıdır. A.Dilaçar bu sözün müasir variantını “daxili işlər naziri” kimi göstərir (6;121) .

Ər ögi - *ögə* sözü DLT-də ağıllı, müdrik, xalq arasından çıxmış bir adama verilən ləqəb olduğu göstəriləndən sonra, *tegin*-dən bir pillə aşağıda olduğu da qeyd edilmişdir (9;369). Ramiz Əskər isə *ər ögi* sözünün müasir variantını “dövlət müşaviri” kimi vermişdir (11;94).

“Qutadğu bilig” əsərində, demək olar ki, hər misra bir atalar sözüdür, öyüd və nəsihətdir. Burada türklərin qədimdən gələn böyük-kiçik münasibətləri, böyüyə hörmətdən tutmuş stol arxasında etik qaydalara riayət etmə qanunlarına qədər hər bir şey haqqında məsləhət verilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə hökmdarın alimlər, təbiblər, sənətkarlar və qara camaatla necə rəftar etməsi, qulluqçuların da öz növbəsində işlərində özlərini necə aparması (duruşu, geyimi, xasiyyəti, danışığı haqqında), vəzifə sahibi ola bilmək

---

* Misallar R.R. Arat “Kutadğu bilig” İstanbul, Milli Eğitim basımevi, 1947-ci il nəşrindən alınmışdır.

üçün hansı insani keyfiyyətlərin gərəkli olması haqqında məsləhətlər verilir. Ümumiyyətlə, abidə bütün türk dillərinin dil tarixi baxımından zəngin materiallar əhatə etməsi ilə bərabər, o dövrdə türkün həyatı, həyata, işə və insanlara münasibəti, rəftarı, düşüncəsi və s. kimi maraqlı faktlarla rəngarəngdir. Məsələn, əsərdə saray xidmətçilərinin adlarının türkcə verilməsi ilə bərabər düzgün xidmətin üsulları göstərilir, günümüz dili ilə desək karyerada yüksəlmə yolları haqqında məsləhətlər verilir:

atım ersig erse bolur **ok yaçı**

köni erse kılkı bolur **tamqaçı** (4046)

(Yaxşı nişancı cəursu, o, *oxçu* və *yayçı* olar;

doğru xasiyyətli (dürüst olan) isə, *möhürçü* olar)

kılınçı arıq erse körklüg yüzi

idişçi kılur beg ay köngli yazı (4047)

(Hərəkəti təmiz, üzü gözəl isə, bəy onu *saqi* edər, ey təmiz qəlblı insan)

bitig bilse sakış **aqıçı** bolur

ukuş ög ked erse **bitigçi** bolur (4048)

(Yazı və hesab işlərini bilir, *xəzinədar* olar; ağıllı və zəkası yaxşı isə, *katib* olar)

Müəllif işini düzgün, canla-başla, hiyləsiz və dürüstlüklə görən insanların addım-addım

vəzifəsində yüksələcəyini qeyd edir:

kayusı alur hil bolur **hil başı**

kayusı at adqır öze **il başı** (4064)

(Bunlardan bəzisinə bir qrup verirlər, olar *qrup başçısı*; kimisi at-ayğır üzərində *il başı* olar)

kayusı **sü başı** kayusı hacib (4065)

kayusı **ılmqa** bolur söz açıp

(Bəzisi *qoşun başçısı* olar, bəzisi hacib; bəzisi də hökmdarın sirrini bilən *katibi* olar)

Bundan başqa, əsərdə işlənmiş türk mənşəli xidmətçi, qulluqçu və vəzifə adlarına baxaq: **aqıçı** “xəzinədar” (4145), **aşbaşçı** “baş aşpaz” (4147), **aşçı** “aşpaz” (4148), **bedizci** “rəssam, heykəltaraş; boyaçı” (4458), **bitigçi** “katib” (4146), **etükçi** “ayaqqabıçı” (4458), **idişçi başı** “içki düzəldən və onu mühafizə edən” (4140), **igdişçi** “heyvan yetişdirən” (4439), **kapuq başçısı** “qarıçıbaşı, mühafizə rəisi, icraçı” (**4152**), **kırmaçı** “dərici” (4458), **kök ayuq** “baş müşavir” (4128), **kuşçı** “quşcu”, **satıqçı** “satıcı” (4419), **sırçı** “cılalama işi ilə məşğul olan” (4458), **sü başı** “ordu başı” (4143), **tafarçı** “yük daşıyan” (4449), **tapuqçı** “xidmətçi” (4031), **tarıqçı** “fermer” (4400), **temürçü** “dəmirçi” (4458), **töşəkçi** “döşəkçi” (4148), **tüş yoquçı** “yuxu yozan” (4368), **otaçı** “həkim” (4356), **uz** “sənətkar, usta” (4456), **yalavaç** “səfir” (4139), **yulduzçı** “münəccim” (4376) və s.

Əsərin dilinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də sömə cisimlərinin adlarının türkcə verilməsidir. Belə ki, *yiti yulduz on iki üküknü ayur* (yeddi ulduzu və on iki bürcü söyləyir) başlığı ilə verilən V babda, adından da görüldüyü kimi, *yeddi ulduz və on iki bürcdən söz* açılır. Türkcə verilən bu adlara diqqət yetirək, çünki sonralar bu sözlər alınma mənşəli ləksemlərlə qarışmışdır.

törütü tilek teg tözü alemiq

yaruttı ajunka **künüg** hem **ayıq** (125)

(bütün aləmi istədiyi kimi yaratdı (Tanrı); dünya üçün **günəş** və **ayı** aydınladı)

bularda eñ üstün **sekontir**** yorır

iki yıl sekiz ay bir evde kalır (131)

(bunlardan (planetlərdən) ən üstüdə **Saturn** dolaşır; bir bürcdə iki il səkkiz ay qalır)

C.Klouson abidədə *sekontir* sözündəki *r* səsinin səhv yazıldığını, əslində bunun *z* olduğunu qeyd edir. K.Brokkelman da *sekontir* sözünün *sekendiz* şəklini aldığı vurqulayaraq

---

** Orxon-Yenisey abidələrində Saturn- Kivan, Yupiter - Urmız, Venera - Nağıd, Merkuri - Tir şəklində işlədilmişdir.

buradaki *-diz* şəkiçisinin *yultuz, küntüz, muntuz* sözlərində görünən isimdən isim düzəldən şəkilçi olduğunu düşünür (11;114).

anıqda basa boldı ikinç *oñay*
bir evde kalır on adın iki ay (132)

(Ondan sonra ikinci olaraq *Yupiter* gəlir; bir bürcdə on iki ay qalır)

Oñ sözü bir çox lüğətdə (məs. L.Budaqov, DLT, K.Brokkelman və s.) səmt mənasında “sağ” mənasında verilir. Lakin DLT-də *oñay* sözü var ki, o da “asan” anlamında göstərilir.

üçünçü *kürüd* keldi köksün yorır
kayuka bu baksa yaşarmış kurır (133)

(Üçüncü olaraq *Mars* gəlir, qəzəblə dolaşır; hara baxsa, yaşıllaşan quruyur)

Ümumiyyətlə, Mars qədim mifologiyalarda qəzəblidir və savaşa tanrısı olaraq göstərilir.

Bu, bəlkə də, planetin qızılı rəngdə olması ilə əlaqədardır. (Müq.ət: insanın qəzəblənərkən qızarması).

yaşık boldı törtinç yaruttı ajun
yakışsa yarutur bakışsa özün (134)

(Dördüncü *Günəş*dir; dünyanı aydınladır; yaxınlaşanları, qarşısına gələnləri işığı ilə aydınladır).

Yaşık leksemi müasir dilimizdə *işiq* şəklində sabitləşmişdir.

sevüg yüz urundı bişinç *sevit*
seve baktı erse sen özni avıt (135)

(Beşincisi *Venera*dır, sevimli üzünü göstərir; sənə sevərək baxarsa, özünü ovut)

Venera qədimdən sevgi planeti olaraq dəyərləndirilir. Bu, hər halda, onun rənginin ağ və parlaq olması ilə əlaqədardır. Buna görə də, türklər bu planeti ənənəyə sadiq qalaraq sevgini simvolizə edən *Sevit* adı ilə adlandırmışlar.

basa keldi *arzu tilek* arzular
kayuka yağuşsa anjar öz ular (136)

(Bundan sonra *Merkuri* gəlir; ona kim yaxınlaşsa, dilək və arzularına qovuşar)

Bu planetin adında iki müxtəlif mənşəli (*arzu*-fars, *tilək*-türk) sinonim sözün işləndiyi diqqəti cəlb edir. Merkuriyin günəş sistemindəki hərəkəti digər planetlərə görə daha sürətlidir. Məhz buna görə onu Vasiətçi planet də adlandırdılar.

bularda eñ altın bu *yalçık* yorır
yaşık birle utru bakışsa tolır (137)

(Bunlardan ən altda bu *Ay* dolaşır; *Günəş* ilə qarşı-qarşıya gələrsə, dolun aya çevrilir)

Planetlərin günəş sisemində düzülüşü qədim astronomik görüşlərə əsasən verilmişdir. Məsələn, Ptolomeyin verdiyi (eramızın 90-160 illəri) planetlərin düzülüş şəkli ilə Yusuf Has Hacibin əsərindəki düzülüş şəkli eynidir (Saturn, Yupiter, Mars, Günəş, Venera, Merkuri və Ay). Hər ikisi də Ay və Günəşi planetlərə aid edir. Daha sonrakı dövrlərdə planetlərin Günəş ətrafında Merkuri, Venera, Yer, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun və Pluton sıralanması üzrə dövr etdiyi məlum oldu. Ay isə planetlər siyahısından çıxarılaraq Yerin təbii peyki adlandırıldı.

Abidədə, daha sonra, on iki bürcün türkcə adı və onlar haqqında məlumat verilir:

kozi yazkı yulduz basa *ud* kelir
erentir kuçık birle sançu yorır (139)

(*Qoç* bahar ulduzudur, sonra *Buğa* gəlir; *Ekizlər* ilə *Xərçəng* yan-yana yürüyər). DLT-də *ud* sözünün çigilcə olduğu və “öküz” mənasında işləndiyi qeyd olunub (9;614)

kör *arşlan* bile koşnı *buğday başı*
basa *ülgü* boldı *çadan ya* işi (140)

(Bax, *Şirin* qonşusu *Qız* (bürcüdür); sonra *Əqrəb* və *Oxatanın* (Yay) dostu *Tərəzi* gəlir).

“Əqrəb” mənasını verən *çadan* sözü *çayan* fonetik formasında həm Azərbaycan dilinin dialektlərində (Böyük Qarakilsə, Goranboy, Qazax, Ordubad, Yevlax) (3;94), həm də Türkiyənin bir sıra bölgələrində (Burdur, Ordu, Sivas, Konya, Kemer, Antalya, Muğlanın bir

sıra kəndlərində) (5;1096) eyni mənada hal-hazırda işlənməkdədir. Son misradakı *ülgü* sözü *tərazi* bürcünü bildirir. *Altun yaruq* abidəsində “ölçü” mənasını verən *ülgü* sözü işlənmişdir (6; 624).

basa keldi *oğlak könek* hem *balık*

bular toğdı erse yarudı kalık (141)

(Bundan sonra *Oğlaq, Dolça, Balıqlar* gəldi; bunlar doğunca, göyün üzü aydınlanır)

Bu beytdə maraqlı söz *könək* leksemidir. Abidədə Dolça bürcünü ifadə edən bu kəlmə DLT-də “dərindən su qabı, su tuluğu” mənasında verilib (9;323). Belə olduğu halda, sözün *kön-gön* leksemindən yarandığını düşünmək olar. Bildiyimiz kimi, *gön* “iri heyvanların işlənmiş dərisi” deməkdir (4;261) ki, göndən hazırlanan su qabı *gönək/könək* adlanmağa başlamışdır.

“*Qutadğu bilig*” dili ilə tanış olduğumuz zaman, onun leksikasınının həm qədim türk dili ilə, həm orta əsr türk yazılı abidələrinin dili ilə səsləşdiyinin də şahidi oluruq. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, *Qutadğu bilik* dili orta əsr türk yazılı abidələrin leksik qatı ilə ümumilik göstərsə də, elə leksik vahidlər var ki, digər yazılı abidələrimizdə rast gəlmirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Arat R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin. İstanbul, Milli təhsil basımevi, 1947.
- 2.Arat R.R. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. II. Tercüme. Ankara, Türk tarix kurumu basımevi, 1959.
- 3.Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara, TDK, 1999.
- 4.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, Şərqlər-Qərblər, 2006.
- 5.Derleme sözlüğü. III cild, Ankara, TDK, 1993.
- 6.Dilaçar A. Kutadgu Bilig incelemeşi. Ankara, TDK yayınları, 1995.
- 7.Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969.
8. Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig Grameri - Fiil. Ankara, 1984.
- 9.Mahmud el-Kaşgari. Divanü Lügatit-Türk. Tercüme: Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi. İstanbul, Kabcacı, 2007.
- 10.Наджиб Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М., Наука, 1989.
- 11.Osman Kabadayı. Eski Türkçe gök bilimi (astronomi) terimleri. Kırkkale, 2007.
12. Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, Elm, 2003.

ƏLİHEYDƏR AĞAKİŞİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASITƏLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *KİV, üslub, dil, cəmiyyət, informasiya, mətbuat, radio, televiziya*

The article notes the impact that the mass media on society, including the development of language. There is also a great role of the media in shaping the world. There have been a variety of stylistic peculiarities of the language of mass media - newspapers, radio and television. In conclusion points to the negative role of modern media in terms of violations of the norms of the literary language, excessive use of jargon and Anglo-Americanisms.

Keywords: *media, style, language, society, information, press, radio, TV*

Üslubiyyat dildən istifadə problemlərini araşdırır və həll edir. Onun predmetini də elə bu təşkil edir. Onun digər dilçilik sahələri arasında müstəqil elm sahəsi kimi mahiyyətini məhz bu

təşkil edir. Ədəbi dilin müxtəlif qolları üslublar, onların fəaliyyəti və ya dil vasitələrindən ədəbi dildə istifadə üsulları haqqında elm sahəsi üslubiyyat adlanır. Başqa sözlə, üslubiyyat dilin üslubi vasitələri haqqında elmdir.

Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin həyatına birmənalı şəkildə daxil olmuşdur. Onlar insan şüuruna təsir göstərilməsi üçün ən qüdrətli vasitədir. Mahiyyət etibarilə dinamik olmaqla, kütləvi informasiya vasitələrinin dili ictimai şüurdakı bütün dəyişikliklərə son dərəcə sürətlə reaksiya verərək, onun durumunu əks etdirir və formalaşmasına təsir göstərir. Müasir dilçilikdə dilin araşdırılmasına yanaşmalardakı yeni meyillər də məhz KİV dilində özünü göstərir

Müasir cəmiyyətdə kütləvi informasiya vasitələri ən mühüm ictimai institutlardan biridir, çünki KİV cəmiyyət üzvlərinin baxışları və təsəvvürlərinin formalaşmasına şüurlu şəkildə təsir göstərir. Bu təsir insanların nitqi, davranışı da məruz qalır. KİV dilinin özəlliyi informasiyanın konkret auditoriya üçün sadə və anlaşılıqlı dildə çatdırılmasından ibarətdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili cəmiyyətin istifadə etdiyi dilin ən parlaq göstəricisidir. Bu dil böyük təsir qüvvəsinə malik olmaqla yanaşı, həm də bir çox xarakteristikalarına görə danışq dilinə çox yaxındır. Təbii ki, bu və ya digər kütləvi informasiya vasitəsi konkret sosial sifariş yerinə yetirir, cəmiyyətin müəyyən qatının və ya qanadının baxışlarını, meyarlarını, siyasi görüşlərini əks etdirir. Onun təqdim etdiyi materiallar da məhz bu nöqtəyi-nəzərdən təqdim olunur.

Əsas informasiya vasitələri mətbuat, radio və televiziyadır ki, bunlar kütləvi informasiya vasitələri kimi tanınır. Onların xarakteri müəyyən üslub vasitəsilə açıqlanır və bu, KİV dilinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Üslubiyyata gəldikdə isə, o, nitq vasitəsilə təmas zamanı dildən, dil sistemini təşkil edən vahidlər və kateqoriyalarından istifadə haqqında elmdir və dilçilik fənləri arasında xüsusi yer tutur. Dilçilər fikrin açıqlanması, anlayışların bildirilməsi, dil daşıyıcılarına informasiya çatdırılması və həmin daşıyıcıların bu informasiyanı ötürməsi üçün zəruri olan dil vasitələrini araşdırırlar. Üslubiyyat isə bu və ya başqa dilin vahidləri və kateqoriyalarının fikirlərin, hislərin ifadəsi, fikir mübadiləsi aparılması, informasiya ötürülməsi məqsədilə necə istifadə olunması məsələsini ehtiva edir. Başqa sözlə, üslubiyyat aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirir:

- cəmiyyətin zəruri tələbatlarının ödənilməsi üçün dildən necə istifadə edilir;
- birgə fəaliyyət, iş və ya, sadəcə, yaşam üçün insanlar arasında təmasların qurulması;
- bu və ya digər dil vasitələrinin kütləvi informasiya vasitələrində necə fəaliyyət göstərməsinə;
- bu və ya digər təmas şəraitində onların konkret mətdə qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyətinə.

Kütləvi informasiya vasitələrində təqdim olunan mətnlər tam bir sıra özəlliklərə malikdir. Bu mətnlərin araşdırılmasınınin mürəkkəbliyi bir çox çeşidli amillərlə bağlıdır: janr qeyri-müəyyənliyi, konkret ötürülmə kanalına bağlılıq, şifahi nitqlə yazılı nitqin qarışması, mətnin yaradılması və mənimsənilməsinin kollektiv şəklində olması və s. Bütün bunlar ayrı-ayrı KİV-lərin – radio, mətbuat və televiziyanın dilinin təhlilini dəstəkləməklə yanaşı, kütləvi informasiyanın vahid mətn qismində təfsirinə imkan verən müəyyən bir nəzəriyyə axtarışlarına da rəvac verir. Başqa sözlə desək, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin dilə münasibətini, ondan istifadə tərzini formalaşdırır. Bunun səbəbi KİV-lərin dildəki dəyişikliklərə hamıdan tez reaksiya verməsi və bu dəyişiklikləri əks etdirmələridir. Məhz kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyəti yeni dəyərlər barədə məlumatlandırır, onları dəyərləndirməklə ictimai diskursa (nitq sisteminin sosial baxımdan şərtlənmiş təşkilinə), ictimai yaşam modellərinin təşkilinə, cəmiyyətdə onun öz obrazının formalaşmasına real şəkildə təsir göstərir.

Son onilliklər ərzində kütləvi informasiya vasitələrinin dili əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, burada loru danışq dilinə, jarqonlara aid leksika daha çox yer almışdır. Bu keyfiyyətlər, əvvəlcə, televizor ekranlarında yer alır, daha sonra isə mətbuatda və radioda öz əksini tapır.

Bütün kütləvi informasiya vasitələrində informasiyanın təqdimi fərqli şəkildədir. Televiziya və mətbuağa müqayisədə, radioda informasiya çox qısa şəkildə açıqlanmalıdır. Radiodakı mətnlərin böyük əksəriyyəti monoloq şəklindədir. Mətnin dinləyici üçün daha anlaşılıqlı olması, onda maraq doğurması, şüuruna, emosiyalarına təsir göstərməsi üçün müəllif dil vasitələrinin təşkilini optimallaşdırmağa can atır. Bu, radionun funksional tələblərinə tamamilə müvafiqdir. Radiodan fərqli olaraq, qəzetlərdə dil vasitələri elmi-ışgüzar üsluba daha yaxındır. Onlarda informasiyanın çatdırılmasında faktlara və sənədlərə əsaslanma əlamətləri özünü daha bariz şəkildə göstərir. Aşkar dəyərləndirmə, parlaq publisistik xarakterə malik olan, təbliğat xarakteri daşıyan bu mətnlər müəyyən parametrlərinə görə bədii nəsrə daha yaxındır. Xüsusən aparıcı məqalələrdə dil vasitələri açıq aşkar ekspressiv xarakter kəsb edir ki, bu da sintaksisdə daha bariz şəkildə öz əksini tapır. Belə sintaksis məntiqli, vurğuları aydın nəzərə çarpan hissələrə parçalanmış nitq formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Baş məqalədəki ekspressivlik isə kütləvi oxucuya istiqamətlənmişdir. Bir sözlə, E.H.Axundovanın da qeyd etdiyi kimi, «son onilliklər ərzində qəzet-jurnal nitqi üçün səciyyəvi olan peşə-qəzet leksikasının, frazeologizmlərin və sabit birləşmələrin əsaslı şəkildə dəyişməsi baş vermişdir». (1,3) Bundan başqa, qəzet dilində dünyanın bütün dilləri üçün səciyyəvi olan söz qruplarından istifadə olunur. Belə qruplara, məsələn, ictimai-siyasi terminologiyani, xüsusi qəzet leksikasını, həmçinin çoxsaylı alınmaları və beynəlmiləl sözləri aid etmək olar. Radio və mətbuatdan fərqli olaraq, televiziya dili həm səsli, həm də video informasiyanı çatdırır. Videobraz insanlara bilavasitə təsir göstərdiyindən, sözlə birləşərək, informasiyanın daha anlaşılıqlı olmasına və daha tez qavranılmasına yardımçı olur. Başqa sözlə, onlar birlikdə universal işarələr sistemi təşkil edir, yəni «görüntü obrazlı informasiyanı ötürür, anladılan informasiya daşıyıcısı qisminə isə söz çıxış edir». (4, 120)

Dövrümüzdə televiziya dili kütləvi informasiya vasitələri dilləri arasında aparıcı rol oynayır, çünki onun tərkib hissələri sırasında söz, jest, obraz, rəng və s. yer almışdır. Lakin buna baxmayaraq, radio istənilən yerdə əlçatan olan kütləvi informasiya vasitəsi kimi qalmaqdadır, ilk KİV olan mətbuat isə hələ də öz oxucularını cəlb etməkdədir. Ayrılıqda götürüldükdə isə kütləvi informasiya vasitələrinin hər növü özünəməxsus üstünlüklərə, özəlliklərə, dilə və üslubiyyətə malikdir.

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dillə danışq dilinin müəyyən şəkildə qovuşması yer almaqdadır, bəzi hallarda isə dilin «demokratikləşdirilməsi» bənasə ilə normalar pozulur, loru danışq dilinin, jarqon sözlərinin istifadəsi bütün hədləri aşır. Bu yolla, guya KİV dilinin daha sadə, anlaşılıqlı, oxuculara və dinləyicilərə maksimum yaxın olunması əldə edilir. Bununla yanaşı, bu və ya digər məsələdən əsaslı şəkildə məlumatlı olduqlarını nümayiş etdirməyə can atan jurnalistlər təqdim etdikləri mətnlərdə ixtisas terminlərindən, dəbdə olan alınma sözlərdən (əsasən, ingilis dilindən) həddən artıq çox istifadə etməklə, çatdırılan informasiyanın qavranılmasını çətinləşdirirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Э.Г. Ахундова. Основные жанры современной периодической печати и проблемы перевода, Баку, Мутарджим, 2011.
2. Кормилицына М. А. Некоторые итоги исследования процессов, происходящие в языке современных газет. Саратов, Изд-во Саратовского ун-та, 2008.
3. Солганик Г. Я. Язык и стиль передовой статьи, М., Изд-во МГУ, 1973.
4. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды: [под ред. Д. Э. Розенталя]. – М. : Изд-во МГУ, 1980.

СВЕТЛАНА НОВРУЗОВА
Доктор философии по филологии
Институт языкознания им.Насими НАНА

К ВОПРОСУ СТАНОВЛЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В НОВЕЙШИХ УСЛОВИЯХ

Ключевые слова: *терминология, лексикология, экстралингвистические факты, терминологический запас слов*

CREATING TERMINOLOGY IN AZERBAIJANI LANGUAGE IN NEW FORMS

Creating terminology vocabularies are one of the most important problems of modern science which will be in future, too. Vocabularies give the best materials and they must cover all new sides and materials.

Key words: *terminology, lexicology, terminological vocabulary, extralinguistic facts*

После достижения своей независимости в Азербайджане терминология азербайджанского языка получила ещё более всестороннее развитие, которое было связано с большими социально-экономическими и культурными изменениями происшедшими в республике. В настоящее время наблюдается расширение общественной функции азербайджанского языка, издание художественной, общественно – политической, научной и учебной литературы.

Ещё в 1922 году по инициативе выдающихся партийных и государственных деятелей Н.Нариманова, С.Агамальюгли при Совнарком Азербайджана была создана специальная терминологическая комиссия. Ею, а позднее и Государственным терминологическим комитетом при Президиуме АН Азерб.ССР (1952г.) было составлено и издано более ста двуязычных, многоязычных и толковых терминологических словарей по различным отраслям науки и техники. В первые же годы XXI века в Азербайджане была начата большая работа по очищению азербайджанского литературного языка, по унификации и совершенствованию научно-технической и общественно-политической терминологии, определению принципов терминотворчества, словарей, среди которых можно отметить: *Azərbaycan-rus-ingilis-türk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti*. Bakı, 2010.; *İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti*. Z.Salahov, İ.Qasimov. Bakı, 2010.; *Glossary of grammatical terms and notions*. Leyla Jafarova, Sahla Mustafayeva. Science and Education, Baku, 2011.s.245.; *İzahlı idman terminləri. Tərtib edən: Aysel Xəlilova*. Bakı, 2011, 194 səh.; *“Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”*, tərtibçilər: R.Sədirxanov, Rasim Həsənov. Bakı, Nurlar, 2011, səh.540.; *“Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti (ingiliscə-Azərbaycanca)*, Bakı 2012, səh.143.; *“İnşaat terminləri lüğəti”* tərtibçilər: İrfan Erdoğan və fil. üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı, Bakı, “Adiloğlu”, 2013, səh.340.; *“Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti*. tərtibçi: Təranə Xəlilova, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, 360 səh.; *“Fransızca-Azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti”* tərtibçi: Gülbəniz Məmmədova. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013. səh.320.; *“Neft terminləri lüğəti”* (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində) tərtibçi: fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı, Bakı, “Adiloğlu”, 2013, səh.1250.; *“Alınma terminləri lüğəti”*, tərtibçi: Qulu Məhərrəmli, Bakı, “Altun nəsr”, 2014, “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçi: Adilə Nəzərova), Bakı, Elm və təhsil, 2014, səh.224 и множество других. Все эти словари были изданы по постановлению Терминологической Комиссии.

Создание терминологических словарей является важнейшей проблемой современной науки. Словари – неотъемлемая часть существующих в настоящее время информационно-поисковых систем, они есть и будут создаваться в дальнейшем, несмотря на то, что сегодняшнее терминоведение не может дать ответы на все вопросы возникающие при разработке словарей.

В условиях научно-технического прогресса словари являются подвижным справочным материалом и должны своевременно отражать все инновации в изучаемой области.

Пока развивается наука, пока продолжается познание человеком окружающего мира, нельзя ожидать идеального составления никакой терминосистемы. Возникающие в них новые единицы желательно создавать по типичным для этих терминосистем моделям.

В республике были опубликованы многочисленные статьи, изданы обобщающие монографии, написаны кандидатские и докторские диссертации, разработаны теоретические вопросы терминологии. Эти работы ведутся под руководством терминологической Комиссии при Совете министров Азербайджанской Республики, председателем которой является Президент НАНА, а также в терминологическом отделе Института языкознания им. Насими НАНА.

Развитие лексического состава языка происходит непрерывно в непосредственной зависимости от изменений в содержании мышления под воздействием экстралингвистических и внутриязыковых факторов. При этом особенно много новых понятий, требующих своего обозначения и выработки новых терминов, возникает в эпоху научно-технических и социальных революций.

Словарный состав азербайджанского языка в настоящее время интенсивно пополняется за счет терминологической лексики. Существующие в языке слова подвергаются различным семантическим изменениям, обусловленным расширением функционально-стилистической сферы употребления данных слов, использованием их в новых смысловых и стилистических контекстах, развитием метафорических, метаномических значений и.т.д.

Кроме того, в процессе обогащения словарного состава языка существенная роль принадлежит заимствованным словам. Словарный состав современного азербайджанского языка включает значительное число заимствований, часть которых усвоена непосредственно из языка – источника заимствования, а часть – через посредство русского языка.

Большую продуктивность приобретают интернациональные слова и лексические элементы, что определяется неуклонным ростом взаимосвязей и взаимовлияния в научно – технической, культурно- просветительной и ряде других сфер деятельности отдельных народов.

Как всегда важную роль в обогащении азербайджанского языка играют кальки и переводы. Так, большое количество слов, образованных за счет внутренних возможностей языка, являются кальками русских соответствий. Добавлением к словам-калькам словообразующих аффиксов азербайджанского языка создаются либо дериваты этих слов, либо совершенно новые слова и выражения. Другим немаловажным способом обогащения словарного состава языка является усвоение слов из переводной литературы.

В современную эпоху интеграция и дифференциация наук привели к возникновению новых областей знаний, что повлекло за собой появление новых по содержанию понятий и соответствующих терминов.

Под воздействием экстралингвистических факторов возникают новые значения у слов азербайджанского языка, семантическое развитие слов с сохранением, иногда утратой старых значений. Часть новых понятий создается на основе лексики

азербайджанского языка и существующих грамматических моделей. Например: kartofçu «картофелевод», qarşıdurma «конфронтация», doqquzmərtəbə «девятиэтажка», kitabsevər «книголюб», sığırkəç «ползунок», çevirici «выпрямитель», rütubətölçən «влагоизмеритель», hami-təbiiyəci «наставник», sığırçı-nəzarətçi «водитель-контролер» и др. В образовании подобных слов важную роль играют присущие азербайджанскому языку способы словообразования. В современном азербайджанском языке обогащение словарного состава за счет внутренних возможностей осуществляется следующими путями: 1) грамматическим; 2) калькированием; 3) лексико-семантическим.

На протяжении всей истории своего развития азербайджанский язык широко использует внутренние морфологические возможности для обогащения словарного состава.

Как было отмечено выше одним из способов образования слов за счет внутренних возможностей языка является калькирование. Кальки – это слова, опирающиеся на модель соответствующих иноязычных слов, но созданные на основе внутренних словообразовательных приемов азербайджанского языка. Слова-термины, образованные калькированием, создаются присущими языку словообразовательными способами. Так примерами калек являются: tutğac «держатель», səmləyici «сумматор» (кальки в форме производных слов); elektrocərrahiyyə «электрохирургия», doqquzmərtəbə «девятиэтажка» (кальки образованные безаффиксальным соединением двух слов); dağ xizəkçisi «горнолыжник», neytron bomba «нейтронная бомба» (образованные соединением безаффиксного слова со словом, оформленным аффиксом принадлежности; bədii üzgüçülük «художественное плавание» (кальки в форме определительных словосочетаний I типа) и др.

Многие новые слова, возникшие в последние годы, образованы лексико-семантическим путем. Словарный состав современного азербайджанского языка, его лексико-семантическая система подвержены изменениям. Язык постоянно обогащается за счет новых слов и выражений, а также в результате семантического расширения значений существующих слов или приобретения ими дополнительных значений. В.И.Кодухов справедливо отмечает, что «семантический путь обогащения словарного состава состоит не столько в образовании новых лексем, сколько в образовании новых значений уже существующих слов» (1).

Использованная литература

1. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, с.218-219.

İLKİN QULİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Türkiyə, Kafkaz Universiteti*

QÖVSI TƏBRİZİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ QEYRİ-TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRƏ DAİR

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan Qövsü Təbrizinin türk dilində Füzuli səviyyəsində şeirlər yazması, xüsusilə canlı xalq dili hesabına Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirib inkişaf etdirməsi və zəngin yaradıcılıq təcrübəsi ilə Azərbaycan dilinin bütün Yaxın Şərq aləmində ədəbi dil kimi tanınmasındakı xidmətləri onun əbədiyaşar olmasını təmin edən əsas səbəblərdəndir.

Qövsü Təbrizinin şeirlərinin dilində işlənmiş leksik vahidlərin tematik qruplar üzrə və mənşə baxımından araşdırılması Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər müxtəlif mənə sahələrini əhatə edir. Leksikoloji tədqiqat zamanı ayrı-ayrı sahələrə aid olan

sözlərin müəyyən leksik-semantik qruplarda birləşdirilməsi onların ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin zənginliyini ortaya çıxarmağa imkan verir. Qövsinin şeir dilinin leksik zənginliyi, əsasən, həyatın bütün sahələrinə aid sözlərin şairin dilində öz əksini tapması ilə bağlıdır. Sözlərin bədii-üslubi imkanlarından yüksək dərəcədə yararlanaraq sənətkarlıq baxımından təqdirəlayiq əsərlər yaradan Qövsinin şeir dili bütövlükdə yaşadığı dövrün ədəbi-bədii dilinin leksik-semantik dairəsi və tematik zənginliyi haqqında da tam təsəvvür yaradır. Şeirlərində xalq deyim tərzinə məxsus söz və ifadələrin bol-bol işlənməsi, atalar sözləri və frazeologizmlərin bənzərsizliyi, ümumiyyətlə, onların bu gün də öz işləkliyi saxlayan formaları şairin ana dilinə, onun incəliklərinə dərinlən bələd olmasından xəbər verir. Tədqiqatçıların haqlı olaraq göstərdikləri kimi, “Füzuli ədəbi məktəbinin qüvvətli davamçısı olan Qövsü klassik şeir dilimizin sadələşməsi, xəlqilik elementləri ilə zənginləşməsi yolunda ciddi addım atmışdır. Bu mənada, Qövsini bir növ, Şah İsmayıl Xətai ilə müqayisə etmək, onu “XVII əsrin Xətai” adlandırmaq olar. Belə ki, ədəbi dilimizin (yazılı şeir qolunun) inkişaf tarixindəki mövqeyinə və roluna görə Xətai Nəsimi ilə Füzuli arasında körpüdürsə, Qövsü Füzulini Vaqiflə birləşdirir [6, 97].

Məlumdur ki, hər bir dilin xarici təsirlərə qarşı müqavimət göstərməsinə və öz orijinallığını mühafizə etməyə çalışmasına baxmayaraq, hər bir dilə başqa dildən bir çox söz keçmişdir. Hətta dünyada sadəcə öz milli sözlərindən ibarət olan bir dilin varlığı belə şübhə altındadır. Dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri zamanı çarpazlaşmada qalib gələn dil öz lüğət tərkibini məğlub dilin hesabına artırır. Beləliklə də, müxtəlif yollar və fərqli səbəblər nəticəsində dilin lüğət tərkibində başqa dildən alınma sözlər özünə yer tapmış olur. “Belə əcnəbi sözlər isə əsasən və çox zaman bu və ya digər dilin lüğət tərkibinin çoxcəhətli və zəngin olmasına böyük təsir göstərir” [3, 124].

Başqa dillərdən söz və ifadələrin alınmasının da müəyyən hüdudu vardır. Alınma sözlər və ya dil ünsürləri bu hüdudu keçərsə, dilin müstəqil inkişafının qarşısı alınmış olar və dil tədricən məhvə uğraya bilər. Buna görə də xüsusən yazı dilinə gətirilən hər əcnəbi sözün, hər dil ünsürünün mənimsənilib-mənimsənilmədiyi, daxil olduğu dilə üzvi surətdə qarışib-qarışmadığı, o dilin zənginləşməsinə xidmət edib-ətmədiyi nəzərə alınmalıdır. Nəhayət, “sözlərin zamanla, ictimai quruluşla, ictimai düşüncə ilə bağlı olaraq dilə daxil olduğunu və bu amillər olmadıqda və ya başqalaşdıqda, əlaqədar sözlərin də dildən düşəcəyi, başqa sözlərlə əvəz ediləcəyi də nəzərdən qaçmamalıdır” [2, 41].

Qövsinin dilində dövrün tələbi ilə əlaqədar olaraq ərəb və fars sözləri çox işlənmişdir. Qədim abidələrimizin leksikasını öyrənərkən əsərin yarandığı mühiti, ictimai şəraiti nəzərə alaraq, müəllifin əcnəbi sözlərə münasibətini müəyyənləşdirmək, ədəbi-ictimai mühitin qohum və qonşu dillərə təmasının dərəcə və istiqamətini aydınlaşdırmaq lazım gəlir [2, 75]. Şairin yaşadığı dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars sözlərinin olması bu dillərin bir-birinə qarşılıqlı əlaqə və təsirini göstərir. Qövsü Təbrizinin dilində işlənən qeyri-türk mənşəli sözlər XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dilimizdə işlənən qədər olmadığı kimi, növ və keyfiyyət etibarilə də onlardan fərqlidir. Daha dəqiq desək, Qövsü işlətdiyi sözlərin, hər şeydən əvvəl, avam kütlə üçün məlum və tanış olmasını, asan yazılıb-oxunmasını, Füzulinin təbirincə desək, “nəzmi-nazik” (incə şeir) çərçivəsinə sığmasını nəzərdə tutmuş, elə ərəb və fars sözləri seçib işlətməmişdir ki, bunların bir qismi hələ ondan çox əvvəl artıq Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur, bir qismi isə diləyatan sözlər olduğu üçün tezliklə mənimsənilən bilən və geniş yayılan sözlərdir; məsələn:

Kimin *muradı* ilə *bəs fələk* dönər, *yarəb*

Ki, *gərdişindən* onun kim ki, var, edər [4, 16];

Bülbüllərə xəzanda verin *müjdə* kim, tutar

Gül yarpağı yerin *cigəri-parə-parəmiz* [4, 44] və s.

Yuxarıdakı beytlərdə *murad*, *bəs*, *fələk*, *gərdiş*, *bülbül*, *xəzan*, *müjdə*, *gül*, *cigər*, *parə* sözləri qeyri-türk mənşəli olmasına baxmayaraq, hal-hazırda da mənası anlaşılaraq, ümumişlək sözlər kimi qəbul olunur. Şairin əsərlərində müasir oxucu kütləsi üçün çətin anlaşılan sözlər

olduqca azdır, o, qeyri-türk mənşəli sözləri şeir dilinə gətirərkən, onların kütlə tərəfindən anlaşılmasına diqqətlə yanaşmışdır. Şeir dilində bəzən çətin anlaşılan sözlərin olmasını onların qeyri-türk mənşəli olması ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı, burada qrammatik quruluşla əlaqədar olan dəyişiklikləri, üslubi fərqlənmələri də nəzərə almaq lazımdır. Demək ki, Qövsinin əsərlərində işlənmiş bəzi sözlərin anlaşılmaz olmasının və onun dilinin də bir qədər qəliz hesab edilməsinin səbəbi ərəb və fars sözlərinin varlığı və ya çoxluğu ilə deyil; bəlkə onun dövrü ilə çağdaş dövr arasındakı ictimai-siyasi, mədəni fərqlərlə əlaqədar olaraq, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində və bəzi qrammatik vahidlərdə əmələ gələn dəyişikliklərlə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, Qövsinin klassik şeir üslubuna mənsub əsərlərində, qeyri-türk mənşəli sözlərin də, demək olar ki, əksəriyyəti Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna mənsubdur və əsrlər boyu Qövsidən əvvəl və sonra ana dilimizin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən sözlərdir. Qövs qeyri-türk mənşəli sözləri qrammatik quruluşun vasitələrindən, dilin üslubi qayda və imkanlarından istifadə etməklə ifadə və cümlə içərisində ustalıqla yerləşdirmiş, şeir dilinin axıcı və ahəngdar olmasına çalışmışdır. Sadə və aydın dildə yazmağa çalışan şairin qarşılaşdığı çətinliklər isə əsasən Azərbaycan dili ilə ərəz vəznindəki uyğunsuzluqdan qaynaqlanırdı. Buna baxmayaraq, Q.Təbrizi bu çətinliyin öhdəsindən gələrək, cilalanmış şeir dili yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Şairin dilində yerinə düşməyən söz, şablon ifadə və fikirlərə rast gəlmək mümkün deyildir, o, şeirlərində estetik gözəlliklə yanaşı, çatdırmaq istədiyi fikrin hamı tərəfindən anlaşılması üçün həssaslıq nümayiş etdirərək orijinallığa daha çox diqqət yetirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qövsinin şeir dilində qeyri-türk mənşəli sözlər içərisində əsas yeri ərəb və fars mənşəli sözlər tutur. Ərəb və fars mənşəli sözlərin kəmiyyətcə üstünlüyü uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir, bu sözlərin xeyli hissəsi canlı dildən əlavə, lüğət tərkibinin əsas hissəsinə də daxil olmuş, ümumişlək sözlər sırasına keçmiş, zəruri leksik vahidlərə çevrilmişdir; məs.:

Aşiq oldur ki, özün eyləyə bir *yarə fəda*.

Eylər *azadaların* adını *aləmdə bülənd* [4, 69];

Hər biri bir rəngilə Qövs fəğan kim, qıldılar,

Könlümü *ab intizarü* bağrımı qan *iztirab* [4, 54];

Söz ilə *nazəninlər eşq dərdinə* inanmazlar,

Bu dilbilməzləri, *yarəb, giriftar* et, *xəbərdar* et! [4, 21] və s.

Bu beytlərdəki *aşiq, yar, fəda, yarəb, nazənin, xəbərdar, eşq, intizar, dərd* və s. kimi sözləri geniş kütlə mənşə fərqi varmadan öz ünsiyyətinə daxil edir, bu sözlərin ifadə etdiyi anlayışların başqa sözlərlə ifadəsinə çox vaxt ehtiyac duyulmur. Təbii ünsiyyət vahidlərinə çevrilmiş ərəb və fars sözlərinin xeyli hissəsi Azərbaycan dilində sabit semantik xüsusiyyətə malik olmaqla yanaşı, fonetik qaydalara da uyğunlaşdırılmış, fonetik qanunların tələbləri əsasında dəyişərək tələffüz tərzinə görə də tam şəkildə mənimsənilmişdir.

Dediyimiz kimi, şairin dilindəki ərəb və fars sözlərinin bir qismi formaca mənşə dildəkindən fərqlənmir, lakin ərəb və fars mənşəli sözlər içərisində dilimizin fonetik qanunlarına tabe olmayan, ahəng qanununa uyğun gəlməyən sözlər də vardır; məs.:

Bir-birinin halını sormağ *gərək divanələr*,

Ver *xəbər* Qövsidən *ey səhra*, dolanım başına [4, 71];

Bimərd mənə müjdeyi-dərman nə verirsən,

Qoy mən ölüm ol dərdə ki, *dərmanə* yetişməz. [4,169]

Möhnətimdən mənim ol məst *xəbərdar* olmaz,

Özü öz daminə *səyyad* giriftar olmaz. [4, 68] və s.

Səhra, biçarəlikdən, çarəmiş, xəbərdar, səyyad, dərman sözləri uzun müddət klassik ədəbiyyatımızda böyük söz ustalarının dilində işlənmişdir və artıq Azərbaycan dilinin öz sözləri kimi qəbul olunur. Bunların alınma tarixini müəyyənləşdirmədən də demək mümkündür ki,

burada dilimizə yabançı ünsür yoxdur və vaxtilə həmin sözlər dilin təbii, zəruri ifadə vasitələri sırasına keçmişdir.

Q.Təbrizinin dilində işlənmiş qeyri-türk mənşəli sözlərin bir qismi dini sözlərdən ibarətdir. Məlumdur ki, dini sözlərin tarixi daha qədimdir və belə sözlər ərəb istilası ilə əlaqədar Azərbaycan dilinə başqa söz qruplarına nisbətən daha əvvəllər daxil olmuşdur; məs.:

Gözü qaşın əgər *islamü küfri* etməmiş yeksan,
Bu nə meyxanədir, bəs ol nə mehrabi-imamətdir [4, 67];
Nə sərəkəş şölədir bu vəh, bu nə qəddü nə qamətdir,
Qiyamətlər qiyamindən qiyam etmiş qiyamətdir [4, 54];
Özgə təətlərə oxşatma mənim təətimi
Ki, mənə müttəsil ol *Kəbə* müqabil görünür [4, 78];
Bağlamın *zəhd* əhlinə qapısını meyxanənin,
Hörməti lazım gərək, hərçənd *kafirdir* qonağ [4, 65]
Könül sorağını kuyində almışam vəh kim,
Yaman uzağa düşübdür bu *Kəbeyi-məqsud* . [4,152]

Bəzən çətin anlaşılan ərəb, fars sözlərinə ifadə və ibarələrin tərkibində də rast gəlinir. Belə sözlər dövrün tələbinə uyğun olaraq, izafət tərkibləri şəklində işlənmişdir; məs.:

Nə yalnız məndə ol *sərvü-rəvan* ötgəc rəvan qalmaz –
Ki, gər mən gördüyüm canan gəlir, heç kimdə can qalmaz. [4, 170]
Gülüstanə ta *nəsimi-kuyin*, ey gül getməyə,
Qönçeyi-atəş zəbanın ağzını açmaz bucağ. [4, 172]
Rəngi-zərdü əşki-sürxü bizdən al biyna isən,
İmtəhan lazım deyil, çün arıdır dinarımız [4, 98];
Ey *əbi-tünükmayə* məni sanma *tühi-dəst* Kim,
bəhri-göhər didəyi-giryana yetişməz [4, 79];
Ey *bülbüli-nadan*, bu nə ahü nə fəğandır
Kim, bir yerə *fəryadi-zəifanə* yetişməz [4, 79] və s.

Y. Seyidov yazır: “Məlum olduğu üzrə, klassik şeir dilimizdə, ümumən müəyyən dövr Azərbaycan ədəbi-bədii dilində, eləcə də ədəbi dilin başqa üslublarında istifadə edilən fars və ərəb izafətləri həmin dillərin öz sözləri əsasında qurulan hazır formaldan ibarət idi. Bu birləşmələr öz-özlüyündə qrammatik və ya leksik, sərbəst və ya sabit birləşmə xüsusiyyətlərinə malik olub-olmamasından asılı olmayaraq, Azərbaycan dilində onlardan sabit (hazır) formalar kimi istifadə edilmişdir” [5, 48].

Q.Təbrizinin dilində dövrün ictimai-tarixi şəraiti ilə bağlı olaraq qeyri-türk mənşəli sözlərin Azərbaycan dilindəki sinonimləri ilə birlikdə işləndiyinə də rast gəlirik ki, bu da dilin ifadəliliyini və elastikliyini təmin edən faktorlardandır. Şair bəzən təkrarçılığın qarşısını almaq üçün bir beytdə biri qeyri türk-mənşəli olan, digəri türk mənşəli olan sinonim sözlərdən ustalıqda istifadə etmişdir; məs.:

Könül *binasını* yarəb, süpehr yıxmışımı –
Ki, ah sinəm *evindən* gəlir gübaralud [4, 37].

Şairin dilində belə paralellərin işlənməsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, leksik paralellik hadisəsi bir tərəfdən, yad dilin deformasiyaedici təsirini göstərsə, o biri tərəfdən, Azərbaycan dilinin müqavimət göstəricisi kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, dövrün tələbi və dil mühitindən qaynaqlanan bütün çətinliklərə baxmayaraq, Qövsü Təbrizinin şeir dilində işlənmiş çətin anlaşılan qeyri-türk mənşəli sözlərin digər şairlərin əsərlərinə görə daha az olduğu qənaətinə gəlməliyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cavadova M. V. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası, Bakı, “Elm”, 1977, 216 səh.
2. Əhmədov B. Ə. Leksika məsələləri, Bakı, “Maarif”, 1990, 138 səh.
3. Qəhrəmanov C. V. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı, “Elm”, 1979, 568 səh.

4. Qövsü Təbrizi. Seçilmiş əsərləri, (tərtib edən: Kərimov P.), Bakı, Maarif, 2007, 314 səh.
5. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı, 2007, 564 səh.
6. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında, «Bakı», ADU, 1977

QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

QƏDİM QUD/KUT SÖZÜNÜN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *kök-morfem, diaxronik-dialektoloji aspekt, dialekt və şivələr, semantik xüsusiyyətlər, fonetik variant, etnoqrafik dialektizm*

DIACHRONIC-DIALECTOLOGICAL ASPECTS OF THE ARCHAIC WORD QUD/KUT

In the article on the level of the root morpheme have been investigated diachronic-dialectological aspects of the word of ancient Turkic origin qud/kut. To the investigation have been also attached such problems as homonymy, synonymy, polysemy which are characteristic for this word. Derivative capacity of this archaic word has been revealed on the basis of subdialects'lexics material. Nostratic essence of the ancient root morpheme qud/kut had been stated on the basis of vocabulary stock of Roman-german, Arabic and Persian languages.

Key words: *the root morpheme, diachronic-dialectological aspects, dialects and subdialects, semantic peculiarities, phonetic variants, ethnographic dialecticism.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik fondunda elə sözlər vardır ki, onların lüğətlərdə ya ərəb, ya da fars mənşəli olması göstərilə də, morfonoloji tədqiqatların nəticəsində türk kökenliyi aşkara çıxır. Araşdırmalar nəticəsində belə sözlərin hətta nosratik xüsusiyyətləri məlum olur. Əslinə dildə ən qədim sözlər kimi qiymətləndirilən bu leksik vahidlərin morfonoloji tədqiqata cəlb olunması daim aktualdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türkologiyasında qud/kut sözünün əsasən iki fonetik variantı tədqiqata cəlb edilir: *qut/qu(r)d*. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində “ka” səsinin olmaması barədə yanlış fikirdən irəli gəlir. Çünki dilimizin dialekt sistemində hər iki səsin söz əvvəlində işlənməsi mülahizəmizi təsdiq edir. Azərbaycan dilinin ahəng qanununa görə, sözdə eyni cinsli səslərin növbələnməsi vacibdir. Deməli, burada hal-hazırda da canlı danışmada olduğu kimi, *qud* deyil, *kut* şəklindəki sözdən bəhs olunmalıdır. Lakin nədənsə, indiyə qədərki bütün tədqiqat işlərində bu məsələ unudulmuşdur.

L.L.Budaqov da bu sözün “*kut*” variantının “*həyat, bəxt, tale; səadət, xoşbəxtlik; ürək, qəlb, könül; qoçaqlıq, igidlik, cəsurluq, mərdlik (altay dilində); can, ruh; ruhlu olma; sağlam olma* və s. mənalarını verir (1. 69-70). *Qud/kut* kök morfemi Qədim türk lüğətində “*can, ruh; ürək, könül, qəlb; həyat gücü*” mənasında verilir: - *Men sena başumnu qutumnu bera*. (Mən sənə başımı, canımı verərəm) (2.471).

M.Kaşqari “*Divan*”ında yazır: “*Kutaldı ər – adam qutlu, bəxtli oldu*”. Bunun əslisi “*kut oldu*”dır (3. 147). Deməli, M.Kaşqariyə görə, həmçinin “*kutuldu*” sözü bunun əslidir, “*sıxıntından qurtuldu*” deməkdir. İkincisi, “*Kut boldı*” sözündən olmuşa bənzəyir, bu da “*bəxt buldı*” “*səadət tapdı*” deməkdir (3, 147).

Lüğətdə “*qut*” sözünün həm də “*təqvim elementi*”, “*ünsür*” mənası verilir: - *Grafi samcar ol quti suv* – onun planeti Saturn; onun təqvim elementi (bürc elementi) sudur (2, 471). Həqiqətən də, qədim astroloji təsəvvürə görə, insanın təbiətində torpaq, su, yel, od kimi təbiət hadisələrinin biri üstünlük təşkil edir. Bu da insanın özünün təbiətin bir parçası olmasını təsdiq edir.

Toponimiyada *qud/kut* morfemi ilə eyni köklü olan sözlərə istənilən qədər nümunə tapmaq olar: Qutqaşen (indiki Qəbələ rayonu), Naxçıvan ərazisində Anaqut/Anaqurt, Ataqtut/Ataqurt, Siyaqtut kəndləri, Qurt dar məhəlləsi və s.

“Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” ndə verilmiş Qutanqar, Qutqut, Qutkom, (Qutluğan, Qutludövr), Qutniqışlaq kimi toponimlərdə də eyni semantikanın qorunması müşahidə olunur.(4.224)

Fikrimizcə, Çin Xalq Respublikasının rus dilindəki adı Kitay, eləcə də Gürcüstan Respublikasının Kutaisi və Dağıstan Respublikasının Qudermes şəhərinin adında da *qud/kut* sözünün kök morfemi ilkin mənaya çox uyğun gəlir.

Qədim “*qud/kut*” sözünün ən çox işlənən mənaları bəxt, tale; xoşbəxtlik; bərəkət, bolluq, firavanlıq; sağlamlıq; əminamanlıq; müvəffəqiyyət, uğur və s. ilə bağlıdır. Bu qədim ləksəm son illərdə müasir türk dilində daha geniş işləklilik qazanmışdır: Kutsi – antroponim; qutsal - müqəddəs; qudal – keyfiyyətli; qutlu – xoşbəxt və s.

Qədim türk sözləri lüğətində *qud/kut* sözündən törəmiş *quta- xoşbəxt olmaq; qutad – xoşbəxt etmək; qutadmaq – xoşbəxt olmaq* kimi sözlər də qeydə alınmışdır (2.472).

Beləliklə, *qurd* (canavar) sözünün türk mifologiyasındakı “*qurtuluş totemi*” kimi anlamının səbəbi aşkara çıxır. Əfsanəyə görə, boz qurdun xilaskarlıq missiyası türk oğlunu çətinlikdən qurtarır.

M. Fasmerin lüğətində isə *qud/ kut* ilə eyniköklü hesab etdiyimiz “*qod*” sözünün “vaxt, zaman” mənası ilə yanaşı olaraq həmçinin “bitmək, başa çatmaq” anlayışı da verilir. (5.426). Bu da ədəbi dildəki “qurtarmaq” feilinin şivə tələffüzünə *qutarmax/kutarmağ* uyğun gəlir. Qədim sözlər lüğətində *qud/kut* kök morfeminin *kut* künc; ərazi; ayrıca; aztanınmış ölkə; sakit guşə mənaları da göstərilmişdir (5.146-147) . Qeyd etmək lazımdır ki, *guşə* və *künc* sözlərinin *kut* morfeminin praformasını olmasını ehtimal etmək olar. Çünki, M.Fasmerin lüğətində də *kut* sözü *bucaq; künc* kimi mənaları qeydə alınmışdır. Lüğətdə, hətta bu sözün *azı* və *köpək diş* anlamında işləndiyi müşahidə olunur.

Azərbaycan şivələrində isə bu söz daha da çoxvariantlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, “dırnağın ətə yapışan künc hissəsi “qaraquş” (Neftçala), “qaranquş” (Tovuz), qaravış (Naxçıvan) və s. şəklində müşahidə olunur.

L.L.Budaqov bu sözün “*kut*” variantının “*həyat, bəxt, tale; səadət, xoşbəxtlik, ürək, qəlb, könül; qoçaqlıq, igidlik, cəsurluq, mərdlik (altay dilində); can, ruh; ruhlu olma; sağlam olma* və s. anlamlarını verir (1. 69-70)”.

Çox maraqlıdır ki, XIX əsrdə yazılmış türk dillərinin izahlı lüğətlərində də bu qədim sözün işlənmə intensivliyi nəzərdən qaçmamışdır. Məsələn, V.V.Radlov *kot/kut* variantında bu sözün kazak dilində “*səhhət, sağlamlıq, can sağlığı; insanın can sağlığı* mənalarını da sadalayır (6. 681-682).

Lüğətdə *kut* kök morfeminin müxtəlif türk dillərindəki sözyaratma imkanları əks olunmuşdur: cığatay dilində *kutkal / kutul* azad olunmuş, qurtarılmış; karaim dilində *kutla* əziz tutmaq; müqəddəs saymaq; osmanlı türkcəsində *kutlan-* xoşbəxt olmaq, yemək əldə etmək; *kutlandır* – yemləndirmək; koman kırım dilində *kutlu* bəxtli, xoşbəxt, bəxtiyar; *kutluk* bəxtli, xoşbəxt, bəxtiyar kimi izah olunmuşdur (6. 995-996). Bütün qeyd olunan mənalar bu və ya digər şəkildə müasir vəziyyətə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, onomastik vahid kimi “Kutadqu Bilik”, Qutlu Məlik, Qutluq İncan, Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi, etnoqrafik dialektizm kimi quda, həmçinin frazeoloji vahid kimi “matı-qutu qurumaq (çəkilmək); gözünün qurdunu öldürmək (nəfsini öldürmək, doymaq); Ayağı qurtdu olsun! (alqış) (Neftçala, Qaramanlı kəndi); qurdu ulamaq (varlanmaq)” ; həmçinin *qud(ur) / qud(uz) = qud – qoçaq, cəsür, zirək* və s.

Maraqlıdır ki, bəhs olunan lüğətdə *qut/kut* həm də quda; dost, yoldaş; elçi, kudai (xuda) - Allah, Tanrı kimi sözlərin kök morfemi kimi izah olunur (6. 998). *Qud/kut* morfeminin Azərbaycan dilinin diaxronik- dialektoloji istiqamətdə araşdırılması zamanı ortaya çıxan maraqlı faktlar bizə həm də *qud/kut* sözünün etimologiyasını açmağa isiqamət verir. Azərbaycan dilinin “feil dili” olması barədə söylənmiş fikri əsas tutaraq bu sözün şivələrdə feili morfem kimi statusu ilə maraqlandıqda aşkar olundu ki, *qud(maq) /qid(maq)* feili kök-morfem kimi mövcuddur. Maraqlıdır ki, həmin feil hal-hazırda vulqar söz kimi Neftçala rayon şivəsində saymaq, hörmət etmək kimi feillərin həm təsdiq, həm də inkar formasında işlədirir: - Mən onları qıdıram (Mən onları saymıram); - Nə qıdıram onları? (Nə sayıram onları?) (danışqan) (Neftçala). Gördüyümüz kimi, ictimai mühitdə qəbul olunmamış vulqarizm də çox qədim bir mənə mühafizə olunmuşdur. Deməli, buradaca müasir etnoqrafik dialektizmdən artıq ümumişləkliyə doğru inkişaf edən quda sözünün sayılmış, hörmətli anlamının ilkin feili kök morfemi ortaya çıxmış olur. Fikrimizcə, “*qud*” kök morfemi öz ilkin mənasından (uğurlu, xoşbəxt) ayrılmadan metaforikləşmişdir. Məlum olduğu kimi, uğurlu taleli insanlar başqalarının gözündə ya lovğa, təkəbbürlü, ya da öz üstün mövqelərini nümayiş etdirən kimi görünür. Deməli, ədəbi dildəki qudurmaq feilinin kök morfemi məsələsi də aşkara çıxır: quduz, qudurğan və s. sözlərin kök morfemi qədim *qud* sözü ilə qohumdur. Sadəcə olaraq, sözün müasir semantik dəyişməsi onun ilkin kökdən ayrılığı təsiri bağışlayır. Kürdəmir rayon şivəsindəki qudda (lovğa); - qudda-qudda danışmaq – lovğa-lovğa danışmaq; eləcə də, Meğri şivəsindəki quddaz; Qazax dialektində qudet (lovğa)+qudəbbər (lovğa), Cəlilabad şivəsindəki qudnə (lovğa) sözü də bu şivədəki qudnələmməğ feilinin kök morfemindən törənmişdir (7. 312).

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim rus sözləri lüğətində *qud/kut* morfeminin hörmətli, nüfuzlu və s. mənasını saxlayan bir neçə söz qeydə alınmışdır. Məsələn, kutuxta/kutufta/kutukta monqollarda ali rütbəli dini şəxs; kutur- “Bibliya”da fantastik heyvanın adı mənasını verir (8.149).

M.Fasmerin lüğətində *qut* sözünün yeni bir mənası “Sağlam olun!” kimi verilir. Lüğətdə bu sözün konkret olaraq hansı türk dilinə aid olması göstərilməsə də, deməliyi ki, qədim rus dilinin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi türkişlərdən ibarətdir. Bu da müasir Rusiya ərazisində türk xalqlarının çox qədimdən məsəunlaşdığını sübut edir.

Çox maraqlıdır ki, bu qədim lüğətdə *qud/kut* sözünün xörək anlayışı bildirməsi də qeydə alınmışdır. *Kutya* - dəfn, xatirə günü, doğum günü, bayram qabağı xüsusi mərasimlər üçün monastrlarda bişirilən xüsusi xörək növüdür. Hətta bu xüsusi mərasim xörəyini hazırlayan aşpaz “kuteyşik” adlanır (5.140). Yarma, bal və üzümdən(kişmiş) hazırlanan bu xörək adı müasir kulinariyada “kutya” şəklində öz funksiyasını dəyişsə də, yarmadan bişən ümumi xörək çeşidlərini əhatə edir. Fikrimizcə, rus dilindəki kuşat, kuxnya, kuyurstvo (5.155) sözlərinin kök morfemi ku qədim *qud/kut* leksemının praformasıdır. Lüğətdə verilən “kutır” sözünün kök, dolu insan mənasında işlənməsi bu morfemin derivatoloji imkanlarının əksidir (5.149). O zaman qutab, kotlet və s. kimi bəzi kulinariya terminlərinin də *qud/kut* morfemi ilə qohumluğu ortaya çıxır.

Qud/kut söz- morfeminin yemək, azuqə anlayışı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də həm müstəqil formada, həm də sintetik halda mühafizə olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Axura kənd şivəsində bu qədim söz müstəqil halda da işlənir: - Sə:rdən ağzıma qut dəymiyib (7. 318).

Bu morfemin *qot* fonetik variantı Zəngilan şivəsində derivatoloji prosesdə yeni semantik- morfoloji status qazanmışdır: qotmac- qoyunun son südündən bişirilən sıyık deməkdir: - Qotmac yaman ləzətdi olur (7. 310).

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində işlənən qodem/qudem sözünün vəzəri mənasında qalması da bu sözdəki türk mənşəli ən qədim kök morfemi bu günə qədər yaşatmışdır:- Qodem çox açıdı (7. 306).

Qax rayon şivəsində də bəhs etdiyimiz *qut* morfemindən düzəldilmiş *qital* sözü “yağlı lavaş” mənasında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə işlənən *qutab* sözünün *qut*

morfemi ilə eyni köklü olması şəksizdir. *Ab* hissəsinin isə bu gün də uşaq leksikonunda müşahidə olunan *ab/habb/happ eləmək* (yemək) və s.sözlərin sinonimliyi göz qabağındadır. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ədəbi dildəki *qida* sözünün də kök morfemi *qud* ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən, canlı danışıqdan məlum olan *matı-qutu qurumaq*(çəkilmək) birləşməsinin tərkibindəki *mat* söz- morfemi haqqında da bir neçə kəlmə demək vacibdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində verilmiş Çənbərək rayon şivəsinə məxsus *mat-qut* leksemının mənası fərsiz kimi qeyd olunmuşdur (7. 346). Lakin buradakı *qut* sözü bəhs etdiyimiz *kut* deyil, müasir ədəbi dildəki *küt* leksemidir. Baqa sözlə, *mat* sözünün sinonimidir. Araşdırma zamanı marağında olduğumuz məsələ ilə bilavasitə bağlı olan *matar/matr* sözünün kök morfemi diqqətimizi cəlb etdi. Deməli, *matı-qutu qurumaq*(çəkilmək) birləşməsindəki *mat* sözü Salyan rayon şivəsində iştaha mənasında mövcuddur və birbaşa *qud/ kut* sözünə aidliyi vardır : - Matarın olmasa, yiyəmməssən (7. 346).

Qud/kut morfeminin yemək, qida mənası dildəki *qutan* və *anqut* quş növlərinin adında da mühafizə olunmuşdur. Məlumdur ki, *qutan* çox yeyən quş kimi tanınır. O, xeyli miqdarda balığı udaraq boğazının altındakı xüsusi kisəyə- torbaya doldurub ehtiyat azuqə kimi saxlayır. *Anqut* quşuna gəlincə, demək olar ki, quşun ilk nəzərə çarpan əlaməti uzun və arıq boğazıdır. Təsadüfi deyildir ki, xalq danışıq dilində arıq görkəmli adama “filankəsin anqutu çıxıb” deyilir. Bu leksemin morfonoloji incələnməsini *an/am + qut və ya anq/əng + qut* kimi göstərmək olar. *Am* əksər şivələrdə *yemək, acgözlüklə yemək* mənasını verir. Salyan rayon şivəsində *ammır* – acgöz deməkdir: - *Ammır* Əbləsən çox yiyəndi (7. 23). Cəbrayıl şivəsində isə *ammırramaxbir şeyi acgözlüklə qamarlamaq, yığıdırmaq* deməkdir. Bundan başqa, *amıtqa olmağ* dadanmaq mənasında işlənir: - *Canavar bizim sürüyə amıtqa olmuşdu* (7. 23).

Təsadüfi deyildir ki, müasir şivələrimizdə bu qədim morfem həm qanmax- doymaq (Şərqi Abşeron), həm qanığ – qana həris olan heyvan (Salyan); qanıx verməx- susuzluğu yaratmaq (Babək) və s. sözlərdə qədim semantik mənə çalarını saxlanmışdır: - İki dənə marojna yedim, mənə qanıx vermədi (Babək). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əvvəldə bəhs etdiyimiz *ab/ap/habb* (eləmək) – yemək sözünün *an/ am/ an* morfemlərindəki *n-m-b-p* səs əvəzlənməsinin variantı olub heç bir fonematik əhəmiyyət daşımır.

Bu sözün digər bir morfonoloji incələnməsini *anq+ut* kimi də götürməklə yenə də əvvəldə izah etdiyimiz mənalara uyğun gəlməsi çox maraqlı görünür. Məlum olduğu kimi, şivə leksikamızın əksəriyyətində *anq/ əng* sözü *çənə* mənasında işlənir. Hətta, *əng* – *çənə*, *əng* tişi – *azı dişi*; *əng* sümüyü - *çənə sümüyü*; *əng* (məc.) – *çoxdanışan* (Salyan) sözləri şivə leksikasında intensiv işləkliyə malikdir. Hətta, “Naxçıvan folkloru antologiyası”nda bir məsəlin tərkibində bu sözün maraqlı bir birləşməsi qeydə alınmışdır: - Şah ilə pılav yemirəm, *əngimin əngisi* yağa batar (9. 281). Qeyd edək ki, Neftçala rayon şivəsində isə bu məsəlin “Şahla plov yemirəm ki, bığım yağa batar” variantı “gözütöxlük; təkəbbürlülük” mənasında işlənir.

Çox maraqlıdır ki, M.Kaşqarının “Divanı” nda bəhs etdiyimiz *əng* morfemi *əngək* kimi verilərək “ağzın iki yanında azı dişlərin çıxdığı yer; ovurd” kimi izah olunur(10.191). Bundan əlavə, lüğətdə həmçinin *anq* leksemi də “yanaq” mənasında qeydə alınmışdır (10. 114).

Ənək sözü Q.Bürhanəddinin “Divanı” nda da *çənə* mənasında işlənmişdir: - Həyva *ənəgünə*, yanaxlarına alma derəm, Anları görəli kim, ayda ki, bən alma derəm(11.127).

Ən(g)/an(q) morfeminin isə *y(an) aq* morfemi ilə təkə analoji oxşarlığı deyil, həm də funksional baxımdan yaxınlığı şübhəsizdir.

Qud sözünün ərəb mənşəli olub *azuqə, qida, yeyilən şey* anlayışı barədə də lüğətlərdə məlumat vardır (12.130). Lakin dialekt və şivələrdə bu leksemin müxtəlif şəkildə eyni semantikada işlənməsinin göstərən faktlar da çoxdur. Bu da *qud/kut* morfeminin daha qədim olması faktını axtarmağa sövq edir. Əslində *qud/kut* (qida) həm də *tox-doy-toy* morfemləri ilə eyni semantik tutumdadır, daha doğrusu, *qida və toxluq*, eyni zamanda *doymaq* anlamının eynidir. Heç də təsadüfi deyil ki, türkcədəki *tükətmək* (yemək, qidalanmaq) feilinin kök-morfeminin də qədim *qut* sözünün metatezası kimi qavramaq çətin deyildir: *qut/kut/küt* –

tük(ət) –mək. Ərəb əlifbasında *qut* və *qüvvət* sözlərinin imla yaxınlığı da diqqətimizi cəlb edir. Deməli, bu da səbəbsiz deyildir.

Qeyd etməliyik ki, *qut* sözü bəzi şivələrdə ”olmaq” köməkçi feili ilə işlənir. R.Rüstəmov bu feilin həm “qüvvətli olmaq, dayaq olmaq”, həm də “qulağı tutulmaq, kar olmaq” mənalarından bəhs edir (13.162).

Qud/kut sözünün kök-morfem kimi həm də *bərk*, *bükülmüş* anlayışı Neftçala rayon şivəsində *kut*- tumurcuq; *kutu/qutu* sözlərində qalmışdır: - Tə:ngin (üzüm tənəyinin) *kutun* tökərsən, ay bala, yavaşı!; – Bı paltar əynimə *kutu* kimi oturur (Neftçala). Qazax dialektinə aid olan *qudəbbər* sözü Salyan dialektində *kutəppər* fonetik variantında *səliqəli*, *şux və möhkəm* geyinmək, Çənbərək şivəsində *ədəli*, *lovğa*; Kürdəmir və Laçın rayon şivələrində “*qutəppəri*” şəklində *səliqəli* deməkdir (7.318).

Çox maraqlıdır ki, rus dilinin qədim lüğətində də qızılbaşlara məxsus geyimin adı *kutnyany* kimi verilmişdir. Bu, onların başına qoyduqları sarınmış- bükülmüş baş geyimini bildirmək mənasında işlənmişdir(7.149).

Qud/kut kök morfeminin “sıx, bərk” kimi mənaları ədəbi dildə və şivələrdəki bir neçə sözdə də müşahidə olunur: *qundax/ qundağ* - bələnməmiş körpə uşaq; tufəngin bərk ağacdan olan hissəsi; *kündə* - xəmirin unla yumurlanıb bərk hala salınmış şəkli; *küt*- əsasən it üçün nəzərdə tutulan bərk çörək (Neftçala); *kut* – mal-qara üçün bişirilmiş çörək (7.264); *kotdamax* – tikiş iynəsi ilə paltarın hissələrini bərkitmək (Tovuz) və s. Göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz nümunələr də eyni köklü sözlərin semantik bağlılığını sübut edir: *qu(n)dax(ğ) –ko(t) da(max) – köt (ük) - kü(n) də* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *qat*- *qad* – *qay* – *qa:r* və s. morfemlərin bərk/ bərkimək mənası qatıq; *qadağ* (mismar) (Neftçala); *qaymaq*; *qayır* (çaydanın ərpi) (Neftçala) , həmçinin Şəmkir şivəsindəki *qayırmax* (bərkitmək); – Darvazanın dalın *qayırmişam* (danışıqdan); *qa:rımağ* (bərkimək); - *Yarpağ qa:rıyıb* (Neftçala). və s. dialekt və şivə leksikasında xeyli zəngindir.

Fransız mənşəli “*qudron*” texniki terminin kök morfemindəki *qud* kökünün *bərk* anlamını bildirməsinin də bu sözün nosrtatik səciyyəli olması fikrini qətiləşdirməyə əsas verir. “*goudron*” neft qalıqlarından alınan müxtəlif texniki ehtiyaclara tətbiq etmək, həm də yollara döşəmək üçün işlədilən qara, bərk yapışqanlı maddə deməkdir (14.149).

Qədim *qud/kut* sözünün mənalarından biri də *güc*, *qüvvət* deməkdir. Bu qədim mənani xalqın ən etibarlı ”qızıl fondu” - frazeologiyası yaxşı mühafizə etmişdir: - *Matı* - *qutu* çəkilmək (qurumaq) – *gücü* tükənmək; Cəbrayıl, Qazax, Qarakilsə, Məğri şivələrində isə ürayində *qut* olmaq; *qutdan düşməx* kimi frazeoloji nümunələr aşkar olunmuşdur (7.318).

Deməli, rus dilindəki *ro(qat)a* buynuz; *roqatıy* (buynuzlu) sözlərinin tərkibindəki *qat/qot/qut* morfemlərinin semantikasını həm də *güc*, *qüvvət* mənalarını simvolizə edir. O.Suleymenov “Az i ya” kitabında “*qudaa*” sözünün də tofalarca *maral* - öküz mənasını verdiyini yazır. Müəllif eyni zamanda, bu sözün “*udu*” formasının qoç; günəş tanrısı; *uduk* /*uduk* müqəddəs kimi qədim türkcədəki mənalarını da qeyd almışdır (15.119). Maraqlıdır ki, müəllif şumer dilində *kunkal* - quyruqlu qoç; tofalar dilində *konkal* – *maral* balası mənasında işlənməsini qeyd edir. Beləliklə, şumerçədə *udu-qud* morfemlərinin semantik mahiyyətinin yaxınlığı ortaya çıxır. Onda *q(udu~uzu)*; *qıdı/qıdix* (keçi balası) (Naxçıvan); “*Qodu*” (xalq mifologiyası) və s. kök-morfemlərdə qədim şumerizmlərin qorunmasını cəsarətlə söyləmək olar.

Çoxmənalılıqdan omonimiyə doğru inkişaf edən *qud/kut* morfeminin qədim mənası qədim türk yazılı abidələrində və tarixi romanlarda həm titul, epitet, həm də ümumişlək söz kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” da *Qutlu Məlik*, M.S. Ordubadinin “*Qılınc və qələm*” romanında *Qutluq İnanç* obrazlarının adında bunu görmək olar.

“*Qüds*” sözünün həmçinin “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə ərəb mənşəli olması göstərilərək üç mənası verilir: 1. müqəddəslik; müqəddəs; 2. pak; pakizə; 3. Fələstinin mərkəzi olan “*Beytülmuqəddəs*” şəhərinin adı (12.130).

Lügətdə eyni köklü söz kimi aşağıdakı ərəb-fars mənşəli leksemlər də öz əksini tapmışdır: qüds-aşıyan - müqəddəs məkanlı; qüdsi - müqəddəs; qüdsiyyət - müqəddəslik; qüdsiyyətvər - qüdsiyyətli; pak olan (12. 130).

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, "qüds" kök morfem kimi derivatoloji prosədə fəal olmuşdur. Xüsusilə, ərəb dilindən dilimizə keçmiş müqəddəs, sadıq, Siddiqə, Sidqi, Qüdsiyyə, Qüdsi və s. sözlərdə fikrimizin gerçəkliyini görmək olar. Fikrimizcə, ərəb dilində qüdsi/qüdsi sözü *qud/qüd* (CVC) –si (CV) morfonoloji birləşmələrin məcmusudur. Çünki, ərəb dilində eyni köklü *qud qud+bə* 1) öndə gedən, rəhbər, başçı 2) təqlil nümunəsi 3) örnək, nümunə; *qud + dus* – çox əziz, çox müqəddəs deməkdir.

Qud/kut kök- morfem kimi fars mənşəli sözlərə birləşərək ərəb-fars mənşəli mürəkkəb sözlər yaranmasında baza da ola bilmişdir: *qudvətüşşüəra* – şairlərin qabaqcılı; *quddus* – çox əziz, çox müqəddəs; *qudrətyab* – qüvvət tapan; *gücü çatan*; *bacaran*; *qudrətnüma* - qüdrətli, bacarıqlı, güclü; *quds aşıyan* – müqəddəs məkanlı və s. Təsadüfi deyildir ki, Qüds sözünün müsbət mənə çalarları həmin sözün islam aləminin ən ali şəxsiyyətlərinə təxəllüs, titullar kimi verilməsinə əsas olmuşdur. *Ruhül-qüds* – Cəbrayıl əleyhissəlamın, Qüdsi Məhəmməd peyğəmbərin titulları kimi işlənmişdir.

Aparığımız kiçik araşdırmadan belə görünür ki, *qud/kut* morfemi və onun fonetik variantları nostratik söz kimi hal-hazırda Roman-German dillərinin əksəriyyətində işlənir. Ümumiyyətlə, belə söyləmək mümkündür ki, *qud/kut* yalnız pozitiv çalarlı sözdür. Məsələn, fransız dilində *gouter* - dadına baxmaq; *le gouter* - qəlyanaltı; alman dilində *Guttentaq* – Salam!; *Guten morqen* – Axşamınız xeyir!, ingilis dilində *Good morning* – Sabahınız xeyir!; *Good afternoon* - Günortan xeyir! ; *good job* - yaxşı iş; *Good night* - Gecəniz xeyrə!; *good man*- yaxşı adam və s.

Bir məsələni diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, xüsusilə ingilis və alman dillərində əksər alqışların - frazeoloji nitq etiketlərinin "good" (*qud/qud*) morfemi əsasında formalaşması bu sözün öz nostratik mənalarını yaşatmağa imkan vermişdir.

Beləliklə, qədim *qud/kut* söz - morfeminin diaxronik-dialektoloji və müqayisəli araşdırılmasından aşağıdakı nəticələr alınır:

- *Qud/kut* kök - morfemi Azərbaycan dialekt və şivələrində bütün ilkin mənalarını qoruyub saxlayır.

- Bu sözün dialekt və şivələrimizdə elmi əsərlərdə göstəriləndən fərqli olaraq, əsasən *kut* fonetik variantında tələffüzü meydana çıxır.

- Eyni zamanda *qut* sözün fərqli tələffüzünün fonoloji əhəmiyyət daşıması da aşkar olur.

- *Qut/kut* sözünün sinonimi olan *mat* kök-morfeminin də şivələrdə mövcudluğu aşkar olur.

- *Qut/kut* morfeminin geniş sözyaratma imkanları ortaya çıxır.

- Birhecalı ən qədim söz kimi əksinə oxunma nəticəsində *qud/kut* morfeminin eyni və yaxud yaxın mənanı saxlaması aşkar olur.

- Bu sözün çox qədim və ilkin söz (nostratik) olması onun müasir fransız, ingilis və alman dillərinin aktiv lüğət fondunda mühafizə olunması ilə sübut olunur.

- *Qud* sözünün Roman - German dillərində də omonimliyi aşkara çıxır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Budaqov L.L. "Sovremenniy slovar turetsko-tatarskix nareçiy, II t, Sanktpeterburq, 1871
2. Drevnetyurkskiy slovar, L., "Nauka", 1969,
3. Kaşqari M. "Divanü luğat-it-türk", 4 cildə, II c., Bakı, "Ozan", 2006
4. Budaqov B. Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, "Oğuz eli", 1998
5. Fasmer M. Etimoloqiçeskiy slovar russkoqo yazıka vı 4-ix tomax. M., "Proqress", 1986, T-1.
6. Radlov V.V. Opit slovary tyurkskix nareçiy, Soqlasme, Sanktpeterburq, 1899

7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, “Şərqi-Qərbi”, 2007
8. Slovar ruskogo yazıka XI – XVII v.v. , İz-vo, “Nauka”, M., 1981, k-1
9. Naxçıvan folkloru antologiyası III c, “Əcəmi” nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2012
10. Kaşqari M. “Divanü lüğat-it-türk”, 4 cildə, I c., Bakı, “Ozan”, 2006
11. Bürhanəddin Q. “Divan” Tərtib edən: Ə.Səfərli, Bakı, “Azərənşr”, 1988
12. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Yazıçı”, 1983
13. Rüstəmov R. Azərbaycan dialekt və şivələrində fel, Bakı, “Elm”, 1965
14. Fransuzsko-russkiy - ruskko-fransuzskiy slovar, Moskva, “Russkiy yazık”, 1983
15. Suleymenov O.”Az – Ya”, Bakı, “Azərənşr”, 1993

NATƏVAN HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

TERMİN YARADICILIĞINDA VAHİDLİK VƏ NORMA

Açar sözlər: ədəbi dil, norma, unifikasiya, termin, standartlaşdırma.

NORM AND UMTY IN TERMINOLOGY CREATION

The selecting choosing literary language and its norms substituting, he improves and becomes better connected with process touch.

In terminology of the each time belonging to yourself in norms of literary language willingly or unwillingly this or it are effected in the another forms.

The attitude to literary language get standardized basic of literary language norms of the terms and terminology applied cardinal problems of the norms of language.

Key words: literary language, norm, unification, term, standardizations.

Müasir elmi-texniki tərəqqi, sosial iqtisadi inkişaf, cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni elmi anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu, dilin terminoloji leksikasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə təsir edir. Müstəqillik illərində baş verən dəyişmələr, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqə, terminologiyanın zənginləşmə mənbələrində yeniləşmələr, xüsusən rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlərin güclü axınının qarşısı alındı. Tarixən terminoloji qata daxil olan, onun əsas hissəsini təşkil edən terminlərin bir çoxu dilimizin daxili imkanları əsasında yeniləri ilə əvəz olundu. Bəziləri də dildən təmənilə çıxaraq öz işləkliyini itirdi. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı, yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi, ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər terminologiyanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyi zəruri etdi.

1990-ci ildən başlayaraq ictimai-iqtisadi, mədəni, elm sahələrində artımı hiss olunan terminoloji leksika əhatə edən lüğətlərin tərtibi leksikoqrafların gərgin və məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsidir. Müasir dövrdə elmi texnologiya ilə yanaşı, elmi-texniki informatika terminologiyasının lüğət tərkibini əhatə edən bir çox lüğətlərin meydana gəlməsi zərurətdən yaranır. Bu zərurət nəticəsində iki, üç, dörd dilli lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Sahə terminologiyasının nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması qarşılıqlı əlaqəli prosesdir. Terminologiyanın standartlaşdırılması son mərhələni əhatə edir və unifikasiya olunmuş terminoloji korpusun əsasında yerinə yetirir. Hər üç prosesin reallaşmasının nəticəsi terminoloji lüğətin hazırlanmasında özünü göstərir. “Nizamlanma, unifikasiya və standartlaşmanın nəticəsi terminoloji lüğətin tərtibidir”. Bu cəhət müəyyən məsələdə nizamasalma və unifikasiyanın, unifikasiya və standartlaşdırılmasını, nəhayət, hər üç prosesin eyni zamanda yerinə yetirilməsinə imkan verir. Məsələn, başqa dildə mövcud olan sözlük əsasında ikidilli lüğətin tərtibindən sonra birdilli, daha doğrusu, izahlı terminoloji

lüğətin hazırlanması prosesində həm nizamlanma, həm də unifikasiya məsələlərini həll etmək mümkündür. Yaxud ikidilli lüğətdən sonra sahə terminologiyasında standartlaşma aparmaq olar. Bu halda unifikasiya məsələləri aralıq prosesi əhəmiyyəti daşıyır.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesi iki istiqamət üzrə aparılır. Birinci istiqamət terminlərin müxtəlif terminlərin müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, leksik və s.) unifikasiyasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə unifikasiya terminologiyasının normalaşdırılmasını, terminlərin dilin normalarına cavab verməsini və eyni zamanda, anlayışı ifadə edən vahidlərin terminə qoyulan tələbləri ödəməsini özündə birləşdirir və dildaxili unifikasiya ilə üst-üstə düşür. Unifikasiyanın ikinci istiqaməti dil əlaqələri ümumiyyətlə, elmi, mədəni, siyasi-ictimai əlaqələnin xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus kifayət qədər leksik vahidlər vardır. Bu leksik vahidlər milli dildə onun normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr dilin başqa dildən sözlər almasına zəmin yaradır. Bütün dillərdə sözləmə prosesi gedir. Bu cəhətlər diin terminoloji sistemində də öz əksini tapır. Lakin terminologiyada terminalma hadisəsi, dildə isə sözləmə hadisəsi baş verir. Terminologiyada alınma termindir, termin- elementdir, dildə isə alınma sözdür, qrammatik şəkilçidir və s. Deməli, terminologiyada və dildə alınma məsələsinin əsasında duran fərqləndirici əlamətlər terminlə ümumişlək söz arasındakı fərqlər əsasında təzahür edir. Termin və ümumişlək söz bir-birindən fərqlənir.

Terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında bütün terminoloji toplunu nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur. Bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur və müstəqil formalaşma və inkişafa malik olur. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin linqvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır. Norma dilin daxili strukturunun zəruri və vacib elementidir. “Norma dildə bütün mövcud kateqoriyaların hamısından daha çox aspektli bir sistemdir. Bu sistemdə həm tarixilik, həm müasirlik var. Norma həm yazılı, həm də şifahi dildə mövcuddur. Norma həmçinin, sabit qaydalara malik olan milli diin ayrı-ayrı nitq areallarında mövcuddur. Norma həm ümumi səciyyəyə malikdir, həm də sosial xarakterlidir, xüsusi dil kollektivlərinə xidmət edir” (2,7).

Norma elə bir kateqoriyadır ki, burada dilin milliliyi, özünəməxsusluğu təəcəssüm olunur. Hər hansı dil ailəsi bir-birinə tarixi-genetik və tipoloji cəhətdən nə qədər yaxın olsun, norma onları xüsusiləşdirir və hər birinin informasiya funksiyasında fərdi xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Lakin elmi dilə istifadə olunan terminlər ikili səciyyə daşıyır. Onlar termin üçün ümumi olan normativliyə də tabe olmalıdır. Çünki “dilə leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə ierarxik ardıcılıqla düzülmiş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır” (3,5).

Elmlərin həm differensiasiyası, həm də inteqrasiyası prosesləri bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Tədqiqatçıların bu proseslərə verdikləri qiymətə görə, elmlərin differensiasiyası, inteqrasiyası üçün zəmin hazırlayır. Çünki hər hansı yeni elmin, yaxud elmi tədqiqatdakı yeni istiqamətin meydana çıxması ayrı-ayrı elmlər arasındakı boşluğu doldurur, bu sahənin öyrənilməsini asanlaşdırır. Elmlərin inteqrasiyası isə istər-istəməz differensiyaya aparıb çıxarır. Belə ki, elmləri birləşdirən hər hansı məhsuldar ideya, eyni zamanda, yeni müştərək problemlərin və elm sahələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır.

Linqvistik normativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Termin yaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu linqvistlər və terminoloqların nəzarəti altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümuməbədi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır. Terminə qoyulan tələblər sırasında terminologiyanın sistemliliyi, terminin mütləq və ya nisbi birmənəliyi, terminin sadəliyi və anlaşılıqlığı, terminin tətbiqolma dərəcəsi xüsusi yer tutur.

“Dilçiliyin yeganə real obyektı artıq qərarlaşmış dilin normal və ardıcıl həyatıdır. Dilin istənilən məqamındakı vəziyyəti həmişə tarixi amillərin məhsuludur” (4,152).

Elmi dil daha dəqiqdir. Bədii əsərdə isə sözcüliyə, təsvirçiliyə, surətlərin xarakteristikasını açmaq üçün təfərrüfatlara geniş yer verilir. Yəni bir cümlədə tam dəqiqləşməyə fikir mətnin başqa cümləsində, başqa hissəsində şərhini tapır. Deməli, müəyyən terminosistem daxilində terminin mənası sabitdir.

Terminin təyini, hər şeydən əvvəl sahə anlayışı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bu məsələ terminin normativlik dairəsini təyin etməyə kömək göstərən bəzi hökmləri ayırmağa imkan verir.

Lakin, termin çoxmənalı olmamalıdır. Bu halda kateqorial çoxmənalılığın həlli daha böyük çətinlik törədir. Bu terminosistem daxilində eyni formadan müxtəlif kateqoriyalara aid anlayışın ifadə olunması lazım gəlir. Ayrı-ayrı terminosistemlərdə bu tipli hallar üzə çıxır. Bəzən əməliyyat və onun nəticəsinin, iş və həmin işdə istifadə olunan konstruksiyanın, sahə vahidləri və bu vahidlərin tədqiqi ilə məşğul olan sahənin adı (məsələn: terminologiya sahə terminlərinin toplusu, terminlər toplusu, terminologiya terminləri öyrənmə elmi istiqamət), obyekt və onun təsviri ilə bağlı eyni termindən istifadə olunması müşahidə edilir.

Ancaq terminologiyada sinonimlər ədəbi dildən fərqli funksiyanı yerinə yetirir. Terminologiyada terminlərin sinonimliyi, bir qayda olaraq, dubletlərdən istifadə olunmasında özünü göstərir. Məsələn, oftomoloq, okulist, göz həkimi; genetik, yiyəlik, hal və s. Terminoloji dubletlərdə ədəbi dildəki sinonim cərgənin elementlərində xas fərqləndirici əlamətlər yoxdur. Dildə eyni yeni anlayışın ifadəsi məqsədlə bir neçə variantdan istifadə olunur. Zaman keçdikcə bu variantlıq aradan götürülür. Bu vəziyyətn aradan götürülməsində diin terminoloji sisteminin formalaşmasına, nizama salınmasına və standartlaşdırılmasına nəzarət edən Terminologiya Komissiyasının xüsusi rolu vardır. Komissiya terminlərin variantlığını, terminlərin sinonimliyini aradan qaldırır və terminin bu variantını qəbul edir. Məsələn, komissiya “informasiya bazası”, “informasiya əsası” terminlərinin ingilis dilindəki *infobase* termininin ifadə etdiyi anlayışın Azərbaycan dilindəki variantları olması ilə bağlı meydana çıxan sinonimliyi aradan qaldırmış vahid variant kimi *informasiya bazası* terminini qəbul etmişdir. Belə misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar: informasiya meydanı – informasiya mühiti; informasiya xətti, informasiya yolu, informasiya magistralı – informasiya magistralı; informasiya marketi-informasiya bazarı, infomarket-informasiya bazarı, yerli disk, məhəlli disk, lokal disk – lokal disk; informasiya yardımı, informasiya köməyi, informasiya dəstəyi – informasiya dəstəyi; baş xətt, ana xətt-əsas xətt və s. (5).

Deməli, normativlik və norma dil sistemində xüsusi yer tutur. Yazılı və şifahi dilin öz normaları vardır. Normativlik ümuməbədi dil səviyyəsində tənzimlənir. Müasir dövrdə şifahi və yazılı nitqdə istifadə olunan terminlərin sayının artması sürətlənmişdir. Nitqdə terminlərdən istifadə olunması terminologiyada normativlik məsələsinin qoyulmasını sürətləndirmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, terminologiyada və ədəbi dildə norma məsələsində fərqləndirici cəhətlər vardır.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının müasir mərhələdəki inkişaf yolları, terminlərin zənginləşmə mənbələri, terminoloji normalaşma prosesi və s. bu kimi nəzəri məsələlərin kompleks həlli müəyyən mənada terminologiyamızın bugünkü inkişaf meyillərinin sistemli öyrənməsi ilə sax bağlıdır.

Ədəbi dil və onun normaları seçmə, əvəz olunma, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar təkmilləşir və səlisləşir. Hər dövrün özünəməxsus ədəbi dil normaları da istər-istəməz terminologiyada bu və ya digər şəkildə əks olunur.

“Ədəbi dilin XVII əsrdən sabitləşmə dövrünə aid müəyyənləşən norması XIX əsrdə də davam edir. Fonetik-tələffüz, morfoloji və sintaktik normalar, bir tərəfdən, XVII-XVIII əsrlər mərhələsində, digər tərəfdən, sonrakı XX əsr mərhələsinə uyğundur” (6,22).

a) Terminlərdə vahidlik və standartlaşdırma.

Termin yaradıcılığında vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. “Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasında, həm də mənfi informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır”. Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən, dilçiliyin özünü bu və ya digər sahələrdə elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Termin vahidliyinə əməl edilməsinə dair, konkret şəkildə fonetika terminlərinin işlədilməsindəki pərakəndliyi misal göstərmək olar. Fonetika, morfolojiya sahələrində termin vahidliyi prinsipinin pozulmasının bir neçə təzahür forması özünü göstərir.

Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mənaca yaxın olan beynəlmiləl terminlərdən oxşar fonetik hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması; 2. Beynəlmiləl terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların düzəldilməsi və bunların beynəlmiləl terminlərlə müvazi işlədilməsi.

Terminoloji zənginləşmənin vahid real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Standartlaşma müasir ümumi ədəbi normalarına uyğun gəlməlidir. Terminlərin ədəbi dilin münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələdir.

Terminlərə vahidlik əsasən ilk mərhələdə həyata keçirilir. 1. Tam sistemləşdirilməsi mərhələsi; 2. Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma meyarına əsaslanır.

Terminologiya təbiətinə görə ictimai-tarixi kateqoriyadır, inkişaf xarakterinə görə dinamikdir. Buna görə də vahidlik standartlaşma tarixən dəyişkəndir, müntəzəm nəzərdən keçirilir, təkmilləşdirilir.

b) Terminlərdə unifikasiya

Hər bir dilin özünəməxsus, başqasına uyğun olmayan və başqa dildə təkrar edilməyən sistemi vardır. Onun vasitəsilə bizi əhatə edən mühit qavranılır, başa düşülür. Bundan əlavə, hər bir dilin digərinə uyğun gələn, onun sözlərini eynilə və qismən dəyişilmiş formada təkrar edən cəhətləri də var.

Dilin nümunəvi normalarının təsbiti, bu normaların bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması, vahid şəkllə salınması müasir dilçilikdə işlədilən unifikasiya, kodifikasiya və adaptasiya anlayışları ilə bağlıdır. Bu terminlər formal baxımdan fərqlənsələr də, məzmunca bir-birinə yaxındır.

“Kodifikasiya” dilin nümunəvi normalarının təsbit olunub sistemə salınması, “adaptasiya” bu normaları bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması mənası daşıyır. Funksional baxımdan dilin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə xidmət edir.

Rus və Avropa dilləri ilə milli dillər arasında keçid prosesidir. Bu dillərdən alınan sözlər milli dillərin qanun-qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn: **“үемем”-“sement”, “үүрк”-“sirk”, “үүлүндөп”-“silindr”** sözlərindəki **“ү”** isə Azərbaycan dilinin sisteminə uyğun olaraq **“s”** ilə əvəz edilir.

Məlumdur ki, terminlərin bir qismi elmin, texnikanın, mədəniyyətin bir sıra sahələri ilə bağlı olaraq rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olur və indiki ikidilli şəraitində daha tez qavranılaraq mənimsənilir. Məhz buna görə də belə terminlərin bir çoxu artıq dilimizdə ümumişlək terminlərə çevrilmişdir. Məsələn: **“kooperasiya”, “sosial”, “akkredit”, “kosmodrom”, “podrat üsulu”, “induksiya”, “sektor”** və s.

Terminologiya sözlüyündə elə terminlər vardır ki, bunlar beynəlxalq terminologiyaya daha yaxındır. Avropa mənşəli belə terminlərin bir qrupu da rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir. Məsələn: **“baza”** (fr.), **“indeks”** (latın), **“kvorum”** (latın), **“kooperasiya”** (latın), **“monoqrafiya”** (yunan), **“absorbsiya”** (latın).

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda vahid nümunəvi normalara uyğunlaşma motivi qüvvətlidir. Rus dilindən alınan və diimizin qrammatik quruluşuna uyğunlaşan terminlər isə cüzi dəyişikliklə işlədilir. Məsələn: **“бюджет”-“büdcə”, “группа”-“qrup”,**

“теорема”-“teorem”, “пресловка”-“presləmə”, “экспресс”-“ekspres”, “сценарий”-“ssenari” və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlərdə aşağıdakı prinsiplər əsasdır.

1. Terminin fonetik cəhətdən mənimsəmə;
2. Terminin qrafik cəhətdən mənimsəmə;
3. Terminin orfoqrafik cəhətdən mənimsəmə.

A.N.Baskakov göstərir: “Terminlərin daxili unifikasiyası onların normaya salınma yolu ilə, paralel işlənən terminlərdən məzmunu daha dolğun, tələblərə cavab verə bilən, daha uğurlu terminlərin seçilməsi ilə olunmalıdır. Terminologiyanın daxili unifikasiyasında müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin də müxtəlif sahə terminləri arasında nisbətən qorunması nəzərə alınmalıdır” (7,69).

Terminologiya sahələrarası unifikasiya yaradılması da vacib məsələdir. Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində çalışan və termin yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında lazımi ünsiyyət, fikir mübadiləsi olsa, qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər həll edilə bilər.

“Yeni tipli unifikasiya olunmuş terminlərin sözlüyü yaradılmalıdır. Bu unifikasiya olunmuş lüğətlərdə əlavə terminoloji fond (ümumi və sahə terminologiyası) rus, ukrayna, belorus, gürcü, azərbaycan, özbək, tacik dilləri kimi qədim yazılı dillərdə öz əksini tapmalıdır” (8,45).

Dillərə münasibətdə həmişə təbii beynəlmilətçilik meyili olmuşdur. Bu gündə belə xarakterli sözlərin seçilməsi terminoloji baxımdan müsbət nəticələr verir.

Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın-sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnilir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi zəhginləşir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Bu gün Azərbaycan dili sosial həyatın, mədəniyyətin inkişafının ən qüdrətli vasitəsinə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M.İsmayılova. Azərbaycan dilinin terminologiyasının linqvistik təhlili. NDA, Bakı, 2007, səh.37.
2. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, “Nurlan”, 2004, səh.7.
3. Sadıqova S.A. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, səh.5-12.
4. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU nəşri, 2003, səh.152.
5. Terminologiyanın Komissiyasının qəbul etdiyi terminlər. Terminologiya məsələləri. Bakı, 2009, səh.153-155.
6. Наси́ев Т. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə), Bakı, 1987, səh.22.
7. Баскаков А.Н. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. «Вопросы терминологии», М., 1961, стр.69.
8. Бертагаев Т.А., Дешериев Ю.Д. и др. Роль русского языка в развитии словарного состава народов СССР. «Вопросы терминологии», М., 1961, стр.45.

ИРАДА АБДУЛЛАЕВА

Доктор философии по филологии

Азербайджан, Институт Языкознания им. Насими НАНА

ВТОРИЧНОЕ ЗАИМСТВОВАНИЕ КАК ФАКТОР ОБНОВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛЕКСИКИ

Ключевые слова: словарный запас, заимствование, термин, лексическая единица, взаимодействие языков

SECONDARY LOAN AS THE FACTOR OF UPDATING OF MODERN LEXICON

In article process of secondary loan, its difference from semantic tracing is analyzed. Examples of secondary loan are considered in detail.

Key words: *lexicon, loan, the term, lexical unit, interaction of languages.*

Как известно, заимствование – это процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется некоторый иноязычный элемент (прежде всего, слово или полнозначная морфема), а также сам такой иноязычный элемент. Заимствование – неотъемлемая составляющая процесса функционирования и исторического изменения языка, один из основных источников пополнения словарного запаса. Заимствованная лексика отражает факты этнических контактов, социальные, экономические и культурные связи между языковыми коллективами.

Лексические единицы иноязычного происхождения занимают значительное место в словарном составе любого языка. Заимствования возникают в языке под влиянием как экстра-, так и интралингвистических факторов и играют огромную роль в обогащении словарного состава языка. Так, именно в заимствованиях отражается процесс исторического взаимодействия языков, а также многовековых культурных, исторических и социально-экономических взаимосвязей народов. Необходимо принять во внимание, что этот процесс обусловлен взаимовлиянием языков. Иными словами, заимствование не является пассивным процессом для заимствующего языка и не осуществляется под механическим воздействием чужого языка, а представляет собой феномен усвоения лексических единиц (фонетических, семантических, морфологических и т.д.) иностранного языка в присущей для заимствующего языка форме. Подобный процесс характерен для всех языков мира.

Следовательно, заимствование – это переход элементов одного языка в другой как результат языковых контактов, взаимодействия языков. Заимствованные слова, приспосабливаясь к особенностям заимствующего языка настолько усваиваются, что их иноязычное происхождение может совершенно не ощущаться и обнаруживается лишь этимологами. Также заимствование необходимо рассматривать как важнейший механизм неологизации, предполагающий обновление структуры (прежде всего при материальном заимствовании) и системы языка (при семантическом заимствовании). Понятие «заимствованное слово» следует рассматривать в двух планах, дифференцируя позиции синхронии и диахронии. На современном этапе представляется правомерным трактовать заимствование как иноязычную единицу любой степени освоенности и употреблять термины «заимствование», «иностранное слово», «иноязычное слово» как синонимичные. Если же рассматривать данный вопрос с позиции времени, то возможно деление иноязычных единиц на освоенные (заимствования) и неосвоенные (иностранные).

В заимствованиях особое место занимают термины. Как известно, в связи со специальным и научно-техническим прогрессом, каждый конкретный язык для выражения того или иного понятия обращается к заимствованиям из других языков. При этом подразумевается заимствование терминов, присущих другому языку, их выражение в соответствующей для заимствующего языка фонетической, лексической и грамматической форме.

Интенсивное усиление притока иноязычных заимствований в азербайджанский язык на современном этапе является закономерным результатом научно-технического и культурного прогресса. Говоря о заимствованиях интернационального типа, А. Оруджев указывает: «Для разработки терминологии в каждом национальном языке основным источником, за исключением интернационального запаса языка, является сам этот язык,

его лексический состав. Однако ни один из этих языков не может удовлетворить свои растущие потребности лишь своими лексическими ресурсами. Нам кажется, что если мы встречаемся с тем или иным термином в ряде языков, то это должно послужить основанием для включения его в состав интернациональных терминов языков» [1, 175]. Из сказанного следует, что интернациональные термины способствуют укреплению межъязыковых связей, сближению их словарного состава.

Заемствование следует понимать широко, включая в его состав как прямое заимствование, так и словообразовательное и семантическое копирование иноязычного материала. Для обозначения процесса, отличного от семантического калькирования, вводится термин «вторичное заимствование», что представляется правомерным, в первую очередь, с учётом исконности / неисконности лексемы, получающей новое значение: при калькировании перенос значения осуществляется на материальную оболочку исконного слова, а при вторичном заимствовании – ранее заимствованной лексической единицы. Таким образом, представляется целесообразным выделить следующих родо-видовых составляющих: семантическое заимствование – родовое понятие, его дифференцируют семантическое калькирование и вторичное заимствование, которые в языковой системе демонстрируют достаточно широкие сферы функционирования и разные типы лексических значений.

Под вторичным заимствованием принято понимать «слово по форме совпадающее с ранее заимствованным, но имеющее иное значение, вплоть до полной омонимии» [2, 176]. Иными словами, при вторичном заимствовании значение какого-либо иноязычного прототипа закрепляется за словом, которое представляет собой более раннее материальное заимствование, но в другом значении. Так, слово «стенд» первоначально было заимствовано как технический термин в значении «специально оборудованное место для сборки машин». Позднее появились ещё два значения английского *stand*: общеупотребительное значение – щит, на котором выставляются для обозрения какие-либо экспонаты, и спортивное значение – место для учебных стрельб.

Словом «паста» обозначают особую консистенцию, полужидкую и полутвёрдую одновременно, однородную смесь в виде тестообразной массы (например, зубная паста, томатная паста, творожная паста). Однако с некоторых пор ресторанные вывески и меню стали предлагать итальянскую пасту. В данном случае перед нами кулинарный термин «паста» – общее название макаронных изделий, изготовленных по рецептам итальянской кухни.

Можно привести и другие примеры вторичного заимствования. В начале XX века словом «пилот», заимствованным из французского языка, называли «специалиста, управляющего летательным аппаратом». Но уже в конце этого же столетия появилось значение «спортсмен, управляющий высокоскоростным спортивным транспортным средством». В настоящее же время слово «пилот» используется также в значении «пробный выпуск печатного издания, телевизионного проекта». Это значение появилось под влиянием английского *pilot*, которое среди многочисленных значений имеет и такое: «1) пробное мероприятие; мероприятие, проводимое в виде опыта; 2) пробная постановка (пьесы, оперы, балета и т.д.); 3) пробный показ спектакля в провинции (до показа в столице, крупном городе); 4) пробная серия многосерийного фильма» [3, т. 2, 689].

В конце XVIII – начале XIX века слово «формат» было заимствовано из немецкого языка в значении «вид, размер печатного издания, тетради, листа» [4, 840]. Теперь же это слово употребляется в значении «характер, вид, форма»; например: *Встреча глав европейских государств прошла в обновленном формате; Новый формат передачи телевизионных новостей.* Это произошло под влиянием английского *format* в том же значении («3. характер, форма, вид: *the format of a conference*; план, «сценарий» конференции... 4. форма записи или представления информации» [3, т. 1, 805].

Слово «конференция» известно примерно с конца XVIII века в значении «совещание представителей каких-либо общественных, профессиональных и т.п. групп по тем или иным вопросам». В конце XX века оно начинает употребляться в специализированном «спортивном» значении – «спортивный союз, спортивная ассоциация» (например, *хоккейная команда из западной конференции*). Произошло это, несомненно, под влиянием английского *conference*, которое в американском варианте английского языка имеет как раз такое значение (наряду с другими). Также возможно иноязычное влияние в возникновении спортивного термина «легионер» – «игрок в составе футбольной, хоккейной и т.п. команды, приглашённый из команды другой страны» – по-видимому, как производное от *league* «лига» (поскольку в словах *лига* и *легионер* – этимологически, семантически и фонетически разные корни).

Решению вопроса о том, что перед нами – вторичное заимствование или ещё одно, естественно развившееся новое значение ранее заимствованного иноязычного слова, помогает тот факт, что у формально одного и того же слова в разных значениях – нередко разные источники заимствования (может быть и один общий язык-источник, но время заимствования – разное). Так, слово «монстр» наряду с традиционным отрицательно-оценочным значением «чудовище, урод» (в этом значении слово заимствовано из французского языка) в последнее время приобрело значение положительно-оценочное «нечто чрезвычайно значительное, выдающееся» [4, 503] (например, *монстры кинобизнеса, монстры рока*). В этом случае наблюдается несомненное влияние семантики английского слова *monster*, ср. «*monster* – 3. что-л. громадное. ~ ship громадный/огромный корабль...» [3, т. 2, 470]. В американском сленге слово *monster* употребительно также в значении «наркотик, действующий на нервную систему» [5, 301].

Таким образом, критерии, которые позволяют классифицировать то или иное слово именно как вторичное заимствование, а не как естественное семантическое развитие ранее заимствованного слова, – преимущественно узуальные и экстралингвистические. Например, необходимо принимать во внимание, в какой сфере деятельности впервые появилось новое употребление уже известного слова, в какой стране, в каком языке, в какое время и т.д. Также для вторичного заимствования возможен неоднократный перенос значений на одну и ту же материальную форму [6, 58]. Решению вопроса о том, что перед нами – вторичное заимствование или естественно развившееся новое значение ранее заимствованного иноязычного слова, помогает тот факт, что у формально одного и того же слова в его разных значениях – не редко разные источники заимствования.

Список использованной литературы

1. Оруджев А. О состоянии и дальнейшем усовершенствовании терминологии на азербайджанском языке. – В кн. Проблема разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983, с. 175.
2. Современный русский язык: активные процессы на рубеже XX-XXI вв. / Е. И. Голованова и др. М., 2008.
3. Новый большой англо-русский словарь. Под ред. Э. М. Медниковой, тт. 1-3. М., 1993-1994.
4. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. М: Эксмо, 2008.
5. Англо-русский словарь американского сленга. Перевод и составление Т. Ротенберг и В. Иванова. М., 1994.
6. Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI века: проблемы освоения и функционирования. М., 2008.

İRADƏ KƏRİMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN FUNKSIONAL ÜSLUBLAR ARASINDA YERİ VƏ MƏTBUATDA İŞLƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *üslub, mətbuat, dilçilik, ünsiyyət*

OFFICIAL-BUSINESS STYLE AMONG FUNCTIONAL STYLES AND ITS USE IN THE MEDIA

In article are investigated official-business style among functional styles, research about this style. In this article are informed also types of the official-business style in modern Azerbaijanian linguistic.

Key words: *style, media, linguistics, communication*

Müasir dünya dilçiliyində ən zəruri problemlərdən biri dil və üslubdur. Elmi-nəzəri dilçilik ədəbiyyatında üslub məsələsinə müxtəlif mövqedən yanaşılmış, fərqli fikirlər meydana çıxmışdır. Funksional üslubların növləri, miqdarı və onların əhatə dairəsi, hətta funksional üslubların adları barədə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur. Müxtəlif əsərlərin müəllifləri funksional üslubların bir-birindən fərqlənən növlərini göstərmişlər.

Üslubiyyət müasir dilçilikdə geniş və dərin tədqiqə ehtiyacı olan bir sahədir.

Dilçiliyin tarixi boyu dünya elmində, o cümlədən türkoloji dilçilikdə üslub və üslubiyyət məsələlərinə toxunulmuş, bu barədə bir sıra fikirlər, müxtəlif mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan dilçilik ədəbiyyatında funksional üslublar haqqında müxtəlif tədqiqatlara, təsnifatlara rast gəlmək olur.

Üslubiyyətin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi, müxtəlif vəzifələri yerinə yetirməsi onların funksional, yəni vəzifəcə bölgüsünə səbəb olmuşdur. Funksional üslubların vəzifəsi ilə dilin ümumi vəzifəsi bir-birindən fərqlənir. Dilin ümumi vəzifəsi insanın bütün fəaliyyətində ona xidmət etməkdirsə, funksional üslubun vəzifəsi müəyyən sahəyə xidmət etməkdir. Funksional üslublar ünsiyyətin hər hansı bir sahəsində müəyyən məqsədə xidmət edən və müəyyən funksiya daşıyan dil vasitələrinin sistemidir. Üslublar konkret bir ədəbi dilin spesifik keyfiyyətləri ilə fərqlənən struktur və funksional sistemidir. Funksional üslublar dilin konkret tarixi şəraitindəki struktur sistemini təşkil edir. Dövrün, zamanın morfoloji əlamətləri, sintaktik tərz hər bir funksional üslubda özünü göstərir.

Dildə mövcud olan funksional üslublar həmin dilin tarixi inkişafı ilə, onun ünsiyyət fəaliyyətinin rəngarəngliyi və genişliyi ilə bağlıdır. Buna görə də hər bir dilin özünəməxsus üslublar sistemi vardır. Hər hansı bir funksional üslubda dilin ifadə vasitələrindən bir qrupu daha çox iştirak edir və başlıca rol oynayır. İfadə vasitələrinin bu xüsusiyyətinə üslubi pasport da deyilir.

Funksional üslublardan bəhs edən müəlliflərin demək olar ki, hamısı rəsmi üslubu funksional üslubun bir növü hesab etmişlər. Lakin bu üslub bəzən rəsmi, bəzən isə rəsmi-ışgüzar adlandırılmışdır. Bununla belə bu üslubun izahında da müəyyən ziddiyyətli fikirlərə rast gəlmək olur.

Müasir dövrün funksional üslubları içərisində rəsmi üslubun xüsusi mövqeyi vardır. Rəsmi-ışgüzar üslub məlumat (xəbər vermə) funksiyasını həyata keçirir, sözlərin bibaşə nominativ mənasının işlədilməsini (ştampli nomenklatur adları, şərti ixtisarlari və s.) göstərir.

Mövzu və janr müxtəlifliyi rəsmi-ışgüzar üslubda iki fərdi xüsusiyyətin olmasını göstərir:

1. Rəsmi sənədlər üslubu.

2. Gündəlik, işgüzar üslub.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, rəsmi üslubun adı, əhatə dairəsi haqqında müəlliflər, tədqiqatçılar müxtəlif fikirdədirlər. Onlar bu üslubu rəsmi üslub, işgüzar dil, dəftərxana dili, qanunların dili, rəsmi-işgüzar üslub, rəsmi-epistolaryar üslub və s. adlandırmışlar. Rəsmi üsluba rəsmi yazışmalar, qərarlar, əmrlər, hüquq sənədləri, diplomatik sənədlərin dili daxil edilmişdir.

Təsnifatların müxtəlifliyinə baxmayaraq, rəsmi üslub bütün müəlliflər tərəfindən qəbul olunmuşdur.

V.Vinogradov üslubların vəzifəsini insan fəaliyyəti, dilin insanlar arasındakı ünsiyyət vəzifəsi ilə bağlayır. O, dilin ünsiyyət, məlumatvermə, təsiretmə vəzifələrini belə təsnif edir: “Məişət üslubu (ünsiyyət), **rəsmi-işgüzar**, elmi üslublar (məlumatvermə), publisistik, bədii üslublar isə (təsiretmə)” (В.Виноградов.Стилистика. М.1969.).

Rus dilçiliyində rəsmi üslubun ayrı-ayrı sahələrinə dair xeyli əsərlər yazılmışdır. K.A.Loqinovaya görə, rəsmi-işgüzar üslub dövlət aktlarının, qanunlarının, beynəlxalq sənədlərin, nizamnamələrin, işgüzar yazışmaların dilidir.

B.E.Oqorodnikov öz əsərində göstərir ki, rəsmi üslubun dili dəqiq, sadə və lakonik, ardıcıl və inandırıcı olmalıdır. Rəsmi üslub xalq dilindən təcrid olunmuş bir üslub olmadığı üçün burada ümumxalq dilinə məxsus sözlər, ifadələr, qrammatik formalardan istifadə edilir. Bununla belə, rəsmi-işgüzar üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Rəsmi üslubda köhnəlmiş sözlərə, ifadələrə, arxaizmlərə, dialektizmlərə, arqo və jarqonlara yol verilmir. Rəsmi-işgüzar üslubun qrammatik quruluşundan danışarkən müəllif qeyd edir ki, bunların dili nəqli səciyyə daşıyır. Əsərdə sənaye sahələrinə aid teleqramlardan, məktublardan, aktlardan, maliyyə sənədlərindən, protokollardan, yoxlamalardan nümunələr verilərək izah edilir, onların dil xüsusiyyətindən danışılır.

E.M.İsserlin əsasən diplomatik sənədlərin dilini leksik cəhətdən təhlil etmişdir. Müəllif göstərir ki, diplomatik sənədlərin dilində bir çox sözlər, ifadələr işlənir ki, bunlara başqa üslubda az rast gəlmək olur. Bu üslubda titulların işlənilməsinə geniş yer verilir: cənab, şah, imperator, hörmətli qonaq və s. kimi sözlər çox işlənir.

A.A.Uşakov öz tədqiqatında hüquq sənədləri dilinin tədqiqi tarixindən, dil xüsusiyyətlərindən, onların öyrənilməsinin əhəmiyyətindən danışaraq qeyd edir ki, hüquq sənədlərinin dilində epitet, metafora, müqayisə və inversiyaya yol verilmir və hüquq sənədlərinin dili ümumxalq ədəbi dilinin bir hissəsidir, qanunların dili ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır.

L.V.Raxmanın işgüzar sənədlərin dilini aşağıdakı şərtlər əsasında qruplaşdırır:

1. Sənədlərin dili ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun olmalıdır.

2. Sənədlərin dili ədəbi dilin rəsmi-işgüzar üslubunun ənənəsinə uyğun olmalı və fikrin dəqiq, ardıcıl, qısa və tam ifadəsinə xidmət etməlidir.

Müəllif rəsmi-işgüzar üslubdan dəhs edərək göstərir ki, rəsmi-işgüzar üslub kitab dilinə mənsubdur və bunun aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri var:

a) rəsmi-işgüzar üslubda müəyyən sözlərin işlənməsi;

b) ixtisas terminlərinin işlənməsi;

c) standart ifadələrin işlənməsi;

d) feli sifət, feli bağlama tərkiblərinin işlənməsi;

e) hazır, trafaret ifadələrin işlənməsi.

M.M.Mixaylov rəsmi işgüzar üsluba dövlət qərarlarının, parlament fərmanlarının və qanunlarının dilini, diplomatik sənədləri, rəsmi yazışmaları, məcəllələri, kodeksləri, məhkəmə sənədlərini, hərbi əmrləri, nizamnamələri, göstərişləri, qəbzləri, ərizələri, vəkalətnamələri, vəsiyyətnamələri və s. daxil edərək yazırdı ki, rəsmi-işgüzar üslub kitab üslubuna aiddir və əsasən yazılı şəkildə ifadə olunur. O qeyd edirdi ki, rəsmi-işgüzar üslubun əsas vəzifəsi məlumat verməkdir.

Türkdilli tayfaların rəsmi sənədləri qədim tarixə malikdir. E.S. Malov qeyd edir ki, X-XIII əsrlərə aid uyğur hüquq sənədlərində təsərrüfatın müəyyən növləri haqqında geniş məlumat verir. Bu sənədlər arasında çoxlu işgüzar qəbzələr, müqavilələr vardır. Sənədlərin müəyyən hissəsini vəsiyyətnamələr təşkil edir. Bu sənədlərin müəyyən yazılış qaydası vardır. Sənədin sonunda şahidlər sadalanır və hər şahidin adı qarşısında damğa (möhr) qoyulur.

Rəsmi-işgüzar üslub XX əsrdə, daha doğrusu XX əsrin ikinci yarısından sonra daha çox inkişaf etməyə başlayıb. Xüsusən də əsrin sonlarında dövlətimizin müstəqillik əldə etməsi, bütün dövlət sənədlərinin Azərbaycan dilində tərtibi ədəbi dilin bu üslubunun imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda qəzet, jurnalların nəşr olunması və bunun məntiqi nəticəsi olaraq publisistik üslubun yaranması da XIX əsrin ikinci yarısından başlayır. Milli təşəkkül mərhələsinin tələblərindən irəli gələrək, iqtisadi-mədəni tələbləri həyata keçirmək üçün mətbuatın təşkili və ayrı-ayrı üslub qollarına aid nümunələrin mətbuatda görünməsi ilk dəfə məhz XIX əsrdə müşahidə edilir.

Rəsmi üslub sırf rəsmi materialların: dövlət, beynəlxalq, ictimai təşkilatlar və strukturların xəbər, bəyanat, müraciət, təbrik, təklif və eyni zamanda dövləti və digər rəsmi strukturları təmsil edən şəxslərin çıxışlarında müşahidə olunur. Bu üslubun əsas göstəricisi fikrin (informasiyanın) standart formalarla, yığcam verilməsidir.

Müasir ədəbi dilin rəsmi funksional üslubunun müxtəlif janrlarından istifadə edilir. Bu baxımdan rəsmi üslubun qanun, bəyanat, qətnamə, sərəncam, qərar, əmr, nota, təlimat, hesabat, vəkalətnamə, qəbz, protokol, arayış, müraciət, etibarnamə, müqavilə və s. janrları geniş yayılmışdır. Ədəbi dilin rəsmi üslubunun hüquqi-qanunvericilik, siyasi-diplomatik və idarə-dəftərxana kimi bir neçə mikroüslublarını da qeyd etmək olar.

Kütləvi informasiya vasitələri sırasında əsas yerlərdən birini tutan qəzet informasiyaların cəmiyyətdən alınmış yaradıcılıq süzgecindən keçirdikdən sonra yenidən cəmiyyətə ötürülməsi prosesinin yaratdığı daimi üçbucaqda ötürücü funksiyasını yerinə yetirir. Qəzetin informasiya mənbəyi də, informasiya ünvanı da cəmiyyətdir. Əgər bu informasiya prosesinin alınmış ötürülməsi prosesini bir anlıq təsəvvür etmək mümkün olsa, göz önündə qarma-qarışıq, düşün-düşmüş cizgilərdən ibarət qəribə bir sxem alınar. Çünki qəzet informasiyaları həyatın müxtəlif sahələrindən götürür. Siyasət, iqtisadiyyat, sənaye, təhsil, ekologiya, səhiyyə, idman, mədəniyyət və digər sahələr bu mənbəni hissələrə ayırır. Digər tərəfdən mətbuatın ötürdüyü materialların istehlakçısı kimi çıxış edən auditoriya da cins, yaş, peşə, sosial-siyasi mənsubiyyət və digər kateqoriyalarla çeşidləndiyinə görə müxtəlif qəzet tipləri meydana çıxır. Siyasi, iqtisadi, elmi qəzetlərin, uşaqlar, yeniyetmələr, qadınlar üçün mətbuatın formalaşmasına rəvac verən səbəb də məhz bu bölünmələrdir. Bir qəzet fikirlərinə ünvan kimi yaşlı nəslə, digəri yeniyetmələri, bir başqısı da körpələri seçir. Xülasə, qarşısında məlumatlandırma, maarifləndirmə və əyləndirmə kimi üç çətin funksiya dayanan mətbuat hər kəslə öz dilində danışmağa məcburdur. Rəsmi üslub mətbuatın bu üç funksiyalarından biri olan məlumatlandırma funksiyasına daxildir və yeri gəldikcə bu funksiyanın janrlarından istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bağırov Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1985.
2. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubu. Bakı, 2001.
3. В.Виноградов.Стилистика. М.1969.
4. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı, 1992.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı,1962.
6. Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı, 2004.

SİMA QULİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu

TERMINOLOGİYADA SAHƏLƏRARASI OMONİMLİK

Açar sözlər: *termin, terminologiya, omonim, omonimiya*

THE INTER HOMONYMY IN TERMINOLOGY

In the article has been investigated the problem of inter branch homonymy of the terms in terminology.

Key words: *term, terminology, homonym, homonymy*

Son dövrlərdəterminoloji tədqiqatlarda sahələrarası omonimiya məsələsi tez-tez diqqət mərkəzinə çəkilir. Problemə olan maraq terminlərə qoyulan tələblərdən irəli gəlir. Terminoloji polisemantiklik sahə daxilində arzuolunmaz hal sayılır. Buna baxmayaraq müxtəlif sahələrdə hələ də eyni bir terminin tam fərqli və bəzən də qismən fərqlənən anlayışı adlandırması müşahidə edilir. Bundan başqa ayrı-ayrı sahələrdə eyni səs cildinə, eləcə də eyni səs və struktura malik terminlərin sayı artır. Əvvəllər bəzi tədqiqatçılar belə vahidləri müştərək, həmçinin ümumelmi terminlər adı altında qruplaşdırmışlar. Hazırda terminologiyada sahələrarası omonimlərin müəyyən terminoloji lay olması faktı qəbul edilmişdir (1; 2).

Sahələrarası omonimliyin tədqiq edilməsi həm onların formalaşma yollarının linqvistik statusunun həm də dil sisteminin məntiqi qurulmasını və elmi biliklərin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Terminoloji sistemin zənginləşmə yollarından biri alınmalardır. Dildaxili və dilxarici amillərin qarşılıqlı təsir prosesini aydınlaşdırmaq, xarici sözlərin dilin leksik sisteminə daxil olub möhkəmlənməsini gerçəkləşdirən hadisələri aşkara çıxarmaq üçün alınmaların öyrənilməsi mühüm vasitədir. «Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dili ilə yanaşı Avropa dillərindən alınmalar da mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. İctimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən bu dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi daha böyükdür» (3, 6).

Azərbaycan dili terminologiyasındakı alınmalar həm də elmi dilin inkişaf etməsinin məhsuludur. Dildə, eləcə də onun terminoloji sistemində assimilyasiya olunmuş, həmçinin dilə yenicə daxil olmuş kifayət qədər alınma termin vardır. Zaman keçdikcə bu proses davam edir. Cəmiyyət həyatının və dilin inkişafının müəyyən dövrlərində dilin leksik sistemə kənar təsir güclənir və belə dövrlərdə yeni sözlərin, eləcə də terminlərin sayı sürətlə artır. Dilin lüğət tərkibində alınma elementlərin fəallıq dərəcəsi ayrı-ayrı dövrlərdə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Ümumişlək leksik qatda alınmalar üslubi rəngarənglik yaradırsa, terminologiyada bu, sinonimlərin əmələ gəlməsinə, elmi dilin ağırlaşmasına səbəb olur. Müxtəlif səbəblərdən iki dilin qarşılıqlı təsiri bu dillər arasında mübarizə yaradır. Dominant dilin təsiri tədricən güclənir, onun üstünlüyü, ilk növbədə, onun söz və ünsürlərinin daha zəif mövqedə duran dildə artır (4, 12). Yad dilin təsiri terminologiyada elmi-tədqiqat prosesinin nəticəsi kimi də təzahür edir. Yeni anlayış müəyyən bir dildə yaranır, onu ifadə edən termin də həmin dilin məhsulu olur. Bu zaman başqa dillər yeni anlayışı adlandırmaq ehtiyacında qalırlar. Yeni terminlər yaratmaqda yunan və latın dillərinin materialları məhsuldar istifadə olunur. Hər bir dilin elmi üslubunda müəyyən çəkiyə malik olan latın və yunan sözləri yeni terminlərin alınmasına münbit zəmin yaradır. «Müəyyən anlayışı adlandırmaq üçün sözün olmaması halları alınmalar hesabına aradan qaldırılır (5, 8). Məsələn, XVII əsrdə yaradılmış və göy cisimlərini müşahidə etmək üçün istifadə olunan «teleskop» qədim yunan dilinə ai diki morfemin - «tele»-uzaq, «skopos»-

baxıram birləşməindən əmələ gəlmişdir. Bu termin dünya dillərinin əksəriyyətinə keçmişdir. «Tele» və «skop» elementləri obyekt dillərdə işləndikcə onların yeni söz və terminlərin tərkibində dilə keçməsi halları da artır. Məsələn, telefon, televizor, fonendoskop periskop, fonoskop, kaleydoskop və s.

Beləliklə, aydın olur ki, alınma termin mənimsənilədikdə onun özü və ya tərkib komponentləri yeni termin yaradıcılığı materialı kimi fəallaşır. Bu məsələni bir qədər də aydınlaşdırmağa çalışaq. Alınma terminin derivatları dilə sürətlə daxil olur. Çünki dil yeni termini onun əvvəl dilə keçmiş hissəsi və ya özü kimi istifadə etməyə mane olmur. Sanki alınma deyil, dilin öz sözünün derivatı əmələ gəlir. Məsələn «teleskop» sözü dildə işlənirsə, «teleskopik antena», «teleskopik kabel» terminoloji birləşmələrinin dildə işlənməsi maneəyə rast gəlmir. Alınma terminin semantik dəyişmə yolu ilə bir sahədən digərinə adlamasında da eyni hadisənin izləri müşahidə olunur. Bununla belə, sahələrarası omonimlərin əmələ gəlməsində motivləşmə obyektini, ilkin semantika və ya əsas mənə aparıcı rol oynayır.

«Transfer» termini ingilis dilində formalaşmışdır. Bu termin «trans» və «ferre» komponentlərindən ibarətdir. Terminin əsas mənası bir nöqtədən, yerdən digərinə yerdəyişmədir. Əsas mənə üzrə motivləşmə bu terminin müxtəlif sahə terminologiyalarında yer alınmasına zəmin yaratmışdır. Nümunələrə müraciət edək.

İqtisadiyyat terminologiyasında qrafik variativ «transfer» və «transfert» terminləri qeyd olunur. Bu terminin latın dilindən ingilis dilinə keçməsi və orada terminləşməsi göstərilir (6, 382).

Maliyyə terminologiyasında da terminin fonetik variativliyi qeyd olunur və burada termin 7 mənada izah olunur. Birinci mənada izah hər iki lüğətdə eynidir və valyutanın bir ölkədən digərinə keçirilməsini ifadə edir (6, 382; 7, 326).

Elektrik sahəsində «transfer» bir qidalandırma mənbəyindən digərinə keçidi bildirir. Hüquqda «transfer» əmlak və ya hüququ başqasına verməyi bildirir.

Texnikada «transfer» konveyer və transportir vasitəsi ilə əşyanı, ləvazimatı və s. başqa yerə köçürməyi bildirir.

Linqvistikada bu termin «interferensiya» ilə müvazi işlənir.

Riyaziyyatda köçürmə, başqa koordinata aparma mənasında istifadə olunur.

Maşınqayırma sənayesində «transfer» iki mənədədir: 1) çoxfunksionallı dönmən stolu olan aqreqat dəzgahı; 2) detalın bir dəzgahdan digərinə köçürülməsi.

Avtomobil sənayesində transfer həm nəqliyyat qurğusunu, həm də nəqliyyat vasitəsini ifadə edir.

İdmanda transfer idmançının bir klubdan digərinə keçməsidir.

Bir terminin (transfer) 9 müxtəlif sahədə işlənməsini qeyd etdik. Ola bilsin ki, termin bir sıra başqa sahələrin terminoloji sisteminə də daxildir. Ayrı-ayrı sahələrdə «transfer» terminin mənasını nəzərdən keçirdikdə burada yerdəyişmə amilini aşkar görmək olur. Sahədən asılı olaraq yerdəyişmə əmtəə, pul, hüquq, element, ünsür, detal, yük və s. məruz qalır. Bütün hallarda fərqli definisiya və fərqli semantik yük aşkardır. Semantikada dəyişmə obyektlə bağlıdır. Maliyyə terminologiyasında obyekt puldur. Transfer pulun yerdəyişməsinə görə təyin edilir. İdmanda idmançının oynadığı klub dəyişir. O, eyni şəhərin başqa klubuna keçə bildiyi kimi, başqa dövlətin, ölkənin klubuna da köçürülə bilər.

Tərkibində «trans» elementi və ya termin-elementi olan başqa terminlər də ayrı-ayrı dillərin terminoloji sistemlərində işlənir. Məsələn, «transqressiya» biologiya, hüquq, riyaziyyat, geologiya, transmutasiya hüquq, fizika, kimya, fiziologiya, biologiya, zoologiya, botanika terminologiyalarında istifadə olunur. Bu iki termində də motivləşmə «yerdəyişmə» üzərində qurulmuşdur.

Təbabət terminologiyasında «orqanın transfer edilməsi» terminoloji birləşməsi, «trans keçirmək», «transda olmaq» terminoloji birləşməsi işlənir ki, burada da aparıcı mövqedə «trans» morfemi durur.

Sahələrarası omonim formalaşmasında motivləşmə şərtinin mühüm rol oynaması aşkara çıxır. Çox zaman prosesin oxşarlığı aparıcı olur. Lakin bu özünü həmişə eyni şəkildə göstərmir.

Y.B.Qolovinin fikrinə görə, termin-söz, termin olmayan sözdən fərqli olaraq daha dəqiq məntiqi paradigma təşkilə malikdir. Bu da elmin anlayışlar aparatının məntiqi sistem təşkil etməsi ilə bağlıdır (8, 4).

Beləliklə, termin nominativ və siqnikativ funksiyaları sayəsində anlayışı adlandırır və onu elmi biliklər sisteminə daxil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, siqnikativ funksiya dilin başqa vahidlərinə də aiddir.

Elmi biliklər sistemində sahələr və sahəyə aid tematik qruplar asanlıqla ayrılır. Çünki bu qruplar müəyyən terminləri sistemini özündə birləşdirir. Terminlərin sahə daxilində müəyyən tematik qrup yaratması ekstralinqvistik amillərlə əlaqəlidir. Ekstralinqvistik hadisələr terminlərin sistem münasibətlərinə öz təsirini göstərir. Elm terminlərin həm mövcudluq, həm də fəaliyyət sahəsidir. Terminlərin yaranması sahənin inkişaf qanunauyğunluqlarına və əhəmiyyətlərinə əsaslanır. Termin müəyyən bilik sahəsində böyük informativlik və motivləşmə ilə üzə çıxan semantik özünəməxsusluğa malikdir. Onun ümumişlək leksik vahidlə müqayisədə bir qədər artıq semantik inkişafı müşahidə olunur. Lakin qeyd edilən cəhət terminin fərqləndirici xüsusiyyəti səviyyəsinə qalxmır.

M.V.Noskova terminin başlıca xüsusiyyətini onun sahə aidiyyətində həmin sahədə mütəxəssislərin razılığı əsasında birmənalı işlənməsində görür (9, 10). Y.I.Quryeva isə terminin əsas xüsusiyyətini onun dayanıqlığı və nitqdə üzə çıxması ilə əlaqələndirir (10, 7). Sahəyə aidlik terminin konvensionallığıdır və onun ümumi qəbul edilən ifadə formasında təzahür edir. Bu əlamət terminin birmənalılığı ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Leksik-qrammatik səviyyədə çoxmənalılıq terminin nitqdə işlənməsində özünü göstərir. Tədqiqatçılar bu məsələnin izahı zaman ingilis dilindəki «pine» «şam» terminindən, onun «pine snake», «nut pine» və «pine nut» kimi birləşmələrindən istifadə edirlər. «Pine» botanika terminidir və qrammatik cəhətdən isimdir. «Pine snake» zoologiya terminidir. Birləşmədə «pine» sifətdir. «Nut» fındığı bildirir və isimdir. Lakin «nut pine» (kədr) termin birləşməsində «nut» sifətdir. «Pine nut»- şam qozası termin birləşməsində isə «nut» isimdir. Fikrimizcə, burada sözün terminoloji birləşmədə işlənməsinə ayrı-ayrı hallar kimi baxılmalıdır.

Sahə terminlərinin polisemantikliyinin sistem xüsusiyyətlərini araşdırarkən sahənin sistem inkişafı diqqət mərkəzində olmalıdır. Xüsusi biliklər sahə və yarımsahələrə bölünür. Dar sahələrə ayırmaq bu sahədə mövcud olan terminlərin daha dəqiq təyin edilməsinə imkan yaradır. Elm biliklər sistemi olduğundan onun daxili sahələri də altsistemlər olacaqdır. Terminoloji sistem elmi biliklərin dillə ifadəsidir. Ona görə də elmə terminlərə xas xüsusiyyətlər də aiddir. Hər bilik sahəsinin konturları dəqiq təyin olunur. Elm sahələrinin bir-birinə yaxınlaşması sərhəd xətlərini pozmur. Bu cəhət terminlərə də aiddir. Sahələrarası əlaqə bir sahənin terminlərini başqa sahəyə transfer etmir.

Sahələrarası polisemantik terminlər dilin ümumişlək leksik qatından götürülmüş sözlər əsasında da yaranır. Məsələn, ingilis dilində olan «box» qədim ingilis dilinə aid sözdür -a wooden container (taxta yeşik, konteyner) mənasında işlənməmişdir. Hazırda bu söz inkişaf etmiş terminoloji mənalar sisteminə malikdir. Bu mənalar qutu, həcm, bölmə, yerləşdirmək, daxil etmək, özündə birləşdirmək semantik vuruqlarından birinə görə formalaşır. Daha doğrusu, terminoloji mənənin motivləşməsi yuxarıda verilmiş semantik vuruqlardan birinə əsaslanır.

Tibb terminologiyasında boks xüsusi təcrid olunmuş palatanın adıdır. Metallurgiyada yeşik, qutu mənasında işlənir. Neft terminologiyasında boks 7 mənada izah edilir ki, birinci mənə «qutu, yeşik» anlamındadır. İnşaat, maşınqayırma, biologiyada da yeşik, qutu mənası aparıcıdır. Hesablama texnologiyasında bu söz blok və korpus mənasını verir. Riyaziyyatda boks düzbucaqlı diaqram deyilir. Göründüyü kimi, ümumişlək sözdən yaranmış terminoloji mənaların özlərində də semantik oxşarlıq vardır. Lakin terminoloji tələblərə görə bir sahə termini başqa sahə termini ilə tam tam üst-üstə düşə bilməz. Deməli, əsas mənə eyni olan halda başqa əlavə semantik fərq özünü göstərməlidir. Məsələn, təbabətdə qutu semantikasi

palata ilə eyniləşdirilir. Əlavə semantik mənə təcridəlmə və xüsusi olaraq palatada yerləşdirilənlə fərqlənmədə özünü göstərir. Metallurgiyada qutu və qəlib paraleli müşahidə olunur. Burada müəyyən qəlibin doldurulması nəzərdə tutulur. Neft sənayesində kernin - quyudan çıxarılmış torpaq nümunəsinin müəyyən yeşiyə qoyulub saxlanması ilə əlaqəlidir.

Sahələrarası omonimlər əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, belə terminlər müəyyən semantika ilə bir-birindən fərqlənir. Boks terminini götürdükdə bir halda semantika hazırlanan materialla bağlı fərqlənirsə (məsələn, metallurgiyadakı termin), başqa halda forma oxşarlığı qalır (qutu - palata), fərqlənmə həcm, təyinatla əlaqələnir və s. Qeyd edək ki, məhz boks terminində başqa bir cəhət də üzə çıxır. Semantik fərqləndirmə üçün «qutu» mənası bir qədər əlahiddə durur. Lakin idman termininin də eyni söz əsasında formalaşması heç bir şübhə doğurmur.

Təhlil göstərir ki, terminlərin xüsusi bilik sahəsinə məxsus olması bütün terminoloji vahidlərin sabit əlamətinə əsaslanır. Sahələrarası polisemant terminlərin sistem xüsusiyyətləri onların eyni zamanda bir neçə sahəyə aidliyi ilə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Bununla belə, sahələrarası omonimləri bir-biri ilə bağlayan mənə əlaqələri möhkəmdir. Bu cür terminlərin ümumi semantik vuruqları mövcuddur.

Terminoloji aparatın formalaşmasında yunan və latın morfemləri müasir dövrdə də həlledici rol oynayır. Ona görə də sahələrarası omonimlərin yaranmasına bu dillərə məxsus morfemlər də təsir göstərir. Özünün yalnız bir mənasını mənəbə dildən götürən termin sahələrarası omonimə çevrilərkən əlavə semantik mənalarla yüklənir. Bu əlavə mənalar sahələrarası omonimləri bir-birindən fərqləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Дианова Г.А. Термин и понятие: проблемы эволюции. Москва: ЕВРОШКОЛА, 2000, 184 с.
2. Казарина С.Г. Типологические основы отраслевых терминологий. Краснодар: Изд-во Кубанской государственной медицинской академии, 1998. – 276 с.
3. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı// Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006, s. 3-11
4. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М.: Книжный дом «Либроком», 2010, 224 с.
5. Трещева Н.В. Типологические особенности заимствованных языковых единиц: на материале заимствований в канадском варианте французского языка: автореф. ...канд. филол. наук. Воронеж, 2007, 22 с.
6. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, Nurlan, 2005, 496 s.
7. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005, 421 s
8. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987. – 103 с.
9. Носкова М.В. Моделирование и лексикографическое представление терминосистемы предметной области финансово-предметных отношений в современном английском языке: автореф. ... канд. филол. наук. СПб., 2004. 23 с.
10. Гуреева Е.И. Спортивная терминология в лингвокогнитивном аспекте: автореф ... канд. филол. наук. Челябинск, 2007. 24 с.

ŞƏHLA ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

QRAMMATİKA TƏLİMİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METOD VƏ PRİYOMLAR

Açar sözlər: *qrammatika, təlim, metod, qayda*

The article considers the methods and techniques used in teaching grammar. Grammar teaching theoretical knowledge - taught norms, laws, regulations, as well as the practical skills are instilled. The development of students' skills in oral and written speeches grammar, spelling, punctuation rules are mastering.

Key words: *grammar, training, methods, rules*

Dilçiliyin ən geniş və zəngin şöbəsi olan qrammatika dilin ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Dilin bütün qaydaları – yəni qrammatik qaydalar dilin öz faktları əsasında yaranır, onlar ümumiləşərək sistem təşkil edir və həmin dildə ünsiyyəti formalaşdırır. Ona görə də orta məktəblərdə, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində dilçiliyin qrammatika şöbəsi çox geniş şəkildə tədris edilir.

Qrammatik qaydaları, qanunauyğunluqları öyrənmək dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır və sürətləndirir. Qrammatika bir elm kimi tədris edilmədən də dildə danışmaq, ünsiyyət saxlamaq mümkündür, çünki dil nəsil-dən-nəsilə ötürülür. Lakin qrammatika dilə normalar, qaydalar, qanunlar tətbiq edərək onu istiqamətləndirir. Əgər qrammatikanın ümumiləşdiricilik, normativlik xüsusiyyətləri olmasa, bunlar təlim prosesində öyrədilməyə, mənimsədilməyə, şagirdlər, o cümlədən hər kəs istədiyi kimi danışar, bu da anlaşılmazlığa gətirib çıxarar.

B.Q.Belinski qrammatika məsələlərindən bəhs edərək haqlı olaraq yazırdı: «Dilin normalarında vahidlik olmalıdır» (3, səh. 232). Deməli, qrammatikanı şagirdlərə şüurlu mənimsətmək, bütövlükdə dilin özünü mənimsətmək, öyrətmək deməkdir.

Qrammatika geniş anlayışdır. Qrammatika təlimində nəzəri biliklərlə – öyrədilən norma, qanun, qaydalarla yanaşı, praktik vərdişlər də aşılır. Qrammatik biliklər şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafına, orfoqrafiya, punktuasiya qaydalarına yiyələnmələrinə xidmət edir.

Şagirdlərin nitqinin, nitq mədəniyyətinin inkişaf etməsində, ədəbi nitq normalarının əsaslı şəkildə öyrənilməsində qrammatikanın müstəsna rolu var. Şagirdlərdə üslubi bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün qrammatika təlimi böyük rol oynayır. Qrammatikanın öyrədilməsi şagirdlərin canlı nitqi üzərində qurulduğu üçün qrammatika təlimi onların məntiqi təfəkkürünü və nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Şagirdlərdə qrammatik anlayışlar necə formalaşır? Qrammatik hadisələr, anlayışlar canlı dil üzərində müşahidələrdən doğur. İnsan təfəkkürü mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, qayda və təriflər yaradır və nitqi düzgün qurmaq üçün tətbiq edir. İnsan danışarkən əsas diqqəti sözün məna çətinə yönəldir, lakin diqqətin qrammatik cəhətə də yönəlməsi vacibdir.

Əgər hər hansı bir sözün mənası aydındır, lakin cümlədə – nitqdə onun necə əlaqələnməsi, hansı formada işlədilməsi aydın deyilsə, danışan öz fikrini düzgün, aydın şəkildə başa sala bilməz. Ona görə də qrammatikanın tədrisi zəruridir və məktəb kursunda Azərbaycan dili fənni vasitəsilə qrammatika, dilin qrammatik quruluşu geniş tədris edilməlidir.

Qrammatika təlimi iki böyük sahəni, bölməni – morfolojiya və sintaksis təlimini əhatə edir. Odur ki, qrammatikanın tədrisində, demək olar ki, metodikanın bütün müddəaları həyata keçirilir. Qrammatika sözlərin dəyişməsi və əlaqələnməsi cəhətlərini birləşdirirdiyi üçün,

onun tədrisi metodları yol və priyomları da çoxdur. Qrammatikanın tədrisi üsulları və priyomlarının bir qismi dilin – qrammatikanın nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə xidmət edir. Buraya həm ənənəvi, həm də müasir təlim metodları daxildir: müəllimin şərh, müsahibə, müqayisə, müşahidə, müstəqil işlər, interaktiv metodlar və s. daxildir. Metodların bir qismi həm nəzəri, həm də praktik məsələlərin öyrədilməsinə xidmət edir. Məs: dil faktlarını, qrammatik faktları müşahidə, müqayisə.

Qrammatikanın praktik yolla öyrədilməsinə xidmət edən metodlar: *öyrədici yazılar, təqlid etmə, təsvir etmə* və s.

Metodlardan başqa qrammatika tədrisində bir çox priyomlardan da istifadə də olunur. Məs: qrammatik təhlil, əvəz etmə – qrammatik formaların əvəz olunması, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və s.

Müasir dövrdə qrammatika təlimində kurikkulumun tələblərinə uyğun dərslərin aparılmasına daha üstünlük verilir. Belə ki, qrammatikaya aid keçilən hər hansı bir mövzunun şagirdin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi nəticəsində öz tərəfindən aydınlaşdırılması tələb olunur. Yəni bu üsulda müəllim fasil-tator – biliyin ötürülməsində vasitəçi rolu oynayır. Verilmiş materiallar əsasında müəyyən nəzəri məlumatı, mövzunun mahiyyətini şagirdlər özləri tapırlar, izah edirlər. Əlbəttə, bu metod şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətini artırır, təfəkkürünü inkişaf etdirir. Məsələn, müəllim müəyyən müstəqil işlərin yerinə yetirilməsində şagirdlərin fəaliyyətinə rəhbərlik edir, hər hansı bir dil faktını əvvəllər qazanılmış məlumatlarla müqayisə etməyi, qayda və tərifləri yada salmağa, müxtəlif çalışmalarda tətbiq etməyi öyrədir. Müəllimin müəyyən istiqamətdən sonra şagirdlərdə elə vərdişlər yaranır ki, onlar əvvəlcədən öyrənilmiş qayda-qanunlara müstəqil əməl edə bilirlər. Beləliklə, tədricən şagirdlər qrammatik qaydalara şüurlu münasibət yarandıqca, müəllimin təliminə çox ehtiyac qalmayacaq, mövzu şagirdlərin özünün fəallığı nəticəsində mənimsəniləcək. Müəllim yalnız geridə qalan şagirdlərlə işləyəcək. Beləliklə, dərstdə şagirdlərin fəallığını təmin edən interaktiv metodlardan müasir qrammatika təlimində geniş istifadə edilir.

Məşhur metodist-dilçi alim Y.Kərimovun bu haqda fikri də maraqlıdır. O yazırdı: «Dərstdə şagirdlərin fəallığını təmin edən interaktiv metodların geniş ölçüdə tətbiq olunduğu indiki dövrdə yenilik ardınca qaçaraq ənənəvi metodlardan üz döndərmək düzgün olmaz. Əslində bu, mümkün deyil. Yeni adlandırdığımız hər bir metod və ya digər ənənəvi metodun əsasında yaranmışdır. Bu gün ənənəvi metodlara yeni baxış formalaşır, onlardan istifadə tərtibi dəyişir» (5, səh.273-274). Müəllifin fikrincə, hər bir dərslərin, mövzunun xarakterindən asılı olaraq müasir təlim metodları ilə yanaşı aşağıdakı ənənəvi təlim metodlarına da təlimdə yer vermək məqsədəuyğundur.

Materialın müəllim tərəfindən şərh dedikdə şərhin əyani vəsaitin köməyi ilə yeni biliklərin şərh edilməsi, şagirdlərin is həmin materialı mənimsəmələri nəzərdə tutulur. Şərh prosesində müəllim mövzunu nəql edir, müəyyən məlumatlar verir, mühakimələr yürüdür, faktları açıqlayır, fikrini sübut etməyə çalışır. Məsələn, müəllim «İsmin halları» mövzunu şərh edərsə, hal kateqoriyasının cümlədəki sözləri əlaqələndirməyə xidmət etməsini sübut etmək üçün bir nümunədə – cümlədə hal şəkilçilərini işlətməz, yaxud lövhədə silər. Şagirdlər görəceklər ki, doğrudan da cümlədə sözlər əlaqələnmədi, fikir bitmədi. Beləliklə, müəllim inandırma priyomundan istifadə edərək mövzunu mənimsətməyə nail olur. Lakin müəllimin şərh zamanı nitqi gözəl olmalı, lakonik olmalı, şagirdi uzunçuluq etməklə yormamalıdır.

Şagirdlərin idrakının fəallaşdırılması üçün qrammatikanın tədrisində müsahibədən istifadənin böyük rolu vardır. Müəllim düşündürücü suallar qoyur, şagirdlər öz mühakimələrinə əsasən ümumiləşdirmələr apararaq cavab verirlər. Müsahibə şagirdləri daha çox fəallaşdırır, düşünməyə, müstəqil fikir yürütməyə sövq edir.

Müşahidə metodu – şagirdlərin diqqətini ümumiləşdirmə aparmağa və nəticə çıxarmağa yönəldir. Bu metoda qoyulan suallar şagirdlərdə müstəqil fəaliyyət formalaşdırılmalıdır. Müşahidə zamanı şagird düşünür, onda müstəqil fəaliyyət göstərmək hissi oyanır və tədricən öz qüvvəsinə inanır.

Şagird qarşısında hər hansı problem qoyur və onun həllini tələb edir. problem situasiya yaradılır, şagird düşünür və problemi həll etməyə çalışır. Burada nisbətən tədqiqatçılıq tələb olunur. Məsələn: *Uşağı yatırdım* – cümləsindəki **-ır** nə şəkilçisidir? Bu metoddan istifadə şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Qrammatika təlimində qrammatik çalışmalar və qrammatik təhlillər də qrammatik qayda və təriflərin, qanunların dərinədən öyrənilib mənimsənilməsinə kömək edir. Qrammatik çalışma və təhlillər qazanılmış biliklərin möhkəmlənməsi və biliklərin tətbiq edilməsini təmin edir. bu prosesdə şagirdlərin bilikləri möhkəmlənir, dəqiqləşir, onların müstəqilliyi artır. Qrammatikadan əvvəlki bəhslərin – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, söz yaradıcılığının yada salınması üçün qrammatik çalışma və təhlillərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Qrammatik çalışma və qrammatik təhlil bəzi metodik ədəbiyyatda iş növləri də deyilir. Bunların necə adlandırılmasının fərqi yoxdur, bu əsas şərt deyil. Şərt odur ki, bu prosesdə şagirdlər əldə etdikləri nəzəri bilikləri tətbiq etmə bacarığı qazanırlar. Təhlil zamanı şagirdlər verilmiş didaktik materiallardakı müəyyən qrammatik hadisələri tapıb, onların xüsusiyyətlərini izah edir, biliklərini yoxlamağa imkan tapır. Qrammatik təhlil şifahi və yazılı olar. Hər iki təhlil növü qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün əlverişli metoddur və ya iş növüdür.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi isə şagirdlərin təlim fəallığının, onların öyrənməyə marağının artmasına təsir göstərir, biliklərin mənimsənilməsi prosesində təfəkkür fəallığı təmin olunur. Müasir dərslər ənənəvi dərslərin rəşional toxumlarını inkar etmir, lakin müasir dərslər ənənəvi dərslə nisbətən məzmun və formaca, metod və vasitələrlə daha zəngindir. Müasir dərslərdə – **motivasiya** yaradılır. Yəni problemin qoyulması, fərziyələrin irəli sürülməsi. Məs: «Niq hissələrinin təsnifi prinsipləri».

Bundan sonra şagirdlər kiçik qruplara ayrılır, onlarla aparılan işlər sinfə təqdim edilir. İnteraktiv metodların didaktik mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə fəallıq, axtarıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir. Bu metodun əhəmiyyəti də vardır ki, şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətləri formalaşdırır:

1. müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi;
2. özünü qiymətləndirməni;
3. əməkdaşlıq etməyi;
4. başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi;
5. yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir;
6. öz fikirlərini sübut və izah etməyi və s.

İnteraktiv təlim metodlarının müxtəlif növləri var:

Kublaşdırma;

Şaxələndirmə;

T-sxemi;

Venn diaqramı;

Beşliklər;

İnsert;

Debatlar;

Təlim diskussiyası;

Tədqiqatçılıq metodu və s.

Bu metodların Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi əsasən qruplarla iş üsulu ilə aparılır ki, qrammatika təlimində belə müasir təlim metodlarından istifadə etməklə Azərbaycan dilinin morfologiya və sintaksisini şagirdlərə dərinədən mənimsətmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978
2. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası. Bakı, 2002
3. Белинский. Б.Т Полное собрание сочинений. Москва, с.232

4. Əliyeva A. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadənin xüsusiyyətləri. Bakı, 2005

5. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, səh. 273-274

FARİZAT KURAMAEVA

Türkiye, Kafkas Üniversitesi

TÜRK DİLLERİNİN KIPÇAK GRUBUNDA İSİMLERİN HALI (Kırgız Türkçesi misalinde)

İsimler, isim grubu sözcük türleri (sıfat, zarf, zamir) veyahut isimleşmiş sözcükler cümle içerisinde hal eklerinden biri eklenerek, cümlenin diğer öğeleriyle temasa girer, bu şekilde cümle içindeki öğeler arası ilişki gerçekleşmiş olup, mantıklı bir fikre dayalı sözcük dizini meydana gelmiş olur. Kırgız dilinde de diğer Türk dillerinde olduğu gibi, hatta dünya dillerinde hal kategorisinin üstlendiği vazifeden pek bir fark görülmemektedir. Örneğin: - *Ошондой го, бул капырдын ою!- деду акырын (-öyle galiba, bu kafirin düşüncesi)*

Eklandığı sözcüğün cümle içerisindeki diğer bir sözcükle bağlayak, onların arasındaki gramatik münasebetleri belirten ekler hal ekleri denir [1, S.193].

Diğer Türk dillerindeki gibi Kırgız dilinde de isim türünden her sözcük hal ekini alabilir ve her hale göre çekimlenebilmelidir. Kırgız Dilinin grameri üzerinde yapılan kitaplarda altı hal ekinin bulunduğu söz konusudur ve dilbilimciler arasında hal ekleri için kullanılan terim, ve onların sayısı bakımından ortak fikir mevcuttur: **Atooc** (Yalın h), **İlik** (tamlayan h.), **Barış** (yönelme h.), **Catış** (bulunma h), **Çığış** (Çıkma h). Bazı makalelerde yedinci hal ekinin bulunduğu belirtilmektedir: Kural (Vasıta h)

Cümle içerisinde taşıdığı esas anlama göre hal ekleri ikiye ayrılmıştır: *alan halleri ve gramatik haller.*

Alan halleri hareketin alan içerisindeki yönünü (Barış), yerini(Catış) ve gerçekleştiği yeri (Çığış) gösterir.

Gramatik haller ise gramatik anlamları ifade eder: Atooc hali cümlenin öznesini, İlik hali bir nesnenin diğer nesneye ait olduğunu belirtir ve tamlayan unsur olarak nitelendirilir, belirtme hali ise hareketin yöneldiği nesneyi doğrudan doğruya belirtir. Fakat, gramatik hal ekleri ile alan hal ekleri arasında kesin bir sınırlama, fonksiyon kısıtlama gibi bir durum söz konusu değildir. Hal ekleri bir biriyle iç içe olması doğaldır, çünkü alan hali alan isim gramatik hal eki de alabilir. Örneğin: Barış, catış ve çığış hal eklerini bulmak için *kayda? kaydan?* soruları verilir. Aynı zamanda *kimge? emnege? kimde? emnede? kumden ve nereden?* Sorularına da dolaylı olarak katılım sağlanabilirler.

Günümüzde Türk lehçelerinin eş zamanlı dilbilgisi kitaplarında görüldüğü gibi, dilin şu anki gelişme evresinde de hal eklerinin sayısı bakımından ortaklık yoktur: Kırgızca, Azerbaycanca, Özbekçe, Uygurca, Başkurtça, Kumuk, tatar dillerinde -6, kazak, Şor, Çuvaş dillerinde -7, Altay, Hakas, Saha (Yakut) dillerinde -8, Türkiye Türkçesinde bazı kaynaklara göre - 9 hal eki. Bununla birlikte anlam bakımından da bazı farklılıkların bulunduğu kaynaklarda gösterilir. Ortak baba dilden türemiş olması, ortak sözcük hazinesine sahip olması ve aynı kökten gelmelerine rağmen günümüzde Çağdaş Türk lehçelerinde hal ekleri için kullanılan ortak terim sistemi de bulunmamaktadır. Bu durum Türk lehçelerinin gelişme sürecinde doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen jeneolojik konumu, tarihi, kültürel, siyasi, coğrafik faktörler sonucudur. [2. S.394.]

Kırgız dilinde hal ekleri genel olarak, isim, zamir ve isimleşmiş sıfat, sıfat fiil ve mastarlardan sonra gelir. Hal eki diğer isim kategorilerine göre en işlek kategorilerden biridir.

Hal kategorisi, ismin ve isimleşmiş sözcüklerin şekil bakımından değişmeye uğramakla diğer ikinci bir sözcük ile bağlı bir bağlantı aracılığıyla temasa girmesine imkan sağlayan bir kategoridir [3, S.63-64].

Atooç hali (Yalın hali), gramatik hallerden biridir, isimlerin, nesnelere adlandırılışını bildirir. İsimler başta olmak üzere, isimleşmiş diğer sözcük türleri tekil veya çoğul veya iyelik eki almış olup, diğer hallerin oluşumuna baz olmaktadır. Anlam bakımından ismin her türünü (cins, özel, souyt, somut v.b.g.) ifade eder. Dolayısıyla, Atooç hali 'esas' veya 'ilk hal' diye de adlandırılır. [3. S.63.]

Kırgız Dilinde Atooç halinin kendine özgü hal bildiren eki yoktur, diğer hal eklerinden farklı eksiz, yada sıfır ekli bir haldir, hal eki eklenmemiş olan tüm isimler ve isimleşmiş sözcükler Atooç halindedir. [4. S.65].

Yapı bakımından bu tür sözcükler aşağıdaki kalıpların birinde olabilirler:

1. Kök şeklinde : *бал, китеп, акыл* (bal, kitap, akıl)
2. Türemiş şekilde: , *сүйлөөчү, тилемчи* (konuşma-cı, dilen-ci,)
3. Birleşik sözcük şeklinde: *Ата-эне, бала-бакыра* (anne -baba, coluk çocuk,
4. Çokluk eki almış şekilde: *Студент-тер, астра-лар, үй-лар* (öğren-ci-ler, çiçek-ler, sığır-lar)

5. İyelik eki almış şekilde: *Жан-ым,эне-нер, ата-сы*(can-ım, anne-niz, baba-sı)

Kırgız Türkçesinin Atooç hali diğer Türk Dillerinin Yalın halleriyle hem anlam, hem yapı bakımından ortaklığını korumaktadır.

İlik hali (Tamlayan Hali), herhangi bir kimse veyahut nesne başka bir kimseye, nesneye tamamıyla ya da kısmen ait olduğunu belirten ismin bir şekli/biçimidir, ve iyelik eki almış sözcükle bir bütünlük oluşturur. Örneğin: *эшик -тин туткаг-ы, дары-нын таасир-и, поезд-дин дабыш-ы*(kapı-nın sap-ı, ilaç-ın etki-si, tren-in ses-i)

Kırgızcadaki İlik hali dilin fonetik ve morfolojik özelliklerden dolayı 12 varyantta değişir: - *нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн;*

İlik hali farklı kavramları içermektedir: 1. Nesnenin kime, neye ait olduğunu ifade eder: *Тоо-нун боор-у;* (Dağ-ın yamacı). 2. Tamlanan ve tamlayan akrabalık bağlarını ifade etmekte kullanılır: *эже-м-дин кайнине-си* (abla -m-in kaynana-sı);3. Nesnenin çalıştığı kurumu da ifade edebilir: *мекеме-нин мүдүр-ү*(müessesese-nin müdür-ü); 4.Bütünün bir parçasını ifade edebilir: *Тайже-м-дин чач-ы* (teyze-m-in saç-lar-ı); 5. Tamlananın neden yapıldığını gösterir: *кой-дун тери-си* (koyun-un deri-si); 6. Yukarıdaki kavramlarla birlikte tamlananın yerini, tamlananın niteliğini de bildirir: *ак падыша-нын солдаттар-ы, дос-тун мыкты-сы*(Ak padişah-ın askerler-i, dost-un iyi-si); 7. Pekiştirme amaçlı kullanılan kalıplarda ilik hali sıkça kullanılır: *мыкты-нын мыкты-сы* (iyi-lerin iyi-si)

Barış hali (Yönelme hali) Çağdaş Kırgızcadaki eki- *га, -ге, -го, го, -ка, -ке, -ко, ко* olmak üzere 8 fonetik varyantlıdır. Bunun dışında iyelik eklerden sonra gelen Barış hali ekleri yönelmeyi ifade eden hal eklerinin *-га+ри, -ге+ри* olduğu malumdur. Bu şekil zamanla değişime uğramasına rağmen, günümüz Kırgız dilinde klişeleşmiş olarak bazı sözcüklerde görülmektedir, *жогору, илгери, тышкары, ичкери;*

Barış Hali ismi fiile bağlayan haldir, diğer gramatik hallerden farkı kendinden sonra herhangi bir fiilin olmasını talep etmesidir.

Barış hali;1.hareketin kime, nereye yöneldiğini belirtir: *үй-гө (Ev-e geldi)*. 2. Hareket kimin veya hangi nesnenin uğruna gerçekleştirildiğini ifade eder: *айбанаттар-га таратылсын (hayvanlara bakılmalı)*; 3. Herhangi bir nesnenin bulunduğu yere gösterir: *чыны -га күй* (kase-ye dök);4. hareketin müddetini belirtir: *бир ай -га кетти* (bir aylığına gitti);5. Miktar belirtir: *алты-га алуу, беш-ке сатуу* (altı-ya alıp, beş-e satmak);6. Eğer barış hali eki eklenen sözcük mastar ise amaç ifade eder: *Алуу-га даяр*(almay-a hazır).

Tabiş hal eki -ны,-ни, -ну,-нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты,-ти, -ту, -тү"дүр. *Altay dil ailesinde -ыг/-уг biçiminde olduğunu Rinçine de kendi çalışmasında belirtir,* [5. S.34.] Bu hal ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden halidir. Şu halde bu hal ismi yapma ifade eden fiilin tesiri altında bırakır. [6. S.63.] Kırgızcadaki Belirtme hali eki alan sözcükler fiilin semantik anlamına göre aşağıdaki gibi anlamları ifade etmektedir: 1. En çok hareketin yöneldiği nesneyi bildirir: *араба-ны тартып жатат* (araba-y-ı çekiyor); 2.

Somatik sözcüklere aktif şekilde eklenir, hareketin hangi organ tarafından gerçekleştiğini gösterir: *колунду кармадым (elin-i tuttum)*;3.Sözcük yer kavramını taşıyorsa, Tabiî hali eki alınca alan-mesafe anlamındaki nesneyi gösterir: *айыл-ды кыдырды(көү-ü gezdi)*. Kırgız Dilinde de Tabiî (belirtme hali) eki alan sözcük cümlede nesne görevini üstlenmiştir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi belirtili, belirtisiz nesne olarak iki çeşidi vardır.

Catış halini (bulunma hali) *-da, -de, -do, -dø, -ta, -te, -to, -tø* gibi 8 fonetik varyanttan oluşan ekler oluşturur. Diğer alan hallerinden farklı olarak Catış hali Eski Türkçe döneminden günümüze kadar hem şekil, hem de anlamı bakımından pek değişikliğe uğramış değildir. Kırgız dilinde kıyasla büyük ve küçük uyumları, ünsüz benzeşme ve aykırılışma gibi kuralların daha da güçlü bir şekilde oturmuş olması hal kategorisini de etkilemiştir, dolayısıyla ekler çok şekilli, başka bir deyişle eklerin en az 8 fonetik varyantı bulunmaktadır. Taşındığı kavramlar şu şekildeir: 1. Nesne anlamını taşıyorsa halin kimde, nerede olduğunu gösterir: *баш-ы-н-да калпагы бар (başın-da kalpak var)*; 2. Bulunma kavramı taşıyan sözcük alanı göstermekte ise kesin bir yer söz konusudur: *университет-те иштеүм(üniversite-de çalışıyorum)*;3. Zaman kavramını belirten sözcüklere eklendiğinde mantıksal olarak hareketin gerçekleştiği zamanı ifade eder: *жаз-да бауманам (baharda başlar)*

Kırgız Türkçesinde bulunma hali eki almış sözcükler cümlede dolaylı tümleç, yer ve zaman tümleci ve yüklem görevini yaparlar.

Çığış hali (Çıkma hali) *-дан,-ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн* olup, fonetik farklılık göstermesine rağmen aynı görevi gerçekleştiren eklerin yardımıyla oluşturulur. Türk lehçelerinin tarihi gramerini inceleyen araştırmalara bakıldığında, Eski Türkçe döneminde Çıkma hali ekinin bulunmadığı, fakat bu kavram Bulunma hali eki aracılığıyla ifade edildiği görülür. Eski Uygur yazılı metinlerinde yeni bir hal ekinin olduğu görülür. Bu metinlerde *-dan* ve *-tin* ekleri hareketin çıkış yerini göstermektedir.

Çıkma hali yukarıda sıralanan fonetik varyantlı eklerle hareketin başlangıç yerini; *моо-дон түштү (dağ-dan indi)*, hareket bir bütünlüğün belli bir kısmına yöneldiğini: *суу-дан күйсан (su-dan döksen)*, herhangi bir nesnenin neden yapıldığını: *жибек-тен көйнөк (ipek-ten gömlek)*, hareketin ne veya kimin aracılığıyla gerçekleştiğini: *кабарчы-дан берип жибериптир (haberciden göndermiş)*, bir nesneden ayrıldığını: *эне-ден же ата-дан ажыроо (ana-dan olmak, baba-dan ayrılmak)*, hareketin çıkış sebebi belirtilir: *жоопкерчилик-тен качуу (sorumluluktan kaçınmak)*, hareketin miktarını ifade edebilir: *бир чыны-дан учүү (bir kaseden (birekese) içiverdi)*.

Çıkma hali eki almış sözcükler cümlede dolaylı tümleç yer, zaman, sebep, miktar tümleçleri görevinde kullanılır.

Vasıta hali (Kural Hali) *-ın- in,- un, -ün* ekleri tüm isimlere eklenemediği halde bazı Türk dillerinde (Oğuz grubu) işlek bir hal ek olarak gösterilmektedir, ve ayrı bir hal eki olarak dilbilgisinde yer almaktadır. Türk dillerinin ortak mirasları olarak bilinen tüm yazılı metinlere bakıldığında da bu halin sadece bazı isimlere eklendiği görülür, genelde şu misallere rastlanır: *сая-ын /yaz-ın, kış-ın gündüz-ün*.

Türk dillerinin Kıpçak grubu mensubu olan Kırgız dilinin dilbilgisini içeren bilimsel ve uygulamalı çalışmaların hemen hepsinde bu hal ekine yer verilmemiştir. Ama karşılaştırmalı, tarihi gramer kitaplarında, makalelerde az çok açıklama yapılmıştır. İşlek olmayan bir ektir.

Kırgız dilinde hal ekleri üzerinde çalışmalar Sovyet Kırgız Cumhuriyetinin Kuruluşundan sonra K.Тимістанов'un 'Кыргыз Тили морфологиясы' kitabında yer alan bilgilerle başlar. Kırgız Dilbiliminde hal eklerini bilimsel yönde adlandırma, terim yapma konusunda ciddi çalışmaları K. Тимістанов gerçekleştirmiştir. Ondan sonraki geniş kapsamlı çalışmalara 1944 yılında K. Karasayev'in araştırmasını katabiliriz. Makale Kırgızcanın hal eklerini Rus dilinde açıklamıştır [7. S.5-53]. Bu makaleden sonraki çalışma İgor Batmanov tarafından hazırlanan kitap tır, 'Употребление падежей в киргизском языке' adı altında 1948 yılında Frunze şehrinde yayınlanır. Adı geçen çalışmalar esasa alınarak daha sonraki zamanlarda hazırlanan dilbilgisi kitaplarının çoğunda ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. B.

Yunusaliyev, Şükürov S. Davletov, S.Kudaybergenov, C. Mukambayev, A. Osmonkulov, M. Toktosunov, S. Üsönaliev, B. Oruzbayeva, C.Muratalieva, B. Usubaliyev, S. Ömüraliyeva, C. Toyçubekova S. Musayev, K. Konkobayev, İ.Abduvaliyev, T. Sadıkov, R. Egemberdiyev, T.Marazıkov, T. Tokoyev, C. Cumaliev ve B. Sagynbayeva gibi dilbilimciler tarafından dilbilimin çeşitli alanlarında incelenmiştir. Hal ekleri, teorik dilbilgisi, uygulamalı dilbilgisi, karşılaştırmalı dilbilgisi, diyalektoloji, dilbilgisi öğretim yöntemleri, sözcük veya terim yapımı gibi her alanda incelenmiştir. Türk Dillerinin hal ekleriyle anlam ve şekil bakımından ortaklık korunmaktadır, fakat fonetik varyasyon, hal eklerinin çeşitliliği ve anlam bakımından birçok farklılıkların da olduğunu belirtmek kanaatindeyiz.

Кайнакча

1. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Фрунзе, 1980
2. Языки Мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997. Стр.160-172, 286-298, 394-412.
3. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, 1980
4. Садыков Т. Жөндөлүштүн кыргызча-түркчө типтери// Түркологиялык изилдөөлөр.- Бишкек, 2000
5. Ринчинэ А.Н. Учебник монгольского языка. –М., 1952, 34.
6. Kuramaeva F. Kırgız, Türk ve Azerbaycan Türkçesinde İsimlerin Gramatik Halleri.// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (universitetlərarası jurnal), Bakı, Mütərcim, 2012, №2, 59-65
7. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. Труды ИЯЛ АН СССР, Выпуск 1. 1944. Стр.5-53

FİKRƏT ƏLİZADƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti*

KÖK SAMİTLƏRİNDƏ SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ (dünya dilləri nümunəsində)

Açar sözlər: *səs əvəzlənməsi, artikuliyasiya, dünya xalqları, ədəbi dil, dialektlər*

THE AUTOMATIC ALTERNATION IN THE ROOT OF CONSONANTAL (according to the world languages examples)

In the article is analysed the automatic alternation as means of word formation in different languages of the world. Semantical or close words formally become "stranges" according to the automatic alternation. Automatic Alternation two or some sounds makes the words formal unrecognizable regarding to his original.

Key words: *the replacement of the sound, articulation, the peoples of the world, the literary language, dialects*

Bəşər övladı hər zaman çalışıb ki, fikrini rəvan çatdırdığı kimi, düşüncə çələngini təşkil edən sözləri də musiqili, tələffüzünə daha çox yatan, sevdiyi, rahat səslərlə ifadə etsin. Coğrafi məkandan, iqlimdən asılı olaraq xalqlar həmin mühitə bioloji cəhətdən uyğunlaşmış, nəticədə öz nəfəsinə, ruhuna köklənən səslərə meyil göstərmişlər. Məhz buna görə də ulu dildən pərvazlanan eyni, ya da yaxınmənalı sözlər xalqların coğrafi-məkani, psixoloji cəhətdən fərqli artikuliyasiyasına məruz qalaraq özəl şəkildə formalaşmışdır. Elə vəziyyət yaranmışdır ki, bir

xalq üçün çox “sevimli” danışıq səsləri digərləri üçün ya az məhsuldar olmuş, ya heç işlənməmiş, ya da tələffüzünə uyğun gələn səslərlə əvəzlənmişdir.

Məsələn, “r” səsini Paris fransızı və ya yəhudilər “sevimli”, nitqlərinə yatan, onu musiqili edən “g”, çinli “j” ilə əvəz edir. Bir sıra xalqların dilində bu səs yoxdur. Yapon dilində isə əksinə, “l” səsi olmadığından onun yerini “r” tutur. Yunanlar əlifbalarında olmayan və yalnız xarici sözlərdə rast gəlinən “ş”-nin yerinə “s” işlədirlər. Azərbaycan türkcəsində geniş şəkildə istifadə olunan “ə” və “x” səslərini türk dili “sevmir”, onları “e” və “h” ilə əvəzləyir. İngilislər “ı”, “ü”, “ğ” səslərini tanımır. Gürcülər “ı” deyə bilmədiyinə görə onun yerinə “i” işlədirlər. Fars üçün doğma olan “p”, “ç”, “g” və “j” səsləri ərəb tələffüzünə uyğun gəlmədiyinə görə “p” səsi “b” ilə, “ç, g, j” isə “c” ilə əvəzlənir.

Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dilində “j”, həmçinin rus dilindən alınma sözlərdə “ts”, söz əvvəlində “ı” və “ğ” “sevimləyən” səslərdir. (Qeyd etmək olar ki, mövqeyinə görə “q”-dən sonra incə saitlərin işlənməsi Azərbaycan türkcəsinin artikulyasiyasına yaddır). Artikulyasiyası fərqli olan hallara doğma dilimizdə də rast gəlirik. Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dili ilə dialektləri arasında tələffüzə görə bölgə fərqləri açıqca görünür. Məsələn, Qarabağda “c”-ni söz sonunda “j” ilə demək normal hesab olunur. (*bajı, gələjəm*). Naxçıvanda “ç” və “c” afrikatlarının yerinə “ts”, “dz” deyilir. (*tsay, gələdzəm*). Qərb qrupu dialektlərimizin bir qisminə “ş” əvəzinə “ç” işlənir (*soruçdum*). Şəkililər üçün “k” və “g” səsləri problemdir, buna görə həmin səsləri “ç” və “c” ilə əvəz edirlər (*gedim, gəlim, görüm: ce:m, cə:m, cö:m; küçə, kino, Şəki: çüçə, çino, Şəçi*).

Göründüyü kimi, bu cür nitq fərqləri səs əvəzlənmələrinə səbəb olur. Bir dilin işlək səsləri (məsələn, azərbaycanlıların nitqində “ə”, yəhudilərdə “x”, “ş”, polyaklarda “ş”, “ç”, farslarda “a”, “e”, “o”, türklərdə “e”, “k” səsləri çox işlənir) digərində olmadığından çarə ona qalır ki, başqa dilin nümayəndələri öz artikulyasiyasına uyğun və ya rahat olan danışıq səslərinə müraciət etsin.

Bu baxımdan aşağıda göstərilən səs əvəzlənmələrini müşahidə edək. Sözsüz ki, səs əvəzlənməsi əsasən səsin çıxarılma yerindən asılıdır. Dodaqların və dilin ağız boşluğundakı dilönü, dilortası, dilarxası mövqeyi çox böyük rol oynayır.

Məsələn: dodaq samitləri: b, p, m, v, f, sözsüz ki, səs əvəzlənməsinə məruzdur. Bu halda b – p; b – m; b – f; b – v samitləri və ya t, d, s, z dilönü samit səslər bir-birini əvəz edir. Təbii ki, ola bilməz ki, bir dildə bu səslərin heç biri olmasın. Odur ki tələffüz, artikulyasiya oxşarlığı, yaxınlığı naminə bu səslərdən hansısa götürülərək digər “doğma” mövqeli səsə əvəz olunur.

Faktiki materiallarla tanış olmaq üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

B – P

BibəR – **P**eRets, **B**LyuDo (rus.) – **P**laTe (ing.) – boşqab, **BoŞ** – **PuSto** (rus.); **BiR** – **PR**ima (ital.), **BaBa** (türk.) – **PaPa** (Avropa dillərində) – ata

B – M

BəN – **MəN**; **BaLaca** – **MaLış**; ya **BLoko** – **aPpLe** (ing.) - alma

B – V

BiZaNs – **ViZaNtiya**; **BeLiy**(rus.) /**aLBum** (lat.)/ – **LaVan** (ibri. לבן) – ağ; **BoRot`**sya (rus.) – **VuRuşmaq**=döyüşmək; **LyuBit`** (rus) – **LoVe** (ing.) – sevmək; **BoL`**şoy /urojay/(rus. – bol /məhsul/) – **VeLikiy** / kompozitor/ (rus.) – böyük /bəstəkar/

B – F

BəRaye (fars.) – **FoR** (ing.) – üçün

V – F

VeRSiYa (lat.) – **FəRZiYə**; **LiVe** (ing.) – yaşamaq – **LiFe** (ing.) yaşantı ,həyat) ; **sLoVo** (rus.) – **LəFz** (ə.) – **LaF** (türk.) – söz

P – F

PojaR (rus.–yanğın)+**PiRo** (yun.– od)+**PiR**(ocaq)–**FiRe** (ing.– od;yanğın); **PLaMya** (rus. - alov) – **FLame** (ing.)–yanğın; **PaRS** – **FaRS**; **PYoTR** – **FyoDR**; **PR**ima (ital. – bir) –

FiRst (ing. – birinci) ; **PəNCəRə** – /**PaNDZaRi** (gürcü)/ – **FeNeSTRa** (ital.) ; **KaPut** (lat.) – **KaFa** (türk.) – baş

T – D

eNTeR (ing. – /içəri/ girmək) / **vNuTRi** (rus.)/, **uNDer** (alm.) – **eNDos** (yun.) - içində; **oTaq** – **oDa** (türk.)

T – Z – D

TaNımaq – **ZNat`**(rus.) – **DaNestən** (fars.)

Z – S

ZNaK(rus.) – **SiGN**(ing.) – işarə; **MiZ**(fars.) – **MaSa**

Ş – S – Z

SuGaR [**ŞuQə**](ing.) /**ŞəKəR**/ – **SaXaR** – **TsuKoR**(ukr.); **BaŞ** – **BoS** (ing. – başçı) – **BaZis** (lat. – təməl)

Ç/tŞ/ – Ş – TS

ÇaŞQıN [**tŞaŞQıN**] – **ŞaŞKıN**; **ÇoRBA** [**tŞoRBA**] – **ŞoRBA**; **ÇaQqaL** [**tŞaKqaL**] – **ŞaKaL** (rus.) ; **ÇiKoLaTa** [**tŞiKoLaTa**](türk) – **CioCcoLaTo** [**TSioKkoLaTo**] (ital.) – **ŞoKoLaD**

Ç /tŞ/ – S

PuÇ [**putŞ**] – **PuStoy**(rus.) ; **ÇəKiN** [**tŞəKiN**] – **SaKıN** (türk.)

Ç – T

PaRÇa [**PaRTŞa**] – **PaRT** (ing.) – **PaRTicipete** (lat.) – hissə, parça

Ç – K

ÇaLaR – **KoLoRit** (rus.) – **CoLouR** [**KaLə**] (ing.)

C – Y

JeWeLeR [**CeVeLə**] (ing.) – **YuVeLiR**(rus.)

C – G

CaMıŞ – **GaMıŞ** (Qərb qr. dial.), **GeNeRaL** [**CeNeRaL**] (ing.) – **GeNeL** (türk) – **QeNeRaL`ny** [**GeNeRaLny**] (rus.) – ümumi

C/dJ/ – J

CəNnəT – **JaNeT**(frans. qadın adı)

G – Q

GöBəLək – **QRiBoK** (rus.) ; **DiGəR** – **DRuQoy** (rus.)

G – Y

BəG (KDQ) – **BəY**

K – Q

KoT (rus.) – **CaT** [**KəT**](ing.) – **KeDi** (türk.) – **QıT** (ə.) – pişik;

KaR (türk.) – **QaR**; **KoFe** – **QəhVə**

K – X – Ğ – H

KövRək – **XRupKiy** (rus.) ; **CoLD** [**KouLD**] – **XoLoD**,

CRoaTia [**KRoaTiya**] – **XoRvaTiya**; **SıK**/laşmaq (türk) – **SıX**/laşmaq – **SiĞ**/ışmaq – **SiĞə**; **MaSKarad** – **MəSXərə** – **MəZHəkə**

Q – Ğ

MoZQ (rus.) – **MəĞZ** (fars.) – beyin ; **SeRQa** (rus.) – **SıRĞa**

R – L

ToRopit`sya (rus.) – **TəLəsmək**

RaMPu (yapon.) – **LaMPa**; **SeReBRo** (rus.) – **SiLVeR** (lat.) – gümüş

Y – C – J

YuMuRTa – **CuMuRTa** (qaraçay.) – **JuMıRTka** (qazax.)

Nadir halda ola bilər ki, səs əvəzlənməsi başqa mövqedə duran səsle spontan əvəzlənsin və yeni səsə keçid baş versin. Məsələn:

J – Z – V – F – L – D

Ji (şumer. – həyat)–/Jit'(rus)–Zistən (fars)–Vitate (lat.) /–Vivir (isp.) / **Live** (ing.) – yaşamaq – **Diri**

X – H – F

XaLQ – **HaLK** – **FoLK**

Z – Q – P

ZoLoTo (rus) – **GoLD** (ing.) – **PLaTin** (“ağ” qızıl)

J – Z

JeNa (rus) – **ZəNən** (fars.) – həyat yoldaşı), **JizN'** (rus.) – **ZeNdegi** (fars.) – həyat

V – G – Q

ViNa (rus) – **GüNah** – **QoNah** (fars)

V – N

VəZiR /**VəZaRət** (ə. – **NaZiRlik**) – **NaZiR/lik**

Ç – P

ÇöL – **PoLe** (rus.)

D – K – H – R

DoM (rus.) – **KoMa** – **HoM** (ing.) – ev, **RoOm** (ing.) – otaq, mənzil

Dilçilikdə göstərilən mövqeli, kombinator və spontan əvəzlənmələr hər bir xalqın özəl məxrəc bazasından yararlanırlar və sözlərin kök samitlərində rəngarəng variasiyaların yaranmasına səbəb olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. “Şərql-Qərb”, Bakı, 2006
2. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. “Mütərcim”, Bakı, 2006
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi (1-II hissə), “Nurlan”, Bakı, 2006
4. В.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1987
5. А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2005

İDİRİS GÖBÜTOĞLU

Azərbaycan, Kafkas Üniversitesi

KELİMELERDEKİ ANLAM GELİŞMELERİ AÇISINDAN ANLAM KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Anahtar sözcükler: *dil, felsefe, dilbilim, anlam gelişmeleri, fillier*

DEVELOPMENTS IN WORD MEANING TO THE CONCEPT OF MEANS FOR THE PURPOSE OF AN OVERVIEW

The article deals with the development of the meaning in language. In this research will be discussed the concepts of the language. The evolution of the meaning of words and the effect of the general language comprehension are explained in terms of linguistic philosophy. In particular, is investigated the meaning of the verbs to the influence of the development of the meaning of the language.

Key words: *language, philosophy, linguistics, the developments of the meaning, verbs.*

Dillerdeki anlam gelişmeleri, dilbilimde “Anlam Değişmeleri” adı altında incelenir ve başlıca beş bölümde ele alınır. 1. Anlam Daralması: Bir göstergenin (kelime) önceden anlattığı nesne veya hareketin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi. Örneğin; “erük” (erik) kelimesi eskiden meyvelerin genel adıdır, bugün tek bir meyvenin adıdır. 2. Anlam Genişlemesi: Bir göstergenin (kelime) başlangıçta bir nesnenin, varlığın veya hareketin bir

bölümünü ya da türünü anlatırken zamanla onların bütünü anlatır duruma gelmesidir. Örneğin; Almanca’da “asil kadın” anlamındaki “vrouwe” kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak tüm kadınlar (Frau) için kullanılır olmuştur. 3. Anlam iyileşmesi: Göstergenin eskiden ifade ettiği anlamda bir iyileşmenin meydana gelmesidir. “yavuz” kelimesi Eski Türkçe’de “kötü, fena perişan” anlamında iken 15. yüzyıldan sonra anlam iyileşmesine uğrayarak “iyi, güzel, güçlü” anlamını kazanmıştır. 4. Anlam Kötüleşmesi: Anlam iyileşmesinin tersidir. Yani önceden iyi bir anlam ifade eden kelimenin zamanla kötü anlam ifade eder duruma gelmesidir. Almanca’da kadın anlamındaki “wip” sözü zamanla anlam kötüleşmesine uğramış ve “weib” (kaba şekilde) karı anlamında kullanılır olmuştur. 5. Genelleşme: Bir özel adın genelleşmesi sonucu bir tür adına ya da sığata dönüşmesidir. Örneğin; “dizel” sözü Alman mühendisi Diesel’in adından gelmektedir ve bugün mazotla çalışan bütün araçların genel adını ifade eder. Anlam konusuna yaklaşım da tıpkı anlam gelişmelerinde olduğu gibi zaman için de sürekli bir gelişim ve genelleşme yönünde yansıma gösterir.

Filozofun “Anlam nedir?” sorusuyla kastı, genel olarak dilsel ifadeleri anlamlı kılan şeyin ne olduğudur. (Altınörs, 2014:56) Evrenin temel unsuru olan varlık ve onun hareketini, devinimini karşılayan kavramlar “ad ve eylem”dir. Etrafımızdaki şeyleri ya da nesnelere, verdiğimiz adlarla düzenler, bu adlara göre onları tasnif eder ve onlar hakkındaki bilgimizi de onların adlarıyla ifade ederiz. Adlandırma yoluyla o nesneye belirli bir anlam yüklenmektedir. Böylece nesne bu işaretler ile ardı ardına gelen sesler dizisinin birbirleriyle bağıntıları yoluyla düzenlenen bir “anlam”a sahip olmaktadır. (Poyraz, 2004: 227) Nesnenin hareketini de benzer yolla adlandırırız. “Nesnenin ve hareketin adlandırılması neye göredir?” “Anlamın mantığı nedir?” “Anlamı veren işaretlerle işaret ettiği nesne veya hareket arasında zorunlu bir bağ var mıdır?” “İşaretin anlamı ile işaret ettiği şey veya hareket arasında mantıksal bir ilişki var mıdır?” Tarih boyunca felsefe ve ilgili olduğu bilimlere, bu sorulara ve benzerlerine cevaplar aramıştır.

Felsefe tarihinde anlam konusuna yaklaşım, -her ne kadar başka yaklaşımlar olsa da- başlıca iki temel eksenle sergilenmiştir. İki karşıt eksen olarak değerlendirilebilecek olan bu yaklaşımlar; “zihinci ve davranışçı” yaklaşımlar olarak karşımıza çıkıyor.

YAKLAŞIM	İLK FORMULE EDEN	GELİŞTİRENLER	“ANLAM” KAVRAMINA YAKLAŞIMI
1. ZİHİNCİ YAKLAŞIM ÖZÜ: Dilsel ifadelerin anlamı, idealar ve teessürler gibi ruhsal /zihinsel entitelerdir.	Platon	John LOCKE Rene DESCARTES Gottfried Wilhelm LEİBNİZ George BERKELEY Jean-Jacques ROUSSEAU	Platon, “erdem, adalet, iyi, güzellik” gibi genel kavramları adlandıran kelimelerin anlamlarının “idealar” olduğunu düşünür. “İdealar nesnelere soyutlanmış, nesnelere kendisine göre var olduğu kalıplar, modellerdir.” LOCKE: Bir dilsel ifadeyi anlamlı kılan şey, onun işaret ettiği veya yerini tuttuğu “idea”lardır. Kelimeler, onları kullanan kişilerin zihinlerindeki ideaların yerini tutan işaretlerdir. Başlangıçta insanoğlunun zihninde dışarıdan algılanamaz bir şekilde kapalı halde bulunan ideaları birbirimize iletebilmek amacıyla en kullanışlı vasıta olan eklemli seslerden müteşekkil kelimeleri icat ettik. Kelimelerimiz kendi zihnimizdeki ideaların dolaysız işaretleridir yani kelimelerimizin anlamı, zihnimizde bulunan idealarlardır. DESCARTES: Konuşmak, bir bakıma hüküm vermek olduğuna göre, sözlerimizin

			<p>doğrudan anlamları düşüncelerimiz olmalıdır, yoksa doğrudan doğruya ideaların kendisi değil. İdealar bir bireyden diğerine değişmediği halde, aynı konu hakkında çoğunlukla farklı fiilî kavrayışlarımız veya düşüncelerimiz vardır.</p> <p>BERKELEY: Kelimelerin, ideaları temsil etme ve onları belirtme dışında başka işlevleri de vardır. Bir konuşmayı dinlerken ya da bir metni okurken insanda araya hiçbir idea girmeksizin “korku”, “sevgi”, “nefret”, vb. teessürler uyanır.</p>
<p>2.DAVRA-NIŞÇI YAKLAŞIM</p> <p>ÖZÜ: İfadelerin anlamı, muhatabında uyandırdığı tepki ya da davranıştır.</p>	<p>İvan PAVLOV</p> <p>John Broadus WATSON</p> <p>Burkhus Frederic SKINNER</p>	<p>Leonard BLOOMFIELD</p> <p>Bertrant RUSSELL</p> <p>Willard van Orman QUİNE</p> <p>Burkhus Frederic SKINNER</p>	<p>BLOOMFIELD: Dilsel ifadeleri anlamlı kılan şey, onları beyan eden kişilerin durumu ve muhatabında uyandırdığı tepkidir.</p> <p>RUSSELL: Dil malumat iletme amacıyla kullanıldığı durumlarda bile muhatabın davranışını etkileme amacı güdülebilir. Mesela; aritmetik öğrettiğimiz bir çocuğa “altı kere yedi, kırk iki” dediğimizde ona bir malumat aktarmaktan ziyade onun sözel davranışını etkilemeyi hedefleriz.</p> <p>QUİNE: Her birey kendi dilini çevresindeki insanların sözel davranışlarını gözlemleyerek ve sözel tepkileri çevresindekiler tarafından pekiştirilerek veya düzeltilerek öğrenir. Gözlemlenebilir uyaranlara açıkça verilmiş tepkileri incelemek dışında, dilsel ifadelerin anlamını açıklamak üzere tutulacak başka bir yol yoktur.</p> <p>SKINNER: Sözel davranışların ne anlama geldiğinden ancak, her biri kendine özgü şartlarda sergilenen tepkiler bağlamında bahsedilebilir.</p>
<p>3.GÖNDERG EYİ REFERANSI TEMEL ALAN ANLAM YAKLAŞIMI (Naif Anlam Teorisi üzerinde köklenmiştir)</p> <p>ÖZÜ: Bir dilsel ifadeyi anlamlı kılan şey, onun temsil ettiği, referansta bulunduğu nesne ya da olgu</p>	<p>Friedrich Ludwig Gottlob FREGE</p> <p>Bertrant RUSSELL</p>	<p>Bertrant RUSSELL</p> <p>Friedrich Ludwig Gottlob FREGE</p> <p>Ludwig WİTTGENSTEİN</p>	<p>RUSSELL:Bir cümlemin anlam taşıdığını söyleyebilmek için onun “önerme” niteliğine sahip olması şarttır. Yani cümle ya doğru ya da yanlış olmalıdır. Cümlede (önermede) dile gelen yargının doğru mu yanlış mı olduğu da onun göndermede bulunduğu nesne ya da olgu durumuyla uygunluğunun denetlenmesiyle belirlenebilir. Bu sınavın sonucunda doğru ya da yanlış değerlerinden birini alan önermeler anlamlı olup belirli bir referansı bulunmayan önermeler ise hakiki anlamdan yoksundur.</p>

durumudur.			
4.PRAGMATİK YAKLAŞIM	Sir alan henderson GARDİNER	John Langshaw AUSTİN	John Langshaw AUSTİN: İcra edici beyanlarla hedeflenen fiillerin içlenmesi bazı koşullara bağlıdır. Bu koşulları yerine getiremeyenler “başarısız” olur.
ÖZÜ: Dilsel ifadelerin anlamı, onların semantiğine ve referansına bağlı olduğu kadar iletişim kuran kişilerin özelliklerine, icra edilen söz edimlerine ve ifadelerin içinde beyan edildiği kontekste de bağlıdır.	John Langshaw AUSTİN	John Rogers SEARLE Herbert Paul GRİCE	H. P. GRİCE: Bir cümleyi beyan etmek kurallara dayalı birtakım edimler gerçekleştirmektir. Dolayısıyla dilsel ifadelerin anlamı, onların semantiğine ve referansına bağlı olduğu kadar iletişim kuran kişilerin özelliklerine, icra edilen söz edimlerine ve ifadelerin içinde beyan edildiği kontekste de bağlıdır. Örneğin, bir çift otomobillerinde yolculuk yaptıkları sırada, birden yağmur yağmaya başlaması üzerine direksiyondaki eşine dönüp “Yol ıslak” dediğinde, yolun ıslak olduğunu söylemekte ama aslında hızlı kullanmasının tehlikeli olduğunu kastetmektedir.

Tarihin bilinen safhaları boyunca filozoflar, dilbilimin çılgınca gelişme gösterdiği devirlerde ise dilbilimciler ve dilbilim okulları eliyle üzerine çok şey söylenen dilin, çok da işlenmiş olmayan bir şubesidir anlam. Dildeki anlam problemini felsefi anlamda ciddi olarak ele alıp inceleyen ilk filozof Platon’dur ve Platon’dan önce dilin yapısı ve gerçeklikle olan bağlantısı hakkında ileri sürülen görüşler, anlam bağlamında değil, kelimenin temsil ettiği gerçeklik bağlamında ele alınmaktadır. Platon’a göre benzer özelliklere sahip nesnelere aynı doğaları taşır ve aynı ideadan pay alır. Nesnelere taşıdıkları benzer özelliklere göre belirli kümeleri ve toplulukları (türler ve cinsleri) oluşturur. Her tür ve cinse işaret etmek üzere bir ses parçasını genel ad (ortak ad, taoton onoma) olarak kullanırız. Genel adın anlamı yahut temsil ettiği varlık, bir ideadır. Varlığın anlamını ve anlamlı olarak konuşmanın imkânını sağlayan, hem var olanları hem de düşünce ve dili ayakta tutan idealardır. Bu manada onlar, sözcüklerin anlamı için alınacak örnek ya da modeldirler. (Poyraz, 2004:228-233) Başlangıçta insanlar varlık ile dili, sözcük ile anlamı birbirinden ayırmayarak onları bir birlik olarak görmüşlerdir. Kelime ya da ad, günümüzdeki anlamında olduğu gibi nesnenin (varlığın) bir simgesi, adlandırması, göstergesi değildir, onun gerçek bir parçasıdır. (Poyraz, 2004:229

Dil üzerinde yapılan çalışmalar İsviçreli dilbilimci Ferdinand de SAUSSURE’ün çabaları ile bilimsel bir çerçeveye oturunca dil ve anlam konusunda söylenenler, genel ifadelerden özele doğru, bir başka deyişle genel tasavvurlardan ilmi detay tasavvuruna doğru gidiş eğilimine girmiştir. Örneğin “kelime” diye adlandırılan kavram artık “gösterge”(signe), “anlam” kavramı “değer” (valeur) olarak bilim literatüründe yerini almıştır. Saussure’e göre dil de bir sözcükler listesi değil, bir göstergeler dizgesi (sistemi) dir.

Dilbilim açısından “anlam” kavramına bakışı ele almaya çalışırsak:

Garip bir durum belki ama ünlü Türk dilbilimci Doğan AKSAN, anlamın bugüne kadar kesin ve herkesçe benimsenen bir tanımının yapılamamış olduğunu belirtir. Bilgin; “Birçok düşünür ve dilbilimci, sözcüğün anlamı üzerinde durmuştur.” diyerek kimi bilim adamlarının anlam üzerine yaptığı çalışmalardan ve anlambilim kitaplarındaki anlam türlerinden bahsettikten sonra kendi tanımını yapar. Ona göre anlam: “Dilde birer ‘gösterge’ niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram.”dır.

Mademki anlam üzerine çok şey söylenmiş ama henüz tam kabul gören kesin şeyler daha söylenmemiştir, o halde değişik tanımlamaları sıralamada ve kendi tanımımızı eklemeye

beis yoktur. Fakat ilkin, anlam tanımı yapılırken dayanılan ölçütlerden söz etmek yerinde olur. Anlamın tanımı yapılırken genellikle dört temel etkenden söz edilir:

1. Biçimin maddesel, tözsel yanı olan ses ve yazı birimleri.

2. Kavramsal tasarımların ve zihindeki anlamın üretimine katılan ruhsal etmenler.

3. Dilsel biçimlerin gönderimde bulunduğu dil dışı dünyadaki nesnelere, durumlar, görünüşler, kısacası “gönderge”ler.

4. Konuşucu ve dilsel birimlerin kullanıldığı özel durum. (TOKLU, 2013:95) Prof. Dr. Osman TOKLU, Hadumod BUßMAN’dan alıntı ile aktardığı bu etmenleri, anlamın tanımını yapan her kuramcının dayandığı noktalar olarak belirtir ve bunu örnekle açar:

“Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımınıdır.” Biçiminde anlamı tanımlayan

Wittgenstein (1953:311) yukarıda dördüncü maddede belirtilen ölçütü temel almakta. Göndergeyi, gösteren ve gösterilen ikilisinden ayıran, örneğin *sabah yıldızı*, *akşam yıldızı*, *çoban yıldızı*, *zühre* gibi gösterenlerin gönderimde bulunduğu göndergenin Venüs gezegeni olduğunu belirterek incelemelerinde dil dışı gerçekliğe, temel anlama ağırlık veren gönderge anlambilimi ise, tanımlarında üçüncü sırada bulunan etkene önem vermekte. Sözcükleri, sözlüklerde buldukları durumuyla inceleyen, onları kullanım bağları dışında değerlendiren sözcüksel anlambilim de ilk maddeye dayanmakta. Çağrışımsal anlam denilen ve göstergenin zihinde çağrıştırdığı tüm temel, yan ve bireye özgü anlam anlayışında da ikinci maddedeki etken temel alınmış. (TOKLU, 2013:95) Buradan hareket edersek anlamın türleri işe dâhil olmaktadır. “Temel anlam, yan anlam, deyişsel anlam, yansıtıcı anlam, betimleyici, sosyal, anlatıcı anlam, sözlüksel anlam, çağrışımsal anlam, pragmatik anlam, şiirsel anlam, dilbilgisel anlam... Durum böyle olunca anlam için yapılan tanımlamalar da değişik bakış açılarına göre kaçınılmaz olarak çok çeşitlilik gösterir.

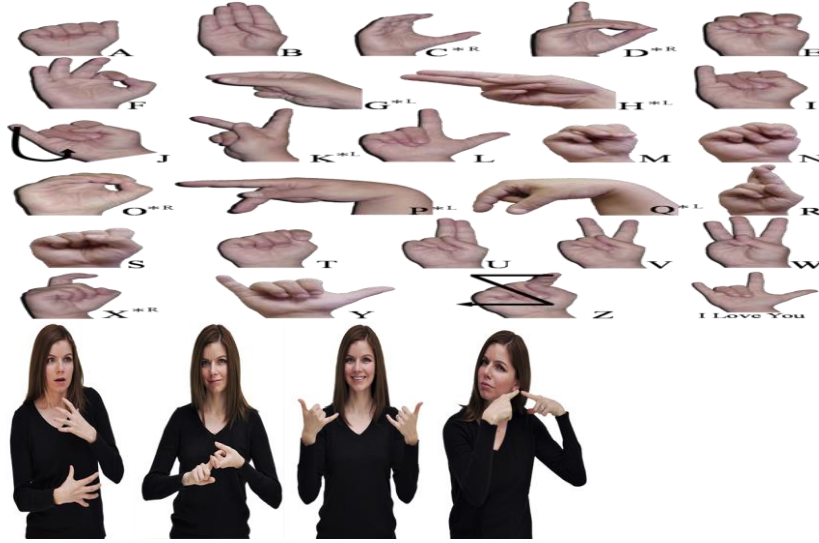
Afad QURBANOV: “Sözün maddi varlıktaki eşya, hadise ve sair aks ettirmesine onun manası deyilir.” (Afad QURBANOV(2010), Muasır Azerbaycan Edebi Dili, 1. Cilt, Bakü, s.305). Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ: Beş duyu organıyla gerçekler dünyası olan doğadan edinilen algıların, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimine anlam denir. (Günay KARAAĞAÇ (2013),Anlam Bilimi ve İletişim, Kesit Yayınları, İST. s.19)

Dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce, içerik. Anlamı, dil içi bağlantıların yanı sıra bağlam ve durum belirler. (Berke VARDAR (2002)Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İST. s.18).

Anlam konusuna bizim yaklaşımımızı açıklamak için yine resim örneğini vermek isteriz. Resim, renklerin birbiriyle uyum içinde harmanlanmasıyla oluşur. Resim sanatı, özlem, duygu ve düşüncelerin belli estetik kurallar çerçevesinde iki boyutlu bir düzlem üzerine yansıtılmasına dayanan sanat dalı olarak tarif edilir. Resimde hareket, ışık etkileri, dizayn, renk ve renk tonları önemlidir. Renklerin birbiriyle uyumlu kullanımı gerekir. Zira her rengin yansıttığı anlam farklıdır. Örneğin mavi rengi özgürlüğü, sonsuzluğu ve huzuru ifade eder. Resimde kompozisyon, gerçek ya da gerçek dışı olay veya olguları anlatmaya, bir öyküyü tasvir etmeye imkân verir. Resmin bir ana unsuru vardır. Bakar bakmaz hemen göze çarpan, hemen zihinde yansımaları bulan. Resme detaylı bakıldığında başka unsurlar da göze çarpar şüphesiz. Mesela uzakta kalması gereken bir nesne, insanda farklı çağrışım oluşturan yansımalar, resmi oluşturan ana unsurla alakalı diğer varlık veya canlılar vs. Bir ağaç resmini düşünelim: Baktığımızda ilkin, zihnimizde önceden var olan ağaç formuna uygun bir imge oluşacaktır. Resme detaylı baktığımızda, ağaçta kuşların olduğunu, yaprakların, yosunların, belki çiçeklerin olduğunu hatta o ağaçla ilgisi olan insanların veya başka varlık ya da canlıların(Ev-bark, çoluk-çocuk, arılar, keçiler, böcekler vs.) olduğunu görürüz. Bahsi geçen tüm bu unsurların kimi hemen gözümüze çarpar kimi de geri planda kalır. Onları görebilmek veya algılayabilmek için resme bir daha, belki bir daha ve derinlemesine bakmak gerekir. Sözcüklerin anlamı için veya genel manada “anlam” için de aynı şey söz konusudur. Yani kelimelerin işitildiğinde ya da görüldüğünde zihnimizde hemen canlanan bir kavram görüntüsü

vardır bir de o genel kavramla ilintisi olan başka görüntüler vardır. Sözcüğü duyduğumuzda zihnimizde canlanan ilk görüntüye dilcilik çalışmalarında “temel anlam” deniyor. Diğer anlamlar ise: Yan anlam, deyişsel anlam, yansıtıcı anlam, betimleyici, sosyal, anlatıcı anlam, sözlüksel anlam, çağrışımsal anlam, pragmatik anlam, şiirsel anlam, dilbilgisel anlam, duygusal anlam... şeklinde sıralanıyor. Buradan hareketle dil bir resim tablosunun tamamı ise anlam da tabloda yer alan yansımadır. Yani insan zihninde oluşan imgelerdir.

Bu bakış açısında hareketle biz de “anlam”ı şöyle tanımlıyoruz: **Anlam, sözcük veya zihnimizde imge oluşturan başka şeylerin yansıttığı bütün içeriktir.** Tanımı biraz açarsak: İnsanların zihninde imge oluşturan şey sadece kelime değildir. Örneğin sağır için oluşturulan işaret dilinde ortada ne ses vardır ne kelime. Sadece işaretler vardır ama insanlar iletişim kurabilirler.

Tarihin derinliklerinde insanlar dumanı kullanarak iletişim sağlamışlardır.

Trafikteki işaretler sayesinde herkes yolunu kaybetmeden veya bir kazaya meydan vermeden yoluna devam edebilir.

Kaynakça

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan Edebi Dili. I cild. Bakü, 2010
2. Afad Qurbanov. Umumi Dilçilik. Bakü, 2011
3. Atakan Altınörs. 50 Soruda Dil Felsefesi. İstanbul, 2014
4. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügeti. Azərbaycan Milli İlimlər Akademiyası Nesimi adına Dilçilik Enstitutu. Bakü, 2011
5. Berke Vardar. Açıqlamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 2002
6. Doğan Aksan. Dilbilim ve Türkçe Yazıları. İstanbul, 2004
7. Ferdinand De Saussure. (Çev. Berke VARDAR). Genel Dilbilim Dersleri. İstanbul, 2001
8. Cafer Bağirov. Azərbaycan Dilinde Fiillerin Leksik Semantik İnkişafı. Bakü, 1971
9. Günay Karaağaç. Anlam Bilimi ve İletişim. İstanbul, 2013

ANAR FƏRƏCOV

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏR VƏ DİLİMİZ*

Açar sözlər: *sosial şəbəkə, loqistika, leksika, fonetika*

SOCIAL NETWORKS AND THE LANGUAGE

This article is about enquiries of network in the world, especially an Azerbaijan social network which it was influenced in our language. All social net problems of phonetics, lexicology, and grammatics are explained here (in this article) by concrete examples.

Key words: social network, logistics, vocabulary, phonetics

Cəmiyyətin hal-hazırda sürətli inkişafını təmin edən vasitələrin əsasını müasir texnologiyaların tətbiqidir. Qloballaşan dünyada müxtəlif xalqlar müxtəlif səviyyə və formalarda öz mədəniyyəti və inkişafı səviyyəsindən asılı olaraq birləşmə prosesini yaşayırlar. Bu birləşmənin yaranmasının ən öndə duran səbəbi insanlar internetin olması nəticəsində əlaqələrini ölkə sərhədlərindən asılı olmayaraq qura bilməsidir. İnternetdə ünsiyyətin qurulması üçün müxtəlif sosial şəbəkələr fəaliyyət göstərir. Sosial şəbəkə - sosial qarşılıqlı əlaqələr, sosial obyektlər (adamlar və təşkilatlar) və kommunikasiyalar arasında sosial struktur düyünlərindən ibarət olan qrupdur (1, 249). Sosial şəbəkələr ilk yarandığı vaxtlarda, əsasən, gənc nəsillə istifadə edilirdisə, artıq orta nəsillə də geniş şəkildə istifadə etməyə başlayıb. Sosial şəbəkələrin inkişafı nəticəsində artıq hər bir insan fərdi olaraq həm fikirlərini, həm məlumatlarını bütün insanlara paylaşmaq imkanına malikdir. Müstəqil düşüncənin formalaşması üçün düşünmək olar ki, bu çox vacib məsələdir. Amma sosial şəbəkələrin bu qədər inkişafı bir çox sahələrə mənfi təsirlər göstərir. Bu sahələrdən biri də dildir. Sosial şəbəkələr bu gün insanların danışmaq mədəniyyətinə, yazı üslubuna çox ciddi təsirlər edib. Bildiyimiz kimi, hər bir insan dildən istifadə etməyi bacarsa da, amma normal dil biliklərinə malik deyil. Sosial şəbəkələr vasitəsi ilə son dövrlər dilimizə elə sözlər daxil olmuşdur ki, milli sözlərimizdən fərqləndirmədən istifadə edirik və xüsusən gənclər arasında rahat şəkildə başa düşülür. Amma elə hallar da olur ki, bu sözlərin mənasını başa düşmədən istifadə edirlər. Bəzi əcnəbi və öz sözlərimizin qısaltılmış formaları dilimizdə ümumişlək sözlərə çevrilməkdədir. Çox təəssüf ki bu məsələlər gənclərin həm yazı mədəniyyətinə, həm də danışmaq üslubuna ciddi təsirlər etmişdir.

---

* Məqalə Universitetdaxili "50+50" qrant proqramı çərçivəsində çap olunur.

Son dövrlərdə internetdə olan mətn anlayışı bağlantılı(hipertext) adı ilə geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə mətn anlayışının dəyişmə səbəblərindən biri də qrafik işarələrdən geniş istifadə edilməsidir. Sosial şəbəkə istifadəçiləri danışq (yazışma) zamanı belə qrafik işarələrdən istifadə etməklə bütöv bir cümləni əvəz edirlər:(:); (=) Son dövrlər insanların müxtəlif psixoloji, duyğusal ifadələrini göstərmək üçün animasiyalı qrafik işarələrdən geniş istifadə edirlər. Belə simvollarla elə istifadə edirlər ki, qurulan bütün mətn boyu heç bir sözdən istifadə olunmur. Qrafik animasiyaların bu qədər geniş yayılmasına səbəb, həmin animasiyaların geniş çeşidə malik olması ilə bağlıdır. İstifadəçilərin belə animasiyalara geniş yer verməsinə səbəb kimi vaxta qənaət etməsini göstərir. Belə bir mətnə müraciət edək: Biri sizə "təşəkkür edirəm" animasiyasını göndərir. Siz də "dəyməz" sözünün əvəzinə, ona utanc hissindən yanağı qızarmış animasiya göndərsiz. Digər misal: hər hansı maraqlı, gülməli şəkli dostunuz sizə göndərir və siz də bir neçə cümlədən ibarət olan fikri gülməkdən gözlərdən yaş axan bir animasiya göndərsiz. Göründüyü kimi bu cür qrafik animasiyalarla fikirləri ifadə etmək mümkündür. Lakin belə formada ünsiyyət qurmaq nitq mədəniyyətinə böyük zərər verir. İnsanlar virtual həyatdan real həyata, virtual yazışmadan real yazışmaya qayıdanda böyük problemlərlə rastlaşırlar.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da sosial şəbəkə istifadəçilərin sayı hər gün artmaqdadır. Bildiyimiz kimi, internet istifadəçiləri hər hansı bir internet səhifəsinə daxil olduqda orada ədəbi (standart) dillə rastlaşır və məlumat oxuyarkən başqa bir məlumat qarşısına çıxır və onu axtarmağa başlayır, beləliklə standart dili müxtəlif mövzulu mətnlər vasitəsilə dərk edir. Bu halı internetin müsbət cəhəti kimi qiymətləndirə bilərik. Ədəbi dilin təbliği üçün əsas rol oynayır. Lakin istifadəçi hər hansı bir sosial şəbəkədə (fəsbuk, tvitter, odnaxlasnik, yahoo, mesenger və s) dostları ilə, tanımadığı insanlarla yazışma zamanı standart dildən uzaqlaşa bilir və əslində danışdığı formada yazışdığı üçün danışq dili yazı dilinə çevrilir. Bu isə ədəbi dilin yazılı formasının ciddi şəkildə pozulmasına gətirib çıxardacaq. Yazılı dil formasının pozulması dilin müxtəlif səviyyələri üzrə özünü aydın şəkildə göstərir. Həmin qayda pozuntularını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Hərflərin istifadə edilməsi bağlı yanlışlıqlar.

1.1. Azərbaycan dilinin xarakterinə aid hərflərin yerinə ingiliscədə ya da türkcədə istifadə olunan hərflərdən yanlış istifadə: (ş>s, ü>u, ç>c, ğ>g, ş > w, ə>e və s.), məsələn: yazdığın - yazdığın; şənbə- senbe; müdir- mudir; məktəb -mekteb, şəhər- weher, çiçək - cicek və s.

1.2. Azərbaycan dilinin xarakterinə uyğun hərflərin yerinə ingilis dilində istifadə olunan diftonq tipli səslərdən yazıda istifadə: ş>sh, ç>ch, məsələn, inkişaf - inkishaf, çanta - chanta və s.

1.3. İngilis dilində istifadə olunan hərflərdən Azərbaycan dilinin oxunuş xarakterinə uyğun hərflər kimi istifadə: "V" yerinə "W" nin istifadəsi, məsələn: var - war, və - we, vallah - wallah və s.

1.4. Bəzən də sözlərin axıracan yazılmaması, məsələn: universitet - uni, bir şey - bi şe və s.

2. Sözlərlə bağlı yanlış istifadələr:

2.1. Sözlərdə sait hərflərin buraxılması: slm (salam), necsn (necəsən), təşəkkür (tşk), sğl (sağ ol), drs (dərs), yazsnlr(yazsınlar) və s.

2.2. Sözlərin hərflər tərkibinə uyğun olmayan digər hərflərdən istifadə edilməsi: baxerəm(baxıram), gel (gəl) haqqında (haqqında) və s.

2.3. Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyən olunmayan və ya müəyyən olunsada istifadəsi yayılmayan digər xarici dillərə məxsus sözlərdən istifadə: ok (okey), party (şənlük), wc (tualet), pls (please -tərc: zəhmət olmasa), bye, fast food, stand up (ayaqüstü) və s.

2.4. Sözə bitişik şəkilçilərin yanlış yazılması və ya qısaltılması: gedəcik (gedəcəyik), dinləmir (dinləmir), alırmısın (alırsanmı) və s.

3. Cümlələrlə bağlı yanlış istifadələr.

3.1. Gündəlik danışiq tərzindən yazıda geniş istifadə: eve getmiremee (evə getmirəm), onu deme aaaa , eee sen basha dushmedin

3.2. Fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə hərfələri təkrar etmək: oooo, həəəəəəəəəəəə, offffffff, vaooooooo, neeeeeeeeeeeeeeeeeee, xeyirrrrrrrrrrrrrr və s.

4. Mətnlə bağlı yanlış istifadələr:

4.1. Sözlərin yazılmasında böyük və kiçik hərfələrin bir arada istifadə edilməsi: dediklerim seNE QANUNDUR. HElelik. Bu Sözü Mənə YETƏR. VƏ S.

4.2. Sözləri bəzən bitişik yazılması: Sən nədedin?, mənənə,

4.3. Xüsusi isimlərin böyük hərfələrlə yazılmaması: azər bizə gəlmişdi, xəzər ən böyük göldü, milli komandamız İngiltərə və fransa yığmalarını məğlub etdi.

4.4. Cümlə üzvlərinin sıralanmasının tam danışiq dili əsasında qurulması: Dərdimi kime deyim?, İmtahan aqırlıq edir mənə. və s.

5. Dilin leksik tərkibinin forma və məzmunca fərqli istifadəsi.

5.1. Arqolardan və vulqarizmlərdən istifadə: donuz, öküz və s.

5.2. Yeni sözlər yaratma: internetdə söhbətləşmək, çatlaşmaq, fikrini paylaş və s.

Yuxarıda göstərilən hallar sosial şəbəkələrin ancaq yazılı dilə təsirlərinin müxtəlif xarakterlərini əhatə edir. İnternet ortamında söhbət edənlər fikrini daha sürətli çatdırmaq məqsədi ilə daim yenilik axtarışındadırlar. Sosial şəbəkə proqramçıları da yazışmaları daha canlı, fikrin emosional cəhətlərini mükəmməl ifadə etmək üçün qrafik animasiyaları istifadəçilərə təqdim edirlər. Belə olan halda heç bir sözdən istifadə etmədən həmin animasiyaların köməyi ilə bütöv mətn düzəltmək olur. Təbii ki, bu vəziyyət nəinki normal yazı mədəniyyətini, ümumiyyətlə yazı yazmaq bacarıqlarını unutturdu bilər.

Azərbaycan dilinin virtual üslubu dildə yeni istiqamətlərə yol açmışdır. Bu üslub özü ilə bir çox problemlər gətirib. Həmin problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafik sisteminə ciddi təsirlər

2. Dilimizin leksik tərkibini korlayan sözlərin dilimizə gəlməsi

3. Qrammatik normaların kobud şəkildə pozulması

4. Dilimizin mətn quruluşunun ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşməsi

5. Danışiq dilinin ədəbi dilin tərkibinə müdaxiləsi və

Nəticə olaraq sosial şəbəkələr özünəməxsus bir yazı sistemi olan, müəyyən işarələrlə ünsiyyət yaradan bir dil formalaşdırmaqdadır. Bu dil ənənəvi istifadə olunan yazılı dildən fərqlənməklə gələcək nəsillərin yaradacağı ədəbiyyatda necə qalacağı mübahisəli və ciddi toxunulacaq maraqlı mövzulardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İnternet. Sosial media. Blogerlik. Bakı, 2013.

2. Her yönüylə Dil Ana çizgileriyle Dil bilim. Ankara: Türk dil kurumları yay., 1998.

3. Çakır, Hamza ve hasan Topçu. "Bir iletişim dili olarak dil". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005.

4. Faruk Yıldırım, Tahir tahiröğlü. İnternette Türkçe Kullanımı Sorunları. Ankara: 2006.

5. Baron, Noami. Always On language in an Online and Mobile World. New York, Oxword University Press, 2008.

6. Crystal David. Language and the internet. Cambridge UK, Cambridge University Press, 2001.

7. Tosun, C. (2005). Dil zenginliği, Yozlaşma və Türkçe. Journal of Language and Linguistic Studies, 1(2), 136-153.

8. Havva Yaman, Yavuz Erdoğan. İnternet kullanımının Türkçüyü Etkileri: Nitel bir araştırma. Journal of Language and Linguistic Studies. 3(2), 237-249.

7. www.facebook.com

8. www.twitter.com.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AHƏNG QANUNU HAQQINDA ARAŞDIRMALARI

Açar sözlər: B.Çobanzadə, dil, fonetika, ahəng qanunu, səs sistemi, sait, samit

BAKIR CHOBANZADEH'S RESEARCHES ON THE LAW OF SYNHARMONY

The article deals with the analysis of Bakir Chobanzadeh's, the known Azerbaijani scientist, works on the phonetic structure of the Azerbaijani language. In the article are analysed the sinharmonisme, the outstanding specialist's in Turkic philology ideas about the historical development of phonetic system, classification and peculiarities of the colloquial sounds, their physiological and psychological aspects. The analysis is based on the appropriate scientific works and B.Chobanzadeh's scientific creation according to the direction of the research.

Key words: B. Chobanzadeh, language, phonetics, the law of synharmony, system of sounds, vowel, consonant

Bəkir Çobanzadə Azərbaycan türkcəsinin fonetikquruluşu ilə bağlı geniş elmi tədqiqatlar aparmış və dilimizin səs sisteminin inkişaf tarixi, həmçinin səslərin yaranmasında fizioloji, akustik və psixoloji faktorların milli zəmində təkamülü kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Bəkir Çobanzadə dilimizin fonetik quruluşundan bəhs edərkən türk dillərinin “dəmir” qanunun adlandırılan **Ahəng qanunun** haqqında da ətraflı danışır. O, öncə türk dillərinin morfoloji tipini – aqlütinativlik əlamətlərini izah edir. Ahəng qanununun türk dillərində saitlər və samitlərdə müşahidə olunması, kök və şəkilçi arasında sinharmonik uyuşma, ahəng qanununun iltisاقılıyın əsas əlamətlərindən biri kimi məsələlərə aydınlıq gətirir. Prof. A.Babayev yazır: “Azərbaycan dilinin ahəng qanunu haqqında B.Çobanzadə dilimizin qanun və qaydalarından bəhs edərkən ilk dəfə özünün Bakıya gəlişindən bir neçə ay sonra fikir söyləmişdi. O, “Yeni yol” qəzetində müsahibə təriqi ilə dilimizin müxtəlif qanun və qaydaları və yeni əlifba haqqında dediyi sözlərlə dilimiz haqqında ilk elmi baxışlarını göstərdi” (2, s. 183). Bu həmin məqalədir ki, “Yeni yol” qəzetinin 1924-cü il 7 noyabr tarixli nömrəsində “Türkcənin səs uyuşması qanunu” adı ilə dərc olunmuşdu.

B.Çobanzadə aqlütinativliyi ahəng qanununun təzahürü fonunda izah edir. Bildirir ki, səslərin ahəngini dilçilər iki yöndə açıqlayır: Birincilər ərəb əlifbasına istinad edərək ahəngi samit səslərin bir-birinə təsiri ilə əlaqələndirirlər. İkincilər isə, xüsusilə Avropa ailmləri türkcədən saitərin incə və qalınlığına dayanaraq bunu saitlərin uyuşması kimi təqdim edirlər. Müəllifə görə, hər iki nöqtəyi-nəzər yanlışdır, əsl səbəb isə budur: “Ahəngin birinci səbəbi dilimizin xüsusi təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizmə iltisاق hadisəsi təbir olunur” (6, s. 68).

Bəs iltisاقilik nədir? “Ərəbcə olan bu söz aqlütinasiya latın sözünün tərcüməsidir ki, hər ikisinin mənası **yapışdırmaq** deməkdir. Çünki iltisاقi dillərdə damarla şəkilçi bir-birinə möhkəm surətdə bağlanmayıb, yalnız xəfif surətdə yapışdırılıb. Dünyada bulunan dillərin əksəriyyəti iltisاقidir. Başlıca iltisاقi dillər **moğol, türk-tatar, fin-macar** dilləridir”. Düzgün qeyd olunur ki, ahəng qanunu iltisاقi dillərin hamısında mövcuddur. Deməli, ahəng qanununuaqlütinativlik hadisəsinin bir əlamətidir. Və şəkilçi kökə əlavə olunarkən “damara zəif surətdə bağlanan şəkilçilərin rəbitəsini qəviləşdirmək üçün ahəngə ehtiyac vardır. Ahəng sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam sözlərin nəradə başlanıb nəradə qurtardığını fərq edə bilər” (6, s. 70).

Morfoloji tipinə görə dünya dillərinin təsnifatına (hecayı, insirafı, iltisafı) ümumi dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşan müəllif hansı dil tipinin mükəmməl sayılması məsələsinə də aydınlıq gətirir. Qeyd edir ki, ümumi dilçilikdə dillərin inkişaf istiqamətini hecayı – iltisafı – insirafı dil tipləri üzrə göstərilir. Yəni insirafı/flektiv dillər ən mükəmməl dillərdir. Ancaq bu fikrin Avropada öz hökmünü itirməyə başladığı zamanda bəzi türk sərfçiləri bu məsələdən yenidən agah olduqları üçün kitablarında türk dillərinin hələ də inkişafda olduğu qənaətinə gəlmişlər. “Məsələn, Hüseyn Cavid “Türkcə sərf-nəhv” namındakı əsərində bu fikri bənimsemişdir və türk dilinin iltisafı olmasından dolayı Avropa dillərinə görə ibtidai və işlənməyə, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən etibar etməkdədir; necə ki türk mühərrir Cəlal Nuriyə də eyni çürük qənaətə rast gəlirik” (6, s.70).

Bəkir Çobanzadə doğru yazır ki, bu fikirlər “dibindən yanlışdır”. O, belə bir müqayisə aparır: inkişaf ardıcılığını müasir və tarixi aspektdən təhlil edir. Belə ki, çin dili hecayı, yəni kök dildir. Tarixi baxımdan yanaşsaq, belə çıxır ki, çin dili hələ inkişafının ibtidai mərhələsindədir, ancaq müasir nöqteyi-nəzərdən yanaşanda belə qənaət hasil olur ki, çin dili insirafı və iltisafı inkişaf mərhələlərini keçmiş və nəticə etibarilə öz inkişafını hecayı formada tamamlamışdır. Göründüyü kimi, dillərin inkişafına bu səpkidə yanaşmaq məntiqi nəticə vermir. Və tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, dillərin inkişaf səviyyəsi o dilin daşıyıcısı olan xalqın milli səviyyəsinin - mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının, elminin və s. tərəqqi səviyyəsi ilə ölçülməlidir: “Dillərin üstünlüyü o dildə danışan adamların mədəniyyəti və bu mədəniyyətin dildə, lüğətdə özünü göstərməsidir” (6, s.71).

Bəkir Çobanzadə ahəng qanununu türk dillərinin əsas qanunu kimi belə xarakterizə edir: “Türk-tatar dillərində, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinə girən dillərdə olduğu kibi, mühüm bir qanun vardır ki, bunun adına firəng-Avropa əsərlərində “Vocalharmonic” (saitlər ahəngi), “Sinharmonisme” (səslər uyuşması) deyildiyi kibi, bizim bəzi sərf kitablarımızda “ahəng” adı altında qeyd edilməkdədir. “Ahəng” sözü, bircə, bu hadisəni başqa musiqi və lisanə məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada “səslər uyuşması” təbiri daha münasib biliriz” (7, s.94). Göründüyü kimi, müəllif ahəng termini uğurlu saymır. Çünki bəziləri “Bizim dilimiz ahəngdar dildir, musiqiyyat var” kibi hökmlər verərək” (6, s. 64) dildəki bu mühüm hadisənin mahiyyətinə düzgün yanaşmamışlar. Həmçinin izahatda ikili yanaşma var: vokalharmoniya və ya sinharmoniya. Birinci hal ahəng qanununun sferasını kəşf edir, yəni saitlərin ahəngi ilə kifayətlənməli oluruq. İkinci halda isə geniş mənada səslərin uyuşması nəzərdə tutulur ki, dilçi alim də məhz bu baxımdan məsələyə yanaşır: “Bəzi lisançılar arasında uyuşma hadisəsinin saitlərin və ya samitlərin təsirindənmi gəldiyi haqqında bir para münaqişələr olub keçmişdir. Yuxarıda söylədiyimiz kibi, bu hadisənin səbəbi, daha ziyadə dilimizin iltisafı mahiyyətində olub, gərək samitə, gərək saitlərdə öz təsirini göstərməsidir. Ərəb yazısı türk dilinə tətbiq edilərkən uyuşma qanununu daha ziyadə samitlərdə göstərməyə çalışmışdır”. (7, s. 96).

Buna görə də o, məsələnin izahını dərinləndirərək izahını vermək üçün öncə Sabirin “Dilənçi” şeirindən bir parçanı tədqiq edir və ardınca şeirdən seçdiyi sözlərdəki səslərin ahəng mexanizmini izah etməyə başlayır. Şeirdən *dilənçi*, *ağlama*, *qapı*, *qapıdan*, *düzdüklərimiz* kimi bir sıra sözləri seçərək təhlil edir. Tədqiqatçının izahları olduqca maraqlıdır. O, bu leksik vahidlərdə ön sıra səsləri ilə arxasına səsləri arasındakı uyuşmanı ahəng qanununun mühüm göstəricisi kimi tədqiq edir. Məsələn, *dilənçi* sözündə dilönü **d** samitindən sonra dilönü **i** saitinə gəlməsinə; və ya *qapı* sözündə dilarxası **q** samitindən sonra dilarxası **a** saitinə gəlməsin dildəki səs ahənginin əsas faktoru kimi tədqiq edir. Deməli, türkoloq dilçiliyimizdə **ilk dəfə saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs etmiş** olur: “İndiyə gətirdiyimiz misallardan da məlum olduğu üzrə, uyuşma qanunu yalnız saitlər üzərində təsirini göstərməyib, damaqarxası və damaqönü samitlərində də öz təsirini icra edir” (7, s. 96).

Və beləliklə, tədqiqatçı ahəng qanununun xarakterini düzgün izah edir: “Ahəng yumşaq heca ilə başlayan sözlərdə yumşaq hecaların, qatı və ya qalın heca ilə başlayan sözlərdə qalın hecaların gəlməsi, təqib etməsidir. Bütün türk-tatar şivə və ləhcələri bu qanuna

tabedir və hər zaman da, yəni bizə məlum olan mənşəyindən bu zaman qədər tabe ola gəlmişdir” (6, s. 66).

Bəkir Çobanzadə ahəng qanununun daha çox saitlərin uyuşması baxımından izah edir. Çünki türk dillərində saitlərin artikulyativ keyfiyyəti, onların ahəngdarlığı, musiqililiyi bu səslərin sözlərin təşəkkülündə nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir. Bunun nəticəsidir ki, nitqin fonetik parçaları, o cümlədən sözdəki hecalar və vurğu da sait səslərin imkanları hesabına formalaşır. Təbii ki, bir az da dərinlən yanaşsaq, saitlərin uyuşma prosesində daha böyük əhəmiyyət daşdığını görə bilərik. Bəkir Çobanzadə də Avropa alimlərinin məhz bu məqama diqqət yetirməsinin kortəbii olmadığını göstərir: “Türk dillərində sözün sövti xarakterini birinci heca təyin edir. Bu surətlə türk sözləri yalnız damarla şəkilçinin münasibəti nöqtəyi-nəzərindən deyil, bəlkə, bir söz, daha doğrusu, damar içərisindəki hecaların bir-birinə bağlı nöqtəyi nəzərindən də iltisacı dillərdir. Başqa sözlərlə, türk sözünün hecaları saitlər cəhətindən müasvi (yəni *bərabər, tən*) parçalara ayrılırlar. Avropa alimlərinin “saitlər ahəngi” (vocalharmonie) təbir etdiyi qanun işlə budur” (5, s. 46).

Tədqiqatçı saitlərin ahəngini iki yerə ayırır: *damaq ahəngi* və *dodaq ahəngi*. Birincidə qalın və incə saitlərin, ikincidə isə dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlərin ahəngindən bəhs edir: “Bu hadisənin əsası bundan ibarətdir: bir sözdə yalnız damqönü (prepalatal) saitləri (e, i, ö, ü, ə) və ya damaqarxası (pospalatal) saitləri (a, ı, o, u) buluna bilər” (7, s. 93). Bildirir ki, “Bu soy ahəng (yəni dodaq ahəngi), ümumiyyətlə, türk dili və şivələrində pək az görülməkdədir. Bu ahəng Ural-Altay dillərindən macarca və türk-tatar şivələrindən Altay və qaraqırqız şivələrində daha ziyadə təsirini göstərir” (5, s. 47). Müəllif damaq ahəngini də iki yerə ayırır: incə saitlərin ahəngi (*yüngül, gərək, gəlin*) və qalın saitlərin ahəngi (*yazı, yaxın, qorxu*). Göstərir ki, bu qanunun tələbi ilə **o** və **ö** səsləri, əsasən, sözün ilk hecalarında işləndiyindən bu saitlərə şəkilçilərdə rast gəlinmir.

Bəkir Çobanzadə qeyd edir ki, ahəngə tabe olan bəzi sözlərdə dialekt xüsusiyyəti olaraq ilk hecasındakı qalın və ya incə sait, məsələn, **a** saiti **ə** kimi tələffüz olunsa da, ahəng qanunu mühafizə olunur, yəni sonrakı səslər də damaq ahənginə uyğunlaşır: *qardaş – qərdəş, qanad – qənət, bağça – bəxçə* və s. Tədqiqatçı yazır ki, yazılı abidələrdə bəzən türk sözlərində ahəngin pozulmasını (qara – qarə, yara – yarə, para – parə, bağça - bahçə) alman türkoğlu Banq kimi bir sıra Avropa alimləri qəribə qarşılayır və bu hadisənin dilxarici faktorların türkçələr üzərindəki təsir gücünün artması ilə izah edirlər. “Kırım tatarcasında, ümumiyyətlə, “kitabı”, yəni oxumuş adamlara məxsus bir tələffüz vardır ki, daima qalın səslə sözləri incə səslərə çevirir” (KTD, s. 26). Demək, bu hal heç də Avropa alimlərinin dediyi kimi deyil. Tədqiqatçı yazır ki, *a//e(ə)* səsləri sövti cəhətdən bir-birinə yaxındır, aralarındakı fərq ciddi hiss olunmur və “bunun için Banq kibi alimlərin zənn etdiyi kibi burada ahəng pozulmuş deyildir. Bu hal Kunlardan və XIII əsrdən qalma “Kun məcmuəsi”ndə cari olduğundan banq bilxassə Kun dilini səs uyuşması qanununun təsirindən çıxmış bir dil saymaqdadır” (13, s.27).

Bəkir Çobanzadə ahəng qanununun mühüm bir məqamını – sözün son hecası ilə şəkilçi arasındakı uyuşmanı ahəngin, ümumiyyətlə, iltisacılığın əsas tələbi hesab edir. Məlumdur ki, sözə şəkilçi əlavə olunarkən sözün son hecasındakı sait səslə şəkilçinin saiti uyuşmalıdır (meşə+lik, ağac+lar və s.): “Azəri ləhcəsində, başqa türk-tatar ləhcələrində olduğu kibi, uyuşma qanunu, yalnız bir sözün hecalarına aid olmayb, bu sözə əlavə edilən bütün şəkilçilərə də təsiq edir. Burada yalnız bir şərt vardır ki, o da bütün bu şəkilçilərlə bərabər, sözün bir vurğu ilə tələffüz edilməsidir. Özünəməxsus vurğusu olan şəkilçilər əlavə olduqları damarların, sözlərin təsiri altında bulunmazlar: adam ilə, odun ilə, top ilə. Lakin –**İ** şəklində damara əlavə edildiyi zaman bir vurğu altında söylənir və damarın sövti təsiri altına girir: *adamla, odunla, topla, səninlə, mənimlə...* (7, s. 94-95). Həmçinin dilçi alim şəkilçilərin 2 və 4 cür yazılışını da ahəng qanununun tələbindən irəli gəldiyini düzgün qeyd edir (6, s.66). Həmçinin sözün son səsinin kar və ya cingiltili samitlə bitməsindən asılı olaraq əlavə olunan şəkilçinin ilk samiti də həmin səslə ahəngə uyğunlaşmalıdır (*seç+ki, ver+gi* və s.).

Türköloq alim də bu məsələni düzgün izah etmişdir: “Səslərin uyuşması əsas etibarilə **təmsil qanununun** xüsusi təzahürlərindən biridir. Səslərin uyuşmasının səbəbi səslərin bir-biri üzərinə təsirindən artıq, dilimizin iltisacı təşəkkülata sahib olmasından irəli gəlir. Nəcə ki, həmən bütün iltisacı dillərdə bu qanununun az-çox qüvvətlə hökm sürdüyünü görürüz”. Müəllif ona görə *təmsil qanunu* deyir ki, assimilyasiya (təmsil) hadisəsində yanaşı gələn samit səslər yazıda bir-birinə uyğunlaşır, çünki təmsil, əsasən, tələffüz faktıdır. Görkəmli tədqiqatçı yazır: “Yəni əgər damar [p][t][ç][ş][f][k][q] kibi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə oluna şəkilçilər də eyni surətlə ancaq sağır samitlərlə başlaya bilər. Əgər biləks, damarlar sədalə samitələr təbir etdiyimiz [g][ğ][d][v][b][z][y][j][l][r][c] sələrlə bitirsə, şəkilçilər və ədatlarda da eyni növdən sədalə səslər olmaq lazım gəlir: bit+ki, seç+ki, iş+çi, aş+çı, sev+gi, al+dı, dağ+dan, yazı+çı, vur+ucu”. Burada bunu əlavə etmək lazımdır ki, saitələrsədalı, samitələr müsavidir. Yəni sədalı samitələrdən sonra olduğu kibi, saitələrdən sonra da, sədalı samitə ilə başlayan ədatlar gəlir” (7, s. 61). Deməli, burada dilçi alim burada samitlərin ahəngindən danışır və təmsil hadisəsi demir, qanunu sözünü işlədir. Və beləliklə, tədqiqatçı dilçiliyimizdə *morfonoloji* hadisə ilə bağlı **ilk dəfə** elmi fikir səsləndirir.

Bəkir Çobanzadə eyni zamanda dilimizə daxil olan əcnəbi sözlərin də ahəng qanununa uyğunlaşdırılması məsələsinə toxunur. Bildirir ki, dilimizə daxil olan bəzi sözlər artıq ahəngə uyğunlaşdırılmış, bəziləri isə olduğu kimi qəbul olunmuşdur. Düzgün qeyd olunur ki, bu qanun alınma sözlərdə daha çox pozulur: *telefon, fabrik, dərya* və s. Türköloq yazır: “Türk dilinə girən bir çox əcnəbi, ərəb və fars sözləri artıq türk dilinin ahənginə uydurulmuşdur, -deyə biliriz. Məsələn, *faida*, yerinə *faйда*, *adam* yerinə *адам* kibi canlı dildə istemal olunan sözlər bu soydandır” (6, s. 67). Lakin dilimizin ahənginə uyğunlaşdırılmayan digər sözlərdə isə ahəng qanunu köklə şəkilçinin qovuşduğu məqamda öz qanuniliyini qoruyub saxlamışdır: *mətanət-dən, ictimaiyyət-dən, telefon-la...* (6, s. 67). Deməli, dilimizdəki leksik vahidlər mənşəyindən asılı olmayaraq morfonoloji prinsipə mütləq cavab verir. “Bu qayda deyil, bütün-türk-tatar ləhcələrində, iltisacı dillərin həmən cümləsində caridir”. Ancaq görkəmli alim deyir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra milli sözlər var ki, onlarda ahəngin pozulması müstəsna təşkil edir və bu, həmin leksikvahidlərin inkişaf tarixi ilə bağlıdır: “Uyuşma qanunu həmən bütün türk-tatar dillərində və hər türk ləhcəsinin türk sözlərində olmaqla bərabər, bu qaydanın bəzi müstəsnaqları vardır: *inanmaq, iraq, Timur, Teymur, ilan...*” (7, s. 96).

Bəkir Çobanzadə ahəng qanununun izahında iltisacılığın daha maraqlı bir məqamına da toxunur ki, bu da dildəki səslərin yaratdığı fərqliliklərin sözlərin morfoloji xarakterində nə dərəcə təzahür etməsi ilə bağlıdır. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, türk dillərində kök dəyişmir, şəkilçi əlavə olunanda belə o, kökün formasına uyğunlaşır. Ancaq bu, məsələn, flektiv dillərdə belə deyildir: “Məlum olduğu üzrə, insirafi dillərdə - məsələn, hind və Avropa – damar səslərinin dəyişməsinin şəkli (morfolojik) əhəmiyyəti var. Məsələn, ruscada **стекло** sözünün cəmi **стекла, окно** sözünün cəmi **окна** –dır” (7, s. 97). Deməli, bu dillərdə şəkilçi sözün fonetik qabığına təsir edir. Türk dillərində də belə fərqliliklə müşahidə olunan sözlər vardır. Biz buna sözün fonetik variantları deyirik. Ancaq bu variantlar ya bir dilin şivələri arasında canlı dil təzahürü kimi, ya da türk ləhcələri arasında ədəbi dil faktı kimi özünü göstərir: “Türk-tatar dillərində damardakı saitələr, samitələrin dəyişməsi, ümumiyyətlə, heç bir dürlü şəkil, məna və nəticə verməz. Bunun kibi sözlər ancaq şivə yaxud tələffüz başqaqlarını göstərir: kimi//kibi//gibik//kimik...” (7, s. 97). Yəni bu sözlərin səs tərkibindəki fərqliliklərin mənə yükünə təsir etmir.

Bununla yanaşı, Bəkir Çobanzadə səslərin mənə fərqi yaratmaq məsələsinə münasibət bildirir. Belə deyilir ki, “eyni samitlərlə bərabər, başqa saitələri havi olan damarlar öz aralarında heç bir dürlü münasibətə malik deyildirlər: *ət, it, ot, öt, at...* bununla bərabər, bəzi adamlarda xəfif və səqil saitələrin bəzi mənə fərqləri doğurduğunu da fərq etməmək mümkün deyildir: *becər-bacar, bur-bürü, yaşər-yaşar*. (7, s. 97). Müəllif *təxaliif – ayırma əsas* adlandırdığı bu hadisəni belə izah edir ki, “bu da bir-birinə şəkilcə oxşayan iki və daha ziyadə

sözü ayrı-ayrı şəkillərdə yazmaqdır. Dilimizdəki *iad, at, od, ot* sözləri də belədir. Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadə dildəki səslərin yalnız söz daxilində ən kiçik mənalı vahidlər kimi çıxış etməsi və məna fərqi yaratmasını nəzərdən qaçırmır. Deməli, müəllif mövzu etibarilə danışmasa da, burada **ilk dəfə fonemlərdən** bəhs etmişdir (6, s. 113).

Bəkir Çobanzadə ahəng qanunu haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirir: Ahəng qanununun əhəmiyyəti nədir? Düzgün qeyd olunur ki, türk dillərinin elmi əsasda araşdırılması və dünya dilləri içərisindəki mövqeyinin müəyyənləşməsində aqlütinativliyin əsas əlaməti kimi ahəng qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ahəngin varlığı türk dillərinin kommunikativ keyfiyyətini zənginləşdirir, ona musiqililik verir və öyrənilməsini asanlaşdırır. Ona görə bu qanun türk dillərinin “ana” qanunu, “dəmir” qanunun adlandırılır: “Uyuşma və ya indiyə qədər təbir edildiyi kibi “ahəng” hadisəsi hecaları bir-birinə iltisqaı olmasından dolayı, zəif surətdə bağlanmış olan sözləri daha artıq bağlamaq məqsədini təqib edər. Uyuşma qanununu olmasa, iltisqaı dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunun sayəsində bilməyən bir adam türkcə bir sözün hardan başlayıb hardan bitdiyini təyin edə bilər. Bunun üçün də uyuşma hadisəsi yalnız türk-tatar dillərinə məxsus olmayıb iltisqaı təşəkkülət və bünyəyə malik dillərin həmən cümləsində bulunur” (7, s. 96).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU, 1973
2. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.1. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.2. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.3. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.4. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.5. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
8. Çobanzadə B. Kırım tatar ilm-i sarfı (hazırlayan: Nariman Seyityahya). Ankara: TDK, 2009
9. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 cildə. c.1. Bakı: Elm, 2012
11. Kenan A. Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği ve edebiyat araştırmacılığı). Ankara: TDK, 2001
12. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: ADU, 1990
13. Усеинов К., Ганиева Э. Кырымтатар тили. Кырым: Кырымдевокьювпеднешир, 2008

TÜRKAN ASKEROVA

Türkiye, Hacettepe Üniversitesi

XIII- XIX. yüzyıllarda AZERBAJCAN DILI TARİHİNDE FILE GELEN EKLERLE YAPILAN KELİME GRUPLARI, ZARFFİİL TAMLAMALARININ STRÜKTÜR-SEMANTİK GELİŞİMİ

(ib, -iban, ken-iken, cak-icak ekleriyle tasnif olunan zarffileri)

Anatar kelimeler: XX. Yüzyılda, Türkolojide, Rus dilçiliğinde, Azərbaycan dilçiliğinde, zarffil tamlamalarının.

Türkoloji çalışmalarında kelime gruplarının incelenme tarihi o kadar eski ve zengin değildir. Kelime gruplarıyla ilgili yazılara Türk dilleriyle ilgili birkaç yüzyıl öncesine ait gramer kitaplarında rastlansa da kelime grupları son döneme kadar özel araştırma konusu olmamıştır. Mahmud Kaşğari'nin Türk dillerinin ilk ve geniş karşılaştırmasını veren, bir takım alanlara ait ayrıntılı zengin olgularla dolu olan "Divani-lüğat-it türk" gibi büyük hacimli eserinde kelime grupları araştırılmamıştır. Türkolojide kelime gruplarının incelenmesi

tarihinde J. Denyin`in 1920 yılında Paris'te basılmış "Grammaire de la langue turque" eseri özel önem arz etmektedir. Kendi dönemine göre bilimsel değer arz eden ve şimdi de önemini koruyan bu eserde kelime gruplarına da daha geniş yer verilmiştir. Birkaç senedir ki, tamlamalar türkolojide ciddi ve geniş tartışmaların konusu olmuştur. 1956 yılının başlarında "Çağdaş Azerbaycan dilinde zarffiil tamlamaları" başlıklı tezde söz edilmiş ve E. Abdullayev`in profesörlük tezinde ise daha detaylı şekilde ele alınmıştır . [4-7-26]

Zarffiil tamlamalarının oluşması bu tamlamaları somut olarak, fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarına bağlıyor. Fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının da temel sözleri zarffiil, sıfatfiil ve isimfiilden oluşmaktadır. Bu bağlantıda fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarıyla tamlamalar arasında hiçbir fark görülüyor. Fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları tamlamalar gibi aynı malzemeye dayanıyor. Böylece fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları ve tamlamalar aynı dil olgusunun değişik bağlamda yorumlanmasıdır. [3-233,234]

Azerbaycan dilinde, ayrıca diğer Türk dillerinde fiiller leksik-anlambilimsel, morfolojik sentaks, üslubi fonetik ve diğer özellikleriyle seçilir ve bu kategorilerin ayrıntılı öğrenilmesi Türk dillerin gramer yapısının araştırılmasında büyük önem taşımaktadır. Mevcut kelime grupları içerisinde fiil, kendisinin kapsamına göre farklıdır. Fiil, birçok kategorilere sahip sözbölüğüdür. Birçok kategoriye sahip olması sadece modern dilimizde değil, dilimizin ilk şekillenme döneminde de genellikle bu şekilde olmuştur. İki sözbölüğünün özelliğini kendinde birleştiren, morfolojik ve sentaktik yönden çok zengin ve kendine özgü özelliklere sahip olan zarffiil kategorisi diğer yapılarla (sıfatfiil, isimfiil) birlikte sözcüksel-anlambilimselin ve gramerin gelişmesinde önem taşıyor.

Fiili tamlamalı zarffiilinin aynı zamanda isimfiilin ve sıfatfiilin tarihsel planda öğrenilmesi sadece fiilin gelişme tarihini açıklamaz, diğer kelime gruplarının oluşma aşamalarını, ayrıca çeşitli sözbölükleri arasındaki geçiş süreçlerinin belirlenmesine de yardım ediyor.

Türkolojinin çağdaş gelişim düzeyinde Türk dillerinin gramer yapısının farklı halkalarını oluşturan gramer kategorilerin di kronik açıdan incelenmesi özel önem arz etmektedir. Azerbaycan dilciliğinde ve genel Türkolojide böyle gramer kategorilerden biri de zarffiildir. Fiilin söz konusu biçimleriyle aynı sırada yer alan zarffiil, isimfiil ve sıfatfiilden farklı dilbilimsel anlama sahiptir. [1-7]

Fiil başka kelime gruplarına oranla hem sayısal olarak daha zengin, hem de anlam ve içerik itibarıyla çok yönlüdür. Bu kategorinin temel bir özelliği de bazı gramer anlamları kendi içinde toplu halde tutmasıdır.

Belirtmek gerekir ki, fiille yüklem anlayışı aynı şeyler değildir, çünkü sözdizimsel olarak predikatiflik anlayışı fiile oranla daha geniştir . [2-125] Fiiller gramer görev itibarıyla dilimizin ilk şekillenme dönemlerinde oluştuğu için onların tamamen eski sözbölüğü olduğunu vurgulamak mümkündür. Tabeedici sözü fiille kurulan kelime guruplarına fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları deniyor. Fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının oluşmasında çeşitli kelime gruplarına özgü sözler yer alıyor, ama söz konusu gpupların hepsi fiili tamlama sayılıyor.

Türkolojide fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının öğrenilmesine 1950 yıllarında başlanmıştır. Fakat "fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları" teriminin Türkolojide tarihi eski değil. Bize belli olduğuna göre Türkolojide fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarını ilk defa geniş şekilde anlatan M.B. Balakayev olmuştur. M. B. Balakeyev fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarından başka gayrı predikatif tamlama olarak ele almış ve onları üç kısma ayırmıştır . [5-54]

Buna rağmen M.B.Balakayev fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının özelliklerini tamamen kapsayamasa da, Türkolojide kelime gruplarının incelenmesi tarihi bağlantısında onun bu alandaki çalışması çok önemli olup, fiile gelen eklerle yapılan kelime grupların gerçek anlamda araştırılması için başlangıç olarak değerlendirilebilir.

Fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları geniş yayılmaları, fazla kullanmaları, rengarenk olmaları, zengin anlam ve biçim seçenekleriyle kelime gruplarının türleri arasında özel yer alıyor. Fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının taraflarını oluşturan kelimeler çok farklı ilişkiler ifade ediyor. Burada iş hal ve hareketle onların çeşitli anlamları arasında sentaktik ilişkiler gibi kendisini gösteren yapısal-semantic, sözcüksel-anlambilimsel ve sözcüksel-dilbilgisel ilişkiler ifade ediliyor.

Değişik gramer biçimlerinde aynı ilişkilerin ifade edilmesine baktığımızda Türk dillerinde, aynı zamanda Azerbaycan fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının sınırları dışına çıkmaktadır. [3-55,90] Fakat fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları asıl fiilin sayesinde böylesine geniş kapsama alanına sahip olmuştur.

V.V. Vınogradov yazıyor, diğer tüm gramer kategorilere oranla fiilin yapısal semantiği daha kapasiteli ve çeviktir. Fiilin bu özelliği onun gramer yapısının özelliklerine bağlıdır. "Fiili kelime anlamının zenginliği ve çeşitliliği ile biçim zenginliği ve rengarenkliğini birleştiriyor." [7]

Bilindiği üzere fiil hareket belirten sözbölüğüdür. Fiile esneklik veren, onun çok çeşitli form ve seçeneklerinin ortaya çıkmasına neden olan özellik de işte budur.

Bütün bunlar gösteriyor ki, asıl söz zarffiil, sıfatfiil ve isimfiille anlatılan fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının her birinin kendine özgü biçimi, yapıma yöntemi, kullanım yerleri, iletişim biçimleri vardır. Bunların her biri cümlede birbirinden farklı munasebetlerle kullanılıyor, çeşitli konumlara sahip olur, başka sözlerle birbirinden farklı şekilde ilişki kuruyor. Türk dillerinde fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının gayrı predikatif şekilde daha sık kullanılma nedeni zarffiil ve sıfatfiil formlarının çok olmasına bağlanmaktadır. Bu dillerde zarffiillerin 18 kadar, sıfatfiillerin ise 10 kadar türü vardır ki, bunlar aynı zamanda hem genel konuşma dilinde hem yazı dilinde oldukça geniş çapta kullanılır. Azerbaycan dilinde bu formların kullanılmadığı metinlere çok az rastlıyoruz. [3-229]

Birkaç yıldır tamlamalar Türkolojide ciddi ve geniş tartışmaların konusu olmuştur. Bu konuda birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Tamlamalar ve bununla ilgili görüşler hakkında 1956 yılının başlarında savunulmuş "Çağdaş Azerbaycan Dilinde Zarffiil Tamlamaları" adlı tezde detaylı söz edilmiş, sonralar Azerbaycan dilciliğinde aynı konu şu veya bu şekilde birkaç dilbilimciler tarafından doktora tezlerinde daha detaylı ve ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Tüm temel özellikleriyle tamlamalar kelime gruplarıyla örtüşmektedir: Kelime gruplarında olduğu gibi tamlamalar da iki ve daha fazla bağımsız anlamlı sözün anlamsal ve yapısal ilişkisinden oluşuyor. Tamlamalar temel sözün fiillerden-zarffiil, sıfatfiil ve isimfiilden oluşması bu tamlamaları somut olarak, fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarına bağlıyor. Belirttiğimiz gibi fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarında da temel sözleri zarffiil, sıfatfiil ve isimfiilden oluşur . [3-233] Fiili tamlamalar ve tamlamalar aynı dil olgusunu çeşitli açılardan yorumlamaktadır. Bu nedenle biz burada tamlamaları fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının türlerini, kelime grubu adıyla bilinen ifadeleri fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları adlandırmakla tamlama konusunu inkar etmiyoruz . [3-234]

Belirtilenden aşağıdaki sonuca varmak mümkün:

A. Türkolojide yaygın zarffiil, sıfatfiil kelime gruplarının türleridir. Ayrıca onlar gayrı predikatif tamlamalardır. Bunların temel sözleri fiiller olduğu için iç ilişkilerinde süreç kritik önem taşıdığından onlar tamlamalardır.

B. Tamlamaların kelime grubu olarak belirtilmesi onların ayrı gramer kategori olmasını ve tamlamalar adıyla öğrenilmesini inkar etmiyor. Bu gibi gramer kategorilerin söz birleşmesi ve tamlama adıyla belirtilmesi onun çeşitli yönlerinin araştırılması demektir.

C. Tamlamalar ilgili yan cümlelerin gramer eşanlamlıdır. (1-23-43)

Fiil fiil tipli tamlamalar ikinci tarafı üç gayrı predikatif fiil şekillerinden (sıfatfiil, isimfiil, zarffiil) biriyle ve daha çok zarffiille ifade ediliyor. Bu tamlamalarda taraflar arasında gramer anlam ilişkileri o kadar da rengarenk değil. Eğer genelleme yapsak diyebiliriz ki, zarffiillerin konuşmada rolü neyse, fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının birinci

tarafı gibi kullanıldığında da rolü aynıdır. Fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının birinci tarafı gibi zarffiillerin konumu bütünlükle sentaktik konumu belki tam kapsamı, ama bu tutumu tam kapsıyor. Zarffiillerin konuşmada rolü başka bir fiile ait olup onunla ifade olunan hareketi açıklamaktır. Zarffiillerin gramer anlamı da onların bu sentaktik rolüyle ilgilidir. Zarffiiller bu genel sentaktik konumunu ve bu temelde oluşan leksik-gramer anlam ilişkilerini fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları içinde barındırıyor. Bu açıdan fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının birinci taraflarının ifadesini zarffiil biçimleri üzere ayrı ayrı incelemek gerekiyor. Özellikle şunu da vurgulamak gerekiyor ki, Azerbaycan dilinde zarffiil ve onların ifade ettiği mana çok zengindir.

Biz metinlerin dilini incelerken belli oldu ki, dilde var olan zarffiiller anlam ve görev doğrultusunda öyle ciddi bir değişikliğe uğramamıştır. Zarffiil ekle bir kısmı tüm dönemlerde kendilerini korumuşa diğer bir kısmı ses bünyesini değiştirmiş, veya tamamen eskileşerek işlevliğini kaybetmiştir.

Zarffiillerin konuşmada rolü başka bir fiile ait olup hareketi açıklamaktır. Zarffiillerin gramer anlamı da onların bu sentaktik rolüyle ilgilidir.

XX. yüzyıla kadar dilimizde kullanılan, sonra giderek kendi güncelliğini kaybetmiş zarffiil eki yazıda kullandığı halde, halk edebiyatının diline oranla daha çok olmuş ve bu özellik XIV. yüzyıl sözlü halk edebiyatında, XIX. yüzyıl halk şairlerinin dilinde de belirgindir. [2-171]

Zarffiiller fiilden zarfa doğru meyleden sözlerdir ve hiçbir şahıs zaman belirtmiyor, fakat zarffiiller hareket bildirme özelliğine sahiptir.

Belirtmek gerekir ki, zarffiiler fiile mahsus etkiler tür ve inkar kategorileri mevcuttur. Zarffiillerde zarfın özellikleri şudur ki, onlar da zarflar gibi değişmiyor, cümlede başka fiillere ait olup, onları izah ediyor. [3-227] Türk dillerinde fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının gayri predikatif şekilde sık kullanılmasının nedeni zarffiil ve sıfatfiil formlarının çok olması ile izah ediliyor. Bu dillerde zarffiillerin 18 şekli vardır ki, bunlar aynı zamanda hem genel konuşma dilinde hem de yazı dilinde sık sık kullanılmaktadır.

Azericede bu formların kullanıldığı metinlere tesadüf halde rastlıyoruz. Bazen küçük bir metinde, şiir parçasında birkaç zarffiil tamlamalarında kullanılmıştır.

Y. Seyidov belirtiyor ki, zarffiillere ait dil özellikleri başka dil sisteminde böyle gelişmemiştir. Bu yüzden bazı dillerde fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları gayri predikatif şekilde kullanılmaktadır. Örneğin A.P. Bayarov, Rusça fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarından yazıyor ki, fiili kelime gruplarında “temel” söz genellikle fiilin tasrıflanan ile ifade ediliyor, tasrıflanmayan ise bu rolde çok kullanılmaktadır. [6-78]

1. ib, ib, ub, üb, ip,iv ekleri aracılığıyla oluşan zarffiiller

Azerbaycan metinlerinde rastladığımız bu zarffiil eki fiilin kök ve türlerinin sonuna eklenerek genellikle iki şekilde ub, ib yazılmıştır. Bunlar hal, durum, durum, neden içeriklerini bildirmiştir. Türk dillerine ait eserlere birinci taraf ib, üb, ub, üb ekli zarffiil ile ifade edilen fiile gelen eklerle yapılan kelime gruplarının bir kısmı, özellikle bu son anlam ilişkisine dayanarak oluşanları bileşik fiil adlandıranlar var. Bu alanda Azerbaycan dilbilimi ileride.

Şunu inkar edemeyiz ki bileşik fiil sayılan tamlamaların bir kısmı taşlaşmış, onlarda kelime anlam birliği oluşmuş ve hatta onların belli bir kısmı başka dile (Rusçaya farklı kelime birimleriyle tercüme ediliyor) [5-233]

Bəni zülfeyni qılıyla *salıb* bəndə oda saldı, Bilməzəm,nə qopısar anun qıl ilə qalından. (Q.B.I, 20); Sənün yüzünü *görüb* ölməyəm, şəha bu gecə, Lətafəti ilə anun bulam səfa bu gecə (Q.B.I,79); Miskin *edüb* saçı dili buraxdı bəndinə, İp oyanın ögrədür ana badı-həva ilə. (Q.B.I,93); Gözünə ax-qara deməzəm ki, şəhla duymasun, Nəgahın qəmzəylə dil *atup* vəbalə düşməsün. (Q.B.I,94); Ağzuni gövhəri *görüb* yəni dikanə gəlmişəm.(Q.B.I,101); Ta vermədi can irmədi cananə irənlər, Başın verüp irdi sərü səmanə irənlər. (Q.B I, 101); Mərdümlük *edüp* suladı meydanı bu gözüm, Meydana nola gər girə mərdanə irənlər (Q.B. I, 102); Pinhani nə ki, könlə verib idi ləlün, Əsriddi gözüm olamı ki, qıldı ani faş. (Q.B.I,109); Əya saqi ki, boynuma

toxunur şöleyi saqi, Əlündən əlimə süngül *yükinib* altun ayaqi (Q. B. I,115); Yüzün *görüb* ağlar isə bülbül gülə qarşı, Sən bülbülə-bülbül deməgil, gül-gülə qarı (Q.B, I,125); Yüz hələq çərx *urub* saçuna bən tolaşmışam, Bini tolaşdı bəndünə naçari sanmagil (Q.B. I, 130); Girdi könlü qanına , şəha ləblərün vəli, Baş *qoyub* anlarun qanına qana düşmüşəm. (Q.B.I,); Bəndən vicudini canumun görməzəm irax, Çünki ədəb yolun *qoyub* imkanə düşmüşəm. (Q.B.I, 130); Canımı cana tək qılan müşkilə düşər, Canan canımı *qoyub* asana düşmüşəm. (Q.B.I,131); Gözün ilə *öldürüb* ləlünlə dirildürsün, Bən möcizənə, şəha münkir degüləm axır (Q.B.I,133); Ənbər kibi miskin könlüm gisularınla, *Düşip* oda faş etdi nə kim raz edirsəm. (Q.B.I, 135); Yürəgi su *qılıp*, yaşı dəm edər, Gərəkdür dilbəri dəmsaza təhsin(Q.B.I, 151); Necə ki, qaşlarbəni ox kibi atdu yabana, Ağzum açup əlin öpüp yenə kəmana gəlmişəm. (Q.B.I,154); Badə vermişəm pərişan zülfünü sən *dağıdıb*, Canları bixanüman etmək dilərsən, etməgil(N,I, 123); Küntə kənz əsrari məxfi qılması *deyib*, fəqih, Verdi uş adəm libasından sana can surətin (N.I, 174); *Yığıb* yedirməyən kişi sənində mar olur malı, Saqi, söz ki, assi varsa boynunda vəbəl eylər (N.I, 216); Əgərçi zülfünə dami-bəla demiş aqıl, Bu damə kim ki, *gəlib* düşmədi, bəlayə düşər (N.I, 289); Şol ağaca bənzəmə kim, *kəsib* oda yaxalar, Balta zəxmindən əmindir anda kim rümmən bitər(N.I, 334); Gecələr yahu deyib hər dəm təmənnə eyləmə, Rəhmətindən umaram rəhməni gözlər gözlərim(N. I, 399); Çıxıb mənbərdə, vaiz, yeyin gərm olma, əbsəm dur, Daha məşğul idi şeytan ki, səndən zöhdü təqavayə (M.F.I, 484); Padşahım zülm *edib* aşiq sana zalım demiş, Xubrulardan yaman gəlməz, bu böhtandır sana (M.F.I.); Meyi- gülügünda degil nərgisi-məstin əksi, Qədəh olmuş göz *açıb*, aşiqi didar sana (M.F.I.); Elə vermə *dağıdıb* hər yan, ayalardan götür, Ey pəri zülfü pərişanın, gərəkməzmi sana (M.F. I.); *Yandırib* canım, cahansuz etmə bərqi ahimi, Asima, xurşidi-rəxşamın gərəkməzmi sana?(M.F.I.); Gizləyi çeşməyi-xurşid suyun guzeyi-çərx, Qətrə-qətrə qıla əncüm rəşəhatın neyda (M.F.I,70); Tutma ey qan, dəmbədəm tuğyan *edib*, tən çakini, Qoy bu mənzərədən dəmi nəzzarə qılsan can ona(M.F.I,72); Çıxarmaq ətsələr təndən *çəkib* neykanın ol sərvin, Çıxan olsun dili məcruh, neykan olmasın, yarəb(M.F.I.74); Kilkü qüdrət lövhi-sinəmdə səni qılmış rəqəm. *Eyləyib* məhbular məcnuəsindən intixab(M.F.I,80); Müztəribdir çareyi-dərdimdə, vəh kim *bilməyib*, Bir dəvasız dərdə uğratmış özün miskin təbib(M.F. I,81); Suda əksi-sərv sanmım, kim *qoparıb*, bağiban, Suyə salmış sərvinə, sərvi-xuramanım *görüb*(M.F.I, 82); Yadi-ləlinlə Füzuli *gözləyib* rahi-ədəm, Var bir tədbiri, əmma aşikar etməz mana(M.F.I.); *Əgilib* tərifi-bina guşinə dərddilimi, Ya o taqın deyə, ya türreyi-dəstar sana(M.F.I,69); Oda yoxdım şəmvrəş canım *baxıb* rüxsarına, Çərxə çəkdim dudi-dil sərvi-xuramanın görü(M.F.I, 85); Tilsimi-gənc üçün min ismi-əzəm yad tutdun tut! Tilsimi sındırıp, gənci *töküb* ismi unuttum tut(M.F.I,92); Könlü gəm günlərin tənha keçirmə, istə bir həmdəm, əcəl xabından, əfğanlar *çəkib*, Məcnun bidar et(M.F.I,94); Şükür-lillah ki, Füzulini *edib* daili-feyz, Rəğbətə daireyi-xovfdən etmiş ixrac(M.F.I,97); Müdam çeşmimə qan doldur xadəngi-gəmin, Yuva başımda tutan quşları *edib* məcruh(M.F.I, 104); Ey çəkən geyr ilə pinhan bəzm edib mey gah-gah, Yad gil ondan ki, bənzim yad *edib* həsrət çəkər.(M.F.I,146); Qətreyi -əşkim qətarı, sinə çakindən *girib*, Tən evinə tişrədən bari-gəmi möhnət çəkər(M.F.I, 146); Büküldü qamətim həsrət yükündən, vəh ki, aləmdə, Umidim *əksilib* hər ləhzə. Yüz min həsrətim artar (M.F.I,152); *Girib* bütəxanəyə qılsan təkkelüm, can bulur çəksiz, Müsəvvirlər nə surət kim, dərü divarə yazılmış(M.F.I,155); Adəm əvvəl, səri-kuyin *verib* olmuş cənnət, *Eşidib* tənə-mələk, sonra peşiman olmuş(M.F.I,180); Ey Füzuli, dəhr halin şaxi-güldən qıl qiyaş, Kim *verib* əvvəl təcəmmül, sonra üryan eyləmiş(M.F.I,182); *Etib* hüzurinə merac vaxtı qılmışlar, Qəmər hüsli-müəssəər, sühəyl kəsbi xəvas(M.F.I.184); Səbzə tək qıldı Füzuli, *çixarıb* əks əyan, Tən gübarində oxun bir neçə pünhan etdim(M.F.I, 232); Bunlar aydır antla və şərtlə, Bitdi *yazup* vərəvüz sana(Yusif və Züleyxa); Abbas ağlar libasını soydular, Zülm *eyləyib* gənçə gülün dərddilər (Aşiq Abbas): Bənt *çönüb*, çünki zəmanə *dönüb*, şadı xürrəm işi fəğanə dönüb, Ömrününü gülzari xəzanə dönüb, Növbaharı gedən bəs ağlamazmı(M. V.V.I,20); Sanma kim yağan doludur hər bahar əflakədən, Kim zəmanə *yığıdırıb*, səngi-mələmətdür mana (K.I,5); Hicrütə qatlan *deyinca*, taği çək öldür məni, Həq rızası çün ki, bu eyni ədalətdür mana (K.I,6); Yar bir olur cahanda, Kişvəri, aşiq

isən, Vermə könlün bir pəriru sivəsinə *aldanıb*(K,I, 9); Batmadını könlüm əyağım visalın *istəyib*, vadiyi-hicranda bir-xari mügilan qalmaq(K,I,109); Nədən *sarılıbsan* səndə məni kimi, nədir dərdin ey biçərə şamama,(M.P.V.I, 18); Tərən könlüm yenə uca dağlara, *Havalanıb*, hərgiz qonmaz bu yerdə(M.P.V, I,25); Günəş cəmällisən gül yanağ ilən, Mən *incəlib* yengi aya dönmüşəm(M.P.V.I,62); Sürməli kiprikdən oxlar *çəkilib*, *Eyləyib* bağrımı nişanə gözlər(M.P.V.I,107); Sürməli kiprikdən oxlar *çəkilib*, Zahid öyünmə, taleyi sədəm *deyib* yuğuş, Sən var işinə, bəxti-siyahım yetər mana(X.I, 30); Bilməzəm neçündürür düşmənligin bu növ ilən? Zülfini *göstərməyib*, həm bu yamanlıqdan nə sud(X.I,450); Dudi-ahindir, Xətayi, göydə bulutlar sənin, *Durməyib* tək göz yaşın kim,, əbrü baran dövridir(X,I,64); Xubları sevmə *deyüb* tən etmə ey naseh, mənə, Çünki bilməzsən məqami-cavidani xandadır.(X.I,66); Könlümün şəhrində sultanlar tək hökm *eyləyib*, Şadman ovqatımı xoş ruzigarım var idi(K.I,125); Döndərib üzün *yığıbdır*, qaşını qabağın, Ey könül gəl alalım, bu dilbərə qurban *küsüb*(M.V.I, 181);

Mevcut yazı malzemelerin dilindən belli oluyor ki, ub, üb ekiyle oluşan zarffiller geniş yayılmamıştır. XIX Yüzyıla. kadar dilimizde kullanılmış sonralar kısmen kendi normativliyini kaybetmiş zarffillini ekini yazıda kullanılmadığı halde , hem halk edebiyatı dilinde azacık kuvvetli olmuşsa, aynı zamanda XVI Yüzyıl halk şairlerinin dilinde kuvvetli olduğunun şahıdı oluyoruz.

2. İbən, ubən, übən ekleri aracılığıyla oluşan zarffiller:

Azərbaycan dilində XIX. yüzüylün başlarına kadar sık sık kullanılmıştır. Tüm edebi türlerde yazılmış eserlerin dilinde bu eke rastlıyoruz. Bu ise onun bu dönemlerin yazı dilinde norm olduğunu kanıtlıyor . [2-171] Dədə Qorqud gəlibən boy boyladı, *Ağlayıban sısqayıban* evinə gəldi.(Kitabi-Dədə-Qorkud), Gül-gül oldun arizin şovqün *görübən* şemidil (Xətai); Nə vəslə çatmaz əl *edübən* dad ağlaram (Nətavan); Uçdi cəməndən olubən dərbədar *əpübən* badi-səba zülfi- sayahın dağıdıb; (Heyran xanım); Xub cahanda çox vəli nazikü dülruba gərək, Cana vida *qılıban* eşqinə məhrəbə gərək. (Q.B. I,24); Bən kim olam ki, dəprədam bir qılıni gisusun, Başın əlinə *alıban* ol iş üçün səbə gərək(Q.B.I,125); Tərb *edübən* bilülərin əmcək əmər dağılıdır?(Q.B.I,28); Bidadını ərz *eyləyibən* dad edisərəm, Bən varlığını bəndə verüb güsularına, Kəndözümü bu növ ilə azad edisərəm(Q.B.I,30); Bən nam ilə namus arımı *qoyıban*, Namus *edübən* dünyada bir edisərsən (Q.B.I,30); Can at salıban oldu piyadə ruxin için Üyürdüüm, ey şah, qapuna yayaqi nə dersin?(Q.B. I,45); Yerdə *görübən* zülfün əlüm saqinə sundum, Əfi *sanuban* zira əlüm saqına sundum.(Q.B.I,56); Kişi ki, ol bir can gərək ki, gözə düşə. Əgərçi cəhd *edübən* xublar gözin süzələr(Q.B.I,57); Bən sinəmi sınıyu açdum bu nəsim için, Yaxama *yapuşuban* yaxaya çəkər bu dil (Q.B.I,67); Eşəm bizi tab dəzi odlarına yaxma, Ey bədr yüzün *göstəribən* tezcək oyaxma(Q.B.I,70); Səat oldu bizə leyk can ilə könlüm, Sənin odına *düşübən* həsarət oldu bizə(Q.B.I,92); Nəsimə, nola zülfünə nigarınümün əsməsən, Səhər vəqtində *iribən* bu yürəgümü kəsməsən(Q.B.I,209); Canımı yazmasan, yazsan bəni qulat sırasından, Cəfa yolundan *azıban*, vəfa yolundan azımasan(Q.B.209); Ayağuna *düşibən* nardan şəfaət edə(Q.B.I,213); Mişkin *edübən* zülfi siyəhkarə qılursan(Q.B.I, 215); Sevdayı *oluban* gözəm, bir qıla ulaşam deyü(Q.B.I,223); Gözləri məst edər bəni ağızı təngdil qılır, Gəl ki, saçına *uyıban* rahi-diraza gedələm(Q.B.I,186); Təkrar *edübən* bildüm dəndana gəliməz ol!(Q.B.I,190); Bən ruxruxun urayım şəhmat əgər der isə ol, Fildən piyadə *olıban* anində tərh edəm fərəs(Q.B.I,194); Gözi ilə məst *olıban* , zülfi ilə aşuftə, Ani-bunı deməyələümü sübhü şam içələm(Q.B.I, 198); Ta ki, cəvabın *edübən* zülfünə oxşasam deyü(Q.B.I,223); Cigər kəbab *edübən* qılmışam çəkində yaşı(Q.B.I,227); Bən bibəha qul olmuşam ləli-ləbinə dilbərün, Pəs xəst *yazıban* hüsünün anun için təsviri nə(Q.B.I, 227); Həvan ilə yüzimin suyunu yerə dökdüm, Tənüm aduna *yanıban* türab oldu, türab(Q.B.I,242); Bu eşq kişi başına *tanışıban* gəlməz(Q.B.I,242); Ruxındağı fülfüülə bən tərhləyləmişəm atımı, Gər şəh piyadə *olıban* tərhlə edə fil-filə nola(Q.B.I,242); Düş *görübən* yenə sana yormayım(Q.B.I,251); Mur oldum isə mar saçı ilə, nə əcəb, Çün cəhd *edübən* son ucu həlvasına düşüb.(Q.B.I,253); Buraqi eşqə *binübən* qılır könül merac, *Geyübən* ol tonı kim taxımaz anı nəssac(Q.B.I, 254);Xumar görəli gözünü

gözlөрüm, şəha, Könüli qıyma *çəkibən* irürdü bir umac(Q.B.I,254); Bağ içində salını gir ki, çağıra yapraxçuxlar, Bir birinə *ditrəşübən* ki, filan cəmalini gör(Q.B.I,263); Gözlөрümü yaş *edübən* xüşk qılan dimağumi, Eşqin ola dəxi nədür bana cəhanda xuşki tər(Q.B.I, 269); Səba yeli *yetübən* taru-mar edər saçını, Məgər ki, qarə için nafeyi tatara gəlür (Q.B.I,279); Əsəri-eşqduru cəvq-cəvq bülbüllər, Keyiklər *əsrıyibən* oldı gülə, gülə bu gün (Q.B.I,293); Ləlün için gözüm axudur incü anca ki, Seyl *oluban* axar eşigündə səbil ollur.(Q.B.I,303); Düşibən gisularına salalı qıl-qıla bizi, Nə lazım incə bilün kim *dutban* qıl-qıla bizə(Q.B.I,304);Bir şəm *oluban* bəndə səni istərəm, ey dost, Sidqümə bənüm dünyada iman necə bənzər(Q.B.I,307); Ləbinə nöqtə dedilər bu güman idi yəqin, Belini bənzədibən qıla mühali dedilər(Q.B.I,320); Nurını *görməyibən* anları xali dedilər(Q.B.I,320); Tərk *eyləyibən* çareyi biçərə gərəkdür(Q.B.I,322); Ol *adayıban* hər yaxa yay rəvamı(Q.B.I,322); Aları dövlətə *irürübən* bizi sürmə(Q.B.I,324); Cəhan çü halümi bildi içümdə od *yaxıban*(Q.B.I,324); Lacərəm, əks *oluban* uş yerə uryan dökilir.(Q.B.I, 324); Bədr ayı yerə endürübən aldı dər ağuş(Q.B.I,348);Dili qəmnak edibən seyd dideyi nəmnak edəyüm (Q.B.I,348); Hicabi tən *gidərübən* dilüm irər ləbünə(Q.B.I,420); Gəh xətaya uyuban qarəti-Kəşmir qılam(Q.B.I,449); Yar püxtə *içibən* duta yaxamı bu gecə(Q.B.I,487); Eşqin bəlası yox *deyübən* eşqə düşmə, var, Kim aşiq oldu kim, dedi eşqin bəlası yox(N.300); Güllər açıldı Füzuli yaxalar çak *edibən*, Gəl tutalım meyü məhəbb ilə səhra ətəgin(M.F.I,270): Qəhrin ilən tər x keçdi çünki ömrüm dünyadə, Yaşım yüzdən *istəyübən* şadimimanlıqdan nə dud? (X.I,45); Şahı hər *deyibən* girdik bu yola, Hüseyiyüz, bu gün dövrənımızdır.(X.I,53); Ta *göribən* hüsnini, ey gövhəri-yekta sənəm, bir gözüm Qülzam misali, bir gözüm Ümmanduru(X.I,74); Kim ki, sərməst *oluban* aşiqi-didar degil, Sən ona yar demə, yar degil(X.I.129); Sübhün işığıdırımı və ya şöleyi-sinə, Ol kim, ağanır çaki-*giriban* arasında(V.I,173);

H. Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammer eserində not ediyör ki, ub-üb və uben-übən zarffili ekleri arasında ister mena ve istersedə görev itibariyle olan fark hayla orta asırların dilinde tamamen ortadan kalkmasada her durumda belli bir inceleme oluşmuşdur. Aynı zamanda dilimizde var olan faktların çoğu isbatlıyör ki, iki kuraldan oluşın uban-ubən eklerine göre daha eski olduğunu gösteriyör.

3. Cak-cək: ekleriyle oluşın zarffiller:

Bu eklerle oluşın zarffiller cümlede zaman anlamını ifade ediyör. Bu eklerle oluşın zarffiller temel fiilin icra olunan iş ve hareketin aynı zamanda olduğunu bildiriyör. O iş ve hareketin sebebini de bildiriyör.

Tolu *vericək* əlimə sən saqi nə dərsin, Almaya ələ adınımı, saqına dərsin?(Q.B.I,45); Can *gəlicək* dillər ki, könlümün xəbər sora, necə xəbər verə bilə, çün bixəbər düşər(Q.B.I,45); Qoxusu şölə gəlür ki, xilafı yoxdurur sərvün, Qədüni *göricək* ditrər dəlili istiqamətdür.(Q.B.I, 46); Açıq olan yar yoluna yana gərədür, yana bilicək bu yola, ya nə gərəkdür.(Q.B.I,49); Sən *gəlicək* bu söhbətə bu tənümüzə can gəlür, *İrişicək* bu dövlətə sanki yenə cahan gəlür(Q.B.I,122); Ay gözünün günəşinə irigəcəz hilal olur, Bən *iricək* nolısaram bədr ayımın hilalinə(Q.B.I,166); Şəhdi -ləbünə yad *edicək* güllü vücudum, Başdan ayağa cümləsi dəndən ola çün şəm(Q.B. I, 182); Bipay olmaq üçün sərv gülşənə *giricək*(Q.B.I, 231); Sənli *görsədicək* bənligi bəndən ilədür(Q.B.I,224); Behəqiqət *dəniyəcək* sanasın haləduru(Q.B.I,249); Gözün axına döyiməz *göricək* kəman içində(Q.B.I,256); Bən ağzumdan *deyicək* cövhəri-fərd ayduram(Q.B.I,290); Nisbətün təhqi q *edicək* ləblərünün qandadır.(Q.B.I,269); Gözüni *görməyicək* bana səqamət gözikar(Q.B.I,448); Sevda dimağa *irişecək* çox xəyal edər(Q.B.462); Göz günəş *görmiyəcək* yıldız görə(Q.B.I,484); Günəşə bulid *gəlicək* cana tərəhlər arturur(Q.B.I,498); Düşərəm oda *göricək* bu mələk nijad huri(N.81); Təbəssümə *gəlicək* gül kimi dodaqların(N. 95); Ənbirin sünbülünə badi-səba kim iricək(N.233); *Göricək* üzünü xəlq, ayəti-əkber dedilər(N.263); Möcüzat əhli ki, yazın *göricək*, surətinə(N.313); Bunları belə *görgəc*, Baybura bəyin acığı tutdu.(Kitabi-Dədə-Qorqud); Neçün mənə *görgəc* sərxoş ötürsən.(Vaqif);Nitqim tutulu qonçeyyi-xəndanını *görcək*(M.F.I,90); Olmazmı xəcil sərv-xuramanım *görgəc*(M.F.I,99); Etməzmi həya ləli dürəşanımı

görgəc(M.F.I,99); Fəriq əhlinə adətdir təvazö aşını görgəc(M.F.I.); Kim eylər zülm mənim padşahım, sən rəva *görgəc*.(M.F.I.); Ey deyem səbr qıl, Ah eyləmə yarı *görcək*(M.F.I,149); Neylər izah *eyləcək* ol ləli-kövərbar ləfz(M.F.I,188); Nişani-xaki-payını öpərmən xanda kim görsəm, Anun tək kim, öpərlər sultandan nişan *görgəc*(K.I,12); Səri-kuyindən anmaz Kişvəri firdovsi-gülzari, Mühəqqər bağı unutdu behşti-cavidan *görgəc*(K.I,12); Quduz it kimi qadırlar məni *görgəc* ulus hətr yan, Səgi-divanə tək el içrəməşhur olmasun kimsə(K.I,101); Əlində ya ayağında gözü *görgəc* irür bağrım, Müzəyən əqdi-qolbaqi mürəssə tuqi-xal-xali(K.I,122); Dilbərə, yüzünü görsəm mahi-tabanım derəm, Boyunu *görgəc* budur sərvə-xuramanım derəm(X.I,137); Saçın küfrimə olmuşdur giriftar, Li hicran olmuş ikən canə yetdim(X.I,137); Bu Xətayi yüzün üstə zülfünü *görgəc* dedi, Zülməti görün, düşübdür abi-heyvan üstünə.(X.I,172); Ta səni gördü Xətayi, valehü şedayidir, Xansi gözdür həq yüzün *görgəc* ki, bidar olmadı?(X.I,495); Sünbül ani *görgəc* özünü saldı qəminə, Pəh-pəh nə əcəb, şükr xudanın kərəminə(M.V.I, 181):

4. İcək-ıcaq ekleri aracılığıyla oluşan zarffiller:

XIII-XIV. yüzyılda Burhaneddin'in ve Nesimi'nin dilində bu ek istifadə edilmişdir. Hatta çoğu klasiklərin dilində bu ekərə rastlıyoruz: Gözünün günəşinə iricəgəz hilal olur. Bən *iricək* nolısaram bədr ayının hilalinə(Q.B.I,166); Şəhdi-ləbünü yad *edicək* güllü vücudum, Başdan ayağa cümləsi dəndən ola çün şəm(Q.B.I,182); Sənligünü *görsədicək* bənligi bəndən ilədür(Q.B. I,224); Gözün axına döyiməz *göricək* kəman içində(Q.B.I,256); Gözümə *göricək* bəllü bildüm al idi bu(Q.B.I,256); Bən ağzundan *deyicək* cövhəri-fərd ayduram(Q.B.I,290);

Bəndəgimi *göricək* inanasın(Q.B.I,292); Nisbətini təhqi *edicək* ləblərünün qandadır(Q.B.I,296); Xublar gözlərimi nəm *deyicək*(Q.B.I,420); İrmaxda *göricək* ayi fərrux ola falə(Q.B.I,431); Can pərişan *göricək* gısusını vəhə düşər(Q.B.I,448); Göz günəş *görməyicək* yıldız görə(Q.B.I,484); Günəşə bulid *gəlicək* cana tərəhlər artutur(Q.B.I.); Düşərəm oda *göricək* bu mələknijad huri(N.I,82); Gül *gəlicək* ənbərin zal ilə xoşdur.(N.I,231); *Göricək* yüzünü xəlq ayət-i-əkbər dedilər(N.I.263); Möcuzat əhli ki,yazın *öricək*(N.I,312); Firsət *gəlicək*, yarı-vəfadar bulunmaz(N.I.); Ləhzə-ləhzə ləbim anıb *edicək* əfğanlar(M.F.I,135); Dəhanı çeşməyi-heyvan xəti Xizrə ləbi İsa,Saçı sünbül, gözü nərgis, güli-rüxsarigögcəkdir(KI,16); Mana der xəlq kim, yarun əcəb bimehrü dəxdudur, Özü bilür əgər bimehrü bədxu, bari gögcəkdir(K.I,16); Cəhlini ürfan edəndə xaki-pay olgil ana, əhli-söhbət *göricək* ondan kənar etmək olar?(X.I,73);

İcək-ıcaq zarffilli oluşduğu iş və ya hərəkətin belli bir kişi və ya eşya ilə ilgili olması onun formal cəhətində oluşmuşdur. Bu ekin XIX Yüzyılda az çok rastlanmıssa XX asrın edebi dilində və ağızlarda kendini gösteriyor .[2-176]

5. Kən-ikən ekleri aracılığıyla oluşan zarffiller:

Azərbaycan edebiyatında bu eklerin hər ikisinin imlada kən-ikən yazıldığını görüyoruz. “Çağdaş Türk Yazı Dilinin Grameri” eserinde A.N.Kanonov belirtiyor, iki tamlama bölümdən oluşan iken bağimsız bir kelime olarak özgürce vurgu almış kelimedən ayrı yazılmıştır.

Sən binüm ilə yar *ikən*, ey şəqrəqəqiqi(Q.B.I,47); Bən zahid *ikən* qıldı bəni gözləri əyar(Q.B.I,108); Oldı yürək cigər *ikən* qara bunalması ilə(Q.B.I,126); Sevdan ilə uyur oyana düşmüşəm(Q.B.I,130); Əlümə girməz *ikən* heç dəxi xəyal, xəyal(Q.B.I,139); Ki biliməz görür *ikən* ki, bu nigarındır(Q.B.I,168); Bir işvə ilə ilən taşı dəxi mum edər *ikən*(Q.B.I,215); *Uyur ikən* lirpigi qırdı bizi!(Q.B.I.); Gözi *baz ikən* bu kəklik çü şikar edər həmişə(Q.B.I,261); Gəlməmiş *ikən* nəqşi-cəmalün bu cahanda(Q.B.I,285); Yazan, *yazarikən* özi yazusına heyran yazmışam(Q.B.I,307); Ey gözi dərdi *səpşəkən* dünyada(Q.B.I,323); Şol yar var *ikən* can gözi bədr ayı görürsə(Q.B.I,341); *Sultan ikən* bu can hələ ana qulam ola; Qnum hərəm *ikən* çün ana ılmışam həlal, Vəsli *həlal ikən* nə rəvadur hərəm ola(Q.B.I,369); Yazmaz *ikən* könlünü cəfa kirpigi oxı(Q.B.I,379); Cəhan keçər *çalunurkən* bu dəf ilə ney üçün(Q.B.I,410); Sən var *ikən* hur görməz gözlərim(Q.B.I,484); *Varırkan* yarın cəmalı, özgə gülzar olmasın!(N.I,170); *Yatırkən* dün gecə gördüm siyah zülfünü boynumda(N.I,209); *Var ikən* eşşin hədisi, neylərəm əfasnəyi(N.I,366); Yarı-əbəd var *ikən*, ey yar(N.I, 366); Arifi-rəbb oldu, *od əbdikən* sultan

olur(N,I,445); Aşıqə şövqünlə can *vermək ikən* müşkil degil(M.F.I.); Ki Füzulinin *ikən* halı pərişan görünür(M.F.I,149); Dövr çövrün gör ki, nüzhətgahi-əhli-zövq *ikən*(M.F.I,182); *Şad ikən*, bu söz ilə könlümü məhzun etdin(M.F.I,200); Vəsl əyyamında ol *gəmil ikən* məğrur idi(M.F.305); Basırkən bağrıma, düşdü gözümdən bağrımın qanı(M.F.I,333); Cığarım odunu *nihan ikən*, elə zahir etdi mürur ilə(M.F.I,334); Azadələrin könlün cəm *etmiş ikən* *ğəflət*(M.F.I,336); Səhranə *vərd ikən*, mənə təsviri-kuhkən(M.F.I,337); *Cəm ikən*, könlünü bir parə pərişan etdi(M.F.I,343); Fövt eyləmə, gəl var ikən əldə dəmi fürsət, Bir cam etir saq, bu dövrən belə qalmaz(M.V.V.I, 67); Tazə qıldım sən gedəndən bərlü-dırnağım bilə, Bitmiş *ikən* köksüm üstə tıgı-hicran yarəsi(K, I, 120); Dur dedim yarın-kuyindən, ey rəqibi-rusi gah, Xəstə bülbül *var ikən* gülüstanda gürab? (X.I,40); mən cahilü nadan idim, ol hüsn üçün heyran idim, Ta *gənc ikən* pünhan idim, *şimdi* gözümdən zahira(X.I,40); *Zərrə ikən* gün tək aləmdə məşhur olmuşam, Ta mana düşdi sənin mehri- ruxundən tablər; Növcəvan ol *pir ikən* dövrən ki, canan dövrüdür, Şad ol ey xəstə könlü kim, dərdə dərman dövrüdür (X.I,64); Xaki-payi əhli dil ol, olmağil cəhlə rəfiq, Çün əbadil *varikən* zağı şikar etmək olur(X,I,73); Güli-xoş bu *var ikən* əlim tikanə sürtməzəm, Kəbki-rəna var ikən zağı şikar etmək nədir?(X.I,106); Əhli-həqqə can fədaqıl, cəhl ilə olma rəfiq, Çün ənadil *varikən* zağı şikar etmək nədir?(X.I,106);xatidim *məcmu ikən* aşıftə qıldın, ey pəri, Xəlq ara sən ani yüz dillərdə dastan eylədin(X,I,108); Yer *yox ikən*, gög *yox ikən* təzzəldən var idim, Gövhərin yekdanəsindən iləri pəriqar idim(X.I,148); Sənin tək dilbəri canənə yetdim, Ki hicran olmuş *ikən* imanə yetdim(X.I.); Avlaxda bu gün avlar *ikən* yarə yoluxdum, Bir aydan ari gün kimi didarə yoluxdumç(X.I,152); *Tiğl ikən* dilbər dilər kim, rəf edə yüzdən niqab, *Zərrəni* gör kim, olur xurşidi-taban *şimdiden*(X.I,159); Eylə sanma kim, Xətayi mehri-ruzin tərək edə, *Var ikən* dildə xəyalın özgə mehman istəmən(X.I,163);

Azərbaycan mətinlərinin dilində fiilin bu eki hər iki imlada yəni *iken*, *kən* şəklində yazıldığını görəbilirik. *Iken* və *kən* hər iki formada gerek fiilden, gerekse isimden sonra gəlməsinə rağmen zaman itibariylə keçmişə bağlanıyır. Fakat bu ekler dilimizdə bir o kadar geniş yayılmamasına rağmen klassik dilde kullanılmıştır. [2-173]

Azərbaycan yazı dilində bazı zarfiiil ekleri birçok Türk dillerinde ortak işlenmişse, çağdaş Azərbaycan dilində sabitleşmiştir.

Kaynakça

1. Mədətova R. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər
- 2.H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı; 1990; “Bakı Universiteti nəşriyyatı” s 376.
3. Seyidov. Y. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələr. Bakı, Universiteti nəşriyyatı. 1992, s. 408.
- Rus dili ədəbiyyatı
- 4.Абдуллаев.А.З. Сложноподчиненное предложение в современном азербайджанском языке (автореф.докт. диссерт), Баку, 1963; yənə onun Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, s 7-26
- 5.М. Б.Балакаев. Основные туты словосочетаний в казачском языке).
- 6.Баяров.А.П. Глагольные словосочетания с пространственным значением в современном русском языке, «Ученые записки» (Рязанский гос.пед.инт), т.ХІІІ, 1956, с 117
7. Виноградов. В.В. Русский язык. С 425.
8. В.П. Сухотин. Проблема словосочетания в современном русском языке. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М.1950. с. 127-177 2). Акад. В.В. Виноградов. Из истории изучения русского синтаксиса, М. 1958; Вопросы изучения словосочетаний, В.Я, 1954. №3. С. 3-24

İlk mənbələr

Qazi Bühranəddin “Divan” Azərənəşr, 1988 s 655

Nəsiminin seçilmiş əsərləri. Müqəddimə. Tərtibçi və ön sözün müəllifi akademik Həmid Araslı. Bakı: 1973. Məndə sığar iki cahan. Tərtibçi və ön sözün müəllifi M. Quluzadə. Bakı: Elm, 1970

Kişvəri. Əsərləri. Bakı Yazıçı, 1984, 162 s. Tərtib edən, ön söz şərh və lüğətin müəllifi C. Qəhrəmanovdur.

M. V. Vidadi. Əsərləri tərtib edən və redaktoru H. Araslı. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. Bakı, 1957. 101 s

Molla pənah Vaqif. Əsərləri. Tərtib edən H. Araslı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1968, I c. 278 s.

GÜLNARƏ SÜLEYMANOVA

Türkiye, Qazi Universiteti

ALTAY DİL NƏZƏRİYYƏSİ PROBLEMİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Altay nəzəriyyəsi, Altay dilləri, problem, türk dilləri*

ABOUT THE PROBLEM OF “ALTAIC” THEORY

Different scientific approaches related to “Altaic” theory from nineteenth century are compared in this article. The languages including “Altaic” family whether be genetic or not is not clear today. It is necessary to determine if the family of Altaic languages is genetic family or a union. At the same time in this article is given information about the historical development of Altaic theory.

Key words: *Altaic theory, Altaic languages, problems, turkic*

Altay dil nəzəriyyəsi haqqında XIX əsrdən başlayaraq müxtəlif tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, hazırda bu dil ailəsinə koreya və yapon dillərinin daxil edilib–edilməməsi, dil ailəsi, yoxsa dil birliyi adlandırılması, genetik cəhətdən bu dillərin qohum olub–olmaması problemləri hələ də öz həllini tapmamışdır. Dilçilikdə hakim olan ortaq bir düşüncə var ki, dil ailəsini meydana gətirən dillər eyni kökdən yaranmalıdır (4, 113). Dil birliyinə daxil olan dillərdə isə genetik qohumluq əsas deyildir. Məsələn, Balkan dilləri birliyi müxtəlif dil qruplarından ibarətdir. Odur ki, Altay dillərini də bir ailə və ya birlik olaraq adlandıran dilçilər var. Biz bu məqalədə Altay dil nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi, inkişafı ilə əlaqədar ortaya qoyulan elmi–nəzəri fikirləri qarşılaşdırıb müqayisə edəcəyik.

XVIII əsrdə William Jones dünyadakı bütün dillərin tək ana dildən meydana gəldiyini və beləcə, onların genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olduğu fərziyyəsini irəli sürmüşdü (9, 2). Bu fərziyyəyə əsasən, dillər arasındakı genetik bağlılığı üzə çıxarmaq üçün araşdırmalar başlandı.

Martin belə hesab edir ki, yaxın dillər uzun müddət ayrı qaldıqdan sonra bir-birindən uzaqlaşa bilər. Dillər insanlardan fərqli olaraq DNA xüsusiyyətinə malik deyil. Ona görə də dillərin genetik baxımdan qohum olduğunu ancaq dəlillərlə sübut etmək lazımdır. Bunu isbatlamaq üçün bənzər anlamlı sözlərin fonetik oxşarlığını üzə çıxartmaq kifayət deyil, dillər arasındakı söz mübadiləsini və alınmaları da unutmaq lazımdır (11, 62).

Altay dilləri arasındakı ayrılma Hind-Avropa dillərindən daha qədimdir. Hind-Avropa dilləri bir-birindən təxminən 6000 il bundan əvvəl ayrılmışdı. Latın, Yunan və Sanskrit dilləri isə Hind -Avropa dillərindən xeyli vaxt sonra ayrılmışdı (9, 3). Starrostinin hesablamalarına görə, Ana-Altay dillərinin yaşı təxminən 8000, Ana-Koreya-Yapon dilləri isə 5000-6000-dır. Uzun bir tarix olduğu üçün Martin təklif edir ki, dillər arasındakı genetik yaxınlığı müşahidə etmək üçün biologiya elmindən istifadə olunmalıdır (11, 62).

Tambovtsevin fikrincə, bir ailə digər bir ailənin tərkibinə daxil edilə bilməz. Türk, monqol və tunqus-mancu dilləri hər biri ayrıca bir ailədir. Dil ailələri ancaq dil birliklərinin tərkibinə qatıla bilər (17, 5).

Altay dil nəzəriyyəsi türk, monqol, tunqus, koreya və yapon dillərinin ortaq bir kökdən çıxdığını və qohum olduğunu qəbul edən nəzəriyyənin adıdır. Bu nəzəriyyəyə ilkin olaraq türk, monqol, tunqus dillərinin qohumluğuna istinadən yaranmışdısa, XX əsrin ortalarından sonra koreya və yapon dilləri də buraya daxil edilməyə başlandı. Nəzəriyyəyə əsasən, bu dillər ortaq bir ata dildən meydana gəlmişdir. Ortaq ata dil isə fərzi bir dildir, yəni təbiəti baxımından adı yoxdur. Qohumluq nəzəriyyəsinə inananlar bu fərzi dilə Altay dili (Altayca) adını verdilər (6,17). Tələt Təkinin fikrincə, Altay dil nəzəriyyəsi türk, monqol, mancur -tunqus və koreya dillərini əhatə etməkdədir (20, 35).

Türk, monqol və mancu-tunqus dillərini əhatə edən Altayşünaslıq nəzəriyyəsi 1730-cu ildə F.J.V.Stralenberq tərəfindən irəli sürülmüşdür. XX əsrə qədər Altay dil ailəsinin sinifləndirilməsi və müqayisəli qrammatikası haqqında aydın bir fikir yox idi. Hətta bir çox dilçilər türk, monqol, mancu-tunqus dillərinə fin-uqor və samoyedç dillərini də əhatə edən Ural-Altay dil ailəsinin bir hissəsi kimi baxırdılar (16, 8). Altay dilləri şərqdə Sakit okeandan qərbdə Baltik dənizində, şimalda Atlantik okeandan cənubda İran körfəzində geniş ərazidə danışılır, istifadə edilir.

XIX əsrdən etibarən Altay dilləri adı altında birləşdirilməyə başlanmışdı. Altay termini XIX əsrin ortalarında birinci dəfə fin alimi Matias Aleksandr Kastren tərəfindən işlədildi. Kastren fin-uqor, samoyed, türk, monqol və mancur-tunqus dillərini bir ailəyə daxil etdi (20, 35). O, “Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen” (1850) doktorluq müdafiəsində fin, türk, monqol və tunqus dillərindəki əvəzliliklərin və şəxs sonluqlarının müqayisəsindən bəhs etdi. Altay dilləri termini Kastrenlə elm dünyasına daxil oldu. Ancaq bu termin indiki Ural – Altay dilləri mənasında işlədilir (7,127). Kastrenin “Altay” adlandırdığı dillər ailəsi indi “Ural-Altay” adlı iki qrupdan ibarətdir: Ural (fin-uqor və samoyed) və altay (türk, monqol, mancur-tunqus və koreya) (20, 35). Matias Kastren bu elmi işlə Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsas qurucusu hesab edilmişdi (21, 4). Ural-Altay nəzəriyyəsinin XIX əsrdə çox dəstəkləyənlər oldu. Ancaq Ural dilləri nəzəriyyəsi sübut edildikdən sonra Ural-Altay nəzəriyyəsi öz qüvvəsini itirmişdi. XIX əsrin ilk yarısında alman alimi Klaprot, Siebold, XIX əsrin ortalarında V.Skot, J. Hoffman yapon dilini də Ural–Altay qrupuna daxil etdi (2,13).

Altayşünaslıq nəzəriyyəsinin əsas banisi isə məşhur fin türkoqoqu Qustav Con Ramsteddir. O, XX əsrin başlanğıcında Altay dil ailəsinin araşdırmağa başladı və elmə əhəmiyyətli məlumatlar bəxş etdi. Ramsted 1950-ci ildə vəfat etdi və ölümündən iki il sonra - 1952-ci ildə onun tədqiqatları “ Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft” əsərində yekunlaşdırıldı. Ramsted Altay dillərinin müqayisəli qrammatikasının, fonetik xüsusiyyətlərinin əsasını qoydu və Altay dil ailəsini Ural dil ailəsindən ayıraraq, onun “Qərb” kökünə koreya-yapon dillərini (şərq qolunu) də daxil etdi (16, 8). Onun “Altay dil elminə giriş” əsəri də ölümündən sonra yayınlanmışdı: Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft I. Lauthere: 1957; II. Formenlehre: 1952; III. Register: 1966 (7, 269-276).

Altay dil ailəsinin araşdırılmasında N. Poppe, K. Menges, V. Tsintsius, V. İlliç-Svitç, S. Martin, R. A. Millerin əhəmiyyətli rolları olmuşdur. Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 50-ci illərinə qədər Altay dil ailəsinin vahidliyi haqqında ortaq görüş mövcud idi. 60-cı illərdən etibarən Altay dil ailəsinin vahidliyini inkar edən görüşlər ortaya çıxdı. Bu görüş tərəfdarlarına G. Klauson, G. Doerfer, A. Şerbakı göstərə bilərik. Onların fikrincə, Altay dil ailəsini meydana gətirən dillər arasında genetik bir əlaqə mümkün deyildir.

Altayşünasların bir hissəsi müəyyən bənzər xüsusiyyətlərə ilk ata dildən qalan ortaq miras kimi baxdıqları halda, digərləri də bu oxşarlığın qarşılıqlı əlaqədən yarandığını söyləyirdilər. Yəni monqol və çuvaş dilindəki müəyyən ortaq xüsusiyyətlərin Ana-Altay dövrünə qədər gedə bildiyini yaxud çuvaş dilindən monqol dilinə keçdiyini fikirləşirdilər. Klauson Altay dillərindəki əsas ortaq kəlimələrin azlığını irəli sürdü. Doerfer fars dilindəki

türk və monqol alınma sözləri haqqında yazdığı böyük əsərində (1963-1975) Ramsted, Poppe tərəfindən irəli sürülən Altay etimologiyasını rədd etdi. Onun fikrincə, bu dil ailəsindəki oxşarlıqlar ortaq tipoloji prinsiplərə daxil edilə bilər və ya bu dillərin yayıldığı sahələr genetik müqayisələrdən uzaq tutulmalıdır.

Bəs monqollar və türklər arasındakı oxşarlıqlar necə müəyyən edildi?

Bir çox oxşarlıqlar qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranmışdı. B.e. I minilliyin ortalarında türklər və monqollar arasında yaxın əlaqələr var idi. XIII əsrdə Çingiz imperatorluğunun yüksəlişi dövründə türklərin bir hissəsi monqol əsarəti altına düşüb. Bu əlaqələrin təsiri Cənubi Sibir və Qazax steplərinə qədər də yayılmışdı. Leksik təsir, xüsusilə, Tuva, Hakas, Altay, Qırğız, Qazax və sairə türklərdə daha çox özünü büruzə vermişdi.

Monqol tədqiqatçıları türk dillərindən monqol dilinə keçmiş bir sıra sözləri müəyyən edə bilmişlər. Altayşünaslar monqol və türk dillərində rast gəlinən ortaq sözlərin eyni kökdən olması qənaətindədirlər. Ancaq qeyri-altayşünas dilçilər isə monqol dilindəki bu cür sözlərə türkçədən alınmalar kimi baxır. Eyni zamanda onlar tunqus dili ilə monqol dili arasındakı oxşar sözlərə monqolcadan keçən alınma sözlər kimi baxırlar. Qeyri-altayşünas dilçilərə görə, türk-monqol-tunqus dilləri arasındakı bənzərlik genetik deyil, bu, sadəcə, coğrafi mövqeyin yaxınlığı nəticəsində yaranan qarşılıqlı təsirdən meydana gəlmişdir. Yəni bu qrupdakı oxşar sözlər türk → monqol → tunqus şəklində yayılmışdır.

Mübahisəli məsələlərdən biri də koreya və yapon dillərinin Altay dil ailəsinə daxil edilib-edilməməsi ilə bağlıdır. Q. C. Ramsted türk-monqol-tunqus və koreya dilləri arasında uzaq əlaqəni isbatlayan ilk dilçi oldu.

Yapon dili daha çox Austroneziya alt təbəqəsi və Altay üst təbəqəsinə daxil edilmişdi. Ramsted (1924) yapon dili ilə Altay dilləri arasında oxşarlıqları tapmağa çalışdı, lakin ciddi bir nəticə əldə edə bilmədi. 42 il sonra S.E.Martin (1966) koreya və yapon dilləri arasında etimoloji cəhətdən bir-birinə bənzərən 320 söz tapdı və bununla da o, Ana - yapon – koreya formasını yenidən qurdu. 1960-cı ildə Poppe tərəfindən hazırlanan Ana – Altay fonemlərindən R.A.Miller (1971) səs bənzərlərinin qrupunu yaratdı və açıq şəkildə iddia etdi ki, yapon dili Altay ailəsinin bir qoludur. K. H. Menqes (1975) Millerin sübutları üzərində tədqiqat apardı və onu daha da genişləndirdi. S.A.Starostin “Altay problemi və Yaponların mənşəyi” (1991) kitabında türk, monqol, tunqus, koreya və yapon dillərindən misal göstərdiyi leksik sözlər əsasında yapon, koreya və Altay dil ailəsi arasındakı bənzərlikləri göstərdi.

Koreya və Altay dillərinin müqayisəsi 1864-cü ildə Leon də Rosny tərəfindən aparıldı. O, koreya dilinin Tatar dil ailəsinə aid olduğunu irəli sürmüşdü. 1945-ci ildən etibarən isə müxtəlif alimlər koreya dilinin Altay nəzəriyyəsinə daxil olduğunu müxtəlif istiqamətdə məqalələr yazmağa başladılar. Bu nəzəriyyələr və fərziyyələr ərzində koreya dili hətta yapon dili, Ural-Altay, Dravid, Altay dil ailəsi ilə də birləşdirilmişdi.

Koreya dilini Altay dil ailəsi ilə fonoloji uyğunluq əsasında ilk müqayisə edən tədqiqatçı isə B.D.Polivanov oldu. O, “К вопросу о родственных отношениях корейского и алтайских языков” (1927) məqaləsində Koreya dilindəki **r/l** və Altay dillərindəki **l/s, r<z** səsləri arasındakı bənzərliklərdən bəhs etdi.

Bir il sonra Altayşünaslığın banisi Q. Ramsted “Remarks on the Korean language” (1928) məqaləsində koreya dili də daxil olmaqla Altay dillərini müqayisə etdi. 1938-ci ildə Ramsted koreya dilinin monqol dilindən daha çox türk dilinə yaxın olması haqqındakı fikirlərini daha da təkmilləşdirdi və öz tədqiqatlarına davam edərək “ A Korean Grammar” (1939), “ Korean Etymology” (1949), “ Das dävərbale Nomen auf –i in dän altaischen Sprachen” (1945), “Das dävərbale Nomen auf – m in dän altaischen Sprachen” (1950), “Einführung in die altaische Sprachwissenschaft” (I-III, 1952-1966) dəyərli əsərlərini yazdı.

Digər tərəfdən Ramstedin tələbəsi P. Aolto koreya dili və Altaycadakı “**p**” hərfi ilə başlayan kəlmələr arasındakı oxşarlıqları üzə çıxardı. Altayşünaslığın görkəmli nümayəndələrindən biri də Ramstedin tələbəsi Nikolas Poppe idi. Poppe də ciddi bir nəticəyə gələ bilmədi, ancaq 3 ehtimal irəli sürdü: 1) Koreya dili ilə Altay dillərindən türk və mancur-

tunqus dilləri arasında əlaqə ola bilər; 2) Altay dil birliyi meydana gəlməmişdən öncə Ana - Koreya şaxələnməmiş ola bilər; 3) Ana – Altay eyni vaxtda Çuvaş – türk – monqol – mancur – tunqus birliyinə və Ana – koreyaya bölünmüşdü. (14,148)

Ana – Şimali Asiya fərziyyəsini irəli sürən J.Streetin fikrincə, koreya dili Ana – Altay formalaşmamışdan əvvəl Ana – Şimali – Asiyadan ayrılmışdı. Yəni Street koreya dilinin Altaycaya daha uzaq olduğu fikrindədir. K. H. Menges isə güclü şəkildə koreya dilinin Altay dillərinə aid olduğunu müdafiə etdi və “ Korean and Altaic – A Preliminary sketch” (1984) məqaləsində koreya dili ilə Altay dilləri arasında 50 ortaq söz üzə çıxardı. R.A.Miller isə sadəcə Koreya dilini deyil, yapon dilini də Altay dilləri ailəsinə daxil edir. O, Ana – Altaydan şaxələnməmiş Şərqi Altay Yarımadası fərziyyəsini irəli sürmüşdü. Bu fərziyyə qədim və müasir koreya dillərini də əhatə edirdi.

K.Qronbeç, L.Liqeti, J.Benzinq Altayşünaslıq nəzəriyyəsinə daha diqqətli yanaşırdılar, Ramstedt və Poppenin fikrini qəbul edirdilər, eyni zamanda hesab edirdilər ki, bu nəzəriyyəni isbatlayan kifayət qədər sübut yoxdur.

G.Doerfer və G.Klauson kimi dilçilər isə, ümumiyyətlə, Altay dilləri arasındakı genetik bağlılığı inkar edirdilər. Yəni bu dillərin mənşəyinin eyni kökdən gəlməsini fikrini düzgün saymırdılar. Bu dillər arasındakı ümumi xüsusiyyətləri isə bir dildən digərinə keçən alınmalarla əlaqədar olduğunu hesab edirdilər. Doerferin yanaşmasının iki əsas səbəbi vardı. Birincisi, türk və monqol dillərindəki oxşar sözləri köçürülmə ilə əlaqələndirir. İkincisi, türk dilindən monqol dilinə keçdiyi qənaətindədir.

Eləcə də yapon dilinin genetik bağlılığı haqqında da araşdırmalar aparılmışdır (Miller, 1991; Vovin, 1994). Əlbəttə ki, ümumi bir ortaq fikir hasil edilməmişdi. Fujivara və Ono yapon dilini Dravid dilləri ilə müqayisə etmişdi (Martin,1991). Maruyama yapon dilinin genetik cəhətdən Malay-Polineziya dillərinə bağlı olduğunu irəli sürmüşdü (Martin, 1991). Benedikt yapon dili və Austro-Tai dil ailəsi arasında yaxınlığı ortaya çıxartmağa cəhd etmişdi (Vovin, 1994). Chew (1976) və Martin (1996) kimi alimlər isə yapon dilinin genetik baxımdan koreya dili ilə əlaqəli olduğunu düşünürlər, çünki bu iki dil arasında tərkib cəhətdən yaxınlıq daha çoxdur.

Martinin fikrincə, yapon dili daha çox koreya dili ilə bağlıdır, genetik qohumluğa tunqus dilini də əlavə etmək mümkündür (1991). Chew hesab edir ki, yapon dilinin əcdadı koreya dili və Altay dil ailəsi ilə əlaqəlidir. Və yapon dilinin Altay dil ailəsinə daxil olduğu qənaətindədir (1976).

Poppeyə (1965) görə, Altay dillərinin ortaq xüsusiyyətləri bunlardır ;

1. Uzun saitlərin əvəzinə qısa saitlərin olması;
2. Vurgu və ton;
3. Sait və samit ahəngliyi;
4. Daxili səs dəyişməsi;
5. Kəlimə tərkibi.
  - a. Aqlütinasiya (iltisəqilik) ;
  - b. Kök;
  - c. Şəkilçilər.
6. Sözlərin kateqoriyası (isim, əvəzlilik, feil və qoşma) (13,177)
Tələt Təkin isə Altay dil ailəsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini vermişdir:
  1. Sözlün əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməməsi;
  2. Sözlün əvvəlində **l** və **r** samitlərin işlənməməsi;
  3. Ahəng qanunu;
  4. Artıqlıq işlənməməsi;
  5. Cinsiyyət bildirməməsi;
  6. Sözlərin birləşərək yeni sözlər meydana gətirməsi;
  7. Şəkilçilərin sözlün yalnız sonuna əlavə edilməsi;
  8. Çıxışlıq hal şəkilçili sözlərlə birlikdə sifətlərin işlənməsi;

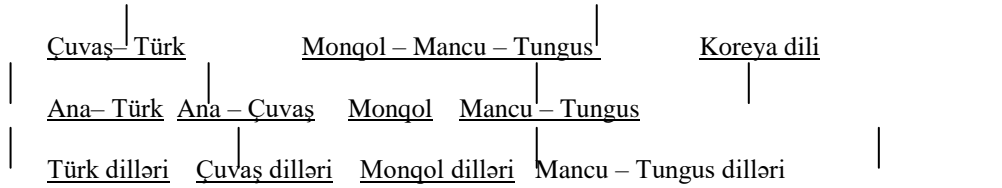
9. İsimlərin feillərin təsiri ilə hal şəkilçiləri qəbul etməsi (21, 391,392).

Koreya dilində bu xüsusiyyətlərdən; uzun saıtlər, vurğu və ton, saıt ahəngliyi, daxili səs dəyişməsi, kəlimə tərkibi (aqlütinasiya və kök) və kəlimə kateqoriyaları (feil, isim, əvəzlik, qoşma) mövcuddur (13,140). Yapon dilində isə uzun saıtlər, vurğu sistemi, aqlütinasiya və qoşma var. Vovinin fikrincə, Ana – Yapon dilində uzun saıtlər olmuşdur, çünki Okinavada yaşayanların danışdığı Ryukyuan dialektində uzun saıtlərdən istifadə olunur (23,130) .

Poppe belə bir sxem təqdim edir (13,147):

ALTAY BİRLİYİ

Çuvaş – Türk – Monqol – Mancu – Tungus birliyi Ana – Koreya

Poppe bu sxem ilə əlaqədar aşağıdakı izahatı verir: Monqolcanın digər dillərdən daha çox mancu – tunqus dili ilə oxşar xüsusiyyətləri var. Ona görə də, monqol – mancu – tunqus birliyini düşünmək olar. Digər tərəfdən türk dilinin də koreyadan daha çox monqol – mancu – tunqus dili ilə oxşarlığı var. Nəticə etibarilə düşünmək olar ki, ana – koreya meydana gələndə monqol – mancu – tunqus – türk dil birliyi mövcud idi (13,146).

Bəs necə olmuşdu ki, yapon dili ilə koreya və çuvaş – türk- monqol- mancu- tunqus birliyi arasında əlaqə yaranmışdı? Eləcə də, Altay dil ailəsinə daxil olan dillər arasında əlaqə olub-olmaması məsələsi bu günə qədər hələ də mübahisə obyektidir. Türkoloqların bir qismi Altay dil terminini qəbul etmələrinə baxmayaraq bəziləri isə bu dillər arasında heç bir əlaqə görmür. Beləcə bu problemin hələ də araşdırılıb həll edilməsinə ehtiyac vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baskakov N. Predislovanie k kniqe V. Kotviça. İssledovanie po altayskom yazıkam. Moskva: Inostrannaya Literatura, s.5-17. 1962
2. Caferoğlu A. Türk dili tarihi I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1958
3. Clouston Sir G. The case against the Altaic Theory, CAJ 2. s.133-144. 1963
4. Crystal D. An encyclopedic dictionary of language and languages. Oxford: Blackwell, 1992
5. Doerfer G. Proto – Turkic: Reconstruction Problems. Ankara: TDAY, s. 1-24, 1974
6. Ercilasun A.B. Türk dili tarihi. Ankara: Akçağ, 2011
7. Eren H. Türklük bilimi sözlüğü I. Yabancı türkoloqlar. Ankara: TDK, 1998
8. Greenberg J. H. Indo – European and its closest relatives: The Eurasiatic language family (Vol. 1. Grammar). Stanford, CA: Stanford University Press, 2000
9. Lamb S.M., Mitchell E.D. Introduction. In S. M. Lamb and D. Mitchell (Eds.), Sprung from some common source: Investigations into the prehistory of languages (s. 1-10). Stanford, CA: Stanford University Press, 1991
10. Lehmann W. P. Historical linguistics: An introduction. (3rd ed.). London: Routledge, 1992
11. Martin S.E. Consonant lenition in Korean and the macro – Altaic question. (Center for Korean Studies Monograph No. 19). University of Hawai, 1996
12. Miller R.A. Genetic connections among the Altaic languages. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991
13. Poppe N. Introduction to Altaic linguistics. Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1965
14. Poppe N. Altaic Linguistic – An Overview. Tokyo: Science of languages, s.130-186, 1975

15. Ramstedt G.J. Vvedenie v altayskom yazıkoznanie. Moskva: Inostrannaya Lİteratura
16. Starosten S.A., Dybo. A.V., Mudrak O.A. An etymological dictionary of altaic languages.
17. Tambovtsev Y. Tipologiya funktsionirovaniya fonem v xvukovoy tsepoçke indoevropskix, paleoaziatskix i druziz yazıkov mira. Novosibirsk: Novosibirskiy klassičeskiy institute. 2003
18. Tekin T. Zetacism and Sigmaticism in Proto – Turkic. AOH 22. s. 51-80, 1969
19. Tekin T. Tarihi türk yazı dilləri. Makalelər 2. Ankara: TDK, 2013
20. Temir A. Ural – Altay dil teorisi. Türk dünyası el kitabı. II.cilt. Ankara: Dil – kùltür – sanat, 2002
21. Tuna O.N. Altay dilləri teorisi. Türk dünyası el kitabı.II. cilt. Ankara: Dil-kùltür-sanat, 2002
22. Tsydendambaev Ts. V. Qrammatičeskie kateqorii buryatskoqo yazıka v istorika – sravnitelnom osvəşenii. Moskva: Nauka, 1979
23. Vovin A. Long – distance relationship, reconstruction methodology, and the origin of Japanese. Diachronica, XI(1), 95-114: 1994

SƏMAYƏ CƏLİLOVA, FİRƏNGİZ KƏRİMLİ

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

**MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ
FRAZEOLÖGİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Füzuli, frazeologizm, qrammatik kateqoriya

**STYLISTIC PERULARITIES OF THE NOMINAL PHRAZEOLOGICAL UNITS
WHICH ARE IN THE WORKS OF THE GREAT AZERBAIJANI POET M. FIZULI**

This article studies the stylistic Perularities of the Nominal Phrazeological Units which are in the works of the great Azerbaijani poet M. Fizuli. Nominal Phrazeological Units are classified according to the Parts of Speech, their models are formed in connection with different grammatic categories.

Key words: *Fizuli, Nominal Phrazeological Units, grammatic categories*

Min ildən artıq bir dövrdə Şərqdə bədii təfəkkürün, xüsusilə də ədəbi-bədii dilin inkişafında poeziya misilsiz dərəcədə böyük rol oynamışdır. Haqqında danışdığımız bu mərhələdə poeziya anlayışı əksəriyyət etibarını ilə qəzəl janrı ilə ifadə edilmişdir. Qəzəl janrı bədii-poetik düşüncənin ifadəsində, sözün leksik-semantik inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Türkdilli divan ədəbiyyatının şeriksiz lideri Məhəmməd Füzulinin bir şeir növü kimi qəzəldən daha çox istifadə etməsi, ən duyğulu, ən heyrətamiz fikirlərini qəzəl vasitəsilə oxucusuna çatdırması bu janrın bir çox üstünlüklərindən xəbər verir. Belə ki, qəzəl xalq arasında hər zaman geniş yayılıb, sevilib, asan əzbərlənib və dildən-dilə, nəsilən-nəslə keçib, asan anlaşılıb, musiqiyə yataq olduğu üçün sənətkarların dilindən düşməyib. Füzuli bu janrın imkanlarına o qədər hakim olub ki, qələmə aldığı poeziya nümunələri üzərində istədiyi əməliyyatları həm çox asanlıqla, həm də çox böyük ustalılıqla apara bilib.

Məşhur “məni candan usandırdı” qəzəlində şairin daxili qafiyədən necə ustalılıqla istifadə etməsi oxucunu heyrətə salır. Hər şey yerbəyerində, bütün ölçülərə, şərtlərə incəliklərinə qədər əməl edilib, üstəlik də bir beyti bir bənd halına gətirmək də mümkündür. Yeri gəlmişkən onu da xütləyən ki, “beyt” də, “misra” da ərəb sözləridir və birinci “ev”, ikinci isə “divar” mənala-

rına gəlir. Yəni Füzuli iki divarı qatlayaraq dörd divar halına gətirə, yəni mənzili tamamlaya bilər. Bəlkə də, Füzulinin şeirdə ən böyük üstünlüyü də elə budur ki, dili istədiyi kimi yoğun, fikrin ifadəsi üçün ən dolğun, ən lokanik hala gətirə bilir və bu zaman qanunları pozmur, dilin tələblərinə riayət edir, üstəlik də yeni deyimlər ortaya qoyur, yeni çıxırlar açır. Bir diqqət yetirin:

Degildim mən sana mail,
Sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil
Səni görgəc utanmazmı?

Şair bütün yaradıcılığı boyunca türk dilinin üstünlüklərini nümayiş etdirmiş, əruzun bu dilə yatmadığını iddia edənlərin yanlış düşüncələrini ortaya qoymuşdur. Bu həqiqətdir ki, Füzuliyə qədər tirkdilli ədəbiyyatda əruzdan bu qədər mükəmməl və geniş istifadə edən, daha doğrusu, onu tirk dili qəlibinə yatıran ikinci bir söz sənətkarının adını çəkə bilmirik. Bu mənada Füzuli türk dilinin, həqiqətən də, bir hünər olduğunu isbat edən möhtəşəm söz ustasıdır. Ədəbi nümunə təkcə müəllifi üçün şöhrət gətirmir, həm də mənsub olduğu dilin, xalqın gözəlliklərini, üstün tərəflərini özündə daşıyır və təbliğ edir. Füzuli 500 ildir ki, türk dilinin xidmətində dayanmaqdadır. Xalq ifadələri Füzuli üçün bədii dildə əvəzsiz emosionallıq və obrazlılıq mənbəyidir:

Mərhəm qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı. (I, 329)
və ya

Gər mişk dersə aşiq ol buyi-zülfə, saqi,
Tünd olma, bir qədəh ver, tər eyləsin dimağı. (I, 329)

”Sinəmdə qanlı dağ”, “öz əlinlə yandırdığın çırağ”, “damağı tər eləmək” xalis xalq ibarələridir. Şairin dilindəki yüzlərlə bu cür ibarələr öz mayasını frazeologiyadan almışdır ki, bunlar da canlı dilimizdən seçilməyən, ümumi xalq leksikonuna xas ifadələrdir.

Frazeologiya dilin ən coşqulu və qaynar, ən qəmli və sevincək məqamıdır. Yeri gələndə müstəqil mənada anlaşılır, yeri gələndə məcazdır, mübaliğədir.

Degil bihudə, gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binəsin tişeyi-ahimlə viran etdigimdəndir. (I, 122)

Burada həm sözün müstəqim mənasından doğan abstrakt, amma dəqiq təsəvvür, həm də mübaliğənin ən ali mərhələsi özünü göstərir.

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən. (I, 274)

Frazeologiya yuxarıda göstərdiyimiz hər iki misalın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də onların ümumi ruhunu təşkil edir. Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı frazeoloji təfəkkürün ən gözəl nümunəsidir. Frazeologiya dildə həzm olunmayan, əriməyən komponentlərin vəhdətidir. Yəni hörgüyə qoyulmuş sal qaya kimi kənardan baxanda fərqlənir, öz bütövlüyünü qoruyur. Onu yerinə oturtmaq nə qədər çətindir, yerinə oturtduqdan sonra da kənardan müşahidə etmək o qədər gözəldir, zövqlüdür. Bu mənada Füzuli sal qayaları belə şeir məbədinin divarlarına hörməkdə misilsiz bir ustadır və bu işi ən fərqli üsullarla, həm də nəqqaş zövqü, zərgər dəqiqliyi ilə yerinə yetirir və açıq-aydın hiss olunur ki, şair özü də bu məharətindən ləzzət alır.

Ümumiyyətlə bir həqiqəti söyləmək lazımdır ki, tirkdilli ədəbiyyatda frazeologiyadan Füzuli qədər geniş və gözəl istifadə edən ikinci sənətkar tapmaq mümkün deyil. Sözün, fikrin, cümlə üzvünün hər növü, hər çeşidi Füzuli dilində frazemləşir, kristallaşır və yeni mənə qazınır. Bir qədər əvvəl dediyimiz kimi, xalq dilinin özəyi sayılan idiomlar, hikmətli sözlər, atalar sözləri, ibarələr Füzuli dilində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq unudulmaq təhlükəsindən qurtarırlar. Bu mənada Füzuli yaradıcılığı həm də xalq dilindəki incilərin xəzinəsidir, saxlanc yeridir.

Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanim,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı? (I, 197)

Bu beytdə canın yanması və gözün yaş tökməsi istiarə yolu ilə şama bənzədilmişdir. Bildiyimiz kimi, el arasında talesiz adam üçün “qara bəxtli”, xoş taleli adam üçün “bəxti oyaq” deyimləri var. Füzulinin bütün şeirlərində olduğu kimi burada da milli ifadələrlə, idiomlarla canlı şeir dili yaratmış olduğunu görürük. Şair bu deyimləri bu beytdə böyük məharətlə işlədərək, sözün hər mənasında sənət şedevri ortaya qoymuşdur.

Sanki sözlər Füzulinin əlinə, barmaqlarına dolanır, yumşalıb mum kimi olurlar. Bəzən bir sözdən üç-dörd istiqamətə mənalar yayılır, söz dörd tərəfinə də işıq yayır. Bir söz eyni zamanda həm mücərrəddir, həm dəqiqdir, həm mübaligədir, həm müqayisədir.

Kəbə ehraminə zahid, dedilər, bel bağladı,

Eylədim təhqiq, onun bağlandığı zünnar imiş. (I, 179)

“Bel bağlamaq” frazemini biz bir şeyə ümid bağlamaq, güvənmək mənasında başa düşürük. Beytin məzmununa nəzər salaq. Ehram - zəvvarların, yəni Kəbə ziyarətinə gedənlərin geydikləri xüsusi geyimdir. Ancaq bu geyimdə bel bağlamaq yoxdur. Buna görə də buradakı “bel bağlamaq” frazemi bir deyil, iki mücərrəd mənada başa düşülə bilər: 1) ümid etmək, bel bağlamaq; 2) hazırlaşmaq, yola çıxmaq. Bildiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatımızda geyinmək, qıfillanmaq, hazır-yaraq olmaq kimi ifadələr bir şeyə hazırlaşmaq mənalarında işlənmişdir. İkinci misradakı “bağlanmaq” sözü birinci misradakı “bel bağlamaq” idiomunun hər iki mənasını təsdiqləyir. “Zahidin bağlandığı zünnar imiş” cümləsində (yəni belinə keşişlərin ipini bağlayıb) “bel bağlamaq”ı həqiqi mənada başa düşürük. Təbii ki, ehramda belə bir ip olmadığı üçün söhbət zahidin riyakarlığından, mahiyyətlə görüntü arasındakı fərqdən gedir. Bu yerdə bir qədər əvvəl göstərdiyimizi iki mücərrəd mənadan hər hansı birini işlətsək, məna dəyişməyəcək. Bu, toplananların yerini dəyişdikdə cəmin dəyişmədiyi kimidir. Füzuli sənətkarlığı da məhz belə məqamlarda bir daha özünü göstərir. Şair bir frazemdən bir-birini möhkəmləndirən və təsdiq edən iki yaxın məna qapısı açır, oxucuya geniş təsəvvür imkanları verir.

Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarinə,

Canın aldın, göz yumub-açınca möhlət vermədin. (I, 217)

Burada bizim üçün maraqlı ifadə “göz yumub-açınca” (bir anda, çox qısa bir zaman içində) frazimidir. Bu birləşmənin özlüyündə həm həqiqi, həm də məcazi məna bildirməsi Füzuli dühasının daha bir təcəssümüdür. Əslində burada şair Allaha üz tutur. Bildiyimiz kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında kamil insan dünyaya gözlərini yumub, bütün varlığıyla Allaha bağlanan adama deyilir. Bu mənada başqa nümunələr də göstərmək olar:

Döyənə əlsiz gərək,

Söyənə dilsiz gərək,

Dərviş könülsüz gərək,

Sən dərviş olamazsan. (Yunus Əmrə)

Füzuli də burada eyni düşüncəni ifadə edir. “Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarinə”, - deyən şair dini elmə əsaslanır, təsəvvüf yolu ilə Haqqa üz tutur. Dini ədəbiyyatda bildirilir ki, müsəlmanın layiq ola biləcəyi ən böyük mükafat Cənnətdə Allah-Təalanın Mübarək Camalını görə bilməkdir. Hətta bu o qədər böyük nemətdir ki, onun, yəni Allah-Təalanın Mübarək Camalını seyr etməyin bir anı Cənnətin altmış min ilinə, Cənnətin bir anı da bu dünya həyatının altmış min ilinə bərabərdir. Belə olmasaydı, Yunus Əmrə:

Cənnət-Cənnət dedikləri

Bir kaç huri, bir kaç mələk.

İstəyənə ver onları,

Mana Səni gərək, Səni, - deməzdi.

Füzuli ikinci misrada “göz yumub-açınca” frazemi ilə əslində “bir anda” kamala yetmək, dərvişlik mərhələsinə yetişməyi nəzərdə tutur. Şair burada sözlərlə və o sözlərin arxasında dayanan mənalarla o qədər ustalıqla davranır ki, bir nöqtədə bir dünya, bir an içində bir ömür görəndə heyrətlənmirən.

Şairin dilində bəzən konkretliklə məcazlıq o qədər yaxınlaşır, iç-içə keçir ki, bu iki məfhumu bir-birindən ayırmaq ya çox çətin olur, ya da buna heç lüzum qalmır.

Akademik Tofiq Hacıyev yazır: “Füzuli sözün müstəqim və məcazi mənalarını növbələşdirməklə bədiiliyi sürətləndirir”. Çox hallarda şair məcaziliyi müstəqilliyə yaxınlaşdırır. Belə olduqda bədiilik daha da realılaşır.

Yelə vermə dağıdıb hər yan, ayaqlardan götür,

Ey pəri, zülfi-pərişanın gərəkməzmi sana? (I, 67)

Birinci misradakı “yelə vermə” ifadəsi könkret olduğu qədər də mücərrəd mənə daşıyır. Şair göstərir ki, çox gözəl bir xanımın saçını uzundur ki, yerlərdə sürünür. Aşiq sevgilisinə belə məsləhət görür: “Saçını küləyin ağzında sovurma (konkret mənə), saçının qədrini bil, onu qoru, yerdən yığ (mücərrəd)”. “Yelə vermək” frazemini həm küləyin ağzında sovurmaq, həm də israf ilə yox etmək, bir şeyin qədrini bilməmək mənalarına gəlir. Burada daha çox “yelə verməyin” ikinci mənəsi nəzərdə tutulmuşdur. Hansı mənədə olmasına baxmayaraq, şeirin dəyərindən heç nə itmir, heç nə azalmır.

Eyni mətndə birləşməni təşkil edən sözlərin həm həqiqi, həm də məcazi mənədə anlaşılması Füzuli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Tərazuyi-əyyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,

Gözüm hər dəm dolub, min daşə hər saət dəyər başım. (I, 227)

Beytin ümumi məzmunu belədir: Mən eşq bazarında dərd tərəzisinin ölçüsüyəm, çəki daşıyam. Yəni mənim dərdim o qədər çoxdur ki, hər kəs öz dərdinin miqdarını mənim dərdimlə müqayisə edərək dəqiqləşdirir. Yüklün ağırlığını çəkərək bildirən tərəzinin gözü dolanda tarazlıq alınsın deyər qarşı tərəf də eyni ağırlıqda daş ilə yüklənməlidir. Bu beytdə həqiqi və məcazi mənə tarazlıq vəziyyətindədir, eynən şairin nəzərdə tutduğu həmin tərəzinin gözləri kimi. “Gözünü dolmaq” və “başı daşa dəymək” frazemləri ağırlaşmaq və bəlaya düşər olmaq mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, burada həm təsvir edilmiş konkret mənzərə, həm də frazeoloji təsəvvürün formalaşdığı zəngin düşüncə mənbəyi var. Əslində bu beytdə frazeologiyadan başqa bir şey yoxdur, bu beyt əvvəldən axıra qədər frazeologiyadır:

Ey kamanəbru, rəqibə vermə gəməzəndən nəsib,

Ox atarsan daşə, peykanın gərəkməzmi sana? (I, 67)

Misranın məzmununa nəzər yetirək: Eu kamanqaşlı, rəqibə naz ilə baxma. Əgər belə etsən, “daşa ox atmış” olarsan. Həm həqiqi, həm də məcazi mənədə “daşa ox atmaq” ifadəsi “bir şeyi zay etmək, hədəf etmək” mənalarında işlənmişdir və bu gün də Anadoluda eyni anlamda işlənməkdədir. Füzuli xalq arasında işlənən bu ifadəni öz poetik dünyasına gətirməklə onlara həmişəyaşarlıq haqqı qazandırır. Bizə görə, “daşa ox atmaq” ifadəsi harada və nə zaman işlənir-ışlənsin, hər zaman bu ifadənin kökü bu şeirdə qalır və bundan sonra da qalacaqdır.

Bağə gir, bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə,

Yığ güllün irzini, bülbül gözüne xar eylə. (I, 288)

Güllün tikanı var və bu tikanın gözə batması da real ola bilər. Zamanı gələndə güllün ləçəkləri solub tökülür, amma tikanlar qalır. Burada “gözə tikan kimi batmaq” ifadəsi “görmək istəməmək” anlamındadır.

Gərdirəhin, ey əşk, yudun çeşmi-tərimdən,

Tərki-ədəb etdin, nola düşsən nəzərimdən. (I, 273)

yaxud:

Saxla, ey əşk, ədəbi, getmə səri-kuyinə çox,

Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər küstax. (I, 108)

Göz yaşı gözdən axar, gözdən düşər. Bu misallarda “nəzərdən düşmək”, “gözdən düşmək”, “üzdən sürülmək” birləşmələri frazeoloji sinonim olub, bir-birilərini izah edirlər. Misranın məzmunu belədir ki, sevgilinin yolundan qalxan toz belə aşiqin gözündə çox qiymətlidir. Burada “aşiqin gözündə” ifadəsini ilk növbədə konkret mənədə başa düşməliyik, yəni gözə qonan toz zərrəsi kimi. Həmin o toz zərrəsi aşiqin gözü üçün tutiyədir, sürmədir ki, aşiq dünyanı onunla görür. Onu silmək, yumaq, aşiqə görə, ədəbsizlikdir. Gözdən axan yaş da o tozu yuyub apardığı üçün həm məcazi, həm də müstəqim mənədə aşiqin gözündən düşür.

Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-zarə məgər

Hicr dağımı urur laləuzarım bu gecə? (I, 293)

”Dağ vurmaq” (əzab vermək, şiddətli təsir etmək) frazemini həqiqi mənada “dağlamaq” kimi də başa düşürük. Bildiyimiz kimi, adi təbiət lövhəsinin bədii cəhətdən mənalandırılmasında idiomlar xüsusi rol oynayır. Dağ vurmaq, dağlamaq qızmar bir dəmiri basaraq bədəndə yara açmaq deməkdir. Qızmar dəmiri vücuda basanda ət yanır və tüstü çıxır. Burada həyat həqiqəti müstəqim yolla verilmişdir. Ancaq şairin məqsədi bu deyil. Laləyanaqlı sevgili aşıqın könlünü elə dağlayır ki, tüstüsü göylərə yüksəlir.

Eyni frazeoloji vahidin həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda işlənməsinə aid Füzuli yaradıcılığından istənilən qədər misal çəkmək mümkündür. Füzulini başqalarından fərqləndirən əsas cəhət də sözə hakim ola bilməsidir. Bu mənada Füzuli bənzərsizdir, əvəzəlməzdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1958, I c.
4. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı 1994
5. Əlizadə S. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. Füzulinin dili (məqalələr). Bakı: Elm, 1997.

ELMİRA SÜLEYMANOVA

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ MƏNSUBİYYƏTƏ DAİR

Açar sözlər: *mənsubiyyət kateqoriyası, vasitəsiz mənsubiyyət, vasitəli mənsubiyyət*

AN AFFILIATION CATEGORY AND DIRECT AFFILIATION

Being the universal cognitive category, an affiliation is reflected in the languages all over the world in different range forms. One of them is the concept of direct and indirect affiliations. These types of affiliation are observed in the Melanesia, Tungus-Manchurian, Samadhi, Iberia-Caucasian and other languages and are directly related to the culture and view point of separate people who speak these languages.

Key words: *affiliation category, direct affiliation, indirect affiliation.*

Dilçilik ədəbiyyatında mənsub əşyaları özgəninkiləşdirilə bilinənlər və özgəninkiləşdirilə bilinməyənlər adı altında iki qrupa ayıraraq tədqiq etmək məqsədəuyğun sayılır. Mənsub əşyaların iki qrupa bölünməsinə həmin əşyaları ifadə edən isimlərin morfoloji səviyyədə ayrı-ayrı morfemlərlə işlənmə bilməsi faktı şərtləndirir. Rusdilli ədəbiyyatda "özgəninkiləşdirilə bilinən" anlayışını ifadə etmək üçün *отчуждаемая принадлежность, отторжимая принадлежность, косвенная принадлежность* terminlərindən, ingilisdilli ədəbiyyatda isə *alienable possession, accidental possession, acquired possession, transferable possession* terminlərindən istifadə olunur. Buna uyğun olaraq "özgəninkiləşdirilə bilinməyən" anlayışını ifadə etmək üçün rusdilli ədəbiyyatda *неотчуждаемая принадлежность, неотторжимая принадлежность, органическая принадлежность, прямая принадлежность, интимная принадлежность* terminləri, ingilisdilli ədəbiyyatda isə *inalienable possession, intimate possession, inherent possession, inseparable possession, abnormal possession* terminləri işlədilir (23, 17; 12, 45; 15, 208-217; 8; 9; 10; 6, 16).

Azərbaycan dilində özgəninkiləşdirilə bilinən və özgəninkiləşdirilə bilinməyən əşyaları ifadə edən sözlər morfoloji cəhətdən fərqləndirilmir. Yəni sözün hansı məhəmmu ifadə etməsindən asılı olmayaraq isimlər vahid qayda əsasında şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişirlər. Y.M.Seyidov bu münasibətlə yazır ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası vahid söz üzərində morfoloji əməliyyat aparmaqla əmələ gələn, şəxs və kəmiyyətə görə silsilənən

morfoloji kateqoriyadır (1, 271). Onun fikrincə, mənsubiyyət kateqoriyasının əsas qrammatik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, söz öz lüğəvi mənasını və müstəqilliyini saxlaya-saxlaya şəkilçilərin köməyi ilə, özündən kənarı olan şəxsi və kəmiyyəti də göstərə bilər (1, 265).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq dünyanın bir sıra dillərində bizi əhatə edən aləmdəki əşya və hadisələri ifadə edən sözlər sahib şəxslə mənsubiyyət münasibətinə girmək baxımından morfoloji səviyyədə fərqlənirlər. Mənsubiyyət əlaqəsinə girərkən həmin sözlər müxtəlif markerlərlə işarələnirlər ki, bu da mənsubiyyət münasibətlərinin iki növündən - vasitəli mənsubiyyət və vasitəsiz mənsubiyyət - danışmağa əsas verir.

Tədqiqatçıların bir qismi bu fikirdədir ki, vasitəsiz mənsubiyyət, özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyət zamanı possessor nəzarətədi element kimi aktiv olmur. L.Stassena görə, belə konstruksiyalarda mənsubiyyət əlaqəsi təbii şəkildə qurulur, davam eləyən, zaman baxımından heç bir məhdudiyyət qoyulmayan bir əlaqəni ifadə edir (bax: 6, 16). Deməli, özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyət adı altındakı əşyaarasında elə mənsubiyyət nəzərdə tutulur ki, bu zaman mənsub əşya təbii yolla possesordan ayrılı bilmir. Mənsubiyyətin bu forması daha çox dilin leksik-semantik səviyyəsində reallaşır. Belə ki, hər bir dildə özgəninkiləşdirilə bilinməyən semantikasi ifadə edən müəyyən miqdar söz var. Özgəninkiləşdirilə bilinən əşya possessorun vacib, xarakterik əlaməti olmadığına görə possessor xüsusi səy göstərməli olur, özünün nəzarətədi funksiyasından istifadə edir. Belə mənsubiyyət zaman baxımından həddə salınmış mənsubiyyət, zaman baxımından müəyyən limiti olan mənsubiyyət hesab olunur. Mənsubiyyətin bu iki forması dildə ifadə olunması baxımından da bir-birindən kifayət qədər fərqlənir. Özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyət əlaqəsinin qurulması üçün daha az qrammatik vahid tələb olunursa, özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyət əlaqəsinin qurulması üçün müxtəlif çeşidli, müxtəlif səviyyəli dil vahidlərindən istifadə olunur. Hər hansı bir dildə özgəninkiləşdirilə bilinən semantikəli sözlər kəmiyyət baxımından özgəninkiləşdirilə bilinməyən semantikəli sözlərdən dəfələrlə çoxdur.

İstər özgəninkiləşdirilə bilinən əşya adlarını, istərsə də özgəninkiləşdirilə bilinməyən əşya adlarını ifadə edən sözlər universal olmayıb, ayrı-ayrı dillər üzrə fərqlənirlər. Məsələn, Melaneziya dilləri ailəsinə daxil olan ayrı-ayrı dillərdə bu cəhət müşahidə olunur. Melaneziya dillərində mənsubiyyət anlayışının ifadəsini tədqiq edən L.Levi-Bryul bu dillərdə mənsubiyyətin ifadəsi baxımından adların iki sinifə ayrıldığını göstərir. Birinci sinifə (bu adlar mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir) bədən üzvlərinin adını bildirən sözlər, insanla çox yaxın təmasda və sıx əlaqədə olan əşyaların (silah, balıq tutmaq üçün lazım olan ləvazimat və s.) adını bildirən sözlər, qohumluq münasibəti bildirən adlar və sözlənin funksiyasında işlənərək bəzi məkani münasibətləri (nəyinsə yanında, nəyinsə üstündə, nəyinsə yaxınlığında, nədənsə uzaqda və s.) ifadə edən adlar daxildir. Yerdə qalan bütün adlar ikinci sinifə (bu adlarda mənsubiyyət münasibəti xüsusi sözlə ifadə olunur) aiddir (15, 209). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, vasitəsiz və vasitəli mənsubiyyətin ifadəsində Melaneziya dillərində ciddi ardıcılıq gözlənilmir. Müəllif yazır ki, mota dilində "əl" mənasındakı *lema* sözü mənsubiyyət əlaqəsinə girərkən şəkilçi qəbul etmir. Lakin "sol əl" mənalı söz həmin şəkilçini qəbul edir. Yaxud həmin dildə "onun yayı" anlayışını ifadə edən *na usuna* sözündə mənsubiyyət şəkilçisi işləndiyi halda (*na* - mənsubiyyət şəkilçisidir), "onun avarı" mənasını ifadə edən *non o vose* sözündə mənsubiyyət şəkilçisi deyil, mənsubiyyət ifadə edən söz (*non* - mənsubiyyət ifadə edən sözdür) işlənmişdir (15, 209).

Uyğun vəziyyət Şimali Amerikanın hindu dillərində də müşahidə olunur. Həmin dilləri tədqiq edən X.K.Ulenbek yazır ki, bu dillərdə mənsubiyyət anlayışı morfoloji üsulla ifadə olunur və onların hamısında özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyətlə özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyət fərqləndirilir. Alyaska yarımadasının cənub-şərq sahilində istifadə olunan tlinqit dilində (yaxud koloş dilində) qohumluq münasibəti və bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərdə, eləcə də bəzi digər sözlərdə mənsubiyyət bir qayda olaraq prefiksler vasitəsi ilə ifadə olunur. Digər isimlər isə prefiksle birlikdə özgəninkiləşməni, mənsubluğun təsadüflüyünü bildirən şəkilçiyə də malik olur. Alyaskada istifadə olunan xayda dilində isə

prefikslər yalnız qohumluq münasibəti bildirən sözlərə birbaşa artırılır. Özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyət təsviri üsulla ifadə olunur (19, 187).

Şimali Amerikadakı alkonqin dillərində özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyəti ifadə edən sözlər özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyəti ifadə edən sözlərdən -*m*şəkilçisinin olması ilə fərqlənirlər. Alkonqin dillərinə daxil olan blekfut dilində mənsubiyyət anlayışının ifadəsindən bəhs edən X.K.Ulenbek yazır ki, blekfut dilində -*m(i)* şəkilçisi elə canlı varlıqların adlarına birləşdirilir ki, kimsə həmin varlıqla bu və ya digər şəkildə bağlıdır. Bu zaman bu əlaqənin təbii olması, yaxud öz təbiəti etibarlı ilə sarsılmaz olması heç bir fərq yaratmır. Məsələn, "mənim başçım" ifadəsi *nitsinaim* (*ninau* "başçı" deməkdir) şəklində verilir. Çünki başçının öz ardıcılına münasibəti təbii yolla deyil, öz əməyi ilə qazanılmış münasibətdir. Gənc hindu kimlərlə birlikdə yaşamasını, yaxud kimlərlə yaxın və ya uzaq münasibətdə olduğunu ifadə etmək üçün eyni ilə belə deyir: *ninapim* "mənim qocam" (*napi* "qoca"), *nipitam* "mənim qarım" (*kipitake* "qarı"). Bu şəkilçi ev heyvanlarının adlarında, canlı və cansız olmasından asılı olmayaraq özgəninkiləşdirilə bilən əşyaları ifadə edən terminlərdə də işlənir. Yəni bu şəkilçi təkcə *nitomitam* "mənim itim" (*imita* "it"), *nitaiksinim* "mənim donuzlarım" (*aikisini* "donuz") kimi ifadələrdə deyil, həmçinin *nitomim* "mənim balığım, yəni mənim tutduğum, yaxud gətirdiyim balıq", *nitokaksakinim* "mənim baltam" (*kaksakin* "balta"), *nitopim* "mənim kəndirim" (*apis* "kəndir"), *nitsistsim* "mənim dəyənəyim" (*mistsis* "dəyənək") kimi ifadələrdə də istifadə olunur. Bu şəkilçinin istifadə olunmasının ümumi qaydaları haqqında müəyyən söz söyləmək çətindir. Blekfut dilini öyrənmək istəyən yadelli yalnız uzunmüddətli praktika yolu ilə bu şəkilçidən düzgün istifadə etməyi öyrənmə bilər (19, 193-194).

Polineziya dilləri ailəsinə daxil olan taiti dilini tədqiq edən V.D.Araşkin bu dildə mənsubiyyət anlayışının sözləri vasitəsilə ifadə olunduğunu göstərir. Müəllif yazır ki, *o*, yaxud *no* sözləri əşya və yaxud təzahürlərin onun sahibinə olan özgəninkiləşdirilə bilinməyən münasibətini (məsələn, hissənin bütövə, fərdin kollektivə, ailəyə, şəhərə, vilayətə, ölkəyə, xüsusiyyətin həmin xüsusiyyəti daşıyana, fəaliyyətin onun subyektinə və s.) ifadə edir: *te ohipa o te taoto* "həkimin işi", *te ruperupe o Tahiti* "Taitinin gözəlliyi", *te paoti o te hotela* "otelin sahibi", *na rima o teie vahine api* "bu gənc qadının əlləri", *te menema o Pomare V* "V Pomarenin məqbərəsi".

A, yaxud *na* özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyəti (daşınan əmlakın, ərzağın, geyimin və s.-nin onun sahibinə olan mənsubiyyət münasibətini) ifadə edir: *te ahu faarari na te taoto* "həkimin plaşı", *te ohipa a te orometaa* "müəllimin işi" (3, 52).

Uyğun vəziyyət samoa dilində də müşahidə olunur. Bu dildə də *o* sözləri özgəninkiləşdirilə bilinməyən mənsubiyyəti (məsələn, *'o le to'alua o le taule'ale'a* "cavan adamın arvadı", (*le to'alua* "arvad", *le taule'ale'a* "cavan adam"), *'o le va'a o le faia'oga* "müəllimin qayığı" (*le va'a* "qayıq", *le faia'oga* "müəllim"), *'o le mata o le teine* "qızın sifəti" (*le mata* "sifət", *le teine* "qız"), *a* sözləri isə özgəninkiləşdirilə bilinən mənsubiyyəti ifadə edir: *'o le mea 'ai a tagata e to'atele* "çox adamın yeməyi", *'o le solofauna a le faia'oga* "müəllimin atı", *'o le lauga a le tulafale* "natiqin nitqi" (2, 59-60).

Türk dilləri ilə Altay dilləri səviyyəsində qohum hesab edilən tunqus-mancur dillərində də mənsubiyyətin iki növü - vasitəli (özləşdirilə bilinən) mənsubiyyət və vasitəsiz (özləşdirilə bilinməyən) mənsubiyyət - fərqləndirilir. Bu dil ailəsinə daxil olan evenk dilini tədqiq edən O.A.Konstantinova bu münasibətlə yazır ki, vasitəsiz (özləşdirilə bilinməyən) mənsubiyyət dedikdə əşyalar arasında elə münasibətlər nəzərdə tutulur ki, əşyanın biri digəri ilə sıx əlaqədə olur, yaxud onun ayrılmaz hissəsini təşkil edir: *aminmi* "mənim atam", *kokollos* "sənin paltarının qolu", *dilin* "onun başı". Vasitəli (özləşdirilə bilən) mənsubiyyət dedikdə əşyalar arasında elə münasibətlər nəzərdə tutulur ki, bir əşya başqasına mənsubdur, lakin üzvi şəkildə üçüncü ilə əlaqəlidir, yaxud bir əşyanın digərinə mənsub olması şərti, fərqləndirici xarakter daşıyır: *diliñiv* "mənim başım, yəni öldürülmüş heyvanın mənə məxsus olan başı", *munnukanjiv* "mənim o dovşanı" (13, 65-66).

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, evenk dilində vasitəsiz mənsubiyyət anlayışı mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Vasitəli mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək üçün isə vasitəsiz mənsubiyyəti ifadə edən mənsubiyyət şəkilçilərindən əlavə cəmlilik, hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl işlənən *-ŋ ~ ŋi* şəkilçisi işlənir. Məsələn, *dili-ŋi-l-du-v* "mənim başlarımda (kəsilmiş heyvan başları nəzərdə tutulur)" (13, 66).

Evenk dilinə məxsus isimlərin bir qisminə vasitəsiz mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi məcburidir. Buraya qohumluq münasibəti bildirən sözlər (*amin* "ata", *enin* "ana", *akin* "böyük qardaş", *ekin* "böyük bacı", *nekun* "kiçik qardaş, kiçik bacı"), bədən üzvlərinin adını bildirən sözlər (*ŋales* "sənin qolun", *xalqanin* "onun ayağı", *evtulli ~ evtulle* "sənin qabırğan", *mevanmi ~ mevam* "mənim ürəyim"), ayaqqabı, paltar, gündəlik şəxsi əşyaların adını bildirən sözlər (*iqdivunmi ~ iqdivum* "mənim darağım", *inmes* "sənin iynən", *kalanmun* "bizim qazanımız", *avunin* "onun papağı", *tetiqellun* "sizin paltarınız"), silah, əmək alətlərinin adlarını bildirən sözlər (*laŋmun* "bizim tələmiz", *erivunnun* "sizin kürəyiniz", *pektirevunni ~ pektirevunne* "sizin tüfənginiz"), yaşayış evi və yardımçı tikililərin adlarını bildirən sözlər (*qulevun* "bizim evimiz", *nekutin* "sizin talvar", *kuresun* "sizin hasar", *lovunmun* "bizim paltarasan"), ev heyvanlarının adlarını bildirən sözlər (*oronin* "onun maralı", *ŋinakinmun* "bizim itlərimiz", *murintun* "onların atı") daxildir. Bundan əlavə, təbiətə başqa bir əşyanın hissəsi olan əşyaların adını bildirən sözlər də vasitəsiz mənsubiyyət formasında ola bilər: *mottullen* "maralın əti", *çalban avdannalin (~ abdannalin)* "qayınağacı yarpağı", *bira mun* "çayın suyu", *uqu çovidyen* "sahilin gili", *aqi (~ xarqi) ulukilin* "tayqanın dələləri", *amut allolin* "gölün balığı", *aqi beyŋen* "tayqanın vəhşi heyvanı", *anŋani turqanin (~ inenjin)* "ilin günü" (13, 66-67).

Vasitəsiz və vasitəli mənsubiyyət anlayışının dildə ifadəsinin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir:

1. Vasitəsiz və vasitəli mənsubiyyət dünya dillərində geniş müşahidə olunmur. Hər hansı bir dil ailəsində özünü göstərən bu kateqoriya həmin dil ailəsinə aid olan dillərin hamısında reallaşa bilmir. Məsələn, tunqus-mancur dillərinin çoxunda bu kateqoriya olsa da, bu dil ailəsinə daxil olan mancur və nanay dillərində özünü göstərmir. Yaxud, adigei dilindəki vasitəli mənsubiyyət digər İber-Qafqaz dillərində yoxdur.

2. Vasitəli mənsubiyyət vasitəsiz mənsubiyyətlə müqayisədə daha sonrakı təzahürdür. Vasitəsiz mənsubiyyətin geniş yayılması bunu aydın göstərir.

3. Vasitəli mənsubiyyət dil universalisi deyil. Ayrı-ayrı dillərdə bu münasibətin reallaşması fərqli üsullarla meydana çıxır.

4. Vasitəsiz və vasitəli mənsubiyyəti morfoloji səviyyədə fərqləndirən dillərin materialları göstərir ki, bu dillərin inkişafı vasitəli mənsubiyyət kateqoriyasının itirilməsi, vahid mənsubiyyət kateqoriyasının formalaşmasına istiqamətlənib. Gənc və orta yaşlı tunqus-mancur xalqları nümayəndələrinin nitqində vasitəli mənsubiyyət formantları yerinə vasitəsiz mənsubiyyət formantlarının işlənməsi bunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000. 403 səh.
2. Аракин В.Д. Самоанский язык, Москва: Наука, 1973. 87 стр.
3. Аракин В.Д. Таитянский язык, Москва: Наука, 1981. 80 стр.
4. Болдырев Б.В. Категория косвенной принадлежности в тунгусо-маньчжурских языках, Москва: Наука, 1976. 152 стр.
5. Головачева А.В. К вопросу о содержательном аспекте категории посессивности // Категория посессивности в славянских и балканских языках. Тезисы совещания, Москва: Наука, 1983. стр. 19-26.
6. Едигарова С.В. Категория посессивности в удмуртском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии, Тарту, 2010. 290 стр.

7. Едигарова С.В. Выражение неотчуждаемой собственности в удмуртском языке // *Linguistica Uralica*, vol. XLVI, (2), 2010. стр. 112-137.

8. Журиная М.А. Именные possessивные конструкции и проблема неотчуждаемой собственности // Категория бытия и обладания в языке, Москва: Наука, 1977. стр. 194-258.

9. Журиная М.А. Именные possessивные конструкции в меланезийских языках // О языках, фольклоре и литературе Океании, Москва: Наука, 1978. стр. 16-38.

10. Журиная М.А. О выражении значения неотчуждаемости в русском языке // Семантическое и формальное варьирование, Москва: Наука, 1979. стр. 295-347.

11. Иванов В.В. Диахроническая и синхронная типология притяжательных конструкций с неотчуждаемыми пространственными служебными именами // Лингвотипологические исследования, Москва: Наука, 1975. стр. 42-69.

12. Категория possessивности в славянских и балканских языках, Москва: Наука, 1989. 262 стр.

13. Константинова О.А. Эвенкийский язык. Фонетика. Морфология, Москва-Ленинград: Наука, 1964. 272 стр.

14. Лебедев В.Д. Охотский диалект эвенского языка, Ленинград: Наука, 1982. 243 стр.

15. Леви-Брюль Л. Выражение собственности в меланезийских языках // Эргативная конструкция предложения, Москва: Издательство иностранной литературы, 1950. стр. 208-217.

16. Сорокина И.П., Володин А.П. Категория личной собственности в самодийских языках // Вопросы уралистики 2014. Научный альманах, Санкт-Петербург: 2014. стр. 32-85.

17. Суник О.П. Существительное в тунгусо-маньчжурских языках (В сравнении с другими алтайскими языками), Ленинград: Наука, 1982. 247 стр.

18. Терещенко Н.М. Нганасанский язык, Ленинград: Наука, 1979. 322 стр.

19. Уленбек Х.К. Идентифицирующий характер possessивной флексии в языках Северной Америки // Эргативная конструкция предложения, Москва: Издательство иностранной литературы, 1950. стр. 186-207.

20. Цинциус В.И. Негидальский язык. Исследования и материалы, Ленинград: Наука, 1982. 311 стр.

21. Чинчлей Г.К. Поле possessивности и possessивные ситуации // Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Possessивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 100-127.

22. Яковлев Н., Ашхамаф Д. Грамматика адыгейского литературного языка, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1941. 464 стр.

23. Heine B. Possession: cognitive sources, forces and grammatikalization, Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 274 p.

PƏRVİN BAYRAMOVA

Azərbaycan, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT

Açar sözlər: *verbal, qeyri-verbal, ünsiyyət, bədən dili, mesaj, informasiya*

VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION

In this article are spoken about the verbal and non-verbal communication and their similar and different features. In this article are spoken that the verbal communication is

available with words, but the non-verbal communication is available with unconditionally form.

Key words: *verbal, non-verbal, communication, body language, message, information*

Məlumdur ki, ünsiyyət çoxlu müxtəlif və eyni zamanda fərqli formalarda baş verir. Ünsiyyətin əsasını təşkil edən məlumatın qəbul edilməsi və ötürülməsi müxtəlif formalarda baş versə də, bunlar üçün ümumi olan cəhət onların birbaşa kommunikasiya prosesinə xidmət etməsidir. Bu formaları ünsiyyətə necə xidmət etməsi baxımından verbal (sözlü) və qeyri-verbal (sözsüz) formalar adı altında araşdıracağıq.

Verbal ünsiyyət informasiyanın bir şəxsdən başqasına şifahi nitq və yazılı formada çatdırılmasıdır.

İnsanlararası ünsiyyətdə nəzərdə tutulan mənalara açıq və gizli şəkildə çatdırılması çox önəmlidir. Sözlərin mənasının eksplisit (açıq) yolla çatdırılması dedikdə, biz əsasən verbal yolla göndərmək istədiyimiz mesajın yaxud informasiyanın çatdırılmasını nəzərdə tuturuq. Qeyri-verbal ünsiyyət zamanı isə bizim diqqət yetirəcəyimiz əsas məsələ məlumatın gizli yolla çatdırılmasıdır. Bu, implisit mesajlar bəzən niyyətli, bəzən də niyyətsiz şəkildə ötürülə bilər. Bu cür mesajların niyyətli, yaxud niyyətsiz şəkildə olmasına baxmayaraq, onlar qeyri-verbal davranışlar vasitəsilə ifadə olunur.

Qeyri-verbal ünsiyyətə müxtəlif yanaşmalar vardır. Bunlardan biri aşağıdakıdır.

“Qeyri-verbal ünsiyyət insanlar arasında kommunikasiyanın elə prosesidir ki, məlumatların sözsüz göndərilməsi və qəbul edilməsi vasitəsilə həyata keçir” (2).

Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə mövcud məlumatların eləcə də göndərilən və qəbul edilən mesajların, verbal ünsiyyətə xas olan kodlardan, yəni sözlərdən istifadə etmədən müxtəlif yollarla göndərilməsi və qəbul edilməsi prosesi başa düşülür.

Qeyri-verbal ünsiyyətə müxtəlif təriflər, yanaşmalar olsa da, bunlar üçün oxşar cəhət qeyri-verbal ünsiyyətin sözsüz həyata keçirilməsidir.

Ünsiyyətin bu iki formasından ən ümumi, ən güclü olanı qeyri-verbal kommunikasiyadır.

Bizim tez-tez istifadə etdiyimiz ünsiyyət sözlü ünsiyyətdir. Ancaq çox zaman biz bəlkə fərqi vararaq, bəlkə də fərqi olmadan sözlü ünsiyyətlə birlikdə, sözsüz ünsiyyətdən də istifadə edirik. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. Əgər biz fikirlərimizi sözlər vasitəsilə çatdırırık, onda niyə ünsiyyət zamanı qeyri-verbal davranışlara ehtiyac duyuruq? Bu suala cavab çox sadədir, çünki qeyri-verbal ünsiyyət aşağıdakı üstünlüklərə malikdir.

1) Qarşı tərəfə göndərmək istədiyi niyyəti, duyğusu və hissləri haqqında məlumatı tamamilə dəqiqləşdirir və almaq istədiyi cavab üçün qarşı tərəfə geniş imkanlar açır. Məsələn, biz baxışlarımızla qarşımızdakı birindən xoşlanıb xoşlanmadığımızı anlamaq bilirik. Əgər o da bizdən xoşlanmırsa, bizə müvafiq yolla (qeyri-verbal şəkildə) cavab verəcəkdir.

2) qarşılıqlı ünsiyyət prosesində geniş şəkildə həm tək, həm də verbal ünsiyyətlə birgə istifadə olunur. Hərəkətlərimiz vasitəsilə hər hansı bir söhbət əsasında söz demək istədiyimizi, yaxud məsələyə müdaxilə etmək istəmədiyimizi bildirmə bilirik. Məs. hansısa məsələyə müdaxilə etmək istədikdə əllərimizlə müəyyən işarələr ötürürük.

3) Verbal ünsiyyətlə müqayisədə səmimiyyəti daha düzgün ifadə edir. Toxunma və göz temasından istifadə etməklə biz qarşı tərəfə olan səmimiyyətimizi ifadə edə bilirik.

4) İstədiyimiz məqsədə düzgün və vaxtında çatmaq üçün istifadə edə bilirik. Hər hansı işarə etmək yolu ilə istədiyimiz məqsədə asanlıqla çatma bilirik. Məsələn, qapıdan içəri girən bir insana səs salma dedikdə, gözlərimizi daha geniş açma bilirik, yaxud şəhadət barmağımızı dodaqlarımıza yaxınlaşdırmaqla sakit duran mesajı ötürə bilirik. Qeyri-verbal ünsiyyət səssiz formada reallaşır, ancaq buna baxmayaraq onun təsiri çox böyükdür. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, qadınların qeyri-verbal mesajları hiss etmə, oxumaq və

göndərmək bacarığı kişilərdən daha yaxşıdır və qadınlar bu prosesdə kişilərdən daha bacarıqlıdır.

Qeyri-verbal ünsiyyət istənilən mesajı yaxud emosiyanı asan çatdırmağa bilir. Ünsiyyət zamanı qeyri-verbal kommunikasiya jestlərdən və ifadələrdən istifadə edir. Məsələn, bir adam otaqda hər hansı bir vacib və səlahiyyətli informasiyanı çatdırmağı arzulayırsa, bu zaman o ayaq üstə dayanır, digərləri isə oturur. Oturan adam dirsəklərini stolun üstünə qoyur, barmaqlarını kilsədəki kimi sıx tutur. Bu hərəkətlə həmin insan hakimiyyəti, gücü ifadə edir, sanki otağa nəzarət etdiyini nəzərə çatdırır. Qeyri-verbal ünsiyyətin digər istifadəsi inam, uğur və vicdanda özünü göstərir. İnamlı, uğur qazanan insan düz dayanır, qolları açıq və cəlbədicə vəziyyətdə özünü nümayiş etdirir. İnamsız, uğur qazanmamış insan isə əksinə qolları bağlı və sanki beli bükülmüş vəziyyətdə dayanır. Digər tərəfdən tez-tez addımlamaq və başı dik (yuxarı) tutmaq inamı və uğuru əks etdirir.

Yaxşı ünsiyyət bacarıqları bizə həm şəxsi, həm də iş həyatımızda böyük köməklik göstərir. Baxmayaraq çox zaman verbal və yazılı ünsiyyət bacarıqları vacib hesab edilir, amma aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, qeyri-verbal davranışlar insanlararası gündəlik ünsiyyətdə həyatımızın böyük hissəni əhatə edir. Qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyətdən qabaq gəlir, çünki fərdlər doğulduqdan bəri ilkin olaraq qeyri-verbal kommunikasiya vasitəsilə özlərini ifadə edirlər. Cümlə tələffüz edilmədən öncə, eşidən danışanın üz ifadələrini və bədən jestlərini müşahidə edirlər və çalışırlar ki, bu simvolik mesajları hiss edə bilsinlər. İnsanlar qeyri-verbal aktlara inanırlar və verbal məlumatların, mesajların qeyri-verbal mesajlara əks olduğuna inanırlar.

Qeyri-verbal ünsiyyət məlumatların sözsüz formada çatdırılması prosesini təsvir edir. Nitq (danışq) də qeyri-verbal elementlərdən ibarət olub paralingvistik kimi tanınır. Bura səsini keyfiyyəti, emosiya və danışq üslubu, prosodik cəhətlər ritm, intonasiya və vurğu daxildir. Tədqiqatlar göstərir ki, insan ünsiyyətinin 55% qeyri-verbal vasitələrlə - üz ifadələri və s. 38% paralingvistik vasitələrlə baş verir.

Qeyri-verbal ünsiyyət zamanı hətta geydiyimiz geyimlərimiz belə anlatmaq, çatdırmaq istədiyimiz məlumatlara daxil olur. Məsələn, hər hansı rəsmi görüşə idman paltarında getməyimiz uyğun olmadığı kimi, idmanla bağlı yerlərə rəsmi geyimdə getməyimiz də uyğun olmaz. Ona görə də, bizim ünsiyyəti sadəcə ağızdan çıxan sözlərdən ibarət olduğunu fikirləşməyimiz böyük bir səhvə yol verməyimizdir. Çünki aparılan tədqiqatlar zamanı hər zaman sübut olunmuşdur ki, ayaq barmaqlarımızdan tutmuş bütün bədənımız ünsiyyət prosesində bu və ya digər formada iştirak edə bilər.

Qeyri-verbal ünsiyyətə üz ifadələri, səsini tonu və gücü, bədən dili vasitəsilə nümayiş olunan jestlər, kommunikatorlar arasında fiziki məsafə mühüm rol oynayır. Sözsüz ünsiyyət məlumatı könüllü və qeyri-könüllü yolla çatdırır. Qeyri-verbal ünsiyyət kommunikasiyanın aspektlərinin açarlarından biridir. Biz başqaları ilə ünsiyyət qurarkən fasiləsiz olaraq sözsüz siqnallar alır və veririk. Bizim bütün qeyri-verbal davranışlarımız – jestlər, oturuş və duruş tərzimiz, bizim necə tez və uca danışmağımız, bizim necə yaxın dayanmağımız, nə qədər göz kontaktı qurmağımız bütün bunlar hamısı güclü məlumatlar göndərir. Bütün sadaladığımız bu mesajlar bizim danışığımızı, nitqimizi dayandırana kimi davam edir. Qeyri-verbal ünsiyyəti başa düşmək və ondan istifadə edə bilmək bacarığı, bizə başqaları ilə əlaqə qurmağa güclü alət verir. Hətta sakit dayananda belə, biz hələ də qeyri-verbal ünsiyyətdə oluruq. Çox zaman dilimizə gələn və bizim bədən dili vasitəsilə qurduğumuz ünsiyyət fərqli, müxtəlif nəticələr verə bilər. Qarışıq siqnallar qulaq asana imkan verir ki, verbal və qeyri-verbal davranışlara diqqət yetirsin. Ancaq burada əsas məsələ qeyri-verbal davranışlara diqqət yetirməkdir, çünki sözsüz davranışlar təbiidir və bizim həqiqi hisslərimizi ifadə edir. Adamlar iş yerində ağızlarını açmadan çox şeylər deyə bilirlər. Bu qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə reallaşır. Sadəcə şəkildə başqa insanlarla ünsiyyətin bu metodu sözlərdən istifadə etməklə deyil, jestlər, bədən dili, göz kontaktı, üz ifadələrindən, toxunuşdan və duruşdan istifadə etməklə mümkün olur. Bəzi insanlar qeyri-verbal ünsiyyətin gücünü bilmirlər və onu qəbul etmir, hətta rədd edirlər. Bunun

əksinə olaraq bəzi fərdlər çox diqqətli olurlar və üz ifadələrini yaxud bədən dilini məşq elətdirirlər.

Verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin həm fərqli həm də oxşar cəhətləri vardır.

Verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin oxşarlıqları:

1) Hər ikisi emosiyaların, ideyaların fikirlərin meydana çıxmasıdır.

2) Hər ikisi məlumatı göndərəni və məlumatı qəbul edəni əhatə edir.

3) qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyəti təkrarlayır. Yəni eyni mesajı verbal və qeyri-verbal yolla vermək olur.

Qeyri-verbal ünsiyyətlə verbal ünsiyyətin əsas fərqi verbal ünsiyyətin sözlərlə, qeyri-verbal ünsiyyətin isə sözsüz yolla ötürülməsidir. Digər tərəfdən

1. qeyri-verbal ünsiyyət verbal mesajları əvəz edə bilər

2. qeyri-verbal ünsiyyət verbal mesajları aydınlaşdırır

3. qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyətlə zidd ola bilər.

Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət arasında olan bu ziddiyyət ünsiyyət və anlama prosesində ciddi axsamlara səbəb ola bilər.

Ünsiyyəti sadəcə olaraq sözlərdən (sözlü ünsiyyət) ibarət hesab edib, bədən dili və səs tonu kimi sözlü olmayan ünsiyyət kanallarını görməzdən gələrək təsirli ünsiyyəti gerçəkləşdirmək mümkün deyildir. Əgər biz təsirli ünsiyyəti gerçəkləşdirmək istəyiriksə, ünsiyyəti sözlü ünsiyyət qolu olan “danışılan sözlərlə” məhdudlaşdırma bilmərik. Məhz bu nöqtədə biz bədən dilinin, ümumiyyətlə, sözsüz ünsiyyətin necə böyük rola malik olduğunu anlamaq bilmərik. “Ünsiyyət”i ancaq danışılan sözlərdən ibarət olduğunu hesab edib, bədən dili və səs tonu kimi sözsüz ünsiyyətin kanallarını, siqnallarını görməzlikdən gələ bilmərik, çünki bu vasitələr olmadan təsirli ünsiyyəti gerçəkləşdirmək mümkün deyildir. Albert Mehrabian araşdırmalarında aşağıdakı nəticələrə gəlib:

1) insanlararası ünsiyyətin üç təməli vardır:

a) sözlər (burada danışılan sözlər nəzərdə tutulur)

b) səs tonu

c) bədən dili. (qeyri-verbal ünsiyyətin bir hissəsi)

Albert Mehrabianın 2-ci gəldiyi nəticə isə ünsiyyət prosesində duyğulara önəm verilməsidir. Əgər danışan adamın sözləri ilə səs tonu və bədən dili arasında uyğunsuzluq varsa, dinləyicilər səs tonu və bədən dilinə daha çox meyil edirlər. Buna səbəb bədən dilinə, ümumiyyətlə, sözsüz ünsiyyət vasitələrinin onlara daha inandırıcı gəlməsidir. Dinləyicilər sözlü mesajlar ilə sözsüz mesajlar arasında uyğunsuzluq olduğunda, bu zaman onlar qəbul edilən mesajlarla bağlı, 7% -danışılan sözlərə, 38% nisbətində isə səs tonuna və 55% nisbətində isə bədən dilinə fikir verirlər. Əgər biz ünsiyyəti bir aysberqə bənzətsək, danışılan sözləri bu aysberqin su üzərindəki aşkar qismi olduğunu, səs tonu və bədən dili isə suyun altında qalan qismini ifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli F. “Dilçiliyin əsasları”. Bakı, “Mütərcim”, 2013, 420 s. s.12

2. Stephen W.Littlejohn & Karen A.Foss. Encyclopedia of Communication Theory. 2009

3. https://en.wikipedia.org/wiki/Nonverbal_communication

KÖNÜL ŞAHBAZOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ AĞACIŞLƏMƏ LEKSİKASININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ağacışləmə leksikası, tematik söz qrupları, terminlər*

Wood carving vocabulary of the Azerbaijani language is distinguished by its richness from the point of lexical – semantical features. This vocabulary is divided into different thematic groups. Some lexical units referring to the tools, as well as units dealing with bread making, weaving, agricultural make a special field within this lexics.

Key words: *wood curving vocabulary, thematic word groups, term vocabulary.*

Dilin leksik layını tədqiq etməyin ən yaxşı üsullarından biri həmin leksikanın tematik qruplar şəklində nəzərdən keçirilməsidir. Çünki hər hansı bir leksik-semantik sahəyə aid leksika özü də müəyyən tematik qruplar şəklində mövcud olur. M.V.Titova da sahə leksikasının bu istiqamətdə araşdırılmasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir (3, 34). Biz Azərbaycan dilinin ağacışləmə leksikasını leksik-semantik baxımdan təsnif edərkən H.Əsgərovun təsnifini (2, 201-210) əsas götürmüş və həmin təsnifə əlavələrlə ağacışləmə leksikasını ayrı-ayrı sahələr üzrə qruplara ayırmışıq. Azərbaycan dilinin ağacışləmə leksikasını leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

I. Ağacışləmə ilə bağlı peşə və sənət adları bildirən sözlər: *aynaçı* (ADİL, I, 182), *baltaçı* (ADİL, I, 216), *bıçqıçı* (ADİL, I, 293), *çarxçı* "ağacdən təkər düzəldən usta", *çarxçılıq* "təkərçilik", *çəlləkçi* (ADİL, I, 464), *doğramaçı* (ADİL, I, 657), *dülgər* (ADİL, I, 715), *xarrat* (ADİL, II, 420), *xarratlıq* (ADİL, II, 420), *qaltaqçı* (ADİL, III, 27), *qundaqçı* (ADİL, III, 211), *quramaçı* (ADİL, III, 212), *mişarçı* (ADİL, III, 378), *nəccar* (ADİL, III, 471), *nəccarlıq* (ADİL, III, 471), *sandıqsaz* "taxtadan sandıq düzəldən usta", *sazbənd* (ADİL, IV, 53), *şəbəkəçi* (ADİL, IV, 201), *təkərçi* "ağacdən araba təkəri qayıran usta" və s.

Ağacışləmə sənətinin müxtəlif sahələrinə aid olan bu sözlər aydın şəkildə göstərir ki, ağacışləmə sənəti daxilində müxtəlif istehsal sahələri elə bir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır ki, həmin sahələr müstəqil sənət sahələrinə çevrilmişdir. Yəni ağacdən hazırlanan bu və ya digər məmulat üzrə ayrıca sənət mərkəzləri yaranmışdır. Etnoqraflar göstərir ki, ağac məmulatının müxtəlif növlərinin hazırlanması sahəsində bu istehsal mərkəzlərinin hər birinin özünəməxsus sənət ənənələri və əmək vərdisləri formalaşmışdır. Məsələn, "Azərbaycan etnoqrafiyası" əsərinin müəllifləri yazırlar ki, Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin inkişafını təsdiq edən dəlillərdən biri də bu peşə ilə bağlı sözlərin, yəni peşə-sənət adlarını bildirən sözlərin çoxluğuudur. Həmin istilahlər sənətin bu sahəsində ixtisaslaşma getdiyini aydın şəkildə göstərir (1, 348).

II. Ağacışləmə ilə bağlı proses adı bildirən sözlər. Ağacışləmə bir tərəfdən geniş profilli, mürəkkəb istehsal sahəsi olmaq baxımından, digər tərəfdən isə Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayıldığından bu sənət sahəsindəki istehsal prosesləri ilə bağlı əmələ gələn sözlər də öz zənginliyi ilə seçilir: *cürtdəməğ* "itiləmək" (mişarı) (ADDL, 84), *xırışdama* "ağacı doğrama, kəsmə", *badaqlama* (ADİL, I, 197), *baltalama* (ADİL, I, 216), *bıçqılama* (ADİL, I, 293), *burğulama* (ADİL, I, 362), *çirtmə* "yonmaq" (ADDL, 100), *deşmə* (ADİL, I, 563), *dişmə* (ADİL, I, 649), *gürdamax* "böyük ağacları ortasından balta ilə kəsmək" (ADDL, 181), *iskənələmə* (ADİL, II, 575), *kərkiləmə* (ADİL, II, 687), *kərtmə* (ADİL, II, 688), *kərtləmə* (ADİL, II, 688), *küşdərləmə* (ADİL, II, 786), *küşləmək* "rəndələmək" (ADDL, 270), *ləmpələməğ* "tavana taxta vurmaq" (ADDL, 330), *mişətdəmək* "meşədəki ağaclara nişan vurmaq" (ADDL, 357), *mişarlama* (ADİL, III, 378), *oturtma* "taxta məmulatının hissələrini bir-birinə quraşdırma", *oyma* (ADİL, III, 539), *rəndələmə* (ADİL, III, 651), *sığalvurma* "paradaqlama, cilalama", *şöx'ləməx'* "kəsmək, qırmaq (ağacı)" (ADDL, 473), *yonma* (ADİL, IV, 613), *yontalama* (ADİL, IV, 613), *yonqarlama* (ADİL, IV, 613).

III. Ağacışləmədə istifadə olunan alət adlarını bildirən sözlər. Ağac məmulatının hazırlanması texnoloji baxımdan müxtəlif istehsal proseslərini əhatə edir, ağacın müəyyənləşdirilib kəsilməsindən başlamış ta ağac məmulatının bazara çıxarılmasına qədər geniş profilli, mürəkkəb istehsal proseslərini (kəsilmə, arıtlanma, doğranma, paralanma, yonulma, mişarlanma, rəndələnmə, deşilmə, çalma, sıxma, bərkitmə və s.) özündə birləşdirir.

Ağac məmulatının hazırlanması ilə məşğul olan sənətkarlar bu mürəkkəb istehsal proseslərini həyata keçirmək üçün müxtəlif əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Ağacışləmənin ayrı-ayrı sahələrində işin texnoloji tələbindən asılı olaraq müəyyən alətlərə üstünlük verilirdi. Bununla yanaşı, bu sənət sahələri daxilində ümumi səciyyə daşıyan, yəni ağacışləmənin bir neçə sahəsində istifadə olunan əmək alətləri də var. Ümumən, ağacışləmədə istifadə olunan əmək alətlərinin adlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) kəsici və mişarlayıcı alət adlarını bildiren sözlər: *balta* (ADİL, I, 216), *bıçqı* (ADİL, I, 293) (müq. et: şivələrdə: *bışqı* ~ *puşqu* (ADDL, 54, 409), *dəhrə* (ADİL, I, 571), *ərrə* (ADİL, II, 129), *əydi* "taxta qaşığı, çömçə və s. hazırlamaq üçün kəsici dəmir alət" (ADDL, 167), *girdabel* ~ *girdabil* ~ *girdambul* ~ *girdəbirin* ~ *girdəburun* ~ *girdan* "böyük mişar" (ADDL, 182-183) və s..

2) yonucu, sığallayıcı və sıyırıcı alət adlarını bildiren sözlər: *qoşaqulaq* "rəndənin bir növü", *nərməndi* "rəndənin bir növü", *rəndə* (ADİL, III, 651), *siyrıyqa* "rəndə" (ADDL, 435), *siçantişi* "bəzək üçün taxtanın üzərində müxtəlif naxış açan rəndə" (ADDL, 436), *sürgü* "rəndə" (ADDL, 451), *turnu* "ağac əşyaların səthini hamarlamaq üçün yonucu alət" (ADDL, 508), *törpü* (ADİL, III, 368) və s.

3) deşici və oyucu alət adlarını bildiren sözlər: *burğu* (ADİL, I, 362), *iskənə* (ADİL, II, 575), *qordeşə* "ağacdeşən alət" (ADDL, 311), *maha* "ağacışləmədə istifadə olunan deşici alət" və s.

4) sıxıcı, tutucu və zərbə alətlərinin adını bildiren sözlər: *çəkiç* (ADİL, I, 460), *dəzgə* "dülğərlikdə istifadə edilən sıxıcı alət", *girə* "dülğərlikdə istifadə edilən sıxıcı alət", *kəlbətin* (ADİL, II, 671), *məngənə*, *topbuz* "toxmaqşəkilli dülğər aləti" və s.

5) xarrat çarxı, ölçmə və nişanlama alətlərinin adlarını bildiren sözlər: *arşın* "dülğərlikdə istifadə olunan ölçmə aləti", *çarx* "ağacışləmədə dülğərlərin istifadə etdiyi əl, yaxud su çarxı", *çəngəl* "xarrat çarxında girdını saxlayan metal hissə", *dəzgə* "xarrat çarxında düzbucaqlı çərçivə", *gireh* "dülğərlikdə istifadə olunan ölçmə aləti", xarrat "mexaniki, yaxud əl ilə işlədilən xarrat çarxı", *xarra* "mexaniki, yaxud əl ilə işlədilən xarrat çarxı", *xətkeş* "nişanlama üçün istifadə olunan isgənə" və s.

IV. Ağacışləmədə istifadə olunan materialların adını bildiren sözlər. Ağacışləmə sənətində ağac məmulatının hazırlanması üçün material tədarükü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən Azərbaycanda xammal yerli meşələrdən tədarük edilmiş və istehsal əhəmiyyətli ağaclar öz xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə (oduncağının bərk-boş, ağır-yüngül, şumal-cod, düyünlü-düyünsüz, kövrək-elastik olmasına görə) istifadə olunmuşdur. Ağacışləmə sənətində istifadə olunan materialların adlarını bildiren sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) "meşə" anlayışı ifadə edən sözlər: çırxılıx "xırda ağaclı sıx meşə" (ADDL, 100), *dilənkə* "meşənin qırılmaq üçün ayrılmış sahəsi" (ADDL, 134), *gurımlıx* "sıx və keçilməz meşə" (ADDL, 188), *kol* "meşə" (ADDL, 257), *köşk* "meşə" (ADDL, 262), *meşə* (ADİL, III, 306), *nöhü* "meşəlik" (ADDL, 377), *şax* "ağaclıq" (ADDL, 454), *şibər* "meşə" (ADDL, 466), *toğay* // *tuğay* "çay kənarında qalın ağaclıq, meşə" (ADDL, 500, 506), *urım* "meşə" (ADDL, 519) və s.

2) ağac adlarını bildiren sözlər: *ağcağan* "meşə ağacı adı" (ADDL, 14), *ağcağış* "ağcaqayın" (ADDL, 14), *ağcaqayın* (ADİL, I, 57), *atağar* "ağac adı" (ADDL, 27), *ayıfındığı* "yabarı ağac adı" (ADDL, 30), *baltaqıran* "məhkəm ağac növü adı" (ADDL, 38), *bitdüdük'* "yabarı ağac növü" (ADDL, 59), *cağan* "yabarı ağac adı" (ADDL, 70), *cökə* (ADİL, I, 428), *çinar* (ADİL, I, 485), *daranqı* "qələmə ağacı" (ADDL, 117), *dəmirağac* (ADİL, I, 581), *dəmirqara* "dəmirağac" (ADDL, 125), *dəndə* "göyrüş", *fıstıq* (ADİL, II, 191), *göyrüş* "lələkvari yarpaqlı, qanadlı meyvəsi olan, ağır və məhkəm oduncaqlı ağac; vən" (ADİL, II, 275), *xurmud* "ağac növü" (ADDL, 230), *kələnbir* "ağac adı" (ADDL, 247), *qarağac* (ADİL, III, 49), *qələmə* "qovaq" (ADDL, 291), *palıd* (ADİL, III, 568), *söyüd* (ADİL, IV, 148), *şabalıd* (ADİL, IV, 180), *şam* (*şamağacı*) (ADİL, IV, 190), *tereg* "ağac" (ADDL, 487), *vələs* (ADİL, IV, 478), *vərx* "çinara bənzər ağac adı" (ADDL, 534) və s.

3) ağac materiallarının adını bildirən sözlər: *ağac* (ADİL, I, 53), *ağbuynuz* "qabığı soyulmuş quru ağac" (ADDL, 14), *çarşaqqa* "yektaxta və yarmaçanın ikiye bölünmüş hissələri", *girdim* ~ *gırdın* "çarşaqqanın bölünməsi nəticəsində alınan böyük ağac parçası", "mişarla bir boyda kəsilmiş yoğun odun" (ADDL, 183), *kötük* "meşədə kəsilib arıtlanmış 3 m uzunluğunda ağac parçası", *lökə* "taxta-şalban", *narrat* "şamağacı taxtası" (ADDL, 338), *saqqa* "meşədə öz-özünə yıxılmış yoğun ağac" (ADDL, 443), *şalban* (ADİL, IV, 189), *tamasa* "müxtəlif məqsədlər üçün yonulub hazırlanmış nazik ensiz taxta; reyka" (ADİL, IV, 261); "taxta haşiyə" (ADDL, 479), *taxta* (ADİL, IV, 255), *tuva* "kəsilmiş yoğun uzun ağac" (ADDL, 511) və s.

V. Ağacdan hazırlanmış məişət əşyalarının adını bildirən sözlər. Azərbaycanda əsrlər boyu ağacdan düzəldilmiş məişət əşyalarına böyük tələbat olmuşdur. Ağacışləmə sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar ayrı-ayrı ağac növlərindən müxtəlif məişət əşyaları düzəltmiş, bazarın tələbinə cavab vermişlər. Ağacdan hazırlanmış məişət əşyalarının adını bildirən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) çörəkbişirmədə istifadə olunan məişət əşyalarının adını bildirən sözlər:

a) "yuxayayan", "təknə" anlayışlarını ifadə edən sözlər: *ayaxlı* "yuxayayan" (ADDL, 29), *dördəyağ* "yuxayayan" (ADDL, 143), *fırçın* "yuxayayan, üstündə xəmir yayılan taxta" (ADDL, 172), *gan* "üstündə xəmir yoğurulan dəyirmi taxta" (ADDL, 174), *xonça* "içərisində xəmir yoğurulan təknə" (ADDL, 227) və s.

b) "oxlov" anlayışını ifadə edən sözlər: *çəvrəküç* "oxlov" (ADDL, 98), *dələçiy* "oxlov" (ADDL, 123), *dələncik* "oxlov" (ADDL, 123), *kar* "yoğun oxlov" (ADDL, 242), *limçava* "yoğun oxlov" (ADDL, 335), *minçava* "oxlov" (ADDL, 358) və s.

c) çörəkbişirmə ilə əlaqəli ağacdan düzəldilmiş digər əşyaların adlarını bildirən sözlər: *çəkəkək* "təndirin ağzına qoyulan taxta tabaq" (ADDL, 93), *ələk* (ADİL, II, 100), *xəlbir* (ADİL, II, 442), *məzər* "ələk" (ADDL, 354) və s.

2) ağacdan hazırlanmış məişət əşyalarının adını bildirən sözlər.

a) un, taxıl və digər ərzaq məhsullarını saxlamaq üçün istifadə edilən məişət əşyalarının adını bildirən sözlər: *çamçax* "çəllək" (ADDL, 88), *çəllək* (ADİL, I, 464), *daraba* "taxıl saxlanılan qutu, yeşik" (ADDL, 116), *döndərmə* "süd, qatıq saxlanan qablar üçün ağacdan düzəldilmiş qapaq", (ADDL, 142), *god* "ağacın içini ovaraq düzəldilmiş böyük həcmli taxıl qabı" (ADDL, 184) və s.

b) "səndiq" anlayışını ifadə edən leksik vahidlər: *kitpan* "böyük səndiq" (ADDL, 257), *mücrü* (ADİL, III, 406), *səndiq* (ADİL, IV, 34), *uaxdan* "səndiq" (ADDL, 515), *yaxdan* "səndiq" (ADDL, 536) və s.

c) "beşik" anlayışı ifadə edən leksik vahidlər: *beşik* (ADİL, I, 258), *əymə* "beşikdəki qövs şəkilli əyri ağac hissə" (ADDL, 168), *ləli* "beşik" (ADDL, 328), *yürgəx'* ~ *yü:rgən* ~ *yü:rməş* ~ *yirtməş* ~ *yü:rük* "beşik, nənni" (ADDL, 553) və s.

ç) ev əşyalarının adını bildirən leksik vahidlər: *dibçək* (ADİL, I, 618), *ayağaltı* "balaca kətil" (ADDL, 167), *hazarpeşə* "qab-qacaq üçün xüsusi qutu, qab" (ADDL, 196), *yükəlti* "üstünə yorğan-döşək, palaz yığılan taxt" (ADDL, 553) və s.

d) əsa adları bildirən sözlər: *ağac* "ələ götürülən əsa" (ADİL, I, 53), *dayanacax* "əl ağacı, əsa" (ADDL, 120), *dota* "əl ağacı" (ADDL, 141), əsa "əl ağacı" (ADİL, II, 131), *ged* "əsa" (ADDL, 175), *hasatayağ* "əsa, əl ağacı" (ADDL, 195) və s.

e) məişətdə istifadə olunan digər əşyaların adlarını bildirən leksik vahidlər: *alxıt* "ağac nehrə" (ADDL, 21), *baxacağ* "yağın hazır olub-olmamasını yoxlamaq üçün nehrənin içində salınan nazik ağac, çubuq" (ADDL, 36), *çanaq* "içi oyulmaqla ağacdan (taxtadan) hazırlanan qab növü" (ADİL, I, 443), *çəvlik* "tuluğun ağzına tıxılan ağac" (ADDL, 98), *çömçə* (ADİL, I, 497), *dibək* (ADİL, I, 618) və s.

VI. Əyiricilik və toxuculuqda istifadə olunan əmək alətlərinin və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər. Həm əyiricilik, həm də toxuculuq Azərbaycanda inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri olmuşdur. Bu sənət sahəsində (istər peşəkar, istərsə də kустar formada)

istifadə olunan əmək alətlərini, yaxud onların müəyyən hissələri ağac materialından hazırlanırdı. Bu qəbildən olan leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) daraq, cəhrə və onun hissələrini, əl iyini ifadə edən leksik vahidlər: *altdığ* "cəhrənin hissəsi" (ADDL, 23), *cəhrə* (ADİL, I, 400), *daraq* (ADİL, I, 535), *əlgi* "əl iyi (ip və ya sap əyirmək üçün alət)" (ADDL, 158), *əlyülü* "əl iyi (ip və ya sap əyirmək üçün alət)" (ADDL, 159) və s.

2) hana (yer, yaxud divar dəzgahı) və onun hissələrinin, toxuculuqda istifadə olunan ağacdan düzəldilmiş əmək alətlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər: *çatma* "baş-başa bağlanmış üç ağacdan ibarət qurğu" (ADDL, 91), *dartı* "yer hanasının hissələrindən birinin adı" (ADDL, 118), *dolağac* "yer hanasında ip dolanan (sarınan) hissə" (ADDL, 139), *gələnvarın* "hanada işlənən ağac alət" (ADDL, 177), *gəz* "hanada oxların yan ağaclarının keçdiyi yer" (ADDL, 180), *hana* (ADİL, II, 329), *kədi* "hananın hissəsi" (ADDL, 245),

VII. Əkinçilikdə istifadə olunan əmək alətləri və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər. Azərbaycan əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik bir ölkədir. Bu münasib şərait çox qədim zamanlardan müxtəlif təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafına xüsusi təsir göstərmiş və əsaslı zəmin yaratmışdır. Eramızın II-VII əsrlərinə aid Azərbaycan abidələrindən arpa, buğda, darı və un qalıqları aşkar edilmişdir (1, 35). Azərbaycanda arpa, buğda, darı, qarğıdalı, çovdar, pirinc, mərci becərilməsi ilə bağlı məlumatlar var. Tarixi məlumatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatında əsas aparıcı yeri taxılçılıq tutmuşdur (3, 68). Əkinçilikdə istifadə edilən əmək alətlərinin bir qismi, eləcə də əksər alətlərin müəyyən hissəsi ağac materialından hazırlanırdı. Bu da öz növbəsində bu sahə ilə bağlı leksik vahidlərin çoxluğunu, eləcə də ayrı-ayrı bölgələr üzrə zənginliyini göstərir. Əkinçilikdə istifadə olunan əmək alətləri və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *bazı* "xışın, cütün ulamadan kötüyə qədər olan hissəsi; qol" (ADDL, I, 253), *boğazaltı* "boyunduruğun alt ağacı" (ADDL, 60), *çalcar* "vəl" (ADDL, 87), *çumarça* "samı" (ADDL, 108), *çüyü* "boyunduruğun ortasına keçirilən iki ağac" (ADDL, 108), *dənd* "xışın kötürk hissəsi" (ADDL, 125), *ding* "çəltiyi döyüb dənələrini qabığından çıxarmaq üçün qurğu" (ADİL, I, 640), *xamıt* (ADİL, II, 420), *isyəncə* "xışın bir növü" (ADDL, 238), *qarlov* "kotanın ağzını təmizləmək üçün ucu haçalı alət" (ADDL, 283), *qarraf* "ağac mala" (ADDL, 174), *samı* (ADİL, IV, 32) və s.

VIII. Təsərrüfatda işlədilən əmək alətləri, əşyalar və onların hissələrini bildirən sözlər: *bel* (ADİL, I, 255), *buxal* "çobanların dəri və başqa şeylər asdığı ağac asqı" (ADDL, 65), *carcar* "dəmir dişli, dəstəli kötürk (taxıl döymək üçün)" (ADDL, 72), *doli* "dəyirməndə üyütmək üçün taxıl tökülən təkne" (ADDL, 140), *koğa* "yabaya bənzər iki haçalı ağac" (ADDL, 257), *kürək* " (ADİL, II, 782), *qalağ* "1. belin ağac hissəsi; 2. bişirilərkən çörək çevirmək üçün taxta alət" (ADDL, 275) və s.

IX. Ağacdan hazırlanmış nəqliyyat vasitələrinin və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər:

1) Araba oxu və təkəri, onların hissələrinin adlarını bildirən leksik vahidlər: *ayı* "oxu arabanın altında (arxa hissədə) saxlamaq üçün işlədilən taxta" (ADDL, 30), *barmaq* "təkərlərin dəndənəsindən çənbərinə qədər uzanan çubuqların hər biri" (ADİL, I, 223), *çəmbərə* "araba təkərinin qövs şəklində olan ağac hissələri" (ADDL, 94), *çər* "təkər, çarx" (ADDL, 96) və s.

2) kirşə və onun hissələrinin adlarını bildirən leksik vahidlər: *döşək* "kirşənin qollarını birləşdirən ağac hissə", *xizək* (ADİL, II, 469), *kirşə* (ADİL, II, 712), *kulbasan* "kirşə taylarının uc hissələrini birləşdirən ağac" (ADDL, 263), *qol* "kirşənin hissəsi", *sürgəc* (ADİL, 173), *tapan* "kirşənin alt hissəsi", *yedək* "kirşəni boyunduruğa birləşdirən ağac hissə" və s.

3) su nəqliyyatı vasitələri və onların hissələrini bildirən leksik vahidlər: *çəlp* "avar" (ADDL, 94), *əlləzuar* "avar, kürək" (ADDL, 159), *kolaz* "qayıq" (ADDL, 257), *qayıq* (ADİL, III, 80), *palanə* "avarçəkənlərin oturması üçün qayığın içində eninə bərkidilmiş taxta" (ADDL, 392), *payan* "avar" (ADDL, 395) və s.

4) araba və arabanın hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: *alma* "arabanın hissəsi" (ADDL, 22), *araba* (ADDL, I, 126), *ban* "1. arabanın yan taxtaları; 2. arabanın gövdəsi, arabanın təkərləri və boyunduruqdan başqa qalan hissəsi" (ADDL, 38), *barmax I* "arabanın yanlığına keçirilən şaquli taxta" (ADDL, 40), *basağac* "araba cağlarının keçdiyi deşikli ağac" (ADDL, 40),

X. Ağacdən hazırlanmış inşaat materiallarının adını bildirən sözlər:

1) qapı, pəncərə və onların hissələrinin adını bildirən sözlər: *alat* "qapı və ya pəncərə çərçivəsi" (ADDL, 20), *ayağaltı* "pilləkən" (ADDL, 29), *ayna* "pəncərə" (ADDL, 31), *barmax* "pəncərə çərçivəsində şüşəni saxlamaq üçün ensiz taxta" (ADDL, 40), *bazu* "qapının yan taxtaları" (ADDL, 45) və s.

2) kirəmit və şiferin altına vurulan taxta materialının adını bildirən sözlər: *qabırğa* "kirəmit düzmək üçün evin üstünə üfqi qoyulan taxta, ağac" (ADDL, 272), *şirafqa* "evin damında kirəmitin arasına düzülən xüsusi taxta" (ADDL, 468), *tamata* "1. taxta haşiyə; evin üstündə kirəmiti saxlayan uzun taxta" (ADDL, 479) və s.

3) inşaat zamanı divara qoyulan ağac materialının adını bildirən sözlər: *çərbənd* "möhkəm saxlamaq məqsədilə arxiv divarın arasına qoyulan ağac və ya taxta" (ADDL, 96), *dilavasər* "çatlamamaq üçün divarın ortasına qoyulan ağac" (ADDL, 134), *kətil* "ev tikərkən tirlərin altına qoyulan ağac" (ADDL, 253) və s.

4) evin damına qoyulan tir adlarını bildirən sözlər: *atma* "evin üstünə qoyulan ağac, tir" (ADDL, 28), *fərş* "tir" (ADDL, 171), *xarçı* "evin damında eninə qoyulan tir" (ADDL, 216), *mil* "evlərin üstündə qurulan taxtapuşların ən yuxarısında başdan-başa qoyulan uzun ağac, tir" (ADİL, III, 367) və s.

5) pilləkən və nərdivan adlarını bildirən sözlər: *artıma* "balaca pilləkən" (ADDL, 26), *ə.ğaltı* "pilləkən" (ADDL, 155), *əyağlığ* "pilləkən" (ADDL, 167), *dəndənə* "nərdivanın pillələri" (ADDL, 125), *isgələ* "nərdivan" (ADDL, 237), *quta* "nərdivanın pilləsi" (ADDL, 318), *laydır* "nərdivan" (ADDL, 325), *lörtvan* "nərdivan" (ADDL, 331), *nərdivan* "pilləkən" (ADDL, 369) və s.

6) qapını bağlamaq üçün istifadə olunan ağac məmulatının adını bildirən sözlər: *bağlama* "qapı və ya pəncərəni arxa tərəfdən bağlamaq üçün taxta parçası" (ADDL, 36), *halqadan* "qapını arxadan bağlamaq üçün taxta cəftə" (ADDL, 193), *kılan* "qapını bağlamaq üçün daldan keçirilən və ya ona söykədilən taxta" (ADDL, 254), *kilitkan* "qapını bağlamaq üçün daldan keçirilən ağac" (ADDL, 254) və s.

7) dəyirmanın ağac materialından hazırlanan hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: *daban* "dəyirmanın üst daşını yuxarı qaldırmaq üçün dirəklərdən düzəldilən qurğu" (ADİL, I, 506), *tavax* "dəyirməndə dənin boğaz adlanan yerə tökülməsini tənzim edən çalova oxşar taxta hissə" (ADDL, 483) və s.

8) döşəməyə vurulan ağac materialların adını bildirən leksik vahidlər: *hambal* "döşəmənin altından qoyulan tir" (ADDL, 194), *kən* "döşəmənin altına qoyulan tir" (ADDL, 249);

9) evin damına və tavanına vurulan ağac materialların adını bildirən leksik vahidlər: *boğma* "evin üstündə eninə düzülən ağaclar" (ADDL, 61), *carcı* ~ *carcu* "evin pərdisinin üstündən döşənən çırpı və ya xırda ağac" (ADDL, 72), *ləmə* "evin tavanına vurulan nazik taxta" (ADDL, 329) və s.

10) ağacdən düzəldilmiş təsərrüfat tikililərinin adını bildirən leksik vahidlər: *bağdatı* "qamış və ya ağacdən tikilən ev" (ADDL, 35), *əndirmə* "mal və ya toyuq saxlamaq üçün ağacdən düzəldilən yer, tikinti" (ADDL, 161), *xircəx'* "tövlənin küncələrinə basdırılan ucu haça dirək" (ADDL, 226) və s.

11) tirin altına, sütunların başına qoyulan ağac məmulatını ifadə edən leksik vahidlər: *harma* "evdə dirəklərin üstünə qoyulan ağac" (ADDL, 195), *kan* "1. eyvanın sütunları altına üfqi qoyulan taxta parçası; 2. suyun dağılmaması üçün arxiv yanlarına qoyulmuş ağac" (ADDL, 242), *qarppa* "binada iki tirin altına qoyulan yoğun ağac" (ADDL, 284), *qat* "evin

sütunu üstünə kiplik üçün qoyulan balaca taxta" (ADDL, 286), *qaymə* "dirək, sütun" (ADDL, 288) və s.

12) ağacdən düzəldilmiş müxtəlif inşaat məmulatlarının adını bildirən leksik vahidlər: *badaq* "yastıbaşlı, itiuclu taxta mıx" (ADİL, I, 197), *eşşəx'* "əlçatmaz yerdə işləmək üçün bənnaların, rəngsazların istifadə etdiyi taxtadan hazırlanmış qurğu" (ADDL, 152), *xareçə* "divar hörərkən bənnanın ayağının altına qoyduğu taxta qurğu" (ADDL, 216), *keşəvənd* "məhəccər" (ADDL, 245) və s.

XI. Bağ, bostan və təsərrüfatın digər sahələrində istifadə olunan ağac məmulatının adını bildirən sözlər:

1) meyvə dərmək üçün istifadə edilən, eləcə də barlı ağaclara dirək kimi vurulan ağac məmulatının adını bildirən sözlər: *aladı* "qoz çırmaq üçün çubuq" (ADDL, 19), *xaray* "ağacdən meyvə salmaq üçün nazik uzun ağac" (ADDL, 216), *xil* "meyvə dərmək üçün ucu haça ağac" (ADDL, 225), *karay* "qoz çırmaq üçün uzun ağac" (ADDL, 243) və s.

2) bostanda istifadə edilən ağac məmulatının adını bildirən sözlər: *cərçi* "lobya və xiyar bitkisinin yanına basdırılan uzun ağac" (ADDL, 74), *maj* "lobya və ya xiyar tağının sarınması üçün onun dibinə basdırılan uzun ağac" (ADDL, 342), *şax* "lobya bitkisinin sarmaşib qalxması üçün onun dibinə basdırılan ağaclar" (ADDL, 454), *şəl* "lobya bitkisinin yanına basdırılan uzun ağac" (ADDL, 461) və s.

3) ot tayasında olan ağac məmulatının adını bildirən sözlər: *basdırma* "paya" (ADDL, 41), *pasna* "paya" (ADDL, 394), *tax* "üzünə ot yığıb sürümək üçün istifadə edilən ağac budağı" (ADDL, 478), *tayaçüy* "ötun dağılmaması üçün tayanın üstündən və tərəflərindən uzadılan uzun ağac" (ADDL, 484) və s.

4) təsərrüfatın digər sahələrində istifadə edilən ağac məmulatının adını bildirən sözlər: *alağay* "sahələrarası sərhəddə kilometr məsafəsini göstərmək üçün basdırılan nişan ağacları" (ADDL, 19), *basma* "çaydan su götürülən yerdə əl tutmaq üçün basdırılan uzun ağac" (ADDL, 41), *çompuz* "çoban çomağı" (ADDL, 105), *dirək* "bir şeyi saxlamaq üçün altına vurulan tir, sütun, dayaq; elektrik, telefon məfillərini asmaq üçün dikinə basdırılmış dəmir, beton, ya ağac sütun" (ADİL, I, 642) və s.

XII. Ağac emalı zamanı çıxdaş materialların adlarını bildirən sözlər: *bacğun* "şax, ağacın kəsilmiş nazik budaqları" (ADDL, 33), *cəyəx'* "yonqar" (ADDL, 73), *çərəkə* "kiçik, xırda odun parçası" (ADDL, 97), *qaxma* "odun qəlpəsi" (ADDL, 274), *qırma* "oduncaq" (ADDL, 301), *qırnux* "sımb və ya kəsilib yerə tökülmüş ağac budaqları, qırıntıları" (ADDL, 302), *pifa* "taxta kəpəyi" (ADDL, 402), *pırpızax* "çox xırda budaq" (ADDL, 403), *pirəm* "yonqar" (ADDL, 405), *putul* "çürük (ağaca aiddir)" (ADDL, 410), *püfə* "1.yonqar; 2. ağac kəpəyi" (ADDL, 410), *sülüx'* "quru odun" (ADDL, 450) və s.

XIII. Ağacdən düzəldilmiş musiqi alətlərinin və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: *aşix* "sazın, tarın, kamançanın simlərini tarımlatmaq üçün ağacdən düzəldilmiş hissə", *balaban* (ADİL, I, 212), *burmac* "sazın simlərini tarımlatmaq üçün ağacdən düzəldilmiş hissə", *cürə* "kiçik saz" (ADDL, 84), *çanaq* (ADİL, I, 444), *dürə* "təbil çubuğu" (ADDL, 148), *xərək* "sazda, tarda simləri nizamlamaq üçün ağac hissə", *kamança* (ADİL, II, 634), *qabırğa* "sazın çanağını hazırlamaq üçün tut ağacından düzəldilən taxta parçaları" və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı: Elm, 1988. 456 səh.
2. Əsgərov H. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. 447 səh.
3. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1958. 364 стр.
4. Титова М.В. Лексика пчеловодства в Алтае: комплексное исследование. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Барнаул: 2007. 260 стр.

Mənbələr

ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: "Şərq - Qərb", 2007. 568 səh.

ADİL - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, Bakı: "Şərq - Qərb", 2006. I c. 744 səh.; II c. 792 səh.; III cild, 672 səh.; IV c. 712 səh.

RAMİL BAYRAMOV

Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏZİ PSIXOLOGİYA TERMINLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *psixologiya termini, psixi, psixika, psixoloji, psixologiya*

THE SEMANTIC FEATURES OF SOME PSYCHOLOGY TERMS

In this article were identified the terminological limits of the term statements reflected as "The terms of psychology", "The psychological vocabulary", "Psychology terminology", "Psychological terms" and were also investigated the semantic characteristics of the psychology terms as *mental, psychological, state of mind, mental process, mental state, mental properties, and psychology*.

Key words: *the term of psychology, mental, state of mind, psychological, psychology*

Dilçilik ədəbiyyatlarında "psixoloji leksika", "psixoloji terminlər", "psixoloji terminologiya", "psixologiya terminləri", "psixologiya terminologiyası" ifadələrinə rast gəlirik. Bu anlayışlar ifadə etdikləri semantikaya görə sinonim tərəflər kimi çıxış etsələr də, bəzi xüsusiyyətləri onları bir-birlərindən bir az fərqləndirir. Əsasən də "psixoloji leksika" və "psixologiya terminləri" ifadələrinin semantikasi diqqət çəkir. Fikrimizcə, **psixoloji leksika** dedikdə, buraya təkcə psixologiya elmində konkret anlayışı ifadə edən terminlər deyil, dilin ümumişlək fonduna daxil olan digər psixoloji anlayışları ifadə edən və həm ümumişlək, həm də termin kimi işləyə bilən sözlər, həmçinin psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatlarda rast gəlinməyən adi sözlər də daxildir. Belə ki, dilimizdə işlənən *affekt, temperament, motiv, psixika, instinkt, insayt, tropizm, hipnoz, eqoizm, amneziya, autizm, biheviorizm, psixoanaliz, stress, depressiya, təhtəlsüür, təxəyyül, emosiya, yönəliş, introvert, interiorizasiya* və s. kimi sırf psixologiya terminlərilə yanaşı, termin olmaqla bərabər, adi danışıda da işlənən, hamı tərəfindən başa düşülən *duyğu, düşüncə, kədər, qəzəb, fikir, xasiyyət, xəyal, hafizə, qavrayış, qabiliyyət, qorxu, məqsəd, hiss, ruh, xarakter, diqqət, qııcıq, inam, həssas, vərdiş, yaş, yuxu, ağıl* və s. söz-terminlər, hətta psixologiya elmində ara sözlər hesab edilən *dəli, gic, sərsəri, səy, dəlilik, giclik, səylik, fağır, mağmun, əfəl, avara, üzüyola, axmaq, başıxarab* və s. kimi sözlər də psixoloji leksikanın tərkib hissəsi hesab edilməlidir. **Psixologiya terminləri** dedikdə isə bizcə, yalnız psixologiya elminə məxsus konkret anlayış və məfhumları ifadə edən və terminlərə verilən tələblərə cavab verə bilən – terminləşən söz-terminlər nəzərdə tutulmalıdır. Buraya həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənən sözlər də daxildir, o şərtlə ki, belə sözlər ümumişlək olub hamı tərəfindən anlaşılmaqla, həmçinin psixologiya elmində konkret bir anlayış-məfhumu ifadə və ya təyin etmiş olsun. Bu fikri müəyyən mənada "psixoloji terminlər" – "psixologiya terminləri", "psixoloji terminologiya" – "psixologiya terminologiyası" anlayışlarının izahında da səsləndirmək olar. Lakin təkrarçılıq olmasın deyə belə izahata ehtiyac duymuruq. Həm də bu anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdən daha çox onları dildə sinonim kimi işlətməyin tərəfdarıyıq.

Məlumdur ki, eyni anlayışın dildə müxtəlif şəkildə ifadə olunması mövcuddur. Dildə isə bunlara sinonim deyilir. Bu anlayışın dilimizdə müxtəlif formada ifadə olunmasına

baxmayaraq, biz tədqiqat işimizdə bu anlayışı göstərən dil vahidi kimi **“psixologiya terminləri”** ifadəsindən istifadə etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində psixologiya terminləri mühüm yer tutur. Bu terminlərin digər xüsusiyyətlərindən danışmadan öncə yuxarıda dediyimiz məsələlərdə anlaşılmaqlıq yaranmaması üçün *“psixi”, “psixi proses”, “psixi hal (halət)”, “psixi xassə (xüsusiyyət)”* *“psixika”, “psixoloji”* və *“psixologiya”* anlayış-terminlərinin semantikasından bəhs etməyi lazım bilirik. Belə ki, psixologiya elmini və ona aid olan anlayış-terminləri daha dəqiq anlamaq üçün adı çəkilən terminlərin mahiyyətinə xüsusi nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

“Psixi” termininin özü yunan sözü olan “psyuxē”-dən əmələ gəlmişdir ki, bu da “insanın ruhu”, “insanın ruhi aləmi” deməkdir (4, s. 5). Göründüyü kimi, psixologiya sözünün kökündə dayanan “psixi” ifadəsi insanın maddi aləminə deyil, məhz ruhi aləminə xas olan bir anlayışın ifadəsidir. Ona görə də burada insanın ruhi aləminə məxsus olan bütün ruhi elementlər (ruhi nə varsa, hamısı): psixi proseslər, psixi hallar, psixi xassələr və ümumilikdə psixi hadisələr mövcudlaşmış olur. Bu isə psixologiyaya aid terminlərin hüdudlarını müəyyənləşdirməkdə bizə kömək edir. Yəni biz dilimizin lüğət tərkibində işlənən sözlər içərisindən psixologiya terminlərinin sərhəddini ayırd edərkən bu fikrə əsaslanırıq və insanın daxili-mənəvi, ruhi aləmi ilə bağlı anlayışları ifadə edən sözləri psixologiya terminləri kimi dəyərləndiririk. Onu da qeyd edək ki, bu termin ayrılıqda işlənir. Yəni digər sözlərlə mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək, söz birləşməsi şəklində olan termin və termin birləşmələri əmələ gətirir. Özü də həmişə birinci tərəf kimi çıxış edir.

“Psixi proses” termini psixi faktın prosesuallığını, dinamikasını nəzərə çarpdırır. Məsələn: əlimə tikan batdı. Ağrı duyğusu əmələ gəldi. Ağrı davam etdi və müəyyən müddətdən (5 dəqiqədən) sonra kəsildi (1, s. 10). *İdrak proseslərinə (duyğular, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül), iradi proseslərə və emosional proseslərə psixi proseslər* deyilir (2, s. 21).

“Psixi halət” termini psixi faktın nisbi davamlılığını bildirir. Məsələn: tələbə qız küçədə yoldaşları ilə şit hərəkət edirdi. Bir də gördü ki, əmisi o biri küçədən keçir, o, - utandı və tez özünü yığırdı. Ancaq hiss etdi ki, əmisi onun küçədə şit hərəkətini gördü. Qızın nə isə qanı qaraldı və bu bir neçə gün davam etdi (1, s. 10). *Şən əhval, affekt, ehtiraslar, dalğın, inam, inamsızlıq, şübhə* və s. **psixi hallara** misal ola bilər.

“Psixi xassə” və ya **“psixi xüsusiyyət”** termini isə psixi faktın sabitliyini, onun şəxsiyyətin strukturunda möhkəmləndiyini və təkrar olunmasını ifadə edir. Məsələn: iki şagird təsəvvür edin. Biri tənbellik, digəri əməksevərdir. Yaxud, biri sakitdir, digəri coşğundur, biri ünsiyyətli, digəri isə qaradınməzdir (1, s. 10). *Temperament, xarakter, qabiliyyətlər* və s. əsas **psixi xassələrdir**.

“Psixika” termini ilə bağlı izahata bir sır mənbələrdə müxtəlif formalarda rast gəlinə bilər, onlar mahiyyət etibarilə eynidir. Bir neçəsinə nəzər yetirək: “Psixi proseslər, psixi hallar və psixi xassələrin hamısına birlikdə **psixika** və ya psixi hadisələr deyilir” (1, s. 10-11). “Psixika (yunanca psychikos - ruhi) – yüksək təşkil olunmuş materiyanın xassəsi olub, obyektiv aləmin subyektin beyində subyektiv inikasından ibarətdir” (3, s. 54). Fikrimizcə, psixika obyektiv aləmin subyektiv inikası olaraq, bütün adlarını çəkdiyimiz psixi hadisələrin (psixi proses, psixi hal, psixi xassə) ümumi adıdır. Məhz psixologiya elmi də elə psixika haqqında və ya onu öyrənən bir elmdir. Göründüyü kimi, psixi hadisələr *“qavrayış”, “hafizə”, “təfəkkür”, “iradə”, “hisslər”, “temperament”, “diqqət”, “inam”, “xarakter”, “təxəyyül”* və b. söz-terminlər kimi qruplaşdırılmış və psixologiya elminin özül elementlərini təşkil etmişlər.

“Psixoloji” termini də psixi termini kimi müstəqil şəkildə işlənir. Bu da başqa sözlərlə əlaqəyə girərək söz birləşməsi formasında olan termin birləşmələr əmələ gətirir: *psixoloji uyuşma, psixoloji konsultasiya, psixoloji xidmət, psixoloji leksika* və s. **“Psixoloji”** ifadəsi, bircə, ruhla, ruhi aləmlə bağlı olan deməkdir. Yəni bu sözdən sonra hansı söz gəlsə, deməli, həmin anlayışın ruhi aləmlə - psixologiya ilə bağlılığını göstərir. Bu terminin ayrıca mənası heç

bir mənbədə açıqlanmasa da, haqqında danışdığımız digər terminlərin izahatından sonra belə bir fikir hasil olur. Məs: “*psixoloji xidmət*” ifadəsinə diqqət yetirsək görürük ki, xidmət sözü bir çox sözlərlə işlənə bilər: tibbi xidmət, hüquqi xidmət və s. bu ifadələrdə tamam başqa mənə ifadə edir. Məhz “*psixoloji xidmət*” dedikdə isə psixika, psixi hadisələrlə, bir sözlə psixologiya ilə bağlı olan xidmətdən söhbət gedir.

“**Psixologiya**” terminin dilimizdə nə vaxtdan və necə işlənməsini bilmək üçün psixologiya elmi ilə bağlı mövcud ədəbiyyatlara və psixologiya terminlərinə aid terminoloji lüğətlərə nəzər salmaq lazımdır. Məlumdur ki, psixologiya elmi Azərbaycanda müstəqil elm kimi XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərməyə başlayıb. Elə buna görə də “*psixologiya*” termini də məhz bu dövrdə dilimizin leksik qatına daxil olaraq, elmi ədəbiyyat və lüğətlərdə öz əksini tapıb. Onun hərfi mənası, mahiyyəti açıqlanıb, təriflər verilib, terminoloji funksiyası və lingvistik izahı dəqiqləşdirilib. Bunula bağlı bəzi mənbələrə nəzər salaıq:

“**Psixologiya**” termini iki yunan sözdündən – “psyuxē” – ruh, ruhi aləm, - “logos” – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm” deməkdir (1, s. 8).

Bu terminin dilimizdə işlənmə tarixini və terminoloji mahiyyətini daha ətraflı öyrənmək üçün “psixologiya” termininin və elminin dünyada və ölkəmizdəki təşəkkül, formalaşma və inkişafına qısaca da olsa, nəzər yetirməyi zəruri sayırıq.

“**Psixologiya**” elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV əsr) “Ruh haqqında” məşhur traktatında şərh olunmuşdur.

Traktatın adına diqqət edin: o, psixologiya deyil, “Ruh haqqında” adlanır. Bu, təsadüfi deyildir. Uzun müddət (XIX əsrin sonlarına qədər) psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyyətə) aid fənn hesab olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu *mental* (“*mental*” – latın sözü olub, psixi olan deməkdir) fəlsəfə, ruhiyyət, pnevmatologiya (“*pneuma*” – yunan sözü olub, nəfəs, ruh deməkdir) adlandırmışlar. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü nə ingilis, nə də fransız ədəbiyyatında işlənilməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü ensiklopedist alim Xristian Volfun (1679-1754) 1734-cü ildə “Empirik psixologiya” və “Rasional psixologiya” kitabları nəşr olunandan sonra məlum olmuşdur. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq psixologiya termini Amerika, Avropa və rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış və böyük evristik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanda psixologiya termini XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə işlənilməyə başlanmışdır (1, s. 7-8). Göründüyü kimi, psixologiya elm olaraq hansı ölkədə necə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq, qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Bu və ya digər terminlərlə adlandırılmasına baxmayaraq, bütün ifadə olunan adlar (terminlər) öz mahiyyəti etibarilə ruha bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, ruh haqqında uzun müddət müxtəlif mübahisələr mövcud olmuş və bu gün də mövcuddur. Bizcə, insan cism və ruhdan ibarətdir və cismi idarə edən ruhdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, psixologiya elmi rahani elmdir. Başqa sözlə, insanın ruhi hallarını özündə əks etdirən fundamental bir elmdir. Buna uyğun olaraq deyək ki, psixologiya terminlərinin müəyyənləşdirilməsi və leksik-semantik izahı zamanı bu terminlərin ruhi bağlantılarını unutmamaq olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Çinarçap”, 2009, 620 s.
2. Həbibli Reyhan. Nitqin elmi üslubu (psixologiya təmayülü). Dərs vəsaiti. “Təhsil” EİM, Bakı, 2013, 348 s.
3. Məmmədov İ. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı, “Təhsil”, 2002, 76 s.
4. Ümumi psixologiya. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1982, 494 s

NƏZRİN ƏLİYEVƏ

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

DULUSÇULUQ LEKSİKASININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *dulusçuluq leksikası, tematik söz qrupları, sahə leksikası, leksika, dulusçuluq*

VOCABULARY OF POTTERY IN SEMANTIC POINT

Vocabulary of pottery of Azerbaijan language in semantic point of view is distinguished by its richness. It reflects not only the lexicon of the material culture of the ethnic groups, but at the same time it reflects the spiritual culture. As the result this lexicon organizes a separate area of the pottery lexicon within specific thematic groups. Thematic groups within the vocabulary of pottery reflects separate features of pottery art.

Key words: *pottery lexico, thematic groups, lexico, pottery*

Dulusçuluğun tarixən Azərbaycanda sənətkarlığın aparıcı sahələrindən biri olduğunu nəzərə aldıqda bu sahə ilə bağlı leksikanın xüsusi sahə leksikası olduğunu söyləyə bilərik. Belə leksikanın öyrənilməsi təkcə dilin leksik sisteminin öyrənilməsi olmayıb, eyni zamanda həmin xalqın mədəniyyətinin, dünyaya baxışının öyrənilməsidir. Bu məsələyə münasibət bildirən H.Əsgərov yazır ki, dilin sahə leksikalarının tədqiqi leksik sistemin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki sahə leksikası dilin ümumi lüğət tərkibi əsasında formalaşır. Əslində dilin ümumi lüğət tərkibi ayrı-ayrı sahə leksikalarının cəmidir (3, 85).

Məlum olduğu kimi, dilçilikdə sözün müxtəlif təhlil səviyyələri qeyd olunur. Nəzəri dilçilikdə geniş yayılmış belə bir fikir mövcuddur ki, sözün təhlilinin dörd səviyyəsi vardır: 1. Fonematik (fonem tərkibi); 2. Morfematik (morfem tərkibi); 3. Leksematik (söz lüğət tərkibinin ikitərəfli nominativ vahidi kimi); 4. Leksik-semantik (sözün leksik-semantik variantları və ayrı-ayrı mənaları səviyyəsi) (9, 407-408). Ümumi dilçilikdə geniş yayılmış yuxarıda verdiyimiz sözün təhlili səviyyələrinə münasibət bildirən A.Axundov yazır ki, bunlardan birinci ikisi ifadə planına, sonuncu ikisi isə məzmun planına aid edilir. Geniş yayılmış dilçilik təliminə görə söz təhlilinin dilin mənalı vahidi kimi iki səviyyəsi vardır: 1) leksik və 2) qrammatik səviyyələr. Leksik səviyyə iki istiqamətdə olur: a) leksik və b) semantik səviyyələr. Sözün təhlilinin leksik səviyyəsi sözü leksik vahid kimi nəzərdə tutur və onun leksik mənalarını öyrənir. Sözün leksik mənası dedikdə, onun real, maddi, əsas lüğəvi mənası nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən leksik məna ümumiyyətlə söz mənası ilə müqayisədə xeyli konkretir (1, 151-152). Dulusçuluq leksikasına da məhz bu cəhətdən yanaşmaq tələb olunur. Yəni bu sahəyə aid leksik vahidlər həm leksik, həm də leksik-semantik cəhətdən öyrənilə bilər. Görkəmli türkoloq K.M.Musayevə görə, konkret bir dilin leksikası tarixinin öyrənilməsinin ən düzgün metodu onun tematik qruplar üzrə tədqiqidir (8, 82). Dulusçuluq leksikası xüsusi sahə leksikası olduğundan onun daxilində müxtəlif tematik qruplar müəyyənləşdirmək və həmin qruplar üzrə araşdırma aparmaq olar. Dulusçuluğa aid ayrı-ayrı araşdırmalarda sənətin bu sahəsi ilə bağlı ayrı-ayrı terminlər, leksik vahidlər barəsində müxtəlif məlumatlar verilir. Tarixçi və etnoqraf alimlər dulus çarxı, dulus kürələri, dulus gilinin kimyəvi tərkibi kimi problemləri daha çox tədqiq etmiş (11; 6; 7; 4), bəzi tədqiqatlarda isə dulusçuluğun etnik mədəniyyət və etnosun mifik dünyagörüşü ilə əlaqəsi araşdırılmışdır (10).

Dilçilik ədəbiyyatında dulusçuluq leksikası V.N.Berejnyakin əsərində ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur. Müəllif Ukrayna dilinin Şərqi Pole dialektindəki dulusçuluq leksikasını dialekt leksikası kimi araşdırmışdır (5). Y.B.Şerbina və N.V.Mirqorodskayanın "Ukrayna xalq dulusçuluğu və onun terminologiyası" məqaləsində dulusçuluq leksikasının ayrı-ayrı tematik

qrupları üzrə bəzi terminlər nəzərdən keçirilir (12). Lakin bu əsərlərin heç birində dulusçuluq leksikasının müfəssəl tematik təsnifi verilməmiş, dulusçuluq leksikasının semantik xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır.

Dulusçuluq leksikası maddi mədəniyyət leksikasının tərkib hissəsi olduğundan bu leksikada etnosun mədəniyyəti, ətraf aləmə, dünyaya münasibəti də əks olunur. Maddi mədəniyyətlə mənəvi mədəniyyət qarşı-qarşıya durmur, bir-birini tamamlayır. Bu mənada istənilən maddi mədəniyyət nümunəsində etnosun mənəvi mədəniyyəti də öz əksini tapmış olur. Problemə bu baxımdan yanaşdıqda dulusçuluq leksikasının koqnitiv mahiyyətindən danışmaq lazım gəlir. Linqvokulturologiya baxımından dulusçuluq leksikasında xalqın keçib gəldiyi tarix daşlaşmış şəkildə indi də yaşayır. Dulusçuluq leksikasında özünü göstərən bu xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaq üçün bu sahəyə aid leksik vahidlər müəyyənləşdirilməli, sistem daxilində həmin sistemi əmələ gətirən ayrı-ayrı vahidlər arasındakı semantik əlaqələr üzə çıxarılmalıdır. Bunu yerinə yetirmək üçün dulusçuluq leksikasını tematik cəhətdən təsnif etmək lazım gəlir.

Dulusçuluq leksikası maddi və mənəvi mədəniyyəti əks etdirdiyindən hər bir etnosun dulusçuluqla bağlı istifadə etdiyi leksik vahidlər də bir-birindən kifayət qədər fərqlənir. Bu mənada dünya dillərindəki dulusçuluq leksikasını tam ehtiva edən və bütün dillər üçün ümumi olan təsnif vermək çətindir. Biz Azərbaycan dilindəki dulusçuluq leksikasını tematik qruplar üzrə təsnif edərkən H.Əsgərovun təsnifini (3, 184-191) əsas götürmüş və həmin əsasda təsnifat aparmışıq. Azərbaycan dilinin dulusçuluq leksikasını aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1. Dulusçuluqla bağlı peşə və sənət adları ifadə edən leksik vahidlər. Bu qəbildən olan leksik vahidlər öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Onların bir qismi ədəbi dildə, bəziləri isə Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrində qeyd alınmışdır. Bu tematik sahəyə aid olan sözlərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *çölməkçi* "saxsı qab qayıran usta, dulusçu", *dulus* "saxsı qab qayıran usta" (ADİL, I, 700), *dulusçu* "saxsı qab qayıran usta" (ADİL, I, 700), *dulusçuluq* "dulusun işi, peşəsi, sənəti" (ADİL, I, 700), *dulusluq* "dulusun işi, peşəsi, sənəti" (ADİL, I, 700), *kirəmitçi* "kirəmit ustası; kirəmitbişirən" (ADİL, II, 710), *küpçü* "gildən küp qayıran usta; dulusçu", *saxsıçı* "saxsı qablar qayıran usta, dulusçu" (ADİL, IV, 20), *sulakan* "gildən qab düzəldən adam" (ADDL, 446) və s.

2. Dulusçuluqda istifadə olunan əmək alətlərinin və onların hissələrinin adlarını bildiren leksik vahidlər. Dulusçuluq Azərbaycanda çox qədim zamanlardan geniş yayılsa da, dulus məmulatının istehsalı o qədər də mürəkkəb olmayan texnikaya əsaslanır. Dulusların istifadə etdiyi əmək alətləri içərisində əl və ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxları xüsusi yer tutur. Tədqiqatçılar arxeoloji materiallara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Azərbaycanda bizim eradan əvvəl IV minillikdən başlayaraq sürətlə fırlanan dulus çarxından istifadə olunmuşdur (2, 339). Ayaq çarxı dulus məmulatlarının istehsalında məhsuldarlığı artırmağa imkan yaratmış, eləcə də bu sənət növünün səciyyə və səviyyəsini dəyişmişdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda ayaq çarxından çox-çox əvvəl duluslar əl çarxından istifadə etmişlər. S.Ağamalıyeva qeyd edir ki, Azərbaycanda istər tarixən, istərsə də müasir dövrdə əl çarxından bir qayda olaraq qadın duluslar istifadə etmişlər (4, 75). Dulusçuluq leksikasının bu tematik qrupuna aid olan sözləri semantik sahələr şəklində aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

a) dulus çarxını (əl və ya ayaq çarxı), eləcə də onun ayrı-ayrı hissələrinin adını bildiren leksik vahidlər: *çarx* "dulus məmulatı hazırlamaq üçün dulusçuların istifadə etdikləri, öz oxu ətrafında fırlanan dairədən ibarət, əl və yaxud ayaqla işlədilən qurğu", *çarxbaşı* "dulus çarxının yuxarısında yerləşən hissə", *daban* "dulus çarxında oxun keçdiyi yer", *ətək* "dulus çarxının aşağıdakı lövhəsi", *qəlib* "dulus çarxı", *oyuq* "dulus çarxının dabanında olan deşik", *üst kında* "dulus çarxının yuxarıdakı lövhəsi", *yasdıq* "dulus çarxında oxun keçdiyi yer" və s.

b) dulus məmulatının bişirilməsi zamanı istifadə olunan alətlərin adını bildiren leksik vahidlər: *gəlbəri* "dulus kürəsində istini nizamlamaq üçün alət", *qıra* "dulus kürəsinə qalamaq üçün istifadə edilən ucu qarmaqlı uzun alət", *səpmə* "dulus kürəsində bişirilən qabların altının

yapışmaması üçün onların altına qoyulan dəmir təbəqə", *zola* "dulus kürəsində istinin nizamlanması üçün yanacağı qarışdırmağa xidmət edən 4-5 m uzunluğunda ağac şüvül" və s.

c) dulus məmulatı hazırlanarkən onlara forma vermək üçün istifadə olunan alətlərin adını bildirən leksik vahidlər: *bıçaq* "dulus məmulatına forma verərkən dulusun istifadə etdiyi taxta bıçaq", *çikol* "gil qablara forma vermək üçün dulusun istifadə etdiyi taxta bıçaq", *eatrin* "dulusçu qadınların işlədikləri metal bıçaq", *karkar* "uzun boğazlı dulus məmulatlarının boğazını düzəltmək üçün dulusun istifadə etdiyi taxta parçası", *kartalax* "gil qabın dibinə forma vermək üçün istifadə olunan alət", *qabatrin* "dulusçu qadınların istifadə etdikləri taxta dəstəkli, hər iki tərəfi iti olan metal bıçaq", *qarğı darağı* "gil qabın boğazını düzəltmək üçün istifadə olunan qamış alət", *qələm* "gil qablara forma vermək üçün dulusun istifadə etdiyi taxta bıçaq", *lenə* "dulus məmulatının boğazını uzatmaq üçün dulusun istifadə etdiyi qamış parçası", *piatrin* "trapesiya şəkilli dulus bıçağı" və s..

ç) dulus məmulatının hazırlanmasında istifadə olunan digər alətlərin adını bildirən sözlər: *ərsin* "kündə taxtasını gil maddəsinin qalıqlarından təmizləmək üçün istifadə olunan taxta, yaxud dəmir alət", *gön* "dulus qadınların üzərində gil yumşaltdığı dəri məmulatı", *xul* "dulusçuluqda gil maddəsinə kündələmək üçün istifadə olunan kündə taxtası", *qalaq* "təndir düzəldərkən alt sırada qurulmuş gilin səthinin düzəldilməsi üçün istifadə olunan ağac alət", *naxış* "dulus məmulatında naxış açmaq üçün istifadə olunan taxta alət", *püşkər* "dulusçuluqda gil maddəsinə kündələmək üçün istifadə olunan kündə taxtası", *satıl* "dulus məmulatında naxış açmaq üçün istifadə olunan alət" və s.

3. Dulus məmulatlarının hazırlanması ilə bağlı müxtəlif proseslərin adlarını ifadə edən leksik vahidlər:

a) gil maddəsinin hazırlanması ilə bağlı proses adlarını ifadə edən leksik vahidlər: *həş* "gil maddəsi ayrıca, yaxud qumla birlikdə əl ilə yoğrularkən gil maddəsinin kənar qatışıqlardan təmizlənməsi", *naxım* "gil maddəsi ayrıca, yaxud qumla birlikdə əl ilə yoğrularkən gil maddəsinin kənar qatışıqlardan təmizlənməsi", *yoğurma* "gilin dəri üzərində yoğrulması" (gil qum ilə birlikdə yoğrulursa, bu, *qarışıq yoğurma*, ayrıca yoğrulursa, *xalis yoğurma* adlanır), *yumşaltma* "yoğrulmuş gildən ibarət palçıqın su səpmə vasitəsilə yumşaldılması" və s.

b) dulus məmulatının hazırlanması ilə bağlı istehsal proseslərinin adını bildirən leksik vahidlər: *boğazçıxarma* "darboğazlı qab formasını əldə etmək üçün kündənin ağzının büzüldüb yuxarıya doğru daraldılması", *dodaqçıxarma* "uzunboğazlı qab forması əldə edildəkdən sonra dulus məmulatının boğazının üst tərəfinin hazırlanması", *içaçma* "dulus çarxı üzərindəki kündənin orta oyuğunu genəldib dərinləşdirməklə düzəldiləcək qabın müvafiq formaya salınması", *qaqram* "dulus məmulatının hissələrə bölünərək hazırlanması prosesi", *qulpqoyma* "hazırlanmış dulus məmulatına sıyrıntı vasitəsilə qulp yapışdırılması" və s.

c) dulus məmulatının bişirilməsi, şirələnməsi (rənglənməsi) və qırılmış hissələrin bitişdirilməsi kimi istehsal proseslərinin adını bildirən leksik vahidlər: *bişirilmə* "hazırlanmış dulus məmulatlarının dulus kürəsində bişirilməsi", *qurudulma* "hazırlanmış yaş dulus məmulatının günəş və külək tutmayan yerdə qurudulması", *lehimləmə* "qırılmış, yaxud çatlamış dulus məmulatlarının sıyrıntı adlanan gil məhlulu ilə bitişdirilməsi", *pincləmə* "qırılmış gil qabların pinclə birləşdirilməsi", *şirləmə* "bişmiş dulus məmulatının üzərinə şir çəkilməsi", *tüstüvermə* "dulus məmulatının bişirilərkən çatlamaması üçün bişirilməzdən əvvəl onun tüstüyə verilməsi".

4. Dulusçuluqda istifadə olunan material və maddələrin adını ifadə edən leksik vahidlər. Dulusçuluq leksikasında bu tematik qrupa aid olan aşağıdakı leksik vahidləri göstərmək olar: *dəstəvar* "dulus məmulatı düzəltmək üçün hazır olan (yetişmiş) gil maddəsi", *düyün* "yayda quruma nəticəsində payız gilində əmələ gələn quru gil parçası", *kündə* "dulus məmulatı düzəltmək üçün yetişmiş gil palçıqından qoparılmış hissə", *qəzil* "çatlamaması üçün gil palçıqına vurulan keçi tükü", *qum* "dulus məmulatı hazırlanan gil maddəsinə qatılan dənəvər çay qumu", *lil* "gil məhlulu hazırlanarkən yerə səpilən çay lili", *list* "gil qabın formalaşması başa çatdıqda, hamarlama prosesində yaş qabın üzərindən yığılan gil maddəsi", *pəstayı* "dulus

məmulatı düzəltmək üçün hazır olan (yetişmiş) gil maddəsi", *sıyrıntı* "gil qabın formalaşması başa çatdıqda, hamarlama prosesində yaş qabın üzərindən yığılan gil maddəsi", *tikə* "dulus məmulatı hazırlamaq üçün yetişməyə qoyulmuş gil maddəsi", *ulam* "gil palçıqının uzunsov formada kündə üçün hazırlanmış parçası" və s.

5. Gil qabların bişirilməsində istifadə olunan xüsusi qurğu və təsisatların adlarını ifadə edən leksik vahidlər: *babasıl* "dulus kürəsinin günbəzinin çıxıntılarını örtən gil torpaq", *kürə* "dulusların gil qabları bişirmək üçün istifadə etdikləri örtülü soba", *qabxana* "bişirilmək üçün gil qabların yığıldığı dulus kürəsinin yuxarı kamerası", *ocaqlıq* "gil qabları bişirmək üçün istifadə edilən dulus kürəsinin aşağı kamerası", *odluq* "dulus kürəsində od yanan yer", *üst zindan* "bişirilmək üçün gil qabların yığıldığı dulus kürəsinin yuxarı kamerası", *yelçəkən* "kürədə odun yanmasını və kürədəki istiliyi tənzimləmək üçün tikili", *zuldan* "odluq və ağızlıqdan ibarət dulus kürəsi tipi" və s.

6. Dulusçuluqda istifadə olunan texniki üsul və naxış adlarını ifadə edən leksik vahidlər. Buraya aşağıdakı leksik vahidləri aid etmək olar: *bad* "təndir düzəldərkən istifadə olunan dulusçuluq üsulu", *boğaz* "gil qabların yuxarı hissəsi", *dibçək* "gil qabların aşağı hissəsi", *dodaq* "uzunboğaz qabların üst tərəfi", *göz* "gil calaqlarını birləşdirmək üçün onların üzərində açılan şırım", *köbə* "təndirin ağız hissəsi", *lülək* "təndir düzəldərkən istifadə olunan dulusçuluq üsulu", *loğana* "təndir düzəldərkən istifadə olunan dulusçuluq üsulu", *oyma* "gil, palçıq komasından müəyyən miqdarda gilin qoparılması", *piçənə* "yetişmiş gil palçıqından müəyyən miqdar qoparmaqla dulus məmulatı düzəltmə", *piyə* "təndir düzəldərkən istifadə olunan dulusçuluq üsulu", *zəncir* "gil su qablarının üzərindəli naxış", *zıvana* "gil calaqlarını birləşdirmək üçün onların üzərində açılan şırım" və s.

7. Sudan, eləcə də digər mayelərdən istifadə etmək üçün işlədilən məişət əşyalarının və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər. Göstərilən tematik qrupa daxil olan leksik vahidləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

a) gildən hazırlanmış piyalə və bardaq adlarını bildirən leksik vahidlər: *ayaq* "saxsı piyalə", *badiyə* "saxsı piyalə" (ADDL, 34), *badya* "içinə süd tökmək, yaxud maye tökmək üçün misdən, saxsıdan və s.-dən qayrılan altı gen böyük qab" (ADİL, I, 198), *badyaça* "balaca badya" (ADİL, I, 198), *bardaq* "su və ya başqa mayələr tökmək, yaxud içində piti bişirmək üçün saxsıdan, çinidən və s.-dən qayrılmış qulplu və ya qulpsuz darboğaz qab; səhəng, cürdək" (ADİL, I, 220), *səkçə* ~ *səkcə* "bardaq" (ADDL, 425), *səyçə* "bardaq" (ADDL, 431), *so:ça* "bardaq" (ADDL, 442), *sulakan* "badya" (ADDL, 446), *tin* "böyük bardaq" (ADDL, 498) və s.

b) su və digər mayelərdən istifadə etmək üçün işlədilən gildən düzəldilmiş digər əşyaların və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər: *aftafa* "lüləyi və qulpu olan su qabı; lüləyin" (ADDL, I, 52), *cürdək* "gildən, saxsıdan, şüşədən və s. materialdan qayrılan darboğazlı su qabı" (ADİL, I, 432), *dəndənə* "səhəngin oturacağı" (ADDL, 125), *dolça* "su və ya başqa maye tökmək üçün aşağısı nisbətən enli və ağız tərəfə doğru getdikcə daralan uzunsov qab" (ADİL, I, 666), *əngənəx'* "iri saxsı qab (paltarı suya çəkmək üçün)" (QAŞL, 148), *fariş* "səhəng", *fəşir* "dəstəmaz almaq üçün aftafa-ləyən", *güləbdən*, *güləbzən*, *güləbpuş* "güləb saxlamaq üçün aşağısı girdə, boğazı dar, uzun və qəşəng formalı çini və ya metaldan qab; güləbsüzən" (ADİL, II, 303), *güdil* "səhəng" (ADDL, 188), *gürni* "saxsı su qabı" (ADDL, 191), *haratzi* "qulplu saxsı qab" (ADDL, 195), *kuzə* "darboğazlı, aşağısı enli, qulplu saxsı su qabı; balaca səhəng, bardaq" (ADİL, II, 771-772), *künkü* "saxsı su qabı", *küp* "kürədə bişmiş sarı palçıqdan, gildən qayrılan iri saxsı qab" (ADİL, II, 779); "isti zonalarda suyu sərin saxlamaq üçün torpağa basdırılmış böyük gil qab", *küpəgilə* "kiçik küp" (ADDL, 268), *sürəhi* "qulpsuz, aşağısı girdə, dar boğazlı gil qab", *şərəng* "kiçik səhəng" (ADDL, 463), *tıxanc* "küplərin ağızını bağlamaq üçün gildən hazırlanmış konussəkilli qapaq" və s.

8. Su təchizatı ilə bağlı vasitələrin adlarını bildirən leksik vahidlər. Bu tematik qrupa daxil olan sözlər kəmiyyətcə çox deyil. Bu qəbildən olan leksik vahidlərə aşağıdakı sözləri aid etmək olar: *ana* (lülə) "iri diametrlili saxsı boru", *beçə* (lülə) "kiçik diametrlili saxsı boru", *çolaqov* "quyunun ağızını bağlamaq üçün saxsı qapaq", *daxıl* "suyun sərnəcə daxil olması üçün

saxsıdan düzəldilmiş yer", *güyüm* "içərisi ilə su aparmaq üçün qısa saxsı truba" (QAŞL, 167), *quyubaşı* "quyunun ağzını bağlamaq üçün saxsı qapaq", *noyça* "suyun sərnəcdən çıxması üçün saxsıda olan yer", *tapança* (lülə) "əyri saxsı boru", *tüing* "saxsı su borusu" (ADDL, 513), *sərnəc* (bulaq sərnəci) "paylayıcı saxsı boru".

9. Yemək hazırlamaq üçün işlədilən məişət əşyalarının və onların hissələrinin adını bildirən leksik vahidlər:

a) içərisində xörək bişirilən dulus məmulatlarının adlarını bildirən leksik vahidlər: *çölmə* "gildən qayrılmış qazan, qab; dopu" (ADİL, I, 497), *çölməg* ~ *çölməy* ~ *çölməx* "çölmə; xörək bişirilən saxsı qab" (ADDL, 106), *dopu* "ağzı və dibi dar, qarnı isə gen, kiçik kürə şəklində saxsı qab" (ADİL, I, 675), *dobı* ~ *dobu* ~ *dopı* "küpəoxşar balaca saxsı qab" (ADDL, 138, 141), *güvəc* "gildən qayrılan (bəzən içində xörək bişirilən) boğazı dar qab" (ADİL, II, 315-316), *topu* "kiçik qazan" (ADDL, 503).

b) süfrədə yemək yeyilərkən istifadə olunan dulus məmulatlarının adlarını bildirən leksik vahidlər: *badi* "saxsı nimçə" (ADDL, 34), *bulud* "böyük boşqab, uzunsov və ya girdə, dayaz iri boşqab" (ADİL, I, 358), *bulut* "iri çini qab" (QAŞL, 76), *çanax* "saxsı kasa" (ADDL, 89), *dalyar* "plov üçün iri və dərin saxsı qab; dövrə" (ADDL, 113), *dəhdəy* "kiçik kasa" (QAŞL, 121), *dəhmərdə* "iri, dərin boşqab" (ADDL, 123), *nimçə* "boşqab" (ADİL, III, 490), *sağan* "iri dərin boşqab" (ADDL, 415), *sağana* "iri dərin boşqab" (ADDL, 415), *şərvəti* "kiçik kasa, piyalə" (ADDL, 463), *teşvi* "dərin boşqab" (ADDL, 486), *tevin* "boşqab" (ADDL, 487), *yaxınkeş* "boşqab" (ADDL, 537), *yaşar* "balaca boşqab" (ADDL, 543) və s.

c) müxtəlif ərzaq məhsullarını saxlamaq üçün istifadə olunan dulus məmulatlarının adlarını bildirən leksik vahidlər: *ximçə* "ərinmiş yağ saxlamaq üçün küpdən kiçik üçqulplu saxsı qab", *xum* "böyük saxsı küp" (ADDL, 229), *küp* "yağ, qovurma və s. saxlamaq üçün iri saxsı qab", *küpə* "50 litrə qədər maye tutan və turşu saxlamaq üçün istifadə edilən saxsı qab", *mətərə* "saxsı pendir qabı" (ADDL, 353).

ç) "nəlbəki" anlayışını ifadə edən leksik vahidlər: *bölmə* "nəlbəki" (ADDL, 64), *bölməki* "nəlbəki" (ADDL, 64), *buşqab* "nəlbəki" (ADDL, 68), *çini* "nəlbəki" (ADDL, 103), *lengər* "nəlbəki" (ADDL, 326), *ləmbəki* "nəlbəki" (ADDL, 329), *nəlbəki* "stəkan, fincan altına qoyulan müxtəlif ölçülü çini və ya şüşə qab" (ADİL, III, 477), *zir* ~ *zirə* ~ *ziri* "nəlbəki" (ADDL, 562).

d) yemək və ərzaq hazırlamaqla əlaqəli dulus məmulatlarının adlarını bildirən leksik vahidlər *bəqqə* "süd sağmaq üçün kiçik saxsı qab" (ADDL, 49), *bəsdi* ~ *bəssi* "kiçik gil qab" (ADDL, 52), *donbalan* "saxsı nehrə" (ADDL, 141), *gillətzə* "kiçik saxsı qab" (ADDL, 182), *girdə* "iri saxsı qab" (ADDL, 183), *goduş* ~ *qoduş* "balaca saxsı qab" (ADDL, 185, 306), *nehrə* "yağ çıxartmaq üçün içində qatıq çalxalanan saxsıdan və ya ağacdan qayrılmış uzunsov qab" (ADİL, III, 468), *olxovdaşı* "üstündə xəmir yaymaq üçün gildən düzəldilmiş yuxayayan" (ADDL, 381), *orto* "saxsı qab" (ADDL, 382), *sağsərnəc* "sərnəc növlərindən birinin adı" (ADDL, 415), *sehın* "saxsı qab" (ADDL, 423), *seynə* "qulplu saxsı qab" (ADDL, 425), *suxura* "çini qab adı" (ADDL, 446), *sübüngə* "qatıq çalmaq üçün qab" (ADDL, 449) və s.

10. Gildən hazırlanmış məişət əşyalarının və digər predmetlərin adlarını ifadə edən leksik vahidlər. Dulus məmulatlarından təkə su və digər mayeləri saxlamaq, yemək hazırlamaq üçün deyil, eləcə də insan məişətinin digər sahələrində də geniş istifadə olunmuşdur. Bu tematik sahəyə aid leksik vahidləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) gildən hazırlanmış alət adlarını ifadə edən leksik vahidlər: *burbuğ* "saxsıdan düzəldilmiş qədim çalğı aləti" (ADİL, I, 362), *buta* "içində qızıl, gümüş əritmək üçün odadavamlı materialdan (gildən) qayrılmış qab" (ADİL, I, 365).

b) gildən hazırlanmış tikinti materiallarının adlarını ifadə edən leksik vahidlər: *kərpic* "düzbucaq şəklində qəliblənmiş (bişmiş və ya çiy) gildən hazırlanan tikinti materialı" (ADİL, II, 687), *kirəmit* "damların üstünü örtmək üçün gil, ya sementdən hazırlanan novşəkilli lövhəcik" (ADİL, II, 710).

c) "sidik və ifrazat yığılmaq üçün uşaq beşiyinin altından asılmış gil qab" anlayışını ifadə edən leksik vahidlər: *oxana* "beşikdə uşağın sidik və ifrazatı üçün qoyulan qab" (ADDL, 380), *sibinç ~ cilbinc ~ silbinç ~ silviş ~ sirbinc ~ silvinç* "sidik və ifrazat yığılmaq üçün uşaq beşiyinin altından asılmış gil qab" (ADDL, 435), *sibitcə* "sidik və ifrazat yığılmaq üçün uşaq beşiyinin altından asılmış gil qab" (ADDL, 435).

ç) gildən hazırlanmış məişət əşyalarının adlarını ifadə edən leksik vahidlər: *çıraq* "gildən hazırlanan işıqlandırıcı cihaz", *dibçək* "içinə torpaq tökülərək gül, kol və başqa bitkilər əkilən qab" (ADİL, I, 618), *qəlyan* "tənbəki çəkmək üçün gildən hazırlanmış cihaz", *manqal* "içində od qalmaq üçün dəmirdən, misdən və ya gildən düzəldilmiş müxtəlif biçimli qab" (ADİL, III, 289), *pusus* "gildən hazırlanmış çıraq" (ADDL, 409), *səppə* "gildən hazırlanmış dayaq (sac, qazan və s. üçün)" (ADDL, 428), *taparan ~ təpəran ~ təpərə* "gildən düzəldilmiş zibil qabı" (ADDL, 481), *şamdan* "şam qoyulmaq üçün gildən hazırlanmış altlıq".

Dulusçuluq leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, dulusçuluq leksikası xüsusi sahə leksikasıdır. Bu sahəyə aid ayrı-ayrı leksik vahidlər dulus məmulatının hazırlanmasının bütün mərhələlərini özündə əks etdirir. Dulusçuluq sözləri semantik sahə daxilində tematik qruplara ayrılır ki, bu da dulusçuluq sənətinin özünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu sahə leksikasında gildən düzəldilmiş məişət əşyalarının adını bildirən leksik vahidlər öz zənginliyi ilə seçilir. Buna səbəb tarixən və müasir dövrdə azərbaycanlıların məişətində dulus məmulatlarının böyük rol oynamasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı: Maarif, 1979. 254 səh.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı: Elm, 1988. 456 səh.
3. Əsgərov H. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2006. 447 səh.
4. Агамальева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку: "Элм", 1987.
5. Бережняк В.Н. Лексика гончарства восточнополесского диалекта. Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев: 1996. 26 стр.
6. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения, Москва: Наука, 1978. 275 стр.
7. Карпова О.В. Украинское гончарство по материалам собрания Российского Этнографического музея: конец XIX-XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург: 2006. 295 стр.
8. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков, Москва: Наука, 1984. 226 стр.
9. Общее языкознание. Внутренняя структура языка, Москва: Наука, 1972. 565 стр.
10. Рахно К.Ю. Гончарство в традиционной культуре славянских народов. Мифология и обрядность. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Лвов: 2010. 229 стр.
11. Цетлин Ю.Б. Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения, Москва: ИАРАН, 2010. 268 стр.
12. Щербина Е.Б., Миргородська Н.В. Українське народне гончарство і його термінологія // Виснік Харківська державна академія дизайну і мистецтв, №3, 2009. стр. 165-170.

Mənbələr

- ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı: "Şərq - Qərb", 2007. 568 səh.
ADİL - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, Bakı: "Şərq - Qərb", 2006. I c. 744 səh.; II c. 792 səh.; III cild, 672 səh.; IV c. 712 səh.

QAŞL - Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: "Elm və təhsil", 2011. 440 səh.

GÜLƏR QASIMOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

İBRİ DİLİNDƏ KÖK VƏ ƏSAS ANLAYIŞI

Açar sözlər: *İbri dili, kök, əsas, struktur*

ROOTS AND BASES OF WORDS IN HEBREW

In Hebrew all related words have the general part. This general part is named "shoresh" - "root". Vowel sounds do not enter into structure of a root. The root does not exist independently, separately from words. The root is not such part of a word which can be spelt somehow. The structure of a root of a word can include any letter of the alphabet. Depending on phonetic properties of letters, roots are divided into two groups: 1) stable roots which are consist of resistant letters. They are kept and spelt in all forms of a word and 2) weakly roots in which one or more letters lose the pronunciation, or drop out of a root, or assimilate with the subsequent letter of a root. The quantity of consonants of a root can vary from 2 up to 5. In most cases roots of words are consist of three consonants. The root is used as an initial material for construction of words.

Key words: *Hebrew, root, base, structure*

Dünya dilləri müxtəlif quruluşa olduğundan dillər üçün sözün morfoloji quruluşu da müxtəlifdir. Məsələn, rus dilində söz əsas, kök və şəkilçi deyə üç yerə, türk dillərində söz kök və şəkilçi deyə iki yerə, sami dillərində isə kök və əsas olmaqla iki yerə ayrılır. Sözün fonetik quruluşu ilə morfoloji quruluşu, sözün fonetik tərkibi ilə morfoloji tərkibi eyni şey olmadığı kimi, sözün quruluşu və tərkibi anlayışlarını da eyniləşdirmək olmaz. Sözün tərkibi anlayışı quruluşundan daha geniş məfhumdur. Sözün tərkibi anlayışına sözün tərkibindəki səslər, hecalar, vurğu, sözün kökü və affikslər daxildir. Sözün tərkibinə daxil olan maddi hissələrin hamısı eyni dərəcədə mənalı vahidlər deyildir. Səs və hecalar ayrılıqda heç bir məna ifadə etmir. Bunlar yalnız söz şəklində birləşdikdə ictimai məna kəsb edir. Sözün mənalı vahidləri kök və affikslər hesab olunur. Dünya dillərində kök sözün leksik-semantik və qrammatik mənası olan, müəyyən suala cavab verən və sintaktik vəzifə daşıyan hissəsi, şəkilçi isə leksik mənaya malik olmayıb dəyişən hissəsidir.

Sami dillərində kök samit səslərdən təşkil olunub. Saitlər isə kökün tərkibinə daxil deyildir. Saitlər samitlərlə birlikdə əsas kimi qəbul edilir. Əsas isə sözün leksik-qrammatik məna ifadə edən və affikslərlə işlənən hissəsidir. İbri dilində kök tələffüz edilmir, dildə söz kimi mövcud deyil, lakin qrammatik abstraksiyadır, bu və ya digər kökdən həm ismi, həm də feli əsas yarana bilər (məsələn, מלם –[mem, lamed, xaf] kökündən מלם –[malax]-[hökmranlıq etdi] feli əsası və מלם –[melex]-[hökmdar, şah] ismi əsası yarana bilər.

Yəhudi qrammatikləri kökə belə tərif verirlər: “Kök müxtəlif sait və affikslərin yığılmasından düzəlmiş əsas və sözlərin samitlərdən yığılmış əsasının “karkasından” morfoloji ayrılmış hissəsidir” (6,50). Kök və ya kökün “nümayəndəsi” kimi samişünaslar keçmiş zaman III şəxs, tək, kişi cinsi formasını götürürlər. İbri dilindəki kök aqqlütinativ dillərdəki kökdən ciddi surətdə fərqlənir. Aqqlütinativ dillərdə kök ad və fel köklərinə bölünür. Lakin ibri dilində kökün verballıq və nominallıq ideyası qarışıq halda olduğundan o, yalnız morfoloji vasitələrlə müəyyən edilə bilər. İbri dilində kökdən saitlər vasitəsilə həm isim, həm sifət, həm fel, həm də zərf düzəltmək mümkündür. Kökün tərkibinə daxil olan samitlərin fonetik xüsusiyyətlərindən

asılı olaraq köklər salim və qeyri-salim olmaqla iki yerə bölünürlər. İbri dilində salim köklər dedikdə işləndiyi əsaslarda bu əsasın qaydalarından xaric heç bir şəkildə təzahür etməyən köklər nəzərdə tutulur. Verilmiş kök ətrafında qruplaşmış salim kök samitləri sözün bütün yuvacığında dəyişməzdir. Salim köklər hər cür söz yaranması zamanı dəyişməz qalır. Kökün tərkibinə həm də “kök səsi” kimi qrammatiklərin zəif samitlər adlandırdığı və həm də samit səslər hesab olunan saitlər- ַ –[vav] və ׀ –[yud] daxildir. Bir çox hallarda ׀ –[nun] hərfi də zəif samit kimi qəbul edilir və onun daxil olduğu əsas qeyri-salim hesab olunur. Qeyri-salim köklər boğaz samitləri və zəif samitlərin iştirak etdiyi köklərdir. Boğaz samitləri və adları qeyd olunan zəif samitlərin fel əsaslarını dəyişdirməsi, ilk növbədə, onların ibri dilinə xas bir sıra fonetik qaydalara uymaması ilə bağlıdır. Kökdəki müəyyən forma dəyişiklikləri zamanı zəif samitlər ya samit səslərini itirir, ya uzun saitlə əvəz olunur, ya da tamamilə kökdən düşürlər. Salim əsaslarda isə kök samitlərindən heç biri boğaz samiti olmamalı, həmçinin, tərkibində ׀, ַ, və ׀ samitləri olan köklər müxtəlif əsaslarında işlənərkən onlarda həmin əsasın qaydalarından xaric heç bir forma dəyişikliyi olmamalıdır.

Köklərin ümumi miqdarından asılı olaraq bir sıra qruplara ayırmaq mümkündür. Sami dillərində köklər adətən üç samitdən ibarət olur. Lakin bəzən dörd, nadir hallarda isə beş samitə də rast gəlmək olar. Lüğət tərkibində çox az miqdarda ikisamitli köklərə də rast gəlinir.

İbri dilində ikisamitli köklərin mövcudluğu məsələsi yəhudi qrammatiklərinin mübahisə mövzusu olmuşdur. Sami dillərində yalnız iki samit səsi olan kifayət qədər ismi və feli əsaslar mövcuddur. Yəhudi qrammatiklərinin əksəriyyəti ikisamitli kök anlayışını qəbul etmir, ikisamitli əsasların üçsamitli əsaslarda baş verən assimilyasiya prosesindən yaranıldığını iddia edirlər. Lakin sami dillərində, o cümlədən ibri dilində əsasın qoyuluşu, həmçinin bəzi hallarda sami dillərinə qohum olan qədim Misir dilinə aid sözlərin müqayisəsi sami dillərində çox az miqdarda ismi əsasların iki kök samitindən ibarət olmasını deməyə imkan verir. İkisamitli əsaslara אב –[av]-[ata], אב –[ax]-[qardaş], אב –[ax]-[amma] və s. misal göstərmək olar. Bir qayda olaraq bu isimlər mürəkkəb formalarda (izafət birləşməsinin birinci tərəfində çıxış edərəkən) və bitişən əvəzliliklərlə işlənərkən uzun saitdən istifadə olunur. Beləliklə, bu isimlər uzun sait səs qəbul edərək üçsamitli köklərin ümumi sisteminə uyğunlaşırlar. Məsələn:

אחי משה –[axiv Moşe]-[Musanın qardaşı]

Üçsamitli adlanan köklər adından göründüyü kimi üç samitdən təşkil olunur. Sami dilləri özünəməxsus quruluşla xüsusi qohum qrup kimi formalaşanda köklər artıq üçsamitli idi. İbri qrammatikasında üçsamitli kök tərkibi haqqında yeni nəzəriyyə X-XI əsrlərdə qəbul edilmişdir. Bu əsrlərdə yaşayan əslən Şimali Afrikadan olan və yəhudi qrammatikasının banisi hesab olunan Yehuda ben David Xəyyuc ilk dəfə olaraq üçsamitli kök nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Xəyyucun fel haqqında yazılmış iki əsəri onun dövrünə qədər yəhudi qrammatikasında hakim olan ikisamitli, və hətta birsamitli kök anlayışını darmadağın etdi. Xəyyuc iddia edirdi ki, ikisamitli köklər üçsamitli köklərin fonetik dəyişikliyindən meydana çıxmışdır. Üçsamitli əsaslar salim və qeyri-salim olmaqla iki qrupda öyrənilir. Üçsamitli köklərdən bəzilərində üçüncü kök samiti ikinci kök samitinin təkrarıdır. Belə qrupun kökləri öz aralarında yaxın mənaya malikdirlər. Belə qruplara “kök yuvarcıqları” və ya “qohum köklər” deyilir. İki ümumi kök samiti verilmiş qrupun ikisamitli yuvarcığını təşkil edir. İbri dilində geniş yayılmış kök yuvarcıqlarından biri də “ayırmaq, parçalamaq” mənasını verən פּרַךְ əsasıdır:

פּרַךְ –[parad]-[ayırmaq] פּרַז –[paraz]-[bölmək, genişləndirmək]

פּרַח –[parax]-[açılmaq] פּרַט –[parat]-[ayırmaq, parçalamaq]

פּרַק –[parak]-[hissələrə ayırmaq] פּרַש –[paraş]-[ayırmaq, açmaq]

פּרַץ –[paraç]-[cıırmaq, yarmaq] פּרַר –[parar]-[xırdalamaq]

פּרַע –[para]-[dağıtmaq] פּרַש –[paras]-[dartmaq, sərmək]

Üçsamitli köklərə nisbətən dördsamitli köklərə ibri dilində daha az rast gəlinir. Bu köklərin təsrifində bəzi fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Dördsamitli köklər əsasən, piel, pual

və hitpael bablarında ifadə olunurlar. Dördsamitli köklər yaranması nöqtəyi- nəzərindən və mənşələrinə görə bir neçə qrupa ayrılırlar:

1. İsmi əsasdan yaranmış felin kök samitlərinin tərkibinə samit prefiks daxil etməklə. Bu əsaslar bir qayda olaraq, piel, pual və hitpael babında ifadə olunur. Bəzi qrammatiklər bu kökləri düzəltmə hesab edərək onların prefikslər vasitəsilə düzəldiyini iddia edirlər. Həqiqətən də, bu köklər, fel əsaslarının qarşısına ψ –[şin], $\aleph$ –[alef], τ –[tav] prefikslərinin artırılması ilə yaranır və leksik-semantik cəhətdən icbarlıq ifadə edirlər. Eyni zamanda bu dördsamitli köklərin bu növünün digər sami dillərindən alınması fərziyyəsi də mövcuddur (ərəb və arami dillərində icbarlıq bu bablarda göstərilir). Məsələn:

חרר –[xarar]-[azad olmaq]   שיחרר –[şixrer]-[azad etmək]
כנע –[kana]-[inanmaq]   שיכנע –[şixna, şixnea]-[inandırmaq]

2. İkisamitli köklərin reduplikasiyası (təkrarı) yolu ilə. Bəzi xüsusi hallarda ikisamitli əsaslar təkrar olunaraq hərəkətin çoxlu sayda təkrarını göstərir. Məsələn: פִּיטַפַּט –[pitpet]-[çərənləmək], מִישַׁמֵּשׁ –[mişmeş]-[əl ilə yoxlamaq], חִינְחֵן –[xinxen]-[bəzənmək], חִיטְחֵן –[hitxanxen]-[naz etmək], גִּלְגַּל –[qalqal]-[təkrar, çarx] və s.

3. Bibliyada bəzi klassik fellər dörd kök samitinə malikdir: רִיעֵנַן –[rienen]-[təravətləndirmək].

4. Bir çox alınma sözlərin ibri dilində ifadəsi də dörd kök samitindən ibarət fellərdir : טִילְפֵן –[tilpen]-[zəng etmək], אִירְגַן –[irqen]-[təşkil etmək],

5. Lüğət tərkibində az sayda dörd kök samitindən ibarət isimlərə də rast gəlinir: בַּרזֵל –[barzel]-[dəmir], חֶרְמֵשׁ –[xerməş]-[oraq], עֶקְרָב –[akrav]-[xərçəng] və s.

İbri dilində nadir hallarda rast gəlinən beşsamitli köklər bir qayda olaraq ikisamitli və üçsamitli köklərin təkrarı ilə və ya, bu və ya digər axırıncı samit səsin dəyişməsi yolu ilə yaranırlar. Beşsamitli köklərin yaradılmasında həm də ψ –[şin] prefiksi və τ –[tav] sonluğu iştirak edir. Bu köklərdən adətən, hərəkətlərin təkrarını ifadə etmək və ya rənglərin tündləşməsini göstərmək üçün istifadə olunur:

סֶחַרְחַר –[sexarxar]-[firlanan, dövrə vuran], חֶבְצֵלֶת –[xavaçelet]-[suzanbağı], צַפְרָדַע –[çfardea]-[qurbağa] və s.

Köklərin başlıca olaraq üç kök samitindən ibarət olması sami dillərinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəcəbli Ə. «Dilçiliyə giriş kursu», Bakı, 2008, 210 s.
2. Айхенвальд А.Ю. «Современный иврит», Москва 1990, 148 с.
3. Гезениус В. «Еврейская грамматика» Перев. К.А.Коссовича Спб- 1879, 600 с.
4. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. Москва, 1972, 444 с.
5. Зелигер Л. «Иврит: Фонетика и Морфология», Москва 1992, 686 с.
6. Немченко В.Н. «Введение в языкознание», Москва 2008, 580 с.
7. Троицкий И.Г. «Грамматика еврейского языка», Спб- 1908, 186 с.
8. Segal M.H. “A Grammar of Mishnaic Hebrew. 2nd ed.” Oxford: Clarendon Press, 1958, p. 288
9. אשר ויזר "דיקדוק הלשון העברית", תל-אביב 1953, עמ' 160
10. הר-זהב צבי - דקדוק הלשון העברית, כרך שני, חלק שני, תל-אביב ה'תשי"ב, עמ' 256

NİGAR HACIYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA PARSELYAT KONSTRUKSIYALAR SİNTAKTİK EKSPRESSİVLİYİ YARADAN VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: dil, sintaktik quruluş, cümlə, Azərbaycan dili

CREATE THE EKSPRESSIVLIYI SYNTACTIC STRUCTURES IS ONE OF THE TALES PARSELYAT

Expressiveness of the language features from the concept. This creates the concept of a variety of languages. The syntactic structure of the tools, is particularly notable expression of this structure formed by sığışmış sentence structures. Ekspressivliyin of syntactic language is very broad possibilities. Figuratively speaking, in certain syntactical sentence falls into the expressive types, frost nozzles can be expressive. Syntactic events, syntactic figures plays a major role in this respect.

Key words: *language, syntactic structure of sentences, Azerbaijanian language*

Ekspressivlik dilin ifadəlilik xüsusiyyətlərindən doğan bir anlayışdır. Bu anlayışı dilin bir sıra vasitələri yaradır. Həmin vasitələr arasında sintaktik quruluşun, bu quruluşa sığışmış cümlə konstruksiyalarının əmələ gətirdiyi ekspressiya xüsusilə seçilir. Azərbaycan dilində ekspressivliyin sintaktik imkanları çox genişdir. Obrazlı şəkildə desək, müəyyən sintaktik şəraitdə cümlə tipləri ekspressiv mühitə düşür, ekspressiv dona bürünə bilir. Sintaktik hadisələr, sintaktik fiqurlar bu baxımdan başlıca rol oynayır.

«Ekspressivlik» termini ifadəlilik anlayışının sinonimi kimi çıxış edir. Bu baxımdan nağıllarda xüsusi stereotip ifadələr işlənir ki, mətnlərdəki ekspressivlik əlaməti bu ifadələrin köməyi ilə daha da güclənir. Bu ifadələr ənənəvi formulalardır, nitq klişələridir.

Formula poetik kateqoriya sırasına daxildir. Bu linqvistik hadisə deyil. Amma dilin leksik-semantik, sintaktik-funksional sisemindən kənarında formula yoxdur.

Üslubi formulaların xalq yaradıcılığında ekspressivlik yaratma imkanları haqqında ayrı-ayrı tədqiqatlarda danışılmış, ənənə - formula - mətn birliyinin bədiiliyi, ifadəliliyi qüvvətləndirdiyi faktları aşkar edilmişdir.

Formulalar poetik təfəkkürün məhsuludur və bu müxtəlif folklor janrlarında tarixi inkişaf prosesi keçirmişdir. Nəsrin poetikasının tarixi inkişaf gedişində şeirlə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qoşulmalar nitq universalialarına aid olub canlı danışığın spontan xarakteri ilə birbaşa əlaqədardır. Belə konstruksiyalar emfaza mexanizminin əsas vasitəsi olub söyləmin müəyyən ünsürünün intonasiya ilə parçalanmasıdır. Qoşulmalar əsas fikri davam etdirdiyi üçün davamedici funksiya daşıyır. Ona görə də birinci söyləm semantik münasibətdə aftosemantik, qoşulan hissə isə sinsemantik xarakteri kəsb edir.

Qoşulmalar dil sisteminin kommunikativ-sintaktik səviyyəsinə aid hadisədir. Bu hadisə parselyasiya hadisəsi ilə bağlı olub nitq sintaksinin tipik təzahürüdür. Bu təzahür vasitəsi nitq-təfəkkür prosesi ilə əlaqədardır.

«Söyləmin sonrakı elementləri şüurda eyni zamanda deyil, ancaq əsas fikir söyləndikdən sonra meydana çıxır» (70, s. 5). N.Valqınanın bu fikri həqiqətə tamilə uyğundur. Əsas hissə ilə əlavə hissə arasında qoşulma əlaqəsi müəyyən dərəcədə zəifləyir, daha doğrusu, qırılır, kəsilir.

Nağıl dilinin sintaktik vahidləri içərisində qoşulma konstruksiyaların yeri xüsusi olaraq görünür. Bu konstruksiyalar nağılçının təhkiyə dilində, surət və tiplərin nitqin işlənərək yüksək ekspressivlik yarada bilir.

Tədqiqat göstərir ki, bu cür konstruksiyalar nağıllarda müəyyən fikrin ifadəsinin xarakterik bir vasitəsi kimi üzə çıxır. Bəllidir ki, «dilimizdə qoşulma konstruksiyalar, başlıca olaraq, söyləmin «yeni!ni ifadə edən, hadisələrin rasionel inkişafını şərtləndirən əlamətlərinin xüsusi nəzərə çəpdirilməsi əsasında meydana çıxır. Qoşulma konstruksiyalar əsas söyləmdən-özül cümlədən qopub-ayrılan və özünü məndə rəngarəng şəkildə göstərən sintaktik vahidlərdir. Özül cümlələrlə qoşulmalar arasında davamedici fasilə olur və qoşulmalar nitqin emfatik mexanizmini yaradan mühüm vasitə kimi çıxış edir. Konstruksiyalar mətnin semantik

cəhətdən öndə gedən minimal hissəsi ilə bağlı olur» (70, s. 5; 104, s. 6; 100, s. 20-22; 41, s. 3). Məsələn üçün: -Dağa qalxdı. Çətinlik çəkə-çəkə (AN.III,22) Dünyanın dalından dəymişdi. Düşünə-düşünə (AN,III,83)

Bunları nağıl dilində də ətraflı və sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb etmədən nağıl mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ekspressivlik imkanlarını da bütöv şəkildə şərh etmək mümkün deyil.

Nağıl dilində geniş işlənən, amma kökü tarixin müəyyən dərinliklərinə gedib çıxan sintaktik parselyasiyalardan da müvafiq şəkildə istifadə olunur. Parselyasiyalar - qoşulma və ya əlavə cümlələr əsas cümlədən sonra gəlməklə sanki əsas cümlədə söylənməli olan, lakin sonradan yada düşən və ya əvvəlki fikri dolğunlaşdırmaq, izah etmək, konkret nümunələrlə isbat etmək xarakteri daşıyan yarımçıq cümlələrdən ibarətdir və bədii dil üçün müvafiq vastələrdir (36, s. 95).

Qoşulma konstruksiyalar, əlbəttə, əvvəlcə danışmaq-nağıl xüsusiyyətləri kimi formalaşandan sonra birbaşa yazılı dilə də yol açmış, həm danışmaq dilində, həm də ədəbi-bədii dildə ifadəlilik, fikir ifadəsi faktı kimi sabitləşmişdir. İfadə olunan fikir mətn progressiyası üçün məntiqi sıçrayış təşkil edə bilir

Ümumən, nağıl dili sintaksisinin əsaslı fərqlənən əlamətlərindən biri personajların nitqinin planlaşdırılmaması, təbii gedişatı, xətti inkişafı, eləcə də «spontanlığı»- şərtlənməmiş dəyişkənliyi qoruyub saxlamı ilə əlaqədardır.

Qoşulmalar rəşional fikrin əsas ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, özünün ekspressiv-emosional-estetik əlamətləri ilə diqqəti çəkir, odur ki, nağıllarda yalnız surət və personajların nitqini «bəzəmir», həmçinin də nağılçının təhkiyəsində xarakterik bir cümlə tipi kimi işlənməkdədir.

Nağıl dilində qoşulmaların meydana gəlməsi və ekspressivlik yaratma momentləri nağıl qəhrəmanlarının nitq və təfəkkür tərz, düşükləri psixoloji vəziyyətləri, ətraf mühitin, ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə bağlıdır. Aşağıdakı hallar belə konstruksiyaların nağıl dilində mövcudluğunu və ekspressiv çalar yaratdığını əyanlaşdırır. Məs.:

1) Əlavə mühakimə kimi: Gördü ki, qoca pirani bir kişi oturub, **qabağında manqal, əlində batman kitab** (AN, II, 17), Pəri xınım bütün tilisimlərin açarını bilirdi. **Bir tilsimdən başqa** (AN, II, 11).

2) Hərəkətin şəratinin dəqiqləşdirilməsi və ya əşyanın, şəxsin keyfiyyəti kimi: – İndi ki, belədi, mən bu əhvalatı sənə danışaram, **ancaq bir şərtlə** (AN, II, 98).

Arvadım Gül bunun sözlərinə qulaq asmayıb, heç bir cavab verməyib atı minib yola düzəldi. **Mən də yallah onun dalınca...**(AN, II, 99).

3) Əvvəl deyilənin izahı kimi: – Bala, burada iki ilan padşahı var. **Bir ağ ilan, bir qara ilan** (AN, II, 134). Bu konstruksiya daha qədim formadır. «Kitabi-Dədə Qoçru» dilini xatırladır: Anda eki qılıc var: biri qınlı, biri qınsız. Gördülər ki, bir ibarət nəsnə yatır. Baş bəlihsiz (111, s. 32).

–Pəhləvan, onu bil, pəhləvanlarda üç nişan olar: **bir-birinə hərbə-zorba gəlmək, qılınc çalmaq, güləşmək** (AN, II, 169).

Nağıllarda qoşulmaların iki başlıca növünə rast gəlmək olur:

1) hissələri bir cümlədən ibarət olan qoşulmalar: 2) hissələri müstəqil cümlələrdən ibarət qoşulmalar: Bunların yanında huri, mələk bir qəpiyə dəyməz. **İllah soyunmaq istəməyən balaca qız** (AN, II, 128). Qalaçaya girib gördülər ki, burada hər şey var, **ipək yorğandan tutmuş ta düyüyə kimi** (AN, II, 44).

Beləliklə, qoşulmalar nağılların dilində güclü ümumiləşdirmələr yaradır, nağıl qəhrəmanlarının hiss və duyğularının ifadəsini təmin edir.

Nağıllarda ras gəlinən qoşulmalar əsas söyləmədəki üzvləri müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırır; belə ki, subyekt, atributiv, adverbial əlaqələr formalaşır.

Nağıllardakı qoşulmaların əksəriyyəti intonasiya vasitəsilə yaranır. İntonasiya hissələr arasında subyekt, obyekt, yer, məkan, tərz və s. münasibətləri əmələ gətirir.

Qoşulmaların ekspressiv funksiyası belə müəyyənləşdirilə bilər: bunlar emfaza (nitqdə təntənə, həyəcanlılıq) mexanizminin, fikrin aktuallaşdırılmasının başlıca vasitəsi kimi; qrammatik semantikanın əsas vasitəsi kimi; pragmatik məna ifadəsi kimi; emosionallığı motivləşdirən vasitə kimi; mənanı xüsusi olaraq diqqətə çatdıran vasitə kimi; müəyyən nitq üslublarının əmələ gəlmə vasitəsi kimi; yüksəklik, təntənəlilik, natiqlik, dəqiqlik, lakoniklik vasitəsi kimi; obrazlılığı qüvvətləndirən vasitə kimi; müəyyən effekt yaratma vasitəsi kimi, ən başlıcası isə nağıl dili üçün yüyrək olan canlı danışmaq dilinin səciyyəvi əlaməti kimi işlədilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., Bakı: «Şərq-Qərb», 2005
2. Hüseynov M. M. İbrahimovun romanlarının dili və üslubu. Nam. Dis. Bakı, 1982
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı: Nurlan, 2008
4. Балли Ж. Французская стилистика. М.: Изд-во Иностранной литературы, 1961
5. Исмагуллаев Х. Виды предложений по цели высказывания в современном узбекском языке. АКД, Ташкент, 1965
6. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. М., 1986
7. Матенус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. М., 1967

XƏDİCƏ ABDULLAYEVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

PARONİMLƏRİN DİLÇİLİYİN BİR HADİSƏSİ KİMİ SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *paronim, fonetik hadisə, omonim, fonetik fiqur*

CHARACTERIZATION OF PARONYMS AS LINGUISTIC PHENOMENON

This article is dedicated to the theme of paronyms. The author tries to give the general characterization of paronyms as linguistic phenomenon, attracts the attention to the difference of paronyms within one language and between two or more languages. She also treats the problem of the correlation of paronyms and homonyms and the importance of the investigation of this theme for the correctness of the speech, the translation activity and literary creation.

Key words: *paronyms, phonetic resemblance, difference of meanings, homonyms, faults of speech, stylistic figures*

Dil çox mürəkkəb struktura malik olan bir sistemdir. O, bir sıra yaruslardan təşkil olunsa da, mərkəzində söz vahidi durur. Sözlər bir-birilə müxtəlif əlaqələr yaradaraq alt sistemlər əmələ gətirirlər. Bu cür alt-sistemlərdən birini paronimlər təşkil edir. Paronimlər nəyə deyilir? Paronim sözü yunan mənşəlidir və “*yanında*”, “*yaxınlığında*” eləcə də “*ad*” mənalarında işlənən iki morfoloji elementdən ibarətdir. Paronimlər səslənməsinə və yazılışına görə bir-birinə bənzəyən lakin mənacə fərqli olan sözlərə deyilir. Bu linqvistik hadisə bütün dillərə xasdır. Azərbaycan dilində paronimlərə misal olaraq *sənəd/sənət, xeyr/xeyir, həyət/həyat, əsr/əsir* və s., rus dilində *адресат (ünvan sahibi)/адресант (məktub və s. göndərən adam), абонемнт (abunə)/ абонент (abunəçi), экскаватор (ekskavator) / эскалатор(eskalator)* və s., fransız dilində *attention (diqqət) / intention (niyyət), coasser (quruldamaq) / croasser (qarıldamaq), arborer (ucaltmaq)/ abhorrer(zəhləsi getmək)* və s., ingilis dilində *live (yaşamaq) /leave (tərk etmək), complimentary (təbrik) / complementary (əlavə), effect (nəticə) / affect (təsirləndirmək), specially (xüsusi olaraq) / especially (başlıca olaraq)* və s. sözləri qeyd etmək olar.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarla tanışlıq paronimlərə olan böyük marağı təsdiq edir. Hələ keçən əsrin 60-80ci illərində rus dilçiləri paronimlərin öyrənilməsinə xeyli diqqət yetirmişlər. Belə araşdırmalardan bəzilərinin adlarını çəkək: Н.П. Колесников “Паронимы в современном русском языке”; Л.В. Балахонская “Паронимические аттрактанты с антонимическими отношениями компонентов как фоносемантическое средство в поэзии А.Вознесенского”; Л.П. Ткаченко “Об одном из фоносемантических и фоностилистических проявлений паронимической аттракции”; Е.Г. Багатурова “Паронимия в сфере фразеологии” (Применительно к фразеологическому словарю); И.Н. Кузнецова “Паронимия в современном французском языке”; və s..

Azərbaycan dilçiliyində yalnız son zamanların araşdırmalarına nəzər salsaq burada da paronimlər mövzusunda bir çox tədqiqatların adlarını qeyd edə bilərik. Onların sırasında Ş. Ə. Əhmədovanın “Azərbaycan dilində paronimlər və paronimlər lüğəti” adlı araşdırmasını; N. M. Hacıyevanın “Azərbaycan dilində paronim frazeologizmlər” başlığı altında dərc olunan məqaləsini; H. Ə. Həsənovun “Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti”ni; iki həmmüəllifin A. K. Ələkrərovun və V. Aslanovun “Паронимические соотношения производных глагольных основ в азербайджанском языке” adlı araşdırmalarını; S. M. Məhərrəmovanın “Некоторые особенности паронимии имен прилагательных” adlı məqaləsini; X. S. Abbasovanın “Alman dilində paronim sözlər haqqında” adlı məqaləsini və s. adlarını çəkmək olar.

Göründüyü kimi, paronimlər mövzusu müxtəlif dillərin materialı əsasında və müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Bizim məqsədimiz bu dil hadisəsini ümumi şəkildə səciyyələndirmək və əldə olan məlumatların genişləndirilməsi işinə öz töhfəmizi verməkdir. Bu mənada, biz paronimlərin dildaxili və dillərarası növləri, paronimlərlə omonimlərin və koqnatların fərqi, paronimləri öyrənməyin əhəmiyyəti məsələlərinə diqqət çəkməyə çalışırıq. Bunun üçün Azərbaycan, rus, fransız və ingilis dillərində olan paronimləri qarşılaşdırırıq və müqayisəli şəkildə tədqiq edirik. Araşdırma üsulları kimi linqvistik və leksikoqrafik təhlil və eləcə də müqayisəli metodlar tətbiq olunurlar.

Qeyd edildiyi kimi paronimlər dildaxili və dillərarası növlərə ayrılırlar. Bizim yuxarıda çəkdiyimiz misallarda dildaxili paronimlər nümunələri verilib. Onlar, səslənmə baxımından bir-birinə oxşasalar da, mütləq olaraq müəyyən fonetik elementə görə, həmçinin də leksik mənalarına görə fərqlənirlər. Belə fonetik element ən müxtəlif ola bilər. Paronim sözlər bir-birindən samitin kar və yaxud cingiltili olması ilə (*sənət/sənəd*); saitin incə və yaxud qalın olması ilə (*həyəət/həyat*); burun saitinin və yaxud təmiz saitin işlənməsinə görə (*intention/attention*); saitin uzun və yaxud qısa tələffüz olunmasına görə (*leave [li:v]/live [liv]*); ümumiyyətlə oxşar sözlərdə bir (bir neçə) səsin artıq və yaxud əskik olması ilə (*xeyir/xeyr*) və s. cəhətlərlə fərqlənirlər.

Dillərarası paronimlər iki və yaxud daha çox dildə oxşar səslənən, lakin mənalarına görə bir-birindən fərqlənən sözlərdirlər. Məsələn, çox işlənən sözlərdən olan **konsert** sözünün mənalarını Azərbaycan, rus, fransız və ingilis dillərində müqayisə etsək maraqlı faktlarla qarşılaşacağıq : Azərbaycan və rus dillərində bu sözün mənaları əslində eyni olduğu halda, fransız və ingilis dillərində də demək olar ki eynidir lakin bir qədər daha genişdir. Qeyd olunan dillərdə **konsert** sözünün mənalarını dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakı lüğətlərə müraciət olunur:

1. 3 cildlik Азәрбаучан дилинин изаһлы лүғәти (АДИЛ), Баки, 1997 /45200 söz/
2. С.И.Ожегов Словарь русского языка (СРЯ), Москва, 1987 /57000 söz/
3. Le petit Robert1 Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française (PR1), Paris, 1986 /70000 söz/
4. В.К.Мюллер Англо-русский словарь (АРС), Москва, 1964 /70000 söz/

1.Контсерт (АДИЛ) – 1. Musiqi, balet, caz və s. nömrələrinin kütləvi tamaşaçı üçün ifa olunması. 2. Orkestrin müşayiəti ilə bir musiqi aləti tərəfindən ifa olunan musiqi əsəri.

2.Концерт (СРЯ) – 1. Публичное исполнение музыкальных и других произведений /*Musiqi və digər əsərlərin kütləvi tamaşaçı üçün ifa olunması*. 2. Музыкальное

произведение для сольного инструмента и оркестра. / *Orkestrin müşayiəti ilə bir musiqi aləti tərəfindən ifa olunan musiqi əsəri.*

3. Concert (PR1) – I.Vx. Accord de personnes qui poursuivent un même but. / I. Köh. *Eyni məqsəd uğrunda çalışan insanların arasında olan razılaşma.* Mod. “Le concert des grandes puissances, des nations”./Müasir. “*İri dövlətlərin, millətlərin bir araya gəlməsi*”. Loc.adv. De concert : en accord. /Zərflik: *bir yerdə, birlikdə, razılıq əsasında.*

II.Mus. Séance musicale. / *Konsert.*

4. Concert (APC) - 1) концерт/ 1) *konsert*; 2)согласие, соглашение; in concert действовать сообща, по уговору /2) *razılıq, razılaşma; razılaşma yolu ilə, qabaqcadan razılaşdırılmış şəkildə hərəkət etmək.*

Lügətlərdə verilən təyidlərdən aydın olur ki, **konsert** sözü Azərbaycan və rus dillərində, yalnız xüsusi mənada işlənir. Fransız dilinin başqa bir mühüm leksikografiya mənbəyi sayılan Larousse Lexis Dictionnaire de la langue française (Paris, 1987) adlanan lügətinə istinad edərək bu, rus və Azərbaycan dillərinə Avropa dillərindən gələn sözün, sonda adları çəkilən dillərə italyan dilindən keçdiyini, etimoloji mənasının isə latın dilindəki **concertare** – *rəqəbat aparmaq, yarışmaq* felinə gedib çıxdığını qeyd etmək olar. Dörd dildə verilən təyidlərlə tanış olduqdan sonra belə nəticəyə gəlirik ki, rus və Azərbaycan dilləri fransız və ingilis dillərindən **konsert** sözünü bütöv mənasında deyil, yalnız xüsusi, musiqi sahəsində işlənən mənasını götürsələr də, həmin mənanı mənbə dillərdən fərqli olaraq daha da daraldaraq “*musiqi əsəri*” mənasında da işləmişlər. Bu zaman, fransız və ingilis dillərində “*musiqi əsəri*” mənasında hər iki dildə eyni cür yazılan və eyni mənə daşıyan **concerto** sözü işlənir.

Biz burada dillərarası paronimlərə dair bir nümunəni təhlil edirik, lakin bu nümunə dilçilikdə mövcud olan digər məsələni – paronimlər və omonimlərin bir-birindən fərqi məsələsini də ortaya çıxarır.

Həqiqətən də, adı çəkilən dilçilik hadisələri – paronimlər və omonimlər - müstəqil olmaları ilə bərabər həm də oxşardırlar. Onları yaxınlaşdırən cəhət - müxtəlif mənə daşıyan sözlərin səslənmə baxımından oxşar olmalarıdır. Fərqləndirən cəhət isə səslənmədə olan oxşarlığın tam yoxsa qismən olmasıdır: omonim sözlərin tələffüzü tam eyni olduğu halda paronimlərdə - qismən eynidir. Deyilənləri yuxarıda çəkilən misallarla bir daha aydınlaşdıraraq. İngilis dilinə dair verilən misalların içərisində leave [li:v] (*tərk etmək*) / live [liv] (*yaşamaq*) felləri ona görə paronimlər hesab olunmalıdırlar ki, onların tələffüzləri tam eyni deyil – qismən oxşardır, və onlar saitin uzun və yaxud qısa olması ilə fərqlənirlər.

Əksinə, ingilis dilində **leave** [li:v] / *tərk etmək feli* ilə **leave** [li:v] / *icazə* isimi tamamilə eyni cür tələffüz olunduqlarından onlar omonimlər hesab edilməlidirlər.

Digər misaldakı **концерт** / **konsert** sözləri fransız və ingilis dillərindəki müvafiq sözlərlə paronimlik əlaqəsinə mənə fərqi əsasən girirlər (əgər rus və Azərbaycan dillərindəki dar mənaya (*kütləvi ifa; musiqi əsəri*) qarşı fransız və ingilis dillərində olan geniş mənə (*razılaşma, bir araya gəlmə*) götürülsə).

Sual yarana bilər ki, **konsert** sözü, tədqiqatə cəlb etdiyimiz dillərdəki qarşılıqları ilə, mənə fərqi əsas götürüldüyü halda omonim sayıla bilərmi? Yuxarıda deyilənlərə əsasən, yox, çünki Azərbaycan və rus, digər tərəfdən də fransız və ingilis dillərinin cütlükləri daxilində mənalar tam eyni olduğundan sözlər nə paronimlər, nə də omonimlər hesab edilə bilməzlər (bu zaman onlar dilçilikdə koqnat termini ilə ifadə olunurlar), cütlüklərin arasında olan tələffüz fərqi isə (1.[kan`sert], 2.[kantsert],3.[kon`seğ], 4.[`konsət] onları omonimlərin sırasına aid etməyə yol vermir.

Paronimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Onları tanımaq və fərqləndirmək qabiliyyəti danışan şəxsin dil biliklərinin və nitq mədəniyyətinin səviyyəsini göstərir. Bir dildən başqa dilə tərcümələr edilən zaman isə paronimlərin yeri-yerində işlənməsi tərcüməçinin peşəkarlığını üzə çıxarır. Tərcümə fəaliyyəti zamanı paronimlərin səhv salınmasına dair hətta « tərcüməçinin yalançı dostları » təyini də işlənir (rus dilində bu zarafatına işlənen termin - « ложные друзья переводчика » kimi səslənir). İlk dəfə isə onu 1928ci ildə M. Köslər və J.

Derokinyi özlərinin “ Les faux amis ou les pièges du vocabulaire anglais” / “*Yalançı dostlar və yaxud ingilis dili sözlərinin törətdiyi çətinliklər*” adlı kitabında işlətməmişlər.

Tərcüməçinin yalançı dostlarına dair misal gətirək. Azərbaycan dilində işlənən **blank** isiminin mənası *müəyyən formada sənəd tərtib etmək üçün bir hissəsi çap edilmiş və doldurulmaq üçün boş yerlər qoyulmuş vərəqədir* (АДИЛ). İstinad edilən lüğət sözün mənasının fransız dilinə aid olmasını göstərir. Lakin müasir fransız dilində bu sözün kifayət qədər çox məna və işlənmələrinin arasında yuxarıda verilən mənaya rast gəlinmir. **Blank** sözünün (PR1) lüğətində sadalanan mənalarından Azərbaycan dilindəki təyinə nisbətən yaxın olanlarını aşağıda təqdim edirik. Lakin nəzərə çatdıraq ki, fransız dilində **blanc** [blā] sözü isim kimi ilk növbədə ağ rəngi bildirir:

Blanc n.m. Sans écriture / *Üzərində yazı olmayan* . Chèque en blanc / *İmzasız qəbz* . Intervalle, espace libre qu'on laisse dans un écrit / *Yazıda buraxılan boş yer*. Laisser des blancs / *Vərəqdə boş yerlər buraxmaq*.

Əlavə edək ki, **blanc** sözü fransız dilində sifət kimi də işlənir, və əmələ gətirdiyi frazeoloji birləşmələrin arasında **bulletin (de vote) blanc** / *doldurulmamış seçki bülleteni* ifadəsi də var, lakin o da müasir Azərbaycan dilindəki mənadan tam fərqlidir.

Sonda belə nəticəyə gəlinir ki, **blanc - blank** paronimlərinin səhv salınması danışıq və yaxud tərcümə zamanı ciddi anlaşılmazlıqlara gətirib çıxara bilər.

Lakin paronimlər heç də həmişə yalnız nitq səhvləri hesab olunmurlar. Müəyyən hallarda onlardan şüurlu şəkildə istifadə olunur. Belə hallardan biri -paronimlərin müxtəlif söz oyunları olan kalamburlarda , digəri isə - onların bədii yaradıcılıqda, publisist janrında və s. üslub fiqurları kimi nitqi daha obrazlı, daha ifadəli və təsirli etmək üçün istifadə edilməsidir. Paronimlərin üslub fiqurları kimi işlənməsinə paronomaziya deyilir.

Paronimlərin kalamburlarda işlənməsini aşağıdakı yanılmaclar vasitəsilə nümayiş etdirə bilərik:

Acdım - sac asdım, yadımdan çıxdı küllənməmiş asdım.

Boz atın boz torbasın boş as başınnan, apar, islat gətir, yaş as başınnan.

Gül güllükdə, kül küllükdə.

Rus ədəbiyyatında söz oyunlarından öz yaradıcılıqlarında istifadə edən yazıçılardan bir neçə nümunə:

Dmitriy Minayev:

С нею я дошёл до сада, и прошла моя досада,

И теперь я весь алею, вспомнив тёмную аллею. (Рифмы и каламбуры)

Yakov Kozlovski:

Начиналась `проба сил, вышел слон и проба`сил:

Я готов по чину приступить к почину! (На турнире зверей. 1993)

Vladimir Mayakovskidən paronimlərə dair bir nümunə:

Лет до ста рос`ти нам без `старости,

Славьте, молот и стих, землю молодости. («Хорошо!» poeması. 1927)

90 illik yubileyi qeyd olunan böyük söz ustası, Azərbaycanın filosof şairi Bəxtiyar Vahabzadənin də əsərlərində paronimlər ideyanı və istifadə olunan obrazları gücləndirən vasitə kimi çox işlənir.:

Çağlamaq istəyirəm dağda şalalə kimi,

Səpilmək istəyirəm çöllərə lalə kimi.

...

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm.

Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm. (Dağda şalalə kimi. May, 1960)

Mənə gülən dostlarım, gülün, elə gülün ki,

Çatsın qulaqlarıma sizin gülüşləriniz.

(Kimdir mənim düşmənim? Aprel, 1960)

Bircə ondan razyam ki,

Özümdən narazıyam. (Özümdən narazıyam. İyul, 1960
Bir saat əvvəl duyan, hiss eləyən bir insan yatağında daş oldu.
Heçliyə doğru axan bir axına qoşuldu.

...
Ömrü başa vurdun altmış yaşın`da.
Altmışın üstündə durub ya`şın da. (Anam haqqında şeirlər. Fevral, 1963)
Sən atəş ol, sən od ol, yandır da sən, yax da sən.
İldırım ol, çax da sən.
Vətənçin yox, manatçın yanan tüfeylilərin yumruğa dön başında.
Keşikçi ol bu yurdun torpağında, daşında. (Mənim şerim. Noyabr, 1964)

Sonda, paronimlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti ilə bağlı, onların bir çox sahədə : leksik semantikaya dair məsələlərin tədqiqində, yeni izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərtib olunmasında, eləcə də həm ana dilinin, həm də xarici dillərin tədrisi prosesində yararlı ola biləcəyinə ümid bildiririk.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abbasova X.S. Alman dilində paronim sözlər haqqında Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi №4/2011
2. Əhmədova Ş. Ə. Azərbaycan dilində paronimlər və paronimlər lüğəti Muasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 2005
3. Hacıyeva N. M. Azərbaycan dilində paronim frazeologizmlər Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfrans 4-7 may 2011ci il.
4. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti. B., Maarif, 1991

Rus dilində

5. Алекперов А.К., Асланов В.. Паронимические соотношения непроизводных глагольных основ в азербайджанском языке. В кн. «Советская тюркология и развитие тюркских языков». Алма-Ата, 1976, с. 243-244
6. Багатурова Е.Г. Паронимия в сфере фразеологии. (Применительно к фразеологическому словарю) с. 350-358. Вопросы семантики фразеологических единиц. Новгород, часть I, 1971
7. Балахонская Л.В. Паронимические аттрактанты с антонимическими отношениями компонентов как фоносемантическое средство в поэзии А.Вознесенского, с. 99-101. Проблемы фоносемантики. М., Пензенский Государственный Педагогический Институт им. В.Г.Белинского, 1989.
8. Колесников Н.П.. Паронимы в современном русском языке. Русский язык в школе. 1961, № 3, Учпедгиз, с. 52-54.
9. Кузнецова И.Н. Паронимия в современном французском языке. АР, канд. дис., Изд. Московского Университета, 1977, с. 26.
10. Магеррамова С. М. Некоторые особенности паронимии имен прилагательных adlı məqaləsini. Sumqayıt dövlət universitetinin Elmi Xəbərləri Sosial və humanitar elmlər bölməsi cild 10 №1 Sumqayıt 2014
11. Ткаченко Л.П. Об одном из фоносемантических и фоностилистических проявлений паронимической аттракции. Проблемы фоносемантики. М., Пензенский Государственный Педагогический Институт им. В.Г.Белинского, 1989

GÜNEL PAŞAYEVA

Azərbaycan, Sumqayıt Dövlət Universiteti

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMİNLƏRİN UNİFİKASIYASI
(bəzi nəzəri məsələlər)**

Açar sözlər: *Müasir Azərbaycan dili, terminoloji leksika, terminologiya, unifikasiya*

**THE TERMS UNIFICATION IN THE MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE
(some theoretical problems)**

The article deals with the unification problems of terms forming the main part of lexical content of language. The author had studied what the terms is...and also touched to their unification problems. Authors referred to some linguistic thoughts.

Key words: *modern Azerbaijan language, terminological lexicology, terminology, unification*

Terminoloji leksika ictimai proseslərlə əlaqədar olaraq Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm rol oynayır . Çünki “dilin müasir inkişaf pilləsində terminologiya ən sürətlə inkişaf edən dinamik leksikanı təşkil edir və nəinki metadildə, eləcə də ümumiyyətlə ədəbi dildə baş verən məhsuldar proseslərin izahına zəmin yaradır. Belə ki, termin, leksikanın məxsusi vahidi kimi qəbul edilə bilməz. Çünki terminin leksik xüsusiyyətlərindən daha çox onun funksiyası və ya nə məqsədlə işlənməsi əsas götürülməlidir» (1).Gündəlik həyatımızda işlətdiyimiz adi sözlərdən fərqli olaraq, terminlər xüsusi sahələrdə, insanların hər hansı peşəkar fəaliyyətinin bərqərar olduğu sferalarda işlədilərək istənilən peşəkar prosesin təbii komponentlərinə çevrilirlər. Hər bir milli dilin terminologiyası cəmiyyətin müxtəlif peşəkar fəaliyyət sahələrini özündə əks etdirən xüsusi anlayışlar ifadə edən spesifik leksik vahidləri özündə ehtiva edir. Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası da bu baxımdan istisna deyil.

Termin hər hansı bir dilin elə bir leksik vahididir ki, xüsusi terminoloji mənaya malik olur. Bu mənə sözlərlə ifadə oluna bildiyi kimi, xüsusi formullarla da (məsələn ixtisarlər və ya abreviaturalar ilə) ifadə oluna bilər. Terminin fəaliyyəti və inkişafı onun aid olduğu sahənin fəaliyyət əhatəsindən və inkişaf dinamikasından asılıdır. Bu səbəbdən də terminlərin və onların meydana gəlməsi prosesinin, funksional xüsusiyyətlərinin bir sıra özəllikləri qeyri-linqvistik amillərlə müəyyən edilir. Ekstralingvistik amillər hesaba alınmasa, termin öz informativliyini itirmiş olar. Belə ki, termin terminoloji leksikayla bağlı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq və tam şəkildə ifadə edərək elmin mövcud səviyyəsinə və tələbinə cavab verməlidir. Bir sahədə termin kimi qəbul edilən leksik vahid digər bir sahədə asanlıqla anlaşılmaz söz və ya digər bir anlayışın ifadəçisi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, “siçan” sözü informasiya texnologiyaları sahəsində başqa anlamda (kompüterin idarə edən detal), zoologiyada isə tamamilə başqa anlamda (canlı, kəşəyən) qəbul edilir. Bununla paralel olaraq, Azərbaycan dilində bu sözün ruscadakı ekvivalenti olan “мышь” və ya “мышка”, ingilis dilindən mənimsənilmiş “maus” sözlərinə də rast gəlinir. Bu hal rus dilində də müşahidə edilir. Sadəcə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq işlənilir. Azərbaycan dilində “siçan” sözünün ingilis və rus dilindən alınmış ekvivalentləri zooloji termin kimi işlədilmir. Bu qarışıqlıq yalnız informasiya texnologiyaları sahəsində müşahidə edilir. Bəs eyni bir anlayışın bir neçə leksik dublikatının olması terminologiya üçün nə dərəcədə doğrudur? Məlum olduğu üzrə, terminologiya konkretliyi, monosemantikliyi və lakonikliyi “sevdir”. Bunu təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasında terminoloji leksikanın inkişafı və tənzimlənməsinə nəzarət edən, eyni zamanda terminlərin unifikasiyası ilə məşğul olan komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılmasına zərurət, yuxarıda haqqında danışdığımız qarışıqlıq və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasından doğub. Texnologiya

və elmdə ixtiralar, kəşflər edildikcə ortaya çıxan yeni anlayışlar üçün yeni terminlər yaratmaq lazım olur. əlbəttə, termin elmi üslub üçün səciyyəvi xarakter daşdığından elmlə məşğul olan insanlar da yeni anlayışlar haqqında ancaq bu şəkildə bir birləriylə ünsiyyət qururlar. Təhsil sahəsində çox böyük əhəmiyyətə malik olan terminlər dilin mədəniyyət və elminin inkişaf göstəricisi hesab edilə bilər. Termin özü sözdür, dilin əsas vahidi, tarixi kateqoriyadır. Lakin, terminləri sözdən fərqləndirən əsas cəhət onun xüsusi funksiya daşmasıdır. Bu baxımdan terminlər ixtisasçılar tərəfindən başa düşülən söz qrupu hesab olunur. Termin hansısa bir sahədə dəqiqləşmiş müxtəlif anlayışları ifadə edir, onu özünəməxsus şəkildə izah edir. Əgər elmi texniki anlayışı ifadə etmək üçün sözə müraciət etsək, anlayış haqqında dəqiq və konkret məlumat almaq qeyri – mümkün olacaq. Terminlər isə “definitiv funksiya ilə fərqləndiyi üçün mənə və işlənmə cəhətdən dilin lüğəvi vahidləri içərisində xüsusi yer tutur və terminlər vasitəsilə elmi məlumat dəqiq və yığcam çatdırılır.” (2,s.25) Hər bir dilin terminologiyası özündə spesifik adlandırma anlayışını birləşdirir ki, bu anlayış Azərbaycan dilinin terminologiyasından da yan keçməyib. İstənilən söz termin kimi çıxış edə bilməz. Yalnız müəyyən xarakterik əlamətlərə (monosemantik, ekspressiyadan məhrum) məxsus olan sözlər termin ola bilmək statusu qazanır. Bir çox müəlliflər statistik yolla müəyyən edilən terminoloji çərçivəni daha da genişləndirməyə can atır. Bu məqsədlə termin və terminoid terminləri fərqləndirilir. Terminoid dedikdə, elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, onlar termin səciyyəvi olmalarına baxmayaraq tam terminlər qarşısında dayanan tələblərə cavab vermir və keçid mövqedə dayanır. V.A. Tatarinov terminoidləri terminəoxşar, qeyri-müəyyən statuslu sözlər kimi dəyərləndirir. Bununla yanaşı, müəllif terminonim deyilən sözləri də fərqləndirməyi lazım bilir. Terminonim dedikdə isə, xüsusi mənlərdə termin funksiyası yerinə yetirən və hətta terminlərin formalaşmasında aktiv iştirak edən sözlər nəzərdə tutulur. (3)

Söz və termin hər ikisi leksik kateqoriyadır, lakin hər iki vahid arasında xeyli fərq də vardır. Söz yaratmaqdan fərqli olaraq termin yaratma şüurlu və nəzarətli şəkildə aparılır. Terminlər xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir, lakin xüsusi adlar termin deyildir. Hamza Zulfukar terminlərin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə sadalayır.

- 1) Terminlər, təkmənalı sözlərdir
- 2) Terminlərin mənalı sabitdir və cümlə daxilində də olsa müxtəlif mənalarda işlənmirlər
- 3) Terminlər aid olduğu anlayışı dəqiq, aydın və konkret şəkildə bildirirlər
- 4) Terminlər xalq dilinin söz ehtiyatında yer almır, lakin, xalq dilində istifadə edilən termin xüsusiyyəti qazanmış sözlər də var (4,s.20-21)

Məlum olduğu kimi, istənilən bir dilin terminologiyası digər dillərin terminoloji bazasıyla qarşılıqlı mübadilə əsasında genişlənir və zənginləşir. Uzun və mürrəkəb bir inkişaf yolu keçən Azərbaycanın elmi-texniki terminologiyası hal-hazırda elm və texnologiyanın müasir durumu ilə səsleşən yüksək səviyyəli bir nominativ sistem təşkil edir. Gündəlik həyatımızda, demək olar ki, hər gün biz yeni-yeni terminlərlə rastlaşır, yeni anlayışlarla üz-üzə qalırıq. Terminlərin belə dinamik inkişafı müxtəlif cür izah edilə bilər. Termin hər hansı bir süni dilin elə bir leksik vahididir ki, xüsusi terminoloji mənaya malik olur. Bu mənə sözlərlə ifadə oluna bildiyi kimi, xüsusi formullarla da (məsələn ixtisarlara və ya abreviaturalara ilə) ifadə oluna bilər. Terminin fəaliyyəti və inkişafı onun aid olduğu sahənin fəaliyyət əhatəsindən və inkişaf dinamikasından asılıdır. Bu səbəbdən də terminlərin və onların meydana gəlməsi prosesinin, funksional xüsusiyyətlərinin bir sıra özəllikləri qeyri-lingvistik amillərlə müəyyən edilir. Ekstralingvistik amillər hesaba alınmasa, termin öz informativliyini itirmiş olar. Belə ki, termin terminoloji leksikayla bağlı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq və tam şəkildə ifadə edərək elmin mövcud səviyyəsinə və tələbinə cavab verməlidir. Bir sahədə termin kimi qəbul edilən leksik vahid digər bir sahədə asanlıqla anlaşılmaz söz və ya digər bir anlayışın ifadəçisi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, “siçan” sözü informasiya texnologiyaları sahəsində başqa anlamda (kompüterin idarə edən detal), zoologiyada isə tamam başqa anlamda (canlı, kəşyən) qəbul edilir. Bununla paralel olaraq, Azərbaycan dilində bu sözün ruscadakı ekvivalenti olan

“мышь” və ya “мышка”, ingilis dilindən mənimsənilmiş “maus” sözlərinə də rast gəlinir. Bu hal rus dilində də müşahidə edilir. Sadəcə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq işlənir. Azərbaycan dilində “siçan” sözünün ingilis və rus dilindən alınmış ekvivalentləri zooloji termin kimi işlədilmir. Bu qarışıqlıq yalnız informasiya texnologiyaları sahəsində müşahidə edilir. Bəs eyni bir anlayışın bir neçə leksik dublikatının olması terminologiya üçün nə dərəcədə doğrudur?

Məlum olduğu üzrə, terminologiya konkretliyi, monosemantikliyi və lakonikliyi “sevir”. Bunu təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasında terminoloji leksikanın inkişafı və tənzimlənməsinə nəzarət edən, eyni zamanda terminlərin unifikasiyası ilə məşğul olan komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılmasına zərurət, yuxarıda haqqında danışdığımız qarışıqlıq və anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasından doğub.

Belə ki, eyni bir termin bir dilin müxtəlif terminoloji sahələrinə daxil olaraq elmlərarası terminoloji omonimiyanın yaranmasına səbəb ola bilər: məsələn, *reduksiya* 1) iqtisadiyyatda 2) hüquq sahəsində 3) fonetikada.

Bu nöqtəyi-nəzərdən terminlərin unifikasiyası vacib hesab edilir. Əslində dilin terminologiyası öz-özlüyündə terminlərin unifikasiyasına əsaslanır. Çünki norma və standartlaşdırma terminoloji leksikanın vacib amilləridir. Terminologiyada, bir qayda olaraq “unifikasiya” termini terminlərin onların semantikasının vahid bir müstəvidə qəbul edilməsi kimi başa düşülür. Unifikasiya – mövcud element və vahidlərin birmənalılığa gətirilməsi, artıqlıq və çoxanlamlılığın aradan qaldırılmasına xidmət edən metoddur. Unifikasiya sistemləşdirmənin bir növüdür və onun əsas məqsədi istifadəsi asan ola biləcək dəqiq sistem formalaşdıraraq bu sistemə daxil olan elementlərin müəyyən ardıcılıqda yerini və mövqeyini müəyyən edir. Məhz bu məqama toxunan M.İsmayılova öz tədqiqatında qeyd edir ki, hər hanısı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahə terminlərində özünü göstərən qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemini yaratmaqdır (5, s.136). Terminologiyanın istənilən sahəsinin standartlaşdırılması vahid terminlər sisteminin bütün çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasını və vahid prinsiplərə söykənən vahid terminlər sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu məqsədlə terminoloji leksikada “səliqə-sahman” yaratmaq üçün bir sıra proses və tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür. Bunların reallaşmasından sonra terminologiyada müəyyən standart norma və ardıcılığa nail olmaq olar.

Bütün bu mərhələlər başa çatdıqdan, həyata keçdikdən sonra unifikasiya haqqında danışmaq olar. Lakin müasir dilçilikdə unifikasiya haqqında yekdil fikir yoxdur. Belə ki, bir sıra mənbələrdə, elmi ədəbiyyatlarda норматизация, система normalaşdırma, sistemləşdirmə, unifikasiya və s. bu qəbildən olan terminlərin anlamları bəzən qarışdırılır, bəzən isə eyniləşdirilir. Məsələn, terminologiyanın normalaşdırılması sistemləşdirilməsi ilə eyni anlamda qəbul edilə bilər. Bəzi mənbələrdə isə qeyd edilir ki, terminlərin unifikasiyası onların sistemləşdirilməsinə qədər artıq təmin edilmiş M.İsmayılova və M.Qasımovun fikirlərini üstün tutaraq, biz də hesab edirik ki, terminologiyada unifikasiya terminoloji leksikanın nizama salınmasından sonra həyata keçirilməlidir. (5, s.176). Bütün terminlər bu və ya digər dərəcədə artıq formalaşaraq aid olduqları sahələrin terminosistemlərini təşkil edirlər. Hər bir sahəyə aid terminosistemin təşkili dərəcəsi və səviyyəsi bu sahənin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılıdır. Lakin terminosistemin aid olduğu sahənin inkişafı ümumi printer edə bilməz. Belə ki, terminologiya ümumilikdə sistematikdir və bundan kənar o, sadəcə söz yığımından başqa bir şey deyil. İstənilən söz termin kimi çıxış edə bilməz. Yalnız müəyyən xarakterik əlamətlərə (monosemantik, ekspressiyadan məhrum) məxsus olan sözlər termin ola bilmək statusu qazanır. Bir çox müəlliflər statistik yolla müəyyən edilən terminoloji çərçivəni daha da genişləndirməyə can atır. Bu məqsədlə termin və terminoid terminləri fərqləndirilir. Terminoid dedikdə, elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, onlar termin səciyyəli olmalarına baxmayaraq tam terminlər qarşısında dayanan tələblərə cavab vermir və keçid mövqedə dayanır. V.A. Tatarinov terminoidləri terminəoxşar, qeyri-müəyyən statuslu sözlər kimi dəyərləndirir. Bununla yanaşı, müəllif terminonim deyilən sözləri də fərqləndirməyi lazım bilir. Terminonim

dedikdə isə, xüsusi mətnlərdə termin funksiyası yerinə yetirən və hətta terminlərin formalaşmasında aktiv iştirak edən sözlər nəzərdə tutulur.

Nizamasalma terminlərin unifikasiyası prosesində əsas əməliyyatlardan, həyata keçirilən tədbirlərdən ən əsasıdır. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edir. Unifikasiyanın əsas qayəsi isə anlayışlar sistemi ilə terminosistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə — məzmun baxımından, məntiqi baxımdan və dilçilik baxımından həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı dilin ümumi norma və qanunauyğunluqların ümumi terminologiya, eyni zamanda terminologiyanın dəyərləndirilməsində normativ kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır. (6)

Ayrı-ayrı sahələrin terminoloji leksikasının unifikasiyası məntiqi olaraq ümumi terminoloji leksikanın unifikasiyası ilə nəticələnir. Nəticədə terminlərin müəyyən edilməsini şərtləndirən vahid prinsiplər formalaşır. Terminlərin digər dil vahidlərindən kəskin şəkildə fərqləndirilməsi xüsusi qapalı sistemin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, nəticədə isə terminologiya və terminosistem adlandırılan iki fərqli anlayışın ortaya çıxması müşahidə edilir. Terminologiya dedikdə, daha çox «xüsusi sahələrdə ünsiyyətə xidmət edən elmi və texniki anlayışlar ifadə edən söz və ifadələrin özünəməxsusluğu» nəzərdə tutulursa, terminosistemə «bir-biri ilə sıx əlaqədə olan terminlərin nizamasalınması» aid edilir. Yəni terminosistemə unifikasiyalaşmış və kodlaşdırılmış terminologiya daxildir. Unifikasiya zamanı aşağıdakı məqamlar mütləq nəzərə alınmalıdır:

1. Termin anlayışı dəqiqləşdirərək onu həmhüdüd sahələrdən təcrid edir
2. Terminin çoxanlamlılığını, çoxmənalılığını onun qüsurlu olmasından xəbər verir. Belə ki, bu hal anlaşılmaqla nəticələnə bilər.
3. Termin yalnız leksik sistemdə deyil, bu və ya digər elm sahəsinin sistemində mövcud olmalıdır, yəni termin konkret bir elmi sahənin hüduqlarında xüsusiləşir. Məsələn, fonem – dilçiliyin, azot – kimyanın (7)

Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ lüğətinin tərtibidir. Bu baxımdan terminosistemin istifadəsi ilə bağlı iki vacib səviyyə qeyd edilir. Kifayət qədər sərbəstləşmiş normalar bədii tərəkürün inkişafına (əsasən elm sahəsində) maneə yaratdıqda, kodifikasiya məsləhət forması (rekomməndasiya) ilə əvəzlənərək, terminşünaslıq nöqtəyi nəzərindən daha doğru hesab edilə biləcək terminlərdən istifadəni təqdim edir və bunun nəticəsi olaraq məqsəduyğun hesab edilən terminlər lüğəti hazırlanır. Bu adətən istehsalat proseslərində təsadüf edilir. İkinci səviyyədə kodifikasiya standartlaşdırılma formasını alır ki, bunun nəticəsi kimi dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş termin və anlayışların istifadəsi labüd hesab edilir

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu . Fəlsəfə elm. Doktoru nam. Dis, Bakı 1998, 147 s..
2. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, 378 s
3. Татаринев В.А. Методология научного перевода, «Московский Лицей», Москва, 2007, 526 с.
4. Hamza Zulfikar. Terim sorunları ve terim yapma yolları, Ankara – 2011, 213 say.
5. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan, 1997, 268 s.
6. Виноградов С. И; Граудина Л. К; Карпинская Е. В Культура русской речи, 1998, Изд. Группа НОРМА – ИНФРА-М, 549 с.
7. http://sbiblio.com/biblio/archive/graudina_shiryaev_spiking_culture/30.aspx

ГЮЛЬТЕКИН КАРАБАГЛЫ

Азербайджан, Бакинский государственный университет

**ПРОБЛЕМА ПРАКТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ КУРСА
РУССКОГО ЯЗЫКА**

Ключевые слова: *русский язык, учебный предмет, средства приема, передача информации*

**PROBLEMS OF PRACTICAL ORIENTATION OF A COURSE
RUSSIAN LANGUAGE**

The teaching of the subject Russian language is different practical orientation. It is connected with the function of language as a means of mental and cognitive activity as a universal means of receiving and transmitting information, as well as a means of communication.

Key words: *Russian language, a subject, means of reception, information transfer*

Преподавание учебного предмета русский язык отличается практической направленностью. Это связано с функцией языка как средства мыслительной и познавательной деятельности, как универсального средства приема и передачи информации, а также как средства общения.

Для того чтобы язык выполнял эту роль, помогая нам отражать, познавать, осмысливать объективно существующий мир, необходимы все языковые нормы, единицы всех уровней языковой системы. Однако подлинную жизнь, коммуникативную действительность любое средство языка обретает на синтаксическом уровне, единицы и категории которого позволяют отразить связи и отношения, существующие между явлениями реальной действительности, их восприятие человеком.

Для того чтобы студент воспринял предложение как единицу языка, осмыслил основные синтаксические категории и на этой основе научился сознательно совершенствовать свою речь, ему предстоит освоить целую систему языковых понятий, норм и правил. Их отбор, трактовка, полнота и последовательность рассмотрения во многом зависят от того, как понимаются задачи обучения языку. Правильный, грамотный отбор и построение этой системы преподавателем позволит студентам соответствовать грамматическим нормам, целенаправленно выбирать синтаксические конструкции в зависимости от речевой ситуации, соблюдать правильность речи.

Важным компонентом обучения являются правила, отражающие нормы построения словосочетаний и предложений. Так как предложения являются формой нашего мышления, средством выражения логического содержания речи, правила, изучаемые на языковых уроках, носят не только грамматический, но и в ряде случаев логический характер. Например, правила построения предложений с однородными членами и обобщающими словами при них опираются на понятие логических категорий однородности явлений. Правила построения предложений с союзами *чтобы* и *потому что* (неоправданное употребление одного из них вместо другого – распространенная ошибка в речи студентов) опираются на различение категорий «цели» и «причины» и др.

Разные правила становятся объектом различного подхода к их изучению. С некоторыми из них достаточно лишь познакомить студентов, чтобы в процессе осмысления системы синтаксического строя языка не оказалось «провалов». Над другими правилами приходится долго и упорно работать, формируя умение применять

их на практике. Нередко приходится даже преодолевать неправильно сформированные в практике речи навыки. С этой точки зрения уместно обратить особое внимание на выработку умений и навыков при изучении практического курса.

Совсем не все из того, над чем должен работать (и работает) преподаватель в аудитории, решая практические задачи в процессе изучения, определяется грамматическими правилами. За пределами остается множество конкретных языковых явлений, которые возникают в процессе взаимодействия категорий разных уровней языка, а также категорий содержательного и языкового аспектов речи.

Сравнивая, например, два ошибочно построенных словосочетания «оплатил за проезд» (вместо *заплатил за проезд*) или *оплатил проезд*) и «пришел в завод» (вместо *пришел на завод*) Ошибка в первом случае объясняется на основе грамматического или словообразовательного анализа главного слова; *оплатил* – переходный глагол, требующий винительного падежа без предлога; *заплатил* – требует винительного падежа с предлогом *за-* (благодаря наличию приставки *за-*). Второе сочетание типа *пришел на завод* – *пришел в университет*; *поехал в Москву* – *поехал на Украину* должны усваиваться скорее как явления словаря, нежели грамматики. Разумеется, что и методика работы над конструкциями первого и второго типа должна быть различной.

Изучение словосочетания в курсе синтаксиса имеет и самостоятельное значение, так как позволяет привлечь внимание студентов к сочетательным возможностям и потребностям слова (и в лексическом и в грамматическом плане), к нормам связи слов, к разнообразным моделям простых и сложных словосочетаний.

Взаимодействие содержательного и языкового аспектов речи очень важно учитывать при отборе дидактического материала. Например, мы хотим показать студентам, что сложное предложение – это не простая сумма двух или более простых предложений, а качественно иное синтаксическое явление, грамматическое значение которого основывается на отношениях между частями сложной конструкции и является источником дополнительной информации. В таком случае совсем не безразлично, какое из двух предложений (совершенно одинаковых с точки зрения синтаксической структуры) выбрать для рассмотрения:

1) *Наступил вечер, и начался дождь.* 2) *Начался дождь, и садоводы облегченно вздохнули.* Во втором более выпукло выступает дополнительная информация сложного предложения по сравнению с содержанием простых, вычленимых из его состава. Из данного сложного предложения ясно не только то, что *Начался дождь* (один факт) и что *Садоводы облегченно вздохнули* (другой факт), но и то, что, видимо, дождя давно не было, он очень нужен и садоводы ждали его. В первой же конструкции отношения между частями могут быть истолкованы с меньшей определенностью (и как подчинительно-временные, ср: *Когда наступил вечер, пошел дождь*); и как констатация двух фактов действительности, объединяемых лишь на основе их одновременного проявления в природе.

Изменив задачу рассмотрения сложного предложения – изменится и критерий выбора конструкций разного лексического наполнения, разного содержания. Например, наша задача – показать значение подчинительных союзов как средства выражения отношений между частями сложного предложения по сравнению с сочинительными союзами или интонацией перечисления при бессоюзии. Какое из сопоставлений целесообразнее использовать?

1) *Наступил вечер, дождь пошел.* – *Наступил вечер, и дождь пошел.* – *Когда наступил вечер, дождь пошел.*

2) *Прошел дождь, пошли грибы.* – *Прошел дождь, и пошли грибы.* – *После того как прошел дождь, пошли грибы.*

Структурная организация предложений сопоставляемых рядов одинакова. Однако подчинительно-временная связь между самими фактами действительности,

отраженными в каждой части сложного предложения, во втором случае настолько определеннее, чем в первом, что даже при отсутствии союза, простым соположением частей, объединенных перечислительной интонацией, выражается достаточно ярко. Следовательно, исходя из поставленной задачи, мы выберем для анализа в данном случае первый ряд предложений. В нем различия в степени выраженности отношений между частями сложного предложения разными средствами выступают более выпукло.

Этот краткий анализ позволяет сделать еще один вывод: при всей бесконечности конкретных проявлений языковых закономерностей и известной «неуправляемости» их рассмотрения существуют определенные методические критерии отбора и организации материала.

Необходимо разработать или выбрать такие учебные ситуации, которые станут условием употребления той или иной синтаксической конструкции, сознательного выбора из ряда возможных вариантов наиболее удачного и уместного в данном случае варианта.

Таким образом, практическая направленность преподавания синтаксиса выражается в формировании такого содержания курса, которое наилучшим образом обеспечило бы совершенствование русской речи; в системе упражнений, отвечающих коммуникативной функции языка и практическим целям его изучения в вузе.

Приемы и средства обучения синтаксису соотносятся с упражнениями, как способы деятельности студента с видами или формами этой деятельности. Например, упражняясь в распознавании той или иной синтаксической категории, студент сопоставляет ее с другими, сходными категориями, делает синтаксический разбор, проводит наблюдения над интонацией, использует прием подстановки. Таким образом, он применяет или учится применять различные способы деятельности.

Последовательность проведения упражнений, рекомендуемая в методических пособиях по синтаксису, чаще всего соответствует такой схеме: а) грамматический разбор данных конструкций; б) классификация сопоставимых или смешиваемых учащимися синтаксических явлений; в) преобразование данных конструкций, г) конструирование словосочетаний или предложений заданной модели; д) наблюдения семантико-стилистического характера; е) употребление указанных конструкций в самостоятельных высказываниях студентов.

В зависимости от того, в какой степени студенты знакомы с рассматриваемым явлением, а также в зависимости от характера материала, степени его сложности, последовательность проведения упражнений может меняться и в опыте многих преподавателей бывает иной.

Практическая направленность преподавания русского языка выражается в формировании такого содержания курса, которое наилучшим образом обеспечило бы совершенствование речи, в системе упражнений, отвечающий коммуникативной функции языка и практическим целям его изучения в вузе.

AYSEL ƏHMƏDOVA

Azərbaycan, AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ -L ELEMENTİ ƏSASINDA YARANMIŞ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR

Açar sözlər: *qədim türk dili, Orxon abidələri, söz yaradıcılığı, leksik şəkilçilər, nitq hissələri, sifət, isim, feil*

DERIVATIONAL SUFFIXES FORMED WITH THE ELEMENT -L IN ORKHON INSCRIPTIONS

Some derivational suffixes in Turkic languages are similar for their phonetic structure and meaning. These suffixes include *-lığ* in adjectives, *-lık* in nouns, *-la* in verbs. All of them are added to the same words and have the common element *-l*. It looks like the element *-l* adds the meaning to have something, but the second parts of the suffixes identifies what part of speech each word belongs to. For instance, *-ığ* makes adjectives, *-ık* makes nouns, *-a* makes verbs. In modern Uzbek language there is a suffix *-las* making the meaning similar to *-lığ* which also have the element *-l*.

Key words: *Old Turkic language, Orkhon Inscriptions, word-formation, derivational suffixes, parts of speech, adjective, noun, verb*

Türk dillərinin digər yazılı abidələri kimi Orxon abidələri də leksik şəkilçilərlə zəngindir. Bu abidələrdə ən geniş yayılmış şəkilçilər sırasında adlarda *-lığ*, *-lık*, *-lı* şəkilçilərini, feillərdə isə *-la* şəkilçisi və ondan törəmiş *-laş*, *-lan*, *-lat* şəkilçilərini göstərmək olar. Bunlar öz işləkliyini Azərbaycan dili tarixində və müasir Azərbaycan dilində də saxlamışdır. Bu şəkilçilərin yaratdığı mənalar arasındakı oxşarlıq onların eyni bir elementdən – hamısı üçün ortaq olan *-l* elementindən yarandığını güman etməyə əsas verir.

Həmin şəkilçiləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

-lığ şəkilçisi. İsimlərdən sifət düzəldən bu şəkilçi Orxon abidələrinin dilində çox işlək olmuşdur: *kağanlığ* “xaqanlı”, *küçlüğ* “güclü”, *kıraqlığ* “qıraqlı, kəsilməmiş”, *kürliğ* “hiyləgər” və s. Məsələn, İki ülügi *atlığ* erti, bir ülügi yadağ erti “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi” (T I q 4); Bu türk bodunda *yaraklığ* yağığ kəltürmədim, *tügünliğ* atığ yügürtmədim “Bu türk xalqına yaraqlı düşmən gətirmədim, düyünlü at yüyürtmədim” (T II § 54); *...küliğ* bəgləri, bodunu... “adlı-sanlı bəyləri, xalqı” (BK § 1).

Azərbaycan dili tarixində və müasir Azərbaycan dilində bu mövqedə *-lı* şəkilçisi işləni: Ki, nə odlar saçar bir *dərdli* canə (Q.Bürhanəddin); Ərvah üzər sinək kimi ol *dadlı* şəkkərxəndinə (Nəsimi); Səndən ayru könlümün yoxdur *vəfali* yarü dust (Nəsimi); *Qəmlı* xəlqə qəmxarəm (Füzuli). Bu şəkilçinin *-lığ* şəkilçisinin son samitinin düşməsi nəticəsində yaranmasını onun söz sonunda qədim *ğ* samitini itirmiş dillərdə işlənməsi də təsdiqləyir (1,151). Azərbaycan dilində də söz sonunda qədim *ğ* samitinin düşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Müasir türk dillərindən Tuva, xakas, şor, tofalar və uyğur dillərində şəkilçinin samitlə bitən variantı saxlanmışdır (1,106). Bu şəkilçilər müəyyən bir əlamətə, əşyaya malik olmaq mənası yaradır. Bunları “sahiblik” bildirən şəkilçi də adlandırırlar (2,106). N.K.Dmitriyev *-lı* şəkilçisini müəyyən mənsubiyyətin daha qədim və şəxssiz forması hesab edir (3,68).

-lığ və *-lı* şəkilçili sifətlər isimləşə bilir: *...başlığ* yüküntürtim, *tizliğ* sökürtim “başlımı baş əydirdim, dizlini diz çökdürdüm” (BK şm10); Sərvərim, şahım, əminimsən, humayun *kölgəlim* (Nəsimi). Dilimizdə işlənen *məktəbli*, *kəndli*, *atlı* kimi isimlər, eləcə də şəxsin milliyyəti, doğulduğu, yaşadığı yeri ifadə edən sözlər sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir (4,112). Orxon abidələrində *-lığ* şəkilçisi bir məqamda ölçü mənası yaratmışdır: Anın barmıs, añar yatıp bir *atlığ* barmıs... “Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır...” (T I § 24). *-lığ* şəkilçisi başqa bir funksiyamı da yerinə yetirir: *...anta yerüki Sük başlığ* soğdak bodun kop kəlti “O yerdə Sük başda olmaqla soğdaq xalqı hamısı gəldi” (T II c 46). Burada *başlığ* “başda olmaqla” mənası ifadə edir. Ola bilər ki, elə burada da “Sük başlı”, yəni “başı (başçısı) Sük olan” mənası verilmiş olsun.

-lık şəkilçisi. Bu şəkilçi *-lığ* şəkilçisindən fərqli olaraq sifət deyil, isim düzəldir. Orxon abidələrində bir sözdə bu şəkilçiyə təsadüf olunur: *özlik* “cins”; *...özliki* boz at erti. (Kç 4). Azərbaycan dili tarixinin bütün dövrlərində bu şəkilçi öz varlığını qoruyub saxlamışdır: *Ayrılıqdan* yar mənim bağrımı büryan eylədi (Nəsimi); Nə *dirlik*, nə ölüm uçmağı nədə

(Q.Bürhanəddin); Belə kim, *mənlik* eylər ol nakəs (Füzuli). Müasir türk dillərində bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənəli isimlər düzəlir: mücərrədlik, ümumilik, müəyyən bir predmetin çox olduğu yer, müəyyən bir predmet və ya hərəkət üçün nəzərdə tutulmuş əşya və s.

-lik şəkilçisi belə sözlər də yarada bilir: *bəglik* “bəy olmağa layiq”; Tabğaç bodunka *bəglik* urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın küñ boltı “Bəy olmağa layiq oğulların Çin xalqına qul oldu, təmiz qızların cariyə oldu” (KT § 7). Müasir türk dillərində *-lik* şəkilçisi “nə üçüncü nəzərdə tutulmuş” mənəsi ifadə edən sifətlər də yaradır: *küzlik* “payızlıq”, *kışlık* “qış üçün hazırlanmış” (tatar) (1, 152). Burada *-lı* deyil, *-lik* şəkilçisinin işlənməsi qədim türk dilində bu mövqedə işlənən şəkilçinin də *-liğ* deyil, *-lik* şəkilçisi olması ehtimalını artırır.

-lik şəkilçisi *-ğu* şəkilçisi ilə birlikdə də işlənir: Yuyka kalın bolsar, *toplağaluk* alp ermiş, yinçgə yoğun bolsar, *üzgəlik* alp ermiş “Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir” (T I § 13-14). Eyni mövqedə *-lu* şəkilçisini də görürük: Yuyka eriklig *toplağalu* uçuz ermiş, yinçgə eriklig *üzgəli* uçuz “Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asan” (T I c 13). Yazılı abidələrimizin dilində *-ğuluk* şəkilçili formaya yaxın bir forma işlənmişdir, burada *-liq* şəkilçisi *-maq* şəkilçili məsdərə qoşulmuşdur: Susadım vəslini *görməkliyə*, ey cani-cahan (Nəsimi); Təni candan *ayırmaxlıx* rəvamı (Q.Bürhanəddin). A.N.Kononov bu formanın Türkiyə türkcəsində də olduğunu göstərmişdir: *yazmaklık*, *yüzmeklik* (5,111). Bu iki forma arasında yaxınlığı təsdiq edən bir cəhət də qədim türk dilində *-ğu* şəkilçisinin məsdər, yaxud hərəkət adı yaradan şəkilçi sayılmasıdır.

-liğ və *-lik* şəkilçilərinin münasibəti məsələsi türkologiyada mübahisəli məsələlərdən biridir. Fikrimizcə, bu şəkilçilərin yaratdığı mənalar eyni olmasa da, onlar arasında müəyyən yaxınlıq var, bu da həmin şəkilçilərin eyni mənşədən olduğunu söyləməyə imkan verir. Bir cümlədə *-liğ* şəkilçisi isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edib: İğar *elligdə*, iğar *kağanlığda* yəğ kiltım. (KT § 29). Bu da onu göstərir ki, bu iki şəkilçinin eyniləşməsi heç də yalnız sonrakı dövrlərin xüsusiyyəti deyil, Orxon abidələrində də bu hadisə baş vermişdir. N.K.Dmitriyev başqırd dilində *-lik* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözləri (*taşlık*, *ağaslık*) isim-sifətlər adlandırır (3,66). Deməli, bu şəkilçi ilə yaranan sözlərdə hər iki nitq hissəsinin xüsusiyyəti ola bilər.

-liğ və *-lik* şəkilçilərinin mənşəyi ilə bağlı türkologiyada müxtəlif fikirlər söylənmişdir. A.N.Kononov yazır ki, hər iki şəkilçidə *-l* birgəlik ifadə edir, *-ğ* sifət, *-k* isə isim düzəldən şəkilçidir, həmçinin qeyd edir ki, M.Kaşğari də *-ğ* (*-g*) şəkilçisinin sifət, *-q* (*-k*) şəkilçisinin isə isim düzəltmədiyini yazmışdır (2,106). Ancaq *-ğ* və *-k* şəkilçilərinin hər ikisi feillərə artırılır, eləcə də sifət, yaxud isim düzəltmək cəhətdən *-ğ* və *-k* şəkilçiləri arasında Orxon abidələrində bir fərq görünür. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva da A.N.Kononov kimi şəkilçini müştərək halla bağlayır və *-l* elementini fərqləndirirlər. Onların fikrincə, bu element toplu çoxluğun *-l* göstəricisi ilə genetik olaraq bağlıdır (1,151). Deməli, onlar müştərək hal və toplu çoxluğun bir-biri ilə bağlı olmasını qəbul edirlər və hər iki mənəni *-l* elementi ilə əlaqələndirirlər.

-lı şəkilçisi. Bu şəkilçinin Orxon abidələrində yerinə yetirdiyi funksiya Azərbaycan dilindəkindən fərqlidir. Məsələn, ... *tünlü-künlü* yiti ödüşkə subsız keçdim “gecə-gündüz yeddi gün susuz keçdim” (BK c-ş); ... *inili-eçili* kiñsürtüğün üçün, *bəgli-bodunliğ* yoñşurtukın üçün... “kiçik qardaşlarla böyük qardaşları salıydırdığı üçün, bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün...” (KT§ 6). Göründüyü kimi, burada həmin şəkilçi mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənir və bir çox tədqiqatçı həmin şəkilçinin sözləri birləşdirməyə xidmət etdiyini və qədim müştərək hal şəkilçisi olduğunu qeyd edir. Bu nümunədə *-lı* şəkilçisinin sözləri birləşdirmək, əlaqələndirmək funksiyası aydın görünür: Sakıntım: turuk *bukalı*, səmiz *bukalı* arkada bilsər... “Düşündüm: arıq buğa, kök buğa arxadan bilsə” (T I q 5-6). Onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində “*Böyükü-küçükü* hamı gəlmişdi” kimi cümlələrdə işlənən *böyükü-küçükü* sözü də buna yaxın mənə ifadə edir. Eyni sətirdə, eyni tipli ifadələrin ikincisində (*bəgli-bodunliğ*) *-lı* yerinə *-liğ* şəkilçisinin işlənməsi də *-lı* şəkilçisi ilə *-liğ* şəkilçisinin yaxınlığını göstərir: *inili-eçili* kiñsürtüğün üçün *bəgli-bodunliğ* yoñşurtukın üçün... (Kt § 6). Sintaktik paralelizmə görə, hər iki ifadə eyni formada olmalı idi. Bu da A.N.Kononovun qədim türk

abidələrindəki *-li* və *-liğ* şəkilçilərinin genetik cəhətdən eyni olmaması ilə bağlı fikrini şübhə altına alır (2,107).

-la şəkilçisi. Adlardan feil düzəltməkdə ən fəal şəkilçi olan *-la* “əşyaya müəyyən bir əlamətin qazandırılması” mənası ifadə edən təsirli, bəzən də təsirsiz feillər yaradır: *abla*- “ovlamaq”, *yoğla*- “dəfn etmək, yas saxlamaq”, *topla*-“toplamaq”, *illə*- “dövlət sahibi etmək”, *akunla*- “hücum etmək, axın etmək”, *kışla*- “qışlamaq”. Məsələn, *Kağanladuk* kağanın içğini idmis türk bodun... “Xaqan etdiyi xaqanı xaricə göndərmiş türk xalqı” (O 2); Yeti yegirmi yaşına tañut tapa *sülədim* “On yeddi yaşında tañutlara qarşı qoşun çəkdim” (BKŞ 24);...teñri bilgə kağanka adırılmalım, azmalım tiyin ança *ötlədim*... “...Tanrı bilgə xaqandan ayrılmayaq, azmayaq deyə, eləcə məsləhət verdim” (O 11). *-la* şəkilçisi Azərbaycan dili tarixində də çox fəal olmuşdur: Sevdasinə bel *bağlamış*, həm göz qaraltmış bəndinə (Nəsimi); Səbrimi *yəğmaladı* şövqün, qərarım qalmaq (Nəsimi); Bizi nişə tal ilə *taşlaya* bu yaranlar (Q.Bürhanəddin); *Başladı* hərzə-hərzə əfsanə (Füzuli). *-la* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feillər Orxon abidələrində öz kökü ilə yanaşı gələ bilər: ...ab *ablasar* ... təg erti “ov ovlasa ... kimi idi” (Kç 9). Bu xüsusiyyət “Dədə Qorqud kitab”ının dilində daha geniş yayılmışdır: *ün ünlemək, quş quşlamaq, iz izləmək* və s. (6,115).

Orxon abidələrində *-la* şəkilçisi əsasən isimlərə artırılmışdır. Ancaq bir məqamda bu şəkilçi təqlidi sözdən feil yaratmışdır: *opla*- “hücum etmək”.

Orxon abidələrində bu şəkilçi ilə yaranmış sözlər müasir dövrdəki müvafiq sözlərlə mənə fərfinə də malikdir. Məsələn, Orxon abidələrində *başla*- sözü “başçılıq, rəhbərlik etmək” mənası ifadə edir.

-la şəkilçisinin *-l* və *-a* şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmasını bir sıra müəlliflər qeyd etmişlər. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bu şəkilçini toplu çoxluq bildirən *-l* şəkilçisi ilə əlaqələndirirlər (1,304). Bu mülahizədən çıxış edərək *-la* şəkilçisinin ad düzəldən *-liğ*, *-lik*, *-li* şəkilçiləri ilə eyni mənşədən yarandığını güman etmək olar.

Orxon abidələrində feil düzəldən başqa bir şəkilçi **-l**, **-al** şəkilçisidir. Bu şəkilçi müəyyən bir əlaməti qazanmaq, ona malik olmaq mənalını bildirən təsirsiz feillər yaradır: *tasil*- “üsyən etmək”, *tiril*- “dirilmək”, *arıl*- “seyrəlmək” və s. Bu şəkilçili ilə yaranmış feillər təsirsiz feil olduqlarına görə *-la* şəkilçili feillərdən fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılar bu iki şəkilçinin eyni mənşədən yarandığını göstərir. Ancaq bu şəkilçilər arasında bir fərf var. Orxon abidələrində *-la* şəkilçisi yalnız isimlərə, *-l*, *-al* şəkilçisi isə sifətlərə artırılmışdır, ona görə də sonuncunun yuxarıdakı şəkilçilərlə eyni cərgəyə daxil olması şübhə doğurur.

Abidələrin dilində *-la* şəkilçisinin törəmələri də işlənmişdir: 1. **-laş**: Ol üç kağan *ögləşip* Altun yıs üzə kabısalım timis “O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı üzünə yürüş edək demiş” (T I § 20); İnim Kül tigin birlə *sözləşdimiz* “Kiçik qardaşım Kül tiginlə sözləşdik” (KT § 26). 2. **-lan**: Yerçi yer yañılıp *boğazlantı* “Bələdçi yeri səhv deyib boğazlandı” (T I §26). 3. **-lat**: Ak tərməl keçə *oğraklatdım* “Ağ tərməli keçib düşərgə saldırdım” (T I §m 25).

Orxon abidələrinin dilində *-l* elementi əsasında yarandığı söylənilə biləcək sözdüzəldici şəkilçilər bunlardır. Ancaq müasir türk dillərindən bir qismində işlənən *-las/-ləs* şəkilçisini də yuxarıdakı şəkilçilərlə əlaqələndirmək olar: *itləs* “ətli” (başqırd), *tuklas* “tüklü” (özbək) və s. *-lar/-lər* cəm şəkilçisinin də *-l* elementindən yarandığı qeyd oluna bilər. “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda yazılır ki, *-lik* və *-lar* şəkilçilərinin tərkibindəki *-l* eyni funksiyanı yerinə yetirir: çoxluq-ikilik (7,140).

Yuxarıda verilmiş şəkilçilərin yaratdığı mənə çalarlıqlarındakı oxşarlıq: müəyyən bir əlamətə, əşyaya malik olma (*-liğ*), mücərrədlik, yaxud topluluq, müəyyən əşyaların çox olduğu yer (*-lik*), müəyyən şəxslərlə birgə hərəkət etmək (*-li*), müəyyən əlamət, əşya qazandırma (*-la*) və s. bu şəkilçilərin eyni bir əsasa – *-l* elementinə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. *-l* elementinin isə müştərəklik, yaxud toplu çoxluq bildirdiyini güman etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Serebrennikov B.A. Nəcəyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.
2. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII—IX вв.). М.: Наука, 1980.
3. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
4. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л.: Наука, 1977.
5. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX əsrlər). Л.: Наука, 1980.
6. Nəcəyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I hissə. I cild. Bakı: Nurlan, 2009.

SAHİLƏ İBRAHİMOVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SƏSİN SEMANTİK-KONNOTATİV(EMOSİONAL-EKSPRESSİV) ƏLAMƏTLƏRİNİN EKSPERİMENTAL (TƏCRÜBİ) TƏDQIQI

Açar sözlər: *fonosemantika, səs, sait, samit, söz*

EXPERIMENTAL STUDY OF SEMANTIC AND CONNOTATIVE PROPERTIES OF SOUND

Phonosemantics - one of the developing sections of linguistics. Modern research in this area refute the view that the sound does not make sense values. The sound is familiar and has value. Its value is connotative character.

Key words: *phonosemantic, sounds, vowels, consonants, words*

Səs əlamətlərinin eksperiment təcrübə nəticələrindən söz açmazdan əvvəl fonosemantikanın bir vahid kimi öyrənilməsi mühüm amildir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması niyə məhz bu və ya digər vahidin təcrübəyə verildiyini əsaslandırmaq üçün vacib şərtidir.

Fonosemantik ideyaların inkişaf etdiyi müxtəlif dövrlərdə alimlər tərəfindən vahid kimi fərqli fonosemantik vahidlər qəbul edilirdi: hərflər (D.Qalikarnaskiy, M.V.Lomonosov), səs-hərf (P.P.Sokolov, A.P.Juravlyov), fonem (V.V.Voronin, V.V. Leviskiy), səs (L.N.Səncərov, Q.F.Şayxiyev). Nəhayət çoxillik axtarışlar nəticəsində səslər fonosemantikanın ortaq vahidi kimi qəbul edildi. Belə ki, məhz səsləri insan qəbul edir və onların mənası isə səslərin akustik keyfiyyətlərindən, semantik xüsusiyyətlərindən asılı olur. Digər vahidlər isə öz xüsusiyyətləri etibarı ilə hər hansı fonetik mənanı daşıya bilmir.

Hərf - yalnız yazıda nitq vahidini göstərmək üçün istifadə edilən qrafik işarədir. O, insan şüurunda nitqin səslənməsi ilə şərti bağlantı qurur. Qrafik işarələr özlüyündə heç bir emosiyalar yaratmaq iqtidarında deyillər. Baxmayaraq ki, hər hansı bir hərf müəyyən səsə uyğunluq təşkil edir, yazıda eyni səs müxtəlif hərflərlə də ifadə oluna bilər. Bundan əlavə, eyni

səs müxtəlif qrafik sistemlərlə də təsvir edilə bilər. Bu da bir daha onu sübut edir ki, hər fonetik mənanı ifadə etmək iqtidarında deyil. Bu termin ilk olaraq P.P.Sokolov tərəfindən önə çıxarılmış, sonra isə A.P.Juravlyovun tədqiqatlarında inkişaf etdirilmişdir: “Qrafik, hərfi obraz səsə qəbul edilməsinə təsir edə bilməz. Siz u hərfini gördükdə şüurunuzda həmən ona uyğun bir səs səslənir. Hər f, qrafik işarənin köməyi ilə şüurda sanki səsə tipik obrazını yaradır və onun qəbulunu stabilləşdirir. Biz hər fi və səsi ayrılıqda düşünmürük, səs-hərflə vahid kompleks qəbul edirik”. (1;13-14)

Fonem də fonetik məna yükünü daşımaq gücündə deyil. Çünki, o, səslənən nitqin vahidi yox, dilin abstrakt vahididir. Bunlara görə də biz, səsi fonosemantik vahid qəbul edən alimlərin fikri ilə razılaşıırıq. Bu deyilənlər əsasən L.N.Səncərovun tədqiqatlarında öz təsdiqini tapır: “Biz demirik ki səsə məna yükü yoxdur. Biz onu söyləyirik ki, səs məna fərqləndirici funksiyanı yerinə yetirərək müəyyən məna yükünü daşıyır” (2; 5-6), «...yalnız səslər fonetik məna daşıyır...» (2;20)

Beləliklə də, insanda emosiya yaradan yeganə dil vahidi səsdır.

Sait səslərin eksperimental (təcrübi) tədqiqi üçün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universitetinin tələbələri arasında sorğu keçirilmişdir. Sorğuda 108 şəxs iştirak etmişdir.

A.P.Juravlyovun da qeyd etdiyi kimi bu sorğunun keçirilməsi üçün 100 nəfər kifayət edir. Sorğu dövr etibarilə üç mərhələdə keçirilmişdir. Hər mərhələ bir həftə müddətini ehtiva etmişdir. Birinci mərhələdə samitlər, ikinci mərhələdə qalın saitlər və sonuncu mərhələdə yumşaq saitlər üzrə materiallar işlənmişdir.

Sorğu zamanında respondentlər tərtib etdiyim cədvəli doldururdular. Cədvəldə üfqi xətt üzrə səslər, şaquli xətt üzrə isə onların semantik-konotativ əlamətləri yer almışdı. L.N. Səncərovun vaxtilə apardığı sorğuda istifadə etdiyi “qəmlı” və “yeknəsəq” sözləri yalnız “qəmlı” sözü ilə, “məhtəşəm” sözü “gözəl” sözü ilə əvəzlənmiş, bundan əlavə “cazibədar”, “sürətli” sözləri də əlavə edilmişdir.

Beləliklə də növbəti əlamətlərdən istifadə edilmişdir: *gözəl, işıqlı, incə, şən, gümrah, parlaq, məqsədyönlü, ləng, sakit, qəddar, qəmlı, tünd, ağır, darıxdırıcı, qorxunc, sürətli, cazibədar*

Respondentdən səsə əlamətinin olub olmamasını qeyd etmək tələb olunurdu. Əlamət varsa «+», yoxdursa «-» işarəsi qoyulurdu. Sorğu anketini dolduran ümumiyyətlə səsə əlamətini görmürdürsə «0» işarəsini qoyurdu.

Bu metodika Juravlyovun tətbiq etdiyi üsuldan daha asandır. Çünki respondentdən bu və ya digər əlamətin qiymətlə ölçülməsi tələb olunmur. Sorğu əsasında ortaq qiyməti hesablamaq mümkün olmadığı üçün belə qərara gəldik ki, respondentlərin 60 nəfəri «+» qoyubsa deməli səsə əlaməti “var”. Buna müvafiq olaraq da əgər 60 nəfər «-» işarəsi qoyubsa bu əlamətin olmamasını bizə bildirir.

Misal üçün bəzi saitlər üzrə apardığımız sorğunun nəticəsi aşağıdakı kimidir

Səslər əlamətlər	A			E			I			U			O		
	+	-	0	+	-	0	+	-	0	+	-	0	+	-	0
<i>Gözəl</i>	82	16	2	24	73	3	5	94	1	40	54	6	68	28	4
<i>İşıqlı</i>	78	20	2	25	70	5	7	93	0	49	47	4	80	18	2
<i>İncə</i>	48	50	2	22	75	3	6	93	1	41	57	2	66	33	1
<i>Şən</i>	80	17	3	28	68	4	8	88	4	47	50	3	67	29	4
<i>Üstün</i>	56	40	4	32	66	2	15	84	1	45	52	3	67	31	2

<i>Gümrah</i>	73	21	6	42	55	3	30	65	5	49	47	4	69	28	3
<i>Parlaq</i>	80	19	1	30	67	3	10	89	1	45	53	2	54	43	3
<i>Güclü</i>	64	31	5	59	39	2	72	28	0	53	45	2	62	35	3
<i>Məqsədyönlü</i>	61	33	6	39	58	3	34	62	4	45	54	1	56	43	1
<i>Asta</i>	21	78	1	55	42	3	48	49	3	42	57	1	26	73	1
<i>Sakit</i>	15	84	1	40	56	4	39	57	4	40	58	2	29	70	1
<i>Qəddar</i>	10	89	1	55	42	3	74	23	3	37	61	2	12	86	2
<i>Qəmli</i>	18	80	2	43	53	4	43	55	2	40	58	2	26	71	3
<i>Tünd</i>	10	90	0	44	54	2	69	29	2	26	73	1	8	92	0
<i>Ağır</i>	12	85	3	51	48	1	86	12	2	30	67	3	19	79	2
<i>darıxdırıcı</i>	10	89	1	49	51	0	42	57	1	50	49	1	33	64	3

Bu sorğu, A.P.Juravlyov və L.N.Səncərov tərəfindən verilmiş məlumatları müqayisə etmək məqsədilə keçirilmişdir. Lakin ən ümdə məqsəd səslərin semantik-konnotativ əlamətləri olan cədvəli qurmaq və alınmış cədvəlin əsasında sinonim, antonimlərin fonosemantik xüsusiyyətlərini analiz etmək olmuşdur.

Sait səslərin semantik-konnotativ əlamətlərini sorğu nəticələrinə müvafiq olaraq analiz edək. Sorğuya [a], [o], [u], [ı], [i], [e], [ə], [oy], [a:] səsləri təqdim olunmuşdur. Sorğu həcmi: sait səslər üzrə 18468 cavab alınmışdır.

Burada bizim məqsədimiz A.P.Juravlyov və L.N.Səncərovun təcrübəsini təsdiq və ya inkar etmək olduğundan respondentlərə eyni səsləri vermişik. Lakin bununla yanaşı biz L.N.Səncərovun verdiyi istisanaqları da nəzərə alırıq. Məsəl üçün *Я* və *Ю* səsləri ölçülərkən, respondentlərə *[[a], [ly]* səs birləşmələri təqdim olunurdu.

Biz, sorğunun nəticəsi olaraq A.P.Juravlyov və L.N.Səncərovun təcrübələrinə qarşı qoyduğumuz sait səslərin semantik-konnotativ əlamətləri haqqında məlumatlar əldə etdik. Səs əlamətlərinin müqayisəsi L.N.Səncərov tərəfindən tərtib edilən sxem əsasında aparılırdı:

- 1.Səs...əlamətlərin varlığı ilə xarakterizə olunur...
- 2.Səs...əlamətlərin yoxluğu ilə xarakterizə olunur...
- 3.Səs...əlamətin çətin qoyulması ilə xarakterizə olunur... (3)

Samit səslərin öyrənilməsində də yuxarıdakı prinsiplərə riayət olunmuşdur. Samit səslər üzrə sorğunun həcmi cəmi 73872 cavabı təşkil etmişdir. Sorğunun nəticələrinin tədqiqi kar və çingiltili samitlərin aşağıdakı fonosemantik xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına səbəb olmuşdur:

1.Sait səslərin fonosemantik əlamətlərinə nisbətən samit səslərin fonosematik xüsusiyyətləri daha aydın və dəqiqdir. Məsəl üçün, respondentlərdən alınan ortaqlıq nəticəyə görə samit səslərin 7-11 əlaməti qeyd edilirsə, sait səslərdə bu göstərici 1-7 arasındadır.

2.Cavabda çətinlik çəkilən səslər dəqiq əlaməti göstərilən səslərdən azdır.

3.Əlamətləri bilinməyən səslər çoxluq təşkil etsə də "cavabda çətinlik çəkirəm" qrafası işarə olunmuşdur. Həmin səslər bunlardır: [ş], [ç], [t], [q], [n], [ç], [f].

4.Elə samit səslər də var ki respondentlər onların heç bir əlamətini qeyd edə bilməmişlər. Bu [q'], [κ], [κ'] səsləridir. Onu da qeyd edək ki, həmin səslər A.P.Juravlyov və L.N.Səncərovun tədqiqatlarında da oxşar nəticələri almışlar.

Sait və samit səslərin semantik-konnotativ əlamətlərinin təcrübi tədqiqi aşağıdakı nəticələri almağımıza səbəb olmuşdur:

1.Səslərin semantik-konnotativ əlavələri - mütəhərrik anlayışdır, zaman keçdikcə dəyişir;

2.Səslərin semantik-konnotativ əlavələrinin sabitləşməsi müəyyən zaman dilində təyin oluna bilər, amma buda onun bir neçə on illiklər sonra dəyişməyəcəyinə zəmanət verə bilməz;

3.Səslərin semantik-konnotativ əlavələrinin dəqiq təyin olunmasında respondentin səs xüsusiyyətləri başlıca amildir;

4.Alınan nəticələrin təsdiqi və inkarını böyük zaman dilimi keçdikdən sonra səslərin semantik-konnotativ əlavələrinin yenidən tədqiqi zamanı müəyyən etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Журавлев А.П. Звук и смысл. М., Наука, 1981, 249 с.
2. Санжаров Л.Н. Современная фоносемантика: истоки, проблемы, возможные решения. Тула, «ЕСКИМО», 1996, 156 с.
3. Санжаров Л.Н. Современная фонетика. Тула, «ЕСКИМО», 2000, 234 с.

MEHRİBAN MAHMUDOVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELLƏRİN ADYEKTİVLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: keçid prosesi, sifətləşmə, isimləşmə, felləşmə

ADJECTIVISING OF VERBS IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article is about the adjectivising of verbs. Non-conjicated forms of the verbs specially adjectivising of participals are mentioned here. Theoretical points of views are based on models. The inflections served for adjectivising of participals are introduced in the article.

Key words: *passage process, adjectivising, substantivising, verbalising*

Adyektivləşmədə fəal iştirak edən nitq hissələri sırasında fellər xüsusi yer tutur. Digər nitq hissələrində olduğu kimi, fellər də adyektivləşərkən ad bildirən sözlərin, əsasən də, isimlərin əvvəlində işlənərək onları müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır, təyin edir. Yəni bu zaman fellərin əsas funksiyası- xəbər olma funksiyası təyin olma funksiyası ilə əvəzlənir, bir nitq hissəsindən digərinə keçid baş verir.

“Başqa nitq hissələrində olduğu kimi, fellərin adyektivləşməsi də onların təyin vəzifəsində işlənərkən müvəqqəti olaraq həm də sifətlik xüsusiyyətləri kəsb etməsindən başqa bir şey deyildir” (1, s50).

Elmi- nəzəri ədəbiyyatda adyektivləşməyə məruz qalan feli sifətlərdir. Feli sifətlər leksik- semantik mənasına, morfoloji əlamətlərinə, sintaktik funksiyasına görə digər fellərdə fərqlənir. Feli sifətlərin yaranmasında iştirak edən xüsusi şəkilçilər vardır. Yalnız həmin şəkilçiləri qəbul edib adyektivləşən feli sifətlər isimlərin və ya isimləşmiş sözlərin əvvəlində işlənərək onları təyin edir, əlamətləndirir, təyin etdiyinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Sifətin suallarını: “necə? nə cür? hansı?” suallarına cavab verir.

Sifətləndirmə qabiliyyəti kəsb etmiş fellər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemində olduqca qədimdir. Feli sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçilər də tarixən olduqca məhsuldar şəkilçilər olmuşlar (2, s. 167). Məsələn,

I. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında – ar, - ər; -maz, - məz şəkilçili feli sifətlərə rast gəlinir. Şəkilçi məlum və məchul fellərə artırılaraq vəziyyət və xasiyyət məzmunlu təyinlərin yaranmasında iştirak edir, davam edən prosesi, daha geniş zamanı bildirir. Bu tipli feli sifətlər əşyanın vəziyyət və ya xasiyyətini təyin etməklə yanaşı, daha çox sifətə yaxınlaşır, feli sifətlə feldən düzələn sifətlər arasında keçid təşkil edir (3, s.377).

- ar şəkilçili feli sifətlər əşya ilə bağlı daimi əlaməti bildirir.

1. Görər gözümlü aydını, oğul. Tutar belim qüvvəti oğul. (KDQ)

Hətta dastanın dilində inkarlıq məzmununu ifadə edən feli sifətlərin iştirakı belə müşahidə edilmişdir: Məsələn:

a) Üzünü qan bürümüş durmaz qanını silər.

b) Məsmənin qorxu- ürku bilməz adam olduğunu düşünüb sözünü dəyişdi. (M.Cəlal)

-ar, -ər;- maz, - məz şəkilçisi ilə bağlı tükologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər olmuş, Reşetov V.V., A.M.Şerbak, R. Jumaniyazov –ar və -maz şəkilçili sözləri feli sifət adlandırmışlar. M.Hüseynzadə, Z. Budaqova, U.Tursunov, J. Muxtarov və başqaları isə feli bağlama kimi izah etmişlər. Lakin bu şəkilçi ilə düzələn sözlərlə bağlı konkret fikir söyləmək doğru deyil. Çünki həmin sözlər yerinə görə, kontekstdən asılı olaraq həm feli sifət, həm də feli bağlama kimi işləyə bilər: “görər gözümlü; dəyər- dəyməz qiymət” birləşmələrində feli sifət kimi; “onu görər- görməz tanıdım; xəbəri duyar- duymaz gəldim” nümunələrində isə eyni şəkilçili sözlər feli bağlama kimi işlənmişdir. Deməli, həmin sözlərin hansı funksiyada çıxış etməsi yalnız, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kontekstdən asılıdır.

İstər cümlədə, istərsə də birləşmə daxilində asılı tərəf kimi iştirak edən təyin əsas tərəfə mənə cəhətdən yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır və bu zaman heç bir qrammatik dəyişiklik baş vermir. Elə keçid prosesinin- konversiyasının da əsas əlaməti bir nitq hissəsinə aid olan sözün heç bir qrammatik- morfoloji əlamətin iştirakı olmadan başqa bir nitq hissəsinə keçməsidir.

Qeyd etdik ki, fellər adyektivləşərkən daha çox təyin funksiyasında çıxış edir. Məlumdur ki, təyin təyinolunanın geniş şəkildə əlamətini bildirir. Bu əlamət isə müxtəlif istiqamətlərdə baş verir və təyinin müxtəlif növləri yaranır:1) keyfiy- yət təyinləri; 2) müəqyisə təyinləri; 3) maddiyyət təyinləri; 4) miqdar təyinləri; 5) sıra təyinləri; 6) işarə təyinləri; 7) hərəkət təyinləri və s. (4, s.180).

Felin təsriflənməyən formaları, xüsusilə feli sifətlərdə adyektivləşməyə daha çox rast gəlinir və həmin feli sifətlər isə bir çox hallarda mənə cəhətdən hərəkət təyinlərinin yaranmasında iştirak edir. “Hərəkət təyinləri feli sifətlə və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunaraq təyinolunanı hərəkət cəhətindən əlamətləndirir” (4, s182).

Adyektivləşmədə iştirak edən feli sifətlərin yaranmasında iştirak edən başqa şəkilçilər də vardır:

II. – dıq (+hər üç şəxsə tək və cəminə aid mənsubiyyət şəkilçiləri) =

-dığım, -dığın, - dığı və s. şəkilçi müasir türk dillərinin yalnız oğuz qrupuna məxsus olan şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə düzələn feli sifətlər və feli sifət tərkibləri müəyyənlik bildirən təyinlər kimi çıxış edir: getdiyim yol; oxuduğum kitab və s.

- dıq şəkilçisi mətndəki yerinə görə həm keçmiş, həm indiki, həm də ümumi zaman məzmununu ifadə etməyə qabildir:

1. Məğlub etdiyi adamı xüsusi bir zövqlə seyr edirdi. (keçmiş zaman)

2. Söylədiyiniz bu fikirlər məndə şübhə oyadır. (indiki zaman)

3. Sevdiyim vətəndən bir an da uzaq dura bilmərəm. (ümumi zaman)

Verilmiş nümunələrdə feli sifətlər uyğun olaraq tamamlığı, mübtədani, zərfliyi təyin etmişdir.

III. – acaq (+ hər üç şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləyə bilər) = acağım,-acağın, - acağı və s. Bu şəkilçi haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Şəkilçinin feli sifət yaradıcılığında tarixən aktivliyi müşahidə olunmuşdur. XIV- XVII əsr yazılarında bu şəkilçiyə çox rast gəlinir:

1.Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylər.(Nəsimi)

2.Taki padşahın qonacaq yerin mühəyyə eylər.(Mənaqib)

- nümunələrdə feli sifətlər əşya ilə bağlı əlamətin davamlılığını ifadə edir, onu “ sonsuz bir vaxtla” əlaqələndirir.

– acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək şəkilçiləri felin təsdiq və inkar formalarına artırılmaqla gələcək zaman məzmunlu feli sifətlər əmələ gətirir. Lakin bu feli sifətlərdə bir qədər ümumilik, bütün zamanlara aid olmaq xüsusiyyəti də özünü hiss etdirir:

1. Olacaq işə çarə yoxdur.

2. Görüləcək işləri müzakirə etməliyik.

IV. –an,- ən; mış,-miş, -muş,-müş; - ası, -əsi şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər isə, əsasən, qeyri- müəyyənlik bildirən təyinlərin yaranmasında iştirak edir: gülən adam, oxunmuş kitab, gediləsi yol və s.

– an, - ən, -yan, -yən feli sifət şəkilçiləri məlum fel köklərinə artırılmaqla işgöreni işlə əlaqədə təyin edir. Məsələn, oxuyan qız, yazan şagird, gedən adam.və s. nümunələrdə işlənmiş feli sifətlər ayrılıqda işləndikdə belə, bir işi icra edən subyekt bildirir. Tərkib daxilində də eyni mənə çalarını qoruyub saxlayır.

Göstərdiyimiz şəkilçi həm təsdiq, həm də inkar fellərə artırılaraq feli sifətlər və feli sifət tərkibləri əmələ gətirə bilir. Əmələ gələn konversivlər əşyanı və əşyanın üzərində görülən işi müəyyən edir: yazan adam// yazmayan adam; gedən qız// getməyən qız. Və s. bu qrupa daxil olan feli sifətlər daha çox indiki zaman məzmunu ifadə edir.

V. –miş,-miş,-muş,-müş – şəkilçisi isə, əsasən, keçmiş zaman məzmunlu feli sifətlərin yaranmasına xidmət edir. Şəkilçi təsdiq və inkarda işlənən məlum və məchul fel köklərinə artırılaraq yeni vahidlər əmələ gətirir. Lakin əmələ gələn vahidlərin feli sifət, feli bağlama və ya müstəqil fel olduğunu isə yalnız konteks müəyyənləşdirə bilər:

1. Görülənmiş işlər üçün tərif gözləmə.

2. Çağırılmamış qonaq elə sənin vəziyyətinə düşər.

- mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin iştirakı ilə düzələn feli sifətlər əşyanın keçmişdə düşdüyü vəziyyətin, əlamətin bitdiyini, tamamlandığını və sabitləşərək əlamətləndiyini bildirir. Bəzi hallarda bu şəkilçi ilə düzələn feli sifətlər baş vermiş hadisənin hələ davam etdiyini bildirir:

1. Onun sulanmış gözlərində zəif işıq göründü.

Çox az hallarda isə bu şəkilçi zaman məzmunu, zaman çaları ifadə edir:

1. Ölkəmizdə yaxşı təhsil almış ziyalılara böyük tələbat var.

2. Bu sükut əsrələr boyu davam edən zülm və zəncir dünyasının sonuna qoyulmuş bir nöqtə idi.

VI. –malı, -məli şəkilçiləri eyni qayda ilə fel köklərinə və başlanğıc formalarına artırılmaqla icrası mühüm olan işi basitəsilə əşya və hadisənin keyfiyyətini ifadə edir. Məsələn; içməli su, yeməli bitki, görülməli işlər və s.

-malı, - məli şəkilçisinə “Kitabi- Dədə Qorqud”un dilində də rast gəlinməsi bu şəkilçinin xalq danışığında fəal işləndiyini təsdiq edir:

1. Gəlməli, getməli dünya,

Son ucu ölməli dünya. (2, s169)

VII. – ası,-əsi, yası,-yəsi –şəkilçisi ilə yalnız təsdiq fel köklərindən (başlanğıc formalarından) feli sifətlər, cümlədə (birləşmədə) təyinlər əmələ gələ bilər. Həmin təyinlər əşyanı gələcək zamanda görülməli işin zəruriliyi, vacibliyi ilə əlamətləndirir. Cümlədən, tərkibdən kənarında isə bu sözlər felin lazım şəklini ifadə edir: oxunası kitab, gediləsi yol, görülməsi işlər və s.

Azərbaycan dilində -ası,-əsi şəkilçisi XVIII əsrə qədər az işlənmiş, XVIII əsrdən sonra isə feli sifət şəkilçisi kimi sabitləşərək daha intensiv işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fellər heç vaxt şəkilçisiz adyektivləşməmişdir. Eyni zamanda felləri adyektivləşdirən də sadaladığımız şəkilçilər deyil. Həmin şəkilçiləri fel köklərinə və ya başlanğıc formalarına artırıqdan sonra əmələ gələn vahidlər yeni bir xüsusiyyət , qeyri- əsas sintaktik vəzifə - hərəkətlə bağlı əlamət bildirərək təyin olma funksiyası kəsb edir. Eyni

zamanda əmələ gələn feli sifətlərdə felə xas olan cəhətlər özünü qoruyub saxlayır. İstisna hallarda fellərin tam sifətə keçməsi hadisəsi baş verə bilər. Bu zaman sözlər felə məxsus morfoloji əlamətlərin itirmiş olur.

“Gələcək gün, yanar ürək, bişmiş tədqiqatçı birləşmələrindəki fellərdə tam sifətləşmə baş vermişdir... Bu göstərdiklərimizdən başqa dilimizdə bir sıra fəldən düzəlmiş sifətlərə də rast gəlirik ki, bunlar da fellərin adyektivləşməsi nəticəsində təcrid edilmişdir: -ıç, -qın, -ıq və s. bu kimi şəkilçili sifətləri misal göstərmək olar”. (1, s.52)

Bizim fikrimizcə, həmin sözlərdə həm felə, həm də sifətə məxsus cəhətlər öz əksini tapdığına görə, belə sözlərin feli sifət adlandırılması özünü doğruldur. Yuxarıda verilmiş “- ıç, -qın, -ıq” şəkilçiləri isə feli sifət deyil, elə fəldən sifət yaratmağa xidmət edir. Feli sifətlərlə fəldən düzələn sifətlərin arasında kifayət qədər fərqli məqamlar vardır. Ən əsası isə odur ki, feli sifətlərdə felə xas əlamətlər qorunub saxlandığı halda, fəldən düzələn sifətlər felə aid bütün cəhətlərini itirmiş olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. C. Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı. 1983
2. H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990
3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. EA. II c. Morfolojiya. Bakı. 1983
4. Abdullayev A., Seyidov Y., Həsənov H. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. B.1972.

AYGÜN ZAMANOVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

LİNGVİSTİK BACARIQLARIN FORMALAŞMASINA SİSTEMLİ YANAŞMA AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİ TƏMİN EDƏN AMİL KİMİ

Açar sözlər: *lingvistik bacarıqlar, təlim, keyfiyyət, qayda, anlayış, sistemlilik*

The quality of teaching subjects in secondary schools is the part of the system that depends on the knowledge and skills. This requires an important role in the formation of the linguistic skills in teaching of the Azerbaijani language. Systematic teaching of linguistic skills reflecting the internal structure of the language improves the students' oral and written speech skills by developing their logical thinking and thus, realizes from the training.

Key words: *linguistic skills, training, quality, rule, concept, regimentation*

Azərbaycan təhsil sisteminin gələcəyi ilk növbədə ümumi təhsilin hansı məzmun və strukturda qurulması ilə bağlıdır. Bu təhsil pilləsinin mövcud durumunun geniş təhlili əsasında hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda aydın şəkildə göstərilir ki, hazırkı mərhələdə “ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır” [1;6]. Təhsilin məzmunca yeniləşməsi, təlim prosesinin innovativ texnologiyalar əsasında modernləşdirilməsi müəyyənləşdirilmiş hədəflər sırasında xüsusi mövqeyə malikdir. Bu mənada gənc nəsə aşılana bilik, bacarıqların ümumtəhsil səviyyələri üzrə iyerarxiyasının qurulması tələb olunur ki, gözlənilən keyfiyyətin reallaşdırılmasını təmin etsin. Ona görə də şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş bu məzmunun optimal variantda işlənilməsi tədris edilən fənlərin hansı prinsip və amillər əsasında qurulmasından çox asılıdır.

Tədqiqat göstərir ki, təlimin keyfiyyətini təmin edən əsas amillərdən biri aşılana bilik və bacarıqların müəyyən sistem daxilində verilməsidir. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin hansı məzmununda işlənilməsi də məhz sistemli

yanaşmanın gözlənilməsi ilə əlaqədardır. Sistemlilik ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrinə aid dərslərlərin məzmun və struktur baxımından qiymətləndirilməsində, təlim prosesinin məqsədyönlü təşkilində istinad olunan başlıca prinsiplərdəndir [6; 170-172]. Azərbaycan dilinə aid mövzuların, qaydaların, anlayış və kateqoriyaların, onların şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edən linqvistik şərhərlərin, sual və tapşırıqların müəyyən ardıcılıqla düzülüşü sistemlilik prinsipinə nə dərəcədə riayət edilməsi ilə şərtlənir. Eləcə də dərslərlərin strukturca tamlığını təmin edən bölmələrin və onların sonluğunda şagirdlərin özünü qiymətləndirmə məqsədilə verilən ümumiləşdirmə materiallarının işlənilməsi də bu prinsiplə tənzimlənir. Sistemli yanaşma, bəzilərinin düşündükləri kimi, dil materiallarının sistemlik kurs şəklində verilməsini özündə ehtiva etmir. O, fənn proqramında (kurikulumunda) məzmun xətləri vasitəsilə ifadə olunan fəaliyyətlərin xaoslu şəkildə deyil, daim təkrarlanan və məntiqi baxımdan bir-birini tamamlayan nizamlayıcı formasıdır.

Dil strukturunun nəzəri baxımdan mənimsənilməsi üzərində qurulmuş ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq, mədəni nitq vərdişlərinin formalaşmasına yönəlmiş yeni dərslərlərin [2;3;4] təhlili göstərir ki, şagirdlərdə həmin vərdişlərin yaranması və inkişafında baza rolunu oynayan linqvistik materiallar bu mühüm prinsipə istinad edilmədən verilməmişdir. Belə ki, “Dil qaydaları” başlığı altında getmiş materiallarda ayrı-ayrı kateqoriyaların tərifində, anlayışların, terminlərin izahında, dil hadisələrinin mahiyyətinin şərhində, nümunələrlə əsaslandırılmasında bu mühüm prinsipə tam əməl olunmamışdır. Məlumdur ki, şagirdlərin linqvistik bacarıqlarının inkişafı dillə bağlı anlayış və qrammatik hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsində izahı ilə şərtlənir. Məsələn, sözlərin məna qruplarına ayrılmasının, nitq hissələri üzrə təsnifinin, cümlənin tərkib elementlərinin cümlə üzvlərinə bölünməsinin səbəbini açıqlamadan şagirdlərdə müvafiq elmi təfəkkür formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Yaxud, baş üzvlərin VI sinifdə [3;160-181], ikinci dərəcəli üzvlərin isə hətta növbəti VII sinifdə nəzərdə tutulmadan [4] hansısa bir sinifdə verilməsi sistemsiz yanaşmanın məhsuludur. Eləcə də feil şəkillərinin 6-cı sinifdə [3;114-134], feilin qrammatik məna növlərinin 7-ci sinifdə keçilməsi də [4;13-31] dilə sistemli yanaşmaya məhəl qoyulmaması ilə əlaqədardır. Metodik araşdırmalar sübut edir ki, dilin morfologiyası və sintaktik quruluşu ilə bağlı mövzular müxtəlif siniflərdə tədris oluna bilər [5;64]. Sözsüz, bunun özü də müəyyən sistem əsasında həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, sistemli yanaşma linqvistik bacarıqların davamlı bir proses kimi formalaşmasını təmin edir. Eksperiment materialları göstərir ki, bu sistem aşağıdakı metodik tələblərə uyğun qaydada qurulduqda gözlənilən təlim nəticələrinin alınması təmin edə bilər:

1. Dil hadisələrinin mahiyyətini əks etdirən tərif, qayda və şərhlər linqvistik struktura uyğun məntiqi əlaqədə verilməlidir.

Bu tələbin gözlənilməsi dilin müxtəlif bölmələrinə aid məlumat xarakterli biliklərin müəyyən bloklar şəklində verilməsini önə çəkir. Yığcam model nümunəsində nəzərdə tutulan həmin bloka söz, cümlə və mətnlə bağlı nəzəri məlumatlar aiddir. Sistemli yanaşma bütün siniflər üzrə hər üç istiqamətdə sadədən mürəkkəbə doğru ən zəruri linqvistik biliklərin üfqi və şaquli istiqamətlərdə inteqrasiyasını gerçəkləşdirir. Aydındır ki, həmin məlumatlar müvafiq orfoqrafik, orfoepik, punktuasiya qaydalarının izahına kömək edir. Beləliklə, təlim materialı üzərində aparılan kompleks iş bütünlükdə şagirdlərin elmi dünya görüşünün formalaşmasına xidmət edir.

2. Nəzəri məlumatlar mətn nümunələri üzərində iş prosesi ilə əlaqələndirilməlidir.

Dərslərdə verilmiş mətnlər yalnız dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına deyil, həm də şagirdlərin linqvistik bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilməlidir. Bunun üçün müvafiq abzaslar, cümlələr, sözlər üzərində keçilən dil qaydasına uyğun tapşırıqlar qoyulmalı və ardıcıl şəkildə bütün il boyu davam etdirilməlidir. Yalnız davamlı şəkildə təkrarlanan və dərindən-dərsə dərinləşdirilən belə tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərdə sinif səviyyəsinə uyğun linqvistik bacarıqlar yaratmaq olur. Şagird düşüncələrini mətn formasında ifadə edir. Ona görə də mətn nümunələri yığcam, lakonik məzmunla malik olmaqla yanaşı, keçilən linqvistik qayda ilə əlaqələndirilməlidir. Mətn üzərində müşahidə prosesində

şagirdin tanışılmayan sözlərə, cümlə modellərinə diqqət yetirməsi onu müstəqil düşünməyə, qrup və kollektivlə birgə aparılan müzakirələrə hazırlayırki, bu da idraki fəallıq üzərində qurulmuş interaktiv təlimin mühüm komponentlərindəndir.

3.Nəzəri məlumatlar şagirdlərin müstəqil şəkildə işləməsinə, müvafiq bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına imkan verən yazılı praktik işlər vasitəsilə möhkəmləndirilməlidir.

Aparılan müşahidələr göstərirki, daha çox çalışmalar formasında verilən bu tipli işlər şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünün inkişafı ilə birgə, dilqaydası vasitəsilə aşılana biliklərinin praktikada yaradıcı tətbiqinə zəmin yaradır. Dil dərslərində aparılan yazı işləri nəqli, təsviri və mühakimə xarakteri daşmalıdır. Təcrübədən əqli və təsviri tipli yazı işləri ilə müqayisədə, mühakimə elementli yazılara az yer verildiyi aydın görünür. Bu ondan irəli gəlirki, təlim prosesində tərifi və qaydaların mahiyətinin açıqlanması dərsləkdəki nəzəri məlumatın oxunması ilə yekunlaşır, dilfaktlarının şagirdlər tərəfindən müstəqil ümumiləşdirilməsinə isə vaxt ayrılır. Şagirdlərə müstəqillik verilməsi onların yaradıcı düşünməsinin ilkin şərtidir. Dərsin müəyyən mərhələsində konkret vaxt qoyulmaqla hər dəfə polemik istiqamətdə aparılan müzakirələr şagirdlərdə belə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına imkanlar açır. Mühakimə elementləri ilə daima dolğunlaşan belə şifahi müzakirələr şagirdlərin yazılı nitqinə də sirayət etmiş olur. Ona görə də hər bir tədris vahidinin – bölümün sonunda mühakimə xarakterli yazı işlərinin aparılması vacibdirki, bu sahədəki boşluqlar aradan qaldırılmış olsun. Bu zaman ilkin olaraq alınan nəticələrin düzgünlüyünə deyil, onun yürüdülmə mexanizminə fikir verilməli və buraxılan nöqsanlar ya fərdi şəkildə, ya da qruplaşdırılaraq izah olunmalıdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verirki, dil dərslərində sistemlilik deyildikdə dilin səs sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bağlı bilik və bacarıqların müəyyən ardıcılıqla qarşılıqlı əlaqədə tədrisi, nəzəri biliklərin praktikada intensiv tətbiqi, şifahi nitq bacarıqlarını yazılı nitq bacarıqlarına ötürülməsi, nitq qabiliyyətlərinin şagird təfəkkürünün inkişafı ilə uzlaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5, s.6-17.

2.İsmayılov R., Cəfərova D.,Xudiyeva G., Qasıмова X. Azərbaycan dili (5-ci sinif üçün dərslək). Bakı: AltunKitab, 2012.

3.İsmayılov R, Cəfərova D., Məmmədova S. Azərbaycandili (6-cı sinif üçün dərslək). Bakı: AltunKitab, 2013.

4.İsmayılov R, Rüstəmov A., Allahverdi H., Məmmədova S. Azərbaycan dili (7-cı sinif üçün dərslək). Bakı: AltunKitab, 2014.

5.Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2014

6.Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Nurlan, 2007.

NƏRGİZ RAMİZZADƏ

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİ MOTİVASİYA YARADICI VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, dərslərin dinləmə mətnləri, motivasiya, vasitə*

Müasir dövrdə həyatla ayaqlaşmaq, bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır. XXI əsr bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də əldə olunan nailiyyətlərə görə fərqlənir. Bugünkü təhsilimiz geniş inkişaf yolundadır və təhsilimizin inkişafı birbaşa cəmiyyətin inkişafına təsir edir.

Bu gün ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan işlərin məqsədi, təhsildə tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkəmizin gələcək inkişafını təmin edən, sərbəst düşünən və sərbəst fikir yürüdən yaradıcılıq qabiliyyətinə malik gənc nəsil yetişdirməkdən ibarətdir. Müstəqil dövlətimizdə təhsilin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. Minlərlə müəllim İKT üzrə treninqlərdən keçmiş, demək olar ki, bütün təhsil müəssisələri internet şəbəkəsi, kompyuter və digər texnoloji avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Ayırı-ayrı fənlər üzrə əyani vasitələr və elektron tədris resursları hazırlanmışdır. Bu vasitələrdən hər bir müəllim öz dərslərində lazım gəldikcə yerli-yerində istifadə etməlidir.

Dövrün tələblərinə uyğun, durmadan inkişaf edən ölkəmizdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirmək üçün hər bir pedaqoji işçi daim öz üzərində işləməli, öyrənməli, öyrətməli və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər yetişdirməlidir. Bunun üçün hər bir müəllim təhsil sahəsində aparılan islahatlarla tanış olmalı, yenilikləri öyrənməli və bu yenilikləri öz dərslərində tətbiq etməyi bacarmalıdır. Unudulmaz liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi "Öz üzərində işləməyən müəllim yaxşı müəllim ola bilməz".

Azərbaycan təhsili günbəgün dəyişir, inkişaf edir, yeniliklərlə zənginləşir. Əvvəllər tədris prosesində biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə mənimsədilməsi tələb olunurdusa, indi şagirdlərin özünün tədris olunan mövzu ətrafında müstəqil fikir yürüdə bilməsinə, bir-birinin biliyinə qiymət verməsinə, kimin nəyə qadir olduğunu aşkar etməsinə, problem yaratmaq, tədqiq etmək, qurmaq, yaratmaq bacarığına daha çox diqqət yetirilir.

Bugün də Milli təhsil siyasəti ölkəmizdə uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) milli və ümumbəşəri dəyərləri, ümumi inkişaf, meyil və maraqları nəzərə alaraq daha çox şagirdlərdə şəxsiyyətin formalaşdırılmasına, həyati bacarıqların yaradılmasına xidmət göstərə bilməsi ilə fərqlənir.

Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biri kimi hazırda geniş miqyasda tətbiq olunur. Avropa ölkələrində kurikulumla təhsilin əsasını təşkil edən sənəd kimi yanaşılır. Konseptual sənəd kimi onun məzmununda standartlar, zəruri minimum, təhsil alanların hazırlığına qoyulan tələblər, texnologiya və qiymətləndirmə məsələləri əhatə edilir. Əslində bu məsələlərin hər biri kurikulumda onun tərkib hissəsi, mühüm komponentləri kimi ehtiva olunur. Həmin komponentlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi, hər hansı birinin digərini tamamlaması, onun məntiqi davamı olması vacib tələb kimi gözlənilir. Qərbdə kurikulumlar "aşağıdan yuxarı" prinsipi ilə formalaşmışdır. Orada hələ qədimdən müəllimlər şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif çalışma modelləri düşünür və tətbiq edirdilər. Sonra rasionalist Qərb aqilləri bu fəaliyyət modellərinin nəyə xidmət etdiyi haqda düşünməyə başladılar. Beləliklə, təlim məqsədləri formalaşdı. Bu məqsədlər müəyyən məzmun standartları altında qruplaşdırıldı. Nəhayət, məzmun standartları əsasında strateji məzmun xətləri müəyyənləşdirildi və beləliklə Qərbdə kurikulum bu şəkildə yarandı.

Bizdə bu proses bir qədər fərqli şəkildə baş verdi. Çünki kurikulumdan əvvəl təhsilimizin məzmunu, fəlsəfəsi tamamilə fərqli idi: biz nitq bacarıqlarını yox, dilçiliyi, ədəbiyyatı yox, ədəbiyyatşünaslığı öyrətdik. Lakin zaman yetişdi, dünya təhsilində baş verən qloballaşma bizim təhsilimizə də öz təsirini göstərdi. Təhsilin konsepsiyası dəyişildi, yeni məzmun xətləri - strateji məqsədlər elan olundu. Onların əsasında hər bir sinif üçün məzmun standartları təsbit olundu. Bir sözlə, Milli Kurikulum yarandı.

Artıq 2008-2009-cu tədris ilindən respublikanın ümumtəhsil məktəblərində fənn kurikulumları əsasında hazırlanmış yeni dərslük komplektlərinin istifadəsinə başlanmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan məktəblərinin ibtidai siniflərində tədris məhz kurikulum üzrə yazılmış dərslük əsasında aparılır.

Ümumtəhsil məktəblərində ana dilinin tədrisi milli maraqlar və dövlətçilik baxımından vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, Milli Kurikulumumuz məhz ana dili ilə başlayır. Belə bir sual çıxır ki, bəs orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin son məqsədi nədir? Bir cümlə ilə bu suala belə cavab vermək olar: hər bir azərbaycanlı üçün onun doğma cəmiyyətində ünsiyyət rahatlığını təmin etmək. Başqa sözlə, cəmiyyətin hər bir üzvü çətinlik

çəkmədən başqalarından məlumat qəbul etmək, öz hiss və düşüncələrini onlara çatdırmaq bacarığına malik olmalıdır. O cümlədən də ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin məqsədi şagirdlərə oxu və yazını öyrətməklə yanaşı, oxuduqları və dinlədiklərinə münasibət bildirmək, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimizə yiyələnmək və onlarda vətənpərvərlik hissələrini aşılamaqdan ibarətdir.

İnformasiya qəbul etmək və informasiya ötürmək prosesi yazılı və şifahi yolla baş verir. Biz dinləməklə və oxumaqla informasiya alırıq, danışmaqla və yazmaqla informasiya ötürürük. Beləliklə, ünsiyyət prosesində dörd nitq bacarığından istifadə edirik: dinləmə, danışma, oxu, yazı.

Kurikulumda bu bacarıqlarla bağlı daha yüksək tələblər qoyulur.

İllər boyu bizdə oxu bacarığı dedikdə, oxu texnikasının səviyyəsi nəzərdə tutulub. Düşünürdük ki, əgər şagird səlis oxuya bilirsə, deməli, oxu bacarığına yiyələnib. Oxuyub qavrama bacarığını yoxlama texnologiyası isə milli təhsilimizdə çox zəif olub. Ən yaxşı halda verilmiş mətndən hər hansı nəqli cümlə çıxarılıb, sual cümləsi şəklində tapşırıq kimi qoyulurdu.

Müasir metodika oxuyub anlamı inkişaf etdirmək və yoxlamaq üçün çoxlu miqdarda rəngarəng çalışma modelləri təqdim edir: mətndən çıxarılmış cümlənin (abzasın) mətndəki yerini tapmaq, qeyri-ardıcıl verilmiş mətnin ardıcılığını bərpa etmək, mətndəki hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək, mətnə və onun hissələrinə başlıq vermək, mətndəki elmi məlumatları qrafik informasiya şəklində təqdim etmək və s. Onlarla belə model var ki, şagirdin tənqidi, analitik, yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırır. Düşünülmüş metodika üzərində qurulan mütaliə insanın dünyagörüşünü genişləndirir, söz ehtiyatını zənginləşdirir, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi, audiokitab və dərslərlərin geniş yayıldığı bir dövrdə biz çox vaxt məlumatları səsli informasiya şəklində qəbul etməli oluruq. Ali məktəbdə mühazirələrə qulaq asır, diskussiya və debatlarda opponenti dinləyib ona münasibət bildiririk. Odur ki, dinləyib anlama bacarığının həyatımızda rolu getdikcə artır.

Oxu kimi, dinləmənin də məqsədi informasiya qəbul etmək, anlamaqdır. Lakin oxu ilə müqayisədə dinləmə çox yüksək səviyyədə diqqətçillik tələb edir. Burada informasiyanın anlaşılmasız hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra ona adekvat reaksiya vermək lazım gəlir.

Əgər kurikulumda qədərki dövrdə oxu və yazı bacarıqlarına az-çox diqqət yetirilirdisə, şifahi nitq bacarıqları - dinləmə və danışma ümumiyyətlə diqqətdən kənar qalmışdı. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi metodikası yalnız kurikulum meydana gəldikdən sonra formalaşmağa başladı. İbtidai sinif dərslərində bu istiqmətin inkişafı üçün kifayət qədər dinləmə mətnləri verilmişdir.

Danışma bacarığı o zaman inkişaf edir ki, insan öz fikirlərini ifadə etməyə çalışır. Müəllimin dediklərini və ya dərslərdə oxuduqlarını mexaniki olaraq təkrar etməyə çalışan şagird danışmır, onda heç vaxt anlatma vərdisləri inkişaf edə bilməz. Nitq bacarıqları tənqidi təfəkkürlə və sərbəst ünsiyyətlə üzvi surətdə bağlıdır.

Yazı fəaliyyəti çox zaman digər məzmun standartları ilə inteqrasiya olunur. Məsələn, ifadə - dinləmə ilə yazının inteqrasiyasıdır. Esse də oxu ilə inteqrasiya olunsaydı, daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Bu zaman oxunmuş mətn yazı fəaliyyəti üçün motivasiya rolunu oynaya bilər. Əsərin qəhrəmanına məktub yazmaq, mətnin müəyyən hissəsini oxuduqdan sonra davamı ilə bağlı öz variantını yazmaq və s. yazıda özünüifadə bacarığını inkişaf etdirən maraqlı üsullardır.

Təcrübə göstərir ki, eyni metodlardan istifadə dərsi maraqsız edir, şagirdin fənnə marağını azaldır. Bu baxımdan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından geniş istifadə etmək zəruridir. Yeni təlim metodları ilə dərslərin qurulması şagirdlərdə müstəqil yaradıcı düşünmə qabiliyyətini, yeni biliklərə sərbəst yiyələnmək bacarığını inkişaf etdirir. Ənənəvi üsuldən fərqli olaraq yeni fəal təlimdə dərslər motivasiya ilə

başlanır. Məhz hər bir dərstdə qoyulan motivasiya şagirdə həm maraq oyadır, həm də onu düşündürür, yeni axtarışlar etməyə sövq edir. Dərsin motivasiyasını elə qurmağa çalışmaq lazımdır ki, heç bir şagird bu prosesdən kənar qalmasın. Şagirdlər bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyi bacarsın, özlərinə inam hissini artırma bilsin, yoldaşlarının cavabını qiymətləndirsin. Motivasiyasız təlim işini planlaşdırmaq mümkün deyil. Kurikulumun tətbiqi motivasiyanın aktual bir vasitə olduğunu zəruri etdi. Müşahidələr göstərir ki, nəzəri olaraq motivasiyanın yaradılması yolları haqqında nəzəri şərhlərin metodik ədəbiyyatlarda verilməsinə baxmayaraq, bu sahədə müəyyən çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Müəllim motivasiyanı məqsədyönlü yarada bilməyəndə şagirdlərin düşünməyə yönəltmə istiqaməti hədəfə dəymir. Çətinlik yaranır. Müəllim mövzunun məqsədinə uyğun olaraq standartı reallaşdırarkən şagirdin daxili tələbatını təmin etməlidir.

Motivlərin əsas funksiyası şagirdi təlim əməyinə təhrik etməkdən ibarətdir.

Təlim marağı hər bir şagirdin tədris olunan materiala, öyrənilən biliklərə fərdi münasibətdir. Təlimdə motivasiya müəllimdən öyrədici mühitin yaradılması bacarığını tələb edir. Dərslik komplekti ilə kifayətlənmək məqbul deyil. Çünki dərslikdə öyrədici mühiti tam əhatə etmək imkan xaricindədir.

Kurikulumun tətbiqində həyata keçirilən fəal dərs başlanğıc mərhələ olub, motivasiya ilə bağlanır. Motivasiya problemlilik və məqsədyönlülük prinsipləri əsasında qurulur.

Problemlilik dərsin əvvəlində şagirdlərin qarşıya çıxan ziddiyyətin həllinə yönəldilərək düşünməyə yönəltmə prosesi olub, əqli hücum (beyin həmləsi) üsulundan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Məqsədyönlülük dərsin düzgün qurulmasına xidmət edir. Kurikulumda standartlara müvafiq olaraq məqsədlər dəqiqləşdirilir.

III sinif "Azərbaycan dili" dərslində şagirdin dərs materialını daha yaxşı mənimsəməsi, keçilən mövzunun dərk edilməsi üçün dərslik müxtəlif bölmələrə ayrılmışdır. Hər bir mövzuya uyğun kiçik mətnlər, şeir parçaları və məzmunu müvafiq əlavə tapşırıqlar verilmişdir ki, bu da şagirdlərdə düşünmə və yaradıcılıq qabiliyyətini daha da artırır.

Fəal təlimdə dərsin ilk mərhələsi motivasiyadır. Bu mərhələ iki-yeddi dəqiqə müddətində başa çatmalıdır. Baxmayaraq ki, mərhələ bu qədər qısamüddətlidir, lakin onun dərsin əvvəlindən sona qədər nə dərəcədə uğurlu alınmasında müstəsna rolu vardır. Əgər motivasiya düşündürücü olub, qoyulmuş tələbləri özündə dəqiq əks etdirirsə, onda keçilən dərs də uğurlu olur.

Məsələn, III sinif "Azərbaycan dili" dərslində verilən "Hacı Zeynalabdin" mətnində Hacı Zeynalabdinin xarakteri açıq şəkildə şagirdlərə çatdırılmır. Burada "Xeyrixahlıq və xeyriyyəçilik bizə babalarımızdan əmanətdir" kəlamı ideyası səslənir. Müəllim üçün metodik vəsaitdə mətnin mənimsənilməsi üçün motivasiya yaradıcı vasitə kimi "Xeyriyyəçi Tağıyev" başlığı adı altında dinləmə mətni verilmişdir. Beləki, motivasiya prosesində müəllim şagirdlərə: - "Kimə xeyriyyəçi deyirlər? Elə bir adam haqqında eşidibsinizmi?" suallarını ünvanlayır. Şagirdlər mülahizələrini deyir, eşitdikləri haqda danışırlar. Müəllim müzakirəyə xeyriyyəçilərin cəmiyyətdə rolu barədə fikirləri ilə yekun vurur. Bundan sonra dinləmə mətni səsləndirilir.

İş vərəqləri və ya şifahi sual-cavab yolu ilə mətnin tam qavranıldığı yoxlanılır. Daha sonra şagirdlər dinlədikləri mətn əsasında ifadə yazırlar. Eyni zamanda müəllim evdə araşdırma üçün tapşırıqlar verə bilər.

Sonda qeyd etməliyik ki, təlimdə motivasiyanın yaradılması pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəldən başlıca psixoloji amillərlə bağlı olub, müəllimin yaradıcılıq imkanlarından çox asılıdır.

VÜSALƏ QURBANOVA

Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANİ LÜĞAT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ ARXAİK ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: Mahmud Kaşğarlı, "Divani lüğət-it-türk", arxaik onomastik vahidlər

THE ONOMASTIC UNITS IN MAHMUD KASHGARLI'S "DIVANI LUGHAT-IT-TURK"

Mahmud Kashgarli's "Divani Lughat-it-Turk" is one of ancient and famous sources on the Turkic people language, dialectology, history and ethnography. In the article are investigated some archaic onomastik units in this encyclopedia.

Key words: *Mahmud Kashgarli, "Divani Lughat-it-Turk", archaic onomastik units*

Türk xalqlarının çoxyüzlük tarixi gedişini izləməkdə Mahmud Kaşğarlının məşhur "Divan"ı əvəzsiz qaynaq rolunu oynayır. Türk dillərinin ilk yaranma dövrünün dialektoloji xüsusiyyətləri bu əsərin lüğət tərkibində də öz əksini tapan bilmişdir. «Divan»da bu gün arxaik görünən xeyli miqdarda praformalar vardır ki, onların müəyyənəşdirilməsi, həmin zamanın ad sistemində mövcud olan qalıqların inkişaf və təkamülünü dəqiqləşdirmək, onların tarixən və indiki şəraitdəki qarşılıqlı əlaqəsini aşkarlamaq baxımından xüsusi önəm daşıyır.

Tarixi dialektoloji leksikanın qorunub saxlandığı ensiklopedik mənbələrdən ən mötəbəri Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. Bu ensiklopedik sözlük təkcə mədəni tariximiz üçün deyil, həm də türk dillərinin tarixi üçün əvəzsiz, önəmli bir qaynaqdır. Bu gün bəzi qaranlıq nöqtələrin aydınlaşdırılmasında həmin «Divan»dan böyük ölçüdə yararlanmaqdayıq.

Ümumən leksika, o cümlədən dialektoloji leksika həm də cəmiyyətin inancını, dini dünyabaxışını öz içində qoruyub saxlayan mənəvi və qiymətli sərəvərlərdəndir. Bu sərəvərlərdə təsvir olunan dövrün ad sistemində qədim insanların magig təsəvvürləri, etiqlatları bu və ya digər dərəcədə qalmışdır. Bu «qalıqlar»ı axtarmaq, leksik-onomastik vahidin semantikasında üzə çıxarmaq nə qədər çətindir, bir o qədər də şərəfli və məsuliyyətli işdir.

Onomastika elmi ilə məşğul olan alimlər haqlı olaraq göstərirlər ki, tarixi onomalogiyada elmi axtarıqlar qədim dövrə doğru istiqamətləndirilir, keçmişdə hər bir xüsusi adın necə səsləndiyini, hansı məqsədlə yarandığını aşkar etmək qarşıya məqsəd qoyulur. Bununla da etnogenez problemi meydana çıxır. Onomalogiyanın bu növünün tədqiqi əsasında türk xalqlarının mənşəyinə dair tarixi gerçəklikləri aşkara çıxarmaq sahəsində tutarlı fikirlər söyləmək mümkündür [5, s.42].

«Divan»ın onomastik leksikası üzərində apardığımız müşahidələrimizin tədqiqat istiqamətləri çoxdur. Bu nöqtələrdən birini – «Divan» şamanizmlə bağlı onomastik leksika təşkil edir. Həmin adların tərkibində şamanizmin qalıqlarını müəyyənəşdirmək, dəqiqləşdirmək və onların semantikasını təyin etmək bu məqalədə qarşıda duran vəzifələrdən biridir.

«Şaman» sözünün mənası ruhlara, magiyaya inanan xalqlarda (əsasən şimal xalqlarında) sehrbaz, ovsunçu, cadugər deməkdir. Şamanlar oxumaqla, dəf çalıb-oxumaqla özlərini cusa götürərək, guya ruhlarla münasibətə girərək, adamların xəstəliklərini sağaltdıqlarını, onlara uğurlu ov təmin etdiklərinə və s.-yə inandılar. Bu sözdən törəyən «şamanlıq-şamanizm» isə bəzi şimal xalqlarında - Orta Asiya, İndoneziya, Okeaniya, Amerika, Afrika xalqlarında ruhlara, magiyaya sitayiş etməkdən ibarət din formasıdır [1, s.498].

Şaman təsəvvürləri, görünür ki, şaman əfsanələrindən qidalanmışdır. Şaman əfsanələrindən aydın olur ki, şaman olacaq adamı albıslar əmizdirirlər. Bu əmizdirmə ritual-mifoloji səciyyə daşıyır. Bununla şaman yeni status qazanaraq, ruhlarla əlaqə yaradır, qanlıq

etdiyi vaxt onları görür, onlarla danışır. Adi insan statusundan şaman statusuna keçmə mərasimində süd içməklə şaman olmağa hazırlaşan adam ruhlar aləminin sirlərinə bələd olur, beləliklə də, yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bir sıra şaman əfsanələrində şamanı dağ ruhu əmizdirir (bu obraz çox vaxt qadın kimi təsəvvür olunur və mifoloji ana kompleksinə daxildir), bəzən isə qəflətən peyda olan bir qadın... Şaman folklorundan məlum olur ki, şaman olan hər bir adam özünü ruhların mənəvi oğlu adlandırır [2, s.16, 17].

Tarixi şərtlər bir sıra türk boylarının şamanizmi mənimsəmələrinə səbəb olmuşdur, amma şamanlığın qədim türklərdə geniş kütlənin əsl inancı ilə bir bağlılığı olmamışdır. Şamanlıq monqol inancıdır. Yaxın sayılacaq bir tarixə qədər əski türk inancının şamanlıq olduğu qəbul edilirdi. Fəqət son zamanlarda tarixçi alimlər- İbrahim Qafəsoğlu, M. Eliadə və başqaları qədim türk inancının şamanlıqla əlaqəsi olmadığını sübut etmişlər [4, s.11].

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında şamanizmlə bağlı sözlər çoxdur. Bunun səbəbini Türk alimi Abdulkadir İnan belə aydınlaşdırır: «Bu əsəri yazan ərəfədə M.Kaşğarlı 1041-ci ildə müsəlman türklərlə Yabaku və Basmlı türkləri arasında baş vermiş müharibədə iştirak edən Türk qazilərini görmüş və onlarla söhbətləşmiş [2, s. 227], Qazilər haqqındakı dastanlarla tanış olmuş [3. 343; 483], həmin qazilər ona monqol inancı olan şamanizmdən, ona aid olan kəlmələrdən çox danışmışlar. M.Kaşğarlı müsəlman türklərin əski şamanlıq qalıqlarından olan kəlmələri izah edərkən tam bir şamançı türk kimi danışır. Bəzən, şamançı qalmış inancları ifadə edən kəlmə və terminləri anladarkən «Türklər böylə inanırlar», «Bu inanış çox yayğındır» deməklə kifayətlənir [6, s. 75].

Maraqlıdır ki, inam anlayışlı şəxs adlarına qədim türkün yaratmış olduğu ümumtürk abidələrində də rast gəlmək olur. Qədim türklər inanılmış, sınaqdan çıxarılmış, etibarlı adamların adının əvvəlinə **Inanç** leksik vahidini əlavə etmişlər: *Inançu Alp*, *Inançu Bilgə*, *Inançu Çikşi*, *Inançu Çor*, *Inan Uğraç* [5, s.13].

Qeyd edək ki, şamanizmə aid xeyli söz qalıqları «Divan»ın onomastik vahidlərinin tərkibində qalmışdır. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Kamlançu toponimi. Toponimin ilkin komponentində şaman sözü olan kam\qam öz izini saxlamışdır. M.Kaşğarlı «Divan»ın 3-cü cildində bu toponimin «kam» hissəsinin kahin, şaman mənasında işləndiyi qeyd edir [3, 157] və belə bir izah verir: *Kamlançı* = İki Öküze yaxın iki kiçik kasaba adı [3, 242-18]. Amma böyük türkoloq həmin toponimin bütövlükdə mənasını açmır. Bizə görə, **Kamlançı** - toponimi şamanların, kahinlərin adət-ənənə, mərasim və ayinlərinin icra etdiyi yer anlamında başa düşülməlidir.

«Divan»dakı ən maraqlı toponimlərdən biri **Ötükən** » dir. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilmişdir. Monqol mənşəli **Ötükən** şaman allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Şaman və yarı şaman mətnlərində bu allaha böyük inanc təsvir olunur. M. Kaşğarlı o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin **Ötükən** olduğunu da göstərir [3, 198].

Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış **Ötükən** tayfa adı «hökmdar qadın ölkəsi, ərazisi», «sitayış edilən yer, səcdəgah», «türklərin müqəddəs dağı» [Bax: 2] mənalarındadır.

Ötükən adı yış, yer sözləri ilə yanaşı işlənmişdir. Ötükənin mif anlamı yaradan ata, yaradan xan (L. Potapov, M. Seyidov) kimi şərh olunur. Bu mif keyfiyyətlərinə görə o, qoruyucu, bolluq, xoşbəxtlik bəxş edən olmuşdur.

Müasir tuvin dilində bəzi fonetik dəyişikliklə müşahidə olunan Ütüqen coğrafi termini *örtülü dağ silsiləsi*, *sıra dağlar* mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yuxarı Yenisey ərazisində yerləşir, qədim türklərin müqəddəs saydığı, sitayış etdiyi inanc nöqtələrindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad təkcə monqolların deyil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı bilgilər verə bilər.

«Divan»dakı **Abakı** adında şamanizmin izlərinə rast gəlmək olur. **Abakı** kiçik bir ərazinin adıdır. Bu ərazidə (bostan və bağçalarda) həm məhsullara göz dəyməmək, həm də qorxu yaratmaq üçün düzəldilmiş adamabənzər şey [3, 136] düzəldilmişdir.

İndi də Azərbaycanın bir çox bölgələrində tarlalarda, bağlarda bu şaman təsəvvürləri qorunub saxlanmaqdadır.

«Divan»dakı şamanizmin izləri **Temürkaznuk** və **Temürkazuk** ulduz adlarında da qalmışdır. Qədim türk etnosları and içərkən, yaxud sözləşərkən, *temüzü* (dəmiri) ululatmaq – daha qədimə aparmaq üçün qılıncı çıxaran zaman: «Bu gök girsin, kızıl çıxsın» deyirlər ki, «sözünün üstündə durmasan qılı qanına bulandır, dəmir səndən qisasını alsın» deməkdir. Çünki onlar dəmiri böyük, müqəddəs sayırlar [3, 362].

Umay antroponimi.«Divan»dakı şamanizmlə bağlı adlardan biri də **Umay** sözüdür. Qədim türklərin tapındıqları varlıqlardan biri də *umay* olmuşdur. M.Kaşğarlı «Divan»ın 1-ci cildində yazır ki, umay son, qadın doğduqdan sonra qarnından çıxan hoqqa kimi şey. Buna cocuğun ana qarnında eşi deyirlər... Bu haqda atalar sözü də var: «Umaya tapınsa, oğul olur». Qadınlar onu uğur sayırlar [3, 123].

Digər bir antroponimdə şamanizmin izləri açıq-aydın duyulur. Bu yer adı **Abaçı** adlanır. Mahmud Kaşğarlı yazır ki, Abaçı: Umaçı. Cocuqları qorxutmaq üçün “Abaçı gəldi” deyirlər [3, s.136].

«Divan»dakı, ümumiyyətlə, bəzi heyvanlara verilən adlardan biri **Idik\İdik** adlanır. Bu adda da şamanizmin izləri mövcuddur. Bu sözlə xoşbəxt və mübarək olan hər kəs adlandırılır. Maraqlıdır ki, qədim türklər bəzi heyvanları özbaşına buraxırlar. Buraxılan hər heyvana isə *Idik* adı verilmiş. Belə heyvanlardan kənd təsərrüfatlarında istifadə olunmaz, onlara yük vurulmaz, südü sağılmaz, yunu qırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak üçün saxlanır.

Şaman təsəvvürləri «Divan»dakı «**US**» adında da mühafizə edilmişdir. Bu, kərkəs quşunun adıdır. «Divan»da göstərilir ki, **us** üşgürsə ölür = kerkes quşu bir adamın üzünə qarşı ıslıq çalarsa uğur sayılmaz, bu, ölümə işarədir. Bu quş uğursuzluğun rəmzidir.

Beləliklə, qam-şaman izlərini Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindən-bu qiymətli toponimik mənbədən axtarmaqla biz qədim türklərin inamlarının tarixən kökündə duran bir çox məsələlər- mif görüşləri, dini adət-ənənələri, ruhlar aləmin sirləri ilə, adqoyma mərasimlərinin magig mifologiyası ilə bağlı dəyərli məlumatlar əldə etmiş oluruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 c., S-Ş, Bakı, Elm, 1987.
2. Füzuli Bayat. Oğuz epik ənənələri və “Oğuz Kağan” dastanı. “Sabah”, 1993.
3. Kaşğari Mahmud. "Divani lüğət-it-türk", 4 cildə, II cild, Bakı: "Ozan", 2006, 400
4. Qurbanov Afad. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988.
5. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1992.
6. Yunusova V. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1999.

GUNAY İNAYATOVA

Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD.

DEIXIS AND TEXT

Key words: *deixis, text, discourse*

DEYKSİS VƏ MƏTN

Məqalədə “deyxis” və “diskurs” terminlərinin sinonimliyi, onların hər birinin ayrılıqda mövcud tərifləri, mətnə və oxucuya olan münasibətləri araşdırılır. Burada əsasən deyxis/diskursun mətn və xüsusilə bədii mətn yaradıcılığı prosesində olan roluna nəzər yetirilir.

Açar sözlər: *deyxis, mətn, diskurs*

All existing definition of deixis refer to a speech act that can be misleading and create the impression that deixis belongs only pragmatics and literary text is impossible. This definition, limiting the possibility of deixis, only confirms that the necessary we study in the text, in particular in the art. Available work is inadequate: those dedicated to his research in the text (focused on the role of pronouns, which significantly limits the scope of the study and the results obtained. Ch.Fillmor, S.Levinson, J.Layonz isolated discourse or text deixis (discourse deixis) as one of the five categories of deixis (other categories - people, places, times and social). Discourse deixis (3,71; 5,85;.) Connected with the formal elements of text - lexical or grammatical - which refer to any part of the text: for example, the expression "above", "below", "continue", "In the previous X», «next X" and t d. This deixis is associated with the structure text generally. As the story unfolds in time, can be utilized deictics to refer to parts of the narrative: on similar *to last week, and next Thursday, we have in the last paragraph, in the next chapter*. Deictics used in the same place, "*above, the above comparison* " and etc. Directional text deixis correlates of the linguistic text and can alternatively be viewed as either a spatial concept with its inherent properties of direction or as a timeline, progressing with time. The most apparent from the open text deictics are spatiotemporal deictics. They like to index the text by reference. The text is presented as a natural unity with the spatial dimensions that are likely to be a direct relative expression of spatial dimensions of the printed page.

Thus, it is necessary, immediately dissolve the notion of discourse deixis, or text and narrative. The terms "discourse" and "text deixis" are synonymous and are associated with marking and correlation parts of the text. "The narrative deixis" or "deictic projection" is associated with retelling. This secondary deixis.

The scarcity of studies on the role of the text-forming deixis, gives them great significance. There are a number of works on this issue in the domestic and foreign linguistics. Despite the difference in the approaches and points of view, a total they indicate the correct text-forming hypotheses about the role of deixis in a literary te The presence of semantic universals in a literary text - the subjective and the spatio-temporal deixis - at M. Dymarsky gets name deictic mode of text (2,267). In fact, M..Dymarsky says the same secondary deixis narrative on which it focused attention in this paper.

Indeed, it is the space-time coordinates, precise localization of events in time and space give a sense of its reality. The exact date of the beginning of work, the precise place names, names of people doing believable description, and the very work of art - a model of the real world. Not only is the initial signs create a sense of reality of events, characters, places. In the course of the narrative the author can introduce new names. All of them make their "contribution" to the creation of a sense of reality. Confirmation of this we find in Bakhtin. Around the human work are artistically significant substantive aspects and all relations - spatial, temporal and semantic. This value orientation and consolidation of the world around the person creating its aesthetic reality .

The space-time frame accurately locates the events described in time and space. The more accurate localization, the authentic, the real story seems. According M..Dymarsky requirement of certainty references and subjective elements chronotopic has an ontological character and really for any kind of speech works. He believes "deictic mode of text functionally semantic categories, based on the value of referential certainty / uncertainty of all elements it contains subjective and chronotopic semantics" (2,268). Classification as a category of deictic modus is very important for this study, as will continue to be considered the status and role of the deictic projection text.

The paper examines the role of M. Dymarsky the role of deixis in the text as one language. Since the center of the author's research are other issues, the letters did not reflect the basic features and functions deixis in different units of language including text; not investigated the properties of deixis in syntagmatics and paradigmatic text.

Considering the role of deixis in text-forming we must stop on the concept of A.K.Ustin. A.K.Ustin devotes some of his monographs (see list of references) deictic construction machinery text-forming. He creates his model of the text on the basis of this mechanism deictic. It examines the different functional elements of a single deictic system separately - at depth and surface, "to take out of them and then the resulting single functional unit" (8, 7). Text-forming deixis A.K.Ustin's scope covers reflect the cultural values of humanity in a literary text. It is associated with the operation of the pronouns in the text. But the author does not include a mechanism- pronoun, deictic spatial and temporal pronominal adverbs, as well as other traditional deictic - prepositions, deictic adjectives and adverbs, verbs of motion and verbal nouns.

Research of foreign linguists dedicated deixis in the text, are more wide range of.

The paper Waszink examined the relationship between text and the recipient is carried out historical research important phenomenon in the history of literature, according to which the story is the result of the simultaneous modeling process the existing reality and the creation of a new selection of the author. The author relies (9,11) looks on Bakhtin, which highlights two developments in the literary product: an event referred to in the work, and the event is a direct narration (reporting itself) Spatial and temporal relationships between them appear that they occur at different times and in different places... These two events combined into one literary work Bakhtin.

The dynamics of the relationship between the text and the reader from the point of deixis. R.Riccobon devoted work in which the purpose of the study was the deictic position close - far in relation to the distance between the text and the reader. According to the author, the reader puts himself in the deictic center, choosing the optimal distance in relation to the events described. According to the author, the reader puts himself in the deictic center, choosing the optimal distance in relation to the described events. But he did not just put yourself in the deictic center, but also takes an active part in the communication process in the context of the establishment of communication becomes an essential element of the functioning of the text

The notion of deixis was applied linguists and philosophers to problems of coding spatial and temporal context and the role of the subjective on encoder in saying . Deixis is a phenomenon in which the threefold relationship between linguistic system encoder subjectivity and context in the forefront by a lexical or grammatical means. Deixis contains semantic and pragmatic elements. It has a dual aspect - form and function. Traditional categories of deixis author considers the space, time and the person (7,15).

Correlation with categories deixis coherence and integrity of the text seen in M.Mitsurahu deixis recognized categories of grammar. The author examines the discourse deixis as a grammatical category, which includes a reference to the description of the situation statements. English articles are considered to be markers of old and new media. The definite article is used as a marker of old information, and the indefinite introduces new information. The author describes labeling system text using the article, based on an analysis of the connection text. Thus, the article being deictic unit it can act as a binder, and a detection element in the text.

Deixis plays an important role in the packaging of information in the discourse .This term refers to "function of the level of discourse" (and function of the level of the discourse), although its formal marking may be occur at the level of a subordinate clause or the involvement of clause. The term is used to summarize the linguistic means – lectures classical, morphological and syntactic - involved in coding information structures - and tracking

information in the notes of discourse course (4,86). It is noteworthy that the author examines the discourse, or text deixis as "a special type of deixis, which is usually identified as derived from the basic (primary) and temporal deixis" also includes basic personal, spatial, temporal coordination.

The delimitation of deixis and anaphora L.Grenobl adheres traditional point of view. The difference lies in the use of pronouns: in the canonical cases anaphoric pronoun can "substitute" rather than a noun (A man walked into the room. He had a beard); whereas the deictic pronoun refers to extra-linguistic referent in context (4, 18)

Thus, the study of deixis in the text have their own history. We can accept or challenge the individual opinion about his role in the text. But studies show that deixis plays an important role in the text and it is multi-faceted, and his research is just beginning.

There are studies on deixis in the text. But they are limited or pronominal deixis, or affect only certain aspects of it in the text. . In the study of deixis in the text approach to the text as a unit of language is the most effective.

References

1. Bühler K. Theory of Language: The Representational Function of Language /K.Bühler - Amsterdam, Philadelphia, 1990. - 508 p.
2. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст: На материале русской прозы XIX - XX вв. / М.Я.Дымарский. - Москва: Эдиториал УРСС,2001-328с
3. Fillmore Ch. J. Santa Cruz Lectures on Deixis / Ch.Fillmore - Bloomington; Indiana Univ. Linguistics Club. 1975 - 87 p.
4. Grenoble L.A, Deixis and Information Packaging in Russian Discourse / GrenobleL,A, - Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company,1998 - 338 p, 3.-420 p
5. Levison St. Pragmatics / St Levison. - London, NY: Cambridge Univ. Press, 1983.- 420 p.
6. Mitsurahu Musino Cohesion and Discourse Deixis on English Articles: Paper presented at the British Council Applied Linguistics Conference (Tokio, Japan, Nov. 14 - 15,1992).
7. Riccobono Rosella Deixis and the Dynamics of the Relationship Between Text and Reader in the Poetry of Eugenio Montale. / R. Riccobono - Microform, Ohio State Un., Columbus, 1996 - 13 15,1992).
8. Ustin A.K Introduction to semio-diachronic and semio-hierarchical theme /AK Ustin. - NSS .: SuperMax, 1995a. -100 C.
9. Waszink Paul M. 'Such Things Happen in World': deixis in three short stories by N.V.Gogol'. Series: Studies in Slavic literature and poetics, vol.12 / Paul M.Waszink.- Amsterdam: Rodopi, 1988. - 328 p.

ELNARƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan, Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN SOMATİK LEKSİKASINDA VƏ FRAZEOLÖGİYASINDA SİNONİMİYA HADİSƏSİ

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rus dili, somatik leksika, frazeologiya, sinonimiya*

SYNONYMOUS EVENT IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES' SOMATIC LEXICON AND PHRASEOLOGY

The article deals with the synonymous event in Azerbaijani and Russian languages' somatic lexicon and phraseology. There have been comparative and investigated main somatic words, its historical forms change and function in these languages.

Key words: *the Azerbaijani language, the Russian language, phraseology, synonymy, somatic lexicon*

Dildə yalnız eyni səslənməyə malik gerçəkliyin tamamilə fərqli predmetlərinin adlarını və münasibətləri ifadə edən sözlər mövcud deyil. Dildə tez-tez bunun əksi müşahidə olunur; eyni predmeti, əşyanı, hadisəni və s. müxtəlif sözlərlə adlandırmaq olar, eyni hadisə, keyfiyyət, hərəkət və s. ifadə etmək üçün bir deyil, bir neçə sözlər vardır (5,51). Dilçilikdə bu sözlər sinonimlərdir.

Leksikada xüsusi olaraq seçilən söz qrupları somatizmlər də sinonimiya hadisəsi ilə qarşılaşırlar (somatizmlər bədən üzvlərini adlandıran sözlərdir; "soma" və ya "somas" yunanca bədən deməkdir). Bu hadisə somatizmlərin məcaziləşərək törəmə mənalar əmələ gətirməsi nəticəsində baş verir; sinonimiyağa yol açan səbəb polisemiya – sözlərin çoxmənalılığıdır. Somatizmlərin bir çoxunun lüğətdəki mənalarına diqqət yetirsək, onların bədənə bir neçə üzvünü adlandırdığını görürük: döş, sinə, qarın, göbək, diz. Rus dilinin somatizmlərində də bu belədir: рука, грудь, бедро, плечо. Somatizmlərlə bəzən lüğəvi mənası tamamilə fərqli, bədən üzvlərini ifadə etməyən sözlər də sinonimik əlaqələr yaradırlar. Əslində onlar bir-biri ilə müəyyən kontekstlərdə sinonim kimi çıxış edirlər. Məndən kənar onları sinonim kimi təsvir etmək o qədər də asan olmur; onlar emosional-ekspressiv, üslubi və s. baxımdan tamamilə fərqlənirlər.

Azərbaycan və rus dillərində sinonimik münasibətə girmə baxımından yuxarı (əl, qol, barmaq, ovuc, yumruq, bilək, dirsək, qoltuq) və aşağı (ayaq, daban, diz, pəncə, topuq, bud, baldır, omba) ətraflarda, gövdə (kürək, qabırğa, çanaq, bel, sinə, qarın, qurşaq, çiyin, böyür, göbək) və onun daxilində (ürək, bağırsağ, bağır, ciyər, böyrək, mədə, dalaq) yerləşən üzvləri adlandıran somatizmlər müqayisəli aspektdə araşdırılmalı olunmuşdur.

Azərbaycan dilində sadalamış olduğumuz somatizmlərdən sinonimik əlaqələrə girənlər aşağıdakılardır:

1) ürək-bağır-dil (klassik ədəbiyyatda)-köks (məcazi mənada)-könül (şairanə)-qəlb(şairanə)-ruh (məcazi mənada) (2, 383); 2) ovuc-kəfə-aya-əlin içi (2, 292); 3) əl-dəst (arxaik söz)-cəng (klassik ədəbiyyatda)-pəncə (2, 120); 4) döş-köks-sinə-yaxa (2, 105); 5) qarın-balaxəndək (məcazi mənada)-gödə (danışıqda)-tuluc (məcazi mənada, danışıqda) (2, 222); 6) qıç-ayaq-bacaq-qılça (2, 229); 7) ayaq-qədəm-pəy (klassik ədəbiyyatda) (2, 33); 8) böyür-tərəf-yan (2, 60); 9) bel-qamət-qədd (2, 44); 10) qol-bazu (klassik ədəbiyyatda) (2, 233); 11) bağır-qaraciyər (2, 38); 12) mədə (anatomiyada)-qurşaq (2, 252); 13) qurşaq-bel (3, 238); 14) omba-yanbız (2, 290); 15) çiyin-umuz (2, 81); 16) ciyər-bağır (2, 71). Bu somatik sinonimlərdən bir qismi oxşar və yaxın mənalar deyil, eyni məna ifadə edirlər. Bunlar dubletlərdir. Somatik dubletlər bunlardır: ovuc-kəfə-aya-əlin içi, qıç-ayaq-bacaq-qılça, omba-yanbız, çiyin-umuz.

Dildə sinonimik cərgələrin yaranması və ona daxil olan sözlərin mənşəyi müxtəlifdir. Azərbaycan dilində sinonimlərin yaranmasında iştirak edən türk və ərəb-fars mənşəli somatizmlər bu dilin sinonimik sistemini daha da rəngarəng edir. Somatik sinonimləri mənşəyinə görə iki qrupa bölürük: 1. Türk mənşəli somatizmlərdən yaranan sinonimlər. Türk mənşəli somatizmlərdən ibarət olan sinonimik cərgənin sayı üçdür: qıç - ayaq - bacaq - qılça, qurşaq - bel, çiyin - umuz, omba-yanbız. 2. Türk və ərəb-fars mənşəli somatizmlərdən yaranan sinonimlər. Türk və ərəb-fars mənşəli somatizmlərdən ibarət olan sinonimik cərgələr kifayət

qədar çoxdur. Burada dominant mövqeyə (son iki sinonimik cərgə istisna olmaqla) türk mənşəli somatizmlər malikdir:ürək-bağır-dil (fars)-köks-könül-qəlb (ərəb)-ruh (ərəb), ovuc-kəfə (ərəb)-aya-əlin içi, əl-dəst (fars)-cəng (ərəb)-pəncə (fars), döş-köks-sinə (fars)-yaха, qarın-balaxəndək (türk-ərəb)-gödən-tuluq, ayaq-qədəm (ərəb)-pay (fars), böyür-tərəf (ərəb)-yan, bel-qamət (ərəb)-qədd (ərəb), qol-bazu (fars), bağır-qaraciyər (türk-fars), mədə (ərəb)-qursaq, ciyər (fars)-bağır. Məlum olur ki, Azərbaycan dilində barmaq, daban, göbək, qabırğa, dirsək, bağırsağ, kürək, çanaq, diz, qoltuq, yumruq, böyrək, topuq, bud, baldır, dalaq, bilək kimi somatizmlər üçün sinonimiya hadisəsi yaddır.

“Rus dilinin sinonimləri lüğəti”ndə aşağıdakı üslubi sinonimlər verilmişdir: 1) рука-кисть-пять-(poetik dildə) десница-(poetik dildə) длань-(poetik dildə) шуйца-(danışıqda zarafatyana) клешня-(danışıq dilində zarafatyana) краб-(danışıqda) лапа; 2) живот-(köhnəlmiş söz) мамон-(köhnəlmiş söz)-мамона-(köhnəlmiş söz, danışıqda) утроба-(köhnəlmiş söz) черевó-(köhnəlmiş söz)чрево-(danışıqda) брюхо-(danışıqda) пузо; 3) ладонь-(köhnəlmiş söz) длань-(danışıqda, əzizləmə) ладоша-(danışıqda əzizləmə) ладошка;4) талия-пояс-(köhnəlmiş söz) стан-(danışıqda) перехват; 5) стопа-ступня-(danışıqda) подошва- (danışıqda) след; 6) грудь-бюст-(köhnəlmiş söz, poetik dildə) перси; 7) бедро-(danışıqda) ляжка; 8) плечи-(poetik dildə) рамена; 9) голень-(danışıqda) голяшка; 10) нога-лапа;11) палец-(köhnəlmiş söz) перст; 12) лодыжка-щиколотка (7, 30-31).

Sinonim somatizmlərdən üçü dubletlərdən ibarətdir: плечи - рамена,палец - перст,лодыжка - щиколотка.

Rus dilində somatizmlərdən ibarət sinonimik cərgələrin yaranmasında yalnız slavyan mənşəli sözlər deyil, Hind-Avropa dillərinə məxsus olan sözlər də iştirak edir. Bunu nəzərə alaraq rus dilində somatik sinonimləri mənşəyinə görə iki qrupa bölə bilərik:

1. Slavyan mənşəli somatizmlərdən ibarət olan sinonimlər: плечи-рамена, бедро - ляжка, голень - голяшка, ладонь - длань - ладоша- ладошка, нога-лапа, палец - перст, стопа - ступня - подошва-след, лодыжка-щиколотка;

2. Slavyan və Hind-Avropa mənşəli somatizmlərdən ibarət olan sinonimlər: грудь(slavyan)-бюст (italyan)- перси (slavyan), живот(slavyan) - мамон-мамона(qədim yəhudi) - утроба(slavyan) - черевó(slavyan)-чрево(slavyan)-брюхо(proto-slavy.) - пузо (slavy.), талия (fransız)-пояс(slavyan)-стан(slavyan)-перехват (slavyan), рука (slavyan)-кисть (slavyan)-пять (slavyan)-десница (slavyan)- длань (slavyan)- шуйца(slavyan)-клешня (slavyan)-краб(holland və ya alman) - лапа (slavyan). Əgər Azərbaycan dilində milli və alınma somatizmlərdən ibarət sinonimik cərgələr çoxluq təşkil edərsə, rus dilində yalnız milli somatizmlərdən yaranan sinonimik cərgələr sayca üstündür.

Rus dilində daban (пятка), ürək (сердце), göbək (пупок), bel (спина), sinə (грудь), qabırğa(ребро),dirsək(локоть), bağırsağ(кишка), bağır(печень), kürək (лопатка),çanaq (таз),diz (коллено), qoltuq (подмышка), böyür (бок), yumruq (кулак),böyrək (почки), toruq(лодыжка), dalaq(селезенка), bilək(запястье), mədə(желудок), ciyər(легкие) somatizmləri sinonimik əlaqələrə girmir. Beləliklə, Azərbaycan və rus dillərində daban, göbək, qabırğa, dirsək, bağırsağ, kürək,çanaq, diz, qoltuq, yumruq, böyrək, topuq, dalaq, bilək somatizmləri sinonimik əlaqələrə daxil ola bilmirlər. Qeyd edək ki, bu somatizmlərdən yalnız üçü bu dillərdə təkmənalıdır (topuq, dalaq, bilək). Demək, somatizmlərin sinonim olması üçün onların çoxmənalı olması əsas şərt deyil. Somatizmlərin sinonimik münasibətlərə daxil ola bilməməsinə onların dildə işlənmə səviyyəsinin aşağı olması ilə izah edə bilərik.Belə ki, bir-birinə yaxın yerləşən və ya bənzər funksiyalar icra edən üzvləri adlandıran somatizmlər arasında çox zaman əvəzlənmə gedir; tamlıq, ümumilik ifadə edən somatizm hissənin yerinə işlənir. Məsələn, danışıqdatoruq, daban, diz yerinə ayaq, dirsək, bilək yerinə qol deyirik.Digər tərəfdən, dildə tabulaşma da somatizmlərin işlənmə aktivliyinə təsir edərək onların sinonimik münasibətlər yaranmasına mane olur.

Somatizmlər frazeoloji vahidlərdəsinonimik əlaqələrin yaranmasında aparıcı qüvvədir. Lakin əminliklə demək olmaz ki, bütün somatizmlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində

sinonimik əlaqələr yarada bilirlər. Bunlar, adətən məsafəcə bir-birinə yaxın yerləşən, bir-birini xatırladan və oxşar vəzifə daşıyansomatizmlərdir. Frazeoloji vahidlər arasında sinonimik əlaqələrin yaranmasına xidmət edən bu somatizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Yuxarı ətraflar və onların hissələrini adlandıran somatizmlər. Azərbaycan dilində: əl - barmaq-bilək: *əl salmaq-barmağına dolmaq-biləyinə dolmaq*; əl-barmaq: *əli ağzında qalmaq-barmağı dışında, əli olmaq-barmağı olmaq*; əl -barmaq-ovuc: *əlinin içi kimi tanımaq-beş barmağı kimi tanımaq-ovcunun içi kimi tanımaq*; əl - qol-böyür: *əlini ağdan qaraya vurmamaq-qolunu sallayıb gəzmək-böyürü üstə yatmaq*; əl-qol: *əl tutmaq-qolundan yarışmaq (tutmaq)*; əl-qoltuq: *abrını əlinə vermək-qoltuğuna vermək (parağını, xoruzunu, şəlasını və s.)*; əl-pəncə: *pəncəsindən qurtulmaq-əлиндən qurtulmaq, əlinə keçmək-pəncəsinə düşmək*; əl-çiyin: *qılıncını çiyinə qoymaq-əlləri gicişmək, əl-əl-çiyin-çiyinə*; Rus dilində: *рука-палец (əl-barmaq): разводить (всплеснуть) руками-пальцами тыкать (показывать) (barmaq-la göstərmək), первой руки -на большой палец (insanı hər hansı xüsusiyyətinə görə dəyərləndirərkən), сидеть сложа руки-ходить руки в брюки-палец о палец не ударить-пальцем не шевельнуть (tənbəllik etmək); рука-бок (əl-böyür): рукой подать-под рукой-под боком (düz yanında); рука- плечо (əl-çiyin): подавать руку-подставлять плечо (kömək etmək); рука - бок-плечо (əl-böyür-çiyin): рука об руку-бок о бок-плечом к плечу (birlikdə).*

2. Aşağı ətraflar və onların hissələrini adlandıran somatizmlər. Azərbaycan dilində: ayaq-diz: *ayaq döyə-döyə-dizini qatlamadan, ayağına uyxılmaq (döşənmək)-diz çökmək*; ayaq-daban: *ayaq döymək-daban döymək*; Rus dilində: *нога-пята (ayaq-daban): с головы до ног-с головы до пят (başdan-ayağa), не чужа (слыша) под собой ног-только пятки засверкали (cəld, dərhal); нога- колена (ayaq-diz): упасть к ногам-встать на колени (yalvarmaq).*

3. Gövdənin hissələrini və onun orqanlarını adlandıran somatizmlər. Azərbaycan dilində: *köks-sinə-döş: köks gərmək-sinəsini irəli çəkmək-döşünü dağ kimi qabağa vermək*; *ürək-sinə: ürəyinə buzlu su səpmək- sinəsinə sərini su səpmək*; *sinə-köks: sinəsi tutduqca-köks dolusu;ürək-döş: ürəyindəkiləri açıb tökmək-döşünü boşaltmaq, ürəyinə yatmaq-döşünə düşmək*; *ürək-bağır: ürəyi tum kimi ərimək-bağrı şan-şan olmaq,ürəyi partlayır-bağrı çatlayır;ürək-ciyər: ciyəri yanmaq-ürəyi yanmaq (yazığı gəlmək);bağır-dös: bağırına basmaq-döşünə basmaq*; *sinə-ciyər: sinəsinə dağ çəkmək-ciyərinə kabab eləmək*; qarın-bağırsaq: *qarnını balıq qarnı kimi yırtmaq-bağırsaqlarını ayaqlarına dolmaq, bağırsaqlarını yerə tökmək-qarnını tüstü ilə doldurmaq, gülməkdən qarnı cırılmaq-gülməkdən bağırsaqları qırılmaq*; qarın-göbək: *qarın bağlamaq-göbəyini tüləndirmək*; Rus dilində: *сердце-грудь (ürək-sinə): прижать к сердцу-прижать к груди (qusaqlamaq), сердце мохом обросло-гранитный камушек в груди (daşürək insan); сердце-печень (ürək-bağır): всем сердцем-всеми печенками (bütün varlığı ilə, ürəkdən); кишки-живот (bağırsaq-qarın): надорвать кишки (со смеху) - хвататься (держаться) за животы (животики) (ürəkdən gülmək), выпустить кишки-вспороть живот (öldürmək). Beləliklə, hər iki dildə sinonim frazeologizmlər yaratmağa qabil olan somatizmlər bunlardır: 1) yuxarı ətraflarda yerləşən üzvləri adlandıran əl və barmaq, əl və çiyin somatizmləri; 2) aşağı ətraflarda yerləşən üzvləri adlandıran ayaq və diz, ayaq və dabansomatizmləri, 3) gövdədə yerləşən üzvləri adlandıran ürək vəsinə, ürək və bağır, qarın və bağırsaq somatizmləri.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I-IV cildlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Rusca-Azərbaycanca lüğət. 3 cildə. I-III cildlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. М., - Прогресс, 1986
5. Лексикология современного русского языка. М.: Просвещение, 1972, 368 с.
6. Тагиев М.Т. Русско-Азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Мугарджим, 2006, 352 с.
7. Словарь синонимов русского языка. М.: Астрель: АСТ, 2011, 340 с.

NAMIQ CABBAROV

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universitetinin

ALMAN DİLİNDƏKİ MODAL ƏDATLARIN ARAŞDIRMA TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *Germanistika, modal ədatlar, modal ədatların problemlərinin araşdırılması, pragmatik linqvistika, partikalogiya*

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF GERMAN MODAL PARTICLES

As noted above, starting from the 60s of XX century modal particles become objects of research and resuscitation research interest in the problems and values of functioning of German modal particles led to a significant number of monographs in this field. Dissertation of A.T. Krivonosov and dissertation of H. Weydt laid the foundation of the beginning of this tradition, which is indicative of the occurrence of the latest trends in the study of a particle called "Particology" or "Linguistics of particles"—"Partikelsemantik" [Altmann 1976], "Partikellinguistik" [Henne 1979] or "Partikelogie" [Weydt 1981].

According to the observations of linguists, without the knowledge and understanding of the modal particles, and all the laws of their use of "human communicative competence would be incomplete", as the information transmitted by the particles affect the success of communication.

Particle characteristics noted by authors are manifested primarily in speech, in a situation of direct communication, so it is a pragmatic, as follows from the above definitions, the vector of research interests, and identify priority fields of study the phenomenal nature of modal particles.

Key words: *German studies, modal particles, study of the problems of modal particles, communicative-pragmatic direction, particology*

Son on illiklər ərzində alman modal ədatlarının germanistikada maraqlı olmaları ilə yanaşı, bir o qədər də "sirli" olmaları onları elmi araşdırmaların obyektinə çevirir. Modal ədatların sözlərin xüsusi bir sinfini təşkil etməsi faktı praktiki olaraq onların problemlərini araşdıran bütün linqvistlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin bu "xüsusilik" heç də həmişə izah edilməyib və elmi əsaslandırılmayıb. Bütün bunlar yaxın keçmişdə bu dil fenomenlərinə lazımı dəyərin verilməməsinə səbəb olmuşdu [Burkhard 1994:130]. Bu da özünü praktiki olaraq onların intensiv şəkildə araşdırılmamasında ifadə etmiş və dilçilər bir qayda olaraq onların problemləri ilə səthi tanış olma və bu dil vahidlərinin son dərəcə çətin olmaları iddiasını irəli sürməklə kifayətlənmişdilər.

Alman dilindəki modal ədatların adekvat olaraq izahının verilməsinin mümkünsüzlüyü bir neçə on illiklər ərzində linqvistik analizin müvafiq konsepsiyasının və metodikasının olmaması ilə əlaqədardır. Bu da elmi skeptizmə gətirib çıxartmış və nəticədə də yığılıb qalmış problemlərin işlənməsi və həll edilməsi qeyri-müəyyən bir vaxta təxirə salınmışdı.

Paradoks olsa da, amma alman linqvistikası və leksikografyası uzun illər boyu modal ədatları "farblose Redefüllsel" [Lindqvist 1961], "Füllwörter" [Adler 1964], "Flickwörter" [Riesel 1963], "Würzwörter" [Schneider 1993; Thiel 1962] və hətta "Läuse im Pelz unserer Sprache" [Reiners 1959] kimi xarakterizə etmişdi [Helbig 1988: 13].

Yuxarıda sadalananlar bu mübahisəli dil vahidlərinin əhəmiyyətinin azaldılması tendensiyasına şahidlik edir. Bu halda bu dil vahidlərinə qoyulmuş "ədat" adı da bir çox alimlərə onları "nitq qalığı", yəni artıq, lazımsız, yararsızlarını yığıldığı yer kimi ya zərflərə, ya da ədatlara aid etməyə haqq verirdi [Sokolova 2006: 21].

Müvafiq dövrdə dildəki ədatların mahiyyətini və onların funksiyalarını arqumentlərlə izah etmək və adekvat olaraq təsvir etmək iqtidarında olmayan bir çox araşdırmaçılar ədatların mətni canlandırmayan, əksinə, nizamsız istifadəsi nəticəsində onu şişirtməsi və yükləməsini iddia edərək onların ətraflı araşdırılmasını rədd edirdilər [Genzler 1995: 311].

Yuxarıda qeyd olunan vəziyyət belə bir faktın olmasını göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısına kimi linqvistika sahəsində alman dilində olan ədatlar ümumiyyətlə, modal ədatlar isə qismən marağ doğurmurdu. Aparılmış bütün araşdırmalar bir qayda olaraq onların cümlə daxilindəki istifadə variantlarını təsvir etmiş, fərdi sözyaradıcılığı kimi şərh etmiş və ya nitqin canlandırılması və ifadəliliyini artırması kimi izah edilmişdi.

Özünün “əlçatmazlığına” baxmayaraq əksər alimlər tərəfindən modal ədatlar alman dilinin fenomenlərindən biri sayılırdı və sayılır. Hal-hazırda hesab olunur ki, onlar dilə yalnız hərəkətlilik və etibarlılıq qatmır, həm də insan ünsiyyətinin bütün çalarlıqlarını hiss etməyə imkan verən xüsusi nitq mühiti yaradır [Helbig 1988: 13]. Dilçilərin müşahidələrinə görə modal ədatların spesifikasiyasını, həmçinin onların istifadə qaydalarının qanunauyğunluqlarını bilmədən və başa düşmədən insan ünsiyyətində nitq prosesi natamam olur, çünki ədatlar vasitəsi ilə ötürülən məlumat ünsiyyətin mükəmməliyinə təsir edir. Əbəs yerə deyil ki, dil daşıyıcısı olmayan şəxslər tərəfindən modal ədatların düzgün istifadəsi dilə mükəmməl yiyələnməyin əlaməti kimi qəbul edilir, belə ki, bu zaman nitq prosesi quru, qeyri-səmimi, qeyri-tipik alınmır və söhbət qurulması zamanı tərəflər tam şəkildə qarşılıqlı anlaşırlar. Modal ədatlarla bağlı dilçilərin qeyd etdikləri əlamətlər əsasən şifahi nitqdə, bilavsiyə qurulan danışq prosesində özünü göstərir, buna görə də məhz praqmatika araşdırmaçı maraqlarının istiqamətini və modal ədatların fenomenal təbiətinin araşdırılması üçün prioritet sahəsini müəyyən etmişdi [Weydt 1981: 46].

Beləliklə modal ədatların araşdırılmasında və onların sonrakı reabilitasiyasında əsaslı dəyişiklik XX əsrin 60-cı illərinə dilçilikdə praqmatik hərəkətin başlanması ilə əlaqələndirilir. Bu zaman elm danışq dilinin analizinə, spontan danışq və dialoq diskursuna yönəlir. Dilin işarələr sistemi ilə tələffüzün ünsiyyətdəki funksiyası ilə birləşdirilməsi nəticəsində modal ədatlar araşdırmanın məşhur obyektlərindən birinə çevrilir. Dilçilikdə müasir kommunikativ-praqmatik istiqamət nitq prosesi nəzəriyyəsi, presuppozisiya nəzəriyyəsi, mətnin linqvistikası və s. kimi biliklər paradixmasının işlənməsinə təkan verir. Nəticə etibarlı ilə də, çoxaspektli və daha dərinə modal ədatların izah edilməsinə imkanlar yarandı. Prinsipial olaraq yeni istiqamətlərin yaranması və onların əsasında araşdırmanın müvafiq yanaşma və metodlarının işlənməsi sayəsində modal ədatlar, nəhayət ki, dil vahidlərinin klassik analizinin ümumi sxemində izah edilə bilmədikləri üçün dilçilikdə kommunikativ-praqmatik dönüşlə dilin işarələr sistemindən onun kommunikasiyadakı funksiyasına beynəlxalq səviyyədə dəyər verilməsi ilə əsaslı şəkildə dəyişir (Helbig 1988: 12-16).

Alman modal ədatlarının mənalının və funksiyalarının problemlərinə dair araşdırma marağının canlanması bu sahədə əhəmiyyətli sayda monoqrafiyaların yazılmasına gətirib çıxarır: [Erben 1961; Altman 1976; Krivonsov 1963, 1974, 1977; Frank 1980; Bastert 1985; Rathmayer 1985; Wolski 1986; Hentschel 1986 və başqaları] Bu da ədatların araşdırılmasında sonralar “Partikalogiya” və ya “Ədat linqvistikası” kimi – «Partikelsemantik» [Altmann 1976], «Partikellinguistik» [Henne 1979] və ya «Partikelogie» [Weydt 1981] – yeni bir elmi istiqamətin yaranması ilə nəticələnir.

Amma sözsüz ki, alman modal ədatlarının araşdırma obyektini kimi qəbul edilməsində həll edici amil iki fundamental elmi işin işıq üzünə görməsi idi – A.T. Krivonsovun dissertasiyası “Die modalen Partikeln in der deutschen Gegenwartssprache” (Müasir alman dilində modal ədatlar) [Krivonsov, 1963] və H. Veydtin dissertasiyası “Abtönungspartikeln. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen” (Modal ədatlar. Alman dilində modal sözlər və onların fransız dilindəki qarşılıqları) [Weydt 1969]. Məhz bu elmi işlər XX əsrin 80-ci illərində modal ədatlarla bağlı mövcud problemlərin araşdırılması və işlənməsində əsl sıçrayışa təkan verdi. Təkcə Qərbi Berlində Veydtin rəhbərliyi altında yalnız ədatlara həsr

edilən 3 beynəlxalq kollokvium keçirilir. Bu təşəbbüslər sonralar digər dillərdə modal ədatların müqayisəli araşdırılmasına da töhfə verdi: [C. May «deutsch – spanisch»; J. Dahl «deutsch – serbokroatisch»; C. Feyer «deutsch – französisch»] və s. Daha sonralar Bütün modallıq bildirən ədatlar korpusunun araşdırılması ilə yanaşı, bəzi elmi işlər ayrı-ayrı modal ədatlara [Altmann 1976]və hətta bir modal ədata da həsr edilir [Görnik-Gerhard 1981].

Ədatların araşdırılması dövrünə mərhələlərə bölsək birinci dövrdə ədatlar çox zaman mənasız və ya boş mənalı söz vahidləri kimi dəyərləndirilir, onlar nə qrammatika dərslərində nə lüğətlərdə lazımı qədər izah edilmir və üslubi aspektdən lazımsız söz vahidləri kimi dəyərsizləndirilir, ikinci mərhələdə isə dilçilikdə kommunikativ-praqmatik dönüşlə ədatların dəyərinin artması baş verir və ədatların kommunikativ dəyərləri bir başa praqmatik izah cəhdləri ilə diqqət mərkəzinə çəkilir. Ancaq üçüncü mərhələdə ədatların dəyişməz ümumi mənalarnı güclü şəkildə müraciət olunur.

Lakin hələ sona kimi həll edilməmiş bir çox qlobal nəzəri problemlərin olmasına baxmayaraq, əminliklə demək olar ki, bu sahədə konkret dil vahidlərinin leksik mahiyyəti və təyinatının müəyyən edilməsi və əsaslandırılması ilə əlaqəli əhəmiyyətli müsbət irəliləyişlər olmuşdu. Bu günə kimi əldə edilən nəaliyyətləri nəzərə alaraq söyləmək olar ki, qoyulmuş problemlər, bir sıra mübahisəli məsələlər özünün az-çox adekvat həllini tapıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. BURKHARDT, Armin (1994): Abtönungspartikeln im Deutschen: Bedeutung und Genese. Zeitschrift für Germanistische Linguistik. Band 22, Heft 2, Seiten 129–151.
2. GENZLER, H. (1995) Deutsche Grammatik/ H. Genzler// Insel Verlag, Frankfurt (M.) und Leipzig.
3. HELBIG, Gerhard (1988): Lexikon deutscher Partikeln. 2. Auflage. Leipzig: Enzyklopädie.
4. KRIVONSOV, A.T. (1977): Die modalen Partikeln in der deutschen Gegenwartssprache. Stuttgart
5. WEYDT, Harald (1969): Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen. Bad Homburg;Berlin;Zürich:Gehlen
6. WEYDT, Harald (1981): Partikeln und Deutschunterricht. Abtönungspartikeln für Lerner des Deutschen. Heidelberg:Gross
7. ZIFONUN, Gisela (1997): Grammatik der deutschen Sprache. 3 Bde. Berlin.
8. CABBAROV, Namiq: Alman dilindəki ədatların öyrənilməsi problemləri. Filologiya məsələləri jurnalı, № 6, 2015. Bakı
9. СОКОЛОВА, Марина Евгеньевна (2006): Диссертация. Функционально-семантическая специфика немецких модальных частиц как маркеров пресуппозиционального дейксиса. Волгоград

CAVİD BABAYEV

Azərbaycan, Naxçıvan Dövlət Universiteti

NÖV VƏ TAM-HİSSƏ ƏLAQƏLƏRİNİN VƏHDƏTİ

Açar sözlər: *iponim, ipernim, meronim, halonim, taksonim*

THE UNITY OF TYPE AND WHOLE-PART RELATIONSHIPS

In the article type and whole-part relationships are dealt with. Being new terms for Azeri, the words as hyponym, hypernym, meronym, halonym have been used in the article. The unity and distinctions of these relations are mentioned in the article. The asymmetric relationship between hyponym and hypernym is described here as well. Besides, information

is given about taxonym which is used to denote very tiny classifications. Article meets all requirements.

Key words: *hyponym, hypernym, meronym, halonym, taxonym*

Dilçilikdə iponim yunan sözü olub hupó, "altında" and onomas, "ad" mənasını verir. İponim söz və söz birləşməsinin semantik sahəsinin başqa bir sözə aid edilməsidir.(1) İpernim daha ümumi anlayışları əks etdirdikləri halda iponimlər xüsusi göstərir. İpernimlər daha böyük və daha ümumi anlayışları bildirirlər. İponimlər isə daha xüsusi və cılızlaşmış yarımnövləri təsvir etmək üçün istifadə olunurlar. İponim növ əlaqəsini göstərən bir dilçilik anlayışdır ki, o ipernimlə birləşərək sözü gedən növ əlaqəsini yaradır. İpernim və ya iperonim də yunan sözü olub hupér, "üzərində" and onomas, "ad" deməkdir. (2) Başqa bir sözlə ifadə etsək deyə bilərik ki, iponim növ əlaqəsini ipernimlə bölüşür. Məs;

İt, pişik, dovşan, kərtənkələ və s. heyvanın iponimləridir. Heyvanın özü isə bu yarımnövlərin ipernim və ya iperonimidir.

Fromkin Viktoria və Robert Rodmanın birgə yazdıqları Dilçiliyə giriş adlı kitabında belə bir oxşar misal da çəkilib; (3)

Göyərçin, qarğa, qartal və qağayı quşun (onların ipernimi) iponimləridir hansı ki öz növbəsində heyvanın da iponimidir.

İponim və ipernimin yaratdıqları bu əlaqə morfoloji aspektdən yanaşdıqda tək isimlər deyil eyni zamanda digər nitq hissələri arasında da rast gəlinə bilər. Burada hətta feillər də ola bilər. Məs;

İngilis dilində gaze-boylanaraq baxmaq, stare-gözlərini zilləyərək baxmaq, peep-oğrun-oğrun baxmaq, glower-qəzəblə baxmaq, glance-nəzəri baxmaq, lour-şorgözlüklə baxmaq və s. look-baxmaq sözünün iponimləridir, yəni baxmağın növləridir. Look-baxmaq feili isə öz növbəsində daha ümumi anlayışı ifadə edən ipernimdir.

İponim və ipernim arasındakı əlaqə asimmetrikdir. İponimliyi X və Y- in yerini cümlədə dəyişməklə yoxlamaq olar.(X Y-in bir növüdür) (6) Məs;

Vintaçan alətin bir növüdür. Alət isə vintaçanın növü ola bilməz.

Lionz Con öz semantika kitabında iponimlik əlaqəsinə aid riyazi deyil dilçiliyə aid çox maraqlı bir düstur vermişdir. O qeyd edir; İponimlik təsirsiz əlaqədir. Əgər X Y-in iponimidirsə, və Y Z-in iponimidirsə o zaman X də Z-in iponimidir.(7)

Məs; Bənövşəyi tünd qırmızının iponimidir, tünd qırmızı isə rəngin iponimidir. Beləliklə bənövşəyi tünd qırmızının yarımnövu olsa da rəngin iponimi sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir söz həm iponim həm də ipernim ola bilər. Məs; Tünd qırmızı rəngin iponimidir və eyni zamanda tutqun qırmızı və bənövşəyi arasında olan geniş spektrli tünd qırmızı çalarının ipernimidir.

Semantik sahələrin iyyerxal strukturu ən çox iponimlikdə görünür. Onlar yuxarıdan aşağı doğru müşahidə edilə bilər. Yuxarı səviyyə daha ümumi olduğu halda aşağı səviyyə daha xüsusi olur. Məs;

Canlı varlıqların ən yuxarı səviyyəsi bitki və heyvanlarla müşahidə olunur. Ən aşağı səviyyəni isə it, pişik və canavar və s. təşkil edir.(8)

İponimlik və uyğunsuzluq əlaqələri altında taksonom iyyerxik strukturlar da yarana bilər. Bu iki əlaqədən ibarətdir. Birincisi X Y-in sadəcə bir növüdür. İkincisində isə X Y-in yarımnövdür. İkinci əlaqə daha ayırıcıdır və taksonimlik anlayışı adı altında xüsusi olaraq təsnif olunur.(9)

Taksonim eyni funksiyanı yerinə yetirmə baxımından iponimə bənzəyir desək yanlışdır. Lakin taksonim daha çox biologiya termini kimi verilir və hər hansısa orqanizmin və ya orqanın təsvirini, identifikasiyasını, nomenklaturasını və ya təsifatını əks etdirir. (4) Məs; Azı, kəsici, ağıl və köpək dişləri dişin bir növüdür, təsnifatıdır və ya taksonimidir.

Yuxarıdakı misaldən görünür ki, növ əlaqəsini bildirmək üçün taksonimdən də istifadə edilir. Dilçilik, xüsusilə üslubiyyat bəzi ölkələrdə zəif inkişaf etdiyindən oradakı bir sıra test nümunələrində it heyvana, papaq geyimə sinonim hesab edilir. Halbuki, onlardan birincisi iponim ikincisi isə ipernimdir. Bu dilçiliyin həmin ölkələrdə çox zəif inkişaf etdiyini göstərən amillərdəndir.

Növ əlaqəsindən danışarkən biz tam-hissə əlaqəsinə də toxunsaq yerinə düşərdi. Çünki bəzən bu iki əlaqə bir birilə qarışdırıla da bilər. Əslində onlar arasında bəzi ortaq məqamlar da vardır ki, onlardan yan keçmək olmaz. Məs;

Azı diş dişin bir növüdür və ya taksonimidir, eyni zamanda sümüyün bir hissəsidir yəni meronimidir. Sümük, burada tam olan halonim, onun bir hissəsi olan diş isə sümüyün meronimidir.

Meronim yunan sözü olan μέρος meros, "hissə" and ὄνομα onoma, "ad" deməkdir və nəyinsə bir hissəsi mənasını verir.(5) Meronimlə iponimin oxşar cəhətini üçbucağın bucaqlarının bir nöqtədə birləşməsi kimi təsvir etmək olar. Məs;

Çaydanın lüləyi çaydanın meronimidir. Çaydan özü isə halonimdir. Burada üçbucağın iki bucağı təsvir olunur. Üçüncü bucaq isə yoxdur. Üçüncü bucağı bura əlavə etmək üçün çaydanın alüminiumdan olması lazımdır. Əgər çaydan alüminiumdandırsa deməli həm lülək həm də bütöv çaydan bundan olacaq. Bu zaman çaydan lüləklə birlikdə metalın bir növü yəni iponimi metal özü isə bütün elementləri özündə ümumiləşdirən ipernimdir. Buradan belə ir nəticəyə gəlmək olar ki, çaydan özlüyündə həm halonim həm də meronim ola bilər. Çaydan lüləyin halonimi yəni tamamı, metalın isə meronimi yəni bir hissəsidir. Lakin çaydan bundan başqa metalın iponimini yəni növünü də təşkil edə bilər. Biz burada növ və tam-hissə əlaqəsinin vəhdətini təsdiq etmiş oluruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brinton, Laurel J. (2000). *The Structure of Modern English: A Linguistic Introduction* (Illustrated ed.). John Benjamins Publishing Company. p. 112. ISBN 978-90-272-2567-2.
2. Stede, Manfred (June 2000). "The hyperonym problem revisited: Conceptual and lexical hierarchies in language generation - W00-1413" (PDF). *Association for Computational Linguistics*. pp. 93–99. doi:10.3115/1118253.1118267. Retrieved 5 January 2014.
3. Fromkin, Victoria; Robert, Rodman (1998). *Introduction to Language* (6th ed.). Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers. ISBN 0-03-018682-X.
4. <http://en.wikipedia.org/wiki/Taxonomy>
5. <http://en.wikipedia.org/wiki/Meronymy>
6. Maienborn, Claudia; von Stechow, Klaus; Portner, Paul (eds.) (2011). *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: De Gruyter Mouton. ISBN 978-3-11-018470-9.
7. Lyons, John (1977). *Semantics*. Cambridge University Press. ISBN 978-0-52-129165-1.
8. Gao, Chunming; Xu, Bin (November 2013). "The Application of Semantic Field Theory to English Vocabulary Learning". *Theory and Practice in Language studies* 3 (11): 2030–2035. Retrieved 6 October 2014.
9. Green, Rebecca; Bean, Carol A.; Sung, Hyon Myaeng (2002). *The Semantics of Relationships: An Interdisciplinary Perspective*. Netherlands: Kluwer Academic Publishers. p. 12. Retrieved 2014-10-17

SAHİBE HELEFOVA

Türkiye, Gazi Üniversitesi

İMADEDDİN NESİMİNİN “HAK TA Kİ YAR OLDI BANA, SER-TA-KADEM YAR OLMUŞAM” GAZELİNİN ŞERHİ

Anahtar kelimeler: *İmadeddin Nesimi, gazel, şerh*

NASIMI'S "HAK TA Kİ YAR OLDI BANA, SER-TA-KADEM YAR OLMUŞAM" GAZEL COMMENTS

The genial Azerbaijani poet and thinker Nasimi's “*Hak ta ki yar oldi bana, ser-ta-kadem yar olmuşam*” gazel is commented in the article. This vers are analyzed in religious and philosophical and in the context of linguistics.

Keywords: *İmadeddin Nasimi, gazal, comments*

Kendi yaratıcılığı ile Azerbaycan edebiyatı ve içtimai fikir tarihinde yeni bir dönem açan İmadeddin Nesimi ister Azerbaycan, isterse de Anadolu sahasında kıymetli bedii – felsefi şiirleri ile zirveler feth etmiştir. Şair genç yaşlarından mükemmel tahsil alarak Şark'ın birçok şehirlerinde olmuş ve üç büyük dilini öğrenmiştir. Azerbaycan'da diğer Şark ülkelerinde olduğu gibi Sufizm ve Hurufizm yayıldıktan sonra Nesimi de bu tarikatları devam ettirmiştir.

“Sufi” sözü yun, sefa, hikmet, tek varlık ve baska anlamlarda kullanılır. Sufiler için tarikat Allah'a kavuşmak yoludur. Her insan kendi manevi kudreti ve kamilliğine göre bu yolu geçip gidiyor, bir manevi ruhi halden diğerine geçmesi ile geliyordu. Sufiler bütün dinlere, milletlere aynı gözle bakar, şiiri şarkıyı beğeniyorlardı. Onlar için ilahi güzelliği duymak, cennet ve cehennemden üstündür. Kil köprü ise ruhun Allah'tan kopup tekrar Allah'a kavuşmak yolunda rastladığı manevi geçitlerdir.

Hurufilik mensebine göre ise Allah kainatda, tabiatda, insanda, sema cisimlerinde, eşyalarda tecessümünü bulmuştur. Hurufilik'te akıla daha çok üstünlük veriliyor, söz, kelam ve harf özel anlam taşıyordu. İnsanın iki kaş, dörd kirpik ve bir saç var, onlar da dörd unsurdan – su, ot, hava, topraktan yaranmıştır. Bunları bir yere topladıkta 28 rakamı – Kur'an-ın 28 harfi, saç iki yere ayrıldığından 7 rakamını 8 ile değişip 32 rakamı alıyoruz. Bundan başka guya insanın yüzünde Allah sözü yazılmıştır. Elif burnu, lam burnun eğilmesi, he ise gözlerini hatırlatıyor.

Bugünkü tahlil edeceğimiz gazelde de İlahi aşk, dini-tasavvufi görüşler ön plandadır. Tasavvufta aşk, hakiki sevgiliye varabilmek için lazım olan esvafın başında gelir. Aşk, uzvi temayullerden en mücerret mefhumlara teveccüh eden sevgiye kadar gittikçe tekamül eden bir heyecan ve ihtirastır. Tasavvufi aşk, maddeyi bırakıp ruha, hayırda ve güzellikte mücerret, terkibi ve maneviye girer.

Söz ile anlatılamaz. Erişilmez olmak en öndedir. Buraya varınca heyecan, ıstırap aynı şiddetle devam eder, azaplar başlar. Fani dünyadan çekinir, batınını temizler, iradesini güçlendirir ve ezeli iradeye bırakır. Hakikata ulaşınca fani dünya mahvolur. Vahdeti-vücut felsefesinin esasında duran fikirler, ilahi aşk burada da kendini göstermektedir. İlahi aşka yakalanmak, bu aşkın peşine düşerek onun ateşinde yanmak, sarhoş olmak (ama şairin sarhoşluğu şaraptan değil, aşktandır), manevi temizlenmek, paklanmak, bununla da kalbindeki kirden, çamurdan kurtularak ilahi aşka kavuşmak, ebedi zenginliğe ulaşmak, şiirin ana çizgisini özetliyor. Her insan bu yüksekliğe ulaşamaz, bunun için azaplara katlanmak, yanmak, bu ateşte nurlanmak, etrafını da aydınlatmak gereklidir. Eser aruzun recez vezninin “Müstef ilün/ Müstef ilün/ Müstef ilün” tefilesinde yazılmıştır. Buradaki mecazların, teşbihlerin, mübalağaların çokluğu şiirin dilini daha da zenginleştirerek onu canlı hale getiriyor.

1. *Hak ta ki yar oldi bana, ser-ta-kadem yar olmuşam,
Ta görmüşem didarını, müştak-i didar olmuşam.*

ser-ta – baştan ayağa, bütün kadem – ayak, ölçü, uğur
müştak – iştiyaklı, özleyen (Ahmet Doğan, 2013)

didar – Yüz, çehre, görme, görüş kuvveti. Tasavvufta Allah'ın tecellisi yerine kullanılır. Sevgilinin güzelliğinin büyük bölümünü didar oluşturur. Çünkü o kaş, göz, dudak, yanak, vs güzelliklerine sahiptir. Bütün bu yönleriyle yüz, aşkın seyretmeye doyamadığı bir yerdir. Sevgili yüzünü arada sırada gösterir, arz-ı didar eyler. Aşık da bu anı görmek için her şeyini vermeye hazırdır. (İskender Pala, 2004: 117).

Hakk'ı kendime yar edineli baştan ayağa yar olmuşam, bütün varlığımla onda var olmuşumdur. O'nun yüzünü, yüzünün simasını gördüğümünden berü onu her an görmeye içimde önüne geçilmez arzu duymuşumdur.

İlahi aşkın şizgileri: Sevmeye Allah'ı severek başlayacaksın. Eğer O'nu sevmeyi beceremiyorsan o zaman kalbin temiz değil ve hiçbir aşk bu kalpte yer bulamaz. Önce Allah'ı seveceksin ki aşkın ne olduğunu öğrenesin. Hakk'a giden yol Allah'tan geçer, çünkü Allah sevgisi hakk'ın ta kendisidir.

2. *“Anestü naren” sirrini Musa ne bülsün, ya şecer;
Anı bana sor sen ki ben, ol nur, ol nar olmuşam.*

Anestü nara – “bir ateşe yaklaştım” anlamındaki bu cümle Musa peygamberin Tur dağındaki yolunu şaşırduğunda, uzaktan gördüğü ve ateş sandığı İlahi tecelli nurunu anlatır. Bu hadise Kur'an-i kerim'de üç yerde anlatılır (Taha 10, Neml 7, kasas 29) (İskender Pala, 2004: 29).

Nar – od-ateş, cehennem, yakıcı şey (Ahmet Doğan, 2013)

“Bir zaman ateşe yaklaştım”, demek suretiyle görünen nuru ateş sanan Hazret-i Musa, bundaki sırrı ne bilsin, hele o ağaç ne anlansın? Sen bunu bana sor ki ben hem o beliren nur, hem o sanılan ateş olmuşumdur.

Yüzünün güneşinde (Yüzünün görüldüğü günde) ey ay yüzlüm, aydınlıklar, nurlar içine düşmüşüm demektir. Hazret-i Musa gibi, “Bir ateşe yakınlaştım”, sevincine ermişim de o ateşe düşmüşüm demektir. “Anestü naren”- Hazret-i Musa'nın Tur-i Sina vadisinde yolunu şaşırduğunda uzaktan gördüğü ve ateş sandığı ilahi tecelli nurudur ki, Kur'an-i kerim'in XX Ta-Ha suresinin 10., XXVII Neml suresinin 7., XXVIII Kasas suresinin 29. ayetlerinde aynı kelimelerle bahsi geçmektedir.

Tabii ki bu aşk kolay değildir. Ona ulaşmak için önce yanmak gerekir. Onun için ya her insana nesip olmuyor. Onu bulmak için önce sırrını çözmek gerek. Nasıl peki? O ateşin içine girerek, orada yanarak, ancak bu şekilde onun tadını öğrenip onu çözmek mümkündür. Uzaktan her kese ateş görünür, oysa aslında bu ateş değil nurdur, insanı parlatır. Dolayısıyla onda yanan azap çekmez, aksine temizlenir ve nurlanır, etrafını nura boyar aydınlatır.

3. *Gül-şen gibi açılmışam, buy-i gülinden arizün;
Gör kim cemalünden nice ferhunde gül-zar olmuşam.*

Buy – koku, ümit, sevgi, tamah, nasip

Ferhunde – mübarek, mesut, uğurlu, mutlu (Ahmet Doğan, 2013)

Gülü andıran yanağının hoş kokusundan gül karığı gibi açılmışımdır; Senin güzelliğinle nasıl da mübarek bir gül bahçesine dönmüş bulunduğumu gör. İlahi aşkın başlangıcı. İnsanı sevmek Allah'ı sevmektir. Onun bu ateşte yanmasına neden bu beytte artık belli oluyor: Sevdiği güzel kokulu, masum bakışlı yar. Sevgilinin gül kokusundan sanki dünyayı yeniden anlıyor, gül gibi açılıyor, bu güzellikten güç alarak gül bahçesine dönüşüyor, ruhunu zenginleştiriyor, yani temizleniyor. Gül bahçesi gibi o da insanların gönüllerini okşuyor, ruhunu dinlendiriyor.

4. *Sevda meyinden ser-hoşem, mestane aynün tek veli,
Gaflat meyinden taiben niçün ki hüş-ya olmuşam.*

Sevda – Çok kara, simsiyah. İsim olarak kullanıldığı zaman ahlât-ı erbaadan olan sevda söz konusu edilir. İnsan mizacına etki eden 4 sıvıdan biridir. Bedende dengeli bulunan bu sıvılardan sevdanın artması yahut eksilmesi halinde sevda hastalıkları denilen sinir ve akıl

hastalıkları doğar. Sevda kalpte bulunan siyah bir sıvının aslıdır ki buna daha çok süveyda denilir. “Kara sevda” deyimi de bu sıvının siyah olmasından dolayıdır. Divan şiirinde göz ve saç rengi, sevda ile ifade edilir (İskender Pala, 2004; 401).

Kendisinden geçmiş, mahmur bakışlı gözün gibi sevda şarabından sarhoşsam da gaflet şarabından tevbeliyim. Çünkü kendimden geçmemişimdir, aklımı başıma almışım.

Bu aşk için kendinden geçmiş sarhoş olmuş, her seyden, kötülüklerden habersizdir. Ama bu sarhoşluk üzüm şarabından-gaflet şarabından değil, aşk şarabındandır. Çünkü aşık gerçek aşkın peşinde. Burada dünya nimetleri değil kalp nimetleri veriliyor-tadılıyor. Mey-üzüm şarabı değil, kalptaki gerçek hisslerdir, insanı ruhen sarhoş ederek onu gerçek alemden koparıyor. Aşık artık bunu anlamış, aklını başına almıştır, çünkü dünya nimetleri bir nefstir, insanı kirliliyor, oysa aşka koşmak, onu arayıp bulmak, gerçekliği bulmaktır, sonsuzluk, mutluluktur, yanması bile nurlanmaktır. Yanarken temizlendiğini hissetmektedir.

5. *Mihiründe safam zer gibi, kalb-i selim uş bendedür;*

Ey nakd-i hüsnin sikkesi, işkünde dinar olmuşam.

Seni sevmede altın gibi safım. Kalbin öz olanı işte bendedir. Ey güzellik akçasının değer belirtisi, ben senin aşkıyla geçer akça olmuşumdur, dinar kesilmişimdir.

Aşık gittikçe saflaşıyor, gerçek ben'in onda olduğunu söylerken kendini bulduğunu gösteriyor. Değerli kıldığı bu aşk, ona o kadar değer katmıştır ki artık dinar olmuştur. Demek ki adımladığı yolda bilgiler elde eden aşık zenginleşmiş, aytek parlak, altıntek değerli olmuştur.

6. *Serv-i gül-endamun gibi alemde azadem veli,*

Zencir-i zülfün kaydine muhkem giriftar olmuşam.

Serv – selv. Divan şiirinde adından en çok söz edilen ağaç selvidir. Hafif rüzgarla salınışı sevgilinin yürüyüşünü andırır. Serv mezarlıkta daha çok bulunur. Bunun nedeni rüzgar ile salırken “Hu! (Allah!)” sesini çıkarmasıdır. Bu hal, onun Allah'ı zikrettiğine işaret eder (İskender Pala, 2004; 40).

Boy atışta selviyi, sere-serpelikte gülü andıran vücut yapım gibi ben de kendi başımayım: ne çare ki zülûf zencirinin düğümüne yakalanmışım.

Ben de güle benzeğen vücudun gibi azadeyim – diyen aşık sevgilisinin saçlarının kuvvetli esiri, düşkününü olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla kendisi ne kadar azad olsa bile yine de bu güç önünde güçsüzdür. Aşık onu kendisinin esiri yaparak elini kolunu bağlamıştır. Başka şey düşünmez olmuştur.

7. *Şirin dudağın vafşini ta söyler oldı mantıkum,*

Ey Mısır-i hüsnin Yusuf-i kandi şeker-bar oluşam.

Ey Güzellik Mısır'ın Yusuf'u, dilim tatlı dudağının halini, şanını söylemeye koyulalı ben, şeker yağdıran bir kamış niteliği kazanmışım. (Mısır: hem ülke, hemde belli bir ülkenin başkenti, Kahire, Hazret-i Yusuf'un yerleştiği yer manalarında).

Sevgilisini güzellik simgesi Yusuf'a benzeten aşık, aşkını vafsetmek için o kadar mükemmel, tatlı sözler aramış söylemiş ki artık bu şekerden kamışa dönüşmüştür. Yani burada aşık kendisinin temizlendiğini, ulaşmak istediği makama gittikçe kirlilerden arındığını, menzile ulaşmak için karşısına çıkan manileri başarıyla defettiğini göstermektedir.

8. *Ma`ü`l-inebdendür eger her ser hoşın ser-boşlığı,*

Ben içmişem işkun meyın ser-mest ü hammar olmuşam.

Eğer her kesin sarhoşluğu üzüm suyundansa ben aşk şarabını içip kendimden geçmişimdir, aynı zamanda o şarabı başkalarına da içirmiş, içirtmişimdir (metnde geçen hammar-içki yapıp satan demekse de içiren ve içirten suretinde açıklamak daha uygundur).

Şair tekrar yaparak-aşk sarhoşu olduğunu (ama şairin tekrarları aksine önceki anlama güç katarak ona değer veriyor), hakk'ın yolunu bulduğunu ve onu her kesle paylaştığını gösteriyor. Yani insanlara seslenerek onları da hak yoluna, doğru yola davet etmiş ve bunu başarmıştır; parlayan ay büyüdüğüce etrafını da parlatıyor.

9. *Huld'in gül-i handanıdur gül-gun yanağın, ey güneş!*

Bülbül gibi mestem anın ışkında uş zar olmuşam.

Ey güneş yüzlü güzel, senin gül renkli yanağın Huld Cenneti`nin gülen (açılmış olan) gülüdür; ben hep onun aşkıyla mest olduğum için bülbül gibi ağlar olmuşumdur.

Hakk`ın yolu zordur, sıkıntılıdır. Ona uzaktan bakarken insana güzel görünür, gönlünü rahatlatır, sanki bahçede güller içindesin. Ancak her gecenin bir ışıklı sabahı olduğu gibi, her sabahın da bir siyah yüzü, gecesi vardır. Cenneti kazanmak hiç de kolay değildir. Bunun için yanmak, yandıkça yeniden ve daha çok alevlenmek gerekiyor. Yolunda gittiğin o aşktan bıkmamalı, engelleri görüp vazgeçmemeli, aksine daha da azimli adımlamak lazımdır.

*10. Lü`lu-yi nabın vasfını söyler dilüm, şol ma`niden,
Sem`inde her simin-berin lü`lü-yı şeh-var olmuşam.*

Sim – gümüş. Divan şiirinde daha çok rengi ile ele alınır. Öncelikle ay`ı, hilali ve ay ışıklarını ifade eder. Sevgilinin bedeni, çenesi, kolu, eli, burnu, yüzü vs.de sime benzetilir (İskender Pala, 2004; 405).

Gümüş gibi ak göğüslü güzellerin kulağında şahlara yaraşır inci ünü kazandığımdandır ki dilim saf incinin ne olduğunu anlatır durur.

Bu misra medhiye karakteri taşıyor. Kendisini öven şair–aşık gerçekleri – hakkı konuştuğu için değerli kılınmış, hatta şahlara layık bilinen kulaktaki inciye tay tutulmuştur.

*11. Arif katinde medh u zem bir asl imiş, sen arif ol,
Gör kim nice her natkın dilinde güftar olmuşam.*

Arif kişi yanında övme de, yerme de bir kökmüş, bir köktenmiş. Sen arif ol da her konuşanın dilinde söylendiğimi, anıldığımı gör.

Bu beyitte biz aşığın, dolayısıyla şairin Hakk`a kavuştuğunu, yolunda acılar çektiği, alevlerde yandığı menziline vardığını görmekteyiz. Kendisinin arif olduğunu söyleyen şair, onun dilinden sadece ariflerin anladığını, yani onun gibi gerçek aşıkların, dünyanın her yüzünü görenlerin anlayabildiğini söylüyor.

*12. Ya Rab ne taban ay imiş tabende yüzün bedri kim,
Envarı tabından anın tabende-envar olmuşam.*

Rabbim korusun! Meğer senin dolun ayı andıran parlak yüzün ne parlak aymış. Onun yayılan nurlarının parılısından ben de nurları parıldar bir insan olup çıkmışumdur. (Şair burada sevgiliye hitap ettiği için beytteki “Ya Rab!” kelimesi “Rabbim korusun!” diye açıklandı.)

Gerçekliğe ulaşıncı her şey farklı görünür. Bize sıradan görüntü sağlayan şeyin aslında nasıl da kıymetli olduğunu zorluklar sonrası onu elde edince anlarız. Mükemmele ulaşmak için kendini ona hasretmelisin. Sen de kusursuz olmak için çaba harcamalısın. Parlak ayın altında durarsan onun ışığı sana da yansır ve sen de aydınlanırsın. Ama bundan rahat olma, sen de aydınlanmak için çalış. Meğer ona kavuşmak için insan kendisi de nurlar içinde parlıyor.

*13. Müşgin saçundan bulmuşam şol buy-i ruh-efzayı kim,
Tibinden anın sanasan tibi vü attar olmuşam.*

Senin mis kokan saçından cana can katıcı öyle bir koku koklamışumdur ki onun üstüme sinen keskinliğinden beni ağır kokular yapan, yahut ta kokulu şeyler satan biri olmuşum sanırsın.

Kendisini uğruna feda ettiği sevgilisinin yolunda kurban veren aşık bu aşk için şükürler yağıdır. Canına can katan bir koku gibi görüyor aşkını ve bu aşk o kadar canına yayılmış ki sanki güzel koku satan bir aktar olduğunu dile getiriyor. Dolayısıyla hakk`ın yolunda ilerlerken gerçekliğe ulaştığını, hatta mürşit olmaya hakk kazandığını gösteriyor.

*14. Zülf ü ruhün esrarını ta Hak bana keşf eyledi,
Yüzünden “Kenz-i Hafi”, zülfünde esrar olmuşam.*

Zülfün ve yanağının sırrını Hak bana açtı açalı yüzünde “Gizli Hazine”yim; zülfünde “sırlar kümesi, yığını” haline gelmişumdur.

Merak ettikçe aramış, aradıkça sırları çözmüş ve sonunda hakk ona bu aşkın sırrını açmıştır. Bütün sırlara ulaştığını, kamillığe doğru yürüdüğünü belirtiyor.

15. Zikrüm ena-`l-Hak`dür benim, doğru sğzüm haktır benim,

Dareyn içinde “gayrühü” hem “leyse fi-`d-dar” olmuşam.

Benim zikrim, gece gündüz dilimden düşürmediğim: “Ena`l-Hak” tır; doğru sözüm, haktır. İki ev (dünya ve ahiret evleri) içinde de “Evde, O`ndan başka ev sahibi yok!” denilme sırrına ermişimdir. “Leyse fi-`d-dari gayrühü deyyar”: tasavvufun Vehdet-i Vücut görüşünün belli başlı vecizelerinden biridir ki “Evde (Vücu evinde) onun gayri ev sahibi yoktur.” demektir. Nesimi bu beytinde bu vecizeyi vezn zaruretiyle bölerek iktibas etmiştir.

“Hakk menem, Hakk mendedir”, - diyen şair “Anelhak” kelimesiyle allah katına vardığını, Hakk`ı bulduğunu dile getirerek Allah`ın yarattığı her şeyi sevmenin gerekli olduğunu söylüyor.

16. *Buldı Nesimi ta seni zatında şeksüz, şübhesüz,
Olmuş Nesimi`den berü, eydür ki; Bizar olmuşam*

Nesimi, seni kendinde bulalı, Nesimi`den de, Nesimi olmaktan da sıyrılarak “ondan bıkmış, usanmışımdır.” der.

Allah`ı tanıdıktan, onu bulduktan sonra şair-aşık artık kendini unutmuş, ona adamıştır. “Anelhak” diyen şair Allah`ın çizgilerini insanda görerek insanı Allah kadar değerli kılmıştır. Hurufilik cereyanının simvolisi olan bu fikir insan-Allah beraberliğini öne sürüyor. Eğer Allah kıymetli, değerliyse, o zaman insan da – O`nun yarattığı da O`nun kadar değerlidir.

Kaynakça

1. Doğan, Ahmet (2013). *Osmanlı türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçay Yayınları
2. Kürkçüoğlu, Kemal Edip (1986). *Seyyid Nesimi Divanı`ndan Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi
3. Nesimi, Seyyid (2000). *Seyyid Nesimi Divanı*, İstanbul: Can Yayınları
4. Pala, İskender (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları
5. Tarlan, Ali Nihat (2011). *Fuzuli Divanı Şerhi*, Ankara: Akçay Yayınları

SƏNƏM FƏRƏCOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universitetinin

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ABZAS PROBLEMİ

Açar sözlər: *Mətn, abzas, tədqiqatlar, araşdırmalar*

THE PROBLEMS OF THE PHARAGRAPH IN MODERN AZERJAJANI LANGUAGE

In this article about the role of the text and text within a paragraph of the text as part of the paragraph in Azerbaijan linguistics. The article has been included research and studies of linguist in Azerbaijan linguistics.

Key words: *text, pharagraph, research, enquiry*

Abzas almanca Absatz – başlanğıc sətirdə çəkilmə; sintaktik bütöv mənasını verir. Bəzən abzas sintaktik bütövlərlə eyniləşdirilir. Bunun üçün dilçilərin əlində yetərli əsaslar da vardır. Çünki mikrotema bir abzasın daxilində verilə bilər, yəni bir mikrotema bir abzasdan ibarət olur. Belə olan təqdirdə miktotemanın həcmi ilə abzasın həcmi bərabərləşir və sintaktik bütöv səviyyəsinə qalxır.

Abzas mətn daxilində mühüm rol oynayır. Çünki abzasla sintaktik bütöv arasında uyğunluq vardır. Sintaktik bütövün məna çalarları abzas vasitəsilə verilə bilər. Amma onları eyniləşdirmək olmaz. Onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək və nəzərə almaq lazımdır. Əlaqəli, geniş, irihəcmli mikromətnlərdə böyük sintaktik bütövlər arasındakı sərhəd xəttinin

harda yerləşməsinə müəyyən etmək çətin olur. Bəzən bir abzas bir mikromətn ola bilər. Bu mətnin semantik ifadəsindən asılıdır. Məsələn:

Səhər, üfüqlər bahar şafəqi ilə alışıb yandığı zaman yoldaşları gəlib qəhrəmanı tapdılar. Onun cansız çöhrəsi halələndirmiş nuru, üzünə düşmüş və hələ də solmamış o güllü görüb, heyrətə gəldilər. Sonra həmin yerdə oğlanı dəfn edib getdilər. (İ.Əfəndiyev)

Bu mətn bir sintaktik bütövdən və bir abzasdan ibarətdir. Fikirlər bitkin surətdə abzasda verilib. Lakin həmişə də sintaktik bütöv abzasla uyğunlaşmır. Bəzən bir sintaktik bütöv bir neçə abzaslarda və ya bir abzasda bir neçə sintaktik bütöv verilir. Q.Kazımov yazır ki, abzaslar arasında fasilə böyük olur. Ona görə də bir abzasın bir neçə əlaqəli sintaktik bütövü özündə birləşdirməsi təbii hal sayıla bilər. Abzaslara yalnız texniki vasitə, mətbəə işarəsi, üslubi kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Abzaslarda da fikir bitkinliyi olur.

Abzaslar bir- birinə mənə cəhətdən elə bağlıdır ki, onlar bir-birini tamamlayır. Abzaslar müəyyən fikir ifadə edir və vahid struktur kimi formalaşır. Mətni təşkil edən abzaslar məntiqi-semantik əlaqə ilə bağlanır. Abzaslar mətnin tərkibində zəncirvari həlqə əmələ gətirərək hadisələrin tam infotmativliyinə şərait yaradır və onların vasitəsilə hadisələrdən hadisələrə, müxtəlif fikirlərdən müxtəlif fikirlərə sərbəst şəkildə keçmək olur. Lakin sərbəstlik deyəndə abzasları bir – birindən tam ayrı düşünmək olmaz. Hər bir abzas özündən sonra gələn abzasla məntiqi-semantik cəhətdən bağlı olur və sonrakı abzasın yaranmasına şərait yaradır.

K.Abdullayev: “Mətnin və abzasın qarşılıqlı münasibətini forma və məzmunun bir – birinə münasibəti kimi formalaşdırma bilirik. Buradan belə çıxır ki, mətn və ya məzmun ancaq abzas şəklində formalaşma vasitəsilə özünü göstərməlidir və təbii ki, əgər yazılı nitq praktikasında bir abzasın öz tərkibində iki və daha çox mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv) və ya əksinə, bir mətnin iki və daha çox abzasda verilməsi ilə səciyyəli olan situasiyalar ortaya çıxırsa, bunu ümumi məzmunun qeyri düzgün kodlaşdırılması kimi, tekst rolunda çıxış edən dil işarəsinin qeyri – düzgün ifadəsi kimi qəbul etmək lazımdır.”

N.Novruzova: “Abzaslarla SB-nin qarşılaşdırılmasının əsas səbəbi onların çox vaxt sərhədlərinin üst- üstə düşməsi və SB-nin əksər hallarda abzaslarla başlamasıdır. Hər ikisi mövzuya bitmiş mətn parçasını özündə saxlayır, hər ikisi nəql olunan mətnin əsas xəttinin irəliləməsində rol oynaya bilər, hər ikisinin tərkibində əsas mətnə dolayısı ilə aid olan fikirlər daxil ola bilər.”

N.Novruzovanın belə yanaşmasına baxmayaraq, nə abzası, nə də sintaktik bütövü eyniləşdirmək olmaz. Üst-üstə düşə bilər, amma bu o demək deyil ki, biz onları eyniləşdirməliyik. Abzas subyektiv bölmə olub müəllifin hadisələrə yanaşmasıdır, ancaq sintaktik bütöv isə abzasdan fərqli olaraq mətnin yanaşma istiqamətindən asılıdır.

Q.Kazımova görə, sintaktik bütöv bir çox amillərdən asılı olduğu halda, abzas mətnin əsas parçasıdır. Abzas mətndən asılı deyil, əksinə, mətnin formalaşmasında və yaranmasında abzasların böyük rolu vardır. Abzasla mətn bir – biri ilə ayrılmaz zəncir kimidir. Hər bir mətnin tərkib hissələrində abzaslar mühüm rola malikdirlər və ya eləcə də hər bir abzas müəyyən bir mətnin tərkib hissəsi kimi verilir.

Abzaslar daha çox üslubi kateqoriyadır. Müəllif abzaslar vasitəsilə bir fikirdən digərinə keçir və belə keçidlər zamanı intonasiya da dəyişir. Çünki hər abzas yeni məlumat müəyyən emosiya ilə çatdırır. Deməli, abzaslar tək-cə yeni fikir ifadə etmir, həm də yeni hiss və həyəcanı müxtəlif üslubi çalarlıqlarla müəllif oxuculara çatdırır. Məsələn:

Qadının üzü tutuldu. Uzun, enli qara qaşları çatıldı. Çubuğunu dərinədən sümürərək fikrə getdi. Pəncərənin qabağında dayanmış oğlan soyuq baxışlarla çölə çıxdı.

O, hamıda təəccüb oyadan bir məharətlə imtahan verib riyaziyyat fakültəsinə daxil oldu. Özünü olduqca sakit və ciddi aparmasına baxmayaraq, az zaman içərisində fəvqəladə istedadı ilə hamımızı heyran etdi. Ən güclü riyaziyyatçı, ən yaxşı radist idi. (İ.Əfəndiyev)

Verilən nümunədə iki abzas iki müxtəlif emosiyaları oxucuya çatdırır. Birinci abzasda qeyri – müəyyən ciddilik hökm sürsə, ikinci abzas isə bir gəncin fərəhli, sevincli həyat

hekayəsini təcəssüm etdirir. Deməli, abzaslar mətnin təkcə tərkib, quruluş hissələri deyil, həm də mətnin semantik inkişafında onların mühüm rolu vardır.

Abzaslar yeni məlumat versə də, hadisələr bir-birilə semantik cəhətdən sıx əlaqəlidir. Abzaslar arasındakı belə əlaqə tərəflərin daha sıx əlaqələnməsinə və semantik bağlanmasına kömək edir. Əgər əvvəlki abzas səbəb bildirirsə, digər abzas onun nəticəsi kimi formalaşır və ayrılmaz semantik vahidə çevrilir. Yaxud əksinə, abzaslar paralel surətdə əlaqələnir və aralarında mənə əlaqələrini itirmirlər. Məsələn:

Elmar dinmədi və onlar evə qədər sükut içində getdilər. Yolda rast gəldikləri adamlar taleyin qıydığı bu gözəl gənclərə təəssüflə baxmadan keçmirdilər.

Mənzilləri dörd otaq və bir mətbəxdən ibarət idi. Evin qərb tərəfində kiçik bir bağça vardı. Otaqlardan ikisinin pəncərələri həmin bağçaya baxırdı. Bunlardan biri Elmarın iş otağı idi, digərində isə, Güllərin pianosu qoyulmuşdu.

Güllər asta, taqətsiz addımlarla öz otağına girdi. Pianosuna və pərakəndə halda tökülmüş not dəftərlərinə baxdı.

Vaxt var idi ki, o, bu balaca bağçada dayanıb, qüruba enən günəşin buludlarda alışıb – yanan son işığına tamaşa edə edə bu pianonun arxasında sevgilər, bahar şəhi kimi titrək, şəffaf sevinclər, arzular, yaradıcı insan əməyinin qüdrət və gözəllikləri haqqında romanslar yazardı. O biri otaqda isə, gənc rəssam Elmar yorulmadan işləyirdi. (İ.Əfəndiyev)

Yuxarıda verdiyimiz nümunə mikromətnin bir hissəsinə daxil olan dörd abzasdır. Bu abzaslar mikromətnin yaranmasında iştirak edən bir hissədir. Abzaslar bir – birilə semantik cəhətdən ardıcıl olaraq əlaqələnmişdir. Hər bir abzas özündə yeni fikri ifadə edir. Dörd abzasta ifadə olunan dörd yeni fikir bir – birilə elə əlaqələnmişdir ki, onların arasındakı semantik əlaqə paralel xarakter daşısa da, abzaslar birlikdə zəncirvari surət birləşərək oxucuya tam, bitkin infomasiya çatdırır.

Abzasları tam ayrılıqda düşünsək, məlumat yarımçıq, anlaşılmaz olar. Mətn abzaslar hesabına genişlənə və informativ çalarlara malik ola bilər. Mətn bir abzastan ibarət olduğu kimi sıx məntiqi-semantik əlaqəli olan abzaslar birliyindən də ibarət ola bilər.

K.Abdullayev: “Mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bütün tədqiqatçıları bu hadisəni, yəni mətni bir linqvistik kateqoriyanın qarşısında duran tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər. Belə ki, V.Q.Admoni özünün “Müasir alman dilinin sintaksisi”(1973) adlı kitabına böyük sintaktik vahidlə abzasın qarşılıqlı əlaqəsinə həsr etdiyi xüsusi fəslə bunu daxil edir.”

Deməli, dilçimizin abzas haqqında fikirlərə belə yanaşması onu göstərir ki, istər dünya dilçiləri, istərsə də Azərbaycan dilçiləri “abzas” anlayışını inkar etmirlər, əksinə, onun sintaktik bütövlərin – mətnlərin quruluşunda, strukturunda təməl rolunu oynadığını vacib amil sayırlar. Əbəs yerə deyil ki, “mətn” və “abzas” anlayışları həmişə yanaşı işlədilir və tədqiqatları paralel sürətdə aparılır.

Bir çox dünya və azərbaycanlı dilçilər abzasın öyrənilməsinə daha çox ön plan çıxarırlar, çünki abzaslar mətnin tərkib hissələrinin müəyyən mənə və tematik əsasda birliyinə malikdir və daha sonra dilçilər artıq cümlə ilə böyük sintaktik bütövü, cümlə ilə abzası qarşılaşdırırlar. Bu qarşılaşdırma zaman hər bir dilçi öz mənafeyindən, tədqiqat istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif mövqələrdə dayanaraq ya abzasın, ya cümlənin, ya da sintaktik bütövlərin vacibliyini və əsaslığını irəli sürürlər. Həmçinin dilçilikdə mətn və abzas problemini inkar edib öz prizmasından bu məsələyə yanaşan həm dünya dilçiləri, həm də azərbaycanlı dilçilər də vardır.

Dilçilərimiz abzası sintaktik vahid kimi qəbul edərək onu bir və ya bir neçə cümlənin intonasiya birliyi hesab edərək cümlələrin leksik və leksik – qrammatik yolla bağlanaraq əmələ gələn vahid hesab edirlər. Ona görə də dilçilərimiz sintaktik bütövlə abzası qətiyyənlə eyniləşdirmirlər, bir – birilə əlaqəsinə inkar etmədən onların hər birinin ayrıca mövzu və tədqiqat sahəsi olduğunu qeyd etmişlər.

Dilçilərimiz bəzən mətni dil faktı, abzası isə nitq faktı kimi izah edirlər. Onların fikirlərinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, mətn dil hadisəsi olaraq müəyyən prosesdə formalaşır. Mətn artıq nitq prosesinə keçəndə müəyyən sistem halını alır ki, bu sistemdə o formalaşır və abzalardan ibarət olur. Bəlkə də alimlərin mətn və abzas əlaqəsinə bələ tərzdə yanaşmaqlarının əsas səbəbi odur ki, şifahi nitqdəki intonasiyanı yazılı nitqdəki abzasla əvəz edirlər. Şifahi nitqdə mətndaxili yeni informasiyaya keçid zamanı fasilə, yaxud emosiyalardan istifadə olunur. Bunun nəticəsində yeni fikrin çatdırılması qarşıdakı şəxsə işarə edilir. Amma yazılı nitqdə isə oxuyucuya yeni fikrin başlanğıcı qırmızı işıq kimi abzaslar şəklində verilir.

Azərbaycan dilçilərinin apardıqları tədqidatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mətn kimi abzalarda da qrammatik və semantik vahidlərin rolu böyükdür. Abzasların tərkibində bağlayıcılar, əvəzliliklər, leksik və qrammatik təkrarlar, söz və cümlə düzümü özünəməxsus funksiya daşıyaraq müəyyən fikrin ifadə tamlığına xidmət edir.

Azərbaycan dilçiliyində mətn daxilində abzasların quruluş mexanizmi də maraqlıdır. Şərti olaraq bu mexanizmi sadə və mürəkkəb adlandırsaq, bir çox nəticələrlə üzləşə bilərik. Mətn daxilində abzasların sadə mexanizmlə quruluşu o deməkdir ki, ya ancaq təsvirçilik, ya ancaq monoloji, ya da ancaq dioloji nitq özünü göstərmək qabiliyyətinə malik olur. Məsələn:

Adil nahardan sonra qəzet oxumaq istədi. Lakin tezliklə onu kənara ataraq, qalxıb çadıra girdi və arxası üstə çarpayıya uzanıb, sağ əlini gözünün üstünə qoydu.

Mən süfrəni yığışdırıb çaydanı pilitənin üstünə qoyandan sonra körpüsəlanların yanına getmədim. Çadıra da girmədim. Qapıda oturub üzümü uçurumdan o tərəfdə görünən mənzərələrə dikdim. Dərə dəniz kimi dərin, geniş və mavi idi. Dərədən o yanda, uzaqlarda xəfif duman altındakı meşəli dağlar bir xəyala bənzəyirdi. Uçurumun üzərində hərlənən o cəsur qartal, yəqin ki, istədiyi vaxt bu ucsuz- bucaqsız dərənin üstündən süzüb keçər və uzaq dağların zirvəsinə qona bilərdi. (İ. Əfəndiyev)

Nümunədə iki abzas verilmişdir. Bu iki abzasın mövzusu da eynidir. Hər iki abzasda təsvirçilik metodu üstünlük təşkil edir. Deməli, abzasların bir – birilə əlaqələnməsi quruluş cəhətdən sadədir. Hər bir abzasda hadisələr ardıcıl sürətdə paralel xətt üzrə inkişaf edir. Digər bir nümunəyə diqqət yetirək. Məsələn:

Amma, heyhat!.. Vaxt keçmişdi. Sitaənin həyatına dəxi ümid yox idi. Axırncı sözləri eşidəndə, gözlərini bixtiyar sürətdə açıb, qollarını dilsiz və zəif bir hərəkətlə qaldırıb, Mənsurun boynuna salaraq, boğuş və həzin bir səslə:

– Mənsur, səndən axırncı xahişim, sənə axırncı vəsiyyətimdir...– Burada Sitarə dayanıb, yenə kəsmə - kəsmə təkəllümə başladı.

–Barı, bu bir sözümlə yerə salma. Axırncı arzum: məni həmin çinar ağacının dibində dəfn et! (C.Cabbarlı)

Göstərilən mətn quruluşca mürəkkəbdir. Burada abzaslar bir neçə formada, yəni dioloji və təsvirçilik (monoloji) üsulla birləşərək yeni bir mətn tipi yaratmışdır. Mətndəki üç abzas bir – birinə bağlayıcı (amma), xitab (Mənsur), ədat (barı) vasitəsilə bağlanmışdır. Abzaslar arasındakı fasilə və intonasiya da mühüm rola malikdir. Məhz buna görə də intonasiya bu nümunədə müxtəlif durğu işarələri ilə göstərilmişdir. Bu da mətnin abzaslara bölünməsinə, yəni yeni fikrə keçidinin daha mükəmməl göstəricisidir.

Deyənlən fikirləri yekunlaşdırsaq, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilçilində mətn və abzas problemləri müxtəlif istiqamətlərdə şəxələnir. Azərbaycan dilçiliyində abzas problemi və onun digər mürəkkəb sintaktik bütövlərlə problemlərinə dilçilərimizin münasibətləri müxtəlif yönümlüdür. Dilçilikdə mətnin sərhədləri daxilində abzaslar əsas təməl daşdır. Çünki abzaslar mətn daxilində müxtəlif informativ ifadə imkanlarına malikdirlər. Məhz buna görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni tədqiq etməklə məhdudlaşmamalıdır. Azərbaycan dilçiliyində abzas probleminin əsas səbəbləri kimi yuxarıda da danışılanları ümumiləşdirsək, aydın olur ki, dilçilər mətn və abzas, sintaktik bütöv və abzas, cümlə və abzas problemlərinə öz tədqiqatlarında aydınlıq gətirərək onların müxtəlif istiqamətlərdə həllərinə

çalışmışlar. Lakin əksər dilçilərimizin fikirlərini konkretləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan dilçiliyində abzas problemi mətn kontestində araşdırılmalı və tədqiq olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. K.M. Abdullayev, A.Y. Məmmədov, M.M. Musayev və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı 2012 səh 18 – 100
2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis IV hissə “Şərqi- Qərbi” Bakı 2007 səh 391-407
3. Kamal Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. “Maarif” Bakı 1998 səh 178 – 222
4. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis “Təhsil” nəşriyyatı Bakı 2007 səh 428 – 468
5. Nuridə Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002, s. 13- 85
6. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. IV cildə I cild “Şərqi- Qərbi” Bakı 2005
7. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. III cildə I cild “Avrasiya press” Bakı 200

ŞƏBNƏM ŞƏMSƏDDİNOVA

Azərbaycan, Bakı Dövlət Universitetinin

ORKHON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ ƏMR ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey abidələri, əmr şəkli, Müasir Azərbaycan dili, feil*

PECULIARITIES OF IMPERATIVE FORMS IN ORKHON-YENISEI WRITTEN MONUMENTS

In the article we gave the explanation of forms for all persons that used in the Orkhon-Yenisei monuments in order to state the shape of order. In the Orkhon-Yenisei monuments, some of which are used with certain phonetic changes in the literary language of Azerbaijan or dialects, as well as in the other modern Turkic languages.

Key words: *Orkhon-Yenisei monuments, imperative form, The modern Azerbaijani language, verb*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklini feil kökünə şəxs şəkilçiləri (-*im*, -*im*, -*im*; -*aq*, -*ək*; -*in*, -*in*, -*un*, -*ün*; -*imiz*, -*imiz*, -*unuz*, -*ünüz*; - *sın*, -*sin*, -*sun*, -*sün*; -*sınlar*, -*sinlər*, -*sunlar*, -*sünlər*) artırmaq yolu ilə düzəlir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də əmr şəklinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur, şəxs şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Əmr şəkli heç bir zaman məzmunu bildirməsə də, əmr şəklində olan söz gələcək zaman məzmunu ifadə edir. V.Q.Kondratyev indiki-gələcək zamanla əmr şəklinin uyğunluğunu göstərir və qeyd edir ki, indiki-gələcək zaman əmr intonasiyası ilə əmr məzmunu da bildirə bilir [9, 27].

Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə tanışlıq bunu deməyə imkan verir ki, bu yazılarda əmr şəklinin I şəxsi təhrik, sövq etmə, niyyət, çağırış çalarlarını daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Türkologiyada əmr şəklinin şəxslər üzrə işlənməsində türkologiyada mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, I şəxsin təkli öz-özünə əmr edə bilmədiyinə görə əmr şəklinin I şəxsi yoxdur. Əslində əmr şəklinin I şəxs təkli abidələrin dilindən başlayaraq çağdaş türk dillərində də öz varlığını saxlayır. Müasir qaqauz dilində isə bu dillərdən fərqli olaraq əmr şəklinin I şəxs tək və cəmi yoxdur. Fikrimizcə, əmr şəklinin əmrlə yanaşı, xahiş, arzu çalarlarını ifadə etməsi özünü məhz I şəxsdə göstərir. Belə ki, əmr və arzu şəkillərinin

göstəricilərinin I şəxsə oxşar olması onların differensiallaşmaması fikrini söyləməyə əsas verir. Müasir türk dillərində bu differensiallaşma hələ də davam edir. Ə.Rəcəbli əmr şəklinin I şəxs tək və cəmini qəbul etməsə də, abidələrin dilində işlənmiş bəzi feilləri bu şəxsə vermişdir: təgəyin “*hücum edim*” (T₁₁). B.A.Serebrennikov isə əmr şəklinin forma və semantik quruluş baxımından müxtəlif şəkillərin qarışığından ibarət olub, süni yaradıldığını qeyd edir [7, 270]

Feilin əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsi zamanı iştirak edən şəxs şəkilçiləri müxtəlifliyi və zənginliyi ilə maraqlandırır.

Əmr şəklinin I şəxs tək -**ayın/-eyin** (-əyin), -**yın/-yın** morfoloji əlamətləri ilə yaranır: kətin yok bolmıs erti, anı **yoğlatayın**, -tidi. “*Xatun vəfat etmişdi, onu dəfn edim, -dedi*” (T₃₁), Bun bana bat ermiş, öldüm, yıtı sizime **yolukayın**. “*Kədər mənə qalib gəlmiş, öldüm, əfsus sizə baş çəkim*” (Y₁₀).

Əmr şəklinin I şəxs təkində arzu çalarının daha qabarıq ifadə olunmasını və müasir qazax, uyğur, tatar dillərində arzu şəklinin I şəxs təkini -**ğay** şəkilçisi ilə əmələ gəlməsini nəzərə alaraq, şəkilçinin -**ay** hissəsinin arzu, niyyət məzmunu ifadə edən -**ğay** şəkilçisindən törənməsi fikrini irəli sürə bilərik. Abidələrin dilində saitle bitən feillərə əlavə olunan -**yın/-yın** variantı yalnız feillərin inkar formasında işlənmişdir. **ıdmayın** “*göndərməyim*” (BK_{ç33}); **bolmayın** “*olmayım*” (T₂). -**yın/-yın** şəkilçisi I şəxs təkini ifadə etməklə yanaşı birinci şəxsin cəmini də ifadə etmişdir. Belə ki, “*Kül tigin*” abidəsində I şəxsə aid bütün feillərdə həmin şəxsin cəmini bildirmişdir; ...yazı **konayın** tiser, türk bodun, ülesikig anta ayığ kisi ança boşğurur ermiş. “... *düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş*” (KT_{c7}), Türk bodun, **ölürəyin**, **uruğsuratayın**, -tir ermiş... “*Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, -deyir imiş...*” (KT_{s10}) və s.

Bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində özünü saxlamaqdadır. Belə ki, Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində, İrəvan və Cəbrayıl şivələrində həmin şəkilçi eyni vəzifədə işlənir.

Müasir türkmən, qazax, özbək və s. dillərdə də bu şəkilçi əmr şəklinin I şəxsinin göstəricisi kimi işlənərkəndir. “*Divanü lüğət-it türk*”, “*Qutadğu bilig*” və “*Dədə Qorqud kitabı*”nın dilində də rast gəlinən bu forma XIX əsrin əvvəllərinə kimi bəzi yazılı abidələrdə öz izini qorursa da getdikcə zəifləyib dilin istifadəsindən çıxmışdır.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində əmr şəklinin I şəxs cəmi -**alım/-elim** (-əlim), -**lim/-lim** şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlir. “*Bilgə kağan*” və “*Kül tigin*” abidələrinin mətnlərində işlənməsə də “*Tonyukuk*” abidəsinin dilində daha aktiv, həm də təsdiqdə olan feillərlə işlənmişdir: Üçəgün kabısıp **süləlim**, anı **yokkısalm** timis. “*Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, -demiş*” (T₂₁), Nə **basınalm**, **təğəlim**, -timis. “*Niyə basılaq, hücum edək, -dedim*” (T₃₉).

Yenisey abidələrində isə bir dəfə **kalalim** “*qalaq*” (Y₃₂) feilinin tərkibində işlənməsini görürük. Şəkilçinin inkarda olan feillərlə işlənməsini yalnız “*Ongin*” abidəsinin 11-ci sətirində müşahidə etdik: ... tenri bilge kağanta **adrılmalım**, **azmalım**, tiyin ança ötlədim. “*Tanrı müdrik xaqandan ayrılmayaq, səhv etməyəq, -deyə eləcə nəsihət etdim*” (O₁₁).

Qeyd edək ki, abidələrin dilində -**ayın** şəkilçisinin I şəxs cəmini ifadə etməsi -**alım** şəkilçisinə nisbətə daha çox işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində müşahidə olunan -**alım** şəkilçisi bu gün Türkiyə türkcəsində eyni fonetik quruluşda işlənərkəndir. Türkmən dilində isə şəkilçi fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, morfemin sonunda *m>n* (-**alın/-elin**) əvəzlənməsi baş vermişdir. Dilimizin dialekt və şivələrində qeydə alınmayan şəkilçiyə həm “*Dədə Qorqud Kitabı*”nın, həm klassiklərimizin dilində rast gəlmək mümkündür.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində II şəxsin təkini əmr şəkli müasir Azərbaycan dilindəki kimi heç bir şəkilçi olmadan feilin kökü ilə ifadə edilir. Abidələrdə də əmr şəklinin II şəxs təkini şəkilçisiz ifadə üsuluna daha çox rast gəlinir və bu, əmr, buyruq, təkid çalarlarını bildirir: ... sabımın edgüti **esid**, katığdı **tnla**. “*sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə*” (BK_{sm1}).

“Kül tigin” və “Bilgə kağan” abidələrinin eyni olan – (KT_§18) və (BK_§18) sətirlərində eyni feil birincidə şəkilçili, ikincidə isə şəkilçisiz işlənmişdir. Lakin hər ikisinin tərcüməsi eyni verilmişdir: Türk oğuz bəgləri, bodun *esidin* // Türk oğuz bəgləri, bodun *esit*. “*Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin*”.

Feilin əmr şəklinin bu formasının inkarı yalnız Tonyukuk abidəsinin 35-ci sətirində müşahidə edilir: Sü yoralım tisər, *unaman*. “*Qoşun yürüdək desə, razı olma*” (T₃₅).

Orxon-Yenisey abidələrində əmr şəklinin II şəxs təkinin digər təzahür formasına da rast gəlinir ki, bu da feil kökünə *-qil/-ğil* şəkilçisinin artırılması ilə meydana çıxır. Abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş cəmi 3 feilə rast gəlirik. Bunlar “Kül tigin”, “Tonyukuk”, eləcə də Yenisey abidələrinin 10-cu sətirində işlənmişdir: Sabımın tükəti *esidgil*. “*Sözümü bitənə qədər eşit*” (KT_c1). Yəlmə, karağu edgüti *urğul*, basıtma, - timiş. “*Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basmağa qoyma, -demiş*” (T₃₄). ...yıtta bögmədim, *katıqlanğıl!* “*...əfsus doymadım, möhkəmlən!*” (Y₁₁).

Əmr şəklinin II şəxsinin təki haqqında türkologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi türkoloqların (İ.A.Batmanov, V.Q.Kondratyev, T.Tekin) fikrincə, bu şəkilçi vasitəsi ilə əmr və vaciblik mənası daha qəti ifadə olunur [9, 27-29]. Fikrimizcə, *-ğil/-gil* şəkilçisinin işlənməsi feilin semantikasında incəlik, yumşaqlyq yaradır.

-ğil/-gil şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı da fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, A.N.Kononova görə burada *-ğil/-gi* gələcək zaman şəkilçisi, *-l* deytik ədat və ya topluluq-çoxluq şəkilçisidir [10, 184]. Əksər dilçilər bu şəkilçinin *qıl* “etmək” feilindən törəndiyi fikrindədir (J.Deni və s.). N.A.Baskakov isə əmr şəklinin II şəxs təkinin əsasında *-ğil~ -ğın~ -ğır* şəkilçili qədim feili sifətin durduğunu yazır.

“Dədə Qorqud kitabı”nda, XIV-XVI əsrlər Azərbaycan abidələrinin dilində işlənən bu şəkilçi XVIII əsrdən başlayaraq yazı dilindən tamamilə zəifləyib çıxmış, daha sonra *-gilən* forması normalaşmışdır.

Abidələrin dilində əmr şəklinin II şəxs cəmi *-m⁴/-n* şəkilçisinin feil kökünə əlavə edilməsi vasitəsilə düzəlir. Türkoloji ədəbiyyatda ümumi fikrə görə, bu şəkilçi bir neçə şəxsə müraciət və xüsusi hörmət ifadə etmək məqsədilə işlənmişdir. “Ongin” abidəsindən başqa bütün abidələrdə II şəxs cəminin göstəricisi olan bu formaya rast gəlinir: Sü *barın*, - tidi. Altun yışda *olurun*, tidi. “*Qoşun göndərin, -dedi. Altun ormanında oturun, -dedi*” (T₃₁). Nümunələrdən də görüldüyü kimi, həm I şəxsdə, həm də II şəxsdə işlənmiş feillərin çox hissəsi ti “*demək*” feili ilə qurulmuş cümlələrdə işlənmişdir.

Əmr şəklinin III şəxsinin təki feil kökünə *-zun/-zün, -zu, -çun* şəkilçilərini əlavə etməklə düzəlir. A.N.Kononov *-zun* əmr şəkilçisinin ilkin formasının arzu şəkilçisi *-zu* olduğunu göstərir [10, 185]. *-zun/-zün* variantı Orxon abidələrində əsasən, feilin inkar formasında olan sözlərlə işlənmişdir: Türk bodun yok *bolmazun*. “*türk xalqı yox olmasın*” (KT_§11); Türk sir bodun yerintə idi *yorımazun*. “*türk sir xalqı yerində sahibsiz yürüməsin*” (T₁₁) və s.

Yenisey abidələrində 4 dəfə işlənmiş şəkilçi yalnız təsdiqdə olan feillərə əlavə olunmuşdur: Toğdı *turzun, artzun*. “*Doğdu dursun, artsın*” (Y₄₈). Həmin sətirdə işlənən digər bir feil təsdiqdə olsa da, “*yok*” predikatı ilə işlənərək inkarlıq məzmunu qazanmışdır: Kuşladaçı bilgə tutuk *yok artzun*. “*Quş ovlayan müdrük tutuk yox artsın (artmasın)*” (Y₄₈).

Feilin əmr şəklinin III şəxs təkinin ifadə forması olaraq *-çun* şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur ki, buna yalnız bir nümunədə – “Kül tigin” abidəsinin şərq hissəsinin 11-ci sətirində rast gəlirik: ... bodun *bolçun* tiyin.... “*...xalq olsun deyə...*” (KT_§11). Ə.Şükürlü bu şəkilçinin göytürk dilinin hansısa bir şivəsinə məxsus olduğunu bildirmişdir [9, 125]. Bu şəkilçiyə sonrakı dövrlərdə yalnız XI əsrin yazılı abidəsi olan “Qutadğu-bilik” əsərində də *bol-* feilinin tərkibində rast gəlinir: biliglig kişilər bolurçın... (XXXV- 2789)

III şəxs təkinin formal əlamətlərində biri də *-zu* şəkilçisidir. A.N.Kononov bu şəkilçini ilkin forma hesab etmişdir. *-zu* şəkilçisinə iki nümunədə rast gəlirik ki, bunlar da müxtəlif abidələrdə eyni sözün – “*yarlıka*” feilinin tərkibində işlənmişdir: Tenri *yarlıkazu...* “*tanrı kömək olsun*” (T₅₃).

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində əmr şəklinin III şəxs cəminin işlənməsinə təsadüf olunmadı.

Dildə qədim dövrlərdən mövcud olmuş, dilimizin inkişaf tarixi boyu geniş miqyasda işlənmiş bu forma müasir ədəbi dilimizdə həm mənə, həm də tərkibcə əsas ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Məqalədə əmr şəklinin ifadə edilməsi üçün bütün şəxslər üzrə Orxon-Yenisey abidələrdə işlədilən formaların izahını verdik. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də əmr şəklinin yaranması üçün ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif şəkilçilərdən istifadə edilmişdir ki, bunların bəziləri müəyyən fonetik dəyişikliklə həm Azərbaycan ədəbi dilində və ya dialektlərində, həm də digər çağdaş türk dillərində işlənməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig. Tərcümə edənlər: R.Əskər, K.Vəliyev. Bakı, 2006.
2. Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1979.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I-II hissə. Bakı, 2006.
6. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Tərcümə edən: T.Hacıyev. Bakı, 2002.
8. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993.
9. Кондратьев В.Г. Очерк грамматика древнетюркского языка. Ленинград,1970.
10. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII – IX вв). Ленинград, 1980.

RƏNA MƏMMƏDOVA

Azərbaycan, Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QAN QOHUMLUĞU BİLDİRƏN TERMİNLƏR

Açar sözlər: *qan qohumluğu, terminlər, Azərbaycan dili*

BLOOD RELATIVES TERMINOLOGY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

In the article are considered blood relatives terminology in the Azerbaijani language. There are investigate main therms, its historical development, literary language and dialect forms using.

Key words: *blood relatives, terminology, Azerbaijani language*

Bildiyimiz kimi, qohumluq münasibətləri, ilk növbədə qanla bağlıdır. Dünyanın bütün xalqlarında, tayfa və qəbilələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ilk qohumluq terminləri qan qohumluğunu bildirən terminlərdir. Bunlara, ana, qardaş və bacıdır. Cinsibildirən oğlan və qız sözləri də ilkin terminlərdəndir [6, 30].

Dilimizdə işlənməkdə olan əsl Azərbaycan sözlərinin bir hissəsi də başqa türk dilləri ilə ortaqlıq təşkil edir. Bu ortaqlıq və bunlardakı yaxınlıq həmin dillərin qədim abidələrində daha çoxdur. Türk dilləri üçün ortaqlıq olan sözlər daha çox özünü ev və çöl heyvanlarının adlarından, qohumluq əlaqələrində, saylarda, şəxs əvəzliliklərində, fellərdə, bəzən sifətlərdə və s. göstərməkdədir.

Əlbəttə, türk dilləri üçün ortaq olan sözlər bu və ya başqa türk dillərində bəzi fonetik dəyişmələrə də uğramışdır. Bugünkü dilimizdə işlənən və türk dillərinin hamısı və ya əksəriyyəti üçün ortaq olan sözlər bu dillərin ən qədim sözləridir.

Azərbaycan dilçisi Q.Cəfərovun fikrincə, qan qohumluğu terminləri qohumluğun bir dikinə və iki köndələn xətti üzrə yaranan qohumluq münasibətlərini bildirir. Qanqohumluğu terminləri arasında semantik münasibətləriki şəkildə özünü göstərir: birincisi, eyni kiçik mikrosistemə mənsub olan sözlər arasında; ikincisi, müxtəlif mikrosistemlərə mənsub olan sözlər arasında. Qan qohumluğu terminlərinin mənsub olduqları tematik qruplar içərisində məxsusi semantik başlanğıclar vardır. Qan qohumluğunun dikinə xətti terminləri silsiləsində yüksələn istiqamətdə semantik başlanğıc ata/ana, alçalan istiqamətdə oğul/qız terminləridir. Birinci və ikinci köndələn xətlərdə qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı və xala terminləri müvafiq sözdüzəltmə sıralarının semantik başlanğıclarıdır. Beləliklə, qan qohumluğu terminləri aşağıdakı terminlərlə təmin olunmuş mikrosistemləri əmələ gətirir: Qan qohumluğu dikinə xətti üzrə; a) yüksələn istiqamətdə: (ata/ana, baba/nənə, ulubaba/ulunənə); b) alçalan istiqamətdə (oğul/qız, nəvə, nəticə, kötücə, yadica, ötücə, yeddi arxadönən). Qan qohumluğunun birinci köndələn xətti üzrə: a) qardaş, qardaşoğlu/qardaşqızı, qardaş nəvəsi; b) bacı, bacioğlu/bacıqızı, bacı nəvəsi. Qan qohumluğunun ikinci köndələn xətti üzrə; a) əmi, əmioğlu/əmiqızı, əminəvəsi, əmizadə; b) bibi, bibioğlu/bibiqızı, bibinəvəsi; c) dayı, dayıoğlu/dayıqızı, dayınəvəsi, dayızadə; d) xala, xalaoğlu/xalaoqızı, xalanəvəsi [3, 13].

Bu bölgüyə əsasən deyə bilərik ki, qan qohumluğu terminlərinə “ana”, “ata”, “baba”, “nənə”, “bacı”, “qardaş”, “oğul”, “qız”, “xala”, “dayı”, “əmi”, “nəvə”, “nəticə” və s. sözlərdən bu sözlərdən əmələ gələn qohumluq terminləri daxildir.

Ana termini. Bu termin qan qohumluğuna aid olan terminlər arasında əsas yerlərdən birini tutur. Lüğətdə bu söz bir neçə mənada verilmişdir: 1. Övladı olan qadın: Gəlinin sözləri anasını da kövrəltdi. Çəmən-zəminli. 2. Öz balasına nisbətən heyvan, balası olan heyvan: Pişiyin balası lap anasına oxşayır. 3. Yaşlı qadına hörmətlə müraciət: Ana, bir az su verin. 4. Bir şeyin əsas qismi, mərkəzi, kökü mənasında: Ana çay, ana dili. 5. Müxtəlif oyunlarda başçı: Uşaqlardan bir nəfər nüfuzlusu “ana” olardı (H.Sarabski) [2, 114].

Dialektlərdə ana mənasını ifadə edən sözlər çoxdur: bova (Balakən), ciji, ciyi, cici (..Bunlar məgər təzə sözdür? Bunu cicim də bilir. “Mol. Nəsr.”), adiy (Zaqatala), abu (Türkiyə), məmə ([Şərəfnisə xanım:] əgər məməm deyən dərviş olmasaydı, şəksiz Müsyö Jordan Şahbazı aparacaqdı. (M.F.Axundzadə).

Ata termini. 1. Övladı olan kişi; dədə. Bu uşaq lap atasına oxşayır. 2. Bir nəzəriyyənin, məsələnin və s. banisi; rəhbər, yol göstərən. M.F.Axundzadə Azərbaycan dramaturgiyasının atasıdır. // Himayəçi, tərbiyə verən, yetişdirib böyüdən. O bizə ata olmuşdur. 3. Yaşlı və hörmətli kişiyyə xitab, müraciət. // “Atam” şəklində – xahiş, bəzən narazılıq ifadə edir. [Sitarə:] Atam, apar məni də Kəbənin ziyarətinə. C.Cabbarlı; 4. Yalnız cəm şəklində: Atalar – əcdad, ata-baba. Atalar belə deyiblər [2, 156].

Abidənin dilində bu söz lüğəvi olmayan mənə da ifadə etməkdədir: “Atam adın sorar olsan – Qaba Ağac!”.

Mətnin kontekstində Ata sözü ayrıca “Əcdad” məzmunu bildirir. Bunu “Oğuzun təمام bilicisi olan”, “ğəibdən dürlü xəbər söyləyən”, “həqq-təalanın könlinə ilham etdiyi” Qorqudun adı ilə birgə işlənməsi də göstərir: “Qorqut ata Oğuz qövmininin müşkilini həll edərdi. Hər nə olsa Qorqut Ataya tanışınca işləməzlərdi.

Azərbaycan dilində “ata” anlayışını ifadə etmək üçün uzun müddət “baba” termini də işlədilmişdir. Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da tez-tez rast gəlirik. “Babam sağ olsun”, “Dəli Domrul sürdü babasının yanına gəldi”, “Gəlin oğlan babasında qulayın”, “Dədə Qorqud oğlanın babasına söyləmiş...” və s. cümlələrdəki “baba” sözü “ata” anlamında işlənməmişdir.

Baba termini. Bu termin qan qohumluğuna aid olan terminlər arasında ilk yeri tutur. Azərbaycan dilində “atanın, ya ananın atası; nəvəsi olan kişi [2, 193].

Dilimizdə ata və ananı ifadə edən bir termin vardır ki, bu *valideyn* sözüdür. Bu termin ərəb mənşəli olub “ata-ana” deməkdir: Valideynlərindən bu vaxta qədər heç nəyi gizlətməyən Lətifə yala deməmək üçün cəld addımlarla qarıya yanaşdı.

Azərbaycanın İsmayıllı, Zərdab, Ağdaş, Şamaxı bölgələrində *lələ* dialektizmi ata; baba mənalarında işlənir: -Bilmirəm bu lələm də hara getdi (İsmayıllı); -Lələm bizi çox sevdi (Zərdab); -Sən nə cür lələsən, heç oğluna baxmırsan (Ağdaş); - Lələ, mənim üçün kitab al (Şamaxı) [1, 297].

Azərbaycan dilində böyüyə, yaşlı kişilərə müraciət zamanı işlədilən sözlərdən biri də “lələ”dir: Eybi yoxdur, gəlmişəm, xoş gördük lələlərim (Ə.Haqqverdiyev).

Keçmişdə kübar və varlı ailələrdə oğlan uşağının tərbiyəsi ilə məşğul olan adama da *lələ* deyirdilər. [Qətibə xanım:]Səba xanım, özümü çox fəna hiss edirəm, Qutluğ lələsinə tapşırım (M.S.Ordubadi).

“Lələ” sözü Quba dialektində “beşik”, Şamaxı dialektində “məsləhətçi”, Gəncə dialektində isə “qalmaq” (yetim, kimsəsiz) mənalarında işlədilir [2, 297].

Oğul termini. Azərbaycan dilində bu söz üç mənada verilmişdir: 1. Kişi cinsindən olan övlad: Onun oğlu olub. İki qızı, bir oğlu var; 2. Yaşlı adamın gənc oğlana nəvəliklə müraciəti: [Nisə xala:] Oğul, siz şəhər adamısınız? (Qantəm); 3. Əlindən iş gələn, iş bacaran adam haqqında. Oğul ona deyərəm ki, bu işi görsün.

Qız termini. Bu termin ümumtürk mənşəlidir, qədim yazılı abidələrdə (Orxon-Yenisey abidələrində) “kız” şəklində verilmişdir. Bu termin bir neçə mənada işlənir: qadın cinsindən olan uşaq: Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi (N.Nərimanov).

Bacı termini. Azərbaycan dilində bu termin bir ata-anadan, yaxud bir atadan və bir anadan olan qızların bir- birinə və ya qardaşlarına olan münasibətini ifadə edir, həmçinin tanış olmayan qadına, qıza ehtiramla müraciət etmək üçün işlədilir: Ey atalar, analar, ey gəlinlər, bacılar; Az keçər bahar kimi ürəyiniz açılar (S.Rüstəm).

Bacı kəlməsi cici sözünün təhrifindən əmələ gəlmiş və onun sinonimə çevrilmişdir. Deməli, bacı və cici əvvəllər eyni mənada işlədilib, sonra bacı mənasını dəyişərək rus dilindəki “sestra” sözünün qarşılığına çevrilmişdir (4, 49). Dilimizdə işlənən cici-bacı sözü bir-birinə çox yaxın olan rəfiqələr haqqında söylənir. Cici-bacı olmaq – bir-birinə çox yaxın olmaq, ana-bacı olmaq.

Qardaş termini. Bu termin tarixən “karındaş” şəklində mövcud olmuşdur. Mahmud Kaşğari əsərində bu söz haqqında qeyd etmişdir: “ bir anadan doğulmuş iki uşağa karındaş deyilir. Çünki karın sözünə -daş şəkilçisini artırıqda “bir karında birlikdə olmuş” mənasını verir” [4, 407]. Burada –daş şəkilçisi “-da” və “eş” şəkilçilərinin birləşməsidir, yəni “karındaş” – “bir karında eş” mənasını ifadə edir. Daha sonra sözün kökündə dəyişiklik baş vermiş, Azərbaycan dilində “qardaş” formasını almışdır.

Dilimizdə qardaş mənasını ifadə edən bir termin də vardır ki, bu, “dadaş” sözüdür. Azərbaycan dilində kiçik qardaş və bacıların böyük qardaşa verdikləri addır, böyük qardaşa müraciət formasıdır. Bəzən də hörmət üçün böyüyə deyilir. Hacı Ramazan dadaşımızın fikrinə bir şey gəldi və ürəkdən dərin bir ah çəkdi (C.Məmmədquluzadə).

Dilimizdə *ağa* sözündən yaranan *ağabacı* termini danışıqda işlənərək, böyük qardaş, dayı və başqa qohumların arvadlarına hörmətlə verilən addır [2, 53].

Qağa sözü də *ağa* sözünün dəyişmiş formasıdır, əvvəllər “böyük qardaş” mənasında işlədilib.

Nənə termini. Bu qohumluq termini yaşlı qadınlara müraciət üçün işlədilən bu termin Azərbaycan dilində “nənə” şəklində yalnız ananın və ya atanın anası üçün istifadə edilir.

Nəvə termini. İzahlı lüğətdə “nəvə” oğlun və ya qızın uşağı mənasında göstərilir. Dövlətdə -dəvə, övladda-nəvə (Məsəl).

Nəticə termini. Ərəb mənşəli olan bu termin “nəvənin uşağı” mənəsindədir: “Sən nəvə nədir, nəticəni də görəcəksən, hələ bir kötücəni də.” – M. Hüseyn [2, 483].

Kötücə termini. Azərbaycan dilində “kötücə” formasında da işlənən bu söz “nəticənin uşağı” mənasını ifadə edir. Nə nəvən var, nə nəticən, nə kötücən olacaqdı... M. Araz [2, 762].

Yeddi arxa – əcdad, əsil-nəsəb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1964, 479 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cild. I-IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, 124 s.
4. Əhmədov B. A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, Mütərcim, 1999, 376 s.
5. Mahmud Kaşğari. "Divani-Lüğət-it-türk", I cild. Bakı, 2006, 512 s.
6. Yunusov A.R. Oğuz qrupu türk dillərində qohumluq terminləri: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 2008, 132 s.

ZÖHRƏ NƏBİYEVƏ

ŞAĞIRDLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

THE PURPOSE AND PROBLEMS ON DEVELOPMENT OF COHERENT SPEECH OF SCHOOLBOYS

Article is devoted the purposes and the problems put on development of coherent speech. It is shown that the main requirements to speech of pupils are pithiness, logicity, accuracy, expressiveness, clearness, correctness of speech. All these requirements are criteria to mastering by speech. Lessons of training of coherent speech enter as a component into studying of grammatiko-spelling themes. In article it is considered that formation of speech abilities in each class is under construction on the stages which maintenance is defined by the purpose and the problems of training directed on formation of speech abilities proceeding from which, kinds of exercises in coherent speech get out.

Key words: *speech, development, school, training, the purpose, a problem*

Hər bir cəmiyyətdə insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının, elmi, dünyagörüş və mədəni səviyyəsinin əsas meyarlarından biri onun yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Nitq mədəniyyətinin, natiqlik vərdislərinin yaranması, təşəkkül tapması təlimdən, təhsildən kənar formalaşan proses deyil. Bu məsələ məktəbin, təhsil sisteminin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən, problemlərdən biridir.

Nitqin, o cümlədən rabitəli nitqin inkişafı üzrə işlərin vəzifəsi dil və təfəkkür qanunlarının öyrənilməsinə təmin etməkdir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirməklə müəllim şagirdlərin rabitəli nitqinin də inkişafına təkan verir. Məlumdur ki, nitq dil qanunları, səsləri, sözləri, ifadələri əsasında meydana gəlir. Dil nitq vasitəsilə üzə çıxır.

Nitq insanın təfəkkürü, əqli fəaliyyətinin təzahürüdür. Şagirdlər düzgün, səlis nitqə yiyələnməklə ətraf aləmdəki hadisələri, əşyaları dərk edir, onlar haqqında müəyyən biliklərə yiyələnirlər və həmin bilikləri rabitəli nitqə yiyələndikdən sonra başqalarına çatdırmaq, söyləmək, nəql etmək qabiliyyətinə malik olurlar. Şagirdlərin rabitəli nitqini inkişaf etdirməkdən əsas məqsəd onların şifahi və yazılı nitqlərini formalaşdırmaqdır.

Azərbaycan dili təlimi şagirdlərin rabitəli nitqlərinin inkişafının mənbələrini, imkanlarını artırır. Şagirdlər təbiət və cəmiyyət hadisələri üzərində müşahidə aparır, ətrafdakı insanlarla ünsiyyət saxlayır, müəyyən kitablar oxuyur, yeri gəldikcə dərslərdə, tədbirlərdə çıxış edir. Bu prosesdə müəllimin məqsədi ondan ibarət olmalıdır ki, şagirdlərin nitqinə nəzarət etsin və çalışmalıdır ki, şagirdlər müşahidə etdikləri varlıqlar haqqında öz fikir və duyğularını düzgün ifadə edə bilsinlər. Onların nitqlərində işlətdikləri sözlər və ifadələr düzgün anlaşılsın,

şagirdlərin nitqlərində işlətdikləri cümlələrdə anlayışlar, fikirlər arasında rabitə olsun, onların işlətdikləri sözlər, ifadələr bir-birilə uyğunlaşsın.

Əsas məqsədlərdən biri budur ki, şagirdlər öz nitqlərinə, eləcə də digərlərinin nitqinə şüurlu yanaşsınlar.

Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma vasitəsidir. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirir. Görkəmli rus pedaqoqu K.Uşinski yazırdı ki, uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyəti inkişaf etdirmək lazımdır (9, səh. 164).

Şagirdlərə qrammatik normaları öyrətməklə onlarda rabitəli nitqin həm şifahi, həm də yazılı qolunu inkişaf etdirmək mümkündür. Şagirdlərin rabitəli nitqini praktik şəkildə inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü işlərdən biri və birincisi, demək olar ki, onların nitqinin zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlərdir. Bu istiqamətdə birinci növbədə onların lüğət tərkibini zənginləşdirmək lazımdır. Bu vəzifə təkcə Azərbaycan dili dərslərinin deyil, bütün fənlərin tədrisində həyata keçirilməlidir. Bununla əlaqədar məşhur pedaqoq Y.Kərimov göstərir ki, şagirdlərin nitqi praktik şəkildə mənimsəmələri üzrə iş bütün fənlərin tədrisində, həmçinin tənəffüslərdə, sinifdən xaric məşğələlərdə, ictimai-faydalı işlərdə, əmək prosesində, evdə getməlidir.

Şagirdlərə düzgün nitq öyrətmək üçün müəllim məşğələ prosesində şagirdlərin sözləri necə seçməsinə, necə tələffüz etməsinə, vurğunu yerli- yerində işlətməsinə, rabitəli nitqə yiyələndirmək üçün isə fikri düzgün, dəqiq ifadə etmək üçün söz və ifadələri necə seçməsinə, intonasiyalarına diqqət yetirməli, əgər səhvlər müşahidə edərsə, nöqsanların aradan qaldırılması üçün yollar fikirləşməlidir. Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzərində ardıcıl, məqsədyönlü işlər aparılmadan, onlara öz fikirlərini məntiqi cəhətdən düzgün qurmağı öyrətmədən rabitəli nitqlərini inkişaf etdirmək üçün lazımı nəticə əldə etmək mümkün olmaz.

Rabitəli nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də şagirdlərin yazılı nitqlərini inkişaf etdirməkdir. Əgər tədris prosesində bu sahədə məqsədyönlü işlər aparılsa, şagirdlərin yazılı nitqləri savadlı və məzmunlu olar.

Rabitəli nitq üzrə işlərin başlıca məqsədi şagirdlərin oxuduqları, düşündükləri, eşitdikləri, gördükləri hadisə və müəyyən işlər haqqında aydın, düzgün, mükəmməl, obrazlı yazmalarına nail olmaqdır. Bu işin başlıca məqsədlərindən biri ondan ibarətdir ki, şagirdlər dərs prosesində ifadə və inşa yazılarda, həmçinin yeri gələndə kiçik məruzələr edəndə, məktəbin divar qəzetinə, yaxud digər qəzetlərə məqalə yazanda, yaxud hər hansı bir məlumatı, hadisəni nəql edəndə, yazanda çətinlik çəkməsinlər. Bacarıqlı müəllimlər çox vaxt şagirdlərə yazacaqları işin məzmununu danışdırır, sonra yazdırır. Bu şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı rabitəli nitqlərini inkişaf etdirir, həm də çox vaxt orfoepiya və orfoqrafiya məsələlərini tənzimləmək məqsədi güdür. Rabitəli nitq anlayışı bəzən şagirdlərə qaranlıq qalır. Bu nə deməkdir? Əgər şagirdlər hər hansı bir məsələ, hadisə haqqında bir-birinin ardınca düzgün cümlələr quraraq tam məzmun yarada bilirlərsə, öz fikir, düşüncə və hisslərini düzgün, aydın şəkildə çatdırıb bilirlərsə, fikri sistemli, ardıcıl izah edə bilirlərsə, deməli, mükəmməl rabitəli nitqə yiyələnirlər. Şagirdlərə hər hansı bir mətnin oxunub nəql edilməsi, süjetli şəkillər üzrə danışması, müəyyən bir gəzinti, ekskursiya və ya hər hansı bir film, yaxud tamaşa haqqında danışmaq, yaxud yazmaq tapşırılır. Bütün bunlardan əsas məqsəd onların rabitəli nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu formada işlərin aparılması şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin, yekunda rabitəli nitqinin inkişaf etdirməsi ilə yanaşı, onların əqli, yaradıcı fəaliyyətinin, dünyagörüşünün inkişafına da təkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi və yazılı nitq şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafı üçün qarşılıqlı əlaqə və vəhdət təşkil edir. Şagirdlərin şifahi nitqi yazılı nitqdən zəngin olmaqla təlim prosesində mühüm yer tutur. Təlim prosesində şagirdlər yeni biliklərə əvvəlcə şifahi nitq vasitəsilə yiyələnirlər. Deməli, şifahi nitq tədricən yazılı nitq üçün möhkəm əsas, özlü yaradır. Onların şifahi nitqi nə qədər inkişaf edərsə, yazılı nitqləri də o qədər yüksək

səviyyədə olar. Yazılı nitqin inkişafı isə öz növbəsində şifahi nitqin zənginləşməsinə təsir göstərir. Ona görə də müəllim hər iki nitqin inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdır ki, hər iki nitq formasının inkişafı nəticəsində rəbitəli nitq düzgün formalaşsın.

Azərbaycan dili tədrisinin əsas vəzifəsi, bu sahədə müəllimin fəaliyyətinin nəticəsi şagirdlərin rəbitəli nitqə yiyələnmələri ilə ölçülməlidir. Ona görə də müəllim özünün şəxsi nümunəsi, tərtib etdiyi sualları, təbiət və ətraf aləm haqqında məlumatları, söhbətləri əsasında şagirdlərin rəbitəli nitqinin məzmunu qayğısına qalmalıdır.

Rəbitəli nitq üzrə aparılan işlərə müxtəlif pedaqoji-metodik tələblər verilir ki, bu tələblər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Rəbitəli nitq məzmunlu olmalıdır. Yəni şagirdlər məzmununu yaxşı bilmədikləri hər hansı bir hadisə, iş haqqında bəsit şəkildə danışmamalıdır.

2. Rəbitəli nitq məntiqi olmalıdır. Belə ki, şagirdlər sözlərin, cümlələrin düşünülmüş ardıcılığını gözləməli, təkrarlara, ziddiyyətlərə yol verməməlidir.

3. Rəbitəli nitq aydın, anlaşılıq olmalıdır. Belə ki, çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər fikir dolaşılıqlığına yol verməsinlər. Nitqlərində dialektizmlər işlətməsinlər, qrammatik normanı pozmasınlar. Bu cür amillər nitqin aydınlığına xələl gətirir.

4. Rəbitəli nitq dəqiq olmalıdır. Sözlərdən, ifadələrdən nitqdə dəqiq, öz məqamında istifadə edilməlidir. Məs: *iri, yekə, böyük, nəhəng* və s. *İri şəhər, böyük şəhər* deyildiyi halda *yekə şəhər* ifadəsi düzgün deyil.

5. Rəbitəli nitq ifadəli olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, şagird öz nitqində intonasiya, fasilə, məntiqi vurğu kimi məsələlərə düzgün riayət etsin.

6. Rəbitəli nitq təmiz olmalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, şagirdlər nitqə xələl gətirən loru sözlərdən, vulqarizmlərdən heç cür istifadə etməsinlər.

Şagirdlərin rəbitəli nitqinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dili fənninin mükəmməl tədrisindən çox asılıdır. Şagirdləri fonetik, leksik və qrammatik vərdişlərə yiyələndirmədən, onlara orfoepik və orfoqrafik qaydaları mənimsətmədən, nitqlərini yeni sözlər və ifadələr hesabına zənginləşdirmədən rəbitəli nitqdən söhbət gedə bilməz.

Şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi işinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də onlara nitqin üslublarını dərinlən mənimsətməkdən ibarətdir. Şagirdlərin öz nitqlərində daha çox hansı xarakterdə üslub səhvlərinə yol vermələri müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Müəllim bilməlidir ki, həmin üslub səhvlərini doğuran səbəblər nədir və onları hansı üsullarla, yollarla aradan qaldırmaq mümkündür. Şagirdlərin nitqində bəzən leksik-üslubi səhvlər, bəzən qrammatik üslubi səhvlərə yol verilir. Belə üslubi səhvləri aradan qaldırmağın yollarından tədqiqat boyu bəhs edəcəyik.

Nitq inkişafı üzrə işi səmərəli təşkil etmək üçün şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, səviyyələrini, bacarıqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, müəllim şagirdlərin ümumi inkişafına və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun didaktik materiallar seçməli, müxtəlif təlim priyomlarından istifadə edərək onları rəbitəli nitqə hazırlamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası. Bakı, 1964
2. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996, 2000
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika), Bakı, 1970, 2004
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası əsasları. Bakı, 1969
5. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə, 1976; II hissə 1971
6. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974
7. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları. Bakı, 1967
8. Əhmədov Ə. Şagirdlərin nitqdəki üslubi səhvləri və onların aradan qaldırılması üzərində iş. Bakı, 1975

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

HƏRƏKƏT FEİLLƏRİNİN ZƏRF MƏNALI LEKSİK VAHİDLƏR VƏ DİGƏR DETERMİNANTLARLA İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: feil, zərf, leksik vahid, hərəkət feili

Hərəkət feilləri müxtəlif zərflərlə işlənən zaman onların leksik semantikasındakı sürət prosesində müəyyən dəyişmələr özünü göstərir. Məs.: *tiz kaçmaq/tez qaçmaq, iri addımlarla getmək, çətinliklə irəliləmək* və s.

Ləng sürət tempinə malik hərəkət feilləri və *yavaş-yavaş, asta-asta, sakit, sakitcə, astaca* zərflərinin iştirakı ilə də ifadə olunur. Məs.: *(T) Onu da doktorlar yavaş-yavaş çıxardılar (MO), O gəldiyi kimi də sakitcə qapını örtüb çıxıb getdi (İŞ), Semyonov astaca addımlarla küçəyə doğru irəlilədi (İŞ), Həmin qaraltılar asta-asta Molla Sadiqilə yaxınlaşdılar (İŞ).*

Hərəkət feillərinin zərf mənali sözlərlə birlikdə işlənməsi də səciyyəvi haldır. Bu, hər şeydən öncə, onunla bağlıdır ki, hərəkətin baş verməsi üçün müəyyən məkan, zaman, istiqamət və s. olmalıdır. Zaman, məkan və istiqamət bildirən leksik vahidlər, fikrimizcə, hərəkət feillərini dəqiqləşdirərək konkretləşdirir. Hər iki dilin materialları göstərir ki, zərflər hərəkətin baş verməsini bu və ya digər cəhətdən izah etməyə, dəqiqləşdirməyə yönəlir.

Tərz zərfləri hərəkətin sürətini dəqiqləşdirir: *(A) Kərəntini çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənşərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı. O, anasının yanında sakitcə ötüb qabağa keçdi (İŞ).*

Səbəb-məqsəd zərflərindən isə hərəkət feillərinin başvermə səbəblərini və məqsədlərini göstərmək üçün istifadə olunur, Məs.: *(T) Az sonra bilerekden yaşlı gözlerle oradan ayrıldılar (MO), Dedikləri yerə qəsdən gecikdilər (dd).*

Saylar da hərəkət feilləri ilə birləşmə şəklində işlənir. Məs.: *(T) Ben saat 5-tə dışarı çıkalım (MO), Dörd kilometr getmişdi. On min kilometr qaçdı (dd).*

Hərəkətin sürəti «birbaşa» sözü ilə də dəqiqləşir: *Araba qarşısındakı cələdə gözədən itəndə, sahildən düz həyətlərinə çıxan cığırla birbaşa evlərinə gəldi (İŞ).*

Hərəkətin sürəti qoşmalarla da dəqiqləşə bilər: *(T) Üçü birlikdə kapıya doğru yürüdülər (MO), Şamxal anasının hirsindən əsdiyini görüb, bu dəfə dinməz-söyləməz onun ardınca astanaya qədər gəldi (İŞ), Qoca kişi gəminin dal tərəfinə keçdi (İŞ).*

Hərəkətin manerasını dəqiqləşdirən leksik vahidlər. Burada hərəkətin tərzini göstərilir. Məs.: *(T) Hanzade bey deliler gibi kışkıra-kışkıra odanın içinde dolaşmağa başladı (MO), Uşaq çığıra-çığıra qaçırdı. İdmançı qışqıraraq yüyürdü (dd).*

Hərəkət feilləri təqlidi sözlərlə də işlənərək hərəkətin obrazlı-təqlidi səviyyəsini yaratmış olur. Məs.: *(T) Tam o esnada Baytımır da şappıltı ilə içeri geldi (MO), Balıq şappıltı ilə kənara sıçradı. O guppultu ilə dərin bir quyuya düşdü (dd).*

Bunlardan əlavə, həmin dillərdə hərəkət feilləri sol tərəfdən digər determinantlarla işlənir: «ad +hərəkət feilləri», «say+ hərəkət feilləri», «zərf +hərəkət feilləri», «məsdər+ hərəkət feilləri», «zərfin mənə növləri+ hərəkət feilləri», «Feili bağlama tərkibi+ hərəkət feilləri» və s.

«Ad+ hərəkət feilləri». Hərəkət feilləri ismin bir çox hallarını tələb edir, daha doğrusu, həmin adlar ismin yönük, yerlik və çıxışlıq halları ilə idarə olunur. Bu xüsusiyyətlərinə görə hərəkət feillərini qarşılaşdırılan dillərdə aşağıdakı qruplara da ayırmaq olar:

İsmin yönük halını tələb edən hərəkət feilləri: *getmek/getmək, gəlmək/gəlmək,*

kayıtmak/qayıtmaq, çıkmak/çıxmaq, keçmek/keçmək, kaçmak/qaçmaq, köçmek/köçmək, inmek/enmək, yanaşmaq, yönəlmək/yönəlmək, kalkmaq/qalxmaq, yola düşmək, irəliləmək/irəliləmək, atılmək/atılmək, hoppanmaq və s.

Hərəkət feilləri yönlük halda olan adların ikinci tərəfi kimi işləyə bilər. Məsələn: (T) *...tıpkı geldiklerinde olduğu gibi sessizce, birer, ikişer halde ormana dağıldılar (MO), Fırlanıb geriye döndü (İŞ), ...o biri otaqdan çıxıb dəhlizə getdi (İŞ), Dimitri Dimitriyeviç evinə getmişdi (İŞ).*

İsmin yönlük halını tələb edən hərəkət feilləri idarə olunduğu leksik vahidlə bir yerdə hərəkətin müəyyən obyektə doğru istiqamətini göstərir: birinci tərəf ikinci tərəf üçün obyekt rolunu oynayır; birinci tərəf hərəkətin istiqamətləndiyi yeri, hərəkətin qurtaracağı məkanı bildirir, ikinci tərəfi hərəkət feilləri ilə, birinci tərəfi yaz, yay, payız, qış, səhər, axşam, il, ay, gün, saat, dəqiqə kimi zaman bildirən isimlərlə ifadə olunur və hərəkətin zaman istiqamətini, hərəkətin davam etdiyi zaman müddətini, zaman ölçüsünü bildirir (1, 80).

Bəzən hərəkətin səbəb və məqsədi də yönlük halın köməyiylə ifadə olunur. Məs.: (T) *Kaçmaq için dışarı çıktı (MO), Həsənəyə ilə dostu meşəyə ova getdilər (İŞ), İrana alverə getmişdilər və s. (T) Kaçmaq için, ova getmək, alverə getmək birləşmələri hərəkətin səbəb-məqsədini bildirir.*

Hərəkət feilləri yönlük halda olan məsələlə də işləyə bilər. Məs.: (T) *Arkadaşım işlemeye dönecek (MO), Dostum Türkiyəyə işləməyə getdi (dd).*

Hərəkət feilləri feili bağlama tərkibləri ilə də işləyir. Məs.: (T) *Bari dağa çıkıp yetsin (MO), (A) Bir az dayanıp getdi (dd). (T) Cezayirli Pehlivan, sen kapıyı arkamızdan sürgüledikten sonra pencereden atlayıp kaç, ortalıktan kaybol (MA). (T) Kapıya dayanıp kaldı (AS). Adam geriye dönüp ona baktığında durumu anlamıştı (AS).*

Bütün hərəkət feilləri yerlik halda olan adlarla uzlaşma qabiliyyətinə malikdir.

Bəzən bu hal alət halı funksiyasını da yerinə yetirir. Məs.: *Arabada (araba ilə) gelmek/ maşında gəlmək.*

İsmin yerlik halını tələb edən hərəkət feilləri idarə olunduğu leksik vahidlərlə birlikdə; a) hərəkətin müəyyən bir dövrünü ifadə edir: (T) *Mayıste geliyorum, (A) Apreldə gələcəyəm. Qışda getdi. Qoşun saat üçdə irəli hücum etdi.*

b) asılı tərəf hərəkətin müəyyən zaman müddətində davam etdiyini bildirir. Bu vaxt zamanın ölçüsü, kəmiyyəti də açıqlanır. Məs.: (T) *Üç yolda gəlməmişdir, (A) Yeddi gündə keçib gəldi. Oğru bircə göz qırpmında yoxa çıxdı.*

Bəzən ismin yerlik halını tələb edən hərəkət feilləri, durğun, statik vəziyyətdə olur. Bu zaman hərəkət dayanır. Məs.: *Üç gün yol gedən karvan birdən dörd yol ayrıcında dayandı.* cümləsində «dayandı» hərəkət feili durğunluğu, statikliyi ifadə edir.

İsmin çıxışlıq halını tələb edən hərəkət feilləri. «Çıxışlıq hal+ hərəkət feilləri» strukturu hərəkətin müəyyən məkan daxilindən kənara doğru istiqamət aldığını, hərəkətin daxilindən başlayaraq davam etdiyini, məkanın xarici hüdudlarını, hərəkət vasitəsi ilə məkanı, hərəkətin yayıldığını, baş verdiyi sahəni və s. bildirir: (T) *Tren kasabadan uzaklaşdı, (A) Qatar stansiyadan uzaqlaşdı. Karvan dağdan aşdı. Dağlardan, dərələrdən keçdi.*

Bəzən çıxışlıq halda ifadə olunan hərəkət feili birləşmələri vaxtı da bildirmək imkanına malik olur. İsmin çıxışlıq halı hərəkətin başlanğıc vaxtını dəqiqləşdirir. Məs.: (T) *Yarın evden çıktı, (A) Bu gündən dərsə gedirəm. Səhərdən qayıdacam.*

«Çıxışlıq hal+hərəkət feili» konstruksiyasında qurulan belə birləşmələr hərəkətin baş vermə vaxdının bitdiyini də dəqiqləşdirir. Məs.: (T) *Genç bir haftadan sonra gitti, (A) Qədir iki aydan sonra gəldi.*

Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feillərini temporal münasibətlərinə görə də qruplaşdırmaq olar:

a) hərəkətin sürəkliliyini və təkrar edildiyini (müntəzəm) bildirən feillər. Məs.:

(T) *Günlük gezintide oluram, (A) Hər gün gedirəm. Gündəlik burdan keçirəm.*

b) hərəkətin qeyri- sürəkliliyini, müəyyən zaman kəsiyində məhdudluğunu bildiren feillər. Məs.: (T) *Aşık Maksut yarın döndü (A) Axşam gəlir, səhər gedir.*

Hərəkət feilləri sol tərəfdən müxtəlif determinatlarla işlənir. Həmin determinatlar ad qruplarından, zərflərdən, saylardan və s. ibarətdir.

Həm türk, həm də Azərbaycan dilində «ad+hərəkət feilləri» söz birləşmələrinin məna və struktur xüsusiyyətləri adların qrammatik formalarından ibarətdir. Bu struktur modeli aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İsmin yönlük halını tələb edən hərəkət feilləri. Məsələn, *gitmək/getmək, kalkmaq/qalxmaq, düşmək/düşmək; toplantıya gitmək, çiftliyə gitmək* (haraya?, kimə?, nəyə?) Bəzən hərəkətin səbəb və məqsədi də yönlük halın köməyi ilə ifadə olunur: *alverə getmək, ova getmək, səpinə (biçinə) getmək* və s.

Tədqiq edilən dillərdə hərəkət feilləri yönlük halda olan məsdərlərlə də işlənir: *oxumağa getmək, işləməyə gəlmək* və s.

Yerlik halda olan adlarla işlənən hərəkət feilləri. Məs.: *elma bağına gitmək/alma bağına getmək*. Bütün hərəkət feilləri yerlik halda olan sözlərlə uzlaşma qabiliyyətinə malikdir. Bəzən bu hal adət halı funksiyasını da yerinə yetirmiş olur. Məs.: *arabada (araba ilə) gitmək- maşında (maşın ilə) getmək; ayaqla getmək, uşaqla getmək* və s.

Bu kontekstdə hərəkət feilləri yerlik halda olan yer zərfləri ilə də uzlaşır: *orada oynamaq, orada gəzmək* və s.

İsmin çıxışlıq halını tələb edən hərəkət feilləri: *çıkmək/çıxmaq, kayıtmək/qayıtmək (nerədən?, haradan?). oradan gəlmək, buradan qaçmaq, haradan düşmək, Azərbaycandan gitmək* və s.

Çox zaman zərflər hərəkətin baş verməsini bu və ya digər cəhətdən dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Bunları çuvaş dilçisi T.N.Vasilyeva üç qrupa ayırır:

- 1) hərəkətin sürətini dəqiqləşdirənlər: *tez, gec, cəld (getmək);*
- 2) hərəkətin üsulunu dəqiqləşdirənlər: *piyada, faytonla, araba ilə, maşınla, təyyarə ilə (getmək);*
- 3) hərəkətin manerasını dəqiqləşdirənlər: *çığıra-çığıra getmək (7, 21).*

Təhlillərdən də görüldüyü kimi, hərəkət feillərinin leksik-semantik sferaları kifayət qədər geniş və çoxşaxəlidir. Hərəkət feillərinin bu sferalar üzrə tədqiqi isə dil vahidləri sırasında feilin yeri və rolunun daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi, Türk və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin funksional-semantik tutumunun və məna hüduqlarının təyin edilməsi, hərəkət feillərinin struktur-semantik modelləri haqqında təsəvvürün formalaşması, cümlə strukturunda hərəkət feillərinin sintaktik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, o cümlədən Türk və Azərbaycan dillərinin tarixi ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamların üzə çıxarılması baxımından son dərəcə faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov. Y., Həsənov. A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1972, 501 s.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. "Bakı", EA, 1967, 281 s.
3. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, EA, 1963, 192 s.
4. Budaqova Z.İ. Feilin lüğəvi mənaları//Müasir Azərbaycan dili. 2-ci hissə, Bakı, "Elm", 1980, s. 196-236
5. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, "Elm", 1984, 120 s.
6. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri.

Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, Bakı, "Elm", 1963, 106 s.

7. Васильева Т.Н. Глаголы движения в современном чувашском языке. Автореф. дис. ...кан. филол. наук. Уфа, 1980, 25 с.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ – BÖYÜK ŞAİR

İfrat Əliyeva. Dil millətin varlığıdır (Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı əsasında).....	4
Orhan Aras. Azərbaycan'ın Dede Korkutu Bahtiyar Vahapzadə.....	8
Enver Uzun. Bahtiyar Vahapzadə'de Vatan Ve Dil Muhabbeti.....	10
Necati Demir. Bahtiyar Vahapzadə Ve Türk Dili.....	16
Elbrus Əzizov. Bəxtiyar Vahabzadə və ana dili.....	25
Əhməd Sami Elaydi. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında ərəb dünyasının bədii təəcəssümü.....	28
Fəridə Səfiyeva. Fəlsəfi-intellektual şeirin poetik imkanları (B.Vahabzadənin 50-60-cı illər yaradıcılığı əsasında).....	41
Tofiq Əbdülhəsənlı. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının sosial-siyasi konteksti.....	44
Yeganə İsmayilova. «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan poeziyasında və Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında.....	49
Mətanət Abdullayeva. Qocalıq fenomeni və Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında onun ifadəsi.....	53
Almaz Həsənqızı. Bəxtiyar Vahabzadə şeirləri və Azərbaycan dilçiliyi.....	59
Əminə Abbasova (TUNCAY). Poeziya ilə fəlsəfənin vəhdəti.....	64
Yaşar Qasımov. Müasir Azərbaycan şeirində poetik fikrin yenilənməsi (və Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı).....	68
Məhbubə Qurbanova. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı: idrak fəlsəfəsinin dili.....	73
Sevda Sadıqova. B.Vahabzadə poeziyasında dil vahidlərinin semantik-informativ funksiyası.....	76
Həqiqət Abdiyeva. “Fəryad”dan gələn səslər.....	79
Asifə Əliyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası.....	82
Şəlalə Abasova. Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında.....	85
Zərifə Cavadova. Milli azadlıq hərəkatının mücahidi.....	88
Hicran Fərhadova. Bəxtiyar Vahabzadənin Əhməd Şimdeyə məktubları.....	92
Yeganə Hüseynova. B.Vahabzadənin “Atılmışlar” poemasında mənəvi-əxlaqi problemlərə münasibət.....	95
İlahə Dadaşova. Bəxtiyar Vahabzadə nəsrində avtobiografizm.....	99
Aida Mirzayeva. Fəal narahatlıq, zaman qarşısında mənəvi cavabdehlik.....	102
Rəvin Eyvazov. Milli dil uğrunda mübarizənin Bəxtiyar Vahabzadə modeli.....	104
Könül Məmmədova. B.Vahabzadənin yaradıcılığında ANA mövzusu.....	107
Nərgiz Kərimova. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında türk xalqlarının şair və yazıçılarına ehtiram.....	111
Ramil Bayramov. Bəxtiyar Vahabzadə dilinin bənzərsizliyi.....	113
Vüsal Şabizadə. B.Vahabzadə yaradıcılığında ana dilimizin mövqeyi (bəzi nəzəri məsələlər).....	116
Vəfa İsrailova. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində onomastik leksika.....	120

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Sənan Səlcuq, Tamilla İbrahimova. Türkiyənin siyasi həyatı Sabir satiralarında.....	125
Firuzə Ağayeva. XVI əsr Türkiyə ədəbiyyatında qadın şairləri (Mehri Xatun).....	127
Лейла Герайзаде. Миф об огненной деве в романе анатолия зохраббекова «страна огней».....	130
Venera Akmatova. 1920-30-yy. “Manas” Destanının Yayını Üzerinde Bazı Tartışmalar.....	135
Ellada Gərayzadə. XIX əsr maarifçiləri və yeni tipli məktəblərin yaranması.....	139
Aytən Hacıyeva. XIX əsr Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında bahariyyələr.....	144
Mələhət Babayeva. Azərbaycan folklorşünaslığının təşəkkülündə Y.V. Çəmənəminlinin rolu.....	149
Sakibə Ələsgərova. Sürgün düşmüş bir mədəniyyətin oyaq vicdanı.....	152
Təranə Rəhimli. 1960-1970-ci illər Azərbaycan nəsrində çağdaş sosial gerçəkliyə baxış.....	155
Elçin Məmmədov. Füzuli ədəbi məktəbi XVI-XIX yüzilliklərdə: formalaşması və inkişafı.....	159
Mətanət Həsənova (Saracılı). M.F. Axundzadənin dramaturgiyasında qəhrəman konsepsiyası.....	162
Gülnarə Abdullayeva. İspaniyada yəhudi bədii nəsr: Məqamə janrının ilk nümayəndələri.....	166
Şöhrət Məmmədova. Müasir uşaq nağıllarının bədii xüsusiyyətləri.....	170
Təranə Ağamaliyeva. Poetik düşüncə ədəbi-tənqidi müstəvidə.....	173
Sevinc Məmmədova. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Almaniya.....	175
Samirə Quliyeva. Xalq ədəbiyyatında inanclar.....	181
Samirə Məmmədli. Azadlıq aşiqinin hekayəsi.....	185
Təranə Əzimova. Anarın «Adamın adamı» komediyasında xarakter təbiiyi.....	188
Simuzər İsmayilova. Repressiya dövrü Azərbaycan poemalarında qəhrəman obrazı.....	190

Səidə Məmmədova. Milli - bədii nəsr zaman axarında.....	193
Mehriban Mövlamova. Məcnunluq yarışı.....	196
Aytəkin Mirzəyeva. Abdulla Şaiq Atababa Musaxanlının xatirələrində.....	199
Гюнель Мамедова. Функциональные особенности субстантивированных прилагательных в русском языке.....	201
Улдуз Бабаева, Эльмира Рзаева. Древнерусская литература (для студентов-иностранцев филологических факультетов).....	205
Sevil Hüseynova. Seyfəddin Dağlının satirik hekayələrində didaktik məsələlər.....	214
Günəl Pəniyeva. İsa Hüseynovun "Tütək səsi" povesti ədəbi-tənqidi müstəvidə.....	218
Sədaqət Abduləzizova. Viktor Hüqo poeziyasında və nəsrində Şərq motivləri.....	220
Zenfira Aslan. XIX yüzil Qarabağ ədəbi mühitinin ümumi mənzərəsi.....	224
Minayə Cəfərova. C.Bayron yaradıcılığında Şərq mövzusu.....	227
Aytən Hüseynova. Sovet dövründə və müasir dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin nəsr variantları.....	229
Əlimuxtar Muxtarov. Poeziyamızda Nizami Gəncəvi obrazı (XX əsrin 20-30-cu illəri).....	232
Yeganə Ələsgərova. O.Henri novellalarının ictimai-siyasi məzmununun formalaşmasında Amerika həyatının rolu.....	235
Elmira İlyaslı. Fridrix Von Bodenştedin Mirzə Şəfi haqqında xatirələri.....	240
Tamam İsmayilova. A.P. Çexov tərzində impressionizm.....	243
Elşad Ərşadoglu. Məmməd Cəfər Cəfərovun Nizami Gəncəvi yaradıcılığında sosializm və kommunizm axtarışları.....	246
Rıdvan İnce. Namik Kemal'in Azərbaycan Edebiyatına Tesiri.....	251
Havva Kaplan. Orhan Pamuk Ve "İstanbul Hatıralar Ve Şehir" Eseri Üzerine Bir İnceleme.....	254
Vüsalə Ağayeva. Abdulla Şaiq XX əsr dramaturgiyasında.....	258
Vüsalə Ağayeva. M.V.Vidadinin "Müsibətnamə" əsəri.....	261
Mənsurə Ağayeva. U.Folknerin ədəbi ənənələri.....	263
Fidan Ağamaliyeva. M.F.Axundov yaradıcılığının A.Şaiq dramaturgiyasına təsiri ("Aldanmış Kavakib" əsəri əsasında).....	266

DİLÇİLİK

Zemfira Şahbazova. Azərbaycan dilində bəzi əlaqə növləri haqqında.....	271
Həcər Hüseynova. Bədii əsərlərdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin formalaşma yolları (Mir Cəlalin nəsr əsasında)	276
Gülxanim Vəliyeva. Oğuz qrupu türk dillərinin uyğun xüsusiyyətləri haqqında (Azərbaycan və türkmən dillərinin materialları əsasında).....	280
İslam Vəliyev. XV əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin fonetik xüsusiyyətləri (Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa poeması" üzrə).....	283
Rəhilə Quliyeva. Azərbaycan dilçiliyində Yusif Seyidov mərhələsi.....	288
Ульвия Гусейнова. Концепт «смерть» в славянской языковой картине мира.....	292
Ədalət Abbasov. Niyə belə deyirik və ya bəzi etimoloji fiqurların leksik və struktur-semantikası.....	295
Afaq Məmmədova. "Qutadğu bilig" əsərində türk mənşəli leksika (rütbə, vəzifə; planet və bürc adları).....	299
Əliheydər Ağakışiyev. Kütləvi informasiya vasitələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri.....	303
Светлана Новрузова. К вопросу становления терминологии азербайджанского языка в новейших условиях.....	306
İkin Quliyev. Qövsü Təbrizinin dilində işlənmiş qeyri-türk mənşəli sözlərə dair.....	308
Qüdsiyə Qəmbərova. Qədim <i>qud/kut</i> sözünün diaxronik-dialektoloji aspektləri.....	312
Natəvan Hüseynova. Termin yaradıcılığında vahidlik və norma.....	318
Ирада Абдуллаева. Вторичное заимствование как фактор обновления современной лексики.....	322
İradə Kərimova. Rəsmi-işgüzar üslubun funksional üslublar arasında yeri və mətbuatda işlədilməsi.....	326
Sima Quliyeva. Terminologiyada sahələrarası omonimlik.....	329
Şəhla Əliyeva. Qrammatika təlimində istifadə edilən metod və priyom.....	333

Farizat Kuramaeva. Türk Dillerinin Kıpçak grubunda isimlerin halı (Kırgız Türkçesi misalində).....	336
Fikrət Əlizadə. Kök samitlərində səs əvəzlənmələri(dünya dilləri nümunəsində).....	339
İdris Göbütoğlu. Kelimelerdeki Anlam Gelişmeleri Açısından Anlam Kavramına Genel Bir Bakış.....	342
Anar Fərəcov. Sosial şəbəkələr və dilimiz.....	348
Pərvin Eyvazov. Bəkir Çobanzadənin ahəng qanunu haqqında araşdırmaları.....	351
Türkan Askerova. XIII- XIX. yüzyıllarda Azərbaycan dili tarixində fiile gelen eklerle yapılan kelime grupları, zarffil tamlamalarının strüktür-semantik gelişimi (ıb, -ıban, ken-iken, cak-icak ekleriyle tasnif olunan zarffileri).....	355
Gülnarə Süleymanova. Altay dil nəzəriyyəsi problemi haqqında.....	364
Səmayə Cəlilova, Firəngiz Kərimli. Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	369
Elmira Süleymanova. Vasitəsiz və vasitəli mənsubiyyətə dair.....	373
Pərvin Bayramova. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət.....	377
Könül Şahbazova. Azərbaycan dili ağacışləmə leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	380
Ramil Bayramov. Bəzi psixologiya terminlərinin semantik xüsusiyyətləri.....	387
Nəzrin Əliyeva. Duluşçuluq leksikasının semantik xüsusiyyətləri.....	390
Gülər Qasımova. İbri dilində kök və əsas anlayışı.....	396
Nigar Hacıyeva. Azərbaycan nağıllarında parselyat konstruksiyalar sintaktik ekspressivliyi yaradan vasitələrdən biri kimi.....	398
Xədicə Abdullayeva. Paronimlərin dilçiliyin bir hadisəsi kimi səciyyətləndirilməsi.....	401
Günül Paşayeva. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin unifikasiyası (bəzi nəzəri məsələlər)....	406
Гюльтекин Карабагылы. Проблема практической направленности курса русского языка...410	410
Aysel Əhmədova. Orxon abidələrində -L elementi əsasında yaranmış leksik şəkilçilər.....	412
Sahilə İbrahimova. Səsin semantik-konnotativ(emosional-ekspressiv) əlamətlərinin eksperimental tədqiqi.....	416
Mehriban Mahmudova. Azərbaycan və ingilis dillərində feillərin adyektivləşməsi.....	419
Aygün Zamanova. Linqvistik bacarıqların formalaşmasına sistemli yanaşma Azərbaycan dili dərslərinin keyfiyyətini təmin edən amil kimi.....	422
Nərgiz Ramizzadə. Azərbaycan dili dərslərində dinləmə mətnləri motivasiya yaradıcı vasitə kimi.....	424
Vüsal Qurbanova. Mahmud Kaşğarlının "Divani lüğət-it-türk" əsərində arxaik onomastik vahidlər.....	428
Gunay İnatyova. Deixis and text.....	430
Elnarə Məmmədova. Azərbaycan və rus dillərinin somatik leksikasında və frazeologiyasında sinonimiya hadisəsi.....	433
Namiq Cabbarov. Alman dilindəki modal ədatların araşdırma tarixindən.....	437
Cavid Babayev. Növ və tam-hissə əlaqələrinin vəhdəti.....	439
Sahibə Hələfova. İmadəddin Nesiminin " <i>Hak Ta Ki Yar Oldi Bana, Ser-Ta-Kadem Yar Olmuşam</i> " Gazelinin Şerhi.....	442
Sənəm Fərəcova. Müasir Azərbaycan dilində abzas problemi.....	446
Şəbnəm Şəmsəddinova. Orxon-Yenisey abidələrində əmr şəklinin işlənmə xüsusiyyətləri.....	450
Rəna Məmmədova. Azərbaycan dilində qan qohumluğu bildirən terminlər.....	453
Zöhrə Nəbiyeva. Şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin məqsəd və vəzifələri....	456
Şəhla Şirəliyeva. Hərəkət feillərinin zərf mənalı leksik vahidlər və digər determinantlarla işlənməsi.....	459